

JOH. CHRISTIAN V. ENGEL

k.k. Consistorialrath

geb. zu Leutschau d. 17. Oct. 1770

Йоганн-Христіан фон Енгель

Цісарсько-королівська консисторія

Нар. в Левочі 17 жовтня 1770 р.

*Johannes Mazepa,
Cossacorum Zaporozhianum
Supremus Belli Dux*

Іван Мазепа, верховний князь запорізьких козаків

Гравер: Мартін Бернінгротг (Martin Berningrotg). 1706 р.

Копія Самуеля Фальки 1796 р.

Vortsehung
der
Algemeinen Welthistorie
durch
eine Gesellschaft von Gelehrten
in Deutschland und England
ausgefertiget

acht und vierzigster Teil

verfasst
von
Johann Christian von Engel

mit Königl. Preuß. und Churb., Churf. Sachs., wie auch Schweizerischen Privilegien

Halle, bey Johann Jakob Gebauer, 1796

Продовження
загальної історії світу

укладено

Товариством учених
у Німеччині й Англії

сорок восьма частина

укладено

Йоганном Христіаном фон Ензелем

В привілеях короля Пруського та Курбранденбурзького, курфюрста Саксонського,
а також Швейцарськими привілеями

Галле, видавець Йоганн Якоб Гебарер, 1796

Енгель Йоганн-Христіан

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Харків
«Факт»
2014

УДК 94(477)«1320/1795»

ББК 63(4УКР)46

Е 62

Загальна редакція: *В. В. Кравченко*, доктор історичних наук, професор, директор Канадського інституту українських студій Альбертського університету

Вступна стаття: *В. В. Кравченко*

Упорядник: *Т. О. Чугуй*, кандидат історичних наук, директор Центру українських студій ім. Д. І. Багалія Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна
Коментар: *Д. М. Чорний, Т. О. Чугуй, В. І. Мільчев*

Переклад з німецької мови: *Ю. О. Голубкін, Л. М. Назаренко, Є. В. Ходун, О. В. Бутенко*; з латинської та французької мов: *Є. С. Чекарьова*, з польської мови: *Л. О. Удовенко*

Рецензенти: *В. А. Брехуненко*, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії і теорії археології та спеціальних джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України;
О. О. Кураєв, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ЕНГЕЛЬ Й.-Х.

- Е 62 Історія України та українських козаків / Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Східний ін-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д. І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. [Заг. ред., вступ. ст. *В. В. Кравченка*; упоряд. *Т. О. Чугуя*]. – Харків: Факт, 2014. – 640 с.

ISBN 978-966-637-763-3

Праця Й.-Х. Енгеля (1770–1814), визначного історика доби Просвітництва, присвячена історії України від 1320 р. до кінця XVIII ст. з акцентом на політичній та військовій історії козацтва. Написане на широкому колі писемних джерел і публікацій різними мовами, переважно польського походження, зосереджених у віденських архівах і бібліотеках, а також російськомовних рукописів з бібліотеки останнього козацького гетьмана К. Г. Розумовського, дослідження зацікавить як фахових істориків, так і широку читачську аудиторію. Це видання є першим перекладом праці Й.-Х. Енгеля з німецької мови.

УДК 94(477)«1320/1795»

ББК 63.3(4Укр)46

Переклад і видання здійснені за підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

- © Видавництво «Факт», 2014
- © *В. В. Кравченко*, вступ. ст., 2014
- © *Т. О. Чугуй*, упоряд., 2014
- © *Д. М. Чорний, Т. О. Чугуй, В. І. Мільчев*, комент., 2014
- © *Ю. О. Голубкін, Л. М. Назаренко, Є. В. Ходун, О. В. Бутенко*, пер. з нім.; *Є. С. Чекарьова* пер. з лат. та фр.; *Л. О. Удовенко*, пер. з польськ., 2014

ISBN 978-966-637-763-3

Й.-Х. Енгель: сторінки з історії просвітницької історіографії України

Читач, що полюбляє починати читати книгу з кінця, може побачити фразу, якою Енгель завершує свою працю: «...моє останнє бажання, останній подих мого життя нехай піднесеться у височинь за честь, гарний устрій та добробут моєї Вітчизни!» (с. 484 цього видання). Не зовсім зрозуміло, яку саме Вітчизну — «малу» (місто), «середню» (королівство) чи «велику» (імперію) — має на увазі історик: кожна з них належить сьогодні до іншої національної традиції, в той час, як він сам вважається представником угорської національної історіографії¹. Власне кажучи, з таким же успіхом Енгель може іменуватися німецьким, словацьким або австрійським істориком, проте його праці запевнили йому помітне місце і в українській історіографії².

¹ Vardy S. B. *Modern Hungarian Historiography*. – Boulder, 1976. – P. 31–32.

² Krupnitsky B. *Johann Christian von Engel und die Geschichte der Ukraine*, Inaugural Diss. – Berlin: Hans Brückner, 1931; Крупницький Б. «Історія України й українських козаків» Й.-Х. Енгеля та «Історія Русів» // Україна. – 1950. – № 3; Крупницький Б. Німеччина й Україна у XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммерсдорфер, Вагнер, Шнітлер) // Україна. – 1953. – № 10; Doroschenko D. *Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischer Beziehungen*. – Munich, 1994. – С. 69 (перша публікація 1941 р.); Його ж. Огляд української історіографії...; Давлетов О. Р. З творчої спадщини Дмитра Дорошенка: «І. Х. Енгель як історик України та козаччини» // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С. 150–155; Rudolf A., Mark R. A. *Johann Christian von Engel (1770–1814) als Historiograph der Ukraine* // *Zeitschrift für Ostforschung*. – 1987. – Vol. XXXVI. – Issue 2. – S. 191–202; Івонин Ю. Е. Німецька історіографія позднього Просвещення о запорожском казачестве // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 12–21; Криль М. Історична славістика у працях І. Х. Енгеля // Проблеми слов'язнознавства. – 1994. – Вип. 46. – С. 90–92; Prymak T. On the 200th Anniversary of the Publication of Johann Christian von Engel's History of Ukraine and the Ukrainian Cossacks // *Germano-Slavica*. – 1998. – Vol. 10. – № 2. – Pp. 55–61; Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках) // Дніпро. – 1992. – 395–398; Наливайко Д. *Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст.* – К., 1998. – С. 470–477; Наливайко Д. *Україна очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст.* – Вид. 2, доп. – К., 2008. – С. 475–483.

Й.-Х. фон Енгель народився в родині німецького аптекаря-протестанта у вільному королівському місті Левоча (Levoča/Lőcse/Leutschau) — у словацькій частині Угорського королівства; середню освіту юнак здобув у рідному місті та в гімназії Пожоні/Пресбургу/Братислави, продовживши її в славнозвісному Геттінгенському університеті. Після цього історик працював решту свого недовгого життя у Відні, столиці імперії Габсбургів, під патронажем імперського канцлера Трансільванії, славнозвісного угорського мецената й бібліофіла графа Самуеля Телекі. Енгель обіймав посади цензора (з 1794 р.), чиновника у справах євангелічного віросповідання, секретаря Трансільванського суду й при цьому поєднував службу з інтенсивною науковою діяльністю, що, зрештою, принесло йому міжнародне визнання й нобілітацію.

Можна припустити, що локальна ідентичність історика Угорщини поєднувалася з Енгелевою австрійською імперською ідентичністю в такий приблизно спосіб, як малоросійська, фінська чи лівонська ідентичності, не суперечили російській імперській. Утім, сучасні критерії національної ідентифікації навряд чи можуть бути застосовані до епохи космополітичного Просвітництва, в якому регіональний патріотизм із відповідним комплексом соціальних прав і привілеїв важив набагато більше, ніж етнічна приналежність і мова. Енгель виріс у багатомовному середовищі; він і сам став поліглотом, вивчивши різні слов'янські розмовні та писемні, стародавні та сучасні європейські мови. Його листування дозволяє скласти уявлення про інтернаціональну «республіку вчених», у якій заочно зустрічалися німець А.-Л. Шлецер, чех Й. Добровський, серб А. Стойкович. На жаль, мені невідомо, чи підтримував Енгель персональні контакти з кимось із російських або українських інтелектуалів, проте така можливість, безперечно, існувала.

На той час, коли Енгель уже встиг надрукувати свою «Історію України та українських козаків», у Відні гриміла слава російського посла, Андрія Кириловича Розумовського, сина останнього українського гетьмана й учня А.-Л. Шлецера, одного з найвідоміших меценатів Європи, якому присвячували свої твори Й. Гайдн, В.-А. Моцарт і Л. ван Бетховен. Розумовський відіграв активну роль у пошуках професорів для перших університетів Російської імперії, в тому числі харківського.

Один із них, А. Стойкович, обіймав посаду ректора Харківського університету в той час, коли Й.-Х. Енгель дістав диплом його почесного доктора. Обидва вони, до речі, були випускниками Геттінгенського університету й підтримували між собою дружні стосунки.

Не буде перебільшенням сказати, що наука історії мала пріоритет у житті Енгеля. Він відомий передусім як автор спеціальних праць, присвячених історії Угорщини, а також Трансільванії й сусідніх із ними земель і народів. Українська тематика оволоділа його увагою під час навчання на філософському факультеті Геттінгенського університету, наслідком чого стала публікація дисертації, присвяченої порівняльній характеристиці запорозьких козаків, спартанців і критян¹. Дві наступні праці Енгеля з історії України були написані у Відні. Одна з них присвячувалася історії «Галичини й Володимирії» — земель, які відійшли до Австрії внаслідок анексії Речі Посполитої; інша, опублікована 1796 р., є саме тією працею, переклад якої пропонується увазі читача². Після цього молодий дослідник, якому виповнилося на той час заледве 26 років, надалі вже займався іншими темами та проблемами.

«Історія України та українських козаків» є інтелектуальним продуктом німецької університетської науки та французької історіографії, які дали потужний поштовх розвитку європейської славістики. Історія України, на перший погляд, навряд чи могла привабити читача, оскільки належала народу, що не вважався на той час «ні могутнім, ні культурним, ні самостійним». Проте політичні пертурбації в Європі другої половини XVIII ст., пов'язані з «розборами» Речі Посполитої, зникненням із політичної карти спочатку Запорізької Січі, а потім і козацького Гетьманату, сприяли зростанню інтересу до соціально-політичної історії України, свідченням чого стали праці Ш. Левека, Н. Леклерка, Г.-Ф. Міллера, Ж.-Б. Шерера. Одночасно розвивався інтерес до фольклору та етнографії українців і інших слов'янських народів Російської імперії, особливо помітний у працях Й. Гільденштедта,

¹ Engel J. Ch. *Commutatio de Republica militari seu Comparatio Lacedaemoniorum Cretensium et Cossacorum*. — Göttingen, 1790.

² Обидві праці були видані під однією обкладинкою: Engel J. Ch. *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cossaken, wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir*. — Halle: Johann Jacob Gebauer, 1796.

Я. Штеліна, Й.-Г. Гердера, Г. Шторха, Й. Г. Георгі, Г. Калиновського та ін.

«Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії» Ж.-Б. Шерера, опублікований у 1788 р. в Парижі, вважається першою спеціальною публікацією з історії України, що побачила світ у Європі. Її російський аналог, «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1776 роки», надрукований у Санкт-Петербурзі В. Г. Рубаном 1777 р., став першою власне історичною працею, присвяченою Україні, що знайшла широке коло читачів у Російській імперії¹. Щоправда, за лаштунками поодиноких публікацій на українські теми перебував великий масив рукописних досліджень і збірок, що належали перу Г.-Ф. Міллера, П. І. Симоновського, С. Зарульського, О. Рігельмана, М. М. Бантиш-Каменського та інших російських і українських авторів, проте вони довгий час залишалися невідомими любителям старовини.

«Історія України та українських козаків» написана під помітним ідейним впливом праці Ж.-Б. Шерера, яка здобула визнання німецької професури в часи студентської юності Енгеля. Історія українців, репрезентованих козацтвом, для європейських просвітителів стала символом боротьби за свободу проти деспотії та релігійного фанатизму. Праці Шерера та Енгеля поєднують не лише спільний підхід до українського минулого та відкриті симпатії до маловідомого народу, а й розуміння геополітичних аспектів української історії, козакоцентризм, нарешті, намагання включити українську історію до античного інтелектуального дискурсу, що протистояв, умовно кажучи, середньовічному. На початку ХІХ ст. ситуація зміниться з точністю до навпаки.

Разом із тим, книга Енгеля набагато перевершує всі опубліковані до неї праці з історії України за своїм науковим рівнем. Історик спирався на велике коло писемних джерел і публікацій різними мо-

¹ «Короткі відомості про Малу Росію» 1773 р. – перша опублікована пам'ятка вітчизняного українознавства // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5: Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об'єднаний випуск. Збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля (З нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження). У 2-х частинах. Частина друга: Історіографія. – К., 2000.

вами, переважно польського походження, зосереджених у багатих віденських архівах і бібліотеках. Крім того, він мав доступ до деяких російськомовних рукописів, головню через посередництво Шлецера, який, своєю чергою, роздобув їх у бібліотеці останнього козацького гетьмана, К. Г. Розумовського. Енгеля відзначає критичний метод роботи з текстами. Його праця є науковою, аналітичною монографією, а не компіляцією, літописом або памфлетом. Можна сказати, що, звернувшись до української історії, Енгель поставив французьку просвітницьку ідеологію на міцний ґрунт німецької вченості, хоча й не зміг утриматися на належній відстані від сучасної ідейно-політичної кон'юнктури.

Україна зникала з політичної карти світу в той час, коли Європа вступала в пору чергової турбулентності. На сході Європи просвічений абсолютизм Пруссії, Австрії та Росії перемагав у конкуренції зі шляхетською Річчю Посполитою, султанською Туреччиною, династичними політіями Криму та Кавказу, а також козацькими військовими демократіями. На заході він також здобув перемогу, тепер уже над модерною імперією Наполеона, після чого Віденський конгрес 1815 р. закріпив нові політичні кордони Європи. Проте їхню легітимність поступово підривав не лише Кодекс Наполеона, а й цілком невинний, на перший погляд, етнокультуралізм Й.-Г. Гердера. Династичні монархії незабаром почнуть відчувати зростаючий вплив нових соціально-політичних спільнот, «уявлених» на демократичній та етнокультурній основах.

Україна з'являлася на ментальній карті просвітництва в той час, коли точилася запекла ідейно-політична боротьба за характер і напрям реформ, геополітичну конфігурацію нової Європи, нове розуміння принципів взаємин влади та суспільства, держави й церкви. Історія України, на думку Енгеля, надавала яскравий приклад боротьби вільного стану за свободу, проти поневолення. Поряд із цим, вона демонструвала, що відсутність реформ призводить державу до катастрофи. У дискусії Вольтера й Руссо з приводу оцінки історико-політичного феномена Речі Посполитої симпатії Енгеля, безперечно, були на боці першого. Польська держава, основний антагоніст українського козацтва, в зображенні Енгеля уособлювала собою все, проти чого так пристрасно агітували європейські просвітителі — релігійний

обскурантизм, нецтво, обмеження свободи станів, відсутність належної системи законодавства та управління.

У боротьбі двох непримиренних таборів — «єзуїтів-обскурантів» і «якобінців-просвітителів» — Енгель, як і личило істориків, прагнув історичної об'єктивності та пошуку «третього шляху», що дозволяв би уникнути як насильства влади, так і революційного насильства. Йому була близькою доктрина освіченої монархії, що керується принципами толерантності, моралі, добровільної солідарності влади та суспільства в здійсненні реформ. Напевне, модернізована Австрійська імперія здавалася історикові близькою до такого ідеалу. Можливо, саме через це Енгель критично поставився не лише до польської Речі Посполитої, а й до Російської імперії, вважаючи її уособленням суворого азіатського деспотизму.

Слідом за Шерером, Енгель пішов у напрямку заперечення культу Петра I, поширеного в європейському просвітництві з часів Вольтера. Історик писав, зокрема, про бундючну неповагу першого російського імператора до укладених договорів із козаками, властиву йому брутальну жорстокість. Щодо України Петро I, на думку Енгеля, не заслуговує на ім'я Справедливого, а отже й Великого, оскільки «Велич без справедливості — то химера завойовників, які позбавлені людських почуттів!». Політика Катерини II щодо України, спрямована на подальше поневолення та виснаження ресурсів козацького краю, виглядала як продовження політики Петра I. Отже, в дискусії Вольтера й Руссо з приводу оцінки феномена Російської імперії симпатії Енгеля тепер уже були на боці другого, хоча й з інших причин: історик застосовував до Росії такі ж універсальні вимоги та критерії, як і в стосунку до польської Речі Посполитої, замість того, щоб займатися обґрунтуванням їхньої історичної самобутності.

Праця Енгеля привертає увагу сучасним розумінням геополітичних аспектів історії регіону, який упродовж останніх десятиріч найчастіше іменують «Східною Європою», та ролі України в ньому. На думку Енгеля, взаємні стосунки Польщі, Швеції, Росії, Трансільванії неможливо зрозуміти без урахування українського впливу. Більше того, в книзі Енгеля можна знайти цікаві спостереження щодо альтернативних шляхів розвитку подій у регіоні, особливо в часи козацьких війн другої половини XVII — початку XVIII ст., які могли істотно

змінити політичний ландшафт Європи. Енгель демонструє розуміння «фатальної географії» України, що стискує її між світовими потугами в політичному відношенні й прирікає на роль стіни між Європою та Азією. Подібна геополітична ідентифікація України, зрештою, не була чимось новим навіть у часи Енгеля, проте її актуальність не зменшилася й сьогодні...

У книзі Енгеля поєдналися обидві суперечливі тенденції розвитку просвітницької доктрини — одночасно в напрямку до уніфікації та пошуку самобутності. З одного боку, поширення раціоналізму, освіта та прогрес на шляху цивілізації успішно долали політичні кордони та зближували держави. З іншого боку, відкриття нових земель і народів дозволяли виявити й зафіксувати такі особливості їхньої культури, що не вписувалися в загальні стереотипи. Проблема полягала в тому, як поєднати універсальний просвітницький ідеал соціально-політичного устрою з особливостями національного характеру народу, існування якого обґрунтовували на той час самою природою — географією, кліматом певної країни та «кров'ю»...

Енгель, відкриваючи світові українську історію, вважав її «невід'ємною частиною загальної північної історії», що перебувала в ширшому контексті історії «руських слов'ян». Учений розумів, що українців і росіян пов'язували спільна релігія, а їхні мова та походження, на його думку, нічим істотним не відрізнялися; Енгель навіть дивувався, чому союз Великої Росії та Малої Росії, що видавався йому цілком природним, так часто розривався й коштував десятків років і потоків крові. У цьому відношенні історик був також на рівні сучасних йому уявлень, оскільки в жодній історичній праці відповідної доби сучасна Україна або її окремі регіони не функціонували поза широкими рамками релігійно-культурної «руськості» чи імперської «російськості»¹.

У той же час, Енгель відзначав культурну різницю між українським і російським народами, віддаючи перевагу першому, слідом за

¹ Возражение депутата Григория Полетики на «Наставление Малороссийской коллегии» господину ж депутату Дмитрию Наталину // Чтения в обществе истории и древностей российских. — 1858. — № 3. — С. 98; пор.: Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века (письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и записки к ним) // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 53.

багатьма своїми європейськими та навіть російськими сучасниками. У зображенні Енгеля українці виглядали як хоробрий, заповзятливий, життєрадісний, дещо легковажний, але безпосередньо й просто мислячий народ, чия схильність до пияцтва, властива нібито всім північним народам, врівноважується неквапливістю, веселим характером і добрим гумором. Національний характер українців історик вважав наслідком змішування північної російської відваги та флегматичності з щедрістю південного клімату, «швидкою» польською кров'ю та мінливістю способу життя. Цим рисам національного характеру відповідав простий і суворий, військовий тип соціального устрою, подібний до того, що існував у народів античності на зорі їхньої історії.

Портретні риси українців під пером Енгеля загалом не суперечили тим, що створювалися його попередниками та сучасниками. З легкої руки Я. Штеліна, українці-малоросіяни здобули славу «племени поющего и танцующего», пізніше увічнену І. Котляревським і раннім М. Гоголем. О. Шафонський, жорсткий критик козацької історії, змінював тон, коли описував характер своїх земляків: «...тихий, робкий, застенчивый и ненахальный, на немецкий похожий, так что малороссиянина и малороссиянку можно, кроме его наречия, между великим числом великороссиян по его обращению узнать. Он в общении ласков, благосклонен, учтив, простодушен, гостеприимчив, некорыстолюбив...»¹. Подібні характеристики з часом перетворювалися на літературні кліше, якими наповнювалися сторінки записок мандрівників, етнографів та істориків другої половини XVIII — першої третини XIX ст.

Разом із тим, у творах українських і російських сучасників Енгеля можна було знайти набагато гостріші висловлювання про національний характер українців. На думку вже згаданого О. Шафонського, цей народ «непредприимчив, более невесел, нежели весел... набожен и суверен, ленив, неподвижен, к тяжбам и ябедам склонен, мстителен и нетрезв»². Анонімний автор «Замечаний, до Малой России принадлежащих» вважав, що народ Малоросії «надменен, спесив и непо-

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 25.

² Там само. — С. 25.

корен, а если и унизится, то страха ради или прибыли!»¹. Ці люди — «надутые, неприветливые, небережливые», «к тяжбам и ябедам жадные», «склонные к лени и праздности»², «не имеющие представления о порядке и законах, не умеющие жить в городах»³. Українець П. Симоновський відзначав «искру ненависти, сжигающую сердца малороссиян». Його сучасник, анонімний Санкт-Петербурзький кореспондент П. П. Білецького-Носенка, картав «нетерпимую провинциальность, склонность к козням — лукавству и самому злоречию», хитрість, яка відзначає малоросіян перед усіма іншими провінціалами, їхнє невігластво і марновірство, роблячи висновок: «Малороссиянин хорош — но не дома: это такое растение, которое принимается лучше в чужой земле, нежели своей...»⁴.

Можна стверджувати, що принаймні деякі з числа просвітницьки налаштованих сучасників Енгеля, що проживали на іншому боці австрійсько-російського кордону, намагалися розірвати уявлення про безпосередній зв'язок національного характеру та соціально-політичного устрою народу. Вихваляючи українців, вони піддавали нещадній критиці козацький Гетьманат. Г. Полетика інкримінував усім без винятку козацьким гетьманам узурпацію влади за рахунок інших станів суспільства, передусім шляхти. О. Шафонський взагалі уподібнював козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького до пугачовського та разінського повстання «черні». Культурна й економічна відсталість козацької держави викликала різку критику в працях М. Ф. Берлінського та деяких його українських і російських сучасників.

¹ Замечания, до Малой России принадлежащие. — М., 1848. — С. 15. Авторство цього трактату остаточно не встановлене. Деякі дослідники приписують його М. Маркову, директорів Чернігівського народного училища та історикомікраєзнавцю (Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. — К., 1964. — С. 143). Див. про М. Є. Маркова, зокрема: Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 94–119), інші називають О. Ф. Шафонського (Бережков М. М. Е. Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине // Сборник историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине. — 1903. — Т. 14. — С. 9–11).

² Бережков М. М. Е. Марков и его рукописный сборник... — С. 52.

³ Там само. — С. 15–16.

⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф. 1. — С. 294.

Читаючи їхні твори, що залишалися в рукописах понад півстоліття, П. О. Куліш, гострий та пристрасний критик козащини, так коментував їхній зміст: «Если б Гетманщина держалась на общем благе малороссийского населения, она была бы гораздо долговечнее; ибо крепко стоит гражданское общество, которого все представители живут равно сознанными, равно дорогими для каждого интересами. Тут, напротив, стремления старшин совершенно расходились с пользами народа, и как каждый из высших действовал для себя и никто для общества, то малороссияне естественно угнетали друг друга, угнетали кто кого мог, и довели наконец край до совершенной безурядицы. ... Идея нации исчезла; образовались только дома и связи. ...паны малороссийские сделались, в отношении к мелким владельцам и простолюдинам, чем-то вроде феодальных баронов...»¹. Ці слова додають дещо до відповіді на питання, яке ставив перед собою Енгель, намагаючись зрозуміти причини зникнення Гетьманату.

Зрозуміло, що Енгель був далеким від подібних уявлень, коли шукав і знаходив античні паралелі в історії українського козацтва. У цьому він мав своїм попередником нікого іншого, як російського історіографа, академіка Г.-Ф. Міллера. Останній, торкаючись питання походження українського, зокрема запорозького, козацтва, відмовився від поширених на той час етимологічних версій тлумачення історії та етнічної природи козаків через їхню назву, звернувшись натомість до мови та релігії. Міллер порівнював козаків зі стародавніми римлянами та мальтійськими лицарями, спираючись у цьому на козацьку історичну традицію. Ранні праці історика сприяли утвердженню позитивного образу козацтва у просвітницькій історіографії. Щоправда, через деякий час історик блискуче продемонстрував, як можна на одному й тому ж фактичному матеріалі робити цілком протилежні висновки, обгрунтовуючи, на замовлення російського уряду, потребу ліквідації Запорізької Січі.

Подібно до більшості своїх сучасників і попередників, Енгель розглядав українську історію крізь призму історії козацтва. Проте, на відміну від багатьох із них, він добре орієнтувався в питаннях його походження, етимології та військового устрою, розрізняючи запо-

¹ Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т. 1–2. – СПб., 1856. Репр. – С. 172, розд. пагін.

рожців, українських (малоросійських) козаків і гайдамаків. До речі, Енгель не пішов слідами Міллера і уважав знищення Запорізької Січі політичною помилкою царського уряду. Українське козацтво в праці Енгеля, вже «очищене» від біблійно-ренесансної риторики та міфології, виступає у вигляді соціального стану, військової легкоозброєної спільноти, волонтерів, вільних і безоплатних жовнівів. Щось подібне можна бачити в працях його сучасників із числа українських авторів кінця XVIII — початку XIX ст., зокрема Я. Марковича та його анонімного земляка, автора чеканної формули: «Козак — національний малоросійський воїн».

Фактично книга Енгеля — це докладна військово-політична історія українських козаків і їхнього республікансько-військового устрою. Її загальна ідея вкладалася в загальне річище козацької та відповідала основному напрямку розвитку пізнішої української національної історіософії, пов'язаної з апологією козацтва. Поряд із суто — як сказали б пізніше — позитивістськими шуканнями правдивих джерел і об'єктивності, Енгель звертався до фольклорних і етнографічних джерел, переказуючи, зокрема, поширені легенди про «шолудивого Буняка», отруєння Богдана Хмельницького, прокляття, накладене на Многогрішного; історик описував звичаї козаків, екзотичну бандуру... Проте соціально-політична проблематика, оцінювана з позицій моралі, посідала основне місце в його книзі.

Загалом передбачуваною можна вважати позитивну оцінку Енгелем особистості та діяльності Богдана Хмельницького, який посів справді унікальне місце в українській історіографії другої половини XVIII — початку XIX ст. Енгель вважав українського гетьмана месником за свій народ, основоположником козацької свободи й талановитим політиком, особливо на фоні своїх наступників. Хмельницький, на думку Енгеля, зумів добитися свободи для України і, якби він протримався хоча б ще рік після битви під Батогом і дочекався початку шведсько-польської війни, то досяг би для своєї країни повної незалежності. Натомість гетьман утратив цей шанс, коли звернувся за допомогою до Москви.

У зображенні Енгеля союз козаків і Москви позбавлений географічної фатальності й релігійного містицизму і виглядає як суто прагматична політична комбінація. Якщо «козаки заради не самої лише

користі Росії, а заради своєї власної вигоди подалися під захист Росії в пошуках не платні, а військової служби», то для Москви це стало своєрідним дарунком долі, одним із найбільших і неочікуваних здобутків її політики, завдяки якій росіяни «без помаху меча» приєднали до своїх володінь країну, що дорівнювала цілому королівству. Енгель не приховує, що Москва переслідувала при цьому власні інтереси, в той час як Богдан Хмельницький незадовго до смерті висловлював жаль, що під впливом духовенства надто далеко зайшов у своїх стосунках із росіянами.

Велич Хмельницького стає очевидною на фоні його наступників, коли, на думку Енгеля, історія козаків перетворюється на страхітливу демонстрацію дрібнодумства, нищості та жорстокості. Енгель не шкодує гострих інвектив на адресу інших козацьких гетьманів, із яких, приміром, І. Виговський виглядає егоїстом, лукавим і підступним узурпатором козацьких вольностей; П. Дорошенко — політичним хамелеоном, безславним і неспроможним політиком; Ю. Хмельницький — іграшкою долі, якого вона кидала в різні боки; натомість полковник Пушкар постає як людина чесна та хоробра... Сучасному читачеві Енгеля, мабуть, буде легко впізнати в діячах Руїни (сам історик цього терміна не вживав) прототипів пізніших українських політиків...

Єдиний з козацьких гетьманів, що надавався до порівняння з Богданом Хмельницьким, був І. Мазепа. Енгель так само, як і більшість його сучасників, не зміг подолати суперечливості, яка супроводжувала Мазепу за життя й після його смерті. У своїй оцінці українського гетьмана Енгель керувався благородним, але утопічним ученням про політичну мораль, протиставляючи її «застарілим» принципам політичної доцільності. У такому контексті Мазепа, ясна річ, виглядав гідним учнем Макіавеллі, підступною та пронирливою особою, безпринципним інтриганом, який намагався роздмухати ворожнечу між козаками та російським урядом, щоб скористатися цим задля власної політичної вигоди. Проте щось заважало Енгелеві поставити на цьому крапку. Вчення про політичну моральність явно обмежувало масштаб особистості Мазепи. Крім того, російський цар Петро I, основний антагоніст українського гетьмана та його тріумфальний переможець, явно не відповідав критеріям політичної моральності й діяв за принципом політичної доцільності так само, як і його опонент...

Енгель бачив, що в конкретних умовах Мазепа припустився фатальної помилки, перехитривши сам себе своїми антишведськими прокламаціями до українського населення та втратою стратегічно важливого міста Батурина. Тим не менше, основну провину за поразку Мазепа, яка, своєю чергою, привела до поразки шведської армії під Полтавою 1709 р., Енгель покладав на шведського короля Карла XII, що не надав своєму союзнику вчасної допомоги. На думку історика, якби обставини склалися інакше, тоді «ми тепер, можливо, мали б українську Величність із роду Мазепідів, Велику Шведську імперію на півночі, і Суворов 1795 р. не стояв би у Варшаві»¹.

Саме тому Енгель, після багатьох звинувачень на адресу Мазепа, врешті-решт відклав оцінку його особистості для майбутніх дослідників. Він дійшов висновку, що лише після з'ясування всіх аспектів стосунків між козацьким гетьманом і російським царем майбутній «історіограф зможе трохи вірогідніше судити, чи епітафія Мазепі має бути укладена за взірцем Юдиної чи Помпеєвої»². Утім, саме в цьому історик помилявся. Жодні нові документи та матеріали не додавали нічого нового до розв'язки мазепаїної дилеми. Єдиним істориком, якому вдалося подолати стереотипи в оцінці Мазепа й описати його в категоріях просвітницької історіографії, як «друга свободи», лідера вільного, а отже щасливого народу, патріота своєї Вітчизни, освічену людину, — став сумлінний читач Енгеля, українець Олексій Мартос.

Книга Енгеля важлива не лише з точки зору становлення та поширення просвітницької доктрини історії Східної Європи та України. Сьогодні варто подивитися на неї в контексті розвитку символічної географії³. Українські землі, позбавлені власних представницьких соціально-політичних інституцій, виявилися поділеними між імперіями Романових і Габсбургів. У кожній з них ці землі опинялися на периферії та перехрещувалися в різних напрямках адміністративними, конфесійними, соціо- та етнокультурними бар'єрами. Кожен із історичних регіонів сучасної України зберігав за собою власні назви,

¹ Engel J. Ch. von. *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken* (Halle, 1796). – S. 308 (подаю цитату в перекладі Євгена Ходуна – В.К.).

² Ibid, S. 322.

³ Wolf L. *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. – Stanford, California, 2010.

інколи одразу декілька, запозичені з різних писемних традицій, держав і епох: Малоросія, Україна, Волинь, Поділля, Південна Русь, Червона Русь, Карпатська Русь тощо... Знайти для них спільну деномінату означало уявити собі їхню цілісність, проте історикомі зробити це було не легше, ніж лінгвісту, оскільки жодна із цих історичних назв не покривала собою всієї української території.

У другій половині XVIII ст., незадовго до виходу у світ «Історії України...» Енгеля, одну з перших спроб сформувати цілісний образ сучасної України здійснив анонімний автор «Топографічного опису Харківського намісництва...»¹. Ця новаторська праця містить у собі спостереження щодо етнокультурної цілісності «південних русів» незалежно від місця їхнього проживання, політичної, ба навіть релігійної приналежності від Києва до Львова. Роман Шпорлюк дійшов висновку, що автор «Топографічного опису...» зумів подолати історичні рамки Малоросії та «побачити» чи уявити нову, близьку до сучасної, ментальну мапу України на основі етнокультурної єдності її населення².

Іншу подібну спробу здійснив наприкінці XVIII — на початку XIX ст. анонімний автор «Історії Русів» на соціально-політичній основі, з позицій місцевої, тобто малоросійської, еліти. На відміну від автора «Топографічного опису Харківського намісництва...», автор «Історії Русів» узяв за основу не етнографічний «південно-руський», а політичний «малоруський» чинник, включивши до «Малоросії» всі історичні регіони, інкорпоровані до Російської імперії. Із цієї причини автор категорично не сприймає назву «Україна» для своєї Вітчизни, вважаючи її вигадкою польських істориків, що намагалися таким чином принизити національну гідність руського *heartland*'у³.

Проте в більшості історичних текстів кінця XVIII — початку XIX ст. назва «Малоросії» вживалася паралельно з ім'ям «України».

¹ Описания Харьковскаго наместничества конца XVIII века. Описательно-статистические источники / Под. ред. В.О. Пирко, А.И. Гуржий. — К., 1991.

² Szporluk R. Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space // Journal of Ukrainian Studies. — 2008–2009. — Vol. 33–34 (Summer – Winter). — Pp. 441–452.

³ У данному випадку не стільки «новизна», як вважають деякі сучасні дослідники, скільки маргінальність «української» термінології викликала її неприйняття автором «Історії Русів».

В абсолютній більшості випадків останнє виступало як синонім «Малоросії», її другої назви в територіальних межах обох боків Дніпра¹. У деяких історичних творах назва «Україна» взагалі витісняла «Малоросією», як це можна бачити на прикладі вже згаданого «Топографічного опису Харківського намісництва...»². В інших набувала поширення тенденція до розмежування понять «Малоросія» та «Україна», коли перше з них вживалося щодо Лівобережжя, а друге — щодо Правобережжя Дніпра³. Одночасно «Україною» могла іменуватися лише територія Слобожанщини.

Енгель узяв за основу ідентифікації території, якій присвячувалася його праця, назву «Україна», винісши її до заголовку своєї книги. Проте навіть цей, загалом скрупульозний, історик, не зміг бути послідовним і дати собі раду із суперечностями української географічної термінології... Назва «Україна» вживається ним поряд і паралельно з назвами історичних регіонів Волині, Поділля, Червоної Русі, Малоросії. Енгель локалізував Україну, слідом за Шерером, між 50 та 53 паралелями північної широти. У такому разі виходить, що південна межа України доходить лише до Харкова, але не включає в себе Поділля... Столицею України виступає Київ, проте за її межами опиняються Львів і Галич. Інколи «Україна» роздвоюється на «потоїбичну» та «посейбичну». В інших випадках вона ототожнюється з «Малоросією». Щось подібне можна бачити й з назвами місцевого населення: поряд з «українцями» на сторінках книги Енгеля з'являються інколи «подоляни», «волиняни» і «русини». Тим не менше, можна стверджувати, що завдяки книзі Енгеля саме «Україна» зробила заявку на перемогу над «Малоросією» в далекій перспективі. Слідом за Енгелем шляхом «українізації» козацького минулого пішов українець О. Мартос, чия «Історія України та козаків» майже буквально повторила назву праці Енгеля.

¹ Апанович Е. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. — К., 1983. — С. 189, 192, 199.

² Топографічний опис Харківського намісництва з історичною передмовою // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 77–79, 82–84, 306.

³ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год... — СПб., 1777. — С. 27, 29–30; Эмин Ф. Российская история... — СПб., 1767. — Т. 2. — С. 234, 247; Берлинський М. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 119–120, 126.

На жаль, праця О. Мартоса з історії України не знайдена до цього часу. Найближчий аналог книги Енгеля з'явився лише 1822 р., з публікацією першого видання «Історії Малої Росії» російського історика-архівіста Д. М. Бантиш-Каменського. Вона базувалася на іншій джерельній основі та концепції, ніж праця Енгеля, обґрунтовуючи необхідність і правомірність приєднання українських земель до Росії та політику Петра I й Катерини II. Проте, подібно до Енгеля, Бантиш-Каменський прагнув об'єктивності та критичної перевірки історичних джерел, сприяючи тим самим секуляризації історіографії історії України. Щодо власне українського історичного письменства, представленого на той час працями на кшталт анонімної «Історії Русів» та аматорської «Історії Малоросії» М. Маркевича, то секулярна, професійна традиція в його розвитку стане домінуючою лише в ХХ ст., борсаючись у в'язкому ґрунті релігійних, регіональних, соціальних і національних упереджень...

«Історія України та українських козаків» Енгеля стала останньою монографією, якою західне, європейське історіописання демонструвало свою відкритість щодо маргінальних у географічному та політичному сенсі цього слова тем і сюжетів. Невдовзі після цього «неісторичні», за термінологією Г.-Ф. Гегеля, народи вже вважалися не вартими спеціальної уваги. Омелян Прицак зауважив, що завдяки праці Енгеля українська тема була представлена в корпусі текстів із світової історії, підготовленого до друку німецькими фахівцями; через декілька десятиріч, коли настала черга нового видання подібного типу, підготовленого А. Г. Л. Геереном і Ф. А. Укертом, для України в ньому вже не знайшлося місця¹. Минуло майже століття, перш ніж українська тематика повернулася з небуття до західного академічного простору. У цьому можна бачити додаткову причину того, що книзі Енгеля судилося довге життя, на відміну від самого автора, чия біографія потребує спеціального дослідження².

¹ *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I.L. Rudnytsky, with the assistance of J.-P. Himka. – Edmonton, Alberta, 1981. – P. 234.

² Кореспонденцію та деякі архівні матеріали до біографії Енгеля можна знайти в: Thallóczy L. von. Johann Christian von Engel und seine Korrespondenz, 1770–1814: Zuhundertsten Wiederkehrens eines Todestages // Ungarische Rundschau für Historische und Soziale Wissenschaften. 1915. – J. 4. – S. 247–385.

Насамкінець декілька особистих нотаток. Мене зацікавила праця Енгеля ще в другій половині 1980-х — першій половині 1990-х років, коли я працював над докторською дисертацією з історії української історіографії епохи національного Відродження. Книга Енгеля, що вважалася вершиною просвітницької історіографії історії України й якою користувалися практично всі відомі історики України впродовж 200 років із моменту її публікації, залишалася недоступною для українського читача. На щастя, в бібліотеці Харківського університету зберігався її примірник у доволі хорошому стані. Отож, я підготував проект академічного видання перекладу книги Й.-Х. Енгеля українською мовою.

Обставини видавалися сприятливими для реалізації проекту: українська історична наука в СРСР виходила з чергового інтелектуального гетто й саме археографія, здавалося, була готова відчинити для неї «Великий Льох», де зберігалися всі «таємниці» українського минулого. Проект дістав підтримку з боку керівництва новоствореного Інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Завдяки цьому пощастило розпочати роботу, залучивши до цього авторитетного харківського фахівця, Юрія Голубкіна, перекладача творів Мартіна Лютера. У 1994 р. побачила світ перша академічна публікація українською мовою фрагменту «Історії України та українських козаків» Й.-Х. Енгеля в «Наукових записках кафедри українознавства Харківського державного університету» в 1994 р.¹

На тому, власне, робота й припинилася через фінансову кризу та адміністративно-політичні пертурбації з кафедрою українознавства. Продовжити її пощастило лише в 1998 р., з відновленням фінансування проекту та заснуванням нового наукового щорічника «Схід-Захід». Я планував друкувати в кожному наступному номері цього видання черговий фрагмент перекладу Й.-Х. Енгеля з науковим коментарем. Після смерті Юрія Голубкіна роботу над перекладом продовжив харківський літератор Євген Ходун. До коментування тексту залучалися в різний час Дмитро Чорний, Євген Сіваченко, Олена Богдашина. Після того, як Інститут української археографії та джерелознавства

¹ Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. — 1994. — Вип. 1. — С. 33–35.

змушений був припинити фінансування перекладу, мені пощастило знайти підтримку для продовження проекту в Канадському інституті українських студій Альбертського університету, завдяки його директору, Зенону Когуту. Завершувалася ця епопея вже з іншим складом учасників. Переклад тексту перейшов до Олени Бутенко, а коментування до Дмитра Чорного, Тараса Чугуя та Володимира Мільчева. За допомогу в роботі з гравюрами щира подяка належить також Володимиру Александровичу, Денису Журавльову та Віталію Михайловському.

Переклад тексту пам'ятки максимально наближений до мови оригіналу як за змістом, так і за стилем. Необхідно також зазначити, що в тексті Й.-Х. Енгеля чимало випадків неточного або неправильного написання власних імен і назв. У випадку помилкового написання тієї чи іншої назви, терміна або імені в тексті після правильного зазначення українською мовою зроблені { } для подачі слова мовою оригіналу. За умови допущення автором фактологічної помилки в тексті в [] подано правильний термін або визначення. Якщо в тексті зроблено пропуск імені, терміна і т. п., у { } подається уточнення від упорядника.

Я не брав участі в завершенні цієї роботи через різні обставини, тому мені важко судити про її загальний результат. Покладаюся в цьому на думку своїх колег і рецензентів (Віктора Брехуненка та Олексія Кураєва), які дали «добро» на публікацію тексту. Зрозуміло, що тим самим приймаю на себе всі недоліки та помилки цього видання. Розумію добре, що романтика відкриття «білих плям», що забезпечила видатну роль археографії на початку 90-х років ХХ ст., давно вичерпалася. Дослідники, що покладалися на «архівну революцію», можуть, нарешті, трохи відпочити — нові факти та документи принципово не змінили уявлень про минуле народів Східної Європи. У тому числі й українського. Їх, як і раніше, змінює політика. Тим не менше, перше українське видання класичного твору Й.-Х. Енгеля знайде своїх читачів серед спеціалістів і тих небагатьох читачів, кому ще цікава історія України...

*Володимир Кравченко,
доктор історичних наук, професор,
директор Канадського інституту українських
студій Альбертського університету*

*Bohdan Chmielnicki
Civilitas S. P. M^o Zaporizhensis
Praefectus.*

Богдан Хмельницький, полководець запорізького війська.

Гравер: Деніель Бель (Daniel Beyer, 1760-1823)

ВСТУП

Коли я вирішив стати істориком народу, який не знав мистецтва, пов'язаних із мирним життям, що став відомим лише завдяки своїм суворим звичаям і ратним діянням, а зараз уже зник унаслідок приєднання його до гігантського масиву Російської держави, я свідомо відмовився від почесної нагороди — стати автором праці, яку читають усі. Така нагорода випадає на долю істориків могутніх, культурних та самостійних народів. Різноманітний, барвистий матеріал сам по собі викликає інтерес до розповіді про них; у той же час він захоплює самого письменника і насичує його розповідь духом [епохи], теплом та життям. Відмовившись від такої спокуси, я знайшов задоволення в усвідомленні того, що я розорав і засіяв маловідоме, але варте освоєння поле європейської, переважно північної історії, тобто виконав корисну роботу. Останнє (я маю на увазі корисність) є відправним пунктом роботи кожного сумлінного письменника, який намагається збільшити потік новітніх вірцевих творів і заради цього відмовляється від

багатьох годин насолоди природою, радощів спілкування з приятелями та інших утіх. Тому я хотів би в цьому вступі перш за все стисло торкнутися користі [вивчення] історії козаків, далі вказати літературу про них і, нарешті, навести деякі попередні географічні та статистичні відомості про Україну.

§ 1. Про важливість [вивчення] історії козацтва

а) Історія козацтва — вагома складова частина історії руських слов'ян. Вона є однією з 24-х окремих історій, які пан надвірний радник Шлецер¹ так блискуче поєднав у рамках всеосяжної цілісної історії слов'янських народів. Вона є невід'ємною складовою частиною загальної північної історії.

б) Україна, що дорівнює своїми розмірами деяким королівствам, не обділена природою, родюча й багата країна, стіна, що відділяє культурну Європу від дикої Азії, місце для відпочинку й ворота для вторгнення багатьох азійських орд, які переселялися до Європи, — вже сама по собі заслуговує на пильну увагу, особливо у світлі подій, що відбуваються в ній у наші дні.

в) У нинішні часи вона є значною частиною великої Російської держави. Яка низка подій мала своїм наслідком входження її до Росії? Як на теренах України виникли 5 слобідських полків та донські козаки, що стали могутніми підпорами російської влади і підкорювачами Сибіру? Яким чином по-спартанськи вільні незалежні козаки були підкорені російським самодержавством або ж, як сказав Буассі д'Англе², були поневолені російським самодержавством; колись таку загрозову для турків, татар і поляків Січ ліквідовано, а замість гарантованого козакам при їхній капітуляції власного національного гетьмана призначено губернаторів для губерній України? На всі ці питання, що за певних обставин можуть набути великого значення для дипломатії, ми зобов'язані дати й дамо відповідь.

г) З позицій сьогодення також добре видно, яким значним був вплив козацтва на історію Польщі, Швеції та Семигороду. Без знання цієї історії було б неможливим те чудове, докладне описання величчя й занепаду Польської держави, з такою копіткою ретельністю зроблене в наші часи; без цього не було б можливості висвітлити пронизані рев-

нощами і розбратом взаємини між Росією та Польщею, що завдають такої шкоди; без неї не було б знайдено вичерпного пояснення внутрішнім польським справам, наприклад, намірам Владислава IV приладити самодержавну голову до багатьох ший обезголовленої аристократичної гідри. Спадкоємці чи нащадки Карла Густава і Карла XII, мабуть, правили б зараз у Варшаві, Москві чи Петербурзі, якби цього захотіли Хмельницький та козаки Мазепи. Юрій Ракоці II став би другим Стефаном Баторієм, якби його остаточно не позбавили мужності зрада козаків разом з іншими невдачами походу 1657 р.

е) За наших часів вивчення історії козаків набуває особливого значення для того, щоб вивести з неї політичні уроки. При обговоренні глобального питання, як у завірюхах сьогодення зберегти царства й монархії, думки письменників і, що дивує, державних мужів розійшлися. Розверзлася гігантська прірва, яка поглинає жертви непримиренного протиборства, але, незважаючи на це, загрозливо збільшується з кожним днем. [Що ж робити?]. Чи треба придушувати людський розум у рамках існуючої системи, зберігати застарілий спосіб мислення, змушувати народ жити в темряві й тумані, залишати незмінними ті взаємини станів, що склалися в часи панування ленної системи, підтримувати спокій та порядок за допомогою політичного впливу духівництва та страхітливої сили армії, — тобто, як і раніше, безтурботно дрімати в колісці, розв'язувати інколи безглузді війни та спорожнювати державну скарбницю? А може [щоб через запозичення досвіду далеких країн не бути запідозреним у лестощах], треба прислухатися до порад кронпринца і датського графа Берншторфа та діяти відповідно з ними, — тобто не стримувати природного розвитку людського духу, а правити державою, керуючись розумом, сприяти вільному поширенню різних поглядів та використовувати їх заради примноження загального блага; якщо суспільство сприйме передові погляди, стане засуджувати вади старих установ, то треба, запобігаючи [небажаному розвитку подій], обережно їх усувати, добровільно запроваджувати ті новації, яких потребує дух епохи, суворо спонукаючи духівництво та народних учителів до їх підтримки, по можливості скоротити армію, неухильно утверджувати непорушність престолу на засадах любові та щастя громадян, що зайняті фізичною працею, та підтримки з боку осіб розумової праці, не розв'язувати без особливих на те підстав

війни, надавати підтримку мирним заняттям та мистецтвам, захищати і винагороджувати їх?

Прихильники цих двох поглядів сходяться в розумінні кінцевої мети, тобто необхідності збереження монархічного правління. Але суперечка про засоби для досягнення мети і про можливості успішного їх запровадження в майбутньому, перш за все Гофманном та його спадкоємцями, набуває такої гостроти, що будь-якого юриста, який спробує примирити суперників, одна партія знеславить як якобінця і просвітителя, інша — як езуїта та обскуранта. Історик же холодними очима спостерігає за тим, що відбувається, далеко від бар'єрів, [які розділяють партії]. Він зберігає мовчання, даючи можливість говорити фактам історії. Те, що відбувається зараз, уже було раніше. Ми впевнімося в цьому, послуховавши польських письменників. Головний принцип політики Польської держави полягав у тому, щоб утримувати селян і козаків України під утисками їхніх володарів і самовільно примножувати прибутки останніх; тих, що сповідують стару віру, примушувати силою до прийняття римсько-католицької віри, але разом із тим не допускати жодних республіканських установ та вольностей, утримувати український народ у темряві неучтва та неотесаності, дотримуватися договорів та угод із ним про людське око до тих пір, поки цього вимагає потреба, щоб при першій можливості розривати їх. Чи привело це все до успіху?

Темний неотесаний український народ усвідомив утиски й пиху своїх гнобителів; одна-єдина людина зрушила з місця і виставила проти поляків двохсоттисячне військо, всього-на-всього за рік звела на нівель унію, яка готувалася протягом століть величезними зусиллями енергійних місіонерів та езуїтів. Темний український народ піднявся за ідею вільної держави, організувався у військово-спартанській республіці й, оскільки він внаслідок свого становища потребував захисника, приєднався спочатку до татар, а потім до Росії і завдав Польщі небаченого лиха.

Темність і неотесаність українського народу обернулися нелюдськістю та варварством, так покарали жадливим чином тих, хто їх породив. Україна — житниця і пасовисько Польщі, її твердиня проти татар і росіян, відійшла до останніх, зміцнила їхню потугу і допомогла їм у новітні часи остаточно знищити Польщу.

г) Але при висвітленні таких фактів історія козацтва цікава читачеві сама по собі. Енергія цілих народів і окремих осіб, яка зачаровує нас в історії греків та римлян, воскресає тут знову на полях поблизу Берестечка {Belgorod}, Корсуня, Зборова, також у діяннях Хмельницького та Мазепи; а для здобуття такого ж блиску їй потрібне лише одне — щоб її описало таке ж перо, яким, рівною мірою майстерно та повчально, з неприйняттям як свавілля всіляких властей, так і революційного насильства, було зображено відокремлення об'єднаних Нідерландів [від Іспанії].

§ 2. Літературні джерела та допоміжні матеріали

Я сподіваюся, що перелік літературних джерел і допоміжних матеріалів скоріше змусить читача дивуватися їх кількості, ніж скаржитися на їх мізерність.

а) Перше місце гідно займають рукописні аннали козаків, які пан надвірний радник Шлецер під час його перебування в Петербурзі переписав [з оригіналу] в будинку колишнього гетьмана України, графа Розумовського і надіслав мені до Геттінгена з гідної вдячності чуйністю, що відзначала його й раніше, коли він надихав і підтримував мене в моїх заняттях історією, особливо історією Угорщини та слов'ян. Заголовок рукопису має такий вигляд: «Летописец краткий, принадлежащий к истории Украинской, о владевших в ней прежних гетманах и т. д.». На жаль, цей літопис надто стисло, з плутаною хронологією, висвітлює виникнення козацтва та його долю в XVI ст., дещо в моїй копії спотворено через помилки в рукопису; але тим приємніше зустрітися з тією докладністю, з якою розповідається про події XVI ст., про діяння Хмельницького й Мазепи. На жаль, літопис закінчується 1734 р. і його автора не названо; але джерела, які він використовував (серед них переважають документи Запорізької Січі), заслуговують на всіляку увагу.

б) Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малоросію, зібрані Василем Рубаном. Надруковані 1773 р. в Петербурзі російською мовою. Автор був секретарем у землемірній експедиції. Хороший переклад [цієї роботи] здійснений Хазе, опублікований у ч. 9 відомого журналу Бюшінга. У книзі Шторха «Gemahlde von

St. Petersburg» (т. 2, с. 196) ця робота згадується під назвою «Rubans geographisch» і т. д.

d) Саме там, на с. 190, у переліку новітньої російської літератури я побачив назву «Літопис Малоросії» Рубана. Але я не зміг роздобути його та використати в роботі над цією книгою.

e) У відомій роботі «Sammlung Russischer Geschichte. B. IV. St. 5. P. 365. Feg.», безсмертна заслуга написання якої належить державному раднику, члену Петербурзького наукового товариства Герхарду Міллеру, є чудовий фрагмент про походження козацтва. Він використовується нами, головним чином, як довідник.

f) Бенедикт Шерер надрукував «Annales de la Petite Russie. 2 Tomes, á Paris, 1788». Покійний професор Гаммердерфер з Ієни переклав їх (або, краще сказати, окремі витяги з них) німецькою мовою, розташував їх у певному порядку й опублікував у Лейпцігу в 1789 р. Обсяг книги — 200 сторінок. У перекладі Шерера з російської мови — багато помилок, не вказані джерела, які були покладені ним в основу перекладу. Він мав намір скористатися київськими рукописами, але, наскільки я міг пересвідчитися, це не могли бути вищеназвані літописи.

Загальний опис України здійснив Левассер сір де Боплан, французький інженер-капітан, який, перебуваючи на службі в Сигізмунда I, займався заселенням 50 нових слобід на Поділлі та в Україні, тобто на землях, що відійшли до Польщі внаслідок її унії з Литвою. Перше видання його книги мало таку назву: «Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscouie, iusques aux limites de la Transilvanie, ensemble leurs moeurs façons de viures & de faire la Guerre, par le Sieur de Beauplan. Paris 1661». (Крім того, ще в 1640 р. Боплан надрукував 100 примірників [книги]). Пан Меллер здійснив німецький переклад цієї книги і надрукував його під такою назвою: «Wilhelm le Vasseur etc. Beschreibung der Ukraine, der Krimm, und deren Einwohner. Aus dem Französischen überetzt und nebst einem Anhang der die Ukraine, und die Budziackesche Tatarey betrifft, und aus dem Tagebuche eines deutschen Prinzen, und eines schwedischen Kavaliers gezogen worden, herausgegeben von Johann Wilhelm Möller. Breslau, 1780». Англійське видання цієї праці з'явилося в «Collection of voyages and travels», підготовленій Черчїллем (Лондон, 1704); латинське — в «Mizleri Script. II», але без карти; нарешті, у фрагментах — у праці професора Любо — «Essai sur L'histoire litteraire de Pologne, Berlin 1778».

П'єр ле Шевальє, відряджений французьким урядом до Польщі для вербування найманців і перепровадження 2 400 завербованих до місця їхньої служби (їх передбачалося використати під час облоги Дюнкерка), під час свого перебування в Польщі в 1652–1653 рр. отримав від французького посла у Кракові, генерал-лейтенанта графа Брєжі, який мав довір'я короля Владислава IV, багато відомостей як про війни, котрі вели козаки, так і про їхні закони, звичаї, місця поселень тощо. Для своїх друзів він склав коротке зведення цих даних. У такому вигляді його твір, поряд з іншими повідомленнями, було надруковано в «*Relations de divers voyages curieux, qui n'ont point été publiés — par Thevenot. I. Partie, á Paris 1663*». Але в цьому виданні багато чого дослівно взято з книги Боплана. Не довівши [це] до відома останнього, прагнучи виправити недбальство і стислість його викладу, видавець зробив вставки в зібрання Тевено, розширив історичну частину його роботи, а після цього надрукував її в зміненому вигляді під такою назвою: «*Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur Origine, Pais, Moeurs, Gouvernement & Religion, & un autre des Tartares Précopites. Par Pierre Chevalier, Conseiller du Roi en sa cour des monnoies, á Paris 1663*».

[Необхідно також назвати] прекрасний, оригінальний твір «*Q. D. B. V. De Cosacis Dissertatio historica, quam Inclytæ facultatæ philosophicæ permissu publicæ ventilationi submitunt M. Godofredus Weissius, Thorunio-Borussus, Praeses, & Respondens. Joh. Joach. Möllerus, Sommerfeld, Silesius Phil. Bacc. a. D. 1684. Leipzig*». Його було також пердруковано у виданні «*Jaenichii Meletematibus Thorunensibus. P. II*».

Корисним довідником із природних ресурсів, господарства, клімату, народонаселення України є робота державного радника Юнкера — «*Abhandlung von der natürlichen Beschaffenheit der Gegenden zwischen dem Don und dem Dnepr*» — In «*Müllers Sammlung*³. P. 1 u.f».

Класична праця з нашої теми — «*Historia Belli Cosacco-Polonici, autore Samuele Grondski de Grondi, conscripta anno 1676. Ex manuscriptis monumentis Historiæ Hungaricæ in lucem protulit Carolus Koppi, in regia Scientiarum Universitate Hist. Univ. Prof. Pestiensis. 1789. 452 S.*». Вона починається з оповідання про [події] 1648 р. і продовжується до 1657 р., а саме — до невдалого польського походу семигородського князя Ракоці. Опис цього походу займає щонайменше третину всієї книги.

Лише цей автор — письменник-прагматик — говорить про походження козаків і про помилки державної політики Польської республіки, які нагромаджувалися одна на одну в стосунках з останніми. Довіра до відомостей, які він наводить, підсилюється у світлі таких обставин. У 1655 р. він зі Станіславом Любомирським передавав пропозиції Яна Казимира Хмельницькому; невдовзі після цього в ситуації, що змінилася, він знову відіграв роль одного з посланців Карла — короля Швеції — до Хмельницького. Щоб уникнути небезпеки, він вирушив у зворотний шлях через Семигород. Після цього він супроводжував Юрія Ракоці в його поході. Після невдачі останнього він, як прихильник Ракоці, був вигнаний із країни (тобто Польщі). І свою книгу він писав як вигнанець, у Семигороді.

[Далі необхідно назвати роботу Лінажа] «*L'Origine véritable du Soulèvement des Cosaques contre la Pologne, par P. Linage de Voucienns. Paris 1674. 207 S.*». Герцог Арпажон Лінаж часто зустрічався з колишнім віце-канцлером Владислава IV — Радзівеським, який, потрапивши в немилість до Яна Казимира, переселився до Франції. Радзівеський упродовж чотирьох місяців розповідав Лінажу про сучасні польські справи і особливо про план Володислава за допомогою козаків захистити Польщу від нападів татар і турків та домогтися зміцнення могутності та авторитету королівської влади. [Назвемо також роботу] Йоахіма Пасторія «*Bellum Scythico-Cosaccicum, seu de Conjuratiōe Tartarorum, Cosacorum et plebes Russiae contra Regnum Poloniae et Sueciae rege Ioanno Casimiro. Narratio plenioris historiae operi praemissa autore Ioach. Pastorio. Dantisci, 1652. 4. 269 S.*». При написанні книги автор використав низку присвячених Яну Казимиру нашпигованих неприхованими лестощами праць, а також різноманітні службові донесення польських генералів (деякі з них були надруковані); далі — «Щоденник» Андрія Мясковського, галицького воеводи, і працю Альберта Віюка Кояловича, присвячену сучасним історичним сюжетам. Автор виконав свою обіцянку написати докладнішу роботу. Його «*Historia plenior gedani 16*» і була використана мною. Ним також написана кон'юнктурна робота «*Serenissimo Prinsipi & Domino Iohanni Casimiro Scytharum et rebellium Russorum Domitori, mine triumphales laureas Prussial inferenti, felicem ingressum gratulatur Ioach. Pastorius. Elbingae*». Подібно до інших видань такого гатунку, вона містить більше слів, аніж фактів.

З таким же кон'юнктурним вихвалянням Яна Казимира ми зустрічаємося в публікації «*Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus, & faustissimae pacificationis cum hostibus Io. Casimiri, Regis Poloniae & Sveciae. 1649*».

Зібрання багатьох службових донесень та інших повідомлень, які стосуються походу 1648–1649 рр., підготував Ян Діонісій Лобчинський: «*Polonus, Ord. J. Pauli Eremitae provinciae Polonae definitor*», у своїй «*Epitome de rebus 1648 & 1649. Contra Zaporovianos Cosacos in Polonia & Litvania gestis compendiarie concinnata, atque in gratiam amicorum gentis Polonae prelo novo donate. Viennae. Austriae. 1653*».

У цій роботі є великий додаток. Його обсяг — 103 с. Робота присвячена графу Владиславу фон Хааку — судді курії, верховному начальнику Коморнського і Солянського округів, комендантові Лева і Тата. На думку укладача (с. 94), а за нею можна скласти уявлення про дух цієї людини, ворогів істинної віри треба повністю винищувати, а в мирний час примушувати до переходу в лоно істинної церкви.

Час від часу польською мовою друкувалися політичні листівки, повідомлення й воєнні щоденники, в яких містилися відомості про козаків. Я був дуже щасливий, коли отримав можливість побачити й використати чимало з них в унікальній за кількістю і різноманітністю жанрів творів польських письменників, єдиній в австрійських спадкових землях і взагалі єдиній за межами Польщі бібліотеці графа Течина Оссолінського — ученого перекладача славнозвісного твору Сенеки про віху. Зокрема, [у бібліотеці графа є такі книги]:

1) «*Votum Szlachticza Polskiego O zabórzeniu skarbu Rzeczy Pospolitej i o obranie krajów Ruskich. Napisane od Autora 1589, a teraz między ludzie podane. Kraków, 1596*». Книга є відгуком на проект [реформ], складений і переданий до сейму 1533 р. черкаським старостою Остафієм Дашкевичем.

2) «*O Kazakach, jeśli ich znieść chy nie, discours Krzysztofa Palczowskiego z Palczowic, Pisarza Ziemińskiego, Zatorskiego i Oświęcimskiego. W Krakowie 1618*». Автор виступає за збереження козацтва, але, разом із тим, за регулювання [його кількості].

3) Подібна за змістом наступна книга: «*Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich Szymona Starowolskiego, sztuk*

wyzwolonych i Philosophii Baralarza, w Krakowie 1618». Це — заклик до вигнання з Таврії татар, які, на сором поляків, підступали аж до Львова, Луцька і Перемишля.

4) Докладне оповідання про похід 1638 р. міститься в книзі: «Kontynuacya dyaryusza wojennego, czułością Jaśnie Wielmożnych Ich Mściów Panów, Hetmanów Koronnych. Ochotą snego Rycerstwa Polskiego, nad zawziętymi w uporze krzywoprzysięgłych i swowolnych Kozakami, w roku 1638 odprawiona do wiadomości Koronie przez W.O. Szymona Okolskiego. (Домініканця і автора «*Russia florida*»). W Krakowie 1639».

5) До історії облоги окремих міст і окремих битв належать книги: «Relation von der gammerlichen Zerstörung der Stadt Lublien von den Moskowitern und Cosacken. 1656».

«Zimorovius historia obsessae 1672. a Cosaccio Turcio & Tataris urbis Leopolitanae».

«Christophori Warsevicii. De Optimo Statu Libertatis, Libri duo. Cracoviae, 1591» (автор виступає проти гноблення селян, за насадження в Україні колоній).

«Pogrom Tatarow Przez Wielmożnego Hetmana Koronnego Stanisława Żółkiewskiego, ktorych 30000. legło Od siedmi tysięcy Rycerstwa Polskiego, w wołoskiej ziemi, 6. Oktobris w roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy Tatarskiey na Woynę, Marcina Broniowskiego. Y zaś edykt Kozaków niżowych». Цей, так званий едикт низових, тобто українських козаків, чи, вірніше, їхню військову прокламацію, що її поширювали перед походами, ми хочемо навести тут, щоб підтвердити тогочасну високу оцінку козаків як захисників від татар: «Хто готовий до того, що його за християнську віру нанижуть на спис, четвертують, позбавлять голови, замордують; хто готовий покласти життя своє за Святий Хрест і не боїться такої долі, нехай приходить до нас! Господь і Його Пречиста Мати допоможуть не лякатися смерті». Одна розумна людина казала: «Не треба ні боятися смерті, ні уникати її — адже це життя козака».

Серед нових відомостей про теперішнє становище козацтва більш-менш корисними є такі книги: «Le Cosaque ou Anecdotes & pensees historiques & militaires, ecrites environs l'année 1774 par M. R. le uj. de W». [Робота] опублікована в «Журналі» Бюшінга. — 1782. — Ч. 16. — С. 155. {*Buschings Magazin. Th. XVI. 1782. S. 155 f.*}

За багатообіцяючою назвою «Козаки» приховуються безсистемне перескакування від одного сюжету до іншого і спритно складені при-

мітки, які претендують на те, щоб показати начитаність [автора]. Крім цитованого порівняння запорожців із мальтійськими лицарями і двох не таких важливих спостережень (с. 173 і 180), ми не змогли нічого вибрати із цієї книжки для нашої роботи.

Набагато повчальнішими і докладнішими є нотатки одного бувалого російського офіцера про Україну, написані ним під час Турецької війни і вміщені у «Геттінгенському журналі» {Göttingischen Magazin}. — 1780 (4 та 5 частини супроводжуються примітками Ліхтенберга і Форстера).

Польську Україну, якою вона була в 1786 р., описав один мандрівник із верхньої Сілезії. Як витяг із новітніх подорожніх записок, науково-популярний матеріал, цей опис було надруковано в «Новому кварталнику» {Neuen Quartalschrift} (в останньому номері за 1792 р. і першому номері за 1793 р.).

У нових описах подорожей до Південної Росії, цілком природно, зустрічаються окремі згадки про козаків і Україну. Наприклад, в описі подорожі Лерхе, який було надруковано Бюшінгом, в опису подорожі Зуєва із Санкт-Петербурга до Херсона (Дрезден, 1789) і т. д. Але, головним чином, такі відомості містяться в «Dziennik podróży Króla Jmoci Stanisława Augusta na Ukrainę...», Warszawa, 1786» (він згадується в «Pohlnischen Bibliothek»).

Пан Мейлер з Бжозин обіцяв включити до свого видання перекладу Бошмана також переклад рукопису «Commentaire sur l'origine, les moeurs & rebellions des Cosaques par Chretien Theophile de Friese» (секретар Кабінету міністрів).

Зрозуміло, що для вивчення історії козацтва необхідно використовувати праці тих істориків, які з 1570 р. висвітлювали польські події, а з 1654 р. — російські; і праці тих, хто пізніше займався вивченням життя та діянь Карла XII. Наведемо тут у хронологічному порядку короткий перелік польських істориків:

Аннали Оріховського Р. {Orichovii Annales} — за Сигізмунда II.

Гейденштейн {Heidenstein} — за Стефана Баторія.

Суліковський {Sulicovius} —”—

Собеський {Sobieski} — за Сигізмунда III.

Кобержицький {Kobierzycski} —”—

Часто використовують хроніку Пясецького, яка містить також відомості про колишні правління й охоплює події до 1648 р. Її автором був єпископ Перемишльський.

Вассенберг {Wassenberg} — за Владислава IV. Жалюгідний, багатослівний панегирик.

Коховський {Kochowski} — за Яна II Казимира. Стосовно історії козацтва — прекрасні, класичні праці.

Рудавський {Rodawski} —”—

Завадський {Zawadzki} — за Михайла Вишневецького.

Листи Залуського {Zaluscii epistolae} —”—

Є також окремі життєписи видатних діячів, які мали вирішальний вплив на становище козацтва. Приміром, написаний графом Течином життєпис канцлера Оссолінського. Але, на мою думку, ці життєписи містять дуже бідні відомості про козацтво. [Див.]: «Życie Jerzego Ossolińskiego, Kanclerza Wielkiego Koronnego, Lubelskiego starosty. W Warszawie, 1777». (Ч. 1. — 193 с; Ч. 2. — 317 с. Вона містить його листи).

У «Operibus' Paulic. Potocki. Warsaviae 1747» містяться короткі, але, на жаль, переважно художні, аніж історичні біографії ста видатних польських і литовських полководців і державних мужів. Але краще використовувати книгу Старовольського «Clari bellatores Sarmatiac».

А ще докладніше розповідає Старовольський (сучасник Владислава IV) про козаків у книзі «Eques Polonus. Venetiis: Baba Franciscus, 1628».

Мицтер (Mizter) у виданні книги Старовольського «De Claris oratoribus» (Varsav. 1758) говорить: «Нариси польського кавалериста Старовольського мають бути зараховані до найрідкісніших і найдоквершеніших» (їх не знайти в жодній із бібліотек Відня).

До нашої теми також належать:

Анонім {Anonym}. «Kuryer Petersburski czyli intrygi moskiewskie od panowania Jana Olbrachta czyli Alberta ciagnace sie a przerwane pod panowaniem Najj. Stanisława. W Warszawie, 1791». У цьому «Kurier» (с. 329) згадується нова книга: «Bunty ukraińskie czyli Ukrainca nad Ukrainą uwagi, wydane przez Franciszka Makulskiego».

Про напівворожі, напівдружні стосунки татар і козаків можна довідатися з такої книги: «{Naruszewicz} Tauryka czyli Wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasow. W Warszawie, 1787».

[Щоб познайомитися з] законодавчими актами польських сеймів, щодо становища козаків, треба звернутися до польських збірок законів та їхніх реєстрів. Перші впорядкував Гербурт, а другі — Вага до 1732 р. під назвою: «Inventarz». Як і в усіх виданнях такого гатунку, тут події пояснюють закони, а закони — події.

Щея польських письменників необхідно згадати російських, особливо авторів життєписів Петра Великого. Більш за все я використував працю, яка з'явилася в Петербурзі, 1773 р. під назвою «История императора Петра Великого, сочиненная Феофаном Прокоповичем, архиепископом Великого Новгорода» (Петербург, 1773). Нові біографії [Петра I], також російською мовою, подали Голіков і Туманський (див.: «H. F. von Storch, Gemälde von St. Petersburg, II. 189 S.»). Але я їх ще не читав.

Історія козаків за нащадків Петра Великого висвітлюється у «Зібранні російських законів», що були подаровані високошановній бібліотеці Геттінгенського університету бароном і лейб-медиком фон Ашем. Вони були використані при написанні моєї роботи.

Нарешті, серед літератури про історію козаків не можна також забувати працю Георга Нордберга — «Leben Karls des Zwölften. Hamburg, 1745–1751. 3 Theile».

Гарну мапу України підготував воєначальник Браницький. Але кращою мапою, яка є в нашому розпорядженні, залишається все ж мапа Бошана.

§ 3. Фізична географія України

Завжди надзвичайно важливо ознайомитися з місцевістю, де відбувалися [історичні] події, про які хочеш розповісти. Особливо це стосується України, яка через нові мирні угоди виявилася розчленованою, а недавня зміна ситуації на півночі привела до деяких інших змін у ній¹.

Ця країна розташована між 50 та 53 градусами північної широти. Найбільша її довжина складає 500² верст, ширина — 300 верст. Вона належить до тих країн, в яких, як у знаменитій єгипетській дельті, можна на власні очі побачити майстерню природи. Матеріалом у цій майстерні є мул Дніпра та інших численних річок. Ним укриге також дно та узбережжя Чорного моря. Наводячи дуже важливі

аргументи, Боплан стверджує, що рівнини, які простягаються від лівого берега Дніпра до Москви, раніше перебували під водою³. Колись, у доісторичні часи, три річки України — Стугна, Трубіж та Остер — впадали у Дніпро. [У місцях впадіння цих річок] ще й зараз знаходять руїни [поселень]. Зараз усі три [річки] перетворилися на болото. У деяких місцях воно сягає ширини у три версти. З цієї причини, а також тому, що земля таки довгий час не оброблялася і чорнозем збагачувався за рахунок перегною диких рослин, ґрунт [України] — жирно-чорний, багатий на селітру. Вона щедро винагороджує незначні зусилля [хлібороба], що засіває її зерном. Одне-єдине зерно дає 12 зерен урожаю. А коли землю залишають на три-чотири роки, то на ній виростають у людський зріст чортополох та кмин. Спалюючи їх, знову вдобрюють ґрунт. Гній тут вважається важким тягарем. І якщо протягом довгого часу його набирається дуже багато навколо дому, то дім переносять на інше місце. На дорідному, нагрітому сонцем ґрунті лугів чи степів виростають такі буйні трави, що з них ледве видно роги українських волів, що в них пасуться. Ці воли схожі на волів Поділля й Угорщини. Їх постачання до Німеччини через Бриг та Бреслау і на Балтійське узбережжя є для країни [України] справжньою золотою жилою. Щоправда, через те, що худоба утримується в бруді, часто спалахує епізоотія, для боротьби з якою у Верхній Сілезії та Галичині практикується запровадження карантину. Здається, що природа цієї країни призначена для народу-пастуха. Але статистика свідчить про те, що це не лише пастуший народ, але й народ-воїн. Обробляти степ — нелегка праця: плугу протистоїть сухість ґрунту; його родючість не спонукає жителів до активної діяльності, а незначний збут зерна всіма степовими країнами не сприяє розвитку землеробства. За роботу женцю прийнято віддавати кожен третій сніп, орачу — шосту міру. Крім того, їх треба годувати і поїти. В околицях Києва, Чернігова та Ніжина ґрунт не такий родючий. Тому жителі цих країв займаються торгівлею. В інших місцевостях України багатство козаків складається з отар волів та овець. Щоправда, вовна останніх довга, кошлата і груба, її не сортують; кози та цапи пасуться разом з вівцями; а пропозиція Петра Великого про розведення шльонської породи овець ніде не знайшла підтримки. Але українців цілком влаштовує груба вовна, з якої вони виготовляють покривала для повсяк-

денного використання. За свідченням принца Вюртемберзького⁴ (тобто за часів Мазепи) віл вагою кілька центнерів коштував п'ять талерів, а півця — 18 крейцерів. Хвости цих овець, шириною майже з долоню, дуже жирні. У козаків немає особливого нахилу до розведення коней, тому силу їхнього війська завжди складали піші воїни, але польські пани та російські поміщики останнім часом завели численні прибуткові кінські заводи, які постачають коней для російської та пруської кавалерій. Ліси оточують лише Стародуб, Чернігів, Ніжин та Київ: в інших місцях, багатих на воду, їх мало, тому що скотарі-кочівники мало піклуються про нові лісопосадки. З цієї причини вони живуть у глинобитних будинках, які опалюють хмизом, соломою, сухими рослинами (які називають нехворощею, тобто хворостом) та кізяками. Дуби, що ростуть по берегах та на дніпровських островах, зігнуті та сучкуваті; повінь робить їх слабкими, а вітер — стійкими. Запорізькі козаки використовують деревину для виготовлення плоскодонних суден та човнів, завдяки яким вони ще в останній Російсько-турецькій війні захопили Бендери. Також використовують вони для виготовлення домашнього начиння деревину липи. Їй віддається перевага перед іншими сортами деревини тому, що вона легко ріжеться і не буває з червоточною. У лісах, а також степових балках водиться багато дичини. У цих балках ростуть абрикоси, персики, яблуні. Але більше, ніж полюванням, українці займаються риболовлюю. Боплан бачив, як за одне закидання сіті вони виловлювали 2 000 риб. Під час суворих постів козаки часто їли сушену рибу. Разом із просякнутим гнилизною літнім повітрям і з тим, що місцеві жителі, не знаючи, викопували криниці в тих місцях, куди під час повені потрапляла вода, змішана з болотним брудом, це викликало різні заразні захворювання, цингу та болотяну лихоманку. Але для боротьби з ними передбачлива природа давала соковиті фрукти і особливо прекрасні дині. У розкішних квітучих степах так же, як на луках Люнебурга, рояться бджоли. Враховуючи республіканський спосіб життя останніх, їх розводять у спеціально насаджуваних для цього гаях і, щоб захистити від вітру та нічних приморозків, утримують у видовбаних із липи чи сосни колодах. Віск і мед — одні з основних продуктів української торгівлі. Останнім часом у них з американського насіння успішно вирощують тютюн. Льон і коноплі українці вирощують лише для своїх потреб;

лише в Стародубській окрузі виготовляють парусину, яку вивозять (на продаж) до Риги. Специфічним товаром України, Поділля і Червоної Русі є яскраво-червона фарба, яку називають «польський кривавий дощ». Спочатку вона називалася руською [мовою] червець, а німецькою — кров Іоанна. Вона виготовляється з черв'ячків, які живуть на корінні Polygoni tinoges — відомої степової рослини. Їх висушують на сонці і, змішуючи з квасцями, перетворюють на фарбу. Звідти (тобто з України) чимало цієї фарби відправляється до Великої Росії для [виготовлення] рум'ян, котрі, до честі українських жінок, у Малоросії не використовуються. Проте, власне кажучи, першопричиною кривавого дощу є різнобарвний, переважно червоний пилок квітів. Вихор вітру здійснює його вгору, а злива скидає на землю. Окрім хижих птахів, на Україні водяться шкідливі комахи, як-от шершні і особливо сарана та маленькі комарі, яких називають мошкою. Перша (тобто сарана) упродовж майже всього літа вкриває степ, але рідко завдає багато шкоди, оскільки вона, за висловом місцевих жителів, не скаче верхи, тобто не літає. Останні (тобто мошка) під час розлиття річок протягом чотирьох тижнів копошаться у воді всім виводком, а коли потім злітають угору, то закривають сонце. Змучені землероби захищаються від цих безсоромних створінь димом і тим, що надівають на голову і руки сітки. Терплячим волам залазять вони в рот, у ніс і вуха. Літня спека сприяє тому, що їхні укуси викликають рани, які не загоюються. І бідні тварини задихаються та ревуть від болю. З корисних копалин на Україні зустрічається лише залізо у вигляді болотяної криці та вохри. Великі поклади останньої трапляються на Ворсклі.

Якщо українець отримує натрієву сіль із Молдавії, кам'яну сіль — із Галичини, тонкі сукна — із Семигорода, вина (якщо він не вдовольняється сидром, абрикосовою горілкою та медовухою) — з Угорщини, Криму і Волощини, то він легко може розраховатися за це худобою та шкірами, кіньми, зерном, горілкою, медом, медовухою, нарешті — поташем; і його життя могло б бути радісним, якби не російські та польські приписи про підданство. Можна пояснити млявістю українця те, що він не займається шовківництвом чи виноробством, але це почасти залежить і від клімату. Незважаючи на те, що [Україна] розташована в зоні помірного клімату, там досить часто бувають ранні та дуже суворі холоди, які деколи змушують козаків переривати успішно

розпочаті походи проти поляків. Якщо ж зими м'які і вологі, то тоді виноградним лозам і тутовим деревам завдають шкоди холодні ночі шіткту і нічні приморозки навесні і восени. Проте літнього тепла для цих рослин вистачає. Жителям же зносити літню спеку важко, якщо її часом не пом'якшує степовий вітер.

Зазначене вище робить зрозумілим, наскільки Україна зручна для кочового козацького народу; але ми повинні прояснити й інший бік їхнього життя і показати, чому вони, селячись біля води, віддають перевагу не торгівлі, а пригодам, авантюрам, річковому і морському розбою. Серед численних їхніх річок, що мають повільну течію і вапнякові береги, але багаті на рибу, лише чотири придатні для судноплавства. А саме:

а) Дніпро. Ми залишаємо для розгляду географам Польщі та Росії нітоки Дніпра і зупинимося лише на характеристиці розташованих на його берегах міст, а також його островів і порогів. Боплан перераховує міста та містечка в такій послідовності: Київ; у половині милі від нього село Печера з його підземеллями, між ними — Стайки з розташованим у ньому монастирем Св. Миколая і Ржищів {Rzyszczow}, далі на прибережних горах монастир Трахтемирів {Tereditemirow}, Переяслав, місто Канів, де є Чигирин {Tschigini}, і останнє місто перед островами та порогами і перед початком Дикого поля — Кременчук {Ktzeментzow}. Причиною виникнення порогів є високі скелі, що перегороджують річку за п'ять французьких миль до її гирла і тягнуться впродовж 60 верст. Вода вирує, оскільки висота їх неоднакова. Одні виступають над водою, інші ховаються в ній. Утворюються вири і водоспади. Це затруднює і робить небезпечним судноплавство. Водоспад руською [мовою] має назву «поріг». Тому козаки, які живуть поблизу порогів і нижче від них, називаються запорізькими козаками. Про давність назв цих 13 порогів свідчить те, що ще Костянтин Багрянородний у X ст., користуючись грецьким алфавітом⁵, навів руські назви семи з них. Руською ці назви звучать так:

- 1) Кодацький {Kudak}.
- 2) Сурський {Surskoi}.
- 3) Лоханський {Lochau}.

Назву одного з цих порогів Костянтин передає грецькою так: $\nu\epsilon\sigma\tau\nu$, або $\nu\upsilon$; $\rho\omicron\upsilon\nu\alpha\sigma\alpha\upsilon$.

4) Стрільчий {Strelczj}.

5) Дзвонецький {Swoneβ}.

Костянтин перекладає це слово грецькою як Γελανδει, Swoneβ, тобто звук (дзвін) порога.

6) Княгинець {Kniagineβ}.

7) Ненаситецький {Nenasiteβ}.

Костянтин наводить старослов'янський варіант назви [цього порога] — Νεναδυτ. Слово Nejazye означає «пелікан». І Костянтин, пояснюючи таку назву [порога], говорить, що поблизу нього гніздилися пелікани⁶. Але теперішня слов'янська назва пов'язана з поняттям «ненаситність». Воно відображає небезпеку плавання через усі пороги, яких не в стані наситити їхні численні жертви.

8) Воронова Забора — Вовницький {Woronowa Sabora}.

9) Будилівський {Budilskoi}.

10) Лишний {Lytschnoi}. Це, за словами Костянтина Багрянородного, маленький поріг. Руською він називає його етеζβев, а слов'янською — Напрезі {Naleeεη}.

11) Таволжанський {Tawelschanskoi}. Тільки між цим і Будилівським порогами був можливий перехід татар у цю місцевість.

12) Лисянський {Lisjankauj}. Про цей [поріг] згадує лише Боплан. Частково на цю назву слово Λεανη, котре зустрічається у Костянтина Багрянородного.

13) Вільний {Wolnoi}. Костянтин іменує його Βζηνιεαχ, тобто такий, що утворює велике озеро. Це означає, що одразу ж після цього порога Дніпро стає надзвичайно широким. Утворюється так званий лиман, який тоді (за часів Костянтина Багрянородного), можливо, був ближче до Чорного моря. Але тепер вище і нижче порога до самого лиману посеред Дніпра височать острови, вкриті рослинами. Їх вигини і рукави річки виглядають чудово. Але, разом із тим, вони віщують біду, тому що на них знаходять бажаний притулок лицарі удачі і злочинці. Острови вище порогів мають назви Романів {Romanow}, Монастирський, Кінський Острог {Konsky Ostrog} та Княжий Острог {Kniazow Ostrog}. Нижче від порогів розташовані Кашоварниця {Kaczawanieze}, Хортиця (між ними знаходиться татарська переправа Кичкас {Knezkosow}, що використовувалася найчастіше), Великий Острог {Wielki Ostrog}, Томаківка {Tomahowka}, Військова Скарбниця

{Scarbnitz Woiskowa} (велика кількість заплутаних островів), Каїр, Велика Вода {Weilka Woda}, Носаківка {Nosokowka}, Тавань {Tawan}, Козацький Острог {Kozaski Ostrog}, Бургунка {Burchanka} та ін. Деякі з цих островів навесні повністю або частково заливаються водою.

б) Десна. На відстані однієї французької милі нижче від Києва вона впадає у Дніпро.

в) Іпуть {Iput}. Зливається із Сожем, а поблизу литовського міста Лоїв {Poprask} також впадає у Дніпро.

г) Дністер. Він міг би мати важливе значення для австрійської монархії, польської України та Молдови, якби були проведені роботи по розчищенню цієї річки і, особливо, якби були підірвані скелі біля Ямполя {Iambol}.

Менші довжиною річки [України] заболочені, заросли очеретом, на них розташовано чимало млинів, по них перевозиться маса товарів, по них можуть ходити легкі судна. Річки Сейм, Судость, Снов {Ispow} впадають у Десну, а Псел, Сула, Ворскла, Самара і Низ {Nish} — у Дніпро. Остання, сама по собі непоказна річечка, стала відомою завдяки тому, що польські історики інколи називають українських козаків низовими козаками⁸.

Згідно з методами географів, вже давно належало б торкнутися питання про [адміністративний] поділ країни та її кордони. Але в різні часи вони були різними, і навіть окремі населені пункти то відроджувалися знову і знову [на старому місці], то, переживши розквіт і піднесення, занепадали і переходили з одних рук до інших, від одного законодавства до другого. Тому ми, керуючись принципом історизму, будемо торкатися цієї теми у всьому нашому творі. Тут же ми розповімо про людину — головний об'єкт розгляду фізичної географії, яку ми обіцяли висвітлити.

Щоб спеціально не займатися ще й вивченням характерних рис козацтва, ми вибрали з творів різних письменників неупереджені свідчення про національний характер жителів [України]. Одразу ж можна сказати, що в українцях повинно було проявитися все те, що було зумовлене змішуванням північної російської відваги з духом південного клімату і з швидкою польською кров'ю, північної російської флегматичності з щедрістю української природи та мінливістю способу життя. У результаті цього з'явився хоробрий, заповзятливий, життєрадісний,

дещо легковажний, але безпосередньо і просто мислячий народ. Це повністю підтверджують наведені тут свідчення.

«Серед цих козаків, — говорить Боплан, — трапляються люди, які вправні в усіх ремеслах, необхідних для людського життя, а саме: теслі і столяри, котрі можуть майструвати як будинки, так і вози, і човни; ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі, кравці і т. ін. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в них більше ніж достатньо, і роблять дуже добрий порох. Жінки обробляють льон та виготовляють прядиво, а потім виготовляють з них для своїх потреб полотно і тканини. Всі вони можуть зорати і засіяти поле, зібрати врожай, спекти хліб, приготувати різними способами м'ясо, зварити пиво, зробити медовуху, брагу (з пшона) і горілку. Серед них не знайдеш нікого, в якому б віці він не був, до якої б статі чи стану не належав, хто не намагався б перевершити свого товариша у пиятиці, і в усьому християнському світі не знайти нікого, хто жив би так, не журячись про завтрашній день, як вони. Утім, немає сумніву, що в усіх них без винятку є здібності до мистецтв. Серед них зустрічаються і такі, хто переважає масу за рівнем своїх знань. Одним словом, усі вони достатньо розумні, але думають лише про корисне та необхідне і, головним чином, про такі речі, які пов'язані з життям серед природи».

Козаки [тобто українці] загалом кращі за своїми людськими якостями, ніж росіяни, — запевняє очевидець у Бюшінга⁹. Про те, як їх характеризують іноземці, зокрема поляки, можна дізнатися з промови посла і директора Кабінету Кічінського, виголошеної в сеймі 3 травня 1791 р.¹⁰ У ній він говорив про шляхетність донського і запорізького лицарства. І [один] невідомий автор зазначав у своєму листі, що під час призначення на офіцерські посади в прусській армії запорізьким і донським козакам належить віддавати перевагу перед синами місцевих бюргерів. Хоча ми непомітно для себе вдалися у надмірне вихвалання тих, чию історію взялися простежити, все-таки (позаяк ці похвальні промови на адресу героїв книги більш допустимі, ніж похвали, які раніше кожний автор уже в передмові розсипав самому собі) нехай буде нам дозволено подати тут декілька уривків із творів французьких письменників на славу козаків і задля ознайомлення з їхньою історією. Насправді деякі читачі віднайнуть у цих уривках не стільки ґрунтовність, скільки французьку легковажність.

«Стародавня історія, — каже Шерер, — не підносить привабливішого сюжету [ніж історія козацтва]. У цих анналах, як і в інших, присвячених давнині, можна віднайти спільноти, утворені за допомогою воїнського духу, що живляться цим воїнським духом, підтримуючи ним свої постійні державні установи. Можна побачити громадян цієї республіканської держави, які виховувались так, як і спартанці, та завжди тримали зброю в руках, як римляни. Але, на відміну від останніх, вони ніколи не прагнули до поневолення відомої світової імперії. Вони прагнули лише до того, щоб мужньо і стійко захищати свої домівки та вівтарі, і віддавали перевагу бродячому, безтурботному життю, а не зниженому рабству. Можна побачити батьків, які виховували дітей, що гордились своєю незалежністю, і які не залишали їм ніякої іншої спадщини, окрім шаблі з написом на ній: «Перемога або смерть».

«Можна побачити, як втрати у війнах поповнювалися ними за рахунок усиновлення дітей чужинців і як унаслідок цього в народі, який знятого відстоював свою волю, виростали нові руки для відсічі ворогам. Можна наочно простежити кругові шляхи політики і злети мужності, протиборство поневолення й відсічі, можна побачити героїчний, але невинуватий час, вади й чесноти. Останні, можливо, й викликали б захоплення, якби йшлося про греків і римлян; чесноти ж козаків, очевидно, назвуть варварством».

«Воини [козаки], справді не розширили царини наших знань. Рим залишив нам закони й руїни, Греція — вірші й статуї; серце б'ється частіше при згадці про чудові дні Афін; розум не перестає дивуватися при спогляданні семи пагорбів [Рима]. Які ж почуття можуть збудити у нас козаки? Адже ми показували їх тільки зрадниками. Ми говорили про них без милосердя, тому що їхня велич не примусила нас забути про їхню коліску, як це ми зробили, згадуючи про римлян, і тому, що їхнє дитинство не прикрашене, як у греків, приємними завітками міфології».

«Козаки України були спокійним народом: спочатку вони відповідали на пихатість польської шляхти й кліру тільки безмовною втечею; але коли вони побачили, що йдеться тільки про їх знищення, то взяли вони в руки — чи варто цьому дивуватися? — для захисту від нестерпного іга шаблі й постійно зміцнювали себе у своєму прагненні до незалежності. Проте чи могли вони, які мстились однією рукою

за замах на їх успадковану від батьків волю, стримати іншою рукою турків і розбити татар? Хіба не заслонили вони собою Центральну Європу від повені східних варварів і хіба не вони приборкали фанатичну лють ворогів Христових? Освічені, вільні від партійних пристрастей нації повинні вирішувати: хто ж виявився невдячним? І хто правий: вони — чи Польська держава, котру вони колись захищали, а потім примусили тремтіти?»

«У цій історії можна знайти ґрунтовні оповідання, що задовольнять допитливих, своєрідну [військову] тактику, вчинки, що межують [з пригодами героїв] романів, армії, чисельність яких можна уявити, лише пригадавши те, що написано про гунів, готів і вандалів; нарешті — і цим ми зобов'язані погляду дослідника — одну-єдину людину, яка зрушила з місця цю величезну махину і примусила здригнутися від жаху державу [Польщу], котру не могли похитнути ні християнська влада, ні турки», — це відмічає Шерер.

«Запорізькі козаки, — пише один воїн¹¹, — до цього часу порівнювали себе з мальтійськими лицарями, проте я сподіваюсь, що їм ще треба буде переконатися, наскільки вони вищі за цих панів. Козаки дбали тільки про свої потреби і намагались не бути ні для кого тягарем. Мальтійці ж із незапам'ятних часів жили в неробстві за рахунок милостині князів та їх доходів, призначених для інших цілей. Запорожці покладалися лише на свою хоробрість і зброю в руках; їхні укріплення були нічим іншим, як примітивними земляними насипами, однак турки не могли взяти їх. Мальтійці ж безтурботно сиділи у своїх фортецях і покладалися на допомогу християнських властей. Запорожці розбивали турків, не зв'язуючи себе ніякими обітницями. Лицарі ж Св. Іоанна задовольнялися гідним подиву спогляданням того, що робили за них інші. І справді, козакам потрібний був лише хрест і багаті землі, а потім сам собою з'явився абат Верро, щоб повідати про їхні славні і погані діяння.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Сама назва «Україна» дає нам відправну точку, від якої ми повинні відштовхуватися, досліджуючи українську історію. У той час, коли руські князі правили в Києві, ця територія перебувала під скіпетром великого князя київського, а окремі її частини, наприклад, Переяслав,

були підпорядковані удільним князям. Зрозуміло, що цей відрізок часу не може нас (тут) цікавити; разом зі стародавньою міфологічною історією та історією переселення народів цієї країни він повинен відноситися до руської історії.

Але коли Литва підкорила собі Велике князівство Київське, стало воно зовнішньою литовською прикордонною провінцією, стіною між Литвою і кочівними татарськими ордами; про нього говорили, що воно розташоване на кордоні (рубежі, межі, границі) — окраїні, звідси виникла назва, і з цього часу починається історія країни, яка одержала цю назву. Ця історія поділяється, і поділяється досить природно — в залежності від того, під чийм пануванням перебувала (Україна), — на три великі частини.

I. Україна під владою литовців: від битви на річці Ірпінь (цю битву литовські хроністи відносять до 1320 р.), в результаті якої Гедимін поклав кінець Києво-руському князівському престолу, до 1569 р., або до повного об'єднання Литви з Польщею. Цей проміжок часу поділяється на два підперіоди:

а) До виникнення назви «козаки» (1320–1516).

У цей підперіод Україна підпорядкувалась частково — князям з роду Гедиміна, головним чином Олельковичам зі Слущька, частково — намісникам великих князів віленських. Поряд із цим поступово виникли об'єднання воїнів, котрі в 1516 р. отримали назву «козаки».

б) Після виникнення назви «козаки» (1516–1569).

У цей час литовці правили країною через посередництво намісників. Але козаки, у яких були свої ватажки, або гетьмани, здобули, особливо під проводом Лянцкоронського і Дашкевича, славні перемоги над татарами.

II. Україна під владою Польщі (1569–1654). У цю епоху козаки проявили себе у двоїстому світі.

а) Козаки як янголи-охоронці Польщі (1569–1592).

Таку роль вони зіграли після того, як були організовані Стефаном Баторієм і використовувались проти татар та росіян.

б) Козаки як бич, що карає поляків — їхніх володарів.

Такими козаки стали перш за все через релігійні утиски, а також через давно політику жорстокого поводження з ними (1592–1654). До цього відрізка часу відноситься діяльність Богдана Хмельницького —

месника за свій народ і його віру, який кінець-кінцем кинувся в обійми до росіян.

III. Україна поділена між росіянами і поляками. Але козаки з 1654 р. до новітнього часу перебували під зверхністю росіян. Правда, і тут можна встановити дві віхи, коли це панування слабшало.

а) Відокремлення запорізьких козаків від українських козаків і зміна внаслідок цього верховного панування (1654–1739); козаки через їх хитання стали небезпечними для Російської держави, а Мазепа виступив як союзник Карла XII.

б) Возз'єднання двох відгалуджень козацтва за гетьмана Данила Апостола (1730). Відміна старого й упорядкування нового козацького законодавства. Ліквідація Запорізької Січі указом 1775 р. Утворення трьох намісництв на теренах колишньої України (1783).

*a) Ein regulierter b. Ein unregulierter
Cozak; c. Ein Calmyk.*

- a) реєстровий козак
в) нереєстровий козак
с) калмик.

Гравер: Деніель Бесль

ПЕРІОД I

Україна під владою литовців: від поразки руських князів на річці Ірпінь (1320) до об'єднання Литви з Польщею (1569)

Перший підрозділ До виникнення назви «козаки» (1320–1516)

§ 1. Гедимін — верховний володар України. Його намісник — князь Міндовг Гольшанський

Після того, як Гедимін, новий геній диких, незначених литовців, сповнений мужності та загарбницьких планів, спочатку підкорив орденське лицарство у Лівонії, а потім під час зустрічі вбив володимирського князя Володимира, 1319 р. покарав вигнанням із Луцька князя Лева (який під час війни Литви з німецькими лицарями приєднав до своїх володінь Дорогичин і Берестя), захопив це місто (його жителі капітулювали), а потім перебув зиму в Бересті, то 1320 р. йому лишалось ще перемогти Станіслава — великого князя київського, який назвав себе одноосібним володарем Русі, а також князів Олега переяславського й Романа брянсько-сіверського, а також зятя останнього — Лева. Гедимін спочатку захопив Овруч і Житомир (перше місто чинило опір, друге — здалось без опору). На відстані 6 миль від Києва він біля річки Ірпінь (Стрийковський називає її П'ерна) зіткнувся з князями, які об'єдналися і були також підтримані татарами. Лише у ту мить вони зрозуміли, що Гедиміну потрібні не військові трофеї, а їхні землі. До цього вони вважали, що така думка не могла вникнути в голову жодного варвара — литовця. Гедимін вишикував своє військо правильним бойовим порядком. Вдало використавши свою жемайтійську піхоту, він атакував об'єднаних у коаліцію князів із флангу. А в руських відповідно до їхньої тодішньої тактики, піхоти не було, а були лише рейтари. Напад був настільки рішучим, що Лев і Олег загинули на бойовищі; а Станіслав і Роман утекли до Рязані. Наступного дня Гедимін уже почав штурм Києва, котрий, не отримавши жодної допомоги від Рязані, хоробро боронився, але був

змушений здатися. Зустрінутий там вороже, він [Гедимін] продовжив свій похід, і всі підкорялися його похідному жезлу, як чарівній паличці. Біла Церква {Bialogrodek}, Сліпорід {Slepowrot}, Канів, Черкаси⁹⁾, Брянськ-Сіверський, Переяслав і вся територія до Путивля, 16 миль південніше Києва, скорилася йому, частково зі страху, частково — з надією знайти в ньому нарешті рятівника, який звільнить руський народ від монгольського рабства. Щоб зміцнити останні настрої руських і знайти прихильність народу, він започаткував литовське Київське намісництво (і це географічне найменування було долучено до назви міста) й призначив намісником гольшанського князя Міндовга, свого родича, тому що підмітив у нього схильність до греко-християнської віри. Невдовзі після цього, 1321 р. Міндовг хрестився. Це сприяло тому, що кияни терпляче зносили зверхність литовців, як васали. Їм (киянам) і без того вже набридли князі з давнього роду Володимира. Їм здавалося, що кров цих князів стала в'ялою. Їм був потрібен володар, який мав свіжу, мужню силу, і був здатний захистити їх від утисків татар. Станіслав, попри свої зусилля в Рязані, не міг знову відвоювати Києва через ревниве суперництво руських князів, що тривало. Окрім того, один із наймогутніших князів — тверський князь Дмитро Михайлович — одружився на дочці Гедиміна. Рязанський князь, зять Станіслава, жив у постійному страху перед нападом татар. І тому, коли Станіслав, позбавлений спадкових земель, ніким не оплаканий, помер, його піддані були задоволені новим правлінням. Гедимін же, навпаки, повністю зберіг власницькі права на [захоплені] завдяки своєму наміснику землі. Міндовг, який у бою на Ірпіні допоміг йому перемогти, був сином Гольша, родозасновника князів Гольшанських та онуком литовського князя Романда з легендарної сім'ї Гіппоцентаврів. У містах з'явилися литовські гарнізони й коменданти, але для годиться зберігалася й колишня місцева влада.

На нещастя для України, саме в цей час власне татари, використавши суперечності монгольських ханів, відділилися від Монгольської орди і сформували свої державні утворення, що займалися розбоєм та грабінництвом. (До цих державних утворень) належали Кипчакська, Ногайська, Казанська, Астраханська, Поволзька й Кримська орди. Як кочовий народ, який потребує нових просторів, розселилися вони саме у той час, коли Гедимін зі своїм зятем Владиславом Локетком

{Lokieteck} бився з ліфляндськими й пруськими лицарями на рівнинах по обидва береги Дніпра, які зараз відомі під назвою Дике поле, й просунулися на чудові подільські пасовища. Там вони остаточно витіснили окремі руські роди пастухів і побудували поселення, які очолили баскаки або намісники. Водночас їхній хан Орантимур розгорнув у пустельних степах свій караван-сарай [придвірний табір] і змусив платити собі данину генуезькі міста-факторії Кафу, Херсонес {Herson} та інші — в Криму. Гедимін нічого не міг проти них вдіяти, оскільки він, за припущенням Стрийковського⁹⁾, загинув 1328 р., ставши жертвою нового винаходу — бомбарди.

§ 2. Ольгерд, володар і визволитель України від ярма татар. Міндовг, його намісник (1328–1381)

Безхитрисні руські аннали репрезентують нам особу гідного сина Гедиміна — Ольгерда — лаконічно, але прихильно. «Ольгерд, — мовиться там, — вирізнявся великим природним розумом, говорив багатьма мовами, зневажав безцільні забави, невтомно був зайнятий справами управління, не пив ні вина, ні пива, ні медовухи. Він завоював чималу територію і славою й чеснотами випередив усіх своїх предків та нащадків». Історія повністю підтвердила це возхваляння Ольгерда та його дій. Якщо під час розподілу [спадщини] він змушений був обмежитися одержанням лише Крева і місцевості, що простягалася до річки Березина; то невдовзі, уклавши союз зі своїм братом Кейстутом, самогітським князем, він змусив свого молодшого брата Явнута задовольнитися мінським Заславлем, а Вільно з великокнязівським престолом — віддати Ольгердові. Потім, 1330 р., він скликав усіх [своїх] роз'єднаних братів і родичів у похід проти пруських лицарів і змусив магістра ордену Дітріха фон Альтенбурга, завдячуючи війську чисельністю в 40 000 чоловік, запросити мир і поступитися частиною Самогітії [Жемайтії]. Потім, 1331 р., повів він свою армію в Україну в супроводі синів свого брата Коріата. Він уже просунувся через Канів і Черкаси впритул до Синіх Вод, коли натрапив на татарське військо, поділене на три загони, на чолі з трьома полководцями з їхнього царського роду, а саме: Кутлубахом, Качибеем і Дмитром {Dumetz}. Ольгерд вишикував свої війська з шістьох загонів півмісяцем

[колом] — і до того ж так, що татари, які не звикли до такого бойового порядку, ніде не могли прорвати його. Литовці, навпаки, просочувалися у татарські шеренги, роз'єднували їх і здобули повну перемогу, при цьому три їхні командири полягли на полі бою. Переможці захопили велику кількість татарської кінноти й кочових візків та переслідували втікачів, у результаті чого одна частина татар повернула на Волгу, частина — до Криму, на перешийок, що називався Перекопом, і, таким чином, звільнили всі землі навколо Торговиці {Tarhowitz}, Білої Церкви, Звенигорода й від Путивля до витоків Дону. За свідченнями Михайла Литвина {Lithvanus}⁹, Ольгерд просунувся вперед на Корсунь і залишився тут; він був ще язичником, і йому так подобалося церковне спорядження та розкішні товари генуезьких купців, що він усі візки, [наповнені] цими трофеями, узяв із собою до Києва. Для того, щоб забезпечити на майбутнє свої відвідини [цих місць], генуезці [часто] закликали [навіть] татар із Волги. Відходячи, він [Ольгерд] без значних зусиль розбив окремі розрізнені, без воєначальників, подільські орди й гнав їх через Дністер на Перекоп у район Силистрії до Чорного моря на територію Туреччини, де вони почали потім називатися добруджськими {Dobruzkischen} татарами. За свідченнями Нарушевича, Ольгерд усе ж таки допустив, щоб частина цих татар відкочувала в пустельні поля по той бік Дніпра, щоб вони могли воювати проти німецьких правителів, руських і поляків, причому він утримував їх на Волзі, без усякого зв'язку з кипчакськими татарами.

Тим часом Дмитро Семечка {Semeczka}, великий князь московський, також розбив упень темника Мамає, кипчакського, або великого волзького хана, і звернув свій погляд на колишні руські князівства Вітебське, Полоцьке, Київське. 1333 р. він наказав через посланця вручити Ольгерду у Вільно — в одній руці вогонь і меч, у другій — акт про передачу цих земель. Ольгерд заарештував це посольство, повідомив усі литовські війська про «Велику середу» у Вітебську, [і] оскільки мороз зберігав шляхи ще придатними для пересування, похід негайно почався: він зробив привал у Можайську {Moshaisk}, за 18 миль від Варшави, а потім відіслав назад до Москви посланця з палаючим гнотом, — із запевненням, [що] перш ніж цей гніт догорить, він уже буде стояти перед воротами Москви, щоб закрити Дмитру дорогу на Вільно. Литовські війська просувалися через Тверське кня-

зівство, з яким князь Ольгерд був у добрих стосунках, та так швидко, що посланець лише за декілька годин раніше за нього самого прибув у столицю. Дмитро отримав звістку [про це] саме під час нічного великоднього молебну в церкві; а з настанням ранку й литовці вже розташувалися табором на Поклонній горі. Місто було переповнене людьми на честь свята Великодня; [у місті не було] ні фортечних укріплень, ні зброї. Унаслідок цього Дмитро запропонував [Ольгердові] вигідніші умови миру. Ольгерд вимагав і отримав, з одного боку, річку Угру і, з другого — Можайськ на кордоні з Москвою, а [також] дозвіл — на спогад про цю воєнну операцію — піднести литовського списа на московському Кремлі^{d)}.

Із цього часу татари й руські дали Україні спокій. Коли Любарт, брат Ольгерда й волинський князь, посварився з поляками, він відправив до них «у гості» татар із пустельних степів; так наприклад, 1337 р. ці [татари], підбурювані, напевне, Любартом, тримали в облозі протягом 12 днів Люблін і відійшли лише тому, що гарматне ядро, [яким вистрелили] з міста, вбило їхнього царя. 1334 р. князь Данило Острозький, син Василя Романовича, князя галицького^{e)}, нацькував татар проти поляків, які відібрали Галич й обмежили [володіння] Данила лише Острогом, Дубном і волинським Заславом, але марно, оскільки Казимир зібрав сильне військо поблизу Звягеля {Weichsel} і, розбивши біля Любліна татар, які втратили [понад] 6 000 чоловік, примусив [їх] тікати. 1352 р., коли майже всі литовські князі виступили [разом], щоб помститися за завдані [їм] 1351 р. поразки польським королем Казимиром і мадярським королем Людвіком, Ольгерд із багаточисельним військом татар спустошив усе нелитовське Поділля^{f)} й поділив із ними трофеї.

Перш ніж смертю Ольгерда (1381 р.) завершити цей параграф, ми повинні розповісти про ще дуже важливі для історії України та для самого існування релігії польських русинів обставини, а саме: його подвійний шлюб. Його перша дружина була принцесою і єдиною спадкоємицею з Вітебська, руська за походженням і грецького віросповідання, усі діти якої виховувалися у східно-грецькій вірі; але саме тому через підступи польсько-католицьких королів й обернених тим часом у своїй більшості в католицьку віру литовців вони були відсторонені від великокнязівського престолу у Вільно [разом] з помірно

налаштованими частинами земель, як васали великих князів, були відкинуті Литвою. Серед цих синів старшим був Ольгердович, від якого походять князі Слуцькі, від меншого — Костянтина пішли Чарторийські, від наймолодшого — Федора ведеться рід Сангушків. Друга дружина Ольгерда, Марія, тверська княгиня, народила йому серед шістьох синів, які спочатку виховувалися в язичництві, Ягайла {Jagiel}, який у наступні часи під ім'ям Владислава володарював над поляками і 1386 р. прийняв християнську віру. За таких же обставин його брати-язичники також охрестилися [й прийняли інші імена], а саме: Скиргайло {Skirgajlo} [став] Казимиром, Свидригайло — Болеславом, Корибут — Дмитром і т. д. А в брата Ольгерда і його щиросердного друга Кейстута та його дружини Бирuti із Жемайтії було семеро дітей; серед яких [вони] привели Вітовта {Witold}, який 1386 р. був охрещений Олександром. Його братів звали Патрик, Сигізмунд {Sigizdav} або Зигмунд і т. д.

§ 3. Ягайло та потім Вітовт, великий князь литовський і володар України. Володимир Ольгердович, васал, удільний князь київський (1381–1394)

Після смерті Ольгерда Литва деякий час мала розбурханий вигляд. Сини Ольгерда й Кейстута, правда, отримали свої частки [спадку], завдяки останнім розпорядженням своїх батьків; так, наприклад, Київ і Україна отримали свого правителя в особі Володимира Ольгердовича, а Патрику Кейстutowичу був наданий Брянськ, Сигізмундові Кейстutowичу — Стародуб. Однак інтереси настільки протилежних сторін, що перехресчувалися, не дозволяли очікувати тривалого миру. Спочатку була сварка між Ягайлом, великим князем, і Кейстutom у Жемайтії, доки останній [Кейстут] не був насильницьки вбитий у Крево 1382 р. У 1386 р. Ягайло став одночасно королем Польщі; при цьому й Володимир Ольгердович був у Кракові. Наступного, 1387 р., він об'явився також у Вільно й був причетний до тамтешнього навернення литовців до католицької віри. Тут, на жаль, була покладена підстава для релігійних гонінь, перед тим невідомих серед терплячих до язичництва литовців, відповідно до закону, за яким усі змішані шлюби між католицькими й східними християнами були заборонені, оскільки

останні не хотіли бути поблажливими до віри перших⁸⁾. Після цього закону нащадки Гедиміна грецького віросповідання могли б передбачити, що за правління Ягайла та його нащадків із ними завжди будуть поводитися лише як зі зведеними братами. Однак Ягайло помилився в тім, що він зробив Скиргайла можновладним великим князем у Вільно, бо той з дитинства виховувався серед руських і віддавав набагато більше переваги їхній вірі, ніж римській. Через те трапилося, що Володимир Ольгердович із чималеньким військом приєднався до Скиргайла й Ягайла, коли 1390 р. мова зайшла про те, [щоб] утвердити владу Скиргайла проти Вітовта й облягти Гродно.

Однак, коли литовці самі стали незадоволені жорстокістю Скиргайла і [коли] Вітовта не так легко виявилось перемогти, Ягайло змінив свою систему. 1390 р. він сам прибув до Вільно, відсторонив Скиргайла від великокнязівського престолу й визначив для нього Київське князівство, котре він незаслужено відібрав у Володимира Ольгердовича. І тут він досяг із Вітовтом повної згоди, за якою Свидригайло повинен був задовольнитися Києвом, Троками, Кременцем і Стародубом {Stosko}, а великокнязівським престолом у Вільно — поступитися Вітовтові.

Але Скиргайло не зміг відразу ж заволодіти підвладним йому [нині] Києвом, оскільки Володимир Ольгердович не міг ні зрозуміти вчинок своїх родичів, ні погодитися [з ним]. Тому Вітовт мусив був зачекати, доки він спершу не домогся миру з підбурюваними Свидригайлом німецькими лицарями: тоді лише, 1399 р., наказав він, і негайно, закликати Володимира Ольгердовича — йому, Вітовтові, як великому князю київському, — присягнути на вірність і сплачувати до литовської скарбниці — звичайний щорічний васальний податок. На цю вимогу Володимир, пам'ятаючи про своє походження, відповів і навів докази свого законного права на великокнязівський престол у Вільно — як за лінією свого батька Ольгерда, так і [за лінією] свого брата Ягайла. Вітовт звинуватив його тепер [у тому], начебто він хоче ухилитися від верховної влади великого князя литовського, якого він, однак, за суджує лише через неприязнь, оскільки Володимир Ольгердович одного разу воював проти нього зі Скиргайлом і Ягайлом. Тому 1394 р. Вітовт і Скиргайло силою відібрали Овруч і Житомир, при цьому [захоплення Житомира] пояснюється тим, що це [цілком] відповідало

попереднім угодам. Усе це було підготовано до битви, яка мала вирішити, кому володіти самим Києвом — Скиргайлові чи Володимирові Ольгердовичу, — коли Ягайло як посередник утрутився через польського посланця і запропонував компроміс. Завдяки цьому Володимир повинен був, насправді, залишити Київ Скиргайлові, однак, як компенсацію отримав замок Копиль зі смугою землі — завдовжки й завширшки в 30 миль — між Німаном і Петрковим {Piotrkowitsch}, поблизу Слуцька, [між] Прип'яттю і Дніпром. Тяжко було Володимирові примусити умовити себе на цей не вигідний обмін; і звідси зрозуміло, що він поступився лише Києвом, а Канів, Черкаси, Звенигород, оскільки вони були, напевне, невизначено названі в угоді, хотів зберегти [за собою]; тому із цих останніх [міст] його потрібно було витіснити силою.

§ 4. Вбивство київського князя Скиргайла. Вітовт, володар України — до Чорного моря; князі Іван Ольгимунтович і Андрій Іванович із роду Г. Ольшанського — його намісники (1394–1430)

Невдовзі після того, як Скиргайло повернувся зі своїми воїнами після захоплення цих місць, його викликав настоятель Київської Лаври й намісник митрополита Київського (який у той час обрав місцем своєї резиденції Володимир-Суздальський, а пізніше — Москву), до себе в садибу й отруїв його так, що він невдовзі після цього помер у Києві. Це, напевне, могло трапитися лише завдяки особистій помсті ігумена або завдяки його відданості Володимирові Ольгердовичу: оскільки інші кияни під час його [Скиргайла] поховання в Києво-Печерській Лаврі виявили велику жалобу.

Вітовт тепер знову оголосив Київське князівство тільки лише литовським і призначив управляти ним свого вірного помічника [за] колишніми справами — гольшанського князя Івана, сина Ольгимунта, брата Міндовга (1396)^{b)}. Дійсно, безстрашний намісник для цих країв був більше ніж необхідним. Тамерлан, у татарів — Темиркутлук, за Стрийковським це значить «Щасливий Меч», інші його називають Тимурленг, що значить «Кульгавий Тимур», хан Бухари і, напевно, потомок Чингісхана, вірив у своє божественне призначення — відно-

вити колишню велику імперію Чингісхана; він вигнав відомого [на той час] Тохтамиша, хана Волзької орди [Золотої Орди], і змусив його шукати допомоги у Вітовта. Три брати, його васали і хани Кримської, Киркильської {Kierkielskischen} і Манкопської {Mankopfkischen} орд, забули весь страх перед литовцями [настільки], що вони почали тепер збирати на Поділлі щорічні податки. Вітовт не міг [на дану мить] згодитися розпочати сварку з татарами — ні через цю останню обставину, ні через прохання Тохтамиша. Спочатку він повинен [був] надійно захистити литовців від Свидригайла й інших домагань і підкорити своїй владі Вітебськ, Смоленськ і Казань; [і також] ця надзвичайно смілива і обережна людина відмовився укладати офіційний документ про відмову від прав з Тохтамишем — законним ханом Золотої Орди, котра раніше від [хана] Батия володіла верховною владою над руськими князями^k). Коли 1396 р. Вітовт міг уже спокійніше перебувати в Смоленську, він направив свого литовського полководця Ольгерда в напрямку Дону, щоб вистежити чисельність і розташування татарських орд. На своєму шляху він наштовхнувся на тих трьох вищезгаданих ординських керманічів, розбив їх, відіслав до Смоленська звістку про свою перемогу та їхню смерть. Цим [самим] він надихнув Вітовта на таку мужність, що [той] 1397 р. з великим військом посунув через Київ проти Азова, доки не досяг Дону й [цілих] двох татарських орд, декого з яких він привів із собою як військовополонених, інших [же] залучив [на свій бік] як друзів і союзників, цих він потім частково змусив присягнути Ягайлові, який хрестив їх, частково оселив [їх] у Литві біля річки Вага; і вони надалі досить успішно використовувалися як ратні воїни [ратники], від них походять багато шляхетних литовських родин.

Завдяки цьому успіху й завдяки союзу, вдало укладеному з московським князем Василієм, здійнялась душа Вітовта до грандіозного плану — просунутися до Волги й згідно з обітницею, [даною] Тохтамишу, на зло Тамерлану, повернути [йому] як ханові орду на Волзі. 1399 р. він скликав до Києва свої війська, керуючись настановою Тохтамиша, переправився через Псел і Сулу й, нарешті, біля річки Ворскла зустрів полководця Тамерлана — Едигея. Від нього [Едигея], через [безумовну] перевагу в силі, він зазнав повної поразки, як результат — загинули багато шляхетних поляків, які брали участь у поході, й багато

литовських удільних князів. Один із них, на ім'я Іван Борисович київський¹⁾, повинен був, напевне, бути намісником Івана Ольгимунтовича у намісництві. А наступником цього Івана Борисовича в намісництві мусив стати, напевне, Олелько, князь Слуцький, оскільки він 1401 р. очолив киян у Московській війні. Але змальована вище поразка не мала ще безпосередньо шкідливих наслідків, оскільки Тамерлан утрутився в Турецьку війну, що завершувалася і прославилася взяттям у полон Баязида (1402 р. при Анкарі); а Вітовт із часу свого походу 1397 р. залишив у страху розрізнені групи татар за Дніпром — й Україна отримала спокій. Ми знаходимо Саладіна {Sedy} (Solton Zeledyn — у Стрийковського) — сина Тохтамиша, як помічника Вітовта у руських війнах: Михайло Литвин, який жив спочатку за Сигізмунда, запевняє нас: «Очаків у той час був литовською колонією, а в Тавані {Taman} була литовська митниця під назвою Вітовтова лазня {Laznia Witoldowa}. Якраз після того він згаданим [вище] одрам призначив ханів на свій розсуд із середовища тих, осілих у Литві татар»^{м)}. Коли син Саладіна {Zeladyns} Керемберден не захотів лишатися вірним [йому], то Вітовт надіванням татарської шапки й яक्रаво-червоного каптана підніс до ханської посади вірного Бетсабула, якого татари називали Тохтамишем {Tokatmy}. Після такої перемоги над Керемберденом і після його смерті до Литви приїхав його брат Єремферден {Jeremferden}, який ухилився від битви [для того], щоб заручитися милістю Вітовта. За допомогою литовців і особливо маршала Радзивілла він і отримав гору над Керемберденом 1419 р. й залишився єдиним татарським ханом і васалом Вітовта.

Згідно з литовським архівним документом [актом] у Довгеллі^{н)} {Dogiel}, старійшини Києва, Черкас, Канева та ін., у часи Сигізмунда І вважали, що кордон Литви здавна проходив по Дністру, звідти, де в нього впадає Мурафа {Morawa} і далі аж до його гирла вприпул до Тягині; звідти — до Очакова і до гирла Дніпра, далі до самої Тавані, де була переправа, половина прибутку від якої належала литовцям, а друга — перекопським татарам. Від Тавані кордон простягався вгору до Вовчої Води {Owczawoda}, по Орелі {Orusa} й Самарі {Soma}, так, як його позначив ще Симеон, каштелян князів Олельковичів із Черкас, на прізвище Свірплов, за наказом своїх володарів. Ці відомості переконливо підтверджуються [наступною] обста-

виною: що в 1415 р. Вітовт на прохання грецького імператора, [щільно] оточеного в Константинополі Мехмедом {Mohamed}, надіслав униз по Дніпру чималу кількість зерна й продовольства, які завантажувались на судна в литовському порту [гавані] Качибей і були доставлені до Константинополя^о). Нарешті, Стрийковський ^п) запевняє, що крім татар на Дніпрі були також справжні перекопські [татари], два султани й потім відомий Девлет-Гірей {Dewletkierej}; киркільські татари перейшли від нього до хана Магомета.

Того ж, 1415 р. Вітовт також перебував у Києві через те, що звелів обрати там руського митрополита. Однак цей останній — митрополит Київський Петро обрав собі резиденцію в Москві: і Вітовт не захотів погодитися з тим, щоб Святий Софійський собор у Києві полишити [у занедбанні], а митрополит із Москви буде вилучати церковні податки з Києва; таким чином, ще 1415 р. зібралися владика [єпископи, архієреї] з Полоцька, Чернігова, Луцька, Володимира, Перемишля, Смоленська, Холма та Турова, і відіслали владика Полоцького Феодосія до Константинополя з проханням до імператора й патріарха — висвятити його на Київського митрополита. Імператор і патріарх відкинули запропоновану їм кандидатуру й направили туди митрополитом грека, на ім'я Фотій. Коли ж той рідко перебував у Києві, а, навпаки, доволі часто їздив до Греції й свої прибутки разом із багатьма церковними скарбами тягнув туди [ж], то архієреї були так само мало задоволені цим, як і Вітовт; і тому перші обрали собі 15 листопада 1415 р. в Новгородку митрополитом Київським болгарина на ім'я Григорій Цамблак {Kemiwlak}^п). Щоб зробити цей вчинок законним, вони послалися на настанову Апостольської Церкви, за якою два або три архієреї можуть обирати верховного архієрея і на подібну до [цієї] подію за часів великого князя київського Ізяслава 1146 р., коли через значні грошові вимоги константинопольців руські архієреї (без церемоній) негайно розпочали обрання митрополита. Терплячий, добросовісний характер Вітовта не дозволив узяти під сумнів, що він у цій справі чесний і вчинив [так] тільки зі статистичних міркувань: тим, наприклад, котрі йому дорікнули допущенням татар у Литву та їх збагаченням, він відповів, що і леви звикають до тих людей, які приносять їм корм, і що з цих татар, уже завдячуючи доброму ставленню, повинні [були] вийти чесні литовці. Однак його наступники

розглядали Київську митрополію як уніатську пастку, за [допомогою] якої вони хотіли піймати на гачок східних християн-українців. Ходкевич стверджує: уже Григорія Цамблака Вітовт умовив з приводу [укладання унії] написати в Констанцу [на собор] і навіть поїхати до Рима. Ось так згубні, спустошливі релігійні чвари вже [так] давно почались би в країнах! Як відомо, що в той же час було ухвалено рішення — ніколи більше не дозволяти висвячувати київських митрополитів у Константинополі.

1416 р. Україна отримала від свого зазвичай доволі хороброго, пильного й удатного володаря ще одне відчутне потрясіння. Німецькі лицарі, непримиренні, попри те, що 1410 р. під Танненбергом були глибоко принижені ворогами литовців, віднайшли спосіб об'єднатися в боротьбі проти них з ордою на Волзі, і згодом, 1416 р. татари під [орудую] їхнього тодішнього хана Едигея дійшли до Києва, розграбували, спалили й зруйнували все місто, так що ті ще в часи Стрийковського не могли відійти від цього розорення: лише Кремль не підкорився їм [ворогам]. Однак, за свідченнями Кромера, Едигей невдовзі розкався у своєму зухвалому [вчинку] й, боячись помсти Вітовта та його союзника Єремфердена, запросив, разом із чималою посилкою дарів, про мир, який повинен бути [також] визнаний і затверджений.

Оскільки 1417 р. Вітовт брав шлюб із Юлією, дочкою свого київського намісника Івана Альгимунтовича, то, здається, він призначив, можливо, у зв'язку з відставкою Олелька, князя Слуцького, свого зятя Андрія Івановича Гольшанського намісником в Україні⁹⁾ й незабаром після того, близько 1422 р., — князем друцьким. На знаменній зустрічі Ягайла, Вітовта й імператорара та угорського короля Сигізмунда в Луцьку 1429 р. з'явилися також посланці Волзької [Золотої] і Перекопської орд: самі хани з'явилися 1430 р. у Вільно, коли старий слабкий Вітовт забажав там коронуватися. Від прикрості [смутку], що посланцям, які повинні були доставити йому корону, поляки перекрили прохід, він помер ще того ж, 1430 р.

§ 5. Свидригайло, спочатку великий князь у Литві, згодом — лише князь у Києві, Смоленську й Полоцьку. Знесилює Україну війнами та неспроможний захистити її від спустошення татарами (1430–1435)

Після смерті Вітовта Олександр, син Володимира і онук Ольгерда, князь Гольшанський зібрав разом численні голоси для литовського великокнязівського престолу; але для Свидригайла [Ягайло] мав вирішальне значення через католицьке віросповідання та близькі родинні зв'язки, незважаючи на його неспокійний характер і потяг до пиятики. Як плату за це поляки вирішили наважитися відібрати Поділля: але Свидригайло був настільки мало задоволений цією самовільною оплатою, що він пішов війною на Ягайла. Ця війна набула вже тепер релігійного і саме тому доволі кривавого характеру: Холм, Луцьк і Волинь були ареною обопільних убивств і мук, які поляки-католики завдавали волинянам грецького віросповідання, а ті — полякам. Голови взаємно страчених мученицьким чином полонених виставлялися на [кам'яних] мурах міст та на кілках [навколо військових] таборів. Молдавани, напевне, служили Свидригайлу також із релігійних інтересів і за гроші; щоб отримати від них Покуття, Ягайло мусив зробити смертельний крок, що затягнувся на довгі часи, і найняти проти молдаван Буджацьку орду, [яка була] частиною задніпровських татар. Що більше Свидригайло, надавав перевагу руській вірі, ніж католицькій, то більше зближувався з руськими і в звичках сам недалеко відійшов від їхнього варварства, був добрим їх приятелем у пиятиках. Його волинські піддані виявили себе відповідно дуже хоробрими стосовно поляків; і коли 1432 р. Ягайлові вдалося призначити в Литві зустрічного великого князя в особі Сигізмунда Кейстutowича, то жителі Смоленська, Полоцька й Києва прийняли його з розкритими обіймами: Федір, князь Острозький, уважав за честь для себе — битися за його справу разом з татарськими й волоськими допоміжними загонами; 50 000 воїнів зумів очолити Свидригайло у бою під Ошмянами {Osmian}; виключно руські загонали; але саме тут він був розгромлений вщент Сигізмундом; утративши 10 000 вбитими і 4 000 полоненими, мусив рятуватися втечею до Києва, змінюючи коней у дорозі. Невдовзі після цього й велика група татар, яка хотіла

переїздити для свого облаштування на Поділля, була повністю розпо-рошена господарем Молдови Стефаном, який цілком перейшов на бік Ягайла. Тим часом Свидригайло зібрався із силами в Києві та 1433 р. міг навіть сподіватися на більший успіх [удачу]. Старий, кволий Ягайло вплутався у війну з пруссаками, а Сигізмунд викликав до себе не-нависть звірствами після своїх минулорічних перемог. Свидригайло посунув на Литву через Вітебськ: тут він відшукав Герасима, який назвав себе митрополитом Київським, [що] затверджувався або як уніатський архієрей за сприяння Ягайла й Сигізмунда Кейстutowича пролитовськи налаштованими й відданими Сигізмундові єпископа-ми, але щоразу, ще за життя Григорія Цамблака, був настановлений, напевно, всупереч тому⁹, й звелів спалити його. Гольшанський князь Симеон звелів, навпаки, втопити його. Із Вітебська він просунувся далі в Литву і загнав Сигізмунда в непроглядні ліси. Однак саме тут його залишила татарська кіннота, яку він найняв, чиє військоове мистецтво й жага до війни були придатні лише на рівнинах. Шастаючі [усюди] загони литовців легко виснажували свою руську піхоту в гірській місцевості: Сигізмунд повинен був навіть повідомити перекопських татар про те, що він є зараз законним великим князем литовським та другом поляків, після чого ті негайно ж змінили свою систему, й за-мість того, щоб захищати землі Київщини й Чернігівщини, [вони], навпаки, жакливо, по-татарськи, розоряли. Так раптом Литва й сусід-ні з нею землі були виснажені, третирувані, спустошені як власними жителями, так і татарами, волохами, ліфляндцями, пруссаками, подо-лянами, волинянами й смоленчанами. 1434 р. дощова погода завадила Свидригайлові відвоювати [назад] в багnistому болотяному Поділлі цю землю. 1435 р. він разом зі своїми помічниками, ханом Казані, був розгромлений упень біля Брацлава на озері, повинен був посту-питись Смоленськом, Полоцьком і Києвом переможцю Сигізмунду Кейстutowичу й шукати собі пристанище в Молдові, де він пас вівці й став новим прикладом дивної примхливості долі. [Попереднє] про-хання Сигізмунда, імператора і короля Угорщини, 1436 р., за яким він мав повернути собі управління над литовсько-руськими порубіжними землями, було відкинуто Сигізмундом Кейстutowичем.

§ 6. Сигізмунд Кейстутович, великий князь литовський і володар України, через свою жорстокість був убитий князем Чарторийським 1440 р. Характер унії за Ісидора

І в Україні Сигізмунд Кейстутович під час свого нетривалого правління в 1435–1440 рр. викликав до себе граничну ненависть. Пихатий завдяки своїм успіхам й завдяки підкоренню сусідніх із Литвою руських земель, він розповсюдив тепер свою ненажерливість і на Слуцьк і Копиль, та під приводом того, що, начебто Олелько, тобто Олександр — син Володимира, колишнього київського князя, теперішній володар Слуцька й Копиля, підтримував із чабаном Свидригайлом у Молдові таємну угоду, він ув'язнив Олелька в Кернаві, а його дружину з двома синами, Симеоном і Михайлом — у в'язниці в Умані {Усіана}. Крім того, він довів справу до того, що Ісидор, русин за походженням, колишній монах і абат у монастирі Св. Дмитра в Константинополі, після свого повернення з Базеля, де він працював у [представництві] унії, 1437 р. став обраним наступником Григорія Цамблака на [головній] кафедрі в Києві. Як митрополита він [Сигізмунд Кейстутович] відправив його [тепер] на церковний собор до Феррари й Флоренції, де він з'явився із сотнею вершників, на велику радість Папи Євгенія IV, і разом з іншими константинопольськими священослужителями, й особливо з архієпископом з Ніци Віссаріоном, 1439 р., як митрополит Київський і всієї Русі, своїм підписом блискуче допоміг створити ілюзію відомого Союзу Церков ⁹⁾. Після цього він із Флоренції разом із Віссаріоном вирушив до Константинополя і там був дуже зле прийнятий як священослужителями, усім серцем непримиренно ворожими унії, так і простими греками. Так, повертаючись через Снятин {Sandetz} до Києва, він застав обставини, які ще більше змінилися за рахунок того, що тиран Сигізмунд Кейстутович 1440 р. був убитий у результаті змови князя Чарторийського та родичів Олелька, князя Слуцького, за участі уродженця Києва Скобейка. Як чернь, так і знатні люди не бажали нічого знати про рішення церковного собору й про нову літургію, а менш значиме духівництво не визнавало [того], що Ісидор зміг би щонебудь обіцяти їхнім душам; на що Ісидор не міг нічого заперечити, ще менше — виправитися. Тепер він хотів спробувати щастя в інших

владик і поїхав далі, аж до Москви, але був заарештований тамтешнім великим князем Василієм і позбавлений усіх своїх багатств (котрими він, можливо, хотів скористатися для хабарів). Однак він знайшов спосіб утекти [звідти] й добратися до Рима, де він деякий час був тягарем апостольському казначейству.

§ 7. Великий князь литовський Казимир у 1443 р. знову віддав Україну, як власне князівство, Олелькові Володимировичу (1440–1455)

Після вбивства Сигізмунда [Кейстутовича] Олелько Володимирович, князь Слуцький, був, природно, звільнений з-під арешту й відразу ж став одним із кандидатів на велике княжіння у Вільно. Проте з причин, про які йшлося вище, воно перепало католикові Казимиру Ягеллончику, братові Владислава — короля Польщі та Угорщини.

Цьому Казимирові, настільки ж хоробрій, як і справедливій людині, завдяки його гетьманові Кішці, 1442 р. пощастило дати відсіч московитам, коли вони за допомогою казанських татар вторглися до Вязьми. Тоді ж великий князь московський зазнав нищівної поразки від Магомета {Mohamet}, хана іншої, — можливо, Киркільської {Kirgiclskischen} орди (див. вище, § 4) та його сина Мамочака {Momosziak} під Суздалем. [Таким чином], московитів присилили до миру й спокою. Потім Казимирові за допомогою Йоганна Гаштольда пощастило витурити з Києва та сіверського Брянська {Severisch Bransk} й загнати до Мазовії князя Михайла, сина вбитого Сигізмунда Кейстутовича, коли той після марних спроб закріпитися в Троках і Крево забажав було того ж 1442 р. досягти цього за допомогою московитів у Києві. Олелько Володимирович без заперечень присягнув йому [Казимирові] на вірність, за що й отримав свою частку батьківського спадку зі згоди всього литовського сенату, котрий знову визнав справедливими зазіхання Олелька, а саме: визнав Київську область у повному її обсязі як князівство. Завдяки чималому авторитетові Казимира, не турбували Київське князівство й татари. Перскопські, бокриновські [Bokrinowzer} та сириновецькі {Sirinowzer} татари, хан яких (Єремферден) помер без спадкоємців, 1443 р. вирушили до

Казимира, щоб просити собі хана в особі Абі-Гірея {Abigerej}, або Хаджи-Гірея {Hadgigerej}, який утік з орди до Литви й там перебував при дворі Казимира. [Але] Нарушевич вважає, що він був сином Бетсабула {Betsabul}, або Тохтамиша {Tokatmyb}, й народився під час перебування свого батька в Троках, у Литві, ще за часів Вітовта. Хоча татари розповідають про нього, [що] це нащадок старовинного роду монгольських ханів й родоначальник кримських ханів, які носили його ім'я Гірей; потайки виховувався одним татариним — Гіреєм, чие ім'я він носив згодом: коли він у 18 років — як спадковий принц — був відпущений ним, то прийняв його ім'я як прізвище. Якщо поєднати ці дві думки, то можна [припустити], що Атци-Гірей {Atzigerej} дійсно був сином Бетсабула, або Тохтамиша, і разом із ним поїхав до орди; тут він, після невдалого для його батька бою, таємно виховувався одним татариним на ім'я Гірей, який приблизно у 18-річному віці відпустив його з достатніми свідченнями про його походження, й зумів послати до Литви, щоб він за допомогою литовців отримав батьківський престол. Збереглося багато свідчень про те, що Казимир виконав прохання татарських посланців й у Вільно урочисто возвів цього Атци-Гірея {Atzigerej}, або, за Стрийковським, Ачкерея {Aczkieriej}, на татарського хана, а також за допомогою литовського маршала Радзивілла {Radiewill} допоміг йому в супроводі численного литовського загону закріпити за собою щойно отримане звання.

Щасливою в ті часи була Україна; її володар був одновірцем з її населенням — і до того ж віданим васалом Казимира, якого він 1447 р. супроводжував до Кракова під час його коронації на короля Польщі. В 1448 р. Михайло Сигізмундович після тривалих поневірянь урешті-решт підмовив перекопських татар до набігу на Поділля й після незначної сутички привласнив собі Стародуб, Путивль, Брянськ та ін. І коли король, зібравши чималі військові сили, знову вигнав його, [він] утік до Московії. Та замість очікуваної допомоги він знайшов там свою погибель: російський ігумен умертвив його отруйною просфорою.

Тоді ж, 1449 р., неймовірно зросло суперництво Польщі й Литви за Поділля, і коли того ж року волзькі татари знову просочилися на Поділля, не зачепивши Брацлав і литовську територію, що була підпорядкована литовському дворянині Георгові, то поляки звинуватили литовців [у тому], що вони, або ж безпосередньо Казимир, закликали

сюди татар для розграбування польського Поділля. Це звинувачування стало ще вірогіднішим, коли 1451 р., після минулорічної поразки польсько-руського дворянства від молдавського сподаря Богдана, татари здійснили спустошливі походи до самого Львова й Городка {Grodock}, але литовське Поділля й Україну постійно щадили. А коли вони знову з'явилися 1452 р., то загарбали т. зв. замок Рів {Rowi}, який королева Бона наказала знову відбудувати, під новою назвою Бар, і захопили із собою трофеї. Чотири рази вони вдавали, що хочуть повернутися до своєї орди і стільки ж разів поверталися, щоб мати можливість грабувати й полонити люд, який [після їхнього вдаваного відходу] повертався зі своїми пожитками зі своїх схованок. Тому король, щоб відвернути від себе всілякі підозри, змушений був вдатися до суворих заходів і виставити польське військо проти татар. Але його литовці перетворили підозру, що тяжіла [над ним], на впевненість, коли відіслали маршала Радзивілла з подарунками до волзького хана Сахмата {Sadachmat}, щоб віддячити йому за вторгнення. Поляки плели інтриги не меншим чином: імовірно, за їхнім напучуванням сталося те, що Атци-Гірей, перекопський хан, напав на Сахмата, коли той зі своїми трофеями посунув із Поділля до орди, змусив його та самого Радзивілла до втечі в Литву і привласнив усі дарунки Радзивілла. Казимир не міг [поступитися інтересами] поляків і надати притулок Сахматові: під приводом збереження дружби з Атци-Гіреєм він ув'язнив його [Сахмата] в Ковно. Але, з іншого боку, цей акт, як доволі точно зауважує Нарушевич, [завдав] величезного лиха полякам. Унаслідок того, що Атци-Гірей і його Перекопська орда мали прихильність [Казимира], а Волзька [орда] втрачала сили, русини й московити розширювали свої можливості, щоб позбутися опіки Волзької орди та використати свої сили проти Польщі.

Зі свого боку, Атци-Гірей не прогавив нічого, щоб зміцнити свою владу на Дністрі та Дніпрі й у їхніх гирлах. Він підкорив своїй верховній владі величезну кількість невеликих [територій] і особливо рештки Ногайської орди, глибше проник до Криму, присилувавши генуезькі торговельні міста до сплати додаткової данини, й уперше дав своїй орді найменування — Кримські татари. Але зовні, для годиться, він удавав себе залежним від Казимира васалом. Він утримував особисту охорону з поляків, дозволив йому [Казимиру] [укладати] тор-

гошенні договори та мати вільний доступ до Кафи, [надалі], запевняє Чарницький {Szarnicky}, дозволив, щоб у Білгороді {Bialogrod} польські судна завантажувалися зерном і перевозили його на Кіпр, у 1460 р. дозволив Казимиру втягнути себе в Богемську війну, а Папі, коли той 1466 р. переконував його вступити у війну проти турків, [відповів], що його співучасть у ній залежить від польського короля. Мирне життя в українських землях тривало до 1467 р., коли помер Атци-Гірей. Неізначні татарські загони, котрі не могли чи не воліли залишатися бездіяльними, неодноразово карали своїми розбоями подільські й галицькі, але аж ніяк не українські землі. Так, наприклад, 1453 р. Іван, князь Острозький, розбив один такий загін біля Теробовлі, та так, що ніхто не вислизнув, і відбив у нього 9 000 полонених християн. 1455 р. сам Атци-Гірей пропонував Казимиру добре зміцнити свої подільські й волинські замки, оскільки він не міг поручитися за своїх схильних до розбою і грабунків синів та підданих.

Ще одна перевага України визначалася непохитною позицією Опенка в релігійних справах. Щоправда, 1451 р. Казимир, унаслідок притаманної роду Ягеллонів побожності, запросив Йоганна Квинстрана, який чинив чудеса під час навернення [до католицької віри] богемських гуситів, для таких же справ у руських землях, що межували з Польщею та Литвою (див.: «Raynaldi Annal. ecl. ada. 1451»). [Казимир] змальовував йому цих руських як наївну, темну та позбавлену будь-якої світської вченості націю, яка, незважаючи на все, прагне добра, але виключно на угоду традиціям вірна своїм релігійним значаям. Якби не це, вона не почала б уперто захищати свої хибні погляди й це забезпечило б повний успіх зусиллям, спрямованим на її навернення [до католицької віри]. Цей лист яскраво свідчить про те, яким далеким був здоровий глузд Казимира [від думки] про застосування насильницьких засобів.

1452 р. Ісидор у Римі склав із себе звання митрополита, став кардиналом і водночас зі своїм колишнім побратимом по монастирю в Константинополі, Григорієм, якого Папа Микола IV оголосив його наступником і митрополитом Київським, подався до Польщі, щоб з'явити, виходячи з накресленого ним грандіозного плану, надати допомогу константинопольцям, які зазнавали утисків. Казимир зустрів обох дуже гречно й поштиво, однак не забуваючись настільки, щоб

силомиць нав'язувати Григорія киянам або ж виявляти бажання офіційної підтримки Ісидорові в такій його авантюрній поїздці. По тому Ісидор умовив багатьох руських і польських дворян, прибув — певно, морем — під Константинополь, пробився крізь численні турецькі загони — чим дуже добре допоміг Палеологові під час облоги. Та все ж нестримно надходив накреслений долею останній день Візантійської імперії (29 травня 1453 р.). Ісидор знову втік до Рима, був піднесений Пієм II до [звання] почесного патріарха Константинопольського й помер там же 1463 р. 1455 р. помер також київський і копильський князь Олелько Володимирович. Стрийковський віддав йому хвалу як розумній, діяльній та справедливій людині.

§ 8. Київський князь Симеон Олелькович — під верховною владою Казимира, польського короля й великого князя литовського (1455–1471)

Після смерті Олелька, від якого князі Слуцькі успадкували родові ім'я Олельковичів, його сини Симеон і Михайло забажали розділити навпіл [владу] у місті та Київському князівстві, але Казимир не дозволив цього: Київ мусить шанувати свого власного володаря й захисника [в особі] Симеона Олельковича, який уже 18-річним юнаком уславив себе перемогою над 12-тисячним татарським військом, що за згаданого вище становища орди було вкрай необхідно. Водночас Копиль і Слуцьк отримали в особі Михайла Олельковича свого власного володаря. Симеон Олелькович мав, безумовно, таку чудову репутацію сміливця й справедливої людини, що 1456 р. значне угруповання литовської знаті на чолі з Йоганном Гаштольдом {Johann Gastold}, свояком Симеона, хотіло вивищити його й визнати великим князем литовським. [Литовську шляхту спонукали до цього] доволі часта відсутність Казимира та інтереси Поділля, котрі не могла боронити особа, яка була одночасно королем і великим князем литовським. Але Казимир ще відбив цей удар завдяки підкупам та обіцянкам і завдяки партії Монивида {Moniwid} Трокайського, котра зберегла йому відданість. Вражаючим та, вочевидь, пов'язаним із литовсько-польським національним розбратом стало нове вторгнення татар до Поділля в 1457 р. Татари впень знищили Бучач {Buczasky} і Летичів {Lasch},

які не витримали навали. Через цей розбрат, що постійно зростав, литовці 1460 р. повторили своє прохання про те, щоб Казимир або постійно знаходився з ними, або дозволив їм мати свого власного великого князя, а саме Симеона Олельковича. Та король виправдовував себе клопотами, пов'язаними з Прусською війною, яка не лишала йому часу для достатньо важливих змін у внутрішніх справах. У той же час Симеон, якому двічі не пощастило з великокнязівським престолом, марнував своє дозвілля на богослужбні справи й відбудував, за що його вихваляли рукописні аннали, Печерську церкву Пресвятої Богородиці, яка протягом 200 років, тобто з часу монгольських спустошень, лежала в руїнах. 1467 р. він отримав також можливість вижити свою мужність у боротьбі з волзькими татарами, які під проводом Маняка {Maniak}, за наказом їхнього верховного хана Магомета, якраз, коли Казимир проводив у Гродно литовський сейм, трьома [численними] загонами форсували Дніпро. Перший загін повинен був здійснити напад на литовців, волинян та українців — під Кам'янцем {Kamenjeb}, Житомиром, Кузьминим {Kusmin}, Жидачевим {Zydow}; другий — на подолян; третій — на молдаван. Остання лавина [татар] під орудою одного із синів Маняка тричі була розбита молдавським повстанням, а сам царик {Carzyk} потрапив у полон. Коли Маняк за допомогою посольства зі 100 вершників та погроз почав вимагати його повернення, Стефан наказав зарубати його на очах посланців; а самих посланців наказав закопати всіх, окрім одного, і цього одного, з відтягненими вухами й носом, — повернути, щоб [той зміг] про все, що трапилося, повідомити своєму зверхникові в орді. Другий загін теж не зміг багато домогтися на Поділлі, оскільки доволі численна польська армія зібралася під Теревовлею. Усю [свою] злість перший загін татар зміг на Волині та на литовському Поділлі, бо литовці стягнули свої сили не досить швидко й до того ж вони були не достатньо чисельними, а без їхньої допомоги і нащадок Атци-Гірея на ім'я Менглі-Гірей {Mendligerei}, який, про що мимохідь зазначимо, в 1461 р. повернув Вітовтові подаровані Тохтамишем усі руські князівства, який, будучи порогом волзьких татар, із більшою охотою обрушився б на них, який ще раніше застерігав від них литовців, — спромігся зважитися не на багато, зовсім на дещицю, оскільки він не міг повністю покладатися на своїх братів Нур-Девлета {Nurdulej} та Хайдархана {Hayderchan}.

Та здавалося, що від України й цього разу Симеон Олелькович відвернув загрозу. Усвідомлюючи, що віддано служив своєму королеві Казимиру, він надіслав йому, перебуваючи на смертному одрі 1471 р., у дарунок білого скакуна із сідлом, на якому він бився за нього з татарами, і доручив його [заступництву] свого сина Василя та дочку Олександрю, чи Оленьку. Та все ж опісля його смерті Казимир оголосив на раді литовської знаті, напевне, з особистих міркувань, щоб помститися за дворазове намагання Симеона Олельковича привласнити литовський великокнязівський титул, Київське князівство литовським намісництвом і обрав для [такого] правління (щоб уникнути невдоволення та протидії [з боку] польської шляхти) такого собі литовця, а саме — Мартина з роду відданих Олельковичам Гаштольдів. Так покарав Господь, зазначив побожний укладач «Синописа», гріхи руських. Так Київське царство стало князівством, а князівство — навіть намісництвом.

§ 9. Україна як литовське намісництво за владарювання Казимира від 1471 р. до його смерті в 1492 р. Намісник Мартин Гаштольд. Першопочатки добровільного українського збройного формування, у подальшому названого козацтвом, у зв'язку зі зміненою системою татарських орд

Кияни та українці настільки мало втратили пам'ять про ту роль, яку вони відігравали в попередні часи, що в цю нову зміну вони вписалися скоріше аж ніяк не за доброю волею. Вони вважали не гідною себе покору чоловікові, який не був ні князем, ані їхньої віри, та ще й литовцеві, предки якого, отже, свого часу підлягали предкам киян. Вони спочатку попросили в Казимира іншого князя в особі Михайла Олельковича, копильського князя, на той час намісника новгородського; тоді ж, коли це [прохання] було відкинута, [попросили] принаймні володаря грецької релігії; нарешті — одного з власних синів Казимира, — але того не можна було забрати з його першого призначення. Зрештою, згідно з рукописним літописом, великий князь скрізь настановив уроджених українців старостами, воеводами й суддями, поставивши все як у правах, так і в обов'язках на рівну ногу з литовськими воеводствами

й водночас зрівнявши українську шляхту з литовською, причому все це він обіцяв залишити так і на майбутнє, для себе та своїх наступників. Про релігійні свободи, що їх нібито обумовили собі українці для своєї певності, ми не вичитуємо нічого: можливо, у правовій простоті тодішніх часів українцям не могло й на думку спасти, що колись їхнім братам — литовцям і полякам-католикам — прийде в голову приписувати їм злочин із релігійних міркувань та канонів. Саме ці благодушні сподівання були вже тоді обмануті; вже тоді в Казимира та в деяких литовських вельмож давав себе знати дух прозелітизму, хоча ще й не в усій своїй насильницькій потворності. Кияни після останніх наступів Ісидора знову відновили свою церковну єдність із московським патріархом Іоною: Папа Пій II вважав за прийнятне ухвалити в 1458 р. у Римі те, що уніатський наступник Ісидора — Григорій — повинен був утвердити духовну юрисдикцію в Києві, а Іона мав задовольнитися московською⁹⁰); проте на Дніпрі не хотіли керуватися тим, що було вирішено на Тібрі. Від часів Данила Романовича 1232 р. у Римі в єпископських списках зазначали й київського римо-католицького єпископа, і Генріх, Яків, Пилип, Михайло, Георгій, Михайло II, Іван та Клементій, поспіль домініканські ченці, один за другим мали честь, подібно до інших благополучно влаштуваних єпископів, у тому числі носити ім'я митрополитів [єпископів] Руських або Київських, не посідаючи жодної п'яді землі в Україні або хоча б одного-єдиного вівтаря у Києві. В 1472 р. помер останній домініканський єпископ селянського походження, але священної закваски Клементій; Казимир, який, вірогідно, хотів більше просунути католицизм у тих місцевостях, відтак призначив католицьким єпископом Київським уже не домініканця, а шляхетного литовця Войцеха Нарбурта. Ще діяльнішим за Казимира був Іван Ходкевич, намісник Вітебська. Після смерті вищезгаданого Григорія в 1468 р., він постарався продовжити пустопорожнє шумування про унію, звелів провести новий синод 1476 р. (у Вітебську?) і змусив якогось Михайла {Mizael}, який від 1468 р. волів називати себе уніатським митрополитом Київським, із рештою єпископів та деякими литовськими вельможами, серед яких був він сам, підписати декларацію про унію {Unions-Instrument}, яка через формальне посольство була передана Сікстові IV. Але вся ця уніатська забава тоді ще не була спроможною спонукати киян до чогось іншого, крім сміху.

Страшнішою та шкідливішою була для них і згубнішою для Польського королівства необачність Казимира щодо росіян, татарських орд і щодо оборони України від них. Незважаючи на згадану вище заяву Атци-Гірея, котра обіцяла частіші набіги диких татарських орд, він [Казимир] опікувався — як йому закидає сам Нарушевич^{x)} — зовсім не доцільними заходами протидії й аж ніяк не спорудженням прикордонних фортець, забезпеченням їхнього спорядження та утриманням достатніх залог. Менглі-Гірей, щирий друг поляків, був уплутаний у криваві чвари зі своїми братами Нур-Девлетом і Хайдарханом {Nurdulet unci Hayderchan}; у 1469 р. він шукав допомоги в Казимира — але той займався драгуванням хороброго угорського короля Матяша Корвіна, полишивши Менглі-Гірея напризволяще. Обидва його брати тим часом шукали допомоги в московитів, але Менглі-Гірей усе ще сподівався на допомогу від поляків. Замість цього Казимир укладає з Магометом, волзьким ханом і смертельним ворогом Менглі-Гірея, як і всієї Перекопської орди, як нібито розкольницької ватаги, що відокремилася від Волзької орди, — угоду про мир і дружбу. Менглі-Гірей, вигнаний своїми братами, покинутий усіма, марно благаючи сприяння генуезців у Кафі, торує своїм скаргам шлях до вух турецького султана, страхітливого Мехмеда II; турецький флот, як здається, вперше з'являється у кримських водах; Кафа — генуезьке, Білгород — молдавське торгове місто — схиляються перед турецьким кінським хвостом, Менглі-Гірей проголошується перекопським ханом під турецьким протекторатом у 1475 р. Ще 1474 р. цю зміну було доведено до відома поляків страхітливими спустошеннями. 7 000 погано озброєних татар^{y)} під проводом царика Айдора Атци-Гірея {Aidor Etzigerej}, сина одного з перекопських ханів (Нур-Девлета або Хайдархана), обертають округи Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаївців на пустелі й мало-помалу беруть 100 000 полонених — саме тоді, коли Казимир здійснив був безплідний похід у Сілезію проти угорського [короля] Матяша. У цьому ж, 1474 р. Симеон {Simon}, єпископ у Кафі, де передбачалася турецька буря, прибув до Мартина Гаштольда в Київ, щоб попрохати допомоги. Генуезці в Кафі припустилися подвійної помилки: вони терпіли як Менглі-Гірея, що втік був туди від своїх братів, так і багатьох волохів у місті. Через зрадництво останніх, а певно, і перших, Кафа несподівано швидко перейшла до Мехмеда —

в саме так, що коли єпископ Симеон 1475 р. почув про це у Києві, то переляку набув падучої хвороби й помер. Від Кафи шлях відразу проліг через Білгород, і його також узяв Мехмед через зраду. В усій Польщі ця подія, згідно зі Стрийковським²⁾, викликала приголомшуючий переляк; тільки Стефан, воєвода Молдови, поведився мужньо: відступивши в ліси, зміцнивши решту своїх замків, він вичекав, поки ослабився найбільший наплив турецької потуги, а тоді знову виступив на Білгород і вирвав його з рук турків.

Щоб покарати його за це, Мехмед у 1476 р. усією своєю силою накотився на нього та відтіснив до Хотина — та не безладна польська потуга, що зібралася під Кам'янцем-Подільським, заподіявши своїми безладдями більше шкоди власній країні, ніж ворожій, а шторм, котрий розтросив турецькі судна з амуніцією на Чорному морі, зірвав понадіахливіші події, які могли б статися в тих місцевостях, і спонукав турків до відступу.

Здавалося, що в Казимира залишався один засіб утримати в статечному спокої як свого сусіда Івана Васильовича, московського князя, який прагнув підвестися, так і віднині підтримуваних турками перекопських татар — і то була дружба з Волзькою ордою; але і для цієї останньої Казимир зробився осоружним. А саме, коли 1477 р. Іван Васильович без утруднень опанував був багатий та важливий, підпорядкований литовцям Новгород і треба було остерігатися його жадоби до [захоплення інших] подібних руських міст, що були зобов'язані сплачувати данину литовцям, — то Казимир направив одного зі своїх придворних на ім'я Стрета {Streta} до волзького хана Сахмата просити допомоги проти московита, Сахмат, і так роздратований проти останнього через те, що той уже декілька років поспіль не хотів сплачувати нічнну данину орді, на це запрошення з'явився на річці Угрі й відтак очікував прибуття Казимира — але цей тим часом мусив через дуже нічнну для нього нестачу грошей укласти мир з Іваном Васильовичем та полишив напризволяще Волзьку орду на Угрі. Іван Васильович ще й до того підкупив Тимура, верховного візиря, надіслав заборговані за декілька років виплати й тим самим спонукав його до мирного відступу в орду. Здається, що через погодження з волзькими татарами перекопські [татари] на якийсь час були утримані від їхніх наскоків. Коли ж, однак, Казимир у 1484 р. розпорядився направити війська на

допомогу молдавському воєводі, завдяки чому той переможно зіпхнув зі своєї шиї турецького султана Баязида, — то, як видається, татари захотіли помститися за це і в 1489 р. заподіяли спустошення на Поділлі та прилеглих провінціях; але Ян Ольбрехт, Казимирів син, наздогнав їх, коли вони зі здобиччю поспішали геть двома великими валками, та розбив одну валку за другою — а саме так, що навіть один з їхніх ханів залишився на місці. Коли ж вони взимку повернулися задля помсти, то литовці й подільці зібралися за власним бажанням, сповнені мужньої рішучості, підкріпленої гордістю за літні перемоги, та знову підготували 9 000 татарських розбійників їхню могилу в Поділлі. Так Казимир уклав мир із їхнім зверхником, турецьким султаном, у тому ж самому 1489 р.

І тут нам буде саме до місця змалювати спосіб, у який звичайно поводитися татари під час своїх спустошливих уторгнень до Польщі, та військове мистецтво, яке вони при цьому виявляли⁴⁾. Коли вони виходили на таку виправу, то не брали із собою нічого, крім трішки підсмаженого проса та трішки бринзи, зі зброї — усього лише меч, лук і сагайдак зі стрілами; зате — декілька нових ременів для бранців, а крім службових коней — безліч інших незавантажених підручних коней, щоб почасти вивозити на них награбоване, почасти — завжди мати під рукою свіжих коней для втечі; на кожного кінного татарина припадало приблизно по 2 таких підручних коня — тож армія з 80 000 татар, подібну до якої перекопці і надалі зазвичай приводили з собою, володіла 200 000 коней, через що вона видавалася ще страшнішою та могутнішою, ніж вона була насправді, і розтягалася на 10 французьких миль. 6 таких миль долалися за один день, із частими днями привалів, щоб дістатися місця невтомленими. Для своїх походів вони дуже охоче вибирали зиму, щоби своїми непідкованими кінями безперешкодно перейти вкриті снігом замерзлі струмки та болота; потім, щоб не бути викритими, вони прокрадалися долинами й розділяли свою армію на три рівні частини; дві частини з них, утримувані як ядро війська посередині, завжди рівним кроком удень і вночі маршували вперед; третя частина прикривала фланги, але не грабувала доти, доки все військо не опинялося глибоко всередині польських земель. Лише тепер розпочинався відступ, або радше грабунок: бо ж у той час, коли центр армії пускався у зворотний марш, лівий та пра-

ний фланг обнишпорювали округу завширшки 8–12 миль, зносили з добич до центру, відтак відпочивали й змінювалися іншою третиною з центру, яка тепер далі й далі хазяйнувала по флангах, тоді як самий центр просувався повільним кроком і стримував наздоганяючих їх поляків та литовців. Села, які зазнавали нападу, оточувалися великим чотирикутником, а вночі підтримувалися сторожові багаття, щоб жодний селянин не вислизнув. Ненависні їм, як магометанам, свині зганялися в амбар та спалювалися. Якщо окремі татарські зграї з флангів бували заскочені поляками й литовцями, то вони розпорозувалися, як мухи, та втікали завдяки швидкості своїх коней, причому водночас, завдяки вправності у стрільбі назад, своїми стрілами вони вражали переслідувачів. Так воно й траплялося, що за менш ніж два тижні 50 000 людей захоплювалося в рабство і 50 миль квітучих ландшафтів оберталися на пустки. Їхню загартовану натуру не втомлюється їх хвалити Михалон (який за наказом Сигізмунда Августа сам проїхав по всьому Дніпру вниз аж до Очакова й до Криму)^{а)}. Оскільки вони не брали з собою ні возів, ні човнів, то вони самі переправлялися через бурхливі й напівзамерзлі або гомінкі від плаваючих крижин річки на своїх конях, тримаючись за гриви, а свої в'юки, перемотані очеретом, прикріплювали їм до хвостів. При зустрічі вони завжди намагалися зачепити лівий фланг ворога, пробуючи підступитися до нього збоку, у той час як правий фланг вони поливали зливою стріл. Зрештою Михалон хвалить кочівницьку простоту, рівність та свободу, помірність у їхньому способі життя, жалість до коней, яких вони ніколи не використовували для запрягання, причому навіть їхні найшляхетніші жінки їздили на волах. Також щодо використання великої кількості християнських рабів, до якого вони вдавалися, Михалон робить роз'яснення. З Азії та з Понту, — каже він, — до їхніх портів заходять судна, що привозять зброю, одяг, коней, а в них за те виторговують рабів. Якщо татарин саме зараз не має жодного раба, то він укладає з купцем контракт про його постачання на певний час, а до тієї пори він виставляє свою людину, відловлену з польського людського звіринця. Один єврей і орендар на Таврійській косі (Перекопському перешийку, роні), який бачив часті прогони натовпів польських рабів, одного разу запитав цих рабів: чи можливо, щоб у Польщі ще залишилося хоч декілька людей? Між іншим, польські раби на публічних торгах

цінувалися більше, ніж московські. Бранці позначалися підрізанням та нівеченням носів і вух або також випіканням знаків на щоках і чолах, упродовж цілого дня їх вимучували роботою, вночі вкидали у льохи й годували тухлим м'ясом, що його не доїли собаки татар. Ті були ще щасливіші, яких унаслідок продажу вивозили до Персії, Сирії, Аравії та Туреччини, як це доводилося чути самому Михалону від гурту своїх земляків, який якраз мав бути завантажений на судно.

Можна легко збагнути, як при постійних вторгненнях татар мало бути на душі жителям Черкас, Брацлава й Канева (на відстані 6 миль від Таврійської коси)^{b)} та жителям Очакова, або — як його називає Михалон — Доссова (Дніпро, біля гирла якого розташований Очаків, називається татарською й турецькою Озю {Ossi} або Узі {Uzi}^{c)}; звідси й назви узів {Uzen} і полоузів {Polouzen}, половців (Polowzen), тобто жителів полів біля Дніпра), який тоді все ще належав полякам. Щоразу, коли татари вибиралися на рейди в Польщу, вони для переходу через Дніпро мусили вибирати одну з далі названих переправ між Черкасами й Очаковом, а саме: Кременчук {Krzemieniczick}, Упськ {Upsk}, Гербедеїв Піг {Hierbedejow rog}, Мишурина [Pir] {Missurym}, Кичкас {Koczkos}, Тавань, Базавлук {Barhum}, Тягиня {Tyehinia} та Очаків. Якби Казимир прикрив ці місця потужними фортами й цитаделями, то татарським уторгненням було б поставлено заслін. Лише через його нехлюйство жителі тих місцевостей були полишені самі на себе й, цілком природно, при переправах татар жорстоко потерпали. Наскільки дозволяла їхня малочисельність, вони могли там і сям удаватися до самооборони й для цього, зокрема, використовувати острови, розташовані нижче від Черкас аж до Очакова, котрі з деяким невеличким укріпленням могли стати неприступними для татар. Але мірою того, як ці люди мало-помалу зростали кількісно й завдяки більшій чисельності ставали хоробрішими, замінюючи оборонну систему наступальною, то вони не лише протиставилися татарам, які хотіли їх грабувати, але й плундрували окремі татарські зграї, що поспішали назад через Дніпро з награбованим польським добром, таким чином знову грабуючи в них їхнє награбоване. Нарешті, своїми човнами, або чайками, вони навіть змушували тремтіти турків у Константинополі, а своїми сухопутними походами — турків у Білгороді й татар у Криму, — про це одноставно заявляють Зіморевич,

Боховський, Рудавський, Пясецький та інші знавці тогочасної історії з сусідніх руських земель Польщі, а саме з Галича, Володимира й Поділля. Мало того, що їхні жителі через часті набіги татар перебували в болісній непевності щодо їхнього майна та життя, вони ще й через бундючність декотрих їхніх нових панів, а саме польської шляхти, та через місіонерську сверблячку польського духівництва були доведені до розпачу. Історичний обов'язок вимагає від нас вірно змалювати цю бундючність, хоч яким дражливим у певних ситуаціях і за певних часових обставин може бути цей обов'язок. Тож нехай-бо не тільки ноземні, але й самі вітчизняні польські автори позбавлять нас цього труду; їхніми ж власними словами ми хочемо дати їм висловитися, щоб відвернути від нас усілякі підозри в перебільшенні та підтвердити великий урок: жодна держава не може існувати надійно й тривало, якщо не всі класи без винятку підлягають загальним для всіх мудрим і справедливим законам.

Богдан розповідає, що землероб три дні на тиждень мусив справляти своєму панові гужові та трудові повинності, віддавати на Великдень, Трійцю та Різдво певні податі сировиною, зерном, каплунами, курми, доставляти йому дрова, виконувати тисячу інших свавільно накинених повинностей, крім того — ще й сплачувати гроші готинкою та віддавати десяту частину баранів, свиней, вуликів і всіх польових плодів та кожні два-три роки — третього вола^{d)}. Єпископ Пясецький виразно стверджує, що з плином часу т. зв. козаки збіглися разом з прилеглих руських земель Польщі^{e)}.

Зіморович додає, що то буцімто були ті, які в Галичі та в околицях Львова, бажаючи уникнути примхливих шляхтичів^{f)}, примандрували на дикі острови Дніпра й узагалі в Україну, яка перебувала під м'якшими литовськими законами. Скарга, сзуїтський проповідник за правління Сигізмунда III, називає це [явище] козацьким відчаєм {*Kozaska desperacya*}, коли хтось усе розтринькує, проциндрює і потім як боржник тікає [в Україну].

Ще за часів Михайла Литвина щовесни до цих місцевостей прибували молоді люди, щоб уникнути або батькового насильства, або рабства й праці, або покарань, або несамовитих вимагачів боргів, або ж якось інакше знайти своє щастя та здобич^{g)}. Тож хіба дивно, що потім такі люди, як Михалон далі запевняє, добрали смаку в чудовій

місцевості, у вільному способі життя й у відбитій у татар здобичі; причому вони там же облаштовували своє постійне мешкання і через полювання, риболовлю та бойові сутички ставали загартованішими і дедалі сміливішими, зневажаючи життя та безпеки, й більш підприємливими^{h)}.

Як зле шляхта в Галичині, Волині, Поділлі воліла поводитися зі своїми підданими — можна бачити вже із селянської війни, що виникла 1492 р. й котру зчинив якийсь Муха, зібравши до гурту близько 10 000 волохів і покутян. Тож, хоча Микола Ходецький дуже швидко придушив увесь заколот безпорадного селянського люду за допомогою тамтешньої шляхти, але хто ж із заколотників не хотів би вже тоді пошукати свою фортуна, тікаючи до Дніпра? Хто ж не хотів би податися за ними, коли через саме повстання, після того як його було придушено, доля селян, як і після всіх селянських війн Середньовіччя, погіршилася ще більше? Такі були, отже, перші маленькі рухи козацької держави, що стала згодом такою страшною. Такі були церковно-політично-воєнні обставини України, коли Казимир помер у зазначеному році 1492-му.

§ 10. Олександр II, великий князь литовський від 1501 р., а також король Польщі, володар України в 1492—1506 рр. Його намісники — Дмитро, князь Путятич і Георгій Монтовтович. Велика державна помилка Олександра у його поведінці щодо татар у 1501 р.

З приводу цього регента ми мусимо зауважити як головну обставину те, що він у 1493 р. взяв собі за дружину московську принцесу Олену, дочку Івана Васильовича, яка настільки вперто трималася своїх грецьких догматів, що Йосиф {Joseph} із шляхетної литовської родини Солтанів, від 1496 р. уніатський архієпископ [митрополит] Київський і наступник Івана та Макарія, які з 1477—1495 рр. носили номінальний титул митрополита, — безуспішно випробував на ній усі свої уніатські вміння. Вона навіть тим не дала себе звести, ще в 1501 р., коли її чоловік був піднесений до посади короля Польщі, вона, як розкольниця, не була коронована разом із ним, як це за законом належало іншим королевам. Та й Олександр заради неї зовсім не займався уніатською

розбудовою, що непокоїла сумління, і Україна під його правлінням залишилася спокійною з церковного погляду.

Саме тому вона була гідною жалю з політично-воєнного погляду. В 1494 р. перекопські татари робили набіги на Польщу та Волинь і розбили маленьку польську армію Вишневецького. У 1496 р. Ян Ольбрехт, під приводом війни проти турків, несподівано вдарив по стінах Молдови, попереджених угорцями; тільки завдяки прибуттю литовців він був урятований від цілковитої поразки. Адже Стефан звів разом також турецькі й татарські допоміжні сили, і позаяк до їхніх рук потрапило та було продано в рабство до Азії і Туреччини дуже багато шляхетних поляків, то це спричинило всезагальний лемент про те, що король, мовляв, такими війнами прагне послабити шляхту та за спонуканням Каллінвіха {Callinwiche} домогтися необмеженого панування. Ця ідея дожила до пізніших часів, а саме доби Владислава IV і, поряд з іншими причинами, чимало завадила полякам з ініціативи їхніх королів, яким вони не довіряли, вчинити нарешті проти турків і татар щось вирішальне. Стефан, воєвода Молдови, помстився плюндруванням аж до Вісли, спаленням багатьох поселень, наприклад, Перемишля, Радимна, Переворська {Peremyschl, Radzimin, Pereworsko}, та взяттям татарами 100 000 полонених; ба навіть усередині листопада він дав удертися 70 000 туркам через Молдову до Галича, Жидачева й Самбора {Sambor}, з яких, однак, через холоднечу та сніг залишилося до 30 000. Тим часом прилеглі польсько-руські землі мали все-таки спокій принаймні від великих походів, якщо й не від дрібних нападів, і 1498 р. Олександр за поданням свого полководця, який лежав на смертному одрі, Петра Білого {Peter Bialy} призначив гетьманом Литви — як найдостойнішого — маленького статурою, але великого духом, онісля такого прославленого, однаково привітного, як і хороброго, героя Костянтина, князя Острозького; при цьому Олександр переступив через усі дурні релігійні упередження, бо ж Костянтин був відомий як ревний прихильник східних догматів. Але Костянтин, коли він 1508 р., після московського полону, знову отримав гетьманський уряд, виправдав своє обрання пізніше як блискучими хоробрими вчинками, так і незмінною вірністю та прихильністю до польсько-литовського королівства та правлячої династії. Із 33-х битв, що їх він дав різним ворогам королівства, програв він усього дві через

провину інших; своїх єдиновірців — московитів — він, як то личить законслухняним людям, не щадив ані найменшою мірою, тільки-но вони показували себе ворогами королівства; за різних нагод, а особливо 1514 р. під Оршею, вони мусили відчути важку Костянтинову руку — при цьому ні тривале ув'язнення в Москві, ні навіть блискучі перспективи не змогли змінити його налаштованості або втримати від втечі у його литовську Вітчизну. Пізо, сам папський легат, у своєму повідомленні до Риму віддає йому належне. «Цей чоловік, — пише він¹⁾, — з-поміж усіх інших дорогий королю за своє мистецтво війни та миру. Він так ревно відданий грецькій релігії, що не хоче й на волосину відхилитися від неї: вдома релігійний, побожний чоловік, у полі подібний до Ромула, він при таких великих талантах робить лише одну помилку — є чинником розколу — і за цим варто пожалкувати тим більше, що його віросповідання при його великому авторитетові серед його єдиновірців спонукатиме незліченну кількість людей до наслідування». Отаким добрим рукам, отже, було довірено також оборону України; і справді: той часовий відтинок, який маємо зараз відобразити, є одним із найзвитяжніших і найблискучіших.

Хоча спочатку Іван Васильович із Москви, після того як він переміг у бою при Вигорі {Wiedrossa} і сам полонив князя Костянтина, з казанським царевичем відібрав Путивль, Дорогобуж, Торопець та підбурих Менглі-Гірея {Mendligerej}, що він за посередництва свого сина Мухаммед-Гірея {Achmetgerej} спустошив, позбавивши людей і майна, Володимир, Люблін — аж ген до Вісли, а коли здобич із цих країв було прибрано у надійну схованку, то внаслідок повторного походу — Поділля, Галичину аж до Завихоста. Тому 1500 р. Олександр закликав на підмогу волзьких татар, природних ворогів Москви, й вибив московитів зі Смоленська. У 1501-му, на початку року було укладено мир із турками, а з посланцями Сахмата, хана волзьких татар, — оборонно-наступальний союз. На жаль, Ян Ольбрехт відійшов у інший світ, коли восени з'явилися волзькі татари зі 100 000 коней на підтримку поляків, знову відібрали в росіян Брянськ, Новгород-Сіверський та інші міста і між Києвом та Черніговом дочекалися поєдинання з литовцями, а також відбили перекопських татар, розкривавивши їм голови, бо ті хотіли оспорити це їхнє місце перебування. Але тим часом Олександр не знайшов нічого кращого, ніж улаштувати собі корона-

цію, причому поляки і литовці ще раз посварилися з приводу взаємовідносин у своїй Вітчизні. Нарушевич із цієї нагоди сам дуже завзято картає польські сейми^k: вони, мовляв, на його думку, проходили здебільшого в пустопорожніх словесних сутичках, і навіть ухвалене не було дієвим або ж було повільним і недостатнім при виконанні. На скарги Сахмата про зиму, що наближалася, та про нестачу фуражу й продовольства, якої треба було побоюватися, котрі він доповідав через своїх посланців на сеймі, його, щоправда, якнайсильніше запевняли, що король, мовляв, без зволікання з'єднається з ними і все владнає так, що Сахмат не пошкодує за дружбою з поляками та за своєю довгою дорогою. Однак це треба було владнати вже набагато раніше, тому що тим часом власна жінка волзького хана з більшою частиною його кінноти від остогидлих холоднечі й голоду перебігла до перекопців. Менглі-Гірей {Mendlikerej}, здобувши завдяки цьому мужності, напав на решту Волзької орди, Сахмат програв битву, втік зі своїм братом Козаком або Газаком {Kozak oder Hazak} до Дмитра Путятича, київського воеводи, але звідти — до Білгорода {Bialogrod}, щоб кинутися в обійми турків і за їхнім посередництвом помститися литовцям та полякам, яких він по праву винуватив у всьому своєму нещасті. Та оскільки турецький султан, як покровитель Менглі-Гірея, замість того, щоб приязно прийняти Сахмата, навпаки, звелів його зв'язаним доставити в Константинополь, — той чимдуж чкурнув знову до Києва. Путятич відтак новіз його до Вільно, де змусив цю безневинну жертву польської забарливості каратися в тюрмі, — немовби для того, щоб тим самим збергти в доброму гуморі Менглі-Гірея, незважаючи на те, що останній через це аж ні на крихту не попустив своїх ворожих випадів та грабіжницьких наскоків проти німецької Польщі. Поляки по тому, щоб скинути із себе закид у невдячності, закинули [таке]: він [Сахмат], мовляв, під час свого перебування під Києвом заподіяв шкоди в Україні більше, ніж сам ворог, і всупереч тому, що він, мовляв, був запрошений киянами та мав дозвіл від поляків стати табором під Стародубом і шукати собі засоби на прожиття плундруванням найближчої руської області, — він усе-таки навмисне залишився по сусідству з перекопцями, а потім і взагалі перебіг до турків, щоб підбурити їх проти поляків.

Таким чином, через упущену [можливість] урятувати Волзьку орду в один і той самий час було скоєно дві щонайважливіші і найзгубніші

для Польщі державні помилки, — як це дуже правильно зауважує Нарушевич. Московити відразу цілковито спекалися обтяжливою та гнітючою опіки Волзької орди і відтак зуміли, з одного боку, збагатитися коштом країн, що ними вона [Волзька орда] володіла була вздовж Волги, Яіку та Дону; а з другого боку — безперешкодно накинута на поляків і литовців. Перекопці, що їх досі поволжці {*Wolgaer*} ненавиділи й переслідували як відступників, тепер бачили себе — з одного боку — позбавленими обтяжливою протипаги Волзької орди, з другого боку — поважно збільшеними чисельно завдяки втікачам з Волзької орди та зміцненими для найсміливіших виправ супроти поляків і литовців. Цей розвиток подій, таким чином, становить головну віху в історії занепаду Польського королівства і новий доказ того, як дуже необхідна є давня історія для пояснення, оцінення та навіть дипломатичного використання новітніх подій.

Незважаючи на те, що відтак укладений 1502 р. з Іваном Васильовичем мир повернув литовцям усе забране, та перекопці все ж тепер поводитися тим лихіше й напали на самісіньке серце України, яка по смерті князя Дмитра Путятича в 1503 р. отримала нового воєводу в особі Георгія Монтовтовича {*Georg Montowtowitsch*}. Хоча 1503 р. Михайло Олелькович, князь Слуцький, розсіяв зграю [татар] під Бобруйськом, але від іншої [зграї] зазнав біди овруцький староста, князь Григорій Глинський, і за першу втрату Менглі-Гіреїв син — Біти-Гірей {*Bitygerej*} — помстився новими спустошеннями Слуцька та Копиля, а ще один загін — вилазками аж до Сандомира, Белза і Ярослава; і на довершення всіх бід Стефан із Молдови зайняв Покуття, яке, однак, 1504 р. у нього було знову відібране. У 1505 р. полоненому Сахматові було дозволено послати його брата Козака до інших його братів, які тоді панували над ногайцями (часткою, що залишилася від Волзької орди), на допомогу проти перекопців; і на сеймі порадилися щодо оборонних засобів проти татар. Малополяки {*Klein-Pohlen*}, які більше потерпали від татар, поблажливо згодилися на сплату 12 грошів (з волюки) на утримання дієздатної міліції; але брак духу злагоди призвів до того, що віддаленіші від татар великополяки нічого не схотіли зробити для безпеки своїх малопольських братів. При нагоді, коли татарсько-ногайські посланці прибули знову запросити Сахмата на його престол волзького хана, він побачив на-

году для втечі — але під Києвом його наздогнали, і на засліплюючі вмовляння Менглі-Гіреєвих посланців, які пообіцяли сусідську дружбу, в тому разі, якби Сахмат, який і без того на такій великій віддалі аж із Волги не міг бути корисний литовцям, не був випущений на волю, він був запроторений під суворий арешт до Ковно, і в такий спосіб також було налаштовано проти поляків Ногайську орду. Сахмат, проте, дуже правдиво передбачив, що на слова перекопців не варто покладатися, тому що ці з усією своєю могутністю з'явилися 1506 р. серед синів Менглі-Гірея — а саме: Мухаммед-Гірея {Machmetgerej}, Біги-Гірея {Bitykeregj} та Бурнаса {Burnas}, — і заповнили Слущьк, Вітебськ {Witepsk}, Полоцьк, Мінськ, тоді як Олександр, зачеплений ударом, перебував у Польщі; Мухаммед-Гірей {Mahometgherej} потяг у рабство 100 000 людей за участю 5 000 добірних татар, так що один татарин вів із собою 20 та більше бранців; але обидва інші походи під проводом Біги-Гірея {Bitygarej} та Бурнаса зазнали великого лиха від Мих.[айла] Глинського під Клецьком. Невдовзі після цієї перемоги Олександр помер у Вільно 19 серпня 1506 р.

§ 11. Сигізмунд I, володар України. Його намісники Георгій Монтовтович і Андрій Немирович. Організація добровільних українських прикордонників черкаським старостою Остафієм Дашкевичем. Його сподвижник Предслав Лянцкоронський, хмільницький староста. Перша поява назви «козаки» під проводом останнього в 1516 р.

Сигізмунд, 3-й син Казимира, відразу ж 1507 р. зумів перетягти на свій бік хана перекопських татар; але це не завадило тому, щоб 2 500 татар у 1508 р. не прокралися з Великої орди та не вдерлися на Волинь, котрих під Вороновим Городищем {Woronowa Horodzisca} Ян Каменецький {Johann Kamienetzki} та близько розташована шляхта перемололи до 500 осіб. Саме в цьому році Михайло Глинський відколосся від Сигізмунда I і звелів своєму братові Василю зайняти Житомир та Овруч {Ologucz}, також спонукати до заколоту киян у той спосіб, що він їм пообіцяв відновити великокняжий престол у Києві точно таким, яким він був із давніх-давен, і відновити руську

монархію. Деякі бояри повірили його словам і присягнули йому на вірність. Його план поширювався ще й на те, щоб через шлюб з удовою Симеона Олельковича дістати нібито право на Київ, як на спадкову частину Олельковичів. При цьому він був підтриманий великим князем московським Васи́лієм, який направив тоді йому на підмогу 20 000 осіб під проводом людини, яка у подальшому стала нам дуже примітною, — Остафія, або Євстахія Дашкевича. Цей Остафій був родом з Овруча в Україні, син простолюдина, і внаслідок польських кріпосницьких законів став підданим Костянтина, князя Острозького, — але перейшов був до великого князя московського та при ньому створив собі своє щастя. Проте коли Глинський був битий, а Москва була змушена до встановлення status quo, то Остафій випрохав королівської амністії та повернувся під прапори Сигізмунда I. Імовірно, він по тому прибув до тієї частини армії, яка ще до зимових квартир під проводом Костянтина, князя Острозького (який 1508 р. вислизнув із московського полону), мусила вирушити на Волинь проти татар, позаяк ті замислили здобути собі користь із Московської війни та мешкали в південних провінціях. Костянтин і ватажок одного такого добровільного з'єднання, які були створювалися, згідно з нашою вищенаведеною оповіддю, на островах та порогах Дніпра — на ймення Пониззя {Polus}, — хутко справилися з татарами. До цих удалих подій долучилися в 1509 р. ще й славний мир із молдавським господарем Богданом, згідно з яким усю здобич, захоплену під Львовом, Рогатином та в решті Підгірських поселень, він мусив повернути, і цілковита поразка перекопців від ногайських татар, проти яких перші виступили були, так що перекопський хан із невеличким супроводом заледве вибрався звідти живим. Але ж тоді як він 1510 р. звернувся до Сигізмунда із заявою про відновлення старих договорів про дружбу, той знову згуртував свої сили, вирушив походом на ногайців і переміг останніх настільки нищівно, що деякі рештки Ногайської орди мусили поєднатися зі своїми перекопськими переможниками, які, тепер уже позбавлені й останніх суперників і поважно збільшені чисельно, стали страховиськом для своїх сусідів. Ще в тому ж самому 1510 р. вони непередбачуваним вторгненням прорвалися в Литву аж упритул до Вільно; інша зграя тих самих під проводом царика Біти-Гірея {Carzyk Bitykerej}, який хотів був спробувати щастя в Молдові, великою частиною була скинута молдавським

полководцем Копачем у Дністер. Тому, зважаючи на татарські навали, що стали переходити всякі межі, було визнано необхідним у Польщі дві третини зібраних коштів від проголошеного Папою Юлієм ювілею 1511 р. виділити на оборону України. Новий хоробрий київський намісник Андрій Немирович 1511 р. об'єднався з гольшанським князем Георгієм Симеоновичем зі Слущька і татарами, які ризикали під Києвом, за 20 миль поблизу цього місця, завдав цілковитої поразки, у ході якої 8 000 загинули на полі битви, а 700 — при втечі. Ця перемога оживила всю тамтешню місцевість новою мужністю. Остафій Дашкевич, вірогідно, через посередництво князя Костянтина Острозького, який, згідно зі Старовольським, охоче підіймав із пилюки хоробрих людей, отримав Черкасько-Канівське староство у винагороду за його дотепер засвідчену хоробрість проти татар, ба навіть королівське дарування декількох маєтків у Паволочі в Україні. Сестра Богдана побралася з київським воєводою Андрієм Немировичем¹⁾. Усі автори єдині в тому, що зображають цього Остафія Дашкевича як людину дивовижно діяльну, хоробру і прекрасно обізнану в усякого роду воєнних хитрощах²⁾. Отже, його власний характер спонукав до того, аби корисними заходами проти татар здобути собі заслуги: його посада староости двох таких близьких до Таврії і найперше доступних ворожим нападам поселень зробила саме це його обов'язком, а його родинний зв'язок із Немировичем дав йому всілякі полегшення та всі засоби до рук, щоб виконати свій намір. Усіх тих розпорощених по островах, згаданих вище розбишак, які під захистом цих болотистих, порослих чагарниками й очеретами та через скелясті береги недоступних пустищ досі поодинокі, як могли, чинили татарам перепону і з якими Остафій і досі насідав на татар та заслужив був Черкаське староство, — він об'єднав у єдине ціле — через громадський інтерес і через усемогутність солдатської муштри. Подібно до Ромула він із безладних зграй войовників утворив гнучку машину, рух якої залезжав від одного-єдиного кивка її хазяїна. То він поділив їх на полки й роти, настановив офіцерів і унтер-офіцерів, кожного з них замість їхнього дотеперішнього безладного озброєння наділив вогнепальними рушницями та мечами³⁾ і визначив острів Хортицю місцем збору, щоб перекрити татарам тамтешню найкращу переправу. Цілковито римською дисципліною, яку він запровадив серед них, Старовольський

просто не нахвалиться. Вона полягала в пересилюванні всіх злигоднів, у зневажанні життя та всіх його небезпек, у сліпому послухові начальникам, але й з боку останніх — у рівному розподілові всієї здобичі серед усіх, коли тільки таку буде принесено з татарських походів^о, і у вільному виборі своїх офіцерів. Дрібніші переступи він спускав козакам безкарно — тому що їхнє призначення кликало їх до грабунку й до підступних та веселих витівок, — але дезертирство й непослух він приборкував невідворотно. Отак усе більше й більше українців, подолян, волинян та поляків приваблювалися до цього товариства; цими засобами, згідно зі смиренним Зіморовичем, послуговувалося провидіння, щоб у той самий спосіб, як проти всякої отрути воно втворює протиотруту, проти єгипетських змій та шкідливої комашні — лелек, — татарським грабіжникам протиставити власну таку саму, але почесно грабіжницьку породу людей.

Спочатку здавалося, нібито Сигізмунд винайшов інший спосіб зробити татар для поляків нешкідливими, ба навіть корисними. Ще в 1511 р. він уклав у Бересті {Brzesz} з посланцем перекопського хана (який, як з'ясувалося в подальшому, програним в Україні боєм був зляканий тим більше, оскільки здавалося, що ногайські татари знову збиралися до помсти) альянс про субсидії, згідно з яким Сигізмунд мав би йому переправляти річно 15 000 дукатів, половину — з польської, половину — з литовської скарбниці, а хан за це — на користь Польщі та Литви проти ворогів обох країн виставляти до походу 30 000 вершників і як запоруку цього — дозволити своїм синові й онукові перебувати при дворі Сигізмунда. Наскільки вже цим альянсом Польща була принижена і примушена до річного оброку перекопській розбійницькій зграї під соромливою назвою «оплата найманців» або «субсидія», настільки татарський хан не був серйозно схильним дотримуватися й цього, глумливого для Польщі альянсу. Він ще в тому ж самому році звелів із 30 000 кіннотників випробувати терпіння молдаван, попри те, що вони водночас були польськими підопічними, — але він, з одного боку, застав Богдана в найліпшій готовності, підтримуваного 4 000 поляків та 800 угорцями, з другого боку — у його країну тим часом вдерлися ногайці, перевернули все догори низом і, хоч як поквапливо поспішив він назад із Молдови, ті з великою здобиччю, не давши отямитись, помчали собі геть. Інше військо, котре хан Менглі-Гірей під

командуванням свого сина відправив був у похід з турецьким принцом Селімом проти його старого батька Баязида {Bajazeth}, з великою втратою в людях повернулося з Болгарії {Bulgarey} додому. Для ще більшої безпеки свого королівства Сигізмунд у 1512 р. із цим Селімом, коли той усе-таки скинув із трону свого батька Баязида і, сповнений клопотів, що стосувалися Азії, бажав перемир'я з християнськими європейськими державами, — уклав формальний мир. Та на все це Менглі-Гірей не зважав так само, як на Берестейський {Brzescer} договір; на чолі [війська з] 25 000 він знову сіяв страх і руйнування в південнолитовських місцевостях, але в найбільших небезпеках стійкий герой — Костянтин, князь Острозький — 28 квітня перестрів його під Лопушною і принизив цілковитою поразкою, в якій знайшли свою смерть 3 ханові сини та зять; решта малих зграйок, які грабуючи блукали в місцевостях біля Белза, Любліна, Красностава {Krasnoslaw}, були розпорошені у 12 окремих сутичках та позбавлені їхньої здобичі. Слідом за цією перемогою невдовзі надійшло татарське посольство із заявою про відновлення Берестейського миру і отримало на це згоду за умови, що Діалалдін {Dialaldin}, онук Менглі-Гірея, мав би перебувати у Вільно заручником, — проте тільки-но він 1513 р. помер, як татари знову розпочали свої малі вилазки. Тим часом Сигізмунд успішно скористався їхніми послугами в 1513 та 1514 рр. у війнах проти московитів, у перебігу яких Костянтин, князь Острозький в останньому з названих років виборов оту блискучу перемогу над 80 000 московитів під Оршею, про яку Кромер у своїй надгробній промові сказав, що вона витримує порівняння з відмінними перемогами в загальній історії народів і країн. Він, релігійний і своїй церкві вірно відданий чоловік, з іще міцнішою вірністю тримався за свого короля: він заприсягнувся на честь свого Бога спорудити 2 церкви, коли він подолає своїх одновірців, тому що вони були ворогами його короля⁹⁾; після битви він звелів, спочатку щоб пролунав «Te Deum» [«Тобі, Боже»] у виконанні його солдатів-католиків, а потім — [церковно]-слов'янський похвальний спів грецько-східних вояків⁹⁾. Так велика людина зуміла послугувати взірцем як полякам, так і всім іншим урядам, як мало треба для політичного інтересу країни перейматися тим, що в ній хоч і різні церковні партії, але під однаковим законним захистом, за однакових прав та свобод, безперешкодно уславлюють божество. Перекопські

татари вичекали лише наслідок битви, щоб за складеними обставинами заявити про прихильність до тієї чи іншої партії, відтак вони вірнопіддано спустошили Русь {Rußland} й забрали 100 000 бранців. У 1515 р. під час відсутності короля, що був із візитом у Відні, їхні дрібні зграйки [перекопських татар] у околицях Тереховлі довелось відкинути збройною рукою під проводом Бучацького. 1516 р. війна з Москвою спалахнула наново, і татари дістали натяк — знову вчинити набіг у Московську землю. Позаяк тим часом король Сигізмунд сам у Литві забарився з озброєнням, то татари захотіли розвіяти нудьгу на Поділлі, прийшли числом понад 30 000 осіб під проводом 4-х цариків {Carzyken} аж під Буськ {Bushk}, і, оскільки поляки, покладаючись на свої мирні трактати, незважаючи на всі попередження своїх прикордонних військ, не вжили завчасно ніяких заходів, — вони сплюндрували все Підгір'я аж до гірської місцевості Татр, проте, передусім, околиці Буська та Вишнівця, і коли окремі їхні [татарські] рої тут і там наражалися на спротив, наприклад, добровольців князя Вишневецького {Wischniowiecki}, то за це вони мстилися замордовуванням усіх дітей, жінок, старих та хворих, які не могли втекти; 60 000 здорових і дужих осіб вони гнали, як невольницьку череду, поперед себе. Король Сигізмунд, який саме тоді вирушав походом проти Москви, поки що не міг учинити нічого іншого, як через посланців забажати в татарського хана відповіді: чому він порушив Берестейський мир? Татарський хан вибачився тим, що це зробив не він, а його козаки, а саме він зіпхнув провину на молодих, розгнуданих, розбишакуватих і войовничих легкоозброєних людей, які добровільно, таємно та не зважаючи на його накази дозволяли собі подібне проведення дозвілля. Польській стороні остогидли ці вибачення, і вона хотіла вдатися до відплатного права. У Хмільник тоді король настановив дуже діяльного старосту в особі старошляхетного поляка Предслава Лянцкоронського. Цей по закінченні своїх студій поїздив багатьма країнами Європи, ба навіть з'їздив до Єрусалима і в Азію, здобув собі знання у військових справах, у дотеперішніх боях під проводом Костянтина, князя Острозького, славно бився проти татар і, крім приданої йому королем регулярної роти, тримав у Хмільнику деяких добровольців із середовища жителів, яких він муштрував у володінні зброєю та у строгій воїнській дисципліні. Відтак він скоро познайомився і заприятелював зі своїм колегою, чер-

каським і канівським старостою та верховним командувачем озброєних добровольців на островах Остафієм Дашкевичем. Ці двоє підприємливих, розумних людей, яким було осоружно споглядати майже щорічне глумливе спустошення своєї Вітчизни й не мати нічого іншого, окрім як маленькі вигоди від окремих зграй, що поверталися із здобиччю, звели разом свої маленькі війська і 1516 р. наважилися на дещо більше — марш через кордон. За Несецьким і Старовольським⁹⁾, їхні об'єднані прапори збирали тільки 1 200 людей; але з цим вони наважилися підійти до мурів зайнятої турками фортеці Білгород, здолали декілька татарських зграй, які на них наштотувалися під час походу, награвували силу-силенну худоби та коней і хоча й були перевершені далеко переважаючим числом військ, що їх вислала турецька залога, але все-таки біля т. зв. озера Овидів рішуче й вдало прорвалися крізь гущу ворогів.

Тож щоб не скомпрометувати свою Вітчизну, особливо при московському воєнному полум'ї, яке тоді знову розгорялося, причому могла виникнути потреба в татарах, та щоб змогти дати якраз туркам і татарам відповідь, яку хан звелів доповісти своєму королю, — вони так само назвалися татарським ім'ям «козаки», тобто добровільні і свавільні легкі грабіжницькі формування, і так ця сама по собі татарська назва перейшла на войовничих острів'ян Дніпра; так у подальшому таке уславлене, таке вселяюче страх і таке зненавиджене ім'я козаків також уперше дало себе почути при першій значній виправі отих острів'ян.

Критична апологія цього вищевикладеного способу пояснення виникнення назви «козаки»

Простежуючи природний шлях історії і мовознавства для генетичного пояснення імені козаків, не оминув я і того, щоб ознайомитися з міркуваннями інших та перевірити їх. Тут я подаю їх коротко з їхніми обґрунтуваннями та з моїми зауваженнями. Вдумливому читачеві залишається вибір між ними і моїм твердженням, коли я його попередньо підкріплю всіма доказами, на які воно спирається.

1) Гербіній⁸⁾ {Herbin} виводить слово «козак» із польського «коса» {Kossa}, коса або серп, тому що козаки нібито були, принаймні частково, озброєні косами, тобто «косак» {Kossak} означав косоносця.

Цьому міркуванню протистоять: а) польська граматика, бо «*козак*» і «*косак*» {Cozак und Cossак} істотно різняться у вимові та у творенні; б) історія: згідно з нею, початкові козаки Остафія були регулярно озброєні й дисципліновані; лише у подальшому, коли Хмельницький привів цілу Україну до повстання і підвів гунські армії в 200 000 чоловік, при цьому з'явилися декотрі погано і тільки косами та вилами для сіна квапливо озброєні люди.

2) Пясецький {Piasec.}¹⁾, Гарткнох⁴⁾ і ле Шевальє⁵⁾ прив'язують ім'я «*козак*» до слов'янського слова «*коза*» {Koza, eine Ziege} та посиляються почасти на спритність і моторність козаків, на їхню рухливість у перетинанні важкопрохідних місцин для розшукування турків і татар, почасти — на козячі стада, які дніпрові острів'яни випасали на маленьких острівцях, почасти — на козячі шкури, якими ті вкривалися.

Позаяк уже різноманітність цього роду пояснення породжує недовіру супроти нього, то я можу просто ще докинути питання: чому якраз 1516 р., за одностайним запевненням гідних довіри авторів, назва «*козак*» мусила виникнути від кіз?

3) Зіморович⁶⁾ виводить назву козаків зі слова «*козака*» {Kozaka}, яке в руській мові мало означати муху, щоб тим самим натякнути на їхні мушині надокучливість та нахабство. Щодо цього я утримуюся від будь-якої подальшої зауваги.

4) Де Гіньє {De Guignes}⁷⁾ хоче й тут проявити свою багатом підозрілу китайську вченість і допускає виникнення [слова] «*козак*» {Kozак} із «*кипчак*» {Kiptschак}.

5) Оповідач кримських подій у збірці п.[ана] статського радника Міллера з російської історії⁸⁾ вважає, що знайшов взаємозв'язок між «*косагами*» {Kosagen} Костянтина Багрянородного та руським літописом і між новими козаками. Тож, щоправда, істиною є те, що Костянтин говорить про місцевість «*Казакію*» {Kazachia}: але він уміщує її між Чорним і Каспійським морями, у південному передгір'ї Кавказу. Так само повідомляють руські літописи, що Мстислав, князь тмутараканський, близько 1021 р. воював проти козаків. Однак усе це доводить тільки, що існував підрозділ хозарів (татарського народу), який уже тоді носив давню щиро татарську назву «*козак*» {Kozак}, як і ще сьогодні є «*Козацька орда*» {Kasatscha Orda}, або ж «*киргизькі козаки*» {Kirgis kasaken} на річці Яїк, різновид татар, до якого пристала ця

особлива назва за їхній рухливий спосіб ведення війни²). [Принагідно зауважимо, що в тих краях живуть казахи, назва яких певною мірою теж нагадує слово «козак». Але слово «казахи» як назва цілого етносу утвердилося не відразу: їх називали «киргизами» (звідси й згадування «киргизьких казаків»); а тих, кого називаємо киргизами тепер, тоді звали «кара-киргизами», або «каракиргизами» («чорними киргизами». — *Заувага перекладача*). Але тут я не хотів би разом із вищезазначеним [автором] робити висновок далі, що нібито з цими давніми косагами X і XI ст. та їхніми залишками на Дону пізніше поєдналися російські втікачі і прибрали назву донських козаків. Тому що, як сам п.[ан] Міллер виразно свідчить, донські козаки набагато молодші від українських; то було року 1579-го, коли вони вперше були затребувані у службах царя Івана Васильовича; ми навіть уважатимемо на його час дуже вірогідним, що донські козаки у проміжку 1570–1579 рр. мають завдячувати своїм походженням українським козакам. Тому у справах цієї давнішої генеалогії народів я не можу йняти віри і моїм рукописним літописам, коли вони, аби штучно присипати колись козацької держави порохом давнини, стверджують дослівно таке: «при тому бусурманів на морі розбивали, називаючись козаками від давніх хозарів, роду того ж руського (груба історична помилка, що хозари нібито були руським народом), що були ще за кагана».

6) Повідомлення «Київського синописа»^a), що козаки запозичили ім'я від свого першого ватажка, прозваного *Козаком*, зовсім нічим більше не підтверджується, а скоріше, навпаки, ставиться під сумнів усіма іншими побічними обставинами.

7) Гарткнох без доведення виводить походження слова «козак» від «*Кози*»{*Kozi*} — польської назви своєрідного річкового човника, або від слова «*chodziec*» — нібито «*chodziaci*», пішохід або блукаючий прибічник^b).

8) У творі про подібність військових республік спартанців і запорізьких козаків, який 1789 р. у Геттінгені був удостоєний академічної почесної медалі, я сам припустився великого анахронізму, занадто перейнявшись тлумаченням слова, і витяг назву «козаки» з російського слова «*козак*» {*Kozak*}, котре, згідно зі словником Родде {*Rodde*}, позначає хлопця-служника при селянинові, найнятого помічника землероба-гречкосія. Але відтоді я переконався, що, як у Польщі

назва козаків стала вживаною для всіх добровільних, лише жадобою грабіжництва зваблених легких вояків, коротше — т. зв. волонтерів і волонтерських корпусів, — так само і в російській мові [ця] назва, на протипагу кріпакам, лише у новітні часи була перенесена на всіх тих вільних людей, які добровільно служили у приватних осіб за річну платню^c).

Моє наведене вище міркування ґрунтується головним чином на таких історичних та граматичних постулатах.

1) Назву козаків справді вперше було почуто 1516 р. у Польщі з нагоди рейду Лянцкоронського. Для цього твердження маю таких вірогідних поручителів:

а) Бельський старший, який перестав писати й жити близько 1576 р. і подав вірогідні повідомлення про правління Сигізмунда Першого, засвідчує наступне^d): «Зібралися того часу 1516 р. кількатор козаків і виїхали з Предславом Лянцкоронським за здобиччю до Білгорода, [назад] зі здобиччю й повернулися. Під ту пору в нас уперше почули про козаків».

б) Окольський, літній, дуже точний і вірогідний історик, також запевняє^e) слідом за Бельським та Гербуртом: «Татари були переможені та розсіяні нашими [військами], і зі славою повернувся Блискучий та вперше тоді згадав ім'я козаків».

с) За цими свідченнями йдуть Гваньїні^f) та його польський перекладач (1610 р.). «Але на цей час (після рейду Лянцкоронського) у нас прижилися лише козаки, а те, що чинили нашим татари, за це вони [козаки] віддавали татарам око за око, зуб за зуб».

д) Жодний автор до 1516 р. не знає або не потребує цього слова. Навіть Кромер, який довів свою історію до 1506 р., але прожив до 1576-го. Ані Меховський, який приблизно там же зупинився зі своєю історією, хоча пішов із життя лише в 1523-му. Ані Йодокус Деціус {Jodocus Decius}, який із 1516 р. робить розділ у своїй історії.

2) Назва «козак» є щиро турецькою і татарською. Зазирнімо у відомий словник Менінського {Meninski}^g) і довідаємося, що «козак» означає розбійника. Тому в руських літописах часто трапляються татарські козаки {Tatarische Kosaken}, ординські та азовські козаки {Ordinskische und Aowische Cosaken}, тобто розрізнені татарські розбійницькі зграї. Агі, Черкас та Карабей {Agi, Tscherkisß und Karabej}

близько 1500 р. були ватажками азовських козаків, які перебували у степу між Азовом і московським кордоном. Василій Іванович, [цар] московський брав такого роду татарських козаків собі на службу^b). Михайло Литвин серед окремих розрізнених татарських орд також налічує «козаків» {«Cossacos»}. Про киргизьких козаків ми вже говорили вище.

3) Назва «козак» {Cosak} у подальшому стала вживаною в Польщі щодо кожного добровільного, неоплачуваного, легкого, жадібного до грабунку вояка. Спонуканням до цього, згідно з рукописними літописами, була та обставина, що за безперестанних наскоків татар майже всі жителі Поділля та України набули войовничого спрямування, добровільно озброювалися, налітали на плюндруючих татар і назву козаків спочатку поділяли з так званими острів'янами¹). Опісля в московських війнах повисувалися всілякі подвижники, які приваблювали до себе мужніх молодих людей, відтак із цих людей, які служили без грошей, а просто з жаги грабування, через муштру та порядок втворювали справжнісіньку військову легкоозброєну замкнену спільноту і з ними надавали пречудові послуги королям Польщі проти москвитів. Так, приміром, близько 1560–1580 рр. згадано голубківських, вітебських {Holubkischer, Witepsker} козаків, близько 1579 р. — литовських {Litthauischer} козаків, які мали за ватажка Франца Зуку {Suka}^k). Олександр Лісовський, литовець зібрав навколо себе великий гурт таких вільних роздобудьків; з його розсадника вийшли «лісовські» козаки {die Lissowischen Cosaken}. І з того часу не тільки козаки, але за ними й поляки були названі козаками, ніби вільними, безоплатними жовнірами, які в Німеччині були затребувані імператором Фердинандом II на початку 30-річної війни і в історії цієї війни стали відомі як страшна покара людства¹). Цілком у цьому дусі говорить Гейденштейн про полоцьких козаків^m), і як тільки він хоче дати зрозуміти, що має на увазі просто козаків, які перебувають на Дніпрових островах, то не забуває додати «козаки низові» (від маленької річечки Низ {Niz}, що впадає у Дніпро, або, як хоче стверджувати Гейденштейн, с. 119, — від їхнього мешкання в пониззі Дніпра).

Процвітаючі у 1570–1580 рр. польськомовні два класичні автори Бєльський та Стрийковський утворюють від слова «козак», узятого у вищенаведеному змісті, усілякі прикметники й іменники спорідненого

значення. Коли Бельський описує антропогенез литовців, тобто їхній перехід від дикого розбійницького способу життя до рільництва й мирних мистецтв, він каже: вони, мовляв, облишили *козацтво*, тобто розбій і крадіяствоⁿ). Так само це слово трапляється у Стрийковського, ба навіть він виразно вживає «*lotrzykow*», розбійників, і козаків як повністю рівнозначні слова^o). «*Kozacki drogi*» називаються в нього таємні розбійницькі дороги й стежини для проникнення крадькома і пљондрування^p). «*Kozacki utarczki*» — дрібні незначні сутички легких військ^q), а «*Kozacki Krotofil*» — козацьку забаву, тобто легкі, войовничі танці та стрибки^r). Уже далі йде Пашковський, перекладач Гваньїні близько 1610 р. Козаками називаються в нас поляки й русини — каже він, — а саме той рід легких військ, які італійці називали *corsori*, німці — *Freybeuter* [пірати] (далматійці — *Uscochi*)^s), зрештою, це є татарське слово^t). Найрозлогіше розбирається з Гейденштейном ще пізніший Шимон Старовольський близько 1639 р. У нас — каже він — усі легко споряджені кіннотники зуться козаками^u). Тому що вже у Гейденштейна ми знаходимо примітку^v): «Це був загін вершників, що складався з двох частин: важче озброєних гусарів і легкоозброєних козаків». Між іншим, Гейденштейн дуже добре знає походження назви козаків. «Ім'я козаків — каже він^w) — походить від персів або турків, які у своїй мові всюди називали козаками розбійників або грабіжників на громадських шляхах». Його пояснення не менш характерне^x): Загальним ім'ям «козаки» називаються всі, як вершники, так і піші вояки, які об'єднуються добровільною військовою службою та особливим устроєм для здійснення розбою на кордонах та спустошення нападами на сусідні володіння. Вони мають силу переважно завдяки [своїй] чисельності та зухвалості» і т. д.

Другий підрозділ,

або період між виникненням назви «козаки» та об'єднанням Литви й України з Польщею. Україна і козаки під литовською владою. Останні під проводом власних ватажків або гетьманів у 1516–1569 рр.

§ 1. Сигізмунд I, володар України. Предслав Лянцкоронський († 1531) і Остафій Дашкевич († близько 1537) — перші ватажки козаків. Вони зростають чисельно від кількох сот до трьох тисяч. Їхній спосіб ведення війни проти татар

1516 рік не лише через виникнення назви козаків, але й з огляду на церковні справи став епохальним у нашій історії. Йосифа Солтана, уніатського митрополита Київського, в цьому році спіткала смерть. Ще перед тим Олександрова вдова Олена своїм заступництвом перед Сигізмундом (вона померла в 1513 р.) та Костянтин, князь Острозький, своєю вирішальною впливовістю домоглися ось чого: що, позаяк усе-таки в Києві мав би бути свій митрополит, незалежний від Московського архієпископа [патріарха], до цього згодився архімандрит Мінський Іона, ревно прихильний до грецько-східного віросповідання і кмітливий щодо унії, за керування якого та за керування 6-х наступників якого до 1578 р. усі сліди унії були викоренені, і українці не зазнавали перешкод у тому, щоб їхню жертву, належну божеству, приносити ними самими обраним способом. У ці щасливі часи релігійної терпимості (яка, щоправда, неправомірно була обмежена ухвалами польського сейму і литовських земських зборів {Landtag} у ділянці посадових призначень), ці часи хороброї оборони проти татар були періодом процвітання для України, для Поділля та інших суміжних із Литвою руських країн, ніколи не були всі ці країни квітучішими, багатолюднішими, доглянутішими, ніж за правління Сигізmunда I ^у).

Адже ж за тих часів розумної релігійної свободи козаки також із непорушною вірністю заради їхнього короля та Вітчизни справляли найплідніші служби. Татари, хоча вони й були вже ображені останнім,

про який розповідалося, наскоком Лянцкоронського, — вдовольнилися поясненням, що то також було здійснено тільки козаками, тобто свавільними мародерами, без попереднього відома короля, і того самого 1516 р. ще служили королю проти московитів. Коли ж вони після свого повернення додому проти зими причаїлися з розбійницьким заміром у подільському чорноліссі, то були виявлені Предславом Лянцкоронським за пташиним гомоном²⁾, і подільська шляхта, що повсюдно стала пильнувати, у кривавий спосіб спровадила їх додому.

У 1517 р.³⁾ знову спалахнула війна з Московією; але татарський хан, незважаючи на отримані субсидії, не зробив нічого, хоча й виправдовувався внутрішніми чварами між ним та султаном Садахметом, але ж надто виразно проявив брак доброї волі вторгненнями у Волинь і Белз у листопаді названого року. 1518 р., у серпні, він із 15 000 вояків перетнув Молдову, але був відчутно побитий господарем Богданом, на допомогу якому поспішили 3 000 польських прикордонних військ. У жовтні того ж самого року він скуштував у Волині: Костянтин, князь Острозький, забив йому 800 вояків, а Остафій Дашкевич — 300. Тож із мстивості хан формально пов'язався з ворогом королівства — великим князем московським. 1519 р. татари числом 40 000 переправилися через Буг; 18-тисячний загін 2 серпня переміг у сутичці під Сокалем, на яку обережного Костянтина вимусила була несамоविता польська молодь, але [той] зазнав такого провалу, що він [татарський загін] без утруднень зі здобиччю поспішив додому. 1520 р. перекопський хан остаточно уярмив ногайців і збільшив свою орду на 40 000 душ; тому в цьому році тільки 2 000 татар показалися на Поділлі і скоро були вигнані. Тому й цього року Предслав Лянцкоронський міг бути використаний проти пруських лицарів, і в цій війні він здобув собі багато нових лаврів. У 1521 р. перекопський хан Мухаммед-Гірей {Machmetgerej} забрав у московитів Казань та вивів із їхньої власної країни близько 300 000 душ. При цій нагоді 5 000 напасників прорвалися через Мозир до Пінська й Слуцька. Зате 4-річний мир із Пруссією повернув українським та подільським місцевостям героя Лянцкоронського. Його присутність була тим потрібнішою, що 1522 р. Остафій [Дашкевич] у затятій колотнечі з татарами біля самісінького Дніпра мав нещастя потрапити в полон до цих своїх ворогів. Коли ж, однак, Мухаммед-Гірей, який подум-

ки плекав дедалі сміливіші наміри, вирушив, щоб поглинути рештки Волзької орди, і там, при гирлі Волги, був настільки хоробро зустрінутий волжанами, які біля Каспійського моря поєдналися з іншими татарами, що він розпрощався з перемогою і з життям, — отоді Остафій побачив нагоду та втік до своїх, які його вже оплакали були як пропавшого, назад, до Черкас. Замість Мухаммед-Гірея настановлений турками Саадат-Гірей {Sedetgerej} через посланців обіцяв виконувати всі зобов'язання дружби та союзницького товариства, але дотримувався своєї обіцянки не більше, ніж його попередник. 1524 р. під Рогатином показалися 12 000 турків та 4 000 білгородських {Belogrodische} татар, і, незважаючи на те, що їм дуже зле перепало в боях із поляками та волохами, невдовзі їх усе-таки підмінили 40 000 татар, які перейшли Дніпро, під орудою Саадат-Гіреєвого брата — Іслам-султана {Aslam Sultan}. Позаяк невдовзі король завдяки призову шляхти перекрив їм дорогу, то потому Підгірські землі — польський П'ємонт, тобто місцевості довкола Галича і Львова, — та й Україна під владарюванням Сигізмунда залишилися доволі-таки неушкоджені татарами і приростали селами, жителями, добробутом та господарюванням. Сам Сигізмунд 1525 р. за такі численні перемоги над безвірниками та розкольниками отримав з Риму освячену шапку і шпагу. В орді справа дійшла до цілковитого розриву між Саадат-Гіреєм і Іслам-султаном {Osiam Sultan}: перший прихилився до турків, останній — до поляків: ті дали поступку останньому разом із 17 000 людей осісти в пустельних полях. Із мстивості за це Сулейман, виборовши перемогу 1526 р. під Мохачем, наказав наступного — 1527 р. Саадат-Гіреєвим татарам чисельністю 34 000 вдертися в Литву з різних сторін. Костянтин, князь Острозький, натрапив на них під Києвом, відігнав їх до Вільшаниці {Olszenitze} за 40 миль від Києва, за поразку під Сокалем помстився пречудовою перемогою, визволив 40 000 християнських і захопив 7 000 татарських бранців. Стрийковський виразно повідомляє, що в армії Костянтина хоробро воювали також Андрій Нємирович, київський воєвода, і Остафій Дашкевич. Останній якраз із князем Георгієм Симеоновичем Слуцьким розбили один його [хана] власний відокремлений рій під Черкасами й Канєвом. За цю перемогу він був прийнятий із найбільшими почестями у Кракові. Яке почуття мусить опанувати безстороннього спостерігача, коли він читає, що

при нагоді, коли 1522 р. Сигізмунд I надав нашому героєві Троцьке воеводство, скликаний у Гродно земський сейм хоча й загалом визнав, що його заслугам належить іще більша винагорода, та все ж таки видав закон: щоб більше жоден неуніат не діставався до посади сенатора Речі Посполитої^b. Воістину, зіпсованість католицького християнства на часи Лева X сягала аж настільки, щоб ухвалювати такі загальношкідливі та безглузді закони супроти власного переконання в їхній несправедливості!

Страхом, що охопив татар після поразки під Вільшаницею, скористалися Предслав Лянцкоронський та Остафій Дашкевич: вони з'єдналися наприкінці 1528 р. з прикордонними військами під командуванням їхніх колег, вінницького і брацлавського старост, із чисельністю війська трохи більше як 1 300 наважились висунутися впритул до Очакова, тричі побилися з довколишніми татарами і пригнали [до себе] назад 30 000 голів худоби та 500 коней. Зграю в 1 000 татар Язловецький зрівняв із землею під Кам'янцем. Усе це пройшло так удаło, бо Іслам-султан {Oslam Sultan}, який пасся на польських пустельних полях, усі передові дозори віддав нападникам проти перекопців. Лише наступної зими Іслам замирився із Саадат-Гіреєм та долучив Очаків до своєї частки. Язловецький, Георгій Латальський та Микола Сенявський — прикордонні командири на Поділлі, які цього не знали, — хотіли 1529 р. наслідувати хоробрість Предслава та Остафія; вони рушили приблизно з 1 000 коней поперед Очаків і відважно зійшлися в бою з Ісламовими татарами. Але ті 3 серпня відразу ж переконливо помстилися полякам, і Іслам навіть після з'ясованого непорозуміння не міг протидіяти тому, що декотрі з цих ватажків були спіймані його татарами та відпущені тільки за великий викуп. Щоб показати свою тривку приязнь до поляків, Язловецькому, якого заманив був у Очаків, він [Іслам] подарував волю безкоштовно. У цьому Ісламові Польща справді мала спокійного сусіда, тим паче що 1529 р. на сеймі було ухвалено податок для оборони кордонів проти турків, татар та волохів, хоч і не без заперечення великополяків, а подоянам та руським рекомендувалося бути пильними і готовими до команди «по конях!»; також сам Сулейман 1530 р. направив польського ренегата Кердея {Kierdey} із запевненнями дружби до Сигізмунда, щоб якраз у такий спосіб мати змогу безперешкодно й надалі вести

свої операції проти Фердинанда в Угорщині. Під той час, мабуть, стався ще й те, про що повідомляє Михайло Литвин, — а саме: татари половину свого особового складу, як він сам бачив, а саме 15 000 осіб, musiли віддати туркам на війну проти угорців; з чого Михайло^{с)} робить висновок про те, що татари через часті поразки в Польщі зменшилися чисельно до 30 000. Деякі зграї татар усе ж таки показувалися в Україні, але були розсіяні князем Іваном Дубровицьким {Joh. Dubrowicky}. 1531 р. добрий Іслам знову забажав річної плати в 15 000 дукатів, бо інакше він, мовляв, не може погамувати своїх мурз та уланів, — і з польської сторони спромоглися на догідливу відповідь: так, нового воеводу Молдови Петра {Petrilo} визнали за турецького паша і через Сулеймана передали йому застереження більше не грабувати й не плюндрувати на Покутті, як він зробив цього року, а саме навколо Коломиї, Снятина та Галича. Накази Сулеймана не менше стримували від набігів і Саадат-Гіреєвих татар. Зате Остафій Дашкевич, здається, був заспокоєний, тому що смерть у 1531 р. забрали в нього його вірного й хороброго бойового побратима Предслава Нижнькоронського, старосту Хмільника. Але 1532 р. змінилася вся система: хан [султан] Іслам знову розійшовся із Саадат-Гіреєм, закликав воїнських татар на допомогу, зазнав поразки в бою та втік до Черкас і знову отримав дозвіл перебувати на Дніпрі. Коли після того його переслідував Саадат-Гірей з допоміжним корпусом у 1 500 яничарів, то хоча він і відступив на Москву, але самі Черкаси мали спокотувати той злочин, що дали були йому притулок. Протягом 13 днів облягав їх хан із 50 польовими гарматами, проте Остафій Дашкевич боронився наддивовижно хоробро та заподіяв обложникам багато шкоди. Саадат-Гірей по тому запросив його до себе в табір; безстрашний Остафій пішов туди, після того як заздалегідь звелів був доставити в табір татарських заручників, бенкетував та кружляв мед {Meth} із дяном і його мурзами та скінчив тим, що він з ворога зробив друга Сигізмунда та поляків. Тим часом Іслам знайшов засоби знову прогнати Саадат-Гірея {Sedet Gerej} з ханського престолу і наприкінці цього року — за річну грошову субсидію, якою він, мовляв, тільки й міг стримати своїх татар, — напрошувався на мир та дружбу. Його посланці були допущені сеймом до Петркова {Petrikow}, але водночас з ними прибув Остафій Дашкевич. Він привіз силу-силенну куль, які

татари торік безуспішно вистрелили на його Черкаси, змалював, як образливо має бути полякам випрошувати собі спокій щорічною даниною і як легко було би перешкодити татарам, щоб вони не змогли навіть переправитися через Дніпро, тим паче заподіяти щось більше проти Польщі. На цьому кінці треба було утримувати тільки 2 000 дієвих людей, які повинні були б малими суденцями та чайками сновигати між островами та порогами і вічним чатуванням зривати татарам будь-яку спробу переправи. Для їх прикриття й забезпечення продовольством він потім забажав тільки 500 кіннотників. На різних островах мали бути закладені малі опорні пункти, які б так само добре боронилися від ворогів, як Черкаси. Пропозиція сподобалася, але повільність польського сейму не вирішилася нічим: було визнано за зручніше платити, ніж зріло розмислити й мужньо виконати, а герой Костянтин, князь Острозький, який міг би і хотів би був надати пропозиціям такого роду щонайбільшого звучання, 1533 р. був вирваний смертю з лав живих. Позаяк після його смерті, 1534 р., чинність українських привілеїв було обмежено тільки на уніатів, то, здається, вже тоді релігійна ненависть також протиставилася новій затії з козаками. Остафій тим часом був завалений вдячністю й дарунками від короля, духовництва та магнатів; король надав йому для подальшого захоплення малі замки Ржищів {Krzyszow} і Черкаси {Cieciersko} на Дніпрі. Але Ісламові були виплачені його гроші-данина, а Кердей, що знов з'явився був як турецький посланець, був відпущений із запевненнями у дружбі. То було щастя, що Ісламів посланець прибув із дарунком у 10 000 дукатів. Іслам, який навряд чи міг на нього чекати, після свого повернення з московського набігу переправився був через розлитий Дніпро біля Тавані і вже подолав 4 денні переходи, щоб вдертися на Поділля, — аж раптом цими подарунками він був присмирений і спонуканий до повторного розбійницького наскоку на Москву. В 1534 р. проявилися наслідки хоч і ухвалені, але не виконані Остафієвої пропозиції. Той у змагальному дусі зумів домогтися, що — оскільки Поділля тоді перебувало під головнокомандуванням кремезного Тарновського — подільські замки наввипередки краще укріплювалися й оточувалися мурами. Як-от — Хмільник, де перебував сам Тарновський. Як-от — Теребовля {Trembowla} під командуванням Тенчинського, як-от — Медина, Радеків, Динівці {Medyka, Radechow, Dynow} тощо. Татари,

які від полонених поляків прочули про всі ті заходи, більше не наважувалися зачіпати Поділля й Підгір'я. Оскільки проєкт Остафія на Дніпрі не було здійснено, то вони [татари] восени 1534 р. заповонили Волинь, спалили передмістя Заслава і потягли геть за собою 15 000 полонених. Дрібніші їхні скупчення, однак, були вгамовані Язловецьким та іншими капітанами, а особливо одна їхня зграйка під Заславом — козаком Венжиком Хмельницьким {Wenzhik Chmielnicky}. Наявні в нашому розпорядженні рукописні малоросійські літописи запевняють, що Сигізмунд I виділив козакам смужку землі вище та нижче порогів по обох берегах Дніпра для їхнього перебування проти татар. Тож це у зв'язку з ухвалами Петрківського сейму, які ми маємо в перепомді Бельського, треба розуміти так, що Остафій Дашкевич, незважаючи на нестачу громадської підтримки, все-таки від'їхав, щоби агуртувати більше добровільних вояків під своїм командуванням. Уникнувши цілком зручно перебували на островах та порогах; проти них, хоча декотрі знову бігли додому, проте інші вимагали даху над головою та утримання. Черкаси та Канів, котрими він [Остафій Дашкевич] володів як староста і котрі й так знаходилися трохи назад від порогів, не надавалися до прийняття стількох багатьох людей; але завдяки даруванню [йому] замків Ржищів і Черкаси {Krzyuczow und Siciersko} Остафій почувався розкутішим та у змозі прихистити взимку більше козаків, а отже — більше й зібрати. Доказ цьому дає повідомлення Бельського, що^{d)} в новорозпочатій 1535 р. війні з Московією Остафій із 3 000 козаків у березні спустошив Московську землю. Відтак козаки під захистом кількох замків заклали на островах декілька копів {Koschen} та січей {Setschen}. Згідно з Лінажем, декотрі бідні люди, а також налаштовані на авантюри шляхтичі з Польщі занеслися в їхні списки^{e)}. Під ту пору виникло — можливо, із замку Черкаси — впритул перед порогами розташоване місто Чигирин, головний зимівник для козаків, про яких п.[ан] Міллер^{f)} запевняє, що, скільки він [замок] стояв, увесь час він належав козакам. Як же вони тепер, власне, на воді й на суходолі своїми порядками трималися проти татар, — про це ми дізнаємося з такого опису Боплана.

На суходолі. Тут вони винайшли власне — розраховане частково на тамтешні плоскі рівнини, частково проти татарської кінноти — військове містечко. Наші острів'яни були поспіль піхотинці^{g)}, тому що

як би вони використовували коней на островах та порогах? У чотирикутному укріпленні з возів, що називалося «*табір*» {Tabor}, у якому 8–10 возів ставилося попереду, рівно стільки ж позаду, а по декілька обабіч, — маршували зовсім нечисленні козаки з виставленими вартівими, посеред численних татарських орд, що роїлися навкруги. Якщо ж насакувала зграя татар, то всі козаки збиралися в укріплення з возів і зустрічали ворога градом мушкетних куль. Татари, які не спішувалися, а також не всі, особливо ще в ті часи, застосовували вогнепальну зброю, не могли їм нічого заподіяти всередині цього рухомого укріплення. Якщо ж, навпаки, козаки вбачали свою перевагу, то вони виривалися з табору і відбивали зажерливим татарам бажання грабувати. Зрештою, вони поступово вдосконалювалися у підступних витівках та нічних нападах, у закладенні укріплень, у влучній стрільбі та застосуванні легких гармат.

На воді вони здійснювали сполучення між своїми островами та порогами за допомогою чайок {Tschaiken}. Вода була стихією козаків: жоден не міг похвалитися, нібито побував серед них, якщо не проплив своїм човном через 13 порогів, оминувши їх. А це ж було, звісно, не дрібничка, тому що — не кажучи вже про різноманітні водоверті, чорторії та вири — сама тільки висота порога часто-густо сягала 7–8 стіп, але вони [козаки] допомагали собі мотузками, якими вони спускалися додолу і підтягалися нагору. Вигляд цих скель і скелястих, порослих диким виноградом та чагарниками островів містив у собі щось моторошне, і Пасторій запевняє, що, якби хто й не приніс із собою на острови згрублість, мусив би винести її звідтіля. Зате відповідно до цієї місцевості були влаштовані й їхні судна. З однієї цілісної товстої липи, тополі або верби їм треба було виготовити чайку завдовжки до 60 стіп і завширшки 10–20, надаючи видовбаному стовбурові певної пузаткуватої ширини та заглиблення за допомогою тепленької води^h), за допомогою співмірного наближення до вогню, за допомогою закріплених залізних обручів, потім висушували на сонці і прикріплювали по боках дошки. До цих дощок далі — цвяхами густі жмутки очерету і трав'яних стебел, які утримували човен на плаву в усіх вирах річки та в бурхливих хвилях моря і, за Старовольським, своїм гнучким опором відбивали від суденця навіть дрібніші кулі. Коли вони [козаки] в подальшому наважувалися своїми човнами запливати в Чорне море,

то сягнули в суднобудуванні того, що ці човни, крім необхідного провіанту, вміщали 50—60 морських героїв. Про всяк випадок при сприятливій погоді їм потрібна була також щогла з убогим вітрильцем, але все-таки більше вони покладалися, особливо при супротивному вітрі, на 12 і більше весел у кожній чайки, завдяки чому вони перевершували у швидкості всяку турецьку галеру. Втім, щоб і вдень бути менш помітними на морі, човни фарбувалися в зелений колір моря та очерету. Коли ж намічався такий морський похід, то збиралися 4 000—5 000 вояків у призначений час; за 3 тижні вони споряджали 80—100 таких кораблів; брали із собою сухарі, відварене пшоно та перебродиле тісто, яке змішували з пшоном, а улюблену горілку задля необхідної тверезості залишали вдома. Озброєння кожного вояка складалося з двох мушкетів та однієї шаблі; артилерія кожного суденця з 5—6 фальконетів, також, певно, з двох легких гармат, — і так вони зімкненими рядами човнів, здебільшого в останню чверть місяця, рушали вниз по Дніпру, щоб при малому місячному сяйві ошукати турецьких «вартових Сіону» {Zionswächter} на галерах під Очаковом. Бо позаяк козакам за сприятливих обставин потрібно було лише 40 годин, щоб, діставшись від гирла Дніпра, висадитися в Малій Азії, і вони також насправді часто воліли завітати на анатолійське або візантійське узбережжя, як ми це будемо описувати в подальшому, — то турки виставляли оті галери, щоб при щонайменшому ворухнінні козаків дати звістку в Константинополь, звідки негайно спрямовувалися потужні кораблі до Анатолії, а кур'єри — на узбережжя Румелії {Rumili} та Болгарії {Bulgarey}, щоб усіх закликати до пильності. Проте здебільшого при таких походах мітили на захоплення великих турецьких торговельних суден. Ці великі надводні споруди вони [козаки] завжди виявляли задовго перед тим, як турки могли помітити їхню [козацьку] низько пливучу флотилію; відтак вони [козаки] надвечір наближалися до великого судна до милі, примічали обстановку, опівночі зненацька підходили на веслах до судна, яке о нічній порі не могло порятуватися від натопу, що вдирався всередину. Відтак вони [козаки] спочатку спорожняли його [судно] від усіх іспанських піастрів, арабських цехівів, камчатних тканин, килимів, золотої парчі та інших товарів, затримували бранців, для яких вони мали приміщення, а решту — позаяк їхньої матроської вправності було замало, щоб керувати великим

судном, — разом із цим судном з людьми та всім знадіб'ям пускали на дно. Коли ж ненароком траплялося так, що вони [козаки] зачіпали військовий корабель замість галери, тоді вже така дурість їм не проходила: гармати заподіювали такій флотилії великі спустошення — і часто-густо $\frac{2}{3}$ залишалися в морському бою, тоді як решта хутко відпливала на вітрилах та ховалася у прибережних очеретах. Ще частіше траплялося, що турки після їхнього [козаків] відплиття густіше налягали на гирло Дніпра, щоб перешкодити їхньому поверненню. І проти цього козаки знали два обходи. Або вони веслували на схід від Очакова, 3 або 4 французькі милі звідти [до того місця], де лиман був дуже мілкий і часто завглибшки тільки $\frac{1}{2}$ стопи, і тут вони запрягалися й відтягали свої судна та за 2–3 дні діставалися до ріки. Або ж вони пропливали морською протокою між Таманню і Керчу, по тому — лиманом Дону вгору [Азовським морем]; потім вони долали відтинок завдовжки із французьку милю чайками по суходолу аж ген до річечки Течивода {Teczawoda}: по цьому струмку вони добиралися далі до Самари, а по ній — у Дніпро неподалік Кодака {Kudak}. Хоч який важкий й марудний був той шлях, проте вони [козаки] часто мужили вдаватися до нього і при відбутті, коли численні турецькі кораблі закупорювали Дніпро, а вони [козаки] споряджали були тільки невеличку валку у 20–25 суден.

§ 2. Подальша історія України та козаків під управлінням Сигізмунда I в 1536–1548 рр. Венжик Хмельницький. Козацький отаман Дмитро, князь Вишневецький

Оскільки історія про наступний рік може розповісти тільки таке: що 1535 р. Яном Тарновським знову в московитів було відібрано Стародуб; що 1537 р. зірвався похід проти Молдови через рокош, або об'єднання шляхти, у Львові, а 1538 р. подільський Червоногород було спалено молдаванами, і полякам завдано поразки на Сереті; але з турками проведено дружні переговори, наприклад, 1539 р. через Томаша Собоцького у справах молдаван, татар та деяких (мабуть, розорених козаками) купців, і з новим ханом {Czar} татар (після прогнання попереднього) — Саадат-Гіреєм {Saytgerej} — 1540 р. було поновлено старі договори про данину: так що із цих повідомлень можна зробити

висновок, що після річниці смерті Остафія, котра припадає на цей час, але точно не визначена, як татари — спокійні через угорські війни та через внутрішній розбрат, так і козаки — менш діяльні через сконання їхнього першого ватажка, можливо, навіть поменшали були чисельно і здебільшого знову розбрелися. Рукописні літописи заповняють, що Венжик Хмельницький, переможець 1531 р. під Заславом, певний час командував ними; але, як видається, тільки при дрібніших виправах, при більших козаки все ще охоче приєднувалися до польських прикордонних комендантів. Так, приміром, 1541 р. татари показалися під Вінницею {Winnick}. Але Бернард Претвич (якого польські історики називають «Pretsic»), барський староста, уроджений сілезець, погнався за ними з нечисленними козаками та черемисами аж до Очакова, щоправда, спізнився, бо польські бранці вже були повантажені на судно, щоб їх повезти до Кафи й продати; однак, гукаючи з плачем з берега їм услід, як охоче він їх урятував би, він помстився на них [на татарах] принаймні тим, що звелів упень порубати татарських жінок та дітей, які ще не зайшли на судно, а тих, що якраз діставалися судна, — з допомогою вправних у стрільбі черемисів постріляти як качок на воді. Точнісінько такий Перекопський похід учинив він у наступному році 1542-му, і Варсевій {Varsevicius}, так само як і Старовольський, заповняють, що татарські жінки тривалий час імена Остафій {Ostaph} і Претвич уживали для устрашіння, щоб набурчати на своїх плачущих дітей та притишити їх, бо інакше їх, мовляв, заберуть оті «бабаї». А врешті, ще в 1542 р. спільно з турками на Поділлі утримувалася прикордонна комісія, і коли деяким турецьким купцям (безсумнівно, дніпровськими козаками) було заподіяно шкоду під Очаковом, то 1545 р. було споряджено комісарів для розслідування скарги, підтриманої турецьким двором, а одному грецькому купцеві пограбоване було відшкодовано з королівської скарбниці.

Швагр Остафія і спадкоємець його маєтків Андрій Немирович, судячи з усього, також помер перед 1542 р.: адже цього року Сигізмунд надав титул намісника Києва князеві Івану Дубровицькому,¹⁾ переможцеві над татарами року 1530-го. Невдовзі по тому, 1545 р., забажалось королю цього кн.[язя] Дубровицького перевести у Троцьке воєводство, а київським воєводою настановити князя Симеона Пронського²⁾ {Simeon Prunski}, який відзначився як хоробрий воїн проти татар.

Однак і про цих обох історія більш не може повідати ніяких видатних учинків.

§ 3. Сигізмунд II Август — володар України. Дмитро, князь Вишневецький — отаман козаків † 1563 р. Після нього — Ян Сверчовський {Joh. Swierchowski}, князь Пронський, київський воєвода † 1555 р. Після нього — Ян Ходкевич до 1557 р. Потім — Костянтин, князь Острозький. Об'єднання України з Польщею 1569 р.

Ми не знаємо року, коли Венжик Хмельницький відійшов від верховного командування козаками, але рукописні літописи запевняють, що Дмитро, князь Вишневецький, був козацьким ватажком: тобто він мусив іти слідом за Хмельницьким. Дмитро був онуком Михайла Вишневецького, який у бою під Лопушною під проводом Костянтина Острозького завзято бився зі своїми трьома синами, і свого володаря він був цілком достойний. Польські джерела повідомляють про нього: він буцімто затримався на острові Хортиця зі своїми козаками і надав йому ім'я «острів Вишневецького»; ¹⁾ звідти так довго напосідали на муровану татарську твердиню Ісламкермен {Osle Kirmen}, котра обмежувала їхнє полювання, зокрема, пустельними полями, аж поки татари її покинули, після чого він висадив її в повітря мінами. Також він начебто почав зміцнювати інший острів — Томаківку {Tomahowka} і задля легшого долання річок першим звелів виготовляти чайки з турячих шкур, — та й узагалі завдяки своїм запобіжним заходам уникнув багатьох татарських наскоків.

Більші виправи проти татар, напевне, не були доцільні тому, що новий король Сигізмунд перебував у тривалій добрій згоді з турками й татарами. Спочатку, щоправда, у вересні 1549 р. останні дали себе знати на Поділлі; тамтешні комендант Претвич та Сенявський {Pretwitz und Sienjewski} були ослабкими і мусили допустити, що один із розгалуженого роду Вишневецьких був захоплений у полон у Помор'ях {Peremirek}; але подальшому просуванню татар усе-таки поставив заслін хоробрий гетьман Ян Тарновський. Щось подібне трапилося завдяки Йорданові Спітку {Jordan Spiteck}, коли ренегат, він же господар Молдови, 1551 р. спопелив Брацлав й у спілці з татарами

мав на думці зробити подальші набіги на Поділлі. 1552 р. Мик.[ола] Сенявський настановив у Молдову іншого господаря — Олександра; але Сигізмундова обережність і запопадливість перед турками заїшла так далеко, що він огудив цей крок і не хотів втручатися ні в яку турецьку колотнечу. Тим часом мала війна на кордонах тривала: так, приміром, 1556 р. в такій татарсько-козацькій сутичці загинув Франц Гослицький, дуже відомий прибічник [козаків] і підстароста Бара, вивчений Претвичем та Гербуртом; пагорб, де були поховані його останки, козаки називали відтоді Гослицькою могилою^{m)}. 1561 р. помер і Претвич — гроза татар. Сам Вишневецький, здається, став настільки невдоволеним нав'язаним польським двором миром, можливо, також відмовою двору в підтримці Геракліда {Heraklides}, який домагався молдавського князівського престолу, про якого в Бельського виразно сказано, що той поступово здобув серед козаків деяких прибічників для своєї мети, ⁿ⁾ що він [Вишневецький] (імовірно, зі своїми козаками) спочатку вирушив у Волощину (до турків), з Ольбрехтом Лаським вступив у служіння Іванові Васильовичу, московському [царю], і тут же, завдавши поразки ватажкам деяких татарських орд, змусив їх підкоритися царю. Запальне завзяття деяких польських героїв не йшло у жодне порівняння з примиренською системою двору. Так, Ольбрехт Ласький, сандомирський воєвода {Palatin von Sendomir} і староста тринадцяти міст, людина, яка побачила світ у мандрах та всмоктала у себе лицарський дух і натиск, зібрала у спишських містах {Zipsen} [Словаччина] маленький корпус з угорців та поляків, повправлялася з ним у володінні зброєю, розгортанні, маршах та поведженні з артилерією і, таким чином, оскільки завдяки Польщі їй не було дозволено йти через Угорщину 1561 р. з якимось Якобом Гераклідом Базилікусом {Jakob Heraklides Basilikus}, що цим ім'ям звався деспот Сотмара, вирушила на Молдову, успішно витіснила господаря Олександра й домоглася того, що Гераклід підкорився польській короні. У такий спосіб 1562 р. як Ольбрехт Ласький, так і Дмитро Вишневецький, який при війні, що під ту пору починалася між Москвою і Польщею, повертався у свою Вігчизну, увінчаний лаврами звитяги над татарами, виявилися замиреними з королем, ба навіть король звелів полікувати його своєму особистому лікареві, коли той [Вишневецький] зліг унаслідок отруєння. Деспот Гераклід, який розійшовся був із Лаським і здирством

озлобив молдаван, 1563 р. знайшов кінець свого життя; Молдова розділилася на дві партії; перша обрала якогось собі Томшу {Thomsa}, друга таємно прикликала Вишневецького, з хоробрістю якого вона була ознайомена, і пообіцяла пробиватися до нього, тільки-но він покажеться. Дмитро тоді все ще почувався так зле, що він не міг ні йти пішки, ні скакати верхи, а тільки їхати, тим не менше його славолюбство погнало його на Молдову, куди за ним попрямували його козаки й деякі польські шляхтичі. Тут він застав усі перевали зайнятими Томшею, і коли він уже просунувся трішки далі, то ніхто не хотів ставати на його бік.

Незначними зусиллями його і його малу зграйку Томша взяв у полон, повідрізав його польським супровідникам носи й вуха, відіслав їх назад до Польщі, а Дмитра Вишневецького заодно з Яном Пясецьким {Joh. Piasek.} — до Константинополя, де вони обидва мусили прийняти принизливу й мученицьку смерть на гаках. А саме, їх скинули з високого поверху на закріплені гаки (п'ять унцій), причому сталося так, що Пясецький повис головою донизу і, отже, скоро помер від крововиливу, а Вишневецький залишився висіти на ребрі головою догори й через це зазнавав мук 3 дні, настійливо звеличуючи свого Бога і проклинаючи Магомета, поки нарешті турки не доби́ли його стрілою. Томша, який, принісши їх у жертву, хотів улестити турецького султана, тим не менше на його побажання був вигнаний колишнім воєводою Олександром та спокутував у польській в'язниці своє нелюдське ставлення до Вишневецького.

Тим часом, коли Підгір'я й Поділля осиротіли після ско́ну старого героя, татари знову виявили свою присутність у цих землях, а 1562 р. на Петрківському сеймі королю вперше довелося погодитися на квартиру {Quarta}, тобто на 4-ту частину доходів королівських маєтків, — для утримання названого [так] через це кварцяного збройного формування {Quartianermiliz}. Оскільки це постійне збройне формування разом із кількома добровільними військами, які перебували під проводом Бірули {Birula}, Оскірки {Oskierka}, Минка {Minki} і Богдана Челічи {Bogdan Czielicza} та згуртувалися з вітебських, смоленських та ін. жителів і тому зветься також вітебськими козаками {Witepsker Cosaken}, у наступних роках мали застосовуватися проти московитів,

то татарам 1566 р. на Поділлі знову вдалося заподіяти шкоду й облягти Сенявського в Меджибожі {Medzibosa}. Острів'яни тим часом, незважаючи на їхню останню поразку в Молдові, не занепадали духом. Ян Сверчовський, або Свирговський {Johann Swierchowski oder Swiergowski}, хоробрий польський шляхтич із люблінської родини, перебрав тепер командування над ними, твердо вирішивши помститися туркам і молдаванам за Вишневецького. Здавалося, що Ольбрехт Ласький під'юджував їх до нових пригод: 1568 р. він напав на татар під Очаковом, відігнав їх аж до моря і забрав би велику здобич, якби його коней — застарих і виснажених — не наздогнали татари і він не був вимушений більше поклопотатися про свій порятунок, аніж про утримання здобичі⁹.

Року 1569-го відбулося нарешті об'єднання всієї Литви, а отже й України, з Польщею, і київський воєвода та каштелян отримав своє місце й голос у нововпорядкованій низці королівських радників. Укладені щодо цього польські закони потребують свого озвучення: Київське князівство знову передається короні. Жителі Києва, так само як і Волині, — як римо-католицької, так і грецької релігії — мали залишатися при всіх своїх вольностях і бути гідними всіх відзнак та королівських посад, через що було скасовано королівський указ про полковницький чин.

Далі вони були звільнені від усіх повинностей; вони мали тільки сплачувати задля визнання королівського суверенного права по 2 польські гроші з однієї гуфи {Hufe} землі, а де хтось не мав жодної — то по 1 грошу з кожного справді використовуюваного димаря. Вони, крім того, мали залишатися при своїх старих кордонах, при Лиговських статутах, з уживанням руської мови у прилюдних грамотах, а міста — з магдебурзьким або іншим звичаєвим правом⁹.

Такими вигідними умовами, особливо стосовно релігії, Україна мала бути вдячна, головним чином, королю Сигізмундові II, дуже світло мислячому в релігійних справах (якому навіть Кальвін присвятив свій переклад «Послання до євреїв»), частково — таємним та явним лютеранам і реформістам, які в ту пору часто траплялися в сенаті, частково — Костянтинові, князю Острозькому. Цей достойний послідовник першого Костянтина зі спонукань вірності та прихиль-

ності до короля і до найкращого — своєї Вітчизни разом із князем Олександром Чарторийським найбільше посприяв укладенню союзу Литви з Польщею (який установлював його одновірцям — московитам — перепони в їхніх завойовницьких устремліннях)⁴⁾. За це він здобув беззастережне пошанування в короля та у нації; в довірі до нього східнохристиянське духовництво вже 1568 р. на Гродненському сеймі вручило йому певні зошити з проханнями та скаргами, ⁵⁾ як-от щодо ненадання церковних маєтків світським [особам], щодо непідсудності цього духовництва світським суддям — щодо місця й голосу східного архієпископа [митрополита] Київського та його виборних єпископів у сенаті тощо. На перші пункти було дано відповідь, що, мовляв, про це вже подбано загальним підтвердженням усіх прав та привілеїв; що ж до місця у сенаті було дано ухильну відповідь⁵⁾. Не складається враження, каже Островський, що східне духовництво у той час привело в рух сильніші засоби, аби досягти своїх цілей. Адже на «Владиславів едикт» від 1443 р. воно, за його [історіографа Островського] словами, не могло посилатися: той прирівнював лише уніатів до католицьких духовних осіб.

Із двох подальших останніх років життя Сигізмунда II, перш ніж ми перейдемо до наступного періоду, маємо лише зазначити: що турецький султан 1569 р. у листі, переданому ним Тарновському, нарікав на старосту Черкас (імовірно — Сверчовського), що той дозволяв своїм козакам чинити розбій над турецькими купцями, коли ті саме поверталися з Москви; що 1570 р., після того як попереднього року турки здійснили свій горезвісний похід через Азов на Астрахань, а Азов обернувся на попіл через потрапляння блискавки в порохову башту, за 60 верст від Азова російськими добровольцями було засновано першу ділянку (вірогідно все ж таки, як нібито промовляє назва нового поселення Черкаськ, під впливом українських козаків, яким під ту пору остогидло вимушено-бездіяльне життя, і їм захотілося пошукати пригод на Дону) для оселення майбутніх донських козаків (згідно з рукописними повідомленнями, які трапилися панові державному раднику Міллеру); і що 1571 р. татари хазйянували в Москві, а гетьман Язловецький просунувся до Києва, щоб перекрити їм повітря, а також навідати Україну, причому він буцімто мав ще

й доручення від короля закласти форт біля Кременчука {Krzemienczak} для перешкоджання переправі татар,⁹ та що в 1572 р. посаджений турками Івоня, позашлюбний син молдавського господаря Стефана, який усю свою молодість нібито прослужив у Польщі, утвердився, незважаючи на підтримуваного приватною допомогою кількох поляків Богдана, однак склав з рук Язловецького васальну присягу. Крім того, сюди належить ще й заувага, що після смерті князя Фрідріха Пронського {Friedrich Prunski} в 1555 р., згідно з Несецьким, Ян Ходкевич був призначений київським воєводою, що про нього історія не може повідати нічого особливого, окрім того, що він 1557 р. знову був піднесений на троцького воєводу, а на своїй київській посаді був замінений князем Костянтином Острозьким, про котрого ми щойно повідомляли.

ПЕРІОД II

КОЗАКИ І УКРАЇНА ПІД ПОЛЬЩЕЮ У 1569—1654 РР.

Перший підрозділ

Козаки — янголи-охоронці поляків. Організація козаків Стефаном Баторієм. 1569—1592 рр.

§ 1. Перехідне королівство і Генріх Валуа. 1572—1574 рр. Невдалий похід Свирговського або Сверчовського до Молдови та його ув'язнення

Зібрані королівські шляхетські стани під час перехідного королівства з усіх сил постаралися підтримати мир і дружбу з сусідами, а отже, щонайстрогіше заборонили всім прикордонним військам вторгнення в турецьку й татарську області; та тільки-но вони раз чи двічі пропустили звичні терміни виплати татарам, як ті вже 1573 р. зчепилися на Поділлі з 30-тисячною силою Миколи Бучацького {Niklas Buczaczky}, однак у країну були допущені недалеко. 1574 р. надійшло навіть послання турецького султана, яким він підтримував домагання татарами данини та скаржився на козаків за набіги⁴⁾; і хоча були нарікання на торішнє подільське вторгнення, та все ж Язловецького з військами направили для опору на Поділля, а Тарновського {Tarapowski} разом з історіографом Стрийковським — до султана Селіма. Як відомо, у червні ц. р. [цього року] Генріх фон Валуа знову покинув Польське королівство {Reich}, до якого тільки-но був увійшов. Ще за його присутності молдавський князь Івоня попрохав у короля допомоги, бо його сусід — бухарестський господар Олександр {Hospodar in Bukurest Alexander} — очорнив його та заявив Порті, що його брат Петро сплачував би більше данини, якби його було посаджено замість Івоні. При тодішньому дружньому порозумінні з турками король у Польщі не міг на щось погодитися; відтак Івоня звернувся до Сверчовського й козаків, про яких чув, що ті заприсяглися були у вічній ворожнечі татарам, але саме мали намір розійтися та податися по домівках⁵⁾ (оскільки, вірогідно, з польського боку їм не хотіли дозволяти набіги). Відтак він відправив гінця до козаків, і ті з radoщами використали на-

году потовктися на полі бою. Не беручи до уваги настроїв польського двору, по остогидлому примусові, яким вони завжди загнздувалися з Варшави у своїх заходах проти татар, 1 300 козаків^{*)} під проводом Сверчовського поспішили в Молдову. Горецький називає окремих полковників або полководців: Сверчовський, каже він, сильний і досвідчений у війні чоловік, сам вів 200 осіб; Берзан {Bersan} — 200; Козлов — 200; Стефан {Stäfen} — 200; Янчі {Jantschi} — 100; Соколовський — 100; із брацлавців пішли разом із ними 200 осіб. 20 березня їх щонайприязніше запросив Івоня, який вийшов їм назустріч із почтом бояр та особистої охорони, і привітав гарматними пострілами волоський табір. Після коштовного частування Івоня звелів піднести козацьким ватажкам на десерт срібні миски, наповнені дукатами, щоб, як він сказав, уможливити їм відпочинок від злигоднів подорожі та змити ваннами дорожній порох. Козаки — наполовину через подив, наполовину через сором'язливість — не хотіли нічого приймати: вони заявили, що прибули не ради гонитви за грошима, а задля честолобства й бажання послужити проти заклятого ворога християнства; а проте вони мусили прийняти як рідкісний десерт, так і б діжок прегарного вина, через що мали призабути чисту дніпрову воду, котру інакше за браком вина єдину призвичаїлися пити. А крім того, їм було обіцяно ще й денну платню. Сверчовський відповів: про це може йтися лише тоді, коли б вони досягли мети свого запрошення й свого прибуття^{*)}. Вони, мовляв, не бояться сили турків та в результаті протиборства покладаються на провидіння. Тим часом кожен міг би їм передректи приблизно 32-тисячні турецькі війська, що їх Олександр підкріпив ще й волоськими полками. І хоча як хоробро билися козаки, хоч скільки особливої вправності показав Сверчовський, за що йому Старовольський виказує шану^{*)}, у рекогносцируванні як ворога, так і розташування поселень, у використанні місцевості й у перехитруванні противника; хоча як багато сутичок і боїв було проведено зі славним наслідком, — однак справа в цілому вже задалегідь була програна. Сверчовський зі своїми козаками та 6 000 волхів сформував авангард, напав на розпорошену безтурботну турецьку армію неподалік Браїлова {Brailow}, зім'яв тих небагатьох, які чинили опір, разом з підкріпленням Івоні, що підтяглося, влаштував страхітливу різанину та завоював увесь табір. Наскок, згідно зі Старовольським,

був спричинений тим, що він [Сверчовський] зняв свій табір, але залишив вартовий вогонь та напав на турків, які вирушили на табір, з боків із засідки. Петро й Олександр мусили споглядати з Браїлова, як Івоня спустошував землю останнього — Волощину. Місто Браїлів було взяте штурмом, і впродовж 4 днів там нічого не діялося, окрім убивств; замок не вдавалося зайняти так швидко. Свіжу турецьку 16-тисячну підмогу Сверчовський зі своїми козаками та 9 000 молдаван так удало відбив, що 7 000 осіб полягли від його меча; третє зіткнення з турками й татарами випало при Тягині з однаковою вдачею, причому нерегулярні турецькі солдатські зграї швидко були приведені в безлад тактично структурованими козаками, що їх підтримували найкращі волоські полки, та остаточно розпорошені волохами, які вдерлися у фланги. Але у цілому тут було допущено військову помилку, коли позаду себе залишили незавойованим браїльський замок, де, однак, був ув'язнений суперник Івоні. Жорстокостями в декількох випадках Івоня показав себе не гідним того, щоб за нього билися такі хоробрі вояки: полонених турків він велів проводити перед своєю піхотою й розрубувати косами. Біля Тягині теж жодна жива душа не була полишена волохами, тоді як козаки, наснажені набагато шляхетнішим духом, вирушили на Білгород {Bialogrod} та наполовину спопелили його передмістя. Проти залоги, що виступила на помсту, Сверчовський здобув перемогу в 4-й сутичці в той спосіб, що він — і то була його тактика — поділив своїх козаків на 3 крила. На першому фронті стояли 400 людей із круглими щитами й малими гарматами, які він узяв був з собою: ті щоразу першими робили спробу розпорошити турецьку кінноту. Коли це не досить допомагало, а турецька кіннота, щоб не тікати від нечисленних [противників], навалювалася проти гарматного вогню, — тоді 400 козаків під особистим проводом Сверчовського, зайнявши позицію на правому фланзі, пригощали її дощем стріл; при тому водночас із лівого боку ще 400 козаків завдавали їй клопоту списами та металними піками [дротиками]. Відтак тільки-но перше угруповання знову виграло час, щоб застосувати свої гармати й тим самим посилити замішання серед турків, відразу ж розставлені по крилах волохи вривалися у фланги турецького бойового порядку або радше турецького бойового шарварку. Після цих випадків [султан] Селім уже боявся за свою імперію й за Константи-

нополь — і справді: якби втомлене мале військо не було змушене відпочити біля Ясс {Assa}, а скористалося з першого переляку, якби в подальшому Єремія Чарневич, волоський боярин і комендант Хотина {Chotschim}, не вчинив був мерзенну зраду, — то Турецьку імперію було б, певно, — не те що повалено, як уважає Горецький {Gorseci}, — але все ж таки розхитано в її основній міцності. Та позаяк Селім стягнув усю свою потугу, то Єремію з 12 000 осіб було залишено для дозору на Дунаї, тоді як Івоня з рештою військ відтягнувся углиб країни, щоб тут зібрати нову сильну армію та необхідні для неї склади {Magazine}. Єремія, підкуплений турецькими 30 000 цехинів і обіцянками Петра, не сповістив про наближення ворогів, безперешкодно пропустив їх через Дунай із 200 000 осіб та 120 гарматами і у своїх повідомленнях, які надіслав лише після здійсненої переправи, применшив чисельність ворогів до 30 000. Хоча як козаки попереджали Івоню про невірність Єремії та про надто швидке зіткнення, особливо тому що Сверчовський із кількості турецьких форпостів, на які він наражався, робив висновок про чисельність ворогів, — менше з тим, Івоня дозволяв собі обманюватися у довір'ї Єремії та його повідомленням, тим паче що за домовленістю турки спочатку — немовби через свою малочисельність — ухилилися від сутички. Під час зіткнення Чарневич з усією кіннотою перекинувся до турків; у гніві Івоня відразу розпорядився направити проти них свої 80 гармат, та позаяк через це декотрі, як здавалося, були схильні до повернення, то самі турки накинулися на них, і так кіннотники всі загинули в подвійному вогні. Два штурми турків проти волоської піхоти були вдало відбиті волоським гарматним вогнем всупереч турецькій артилерії, та коли сильна злива унеможливила використання гармат, то 3-й штурм удався переважаючій силі, і Івоня з 250 козаками, які ще залишалися, і з 20 000 осіб волоської піхоти мусив відступити. Залишені гармати були переповнені порохом і розірвалися, коли турки захотіли скористатися ними. 11 червня Івоня вимушений був нарешті здатися, головним чином через те, що він поставив свій табір у безводній місцевості, але згідно зі звичним на той час туркам віроломством був забитий у щонайганебніший спосіб. Козаки вибороли собі ліпшу долю тим, що швидко боролися, залишившись числом до 16 людей, суцільно поранені, та все ще несамовито відбивалися навсібіч, — у турків вони

викликали подив, а всій польській нації, як запевняє Фредро, здобули в турків шану за відвагу²⁾. Їм було даровано найкращу долю за умови прийняття магометанства, і їх мало-помалу відпускали за викуп, який збирали їхні відпущені друзі та командири²²⁾ в Польщі. Імена цих сміливців (окрім їхнього ватажка Сверчовського) такі: Козловський, Задорський, Янчі, Залеський, Копицький, Резковський, Соколовський, Лібісовський, Чижевський, Сацінський, Богжицький {Koslowski, Sadorski, Janci, Zalesci, Kopitski, Reskowski, Socolowski, Libisowski, Cisowski, Sacinski, Bogsicki}. Тактичне бачення Сверчовського дуже й дуже стало йому в пригоді також під час полону в Константинополі, бо всі місцевості та можливі місця висадки на берег він сприймав не-схибною пам'яттю і при своєму поверненні спонукав найперше козаків до великих морських походів, про які ми нижче розповімо детально.

§ 2. Нове перехідне королівство 1575 р.

Богдан, князь Ружинський, козацький командувач і кримський бранець

У той час як поляки після різних довгих перемовин із Генріхом фон Валуа лише у грудні 1575 р. дійшли вибору і думали, що тим часом коло Пасхи ц.[ього] р.[оку] вони вже нібито убезпечилися завдяки оновленим договорам із новим турецьким султаном Мурадом {Kaiser Amurat}, однак наполохана у своїх схованках серед пустель дичина та з криком налітаючи з диких полів птахи сповістили про близький прихід татар на Волинь у вересні. Сенявський та Костянтин Острозький, рятівники своєї Вітчизни, зробили що змогли: останній направив декілька тисяч козаків (адже тепер їх число помітно збільшилося) з Києва, Черкас і Канева вниз по Дніпру, бо він прочув, що татари не стояли таборами по цій ріці. Козаки наблизилися своїми човнами на прийнятну відстань, потім припнули їх, залишили прикриття, підкралися чагарниками й долинами та на короткий час зчинили в таборі великий переполох; проте коли було помічено їхню малочисельність, невдовзі їх відігнали до їхніх човнів, на яких вони потім глузували з напосідаючих татар. Аж ніяк не введені в оману цією козацькою вилазкою та свідомі своєї переваги, вони [татари] продовжили свій розбійницький похід і награбували, за точними даними очевидця

Стрийковського, 55 340 працездатних голів, 150 000 коней, 500 000 рога-тої худоби, 200 000 голів овець. З польського боку очікувалося, що Петро, воєвода Молдови, як він обіцяв, не дасть їм [тата-рам] при відступі проходу через свою країну, тож у Києві було зібрано поважну армію, щоб напасти на них [татар] із цього боку. Коли ж татари відступили звідси все-таки через Дніпро, то поляки підійшли запіздно, щоб заподіяти їм значну шкоду. Сповнений гніву через це безкарне сплюндрування своєї Вітчизни, вихований з юності в козацькому середовищі, князь Богдан Ружинський став на чолі своїх бойових товаришів. Уже його батько Михайло уславився в боях проти татар; його пращури впорснули в його жили Гедимінову кров; його родинні маєтки розташовувалися поблизу Житомира, зокрема Ружин {Rozin} — родове помістя на річці Турія {Cieściegow}, яка впадає у Прип'ять^{а)}. Отже, він думав про діяння Вітовта та інших своїх предків із давнини; і тоді як татари в Молдові з Петром ділилися здобиччю, він зі своїми козаками навідував їхніх залишених у Криму жінок та дітей, першим вирізав — бо чого ж тільки не дозволяє помста? — груди й очі, а других кидав об стінку; визволяв також багатьох християнських бранців, які знемагали тут уже давно. Це давалося Богданові тим легше, що справді в похід вийшли всі татари під командуванням сімох принців їхнього хана. Зроблений Стрийковським підрахунок окремих підрозділів та прапорів дає результат у 110 000 кіннотників із включенням тих, що поєдналися з перекопцями, п'ятигорських черкесів {die Petigorische Tscherkassen}, добруджських і білгородських татар {die Dobruckischen und Bialogrodischen Tataren}.

§ 3. Стефан Баторій: 1576–1586 рр. Урегулювання козаків. Богдан, князь Ружинський — їхній перший коронний гетьман. Іван Підкова. Знову Сверчовський та Скалозуб. Олександр Підкова — Шах — Орішовський {Oriszewski}. Самійло Зборовський. Козацькі грабунки на морі. Загальні нотатки щодо страт Підкови, Шаха і Зборовського та щодо ставлення козаків до Польської держави

Уже з нагоди коронації Генріха фон Валуа ієрархічний дух, здавалося, загрожував порушити мир Польської держави; але тоді могутня

конфедерація дисидентських магнатів за згодою деяких тверезо мислячих і патріотично налаштованих католицьких мирян, які, згідно із зауваженням Пясецького {Piasek.}, за своєю природою та за своїм станом, не мали б бути ревно прихильними до духовних осіб, а саме також [за згодою] єпископа Краківського Красінського, дійшла до того, що, всупереч улаштованій кліром протестній акції, особливо за підбурюванням наступного архієпископа Львівського Суліковського,^{b)} король поклявся зберегти релігійний мир і права всіх церковних партій. Тоді було обумовлено, що єпископ Познанський має зачитувати присягу аж до спірного пункту, а потім прилюдно оголосити протестацію іменем кліру; але король, незважаючи на це, мав би повторювати відповідні цій статті слова присяги за наступним, світським її читцем — гнезненським каштеляном^{c)}. Через цю єзуїтську тонкість уведене в оману сумління кліру вважало собі, ніби воно нічим не поступилося у своїх удаваних правах переслідування дисидентів.

Щойно згаданий ревнитель релігії Суліковський надокучав також Стефанові Баторію відразу після його в'їзду в державу {Reich}, щоби посіяти в ньому недовіру до еретиків, зробити його цілком відданим духівництву й особливо рекомендувати йому щоденне вислуховування меси^{d)}. При клятві короля клір ще раз захотів упевнитися у включенні до присяги за релігійний мир такої формули: «непорушним правом церковного чину», — але й цього разу все мусило залишитися за формули «непорушними правами сторін». Стефан Баторій був надто зайнятий великими справами і надто великим, щоб дозволити собі ставати знаряддям дріб'язкових підбурювальних намірів польського духівництва; він навпростець висловив польським єзуїтам те, що Бог проявив себе трояко: творити з нічого, знати майбутнє та володіти сумліннями, — і що тому він [Стефан Баторій], мовляв, не хоче втручатися у прерогативи Бога^{e)}; а проте духовна братія йшла собі далі звичною ходою, на своєму синоді 1577 р. у Петркові ухвалила нетолерантні «Тридендинські соборні настанови» {die Tridentinischen Concilienschlüsse}; насадила 1578 р. єзуїтський колегіум у Полоцьку і в присланому Папою єзуїті Посевіні {Possewin} (миротворчому посередникові між Польщею і Москвою 15 січня 1582 р.) побачила нову підпору уніатського будівництва {Unions-Gebäude}, що наново зводилося зі своїх руїн. Зате при благодатному релігійному мирові заяснів

і українцям світанок культури та літератури. Герой Костянтин, князь Острозький, заснував у цьому своєму родовому поселенні неуніатську школу, поставив на її чолі ректором дотеперішнього підкапітана з Кам'янця — Герасима Смотрицького {Untercapitän von Kamenjek, Erasmus Smotrisky}, у якому [родовому поселенні] той перебрав на себе необхідні для того місця обов'язки,⁹ і звелів [Костянтин Острозький] тому [Смотрицькому] в 1581 р. впорядкувати перше видання відомої «Острозької слов'янської Біблії», ушлявленої як дуже коштовна пам'ятка слов'янської мови серед усіх літераторів цієї мови. Швидко по тому, 1588 р., було засновано — мабуть, не без його сприяння — також у Києві школу при одному тамтешньому (василіанському?) монастирі {(Basiliten?) Kloster} під назвою «Киевобратська» {Kiewobratska} (з якої далі виникла Києво-Могилянська академія {Academia Kiewo-Mohilens}). Завдяки всьому тому, ще й донині цього князя Костянтина Острозького увічніює колона в Печерському монастирі в Києві.

Стефан Баторій із-посеред притаманних йому урядових клопотів, з огляду на воєнні перспективи, що розкривалися перед ним, виділяв для себе одним із перших: зростаючу силу козаків, які, згідно з Папроцьким, полюбляли самі себе називати запорізькою молоддю {Zaporoger Jugend}, — зробити корисною для королівства у той спосіб, що після встановленого внутрішнього спокою хотів піти на пораду з державними станами {Reichsstände}, чи то пов'язатися з Москвою спершу, а чи з татарами, і, мовляв, вибороти спокій королівству. Відразу ж 1576 р. в обох випадках він вбачав необхідність суворішою військовою муштрою міцніше прикувати цих людей до держави. Тож він поділив їх на 6 полків, кожен по 1 000 осіб; кожний полк — на [сотні] роти, а кожну роту — на капральства {Corporalschaften} або десятки {Zehnmansschaften}; він вів поточний реєстр щодо особового складу, за яким тривалий час по тому називалося штатне число 6 000 реєстрових козаків. Їхній головнокомандувач мав бути заангажованим під титулом коронного гетьмана та підкорятися верховному фельдмаршалові {Ober-Feldmarschall} Польської держави. Князя Богдана Ружинського він залишив при його посаді, але на знак королівського затверджувального права {Bestätigungsrecht} надіслав йому гетьманську булаву, прапор, бунчук [Roßschweif — буквально «кінський хвіст», при точнішому тлумаченні — «китицю у вигляді кінського

хвоста». — *Заувага перекладача*] та печатку, на якій було викарбувано герб цього збройного формування {Miliz} — лицар із рушницею і великим ковпаком {Kolpek} зі звисаючим назад шлейфом на голові. Він їм дозволив, крім того, цейхгауз, куди вони мали зносити свою артилерію, що її відібрали в турків, і воєнне спорядження. А ще він їм виділив на всі роки для кожної особи по одному дукатові й по одному хутру. Гетьманові було придано таких штабних офіцерів — старшин: 2 обозні або польові постачальники {Feldzeugmeister}, 2 судді в цивільних справах, два нотарі або писарі, які водночас мусили утримувати в порядку реєстр, нарешті, 4 осавули або генеральні ад'ютанти {Generaladjutanten} і засідатель. Відтак кожний полк знову мав свого генерального (полковника) {General (Polkownik)} і свій штаб (полковницька старшина), кожна рота — свого капітана (сотника), кожне капральство {Corporalschaft} — свого отамана. Для осідку їхнього генерального штабу і для зимових квартир їм було призначено, щоб більше їх наблизити до київського воєводи, місто й монастир Трахтемирів {Terechtemirow} разом із 20-мильною смугою вздовж Дніпра на східному березі. За наміром короля, головнокомандувач і полковники мали бути незмінними; а проте саме цей пункт, здається, зазнав найхуткіших змін. Лише 2 000 козаків у мирний час із татарами повинні були відбувати дійсну службу та охороняти острови; інші 4 000 мали бути набрані із синів багатодітних селян: такий селянський син у мирний час мав залишатися вдома й допомагати по господарству, бути вільним від усіх виконуваних для поміщика робіт на панщині і оброків, а тільки оснащеним зброєю та готовим вирушити в похід⁹⁾.

Здається, що Богдан Ружинський ще в тому самому 1576 р. при Аслангороді {Haslongorod} — татарському земляному замкові, який вони [татари] заклали були в пустельних полях для певності проти козаків, — коли той [Богдан Ружинський] при його оточенні зайняв необережну позицію, загинув у той спосіб,¹⁰⁾ що міна, котра мала підірвати замок, — заодно висадила в повітря і його.

У 1577 р. ми застаємо вже іншого козацького ватажка, а саме такого собі Шаха, з поведінки якого ми робимо висновок, що його було обрано козаками, а не призначено королем. Якраз на той час блукав по Польщі якийсь Іван, що видавав себе за брата Івоні, — людина дуже

високої, міцної тілобудови, якій було завиграшки розірвати підкову (польською Podkowa), ніби клаптик паперу¹⁾. Даремно він закликав кількох польських прикордонних командирів на допомогу в оволодінні Молдовою; жоден із них не наважувався розпочинати нові дії проти турків і татар усупереч велінню короля, який мав справ невпрогорт із данцігцями. Нарешті, до нього прислухалися козаки, які вже допомогли були його удаваному братові Івоні: гетьман Шах із 3 300 козаками вирушив у похід на сприяння йому, завдяки посередництву польського шляхтича Станіслава Копицького, який ось уже 20 років служив серед козаків та здобув їхню довіру. Погрози польських прикордонних командирів і добре озброєне волоське військо, що його мав у готовності Петро, господар Молдови, спонукали Шаха пересунути його починання на кращий час, щоб не випробовувати на собі долю Сверчовського. Такий час він зауважив згодом восени 1577 р. і з 1 400 козаками та деякими найнятими Підковою польськими кіннотниками дав Петрові, який мав при собі турецьку допоміжну команду, дворазовий однаково вдалий бій. Козаки, які влаштували свій похід дуже поспішно і, здавалося, не прихопили із собою гармат, вдалися в першому зіткненні до таких хитрощів, що при зблискові турецьких гармат припадали до землі. Турки при тій думці, що їхні гармати уклали геть-чисто всіх, поквапилися маршем по трупах довершити свою перемогу, як зненацька козаки, ніби постали з мертвих, видали туркам зблизька повний заряд своєю маленькою рушницею [мушкетом] і зчинене через це замішання швидко перетворили на справжнісіньку втечу. Легко можна побачити, скільки дарунків і добрих частувань це принесло козакам, що вони робили Підкові приємність повладарювати на престолі в Яссах. Та приємність, однак, тривала тільки місяць. Стефан Баторій не лише мав щонайсуровіші накази з доганами й покараннями щодо подільських та українських прикордонних командирів, а й подав клопотання до свого семигородського намісника Крістофа Баторія {Christoph Báthory}, щоб підтримати семигородськими полками Петра, який доти показав себе слухняним і відданим королю. Тому Микола Сенявський, один із найретельніших подільських прикордонних командирів,²⁾ запросив Шаха у своє помістя, змалював йому гнів короля й небезпеку Польщі такими штрихами сваволі та умовив його аж на те, щоб той відкомандирував своїх козаків назад до Волощини,

ба навіть щоб той спонукав Підкову, який мусив відступити з Ясс перед семигородськими полками, повернутися до українського поселення Немирова — за слово честі, що він буде зичливо прийнятий королем, — але тут Микола Сенявський віроломно його перехопив та передав королю як полоненого.

Саме на той час, тобто в 1577 р., взимку через відсутність козаків, їхніх вартових, на Волинь вторглися й татари та навіть близько грудня та січня 1578 р. оточили й облягли самого князя Костянтина Острозького, де він святкував весілля своєї родички. На щастя, після вдало завершених данцігських справ на Волинь прибули деякі з використуваних там полків, що за наказом короля під командуванням брацлавського воєводи Івана Збараського {Joh. Zbarasz} відразу ж виступили назустріч ворогові та в малих боях біля Торчина та Заслава успішно розсіяли татарські рої. По тому татари вдалися до перемовин, і оскільки при своєму відступі вони мали побоюватися козаків, що поверталися з Волощини, то їм знадобилася підступність вовків, які в байці вимагали, щоб від овечих отар були прибрані вівчарки, й тоді, мовляв, вони залюбки облишать отари в повному спокої¹⁾. Вони заявили, що, мовляв, тільки низові козаки та їхні грабунки були тому причиною, чому вони й тепер порвали свої існуючі з поляками дружні стосунки: вони [татари] вимагали повного усунення їх [козаків] із кордону — і тоді, мовляв, за звичайну річну плату вони боротимуться не проти поляків, а радше проти їхніх ворогів. З польського боку на те не було дано вирішальну відповідь.

На сеймі у січні 1578 р., між іншим, усупереч поглядам короля, було прийнято рішення, що для того, щоб через татар, у яких усе одно нічого було вигравати у війні, не роздратовувати ще й їхніх сюзеренів турків (хоча насправді, здається, що дійсний інтерес держави полягав у повному знищенні татар, і лише після цього всі зусилля були спрямовані проти Москви), жити з обома народами у приязні та скоріше примусити московитів до уступки литовських прилеглих територій, які було відібрано в сейму. Сам король, якому було дуже боляче, що Петра, його васала, витіснив Підкова, а його заборону перетинати кордони було порушено, вже під час засідання сейму мав на думці засудити Підкову до смертної кари: але численні заступництва жалісливих аристократів не допустили цього. Тому він відклав свою

помсту до суду, який він вершив у Львові після сейму. Це було саме тоді, коли турецькі посланці просили видати його на старих умовах Сигізмунда, з додаванням деяких нових умов щодо кордонів, та, особливо, ліквідацію козаків, та при невиконанні цих додаткових умов відновлювались старі угоди про данину з татарами, щоб залишатись під час Московської війни для них недоторканими. Це було, урешті-решт, саме тоді, коли застала звістка, що козаки тієї весни 1578 р. проїхалися до Молдови, щоб призначити замість Петра молодшого брата Підкови, на ймення Олександр, господарем Молдови: хоча турки знищили сміливих низових [козаків], а тих, які ще залишились, було виведено полоненими до Константинополя, а їхнього ватажка, Олександра, було насаджено на кіл, усе ж таки все це дало туркам привід, полишити Петра напризволяще, нібито через те, що він припускав так часто виганяти себе, та накинути молдаванам господарем якогось Янкула {Janacula}, семигородського сакса, який проте досконало володів волоською мовою та зміг завдяки багатствам своєї жінки-кіпріотки підкупити диван. З цілком ображеним королівським самолюбством та з метою навести татарам та туркам приклад, яку незначну участь він приймає в самоправних суперечках козаків, король Стефан Баторій наказав відрубати Підкові у Львові голову, що йому, як зазначив Суліковський, не завдало честі ані серед співвітчизників, ані серед іноземців⁹⁾. До самих низових [козаків] були надіслані Йоганн Тарло {Joh. Tarlo}, люблінський воєвода, та інші з громадськими обвинувачами, щоб проти тих, хто був винен у порушенні миру і Молдавському поході, а також проти брацлавського воєводи та Філона Кміти {Philo Kmita}, які, за звинуваченням татар, надавали козакам притулок та оселю на їхніх суміжних володіннях, влаштувати попереднє слідство та розпочати справу; але лише цих фактів не було достатньо для винесення вироку, і комісари повернулись додому, піймавши облизня, із запевненням, що вони не зустріли жодного винуватця у вказаних татарами селищах. Це дійсно було так, оскільки козаки після того, як вони з великою пошаною поховали тіло Підкови в монастирі в Каневі, здогадуючись, що Стефан Баторій хоче стерти їх з обличчя землі, переселились із Низу та Дніпра наприкінці 1578 р. на Дон¹⁰⁾. Раніше, коли йшлося про 1570 р., ми вже припускали, що Донське козацьке військо сформувалось завдяки українським козакам, а дружні відносини цих

козацьких військ, про які зараз розповідається, ще більше підтверджують цю вірогідність. Навіть на початку донські козаки не були віддані молдовським правителям: здавалося, в їх жилах вирувала польська, антимолдавська кров. Вони бентежили процвітаючу торгівлю московитів із Персією, займалися морським розбоєм на Черкаському морі {Kirkassisches Meere, Circassi} та дуже часто грабували московитів і московські міста⁹⁾. У 1577 р. цар Іван Васильович направив проти них стольника Івана Мурашкіна по воді та по суходолу: він розбив їх, внаслідок чого 6 000 козаків попрямували до Сибіру, де вони розпочали підкорювати дикі народи від імені московського царя, отримали через це його милість та підтримку та поширили панування росіян аж до Східного світового океану {Orientalisches Weltmeer}. Таким чином, можна стверджувати з впевненістю, яку підтверджено достатньо історичними фактами, що підкорювачі третини Азії за походженням були з островів на Дніпрі та що всі великі світові події було вчинено сибірськими, волзькими, терекськими (терськими), гребенськими, яйцькими козаками — всіма, які походять від донських, навіть потрясіння в житті Російської монархії, що були вчинені донськими козаками — бунтівниками Стенькою Разіним (1670) і Булавіним (1708), мали свій початок на порогах Дніпра.

Коли після цього в 1578 р. низові козаки подалися на Дон, вони негайно виявили бажання, знову зібрати рештки донських козаків, своїх братів; мабуть, вони хотіли також під час походу помститися татарам, оскільки ще наприкінці червня 1578 р. татарські посланці неодноразово звертались до Стефана Баторія, щоб поскаржитись про безчинство та свавілля козаків, ще більше остогиднули татарам, коли турецький султан звернувся до них із проханням надати людей для Перського походу. Вони [татарські послі] просили виплатити їм субсидії та позбавитись козаків: перше було ухвалено, останнє ж здавалось розумному королеві, який усвідомлював перевагу власної держави, не дуже доцільним. Власне кажучи, не викорінювання козацтва і не знищення козаків були в його планах, а найсуворіше їх регулювання: король мусив мати повну владу над ними, посилати [використовувати] їх проти будь-якого ворога, а не лише проти татар, а якщо це було необхідним для становища держави, то вони мали задовольнятися тим, що ловили б рибу та дичину, полювали, та не завда-

вали б державі неприємностей, порушуючи мир з турками і татарами. Стефан дав татарським посланцям (розповідь яких про Перську війну його також підбадьорила) таку відповідь: що козаки навіть стали сильнішими через перебіжчиків від турків та татар, що кров козацька змішалась із кров'ю останніх, що цю суміш стількох багатьох націй просто неможливо цілком приборкати [загнуздати], але що все ж таки все можливе буде здійснене для цієї кінцевої мети. Внаслідок цього король призначив Івана Кричевського {Joh. Criszewski}, двоюрідного брата літописця Бельського старшого⁹⁾, коронним гетьманом козацьких військ, а для того, щоб озброїти його авторитетом для наведення порядку, він наказав у тому ж році на сеймі в листопаді ухвалити, що король до наступного засідання сейму матиме владу застосовувати надзвичайні примусові та карні заходи проти низових [козаків].

Як запевняють літописи, король Баторій і поляки були дуже незадоволені, коли козаки втекли на Дон. Пан державний радник Міллер запевняє, що він буцімто знайшов у розрядних книгах {Rosradnie Knigi} те, що в 1579 р. спочатку козаків із Дону використовували на службі царю, а саме 3 000 у Лівонському поході. Вірогідно, що більшість їх [козаків] (оскільки колишні донські козаки 1577 р. розפורшились) були низовими; друга їх частина, у чиїх жилах текла ще стара немішана польська кров, здавалося, не пішла на службу Росії: вони повернулись, як про це недвозначно повідомляють літописи (та як я припускаю, у першій половині 1579 р.), на свої острови, пасовища та вигони на Дніпрі.

Щоб повністю примиритися зі своїм королем, який уже і без того був у добром настрої¹⁰⁾, вони посилають послів до якогось Самійла Зборовського, хороброго польського шляхтича та сміливого чоловіка, якого вони вважали підходящим королю, щоб запропонувати йому честь бути їхнім ватажком. Зборовського було вигнано з держави через вчинене в резиденції короля Генріха Валуа вбивство, прийнято Стефаном Баторієм до Семигорода {Siebenbürgen} і за сприяння його семигородського канцлера взято до Польщі та всупереч судовим переслідуванням укрито власним напутнім листом. Так само як козаки через нього прагнули укласти повне перемир'я з королем, і Зборовський хотів через козаків та через прийняття запропонованої йому честі прокласти шлях до повного перемир'я зі своєю

нацією та польським правосуддям. Його наміри виходили з того⁹⁾, щоб вивести на бій козаків у Московській війні, яка розпочалася 1579 р., на користь держави та завоювати завдяки цьому собі пошану. Із 70 польськими шляхтичами, багатьма гайдуками та великою кількістю подарунків він пройшов через Київ, Черкаси {Tsirkaß} і Псел {Pskol} (де зустрів 300 козаків під командуванням одного старшини, які займалися тим, що ловили рибу, вбивали дичину, зрощували рис, щоб забезпечити своїх товаришів на островах продуктами харчування) до порогів. Тут йому коштувало чимало зусиль завоювати довіру та подолати підозру, яка виникала то тут, то там, боцїмто він за дорученням короля має шпигувати за ними і після цього зрадити їх. Резиденція козаків була тоді на острові Томаківка {Tomahowka}, який, згідно з Папроцьким, міг прийняти 20 000 людей та коней, але на той час поряд з островом Чортмлик {Tchertomelit} дав притулок лише 2 500 козакам⁹⁾. На Томаківці Зборовського проголосили перед військом, що зібралось, гетьманом, дали гарматний залп та передали йому гетьманську булаву {Hetmannskeule} з таким зверненням: «Вельмишановний пане! Зважаючи на те, що ти шляхетний лицар, за походженням з гарного дому (хоча походження цінується у нас набагато менше в порівнянні з хоробрістю та мужністю), та на те, що ми чули про твої подвиги як від сусідніх народів, так і від власних братів, а також на те, що Бог завжди допомагав тобі проти твоїх ворогів, оскільки ми нічим іншим не можемо вшанувати тебе з твоїм прибуттям, ми передаємо тобі цю зброю наших гетьманів, які до цього часу з таким успіхом командували нами. Водночас разом із цією булавою ми передаємо тобі себе та бажаємо, щоб ти довгий час, з удачею та зі славою командував нами». Зборовський подякував за довіру люб'язних та благородних лицарів, запевнив, що прибув він не через прагнення командувати, а задля участі в їх славі та їхніх подвигах, прийняв почесне доручення та довірився їхній терпимості.

Але ніколи він так і не зміг повністю завоювати хоча б таку необхідну для нього терпимість та довіру козаків. Невдалим було вже його починання повести козаків проти московитів, оскільки, коли він дійшов до Путивля на річці Псел {Psklo flusse} та даремно очікував там одного з українських старост, щоб об'єднатись із ним, козаки відразу скористались нагодою поскаржитись на ненависть польських панів

проти себе та на невдячність цих за їхню [козаків] службу, та й не ступили ані на крок далі в напрямку Московських земель.

І тут перейшов Зборовський до свого другого плану: умовляти татар, по можливості зараз, якщо ж це неможливо, або не зараз, а в іншому році до наступу на Москву. Заради цього він вів таємні переговори з ханом, якому він пообіцяв за його допомогу проти Москви добитися миру [з поляками] та миру з козаками. Здавалося, спочатку хан прийшов у захоплення від цих пропозицій, назвав Зборовського своїм сином та взявся подбати (напевно, щоб знову мати можливість уплутувати козаків у справі Молдови) для нього про корогву господаря {Hospodarsfahne} Константинополя. Зборовський подякував за останнє та, між іншим, наполягав на допомозі проти московитів. Це йому пообіцяли в наступному році; але зараз він мав забезпечити татар, в той час як вони мали податися проти персів, від козаків та, як запорука, брати участь у Перській війні у дружині хана. Коли Зборовський переказав козакам цю вимогу татар, застерігали вони його від невірних псів, як вони називали татар. Але хоробрий чоловік не дав залякати себе: він вирішив сам податися до Персії за умов, що у цей час козаки не стануть зв'язуватись із татарами, щоб не наражати на небезпеку ані його, ані Польську державу {das Pohnische Reich}. Вже осідлав він свого коня, коли козаки почули від присутніх мурзів, які зібрались, що Зборовському та всім, хто збирається податися разом із ним, як нагороду призначено саджання на кіл; після чого вони ще своєчасно що є сили вирвали його з кігтів смерті.

Зборовський, який все ще невпинно намагався здійснити свій план, спробував третій засіб — вивести на поле проти московитів невеликий корпус: він погрожував господарю Молдови війною, ще коли він був у своєму маєтку в Золочеві {Zloczow}, а тепер залякував його тим, що він, як гетьман козаків, здійснить свою погрозу, якщо господар не надішле йому 500 кіннотників. Господар наказав повідомити Зборовському, що він готовий вести переговори із цього питання та призначив для цього місце на Дніпрі поблизу злиття з річкою Буг {Bog}. Зборовський мусив роздати всі свої коштовності, щоб щосили утримувати козаків, щоб вони, оскільки у Криму залишилося для прикриття лише 10 000 вояків, не подалися вбивати татарських жінок та дітей. Страх перед козаками був таким поширеним та

пануючим, що лише з'являлись чутки про те, що вони наближаються, а жінка хана зі своїм найкращим скарбом вже втікала в найгустіші ліси. — Зборовський поїхав у супроводі своїх козаків на нижній Буг до Дніпра, але замість молдовських посланців натрапив там на декілька турецьких галер, гарматний вогонь яких хоч і завдав багато шкоди козацьким посланцям, але їх склад [турків] через хитромудрість та влучність козаків так значно зменшився, що козаки змогли, звільнившись від переслідувачів, повернутися назад. Дорогою додому вони дуже страждали від голоду і Зборовський, який втратив їхню довіру, визнав найдоцільнішим після трьох різних, але однаково марних спроб повернутися до Польщі та як приватна особа і волонтер у 1580 р. піти на службу проти московитів.

Більшу вдачу при зміні настрою козаків мав Костянтин, князь Острозький. Оскільки восени 1579 р. він здійснив великий похід на Смоленськ, то вірогідно, що саме він зміг переконати козаків здійснювати разом з ним диверсії московитам під проводом коронного гетьмана. Ми знаходимо, принаймні, звістку, що Іван Кричевський разом зі своїми низовими [козаками] саме тоді прорвався аж до смоленського Стародуба, спалив місто, поруйнував замок, вселив жах у жителів замку Почеп {Pociorow} та подався з чималою здобиччю назад. У 1580 р. саме ці низові на чолі з власними ватажками (які, мабуть, служили при Орішовському, а саме на чолі з Нікітіним {Mikitin} і Бірулою {Birula}⁹⁾) виявилися дуже корисними у військових подіях під Великими Луками, де командував штаб короля. Гваньїні розповідає нам, що вони в ті часи деякий час були під проводом черкаського старости Олександра, князя Вишневецького. Інші літописці сходяться на тому, що, за їхніми словами, вищевказаний князь у 1581 р. скористався козаками, щоб спричинити втечу Газі-Гірея {Haligerej} та Селямет-Гірея {Solometgerej}, братів хана Мухаммед-Гірея {Mahometgerej}, яких цей переслідував, щоб забезпечити своєму синові Саадат-Гірею {Saditgerej} спадкоємність та доправити їх у Черкаси. Складається враження, що козаки виконали набагато більше, ніж своє завдання; створюється враження, що вони завдали шкоди татарам. Тому що тільки-но 15 січня 1582 р. було укладено мир із Москвою, як від татарського посольства посипалися грікі скарги на козаків. Польська сторона розглядала це як перебільшення, через які вони [турки] збіль-

щували небезпеку від козаків для турецького двору та хотіли таким чином відвернутись від походу на Персію. І знову дали їм загальну відповідь: таку неорганізовану юрбу людей неможливо ані огорожено оточити, ані загнuzдати, будемо намагатись зробити все можливе, щоб стримувати їх для мирного сусідства. Татарське посольство зовсім не задовольнила така відповідь, вони дуже вперто заявили, що якщо козацтво не буде ліквідоване або козакам не буде заборонено діяти проти татар, то вони [татари], зі свого боку не зможуть обіцяти Польщі, незважаючи на данину, що збереглася, тривалого миру. При такому стані справ діяльний король наказав у тому ж самому 1582 р. канцлерові Замойському подати на розгляд сеймові питання, вибрати одне з двох: чи то буде наведено остаточний порядок серед козаків, чи то з цілеспрямованою допомогою козаків позбавити турків можливості завдавати шкоди? Вибір одного з двох є необхідним для добробуту держави. Однак на цьому бурхливому сеймі, де король запропонував Конституцію з урахуванням польської виборної монархії, рішення не було прийняте, як би того не бажав Костянтин, князь Острозький, нагнати корисного страху своїми повідомленнями з Києва про візит татар незабаром, ані щодо козаків, ані щодо військ, які залишилися ще з Московської війни. Хоробрі полки, які тоді, щонайменше на деякий час, звільнили свою Батьківщину від нападів Московської держави, були приречені представниками нації на знак подяки на голод та залишені напризволяще: вони розпорошувалися, багато з них подалися до низових [козаків]: таким чином населення на островах поповнилося багатьма польськими, смоленськими, вітебськими, полоцькими, литовськими, німецькими та угорськими волонтерами та добірними військовими частинами, у той час як татари, побачивши, що проти них не вживається жодних заходів, мародерствували на Поділлі. Від цього часу разом із кількістю починає зростати також практичність, винахідливість та сфера впливу козаків. Ще в тому ж самому 1582 р. вони вчинили напад та пограбували татарське посольство, яке поверталось з Москви, імовірно, вони обрали Шаха знову своїм гетьманом. Про це скаржились татари на початку 1583 р., а турецький посол погрожував, що його господар із 40 тисячами вояків буде вимагати помсти, якщо не буде добровільного відшкодування збитків. Король стійко наказував відповідати: як він уже часто наказував повідомляти, він не може

ручатися за неотесані зграї козаків, але й не боїться ніяких погроз, водночас він наказав Замойському зосередити війська у Львові, а князеві Костянтину — в Києві. На звістку про це татари, які і без того не могли переправитися через Дніпро, на якому не вгамовувався кригохід, відступилися. Козаки ж, навпаки, ще озлобленіші через їхні скарги, перетнули (вірогідно під головкомандуванням Шаха) під проводом багатьох сміливих ватажків із сусіднього польського дворянства, які раніше несли службу у війні з Московською державою, незважаючи на всі королівські накази та вмовляння королівських придворних в усній формі, кордони Волощини {Walachei}, зруйнували дощенту замок Ягорлик, який, як вони казали, не хотіли бачити на своїй шиї, розграбували Тягиню і Бендери, на які до цього часу ще ніколи не зазіхали, та вивели із собою безліч людей, особливо з гарматами. Назустріч їм помаршували згідно з наказом короля польські прикордонні війська, які напали на втомлених козаків, відібрали всі гармати та розосередили всіх тих, хто залишились, по полях, пустелях до Корсуня та Дону. З великими зусиллями вдалося вмовити турків, які, між іншим, помстилися знущаннями над Подлодовським, який закупував коней для короля, щоб вони відмовились від вимог відшкодування збитків із королівської скарбниці та задовольнялися врешті-решт поверненням гармат та покаранням підбурювачів.

1584 р. козаки, які знову зібрались, прослідкували за тим, щоб через делегацію, надіслану до Кракова, пом'якшити гнів короля та виклопотати звільнення своїх полонених товаришів. Але до Гродно прибув від турків із зовсім протилежним наміром чауш Мустафа. Він вибачався за помсту, що було здійснено над Подлодовським, та наполягав на обіцяному відшкодуванні заподіяних козаками збитків. Серед депутатів останніх був також голова козаків {der Oberste} [кошовий отаман], якого Мюллер (у його вищезгаданих «Північних історіях»⁴⁹), оповідач про ці події, не називає, але який, цілком імовірно, міг би бути тією ж самою особою, що і Шах, про якого багаторазово згадувалось. Його, так як яось Підкову {Podkowa}, заманили до Польщі, гарантуючи недоторканість та свободу пересування. І тут забажалося Мустафі отримати своє відшкодування, як то висловився Мюллер, проти двох вільних шахраїв, які і без того накликали на себе смерть. «Цей козацький отаман, продовжує він, був відважним воякою і завдав туркам багато

шкоди; але оскільки знатні пани клопоталися про нього, і король боявся, що він не зможе відмовити їм, то наказав він відправити його до литовського Берестя {Litthauische Briesse}, нібито його хотіли вивести з-під носа у турків, а потім зробити відмовку, що він утік. Але швидко надійшла звістка, що йому, щоб догодити туркам, відсікли голову».

Наприкінці квітня 1584 р. Ян Замойський {Joh. Zamoisky} наказав заарештувати свого ворога Самійла Зборовського під приводом того, що він буцімто зі своїми братами уклав змову про смерть короля, що він спричинив вилазки козаків на Тягиню та Бендери, що його брати посилали козакам листи, у яких вони закликали козаків до постійної відданості Самійлові Зборовському, що він був разом із козацькою делегацією у Кракові та хотів стати козацьким отаманом. 26 травня Зборовський загинув жертвою особистої ненависті Замойського, яка, здавалося, гнобила також козаків. Мустафа дуже радів його загибелі, оскільки колись він був туркам страшенно немилий, і припускалось, що його смерть була карою за його ставлення до турків, яке було зовсім не сусідським. Але 30 солдатів низького походження мусили своєю кров'ю замирити Мустафу; їх ватажки, деякі із середнього стану польської шляхти, отримали підмогу або їх не переслідували з огляду на їх родове шляхетство.

Наступного 1585 р. козаки вже повністю отямилися від жаху, який вселяла в них страта їхнього ватажка; і якщо то є дійсно так, як зазначає Старовольський, що Сверчовський {Swierczewski} повернувся з турецького полону та дуже допоміг козакам своїми знаннями місцевих звичаїв і культури та хоробрістю під час їхніх морських походів, то повернувся він саме в той час, коли розпочиналася епоха козацьких великих операцій на Чорному морі та коли в літописах починають повідомляти про Скалозуба (цілком імовірно, одного з наступників Сверчовського), що він загинув під час одного з таких морських походів. У 1585 р. між Оттоманською Портою {Pforte} та Кримом через перську кампанію виникла суперечка, внаслідок якої Мурад скинув Мухаммед-Гірея та призначив спадкоємцем Іслам-Гірея {Alsamgerej}. Таким чином, жодна галера турків не охороняла гирла Дніпра. Зі скарг турків, які незабаром почали надходити, ми бачимо, що тепер розпочинався морський розбій козаків; цьому відповідають також дані рукописних літописів, коли відносять цей початок на часи правління

Стефана Баторія. Гейденштейн у повідомленні про рік 1585 сповіщає лише таке: козаки за сприяння польських комендантів прикордонних військ сплюндрували територію турків. Перша велика спроба, яка ще й вдалася, привабила їх до другої у 1586 р., за яку вони взялися так заподливо, що навіть утопили у водах Дніпра шляхтича Глембовського {Glembovski}, якого король відправив до них, щоб той відмовив козаків від цих дій⁴⁾. Канцлер Замоїський переклав вину за всі ці події на зборівчан та скликав на початку 1586 р. проти них сейм, але саме через цю особисту сварку не було прийнято рішення ані щодо оборони держави від татар, ані щодо великих намірів підкорити всю Москву Римській Церкві та польському пануванню, про які король домовився із Сікстом V та Посевінім.

Таким чином, вже за часи правління Стефана Баторія, який заслужив хвалу як діяльний монарх, стало очевидним: енергійні козацькі руки не пасували до такого неспритного флегматичного польського тулуба; такого можна було очікувати лише при регенті зі слабким характером, при якому також сейми занепали від слабкості, повільності та розбіжностей! Конституція [устрій] поляків не терпить війни, конституція козаків не терпить спокою: чи можливо об'єднання різних? Було лише три наступних шляхи для того, як Польща могла б зайняти впевнені позиції перед татарами та турками, пильнуючи при цьому лад серед козаків: але кожен із цих шляхів вимагав від уряду більшої або меншої рішучості та готовності. Або треба було наважитися на великий похід до Криму, викоренити орду, заселити Таврію поляками, зробити козаків непотрібними та перетворити їх у колоністів. Але про це при устрої поляків й думатися не могло, як би то Стефан Баторій не перетворював цей план на свій власний та не прагнув здійснити його. Або козаків необхідно було реорганізувати у регулярні війська кількістю 6 000 чоловік, сплачувати достатнє утримання та використовувати для окупації численних фортів та замків, які мали бути відбудовані. Також це, здавалося, Стефан Баторій мав на меті, позаяк на перше він не міг сподіватися: але ж звідки при Московській війні та при труднощах Польщі взятися витратам для спільного блага? Або треба врешті-решт роз'яснити: те, що козаки хоча і підкорилися Польській державі, але ж скоріше їх слідувало б уважати незалежною республікою, вони зберегли за собою вільне право жити з турками та

татарами у віковичній ворожнечі, та те, що король не може відмовити їм у останньому, хоча дозволяє туркам та татарам, усюди, куди б вони не прийшли, навіть на козацьких порогах, вчиняти напади на них, виганяти їх, за винятком польських територій. Стефан Баторій робив подібні роз'яснення, але оскільки було дуже важко розтлумачити таке державне право Константинополю, оскільки він мав щадити турків і татар у московських війнах та у своїх планах, ця система вдалася б лише тоді, якби його послідовники були схожі на нього та могли також мужньо, як він, суворо та владно робити заяви про такі речі.

§ 4. Сигізмунд III Август. Козаки продовжують здійснювати напади на татар і турків на суходолі та на морі. Скалозуб, їхній ватажок, гине на морі. Політичні та релігійні причини занепокоєння і повстання козаків. З 1569 по 1592 рр.

У той час як поляки 1587 р. приділяли всю свою увагу виборам нового короля та поставили йому, серед інших умов, вимогу побудувати нові замки проти татар із власного статку, низові козаки сплундрували місцевість біля Очакова та Білгорода {Bielgorod}, спалили перший та дуже розлютували цим турків. Здається, що подібні розбої чинилися ними на морі також у 1588 р. На сеймі в січні 1589 р. обговорювалось питання, як треба було б чинити опір козакам: вже саме в цьому році виявилось, наскільки доцільнішим було б обговорення питання, як необхідно чинити опір татарам. Ці [татари] просунулись через підбурювання з боку якогось Білецького, якого сейм позбавив щорічної платні на посаді товмача, призначеної Стефаном Баторієм, у серпні 1589 р. аж до Тернополя та Львова. Тільки-но вдалося відкинути татар у бою під Яворовом {Laworow} (який козаки скоріш за все, коли того забажав головнокомандувач, завдяки своїй завзятості проти татар, примусили віддаги), як турецький султан також формально оголосив війну козакам. Замоїському було дуже нелегко задовольнити турків погрожуючим стягуванням військ і веденням переговорів за таких умов: що король і Річ Посполита⁹⁾ найефективнішими засобами заборонять козакам чинити розбій на воді та на суходолі¹⁰⁾ і надішлють посланця до турецького двору. Цьому посланцеві, Павлові Уханському, турки

ще раз повторили свої скарги в такій різкій та наполегливій формі, що тепер сейм вже не міг ухилитися від утихомирення козаків.

Отже, у березні 1590 р. на сеймі був прийнятий відомий основний закон про козаків із наступним змістом: щоб вони не чинили жодних приводів для порушення миру, відсьогодні і назавжди приймається рішення: вони [козаки] підлягають владі призначеного найвищого головнокомандувача [коронного гетьмана], а їхні сотники {Rittmeister} та ватажки призначаються ним із числа шляхти; вони [козаки] мають скласти присягу, обіцяючи, що поза волею гетьмана вони не переходитимуть кордонів корони {Kronländer} ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не грабуватимуть купців та інших людей, не прийматимуть нікого до свого товариства не повідомивши про те старшин та не отримавши дозвіл на те. У гетьмана ж завжди має бути їхній реєстр. Якби один із них пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це коронному гетьманові, щоб той мав про них і про їхні імена точні відомості. Присуджених до смертної кари або до безчестя приймати до козаків не дозволяється. Козаки не можуть бути допущені в жодне місто, за винятком тих міст, які отримали від старшини або ватажка свідоцтво та дозвіл. Усі старости та службовці королівських маєтків, усі службовці шляхтичів мають присягнути, що вони вживатимуть всі заходи, щоб стати на перешкоді перебігові будь-кого з їхньої місцевості на Низ або тому, щоб хто-небудь пішов у поля чинити розбої, та карати порушників, які повертаються зі здобиччю, та не погоджуватись, щоб хто-небудь продавав козакам без вище вказаного свідоцтва порох, селітру, зброю та продукти харчування. Службовці, які не виконують обов'язку, який вони присягнули, мають бути покарані своїми господарями стратою (як то неслухняні, які сидять на своєму майні, чи то вони плебеї, чи незаможні дворяни). Проти тих, хто зберігає та приховує награвоване, необхідно розпочати справу згідно з воєнним правом. Два призначених для цього наглядачі з солдатською жолдою {Sold — платнею} в 300 гульденів (яке виплачується з каси, з якої також низові козаки отримували свою щорічну платню) мали наглядати за спокоєм на кордонах та повідомляти про все коронному гетьманові козацьких військ. Самі ж пани, які не виконували ці розпорядження на своїх маєтках, мали бути запрошені до наступного трибуналу та при-

тягнуті до покарання згідно з воєнним правом. Крім того, пообіцяли нинішачити надалі (чому не зараз? — одне з таких необхідних питань, яке могло б стримувати козаків від розбійництва) солдатську щорічну платню, яку мали отримувати низові та донські козаки у майбутньому: для теперішньої війни платня сплачуватиметься тим [низовим та донським козакам], а також у тій кількості тимчасових козаків, як це покажати за необхідне головнокомандуючий коронний гетьман відповідно до потреб Речі Посполитої. Козакам заборонялось приймати в польської армії будь-кого до їх товариства, чи то солдатів, чи обошників.

Із цього розпорядження видно, що поляки протиставили трьом найсуттєвішим лихам, яких вони зазнали під час козацької системи, три протилежні засоби, які незабаром спричинили важкі наслідки.

а) Вони збирались дати відсіч самоправності козаків, схопивши їхнього гетьмана, та підпорядкувати їх безпосередньо коронному гетьманові. Через це було змінено дозвіл Баторія, що ще більше підбурило козаків до повстання та навчило їх бачити в головнокомандуючих своїх природних ворогів. — Треба було б залишити їм вибраного ними ж самими гетьмана, але водночас прив'язати його дуже міцно за допомогою посади, права голосу та рангу на сеймі та у сенаті до інтересів держави {Reich}.

б) Вони хотіли регулювати збільшення кількості козаків через селян із тих самих місцевостей за допомогою заборони еміграції та виконів про примусові заходи, але це сприяло ще більшому незадоволенню сільського населення і ще збільшило його прихильність до козаків. Для того щоб знищити лихо на пні, треба було б утримувати у межах ненажерливість польських поміщиків та встановити помірніший урбар {Urbarium}, тобто співвідношення повинностей, які мав виконувати селянин стосовно свого землевласника. Але про це думали настільки мало, що, навпаки, землевласник та його орендар, єррей, наввипередки намагалися звалити на селянина нові та ще більші повинності^х. Селяни продовжували (згідно з Грондським^у), як молоді, так і старі багаті власники, які щось придбали та хотіли безтурботно насолоджуватись цим придбаням, подаватись до козаків; і коли призначені комісари разом із генеральським писарем вештались всюди, щоб відкоригувати список козаків та примусом повернути

зайвих до їхніх панів: одним вдавалося уникнути перепису за допомогою подарунків, іншим — через переселення до пустельних місць, ще іншим — видаючи себе за прислужників, бджолярів та чередників козаків, яких вони [комісари] не могли відібрати. Цим прикладом козаків скористалися згодом (на початку XVII ст.) магнати, які жили в Україні. Вони наказували на своїх українських диких полях підготувати місця для слобід, запрошували людей усіляких станів, обіцяли привселюдно 15–20 вільних років, після закінчення терміну обіцяли задовольнятися помірним оброком, десятиною з волів, овець та бджіл та не примушувати до жодних робіт, а потайки приймати під свій захист усіх, хто втікав від своїх панів, і не видавати нікого. Таким чином, стару Польщу було значніше спустошено, ніж нову заселено, а закони, які приписували короткий процес для відшкодування кріпаків-утікачів, зіштовхувалися з труднощами при виявлянні утікачів та їх місця помешкання і з порозумінням жителів слобід між собою, а також із неспроможністю польських магнатів та залишались недіяльними — велика кількість рекрутів подалась до козаків також із дворів шляхтичів, де синів селян виховували як солдатів та прислугу²⁾, які звикли до гультьяйства та вільнішого способу життя, і навіть при більш-менш неприємних умовах спонукалися шукати в жителів островів {Inselmänner} волі та вольностей.

в) Вони хотіли вгамувати ненажерливість козаків, пообіцявши їм потурбуватися про добру щорічну солдатську жолду для них: але чому ж не потурбувались відразу про це таке важливе питання? Вже через військову дисципліну Дашкевича та при цьому регулярне добре солдатське постачання було можливо сформувати козаків до керованого військового корпусу, який підпорядковувався державі: та й справді було варто зусиль розпочати чим швидше, тим краще це формування. Вже тільки забарливість зробити внесок у загальне благо з власного гаманця, яку так ганьбить Лівій у греків, панувала з давніх часів серед польських шляхтичів та прискорила занепад держави.

Але з цим усім масштаби польських державних помилок ще не вичерпано: треба було збудити ще й релігійні заворушення. Для цього після тривалого миру скористались приводом із тих обставин, що турецький султан вигнав попереднього Константинопольського патріарха Єремію та призначив іншого на ймення Митрофан {Metrophon}.

Єремія, якого було вигнано, блукав нині по Україні та по Московській державі, та, як кажуть, позбавив сану єпископа [митрополита] Київського Онисіфора {Onisiphorus} через те, що той ніби не захотів сплатити йому бажаної суми. На його місце висвятив він 1588 р. Михайла Рогозу за сплату частини такси та зобов'язання доплатити решту. Михайло, однак, не хотів сплачувати суму, яка ще залишилась, та вже перед цим король, езуїти, посланники Папи Римського та архієпископ Львівський Суліковський змогли схилити його до унії. Кроки до зближення з нею він робив з великою обережністю: у 1590 р. він скликав у Бересті {Brzesc} церковний собор та просто виніс питання: кого з двох патріархів, Єремію чи Митрофана, треба слухатися? При цьому також Митрофан, патріарх Константинопольський, наполягав на його визнанні. Як шляхтичі, так і духівництво східного віросповідання вже втомилися від розколу (схизми) [православ'я] та вимагання грошей: було прийнято рішення не визнавати жодного з них: завзяті прихильники грецької віри розумілися на цьому невизнанні як на часі схизми; а ті, хто прагнув до унії, раділи, що вже до цього змогли дістатися мети завдяки своїм приготуванням. Між тим Могила разом зі своїм спільником, єпископом Володимиро-Берестейським Іпатієм Потієм {Hypatius Posiey}, ще не скинув маску та зміг завоювати симпатії багатьох шляхтичів, навіть князя Костянтина Острозького^{aa)}, так довго він лише показував своє завзяття проти схизми: тим часом він підготував, зваблюючи уми то туди, то сюди, до таких важливих змін, зачитуючи проекти унії, переконуючи, обіцяючи кращі перспективи. Історія наступних років покаже, що простолоюд був більш далекозорий, ніж єдиновірці серед високого дворянства: простолоуду аж ніяк не подобалось те, що голову Східної Церкви було «відірвано», і те, що приєднався князь Костянтин Острозький.

У тому ж 1590 р. проявилось також те, якою незначною мірою впливають постанови сейму на козаків. Козаки вийшли в Чорне море та захопили деяку кількість турецьких кораблів, які і не підозрювали про можливість нападу в цей мирний час^{bb)}. Тільки-но поляки займались тим, щоб задовольнити скарги турків на це, як козаки вже вийшли з більшою флотилією, дійшли до Малої Азії, вчинили напади на торговельні міста Трапезунд та Синоп, розграбували та вивезли всі товари, спалили їх, сплундрували все на 10 миль навколо та

поспішили звідси упоравшись^{сс}). Гордий Мурад {Murat} за своїм звичаєм виказав з лишком гнів до козаків: «Він безтурботно відпочиває у Константинополі, в той час як князі землі укладають змову проти нього: покидьки польського народу, ось хто ці козаки, які наважились потривожити сон такого великого володаря»^{дд}). Польське посольство, яке саме в той час знаходилося у Константинополі, через ці операції козаків було вилаяне, з нього познущались та вимагали 300 000 талерів відшкодування збитків на користь турецької сторони. Канцлеру Замойському з превеликими зусиллями та за підтримки англійського міністра вдалося розпочати нові переговори, яким він намагався надати особливе значення через те, що він водночас збирає численну польську армію: оскільки московити в той час нацькували кримського хана, пообіцявши йому 50 000 дукатів, проти Польщі, а цей був загрозою для кордонів Поділля. Про велику в ті часи кількість козаків можна судити вже через те, що з польського боку, якщо б справи погіршали, можна було б розраховувати на 20 000 козаків^{еє}). Польський парламентар Цисовський повернувся урешті-решт із Константинополя з такими пунктами щодо миру:

- а) за всі збитки, які було вчинено, султану має бути надіслано 4 000 штук соболевого хутра^ф),
- б) козацьких ватажків треба покарати стратою,
- в) прикордонні фортеці необхідно знести, а
- г) козаків геть цілком ліквідувати.

Якщо б ці умови було виконано, армію Замойського треба було б зберегти в повному складі в послуху та негайно направити проти козаків. Вже коли на сеймі, який закінчився 15 січня 1591 р., було винесено лише питання сплати військам Замойського решти солдатського утримання, через що вони [війська] виказували велике невдоволення і стали неслухняними, та надати нову згоду, відразу ж знехтували миром з турками, який було відновлено так швидко та за який необхідно було б дякувати Замойському, для того, щоб зробити йому докір, ніби він вигадав про небезпеку від турків, щоб мати можливість, вимагати у станів контрибуції. Отже, і цього разу уникнули козаки насильного регулювання, яке для них задумав Замойський.

Але, здається, вони налякались та стали щиріше рахуватись із королівськими наказами. Наступного — 1591 р. вони намірялися поса-

дити на трон господаря Молдови уявного намісника Івоні. Для того, щоб скасувати цей намір, який міг би знову спричинити образу турків, Язловецький за наказом короля розпочав переговори з ними [козаками], змалював небезпеку, яка впаде на польську Батьківщину, та зміг настільки привернути їх до себе, що вони видали кандидата на молдавський престол проти щедрого винагородження, а того відразу ж було ув'язнено в Марієнбурзі. Тим часом Замоїському не вдалось зібрати свою армію через несплату решти солдатського утримання, і оскільки Броневський {Bronjewski}, якого водночас відрядили до татарського хана, прибув з артикулами миру {Friedensartikel}, зміст яких полягав у тому, що йому [ханові] необхідно сплачувати щорічні субсидії, а козаків треба цілком і повністю знищити, то Замоїський узявся із завзятістю та особливою енергією за регулювання козаків. Старосту Снятина Миколу Язловецького разом з іншими комісарами відрядили до порогів, щоб здійснити рішення сейму 1590 р. та закласти нову фортецю у Кременчуці як перепону татарській переправі.

Тепер раптом уся сцена змінилась. Козаки, які до цього часу боролися лише проти мусульман, направили свою зброю проти поляків, і виявилось, що на їхньому боці була майже вся Україна. Вони, згідно з Гейденштейном⁸⁸, заволоділи всією київською полозою, і королівські приватні міста та села присягнулися їм у братстві, дружбі та співучасті.

Другий підрозділ

Козаки б'ють поляків з 1592 по 1654 рр. Діяння гетьмана Богдана Хмельницького

§ 1. Повстання Косинського у 1592–1593 рр. через об'єднання церков і вгамування козаків. Лобода перед Білгородом та Оргієвим у 1593 р., у Молдові – 1954 р.

Коли козаки (під час їхнього останнього морського походу?) втратили свого ватажка Скалозуба і відтепер згідно з постановами Замоїського мали дуже строго підкорюватись рішенням сейму, також помітили зусилля згаданих єпископів, справити вплив на унію, не дуже привабливою прелюдією до якої було здійсненне в 1591 р. насильницьке зруйнування дисидентських [православних] церков

у Вільно та Кракові: підняв свій голос великий поборник за свою віру, шляхтич з Підляшшя (отже, польського походження) на ймення Косинський, очолив козаків та навчив їх застосовувати почуття і сили проти загрозливої подвійної небезпеки. Дуже своєрідним було те, що в 1592 р. він спрямував свої перші спонуки на Поділлі проти свого соратника по вірі, князя Костянтина Острозького, київського воєводи, та його маєтків^{hh)} і здобув над ним перемогу, оскільки Костянтин чинив опір лише з військами, які у величезному поспіху насилу було зібрано. Виходячи з усіх відомостей, очевидним є той факт, що козаки були дуже розгнівані на Костянтина через недовіру, нібито він погоджувався частково з Моголою щодо унії, частково із Замойським щодо суворого регулювання козаків. І хоча вони не випускали з уваги також і татар, а рухалися їм назустріч, коли ті поспішали назад із московської території з награбованим, цього разу (оскільки їхні стосунки з поляками були натягнутими) вони задовольнялися лише тим, що татари віддали добровільно половину своєї здобичі.

У 1593 р. Косинський розгорнув театр воєнних дій проти поляків спочатку поблизу свого рідного міста Тернопіль; із військом у 5 000 він продовжував розграбовувати маєтки князя Костянтина Острозького; у його таборі бачили навіть татарⁱⁱ⁾. На всю державу було накликано жаху; Костянтин збирав війська з Польщі та Угорщини недалеко від Тернополя, його син Януш — на Поділлі. Косинський визнав доцільним відвести війська трохи далі до Дніпра та перетворити невелике місто П'ятка {Piatko} в укріплений гарнізон. Це було саме там, де він натрапив на військо Костянтина та був змушений вступити у бій. Спочатку повстанці на чолі з Косинським мали успіх, але нарешті вирішальним виявилось вторгнення важкої кавалерії Януша, 26 гармат захопив Костянтин і 3 000 козаків залишилися на бойовищі^{kk)}. Косинський підкорився князеві та пообіцяв довести до відома козаків усі вимоги щодо гетьмановської посади. Але незабаром він уже забув про свою обіцянку: щоб помститися черкаському старості, князеві Олександру Вишневецькому, він разом зі 100 козаками прокрався в це місто: напився доп'яну на заїжджому дворі, де він зупинився та був розбитий військом старости вщент разом із 400-ма козаками. На сеймі у травні 1593 р. щиро подякували обом князям Острозьким за першу перемогу, оскільки вони таким чином відвели велику небез-

пеку для Речі Посполитої. Після Островського¹¹⁾ в ті часи Костянтин листувався інтенсивно з Потієм, Володимирівським єпископом, щодо тривалого релігійного миру; оскільки під цією маскою приховували суть унії. Здається, він також утручався в пігання регулювання козаків, оскільки через це було прийнято рішення заборонити як низовим козакам, так і всім іншим людям збиратися самочинно у групи, перетинати кордони, а для ворогів та зрадників Вітчизни було прийнято покарання, виконувати яке мала польська армія кварцяних та всі війська Речі Посполитої. Але оскільки вони наважувалися чинити здріства в країні, їх було оголошено поза законом та надано дозвіл попросту страчувати їх. Згідно з Ясинським {Jasszynski}, який цитується далі, ватажком козаків було призначено якогось Перка {Perka}, якого козаки, однак, убили, а ватажком вибрали собі Лободу. Наприкінці сейму в червні татари з'явилися на Волині, як вона тоді називалась, за нацьковуванням козаків, після того як вони перехитрували польські прикордонні війська замаскованим походом на Москву, і забрали із собою окрім великої кількості здобичі вродливих жінок шляхтичів, які в той час були на сеймі та в судах. Польська сторона намагалась за відсутності короля, який подався до Швеції, улагоджувати все добрими словами: до Туреччини відрядили Дрозинського, до татарського хана — Косаковського, який, проте ніяк не хотів передавати охоронну грамоту. Та і козаки також настільки мало зважали на рішення сейму, що вони військом у 3 000 під проводом нового ватажка Лободи наприкінці грудня 1593 р. просунулись аж до Опрієва {Giorgewo}^{mm)}, скупилися там на ярмарку задарма та поглузували з переслідуючих турків, татар та волохів. Іван {Johann}, або згідно з Гейденштейном, Аркорій Лобода був за описом Старовольського надзвичайно високою людиною кремезної статури та похмурого вигляду; він славився тим, що зміг прихилити до козаків багато рекрутів. Сам же він для правового полководця занадто віддавався пияцтву та ненажерливості.

До цього походу, як і до наступних походів у Молдові, спонукав козаків римський імператорський та королівський угорський двір. Мурад {Murat} поклявся в загибелі Угорської держави {Reich}; він власноручно збирався 1594 р. повести свої війська вгору Дунаєм, щоб повністю позбавити Рудольфа влади, тоді як татари мали вриватися через Польщу до Верхньої Угорщини. Отже, Рудольф відрядив якогось

Хлопицького, камергера Стефана Баторія, якого, однак, через угоди з московитами ув'язнили у Кракові, звідкіль він утік від покарання через Сілезію до козаків, щоб підбити їх до глузування з турків та татар. Із цією метою козакам передали імператорські листи з нагадуванням про обов'язки, хоругви, срібні сурми та субсидійні гроші. Водночас у лютому в Польщі з'явилося цісарське посольство, яке клопоталося про укладення альянсу проти турків та про перешкоду проходу татар. Лише у квітні сейм надав їм відповідь: про альянс треба спочатку порадитись із королем, який зараз знаходиться у Швеції; але проходу татар треба перешкодити. Для того щоб покласти край, Замойський застеріг про це всіх комендантів прикордонних фортець, не надавши їм, однак, у достатній кількості війська та не зібравши жодної з польських армій, які б могли перейти на бік противника. Водночас цісарському посольству було висловлено скаргу про поведження Хлопицького. — Зовсім протилежні клопотання виніс саме цьому ж сеймові один турецький чауш: він просив про дружбу поляків та дружбу татар, яких відрядили до Угорщини, просив про надійну безпеку щодо козаків. Згідно з Гейденштейном, про прохід він не згадував. Щодо першого пункту, він отримав найщедріші запевнення; щодо другого — козаків описали йому як непосидливий, непостійний народ, але пообіцяли утримувати їх, як тільки це можливо, за допомогою комендантів прикордонних фортець та додали до цього (щоб наперед вибачитись за неминучі козацькі вилазки) скарги на нові вимагання татар. Тим часом татари (після того, як вони прийняли від Аарона, молдавського князя, 30 000 талерів за помилювання його країни та обминули її під час походу та певну суму від Семигорода за те ж саме) здійснили похід на Угорщину із застосуванням насилля в липні 1594 р. через Покуття, Самбір, Снятин, Тисменицю, Галич (ці міста з багатьма іншими було сплюндровано та спалено, оскільки деякі коменданти фортець чинили опір) та далі через Карпати під проводом циганів, із розграбуванням загороджень, аж до Хуста: вони навіть погрожували, що через те, що на їхній дорозі виникає стільки перешкод, вони будуть зимувати під час повернення у Польщі. Цей похід так мобілізував деяких польських шляхтичів, що снятинський староста Микола Язловецький захотів скористатися їхньою відсутністю, напасти на Крим та захопити його, використати для цього також козаків та завоювати собі на довгий час

славу. Замойський та інші польські сенатори вважали, що це — намір для польського сейму, і не казали ані так, ані ні. Тому Язловецький своїм коштом озброїв величезну силу кавалерії та поклався на піхоту козаків. Якби план Язловецького вдався, вони б уже не ставилися так недовіриливо до поляків. Під приводом того, що час для такого далекого походу вже минув (під час якого вони б мало що здобули та після успішного завершення існування татар під загрозу б стало їх власне існування), охочіше зібрались вони під цісарськими корогвами, які передав їм Хлопицький, а Лобода наказав нести перед собою, та подались, щоб здійснити диверсію туркам на користь Рудольфа, військом у 12 000 людей від Сороки {Soroko} через Дніпро на молдавського господаря Аарона, спалили містечко Цецору {Zozoro} та обстріляли з гармат молдавський табір із таким успіхом, що Аарон втік до Волощини, а козаки вже могли грабувати та плюндрувати місто Ясси та всю Молдову, як того їм хотілось. Король, який повернувся в жовтні зі Швеції, мав замислитися про те, щоб скликати армію, внаслідок чого татари були вимушені здійснювати своє повернення через турецькі провінції. Цісарське посольство, яке знову згадало про альянс, вибачалось за козацькі витівки, якими йому дорікнули, виправдуючись тим, що Хлопицький запевнив цісарський двір: козаки — вільні та незалежні люди і не мають ніяких спільних справ із Польською державою.

§ 2. Берестейська унія 1595 р. Повстання козаків під проводом Наливайка через неї [унію] в 1596 р. Другий церковний собор у Бересті 1596 р.

З боку польського уряду й насправді все було спрямовано на те, щоб змусити їх [козаків] зробити себе вільними та незалежними. Сигізмунд якраз дізнався у Швеції про те, який розлад та неприємності він накликає на себе і на свої королівства, якщо слухатиметься єзуїтських намовлянь та захоче поширювати католицизм насильними засобами: однак здавалось, що повстання, яке ледь не спалахнуло у Швеції, надало йому ще більшої енергійності та винахідливості щодо Польщі. Здавалось, що його єзуїтські супутники, соромлячись того, що вони мали поїхати зі Стокгольма без доручень, намагались

якогома більше тепер здійснити в Польщі. Дуже зручну можливість надав їм Михайло Рогоза {Rahosa}. Його опоненту, патріархові Єремії, вдалося підкупити за допомогою зібраних у Польщі та Росії грошей диван. Його титулували Константинопольським патріархом. Перше, що він зробив, був декрет про позбавлення сану Михайла Рогози, укладений для єпископів Київської дієцезії. Але хитрий Рогоза тим часом заручився підтримкою більшості своїх вікарних єпископів та королівських єпископів; він призначив новий церковний собор на 2 грудня 1594 у Бересті. Для уславлення собору, чи то скоріше для керування, король направив примаса Польщі Карнковського, відомого зелота та єпископа Львівського Суліковського, а також єпископів католицької церкви Луцька та Холма {Chelm}, Мацейовського і Гомолінського. 12 червня 1595 р. було підписано вже унійну грамоту одразу за проектом Флорентійської унії, Папу [Римського] було визнано головою також тих польських підданців, які до цього часу визнавали Східну Церкву, та збережено лише церемонії Святої Східної Церкви. Крім Могили свої підписи поставили: 1) Іпатій Потій, Володимирський єпископ, 2) Кирило Терлецький, Луцький єпископ, 3) єпископ Полоцький і Вітебський, 4) Михайло, Перемишльський та Самбірський єпископ, 5) Гедеон Балабан, Львівський єпископ, 6) Діонісій Збируйський {Dionysius Zbyrowski}, Холмський єпископ, 7) Леонтій Пелчинський {Leontius Pelezicki}, Пінський і Турівський єпископ, 8) Іван Гоголь {Johann Hohol}, коад'ютор останнього. Як все мало відбуватися на цьому церковному соборі, видно вже з тих обставин, що Костянтин, князь Острозький, за декілька тижнів до собору направив до короля делегацію з волинських шляхтичів, які виказали йому за скликання собору подяку, в той час як він очікував від собору встановлення тривалого релігійного миру. Для кращого досягнення цієї мети, він вимагав дозволити Никифору {Nicephorus}, екзархові Константинопольського патріарха, який перебував у Острозі, присутність на цьому соборі. Він вимагав, щоб до собору залучили також мирян та незгодних і щоб рішення щодо релігійного миру, які треба було ухвалити, були затверджені на сеймі. — З королівського рескрипту від 20 липня 1595 р., який депутати собору, Потій і Терлецький, витребували на користь уніатів, після того як вони передали королю соборні акти та провели конференцію з нунцієм Папи та з польським духовництвом,

зрозуміло, які тимчасові переваги та обіцянки спонукали єпископів підписати цей документ. Рескрипт надавав уніатському духовництву у цілому всі права католиків. У відповідь на настійні прохання депутатів собору надійшов великий рескрипт, який містив пояснення та доповнення, від 2 серпня, який, крім загальної рівності з католицьким духовництвом, визнавав також таке:

1) Воля того, що руському духовництву дозволяється обирати 4-х кандидатів для посідання єпископства [митрополичої кафедри] та представляти королеві для призначення.

2) Повернення всіх церковних маєтків, які було відібрано незаконно.

3) Заснування шкіл та друкарень.

4) Незалежність єпископів [митрополитів] від мирської влади, а єпископського [митрополичого] майна від мирського управління у випадках наявності вакансій.

5) Заснування соборних капітулів.

Через те, що вимагали місця та права голосу в сенаті, а відтак і в сеймі, король посилався на право сейму ухвалювати рішення, а щодо двох депутатів, яких треба було надсилати до кожного трибуналу, він посилався на згоду з католицьким духовництвом, з яким вони були рівні у всіх правах. Коли Сигізмунд давав усі ці дозволи, він дуже ретельно та часто додавав одну умову — якщо унію і насправді буде здійснено. Побоювання породжували Балабан, єпископ Львівський та Михайло [Захарія] Копистенський, єпископ Перемишльський, під впливом екзарха Никифора та під патронатом князя Костянтина Острозького, якому кінець собору тепер відкрив очі, але якого Островський трохи звинувачував, нібито його розсердила відмова на прохання поїхати до Риму як посланнику собору (прохання, яке, мабуть, ніколи б не спало йому на думку). Відразу ж після закінчення собору 1 липня 1595 р. Балабан подався в супроводі багатьох шляхтичів у Володимир до т. зв. міського суду та заявив, що всі переговори в Бересті є недійсними та примусовими. І оскільки вже в ті часи спільний дух християнської терпимості та повага до переконань кожного ближнього об'єднували східну та дві протестантські релігії до суспільного інтересу проти єзуїтизму, Костянтин направив делегацію до лютеранського собору, який тільки-но зібрався 1595 р. в Торуні {Thorn} та описав

у листі, який став привселюдно відомим у Польщі, поведінку короля та всі необхідні заходи, які випливали звідси: те, що відповідно до суспільного інтересу незгодних та неуніатів треба звернутися до короля із суспільним проханням, дотримати присягу щодо свободи віросповідання та не погоджуватись із тим, щоб та чи інша духовна особа з некаатоликів здійснювала будь-які нововведення без згоди з мирянами цієї церкви^{nm}). З превеликим болем мусив дивитися Костянтин на те, що всі його намагання не відвернули увагу двору від слідування своєму плану та що, більше того, Потій і Терлецький з рекомендаціями короля та навіть за допомогою королівського секретаря Лаврентія Гембицького {Laur. Gembicki} поїхали до Риму, де передали Папі рішення собору від 23 грудня, підтвердили своє підкорення його авторитету та присягнули об'єднанню церков. Так розвивалася ситуація в ті часи щодо свободи віросповідання 1595 р. в Україні, так було кинуто тоді яблуко для незгоди, яка через довгу тривалість та криваві наслідки прискореним кроком повела Польську державу назустріч загибелі — незгода, про яку ще 1645 р. писав Пясецький {Piasec.}: «настільки постійні нарікання «за» і «проти» унії породжували безлад у Республіці»^{oo}), незгода, яка згідно з власним признанням фанатично релігійного Островського, роз'єднала поляків та руських, які до цього часу жили дуже дружно (останні з двох, як то ми бачимо, з першими брали участь у спільній справі проти ворогів їхньої нації та релігії, московитів, та патріотично боролись проти них, аж поки їхню релігію не було ображено), та ще більш посилена через це національне роз'єднання протягом 200 років підривала Польську республіку, але ще раз підтвердила віковічну істину: те, що різні релігії лише тоді можуть стати небезпечними для держави, коли одній сприяють у порівнянні з іншими хитрістю та насиллям; те, що при абсолютній терпимості та рівності прав, над якими діє безсторонньо і неухильно голова держави, досягається та зберігається досконала політична єдність і гармонія таких різних церковних сторін.

Вирішенню політичних питань на сеймі 1595 р. також перешкождали протести, котрі чинили католицькі єпископи проти відновлення закону про релігійний мир, про який клопотали дисиденти. Замість того, щоб Замоїський налаштував уми до великого походу проти турків та татар, як того хотілось посланцям короля, йому вдалося всього-

навсього отримати кошти для невеликої армії, яку він зібрав з кварцяних та з 20-го [підрозділу] державних селян для утримання татар від вторгнення до Польщі та, яким то був, мабуть, таємний намір духівництва, для підтримання операцій церковного собору. Козаків же в той час цікавили зовсім інші питання. Аарон, молдавський князь, який, домовившись про те з правителями Семигорода та з волохами, прагнув скинути турецьке ярмо, пішов на мирову з козаками і присягався посланцю козаків Івану Орішовському (напевне, колишньому гетьманові Орішовському {Oriszewski}) в оборонному та опірному союзі. Козаки, на чолі яких був, як і до цього, Лобода (в той час як його суперник Северин Наливайко {Simon} на чолі 1 000 та ще декількох сотень нещодавно прийнятих польських утікачів, які здалися йому в полон, коли старі низові [козаки] приєдналися до Лободи, вважав за правильне швидким маршем, 10 миль в день, вирушити через Косівські гори {Kosowisches Gebürge} [Карпати] до Семигорода), дісталися турецького міста Тягиня, підпалили його, але були відкинуті облогою палацу. Незабаром мстива турецька армія під проводом Синан-паші, яку відрядив новий султан Магомед, дійшла до Молдови, а татари наблизились до Чорного лісу на Поділлі. Через це 27 серпня також Замойський поїхав до Молдови, почасти щоб призначити на місце польського васала замість заарештованого та відвезеного до Семигорода Аарона іншого, Єремію Могилу, почасти щоб Молдові настановити союзницькі відносини. Він запросив козаків до участі в цьому поході, щоб вони таким чином проторували собі шлях до перемир'я з Польщею. Вони ж, однак, не йняли віри до всього польського, не вважали це перемир'я необхідним та слухним, саме тому не хотіли аж ніяк вирушати, крім як проти виплати жолди, на що Замойський презирливо відповідав їм: вони мають просити не жолду, а вибачення. Тим часом бажання наживи стало таким великим, що козаки самі пішли за поляками до Молдови та хотіли пристати до табору. Але Замойський ще раз презирливо відмовив їм під приводом того, що поляки не збираються, якщо [до їхнього табору] буде прийнято козаків, йти проти турецького султана та бути співучасниками розбою в Тягині і т. п. Усупереч цьому подались вони до Києва, Поділля та Волині (де Наливайко, між іншим, оскільки його недолюбливали в Угорщині через ненажерливість його людей, за спиною польської

армії, що в той час стояла в Молдові, приступив маршем з Мукачева {Munkatsch} через Самбір до Луцька, сплюндрувавши мимохідь багато міст, серед них також місто Могилів, та видавав себе за месника унії) проти нещодавно відбудованої фортеці Шаргород {Sarograd} і помстився сплюндруванням Поділля та Волині. Через це вже незабаром Зборовський порівняв їх із татарами. Він забезпечив Єремії Могилі титул господаря в Молдові завдяки перемозі, яку він здобув під Сучавою {Soczawa} у бою зі своїм суперником Резваном {Rozvan} та його семигородськими військами, відрядив Жолкевського проти козаків до Поділля та подався сам, укритий славою, на сейм до Варшави. На початку 1596 р. козаки розподілялися на чотири групи. Перша, на чолі з незалежним Наливайком, жила на Волині; друга, на чолі з полковником Лободи — Матвієм Шаулою {Maffus Sawula}, спустошувала литовські землі; третя, за наказами гетьмана Лободи та його старшини Сашка {Sask} ворогувала з польськими шляхтичами у самому серці України; а четверта, або ж, власне кажучи, запорізькі козаки, охороняли острови на чолі з Іваном Орішовським. Усі чотири групи зміцнювала однакова ненависть проти поляків та проти унії: вони звертались до короля з погрожуючими листами, пригадували йому, не криючись, про його обов'язки монарха. До Наливайка, сина хутровика з Острогу, який став відомим через розбійництво козаків на морі, приставало, головним чином, багато простолюду з Польщі, але саме через це дисципліни в його армії не було; Жолкевський розбив його в березні під Брацлавом, Жаботином {Zabun}, Остроподем (жителі цих міст були з ним у братерстві), розбив його п'яних вартівих у Мацевичах {Maciejow} та погнав його війська аж до Чорного лісу на Поділлі, де Наливайко спробував замиритися з Лободою та іншими козаками. Це перемир'я відбулось, якби то Жолкевський не намагався умовити Лободу здобути королівську милість та не вступати в зносини із цим злочинцем Наливайком, якби то Лобода, який урятував життя польському листоноші, якого козаки хотіли стратити, здавалось, не погоджувався на те, але істина розпорядилась інакше. Наливайко зміцнив табір Лободи під Білою Церквою {Bialacierkwa}, у якому було 4 000 козаків, та все козацьке військо подалось у зворотному напрямку до Києва, щоб приєднати до головного табору також третю групу — групу Шаули, який отримав команду відступати з ли-

товських земель, що також було здійснено. У той час як Лобода займався тим, що стягував із Канева, Черкас та Переяслава ще більше підкріплення для козацького табору, який виріс тепер аж до 8 000 чоловік (оскільки особливо жителі Черкас були віддані душею та тілом козакам), направив він Шаулу та Наливайка проти ватажка загону вершників Жолкевського, князя Ружинського, який палав до козаків лютою ненавистю через сплюндрування його власних маєтків, до Білої Церкви, де Ружинський втратив багато людей зі свого війська через те, що він наважився вийти з містечка та напасти на Шаулу, а в цей час Наливайко зміг зайняти місто та сплюндрувати, і, таким чином, поляки опинилися між двох вогнів та в нічному сум'ятті потрапили під свій власний вогонь. Жолкевський урятував його тільки своїм швидким прибуттям. А коли він погрозив козакам у їхньому таборі в Трипіллі, підняв він їх на те, щоб податися через Дніпро, на якому ще був квітневий кригохід, за допомогою його чайок та зайняти під Переяславом надійний табір, Жолкевський скористався своїми здобутими перевагами для того, щоб звільнити весь правий берег ріки від козаків, щоб зосередити для переправи на лівий берег з усіх сторін човни та транспортні засоби та для того, щоб відокремити справжніх запорізьких козаків, або острівних людей {Inselmänner}, від інших. Останнє було для нього тим важливіше, коли ці острівні люди спорядили та укомплектували командою дніпровську козацьку флотилію у 100 транспортних засобів. Задумане роз'єднання не відбулося, а перехід через ріку був би також досить важким, якби жителі Києва не роздобули судна. Проти цього козаки дуже обурились, і для Замойського настав найкращий час для зайняття Києва, оскільки декілька годин по тому прибуло з таким же наміром козацьке військо. Тепер берег Дніпра розділяв дві озлоблені одна на одну армії, які вели розвідування через перебіжчиків то з одного, то з іншого боку. Польські батареї на вищому березі так вправно розташувались, що змогли знешкодити вже на приступі козацьку флотилію під проводом Карпа Підвисоцького {Caspar Podwisotski} та захистити місто Київ від їхнього наступу. Також тут хитрість Жолкевського взяла гору над безплатною відвагою Лободи. За допомогою сфальсифікованих демонстрацій переправи під Переяславом, де козаки мали свої обози та де були, частково, козацькі сім'ї, на територіях Канева, Трахтемирова

{Terechtemirow} та Трипілля {Terepol} він примусив козаків відійти до Переяслава та оголити київський берег. Коли Жолкевський одразу повів свою армію під Києвом через Дніпро, вони ухвалили рішення податися остаточно в пустельні поля, а щоб ускладнити полякам їхнє переслідування, повністю розосередитись. І вже майже дійшли вони із цим наміром аж до Лубен {Lubnjan}, одного зі споруджених князем Вишневецьким замків при впадінні Сули у Дніпро, і вже були вони готові розпочати переправу через річку Сулу та спалити довгий міст, який залишився позаду, як Лобода зробив помилку, розпочавши переговори з одним із депутатів Жолкевського та зупинившись до завершення переговорів під Лубнами. Між тим одна частина польської армії вирушила з правого берега нижче Лубен через Дніпро та підступила до козаків з тилу, так що їм тепер було перекрито шлях для відходу в пустельні поля через річку Сулу. Чотирнадцять днів тривала облога козаків з постійними перестрілками, які майже ні на мить не припиняла польська армія. Загинуло багато хоробрих воїнів. Козаки не могли зробити вирішальний крок вже лише через те, що бракувало продуктів харчування, а солі й зовсім не залишилось, Лобода ж, через те що Жолкевський розповсюджував чутки, нібито він із ним та іншими старшинами є в таємних стосунках, викликав підозру і його було страчено, а наступником призначено якогось Кремпського {Kremski}, який, здавалось, серцем був відданим полякам. Жолкевський завдавав їм усе більших втрат гарматами, схованими за габіонами, та вбивав козаків більше, ніж вони могли поховати. Урешті-решт вони були вимушені здатися за умовами, які Жолкевський визначив таким чином, посилаючись на вказівку сейму, «що він здійснить регулювання козаків від 1590 р., а всі свавільні козаки (свавільці) мають бути розбиті вщент» (нехай зруйнує до повного винищення):

1) Уся згряя має розійтись та вирушити додому, і більше ніколи не може відбуватись скупчення в публічних місцях без відома та волі короля.

2) Вони мають видати всіх названих поіменно керівників повстання. Жолкевський не вимагав видавати Кремпського, а відпустив його для того, щоб той ще більш здійснював розосередження та розпуск козаків; проте поляки вимагали видати Наливайка, щоб вивезти його до Варшави.

3) Вони мали віддати полякам усі гармати (яких у них було на суходолі та на човнах у річках загалом 34), також польову скарбницю, де було лише 4 000 гульденів {Fl.}; та також

4) Усі корогви та зброю, які були отримані від іноземних князів, треба було здати. Серед усього цього знаходилась також корогва імператора Рудольфа, корогва ерцгерцога Максиміліана, корогва семигородських князів та декілька срібних труб цісаря.

5) Все, що було відібране у поляків під Білою Церквою, треба було повернути назад. Через цей пункт незабаром дійшло до кривавих побоїв, оскільки польські ненажерливі жовніри вважали, що навіть приватне майно козаків було відібране, та намагалися привласнити його.

Водночас запорізькі козаки разом з Орішовським розпочали приготування для визволення своїх братів під Лубнами, але оскільки поляки були надто пильними, щоб їхні наміри було здійснено, вони вважали розумнішим при такому стані речей засвідчити Жолкевському, посланників якого вони до цього часу заковували в ланцюги, своє підпорядкування наказам держави. Армія Жолкевського була вже досить втомленою та виснаженою, вона не мала власної флотилії, коштів та засобів переслідувати запорожців аж до самих їхніх укриттів та островів. Він також знав, що Папа [Римський] дуже підтримував клопотання цісаря щодо допомоги проти турків на останньому сеймі та що при такій прихильності короля до римського двору створювалось враження, нібито поляки швидко розпочнуть війну з турками, у якій з превеликим успіхом могли б використати козаків. Отже, він добре прийняв делегацію жителів островів та утримався від усіх планів та заходів на островах.

Після придушених у такий спосіб козацьких заворушень другий церковний собор 6 вересня 1596 р. було проведено знову в Бересті. Послами Папи були ті ж самі Дмитро Суліковський, Львівський єпископ, голова всіх зелотів, також Бернард Мацейовський, Луцький єпископ, Станіслав Гомолицький, Холмський єпископ. Послами короля були Микола Криштоф Радзивілл {Niklas Christoph Radivil}, воєвода троцький {Troki}, канцлер Великого князівства Литовського Лев Сапіга {Leo Sapieha} та литовський підскарбій Дмитро Халецький. Прибув також і Костянтин, князь Острозький, але не з таким

численням супроводом, як то він просив дозволити привезти з собою: оскільки незгодним, як то сказав король, тут було не місце, але й екзарха Никифора {Nisephor} як ворога Єремії, князя молдавського, та помічника його суперника Резвана, як того, хто погоджувався з турками, не було допущено. Однак Костянтин привіз із собою Никифора, наслідком чого стало те, що вже на початку церковного собору між обома сторонами розпочались релігійні розмови та диспути. На чисму боці тут були влучність, вченість та перевага, можна легко вивести, також як і те, до якого результату прийшли розмови на кшталт інших подібних дискусій у Німеччині та Угорщині. Жодна зі сторін не дозволяла переконати себе: у церкві Св. Миколая зачитували послання Папи щодо прийняття та вітання, відновлювали акт унії та підписували ще раз, у церкві Св. Марії співали гімн «Te Deum» [«Тобі, Боже»], єпископ Григорій Герман читав месу за східним ритуалом, його слухали польські єпископи та магнати, врешті-решт увесь обряд закінчився проповіддю про унію, яку прочитав екс-езуїт Скарга. У відповідь на це одна сторона вигнала другу та заявила про її відлучення від церкви: Могилу було відлучено ім'ям Папи Римського, Никифора — ім'ям Константинопольського патріарха. Костянтина, князя Острозького, який збирався описати все це сеймові, не послухали: король ще раз підтвердив в універсалі від 15 грудня 1596 р. увесь процес у Бересті та заборонив під страхом втрати королівської милості для всіх, але особливо для жителів сусідніх із Польщею територій, мати будь-які спільні справи чи вступати у зносини з Никифором, Балабаном та Копистенським.

§ 3. Запорізькі козаки під проводом Івана Орішовського вгамовуються на декілька років. 1597–1599 рр. Полемічна війна через унію. Страта Наливайка у 1597 р. Козаки під керівництвом гетьмана Орішовського, Самійла Кішки та Гаврила Крупневича допомагають полякам у Молдові 1600 р. та потрапляють до останніх у милість в 1601 р.

Коли Костянтин, князь Острозький, побачив, що від короля неможливо нічого добитися, він намагався частково через полемічні

твори, які він наказав написати та видати вченим своєї та протестантської церкви, зберегти огиду та небажання до унії, частково на сеймі висунути свій протест проти неї. У квітні 1597 р. він з'явився разом із викликаним на суд до Варшави Никифором: даремно пропонував він усім свій кредит довіри в короля та у станів — він мав урешті-решт розгніваний піти із сейму, а єзуїти знайшли втіху в тому, що заслали Никифора до в'язниці в Марієнбурзі, а Наливайка та заарештованих разом із ним козаків засудили та покарали на смерть⁹⁾. Успішнішими були розповсюджені писання для протидії унії, особливо оскільки король був дуже зайнятим шведськими питаннями та був неспроможним застосовувати силу в Україні. Вже у 1596 р. з'явився у Вільно «Катехізіс» Стефана Зизанія — «Справжня книга Русько-Польська» {*justum volumen Rutheno-Polonicum*}. 1597 р. Христофор Броневський {*Christoph Bronski*} видав під псевдонімом Христофор Філарет книгу «Апокрисис» та отримав за це від свого високого заступника, князя Острозького, у подарунок містечко Вільськ та ще декілька селищ. Надалі відзначились — здебільшого учні Острозької академії — у цій теологічній ученій дискусії якийсь Василій Суразький {*Basilius Szurawski*}, декан, капелани Кіра {*Chira*} та Максим Балабан, Луцький єпископ та Клірик Острозький, ім'я якого не називається. Справу уніатів відстоювали Петро Аркадський {*Peter Arcadius*} під псевдонімом Філофен {*Philothens*} у своїх «Антихрезах», Іпатій Потій, який прийняв єпископство Могилі після його смерті 1598 р., Лев Кревза {*Leo Kreusa*}, екс-єзуїт Скарга і уніат Симонович. Велику роль у протистоянні унії відіграло також те, що Костянтин наказав обрати на місце ув'язненого екзарха Никифора власного митрополита Київського для неуніатів, якогось Борецького {*Borez*}.

Козаки, зі свого боку, поводитися дуже спокійно на островах, оскільки їхні переконання склалися з недовіри до поляків та страху перед ними. У 1598 р. татари мали податися до турецької армії в Угорщину. І козаки не стримували глузування з них, але в 1599 р. молдавські внутрішні справи підготували козакам нову ниву діяльності. Михайл {*Michael*}, волоський князь, підкорив своїй владі не тільки Семигород, але й у 1600 р. також польського васала в Молдові — Єремію Могилу, вигнав його та вчинив напад на Покуття. Щоб відчувати себе ще щасливішим у своїх намірах, він намагався залучити

також запорізьких козаків до свого інтересу через делегацію. Гетьман козаків Іван Орішовський, який відразу вжив заходи для запобігання цьому, відправив козакам декілька сотень гульденів у подарунок та пообіцяв додати ще 6 000 гульденів, як тільки вони увійдуть у його табір⁹⁾. Козаки не зважувались на це до тих пір, доки король та Жолкевський не надали їм охоронні грамоти. І хоча козаки звертались до короля через його камергерів Гаврила Казимирця {Gabriel Kazimierz} та Сераковського з проханням повернути Трахтемирів разом з усіма привілеями, але у відповідь отримували вони лише гарні обіцянки разом із подарунками, саму ж відповідь було перенесено аж до наступного сейму. Для польської сторони козаки були настільки гарним допоміжним корпусом проти східних варварів, турків, татар та волохів, що на сеймі 1600 р. вже не звертали уваги на скарги турецького чауша щодо нападів із боку козаків на кордонах, а ще раз полягали на тому, що козаки — це частково незалежний, невгамовний народ і їх приймають до табору проти Міхая лише з огляду на те, щоб не підпускати ворога з тилу. Отже, козаки дістались незабаром після того, як отримали охоронну грамоту, вже переправи через Дніпро, переклали гульню та невгамовність, які тут і там супроводжували їх під час походів, на рахунок своїх обозників та їхні зграї, і навіть скинули, щоб ще більше переконати поляків у своїй завзятій службі, свого ватажка Самійла Кішку {Samuel Kuschka}¹⁰⁾, оскільки він нібито не достатньо прискорював їхнє просування, та вибрали собі іншого в особі Гаврила Крупневича {Gabriel Krupniewicz}¹¹⁾. Вони були серед перших під час різних нападів, часто ще до того, як було надано команду, та, переважно, вони допомогли перемогти в сутичці під час битви під Тарговицею {Targowist} і Плоештями {Ploewest}, після того як узяли на себе [завдання] вигнати волохів з позицій, які були захищені лісами, горами та засіками, при цьому собі вони здобули лише 5 гармат.

Через цю поведінку козаків, яку Замойський розхвалив як добру, сейм у 1601 р. погодився на те, що всіх козаків, яких було розігнано внаслідок повстання Косинського і Наливайка, треба відновити: однак за чітко висловлених умов, що вони будуть битися проти нового шведського короля Карла IX, суперника Сигізмунда, у Ліфляндії під проводом їхніх старшин, але під командуванням коронних гетьманів. Пообіцяли не ображати їх щодо прав і волі, та успадковування їхньо-

го майна їхніми родичами, але право старост та землевласників було обумовлено в загальному застереженні. Пальчовський розповідає, що їхня делегація у Варшаві хвалилась, сп'янівши від захоплення вином, відвоювати назад усю Швецію для Сигізмунда III.

§ 4. Козаки допомагають полякам у Лівонії в 1601–1603 рр. під проводом Самійла Кішки і Гаврила Крупневича. Вони допомагають також Лжедмитрію у 1604 р., знову спустошують турецькі землі, руйнують Варну в 1605 р., чинять розбої на морі в 1606 р. та спричиняють прийняття нових надзвичайних законів на сеймі 1607 р.

Після того як козаки прислухались до рішень сейму і навіть отримали деяку жолду через королівського підскарб'я Сівковського, подались вони під проводом Кішки ще 1601 р. у середині вересня у похід із Замойським. Оскільки тут їм, як і всій армії, не вистачало пристойної жолди, а король не попіклувався достатньою мірою про військову скарбницю, спричинили вони через свої напади в Лівонії величезний голод^{*)} та з превеликим зусиллям і завдяки завдаткам Замойського, які він видавав із власного майна, змогли стримувати себе від того, щоб податися назад додому. Поки що вдавалось зберегти добрий настрій татар через посланця Пясецького та 2 000 дукатів, коли вони в 1602 р. завдали собі клопоту. У Лівонському поході 1602 р. козаки зробили послугу своїми нападами, але втратили свого ватажка Самійла Кішку, вбитого ядром, яке влучило в нього зі спина та, на думку багатьох, було скеровано одним із його людей: вони обрали ще раз їхнього колишнього ватажка за часів Молдови — Гаврила Крупневича. — Мені не вдалось знайти ані у Гадебуша, ані де-небудь звістку про те, чи здійснили козаки також після Замойського третій похід на Лівонію 1603 р. на чолі з Ходкевичем {Chodykiewicz}; але це є ймовірним, оскільки історія цього походу, крім завоювання Дерпту {Dörpt}, майже нічого не розповідає, тільки-но про напади на Ревель {Rewal}, Нарву і Пярну {Pernau}.

У 1604 р. запорізькі козаки взяли на себе ще раз досить важливу роль у всесвітньо відомому поході Лжедмитрія до Московії. Григорій

Отреп'єв, чернець, який під час перебування в Москві дізнався багато [історичних] анекдотів та ознайомився з обставинами тамтешнього двору, зібрав за сприяння сандомирського воєводи Мнішека {Minschek} та з милістю польського короля війська в Києві; під час його першого відправлення в похід 22 серпня 1604 р. він вів 5 000 чоловік, при цьому 2 000 козаків були під командуванням якогось Бучинського. 21 грудня він разом із цим невеликим корпусом переміг у першому бою проти русинів: наступного дня після бою мав він втіху^{x)} побачити, як військо запорізьких козаків, силою 12 000, із 14-ма польовими гарматами, а з них 8 000 кіннотників, 4 000 піхоти, прибігли на допомогу, які, мабуть, так відстали через важку амуніцію. Як то наказали їхні генерали, не повідомляється: але з послідовності очевидно, що піхота (до якої, можливо, належали козаки з островів та порогів) підпорядковувалась іншому головнокомандуючому, ніж кавалерія, яка переважно складалась із синів українських селян та поляків-утікачів. Лжедмитрій проскакав верхи деяку частину шляху їм назустріч, щоб засвідчити свою повагу та подяку. Після того, як протягом декількох днів вони відпочили, зайшла мова про напад на табір росіян під Новгородком {Nowgorodsk}. Невчасно надійшов на часті скарги московського двору наказ короля, що всі поляки мають вийти з армії Дмитрія. Лише 400 вершників із поляків залишились служити йому. Отже, козаки ж самостійно не вагались виступати проти росіян, а подались разом із Дмитрієм до Сіверської України {Sewerien}. У різних боях сторожової охорони вони стали в пригоді: тому Борис Годунов визнав доцільним, переманити 8 000 кіннотників за допомогою підкупу на свій бік. Коли після цього 20 січня 1605 р. мав відбутись другий головний бій під Новгородком проти російського полководця Басманова, а польську армію було розосереджено таким чином, що в першому гурті були 400 поляків та 2 000 росіян, у другому 8 000 козаків-вершників, а у третьому, як резерв, при гарматах 4 000 піхотних козаків, перемога була сумнівною, хоча спочатку Дмитрій своїм швидким наступом, завдяки якому йому вдалося розігнати росіян, безстрашно витримав вогонь із 40 гармат та 10 000 рушниць, а потім під прикриттям диму посік московитів. Вже тільки 8 000 козаків-вершників, які мали підтримувати його, зрадницьки втекли, і Дмитрію нічого не залишалось, як відступитися. 4 000 піхот-

них козаків відвернули свою загибель та полон, оскільки вони так довго змогли мужньо затримати ворогів своїми гарматами, давши змогу Дмитрію дуже зручно втекти. Певна річ, росіяни врешті-решт здобули перемогу та посікли всіх. Ті ж 8 000 козацьких вершників пішли за Дмитрієм, який утік, до Рильська і Путивля. Але їх не пустили в ці замки як зрадників. Вони ж «подались після цього, як то мовиться в нашому зведенні, з ганьбою із земель Московії». — Як після цього Дмитрію за допомогою 5 000 донських козаків, які вчасно приєднались до його війська в Путивлі, та за сприятливих умов через смерть Бориса Годунова майже вдалося довести свою операцію до мети, але ж наприкінці він все ж зазнав невдачі — розповідь про це не є предметом цієї праці.

Козацька кавалерія, здається, ненавиділа війну, коли опір, який необхідно було чинити, і трофеї, які треба було здобувати, виявлялися не зіставними. Ще того ж 1605 р., як король, стани та польська армія один за одним приходили до занепаду, зважились козаки — і знову невідомо, під чиїм проводом — на далекий похід на початку літа аж до Варни, розграбували місто і потім спалили його та вбили жителів⁹⁾. За це татари помстилися жорстоким нападом того ж літа на подільські та підгірські землі, але й тут не обійшлося без відчутної поразки, яку завдав їм Жолкевський. У 1606 р. козаки під сприянням справжнього рокошу, або солдатського повстання, який спалахнув у Польщі також через релігійний гніт та відхилення їхніх вимог, знову взялись за розбій на морі та відібрали у турків 10 завантажених кораблів на Чорному морі. Скарги турків та татар, однак, були такими кричущими, що сейм 1607 р. відновив закон 1590 р. щодо козаків та проголосив старост і підстарост відповідальними за його виконання, а також суворо заборонив козакам виходити скуповуватись в українські міста та села, за винятком їхньої Трахтемирівської округи, напевне тому, що вони під цим приводом переваблюють населення міст та селищ до себе.

§ 5. Козаки відіграють значущу роль у польсько-московських діяннях Лжедмитрія і польського королевича Владислава в 1607–1610 рр. Їхні ватажки Олевченко, Наливайко. Закони, спрямовані проти них, 1611 р.

Виконанню рішень останнього сейму перешкодив тривалий рокош та діяльність великого поміщика в Україні під час цього рокошу, князя Романа Ружинського, якого відомий Лжедмитрій II, мандрівний учитель, на ймення Іван, зробив генералом свого війська та який для свого нового пана, під чиїм ім'ям він сподівався разом з Велегловським {Wieloglow} урядувати в Росії, зібрав достатньо велику армію. Кобержицький²⁾ запевняє, що він зміг зібрати 8 000 запорізьких та донських козаків, які у 1608 р. допомагали йому під Бельовим {Belchow} здобути перемогу над російським царем Шуйським. Однак, коли король Сигізмунд після розігнання рокошників вивільнив руки, охопила його пристрасть при такій удачі Лжедмитрія, посадити свого сина Владислава на трон царя Московської держави чи то сісти на нього самому. Помітивши, який вплив мали доти запорізькі козаки на успіхи та досягнення Лжедмитрія, та оскільки зараз усе визначалося тим, що війська, які боролись під проводом Романа Ружинського, виявили бажання перейти під корогви Сигізмунда, король на сеймі 1609 р. наказав, оскільки козаки, усупереч наказам, які часто повторювались, не повідомивши про це коронних генералів та не отримавши дозвіл на те, а просто за волею своїх гетьманів збирались і чинили протизаконні дії, зі зневажанням до панської юрисдикції збирали своїх рядових із різних міст України та свавільно перетинали кордони^{aa)}, прийняти рішення про те, що комісари мають податися до України, щоб дізнатись причини цього лиха, а за їх проханням коронний гетьман та воевода мали навести в Києві із залученням кварцяних та всіх підпорядкованих військ прийнятий комісарами новий порядок. Водночас жодному місту чи селу не дозволялось надумувати собі відправляти до козацького війська синів селян під загрозою втрати всього майна і голови.

Першим, хто порушив цей закон сейму, був король. Коли у грудні 1609 р. завоювання Смоленська припинилось, оскільки необхідна для облоги артилерія залишилась удома, а план походу за порадою Жолкевського підлягав змінам для того, щоб облягти Смоленськ та

здійснити похід прямо на Москву, у королівський табір — вірогідно за призовом короля — Олевченко {Olowcinko} ввів 30 000 козаків^{bb)}. Таку велику кількість, звісно, неможливо було б зібрати, якби українські міста та села не зробили свій великий внесок. Однак король уважав, що він ще не достатньо сильний для походу на Москву: він вирішив приєднати до себе ще й усі польські війська, які були на боці Лжедмитрія. Ружинський і Велегловський {Wiloglowi} чинили опір цьому, заснували конфедерацію підлеглих їм військ та направили посольство до козацького війська, яке утримувало облогу Бельова {Biala}, після якої козаки подались до Почепа {Osipow} та були примушені вступити до конфедерації, якщо не хотіли втратити свою жолду та винагороду. Власною рукою Ружинський приписав: «Якщо Ви послухаєте цього мого наказу, Ви побачите мою прихильність до Вас та безкорисливість, з якою я винагороджу Вашу сміливість та потурбуюсь про Вас». Велегловський додав, що інші козаки на чолі з Наливайком, які стояли під Вязьмою, виявили бажання вступити до конфедерації. Останнє було вигадане: оскільки козаки як під Вязьмою, так і під Бельовим, відправили до короля, який уже наближався до них, депутатів та запропонували перейти у його табір, до своїх братів, якщо король прийме їх із виплатою жолди та надішле їм на підтвердження цього свою корогву. Для більшого засвідчення їхніх чесних переконань вони передали листи обох воєначальників до королівського офіцера Олександра Гонсевського {Alexander Gossiewski}. Смерть Ружинського 6 квітня 1610 р. допомогла королю остаточно розігнати армію Лжедмитрія. — Між тим король і дійсно прийняв до свого війська з виплатою жолди тих козаків. На чолі цих 3 000 вояків, які облягли Бельов, став Гонсевський із власними прапорами польської піхоти, перевірів козаків та так наполегливо притиснув місто відводом усіх ліній водопостачання, артилерією та шестимісячною блокадою, що врешті-решт 3 квітня 1610 р. воно перейшло до поляків. Це місто Бельов мужньо відбило у 1610 р. намагання шведського генерала Горна (у червні), але й козаки нерідко часто відбирали продовольство та поклажу у шведів, а якщо треба було штурмувати батареї, доводилось їм спішуватись зі своїх коней^{cc)}. У відомому бою під Клушиним {Klusin} були козацькі вершники з їхніми ватажками Пясковським {Piaskow.} та Івашиним.

Лише тільки через те, що королівської скарбниці було недостатньо для виплати військам, та через те, що також Жолкевський, якому остогидли неквапливість короля та інші пороки війни, залишив табір, здається, і козаки подались назад на свою Батьківщину. Принаймні в Польщі ними були так незадоволені, що навіть сейм 1611 р. видав наказ вербувати козаків для служби державі лише у крайньому випадку і лише під наглядом та з відома магнатів {Grundherr}, які могли найкраще визначити, хто із цих людей є непотрібним, а хто найнадійнішим, і які могли б відшкодувати зі свого майна завдані ними збитки. Старости мали, по можливості, запобігати свавільним зборищам та розганяти їх силою.

§ 6. Життя та діяльність знаменитого гетьмана Петра Сагайдачного. 1611–1621 рр.

Тільки-но повернулись козаки додому, як знову розпочали вони свої колишні розбійницькі діяння щодо турків та татар. До цього часу було в них багато окремих ватажків^{dd)}, але тепер один із них мав об'єднати у своїй особі все верховне головнокомандування та відновити блискучі часи Дашкевича, Шаха і Сверчовського. Цією особою був Петро Конашевич, якого звали Сагайдачний, через те, що він завжди носив із собою сагайдак — шкіряну сумку або дерев'яний футляр для стріл.

Це був чоловік нешляхетного походження, але дуже розумний та мужній, спритний, мало спав, був тверезим та небагатослівним у розмовах. Він завжди охороняв спокій і порядок у таборі^{ee)} та був таким строгим, що навіть найменше злочинство дуже часто пахнуло кров'ю, а це було для запорожців зачіпкою скинути його та обрати на його місце іншого, на ймення Бородавка (це було козацьке прізвище, що справді означало бородавку), хоча вони незабаром знову визнали Конашевича своїм головнокомандуючим завдяки його чудовим здібностям. Найбільшою його помилкою було те, що він був дуже непоступливим щодо жіноцтва, що й прискорило його загибель. Він був таким відданим грецькій [православній] релігії, що зрікся унії, і, мабуть, це було велике щастя для Польщі, що у 1621 р., коли знову виникли питання щодо унії, він пішов із життя.

Собеський і «Аннали» прославляють Петра Сагайдачного за те, що не лише Крим відступав перед ним, але й деякі торгові міста Малої Азії, що процвітали, та деякі населені пункти під Константинополем палали від його рук, однак при цьому не вказується точний час цих подій. Пясецький наводить у цілому 1611–1616 рр., ми ж підемо точнішим шляхом, якщо вкажемо 1611 р., коли відбувся бій, який Сагайдачний, згідно із Собеським, мав із татарами на перскопських полях, та 1612 р., коли відбулось завоювання Кафи, яке описують «Аннали»¹¹). У той час як на боці волоського воєводи Томші {Thomsa}, якого Стефан Потоцький, родич його суперника Костянтина Могили, вигнав на свій страх і ризик, було 30 000 татар, Сагайдачному трапилась дуже слухна нагода, податись до Криму, сплюндрувати Кафу, визволити велику кількість невільників-християн та прорідити татарські череди. Неможливо описати Крим після останніх діянь Потоцького та Сагайдачного. Ще в тому ж самому році вони залишили його та подались безчинствувати на Поділлі. Через це на сеймі у 1613 р. було прийнято драконівський закон, згідно з яким після надходження наказу козаки або мають розійтись, або їхній стан назавжди буде заборонений, а обидва коронні гетьмани та всі війська, навіть шляхтичі із сусідніх територій, вважатимуть їх ворогами Батьківщини. Юрисдикція їхніх отаманів, незалежно від коронних гетьманів, вважається ліквідованою як та, що суперечить законам; старости, магнати та їхні службовці мають запобігати всім військовим зборищам: до кінця надавалось їм право на необхідний самозахист проти всіх козаків та кожного з них, які з'являються в їхніх маєтках із лихими намірами: а саме, якщо у разі такого самозахисту буде вбито козака, жодна людина не може розпочати процес через це вбивство, через який було б призначено покарання за співучасть та втрату честі.

Але наслідки рокошу, які все ще тривали, стали на заваді наслідкам цього закону: у 1613 і 1614 рр. козаки продовжували непокоїти Чорне море та навіть узбережжя Румунії й відбирали у татар, коли ті з награбованим поверталися з Московської держави, частину добра, щоб розвантажити навантажених татарських коней. В той час, коли 1615 р. Самуїл Корецький {Samuel Korezki} та Михайло Вишневецький {Mich. Wisnjowetski} власними силами намагалися допомогти родичам

Могили в Молдові в боротьбі проти Томші {Tomsha}, козаки знищили у тому ж році флотилію з 6 галер та багато маленьких суден, загальною кількістю 27, що були під проводом сина турецького паші на ймення Чаталджи {Cicala} ^{gg}, спалили арсенал Трапезунда {Trebisonde}, спопелили Синоп, вбили всіх жителів та втекли від переслідуючої флотилії. Однак деяких із них було взято в полон та страчено з ганьбою в Константинополі ^{hh}. Через спричинені цими подіями погрози турецької сторони Жолкевський отримав у 1616 р. наказ виконати закони сейму щодо козаків; але оскільки саме тоді вийшов декрет, що війна проти Московської держави ведеться на користь королевича Владислава, при ньому не було достатньої кількості війська, щоб виступити проти козаків. Останні ж додали в тому ж 1616 р. до списку своїх діянь новий напад на Чорному морі та на його узбережжі. Переповнений гнівом Скіндер-паша {Skinder-Bascha} наказав розпочати погоню за ними та відбудувати 2 цитаделі в гирлі Дніпра. Через події в Молдові під проводом Скіндер-паші турецьке військо наблизилось 1617 р. до кордонів Поділля. Але козаки, як це повідомляє Пальчовський, були дуже спритними та запропонували себе через посольство, яке вони направили до короля та до гетьмана, для того, щоб відвернути небезпеку, що наближалась. Водночас вони знищили після тривалої облоги два турецьких форти у гирлі Дніпра. Їхні пропозиції польській стороні були сприйняті дуже добре, однак Жолкевський уважав доцільнішим примусити турків відступити через те, що він пообіцяв поступитися Хотиним {Chotschim}, й те, що поляки утримуватимуться від втручання у справи Молдови, а козаки — від уторгнень на турецькі та татарські землі. Він також попустив, щоб турки перед очима польської армії знищили Бершадь {Versada} та Рашків {Riskow} на цьому боці Дніпра, як імовірні притулки козаків, але повного знищення козаків, як того вимагали турки, він не дозволив, а пообіцяв лише кращий порядок, а наостанку направив в Україну комісію, яка мала домовитись із командуванням корпусу козаків про те, як припинити їхні зумисні напади. Ця комісія звітувалась на сеймі 1618 р. Як свідчать твори Пальчовського та Старовольського, які ми вже згадували раніше у вступі, на сеймі не було спільного погляду щодо питання, чи треба повністю ліквідувати козаків, чи необхідно санкціонувати запропоноване комісією регулювання. Урешті-решт вибір припав на останнє, що

також бере під захист Пальчовський, та гетьману Жолкевському було доручено для нагального виконання цього урегулювання, як і рік тому, направити комісарів із заявою про те, що, якщо вони [козаки] не стримуватимуться від неспокою на Чорному морі та у сусідніх державах, то відразу вважатимуться бунтівниками і зачинщиками й мають бути покарані. Собеський вихваляв Сагайдачного за те, що він не сприймав серйозно такі заяви поляків. Це була людина, яка для того, щоб знайти козакам інше поле для діяльності, розпочала ще до початку сейму через князя Лева Сапігу (який підняв сейм до подарунку в 20 000 гульденів для козаків) переговори з королевичем Владиславом, який до цього часу мав не дуже великий успіх у боротьбі проти московитів, внаслідок чого Конашевич у вересні 1618 р. увірвався в Московську державу з 20 000 добірними вояками, спустошив Єлец, Лівни {Liuno}, Шацьк {Sacko} та багато інших міст, захопив у полон гарнізони та невдовзі вже стояв між Коломною і Москвою¹¹). Звідси він направив свою делегацію до Владислава та передав, що чекає на його накази. Хто ж мав більшу радість, ніж Владислав та його полководець Ходкевич. Настав час задати Московській державі вирішального удару, але польські війська були такими нечисленними. Ця суттєва підмога влила нове життя у всю армію¹²): делегацію щиро обдарували, козакам надіслали корогни, литаври, а їхньому командуючому — гетьманську булаву, таким чином Владислав визнавав їх своїми жовнірами. Якова Мадалинського {Jakob Madalinski} направили до Конашевича з вірчою грамотою та дали останньому зрозуміти, що він має при'єднатися до польської армії під стінами міста Москва. Під Тушино {Tusin}, поблизу Москви, вони зустрілись: Сагайдачний разом зі старшинами підтвердив свою підлеглість, передав своїх московських полонених та сповнив військовою радістю, коли незадовго до цього затримав московських послів до татар з усіма їх депешами та неподалік від Москви розбив особисту охорону царя, збив гетьманською булавою ватажка охорони Бутурліна з коня додолу та вбив його. Про те, як загаявся Владислав через мирні переговори та як не вийшов його запізнілий напад на Москву, до якого було залучено 10 000 козацької піхоти, — розповідь про це не є предметом цієї роботи. У листопаді після цього козаки мусили знову розпочати спустошення Коломни та Переяславля {Perejaslaw}. Вони робили це з такою завзятістю, що водночас перетворили навіть чудові

провінції на Оці, які до цього не зазнавали лиха від ворогів, у пустелі, а чудове місто Калуга — на руїну. У самій же Москві нічого не було чути, крім голосіння та плачу біженців, потерпілих від розбою та пожеж, і все це ще більш прискорило з російської сторони прагнення до миру, який було укладено 11 грудня 1618 р. на 14 років, оскільки нестача грошей заважала також і польській стороні продовжувати будь-які операції, а скупість сейму позбавила Владислава панування в Москві саме в той час, коли він уже сподівався, що тримає його в руках. Це стало обставиною, про яку крім служби, наданої козаками Владиславові під час цього походу, не треба забувати та яка проливає для нас світло на багато подій згодом.

У січні 1619 р. козаки воювали^{kk} з турецьким військом у 10 000 чоловік, яке Мемін-паша висадив на суходолі. Козаки знаходили татар у їхніх оселях та заганяли на їхні кораблі, захопили 8 галер та переслідували Меміна аж до порту Константинополя. Через це на польському сеймі (після того як козаки внаслідок укладення Московського миру, з одного боку, стали зайвими, але, враховуючи ті обставини, що татари в Молдові розбили табори та, підбурювані Томшею, чинили звідти нечувані сплюндрування на Поділлі та у Підгір'ї, з іншого боку — їх треба було помилувати як допоміжні війська у разі потреби) було ухвалено рішення залишити певну кількість козаків, яку визначив сейм, та користуватись їх службою для потреб Речі Посполитої проти жолди; всі інші [козаки] мали залишити загони та дивізіони, у яких вони зараз усі разом перебували, розійтись, віддати свої прапори та корогви та не перетинати кордони без дозволу поляків. Водночас через посольство було переказано Порті, що воєводу Молдови Томшу змінено на іншого, на ймення Граціані {Gratiani}, таємного друга поляків, якій стримував татар від розбійницьких нападів. Імовірно є те, що серед 8 000 так званих «лісовських» козаків, яких у 1619 р. Сигізмунд передав імператорові Фердинанду, було багато запорожців через їхню незначну на ті часи чисельність. Князь Бетлен {Bethlen} у Семигороді не міг байдуже дивитись на ці «допоміжні народи»; він підбурив турків проти Сигізmunда. Але Граціані приховав його листи до Константинополя та повідомив про все поляків. Урешті-решт про це дізнався Бетлен, а через нього і Порта. 1620 р. турецьке військо підступило, щоб вигнати Граціані з Молдови. Тепер Жолкевський

отримав наказ від проавстрійського міністерства Сигізмунда зберегти честь Польської держави {Reich} та підтримати Граціані. Його поразка та загибель на полі під Цецорою {Zozora} (6 жовтня 1620 р.) були важливими для історії козацтва не лише тому, що більшість козаків (разом із ними військо Жолкевського нараховувало 8 000 бійців, оскільки інші залишились при київському синоді вдома) загинула, але й тому, що саме тут на [історичну] арену вийшов уперше молодий Богдан Хмельницький.

Його батько Михайло Хмельницький¹¹⁾, згідно з одними джерелами, походив з Мазовії, але згідно з іншими, які заслуговують більше довіри, з українського містечка Лисянка. Спочатку він був протягом деякого часу слугою при дворі родини Жолкевських у лицарському маєтку Жовква неподалік від Львова. Після цього він служив у Яна Даниловича, чигиринського старости і зятя Жолкевського, збирачем податків та обліковцем. На цій посаді виявляв він себе так старанно, що Данилович подарував йому хутір, який називався Суботів; тут він одружився з донькою одного з козаків, залишив службу та приєднався до козаків під час їхніх розбійницьких набігів. Свого сина Зиновія^{mm)}, якого назвали ще Богданом (при конфірмації?), віддав він вчитися до Києва і також до єзуїтської школи в Ярославіⁿⁿ⁾; своєму першому перебуванню на навчанні він зобов'язаний своїм схиленням до грецької (православної) релігії, а другому — своїм знанням латинської мови, через яке він вирізнявся поміж інших неосвічених козаків та вважався диво-людиною. Під час Цецорського походу Михайло Хмельницький був гетьманом козаків, які піддалися умовлянням Даниловича піти за його тестем Жолкевським; його дорослий син мусив також іти з його сотнею, щоб уперше послужити на полі, але тут його спіткало лихо — він утратив свого батька та свою волю через ворожий меч. За декілька років у турецькому полоні він ознайомився з побутом і звичаями та воєнними законами турків, доки його не обміняли на іншого турецького полоненого, після чого він знову найнявся на службу до поляків жовніром.

Поразка Жолкевського ще більше посилила пристрасть турків до сварок, а також ретельність поляків у обороні. Турки неодмінно намагались через таємних посланників випробувати вірність козаків полякам^{oo)}, але сейм, який зібрався в листопаді 1620 р., саме усвідомив

вагу козаків та видав декрет, яким проголосив, що чисельність козаків більше не визначатиметься, а всі козаки — жовніри Речі Посполитої, однак підпорядковуються коронному гетьманові. На початку 1621 р. Сагайдачний поїхав до Варшави, щоб особисто передати віддані переконання козаків та узгодити план походу; однак він передав своїм козакам не чекати на його повернення, а приєднатися до табору призначеного для боротьби проти турків воєводи Ходкевича, тільки-но він перейде через Дніпро. Козаки ухвалили рішення нічого не розпочинати до цього переходу, щоб Річ Посполита, у разі несподіваного перемир'я з турками, не спрямувала свої сили на козаків. Однак перед тим як він повернувся з приємною відповіддю, Бородавка, гульвіса та прихильник випивки, зміг підмовити багатьох козаків на те, щоб вони визнали його гетьманом та подались блукати скоріш під його потураннями, ніж під його проводом по Поділля та Молдові. Конашевичу це дуже не сподобалось, а тим більше після того, коли Ходкевич прийняв його з такою пошаною та завалив подарунками. Щоб дійсно виправдати цю дружбу, він поспішив, не гаючи часу, під прикриттям двох ескадронів легкої польської кінноти вниз по Дніпру, щоб прискорити прибуття своїх козаків. Але невдовзі прибув депутат та посланець Дорошенко і розповів про їхні подвиги під Оргієвим {Orgiow} та Сорокою {Schiroka}, яку вони зовсім зруйнували. Радість про їх прибуття, яка опанувала табір, була, згідно з Собеським, дуже великою, а настрої поляків значно покращився. Турки знали також, скільки заляжало від цього прибуття; саме тому намагались вони всіма силами відвернути його та за 8 днів підготували свій похід. Сам [султан] Осман командував, щоб відвернути прибуття козаків. Але вони мужньо пробились, та лише 400 чоловік, які занадто віддалились від армії, щоб здобути продовольство, сховалися в печері між скелями та протягом двох днів терпіли даремну облогу турків, при цьому турки зазнали великих втрат. Від виснаження, голоду та нестачі пороху мусили вони здатися на третій день та були страчені з людожерською злобою, а деяких із них Осман стратив власноручно, тобто прив'язав їх до дерев та розстріляв стрілами або кулями. Петро Конашевич сам ледь не попав до рук туркам неподалік від Степанештів {Stepanowze}. Але врешті-решт він наздогнав табір козаків під Могилевим {Mohilowo}, був визнаний відразу всіма гетьманом та наказав заарештувати Бородавку,

якого звинувачував нині навіть на народних зборах^{pp)} у багатьох злочинах.

Незадовго перед вступом у польський табір до рук козакам потрапило ще багато татар, які належали до військ Кантемира-мурзи {Kentemir}. Літописи переказують, що Богдан Хмельницький захопив двох таких мурз: одним із них був татарський хан на ймення Іслам-Грей.

Як польське військо чисельністю у 34 000 з 28 гарматами, так і козацьке — чисельністю у 30 000, також із 28 гарматами — шукали безпеки та певності в таборі з надійним укріпленням, де вони б могли відбивати нападки турків та з якого вони могли б вирушити на турків. З 2 вересня кожного дня тривали нищівні канонади: у турецькому таборі було 100 000 татарських кіннотників. Перші та найсильніші атаки були спрямовані в козацький табір на рівнині Дніпра [Дністра] поблизу Хотина і тривали декілька годин поспіль. При цьому козаки, які дуже вправно укривались за габіонами, часто втрачали більш, ніж одного бійця^{qq)}. Коли ж 18 вересня турки почали відступати, козаки поспішили за ними, під покровом ночі вклинились у турецький табір та майже примусили турків тікати, якби польський обоз, який послідував за козаками, не спокусив би їх до наживи, а Ходкевич не відмовив би у наданні підкріплення уночі. У той час, коли козаки мародерствували, турки відпочили, прогнали грабіжників та помстилися за все катуванням полонених. Оскільки з гарматного вогню було мало користі, відтепер бій відбувався в постійній стрілянині з мушкетів, але й тут завершився не на користь яничарів, і пропозиція Конашевича полягала в тому, щоб здійснити напад на турків у їхньому власному відкритому таборі. Ходкевич дуже неохоче погодився на це та побоювався, оскільки турецький табір становив собою найкращий трофей, жадоби своїх військ та козаків, яка могла виявитися завчасно та зіпсувати всю перемогу. І хоча козацьке військо, яке переправилось через Дніпро, захопило турків уві сні, розбило їх, та вивело всю худобу, яка була на турецьких пасовищах, але це не дуже допомогло і сприяло тому, що невдоволення козаків щодо нестачі провіанту та фуражу й щодо зіпсованого чи відкладеного нападу на табір турків дуже швидко затьмарило попередні успіхи. Деякі навіть збиралися піти і податися додому. — Дуже ймовірно, що козаки

розуміли прихильність поляків до укладення миру та страшилися обтяжливих умов миру. Петро Конашевич повідомив дуже достовірно і своєчасно про заворушення та хитання козаків, і королеви́ч Владислав, який був у козаків у особливій пошані⁷¹), направив на козацькі народні збори [раду] делегацію з трьох осіб, серед яких був також історик свого часу Собеський. Конашевич із великою пошаною прийняв делегацію: Собеський розхвалив у короткому зверненні попередні заслуги козаків, попросив їх заради релігії, Вітчизни, честі та Владислава залишатись у армії, запропонував як відшкодування за всі кривди, що їм завдали турки, 50 000 гульденів, які буде сплачено їм після війни. Спочатку козаків не задовольнила така невелика сума грошей та невизначений термін сплати: але врешті, каже Собеський, Конашевич зі своїми старшинами закликав до спокійного та тверезого настрою: так що вони вимагали лише запевнень усіх генералів щодо обіцянок у письмовій формі. — За таких обставин, напевно, відбулось те, про що розповідає Старовольський^{ss}), що в темряві та в тумані Бородавку й 80 інших козаків-бунтівників зашили в мішки та вкинули у Дністер. Те, що Конашевич наказав у таборі під Хотином стратити Бородавку, не викликає сумнівів, згідно з Собеським та з «Анналами».

Переговори поляків із турками швидко відкрили очі й Конашевичу. Спочатку відразу пообіцяли втихомирити козаків, якщо турки зможуть приборкати татар, та стверджували, що багато розбоїв, особливо на морі, які ставили за провину донським козакам, було вчинено запорізькими. У розпалі переговорів зберігались ще ворожі відносини, мабуть для того, щоб тим більш приховати їх від козаків, та було дозволено, щоб козаки кількістю у 8 000 осіб увірвались вночі в турецький табір та повернулись із прапорами та трофеями назад. — Але як здивувались козаки, коли їх сповістили про умови укладеного миру, коли визнали їм за велике помилування те, що покарання ватажків, якого як приклад для інших так наполегливо вимагали турки, не було включено до параграфів мирного договору¹⁰), та коли їх наприкінці застерегли, що вони мають пильнувати мир та припинити всі розбої на морі. Конашевич і старшини удавали, нібито вони цілком задоволені, але наступного дня на знак їхнього таємного несхвалення без попереднього повідомлення здійснили марш через Дністер, закатавали та пограбували поляків, які відступали поодиночі та безладно.

Конашвич так жалкував за виказаною полякам довірою та за страстою Бородавки й інших, яку було вчинено як послугу їм, що став нашіть ченцем у Київському монастирі та настоятелем школи Київського братства, якій він відписав перед своєю смертю (яку літописи відносять до наступного 1622 р.) усе своє майно.

§ 7. Козакам завдають поразок на суходолі та на морі, але не можуть підкорити й обмежують польськими законами. 1622–1629 рр.

І ось виникає прогалина деяких гетьманів, яка, мабуть, полягає в тому, що після польського врегулювання керівництво козаками не обиралось, а призначалось поляками¹⁾. Це врегулювання мало відбутись вже у 1622 р. та було доручене делегації, яку направили в Україну, оскільки закони від 1623 р. кажуть про відрядження такої комісії. Здається, що вона призначила козакам, за рішенням поляків, напевно гетьмана Чорного {Czarny}. Принаймні Сагредо запевняє²⁾, що у вересні 1624 р. козаки вбили тих своїх командирів, які мали намір покласти край їхнім розбоям на морі, подались із великою кількістю чайок на Чорне море, вийшли на берег за милю від Константинополя, наблизились, аж доки залишилась одна чверть милі до міста, спалили багато приміських будинків і фільварків, затримали десять галер, які було вислано їм назустріч, та під страхом нападу вселили у всіх такий жах, що вперше за часи панування турків порт цієї турецької столиці було закрито ланцюгом і сам сераль був готовим до оборони. — Саме тоді турецька флотилія попрямувала до Криму, щоб призначити на місце хана Мухаммеда {Mahomet} якогось Джанбека {Dzianibek}, якого підтримували козаки³⁾. Турецька флотилія через мужній опір татар мусила 1625 р. повернутись назад, знову спіймавши облизня. Коли ж поляки зрозуміли, що дії комісії безрезультатні, призначили вони в 1624 р. нову, виконання обов'язків якої було доручено Конєцпольському. Всіх, хто сприяв козацькому протистоянню, проголосили вони ворогами Вітчизни: той, хто скуповував у них награбоване турецьке добро, якщо то був шляхтич, мав сплатити 500 марок сріблом, якщо ж то була нешляхетна людина — сплатити життям. — Конєцпольський мусив виконувати своє доручення зі зброєю у руках: він напав на

25 000 козаків, які чинили опір, у їхньому таборі поблизу Курукового озера {Kurukowo}, який був окопаний, та після мужнього опору примусив їх пообіцяти, що вони утримуватимуться від нападів на турецькі землі, за що отримають доплату до жолди. Безперечно, їхню кількість було скорочено до попередньої і вони мусили згодитися стримувати свого клієнта, кримського хана Гірея, від набігів на Польщу. В той час, коли на сеймі у 1626 р. схвалювали переговори комісії, укладали накази для козаків щодо підпорядкованості створеної організації та ухвалювали рішення, що козаки мають бути використані врівень із кварцяними для оборони кордонів держави (на які в ті часи зазіхали шведи під Данцігом, самі ж козаки бешкетували на Чорному морі; але і тут вони зазнали невдачі). Згідно з Ля Круа зазнали вони великих втрат від турецького генерала, який розстріляв вщент 15–20 їхніх чайок, а ще дюжину пригнав до Константинополя напоказ. Що то була за втіха для жителів Константинополя бачити, як цим людям, які викликали страх та від яких, за висловом Сагредо, частіше зазнавали стусанів, ніж погроз, також помстилися лихом! Скривджені та принижені цією втратою козаки задовольнялися наприкінці 1627 та у 1628 рр. у такий спосіб як і кварцяні, це було визначено їм законами сейму від 1627 й 1628 рр., що стерегли кордони України, а згідно з Ля Круа 1627 р. ще й служили в боротьбі проти шведів (імовірно, під проводом гетьмана Орендаренка {Arendyronko}). Напевно, через це вони допустили, що турки знову зайняли два форти у гирлі Дніпра 1627 р., а татари, яким остогид Мухаммед-Гірей, який утримувався від набігів, у 1628 р. обрарили нового на ймення Інаст-Гірей {Anayet Gherej}.

§ 8. Повстання козаків під проводом гетьмана Тараса [Трясила] у 1630 р. Сейм 1631 р.

Козаки тих часів із трьох причин знаходились у дуже незручному становищі:

а) Стосовно віри й унії. Уніатський митрополит Потій, який значно пом'якшав від того часу, як у Вільно під час громадської процесії мало не втратив життя та відбувся лише декількома пальцями руки внаслідок удару якогось супротивника унії, з 1613 р. із завзяттям наслідував Йосифа Вельямина Рутського {Joseph Welamin Rudscki}. Урбана VIII

називав він Атлантом унії, стовпом церкви та Афанасієм Російським, оскільки той залучив до римської кошари мільйони овець частково за допомогою добрих слів, частково, а це було в більшості випадків, за допомогою дрючка. Відомий Костянтин, князь Острозький (якого так старанно виховували у його вірі, що він у перший тиждень посту приселюдно у церкві Дубненського монастиря вдягав мішок та протягом днів постував та молився) пішов із життя 1608 р.: його син Януш при дворі цісаря [короля], де він перебував досить довго, щоб здобути досвід, обрав католицтво і одружився з жінкою-католичкою, донькою семигородця Шереді {Szeredi}, увів своє віросповідання у своїх маєтках та відбудував для домініканців у Костянтинові монастир. Ганна, одна з доньок князя Олександра Острозького, онука померлого 1608 р. Костянтина, удова Ходкевича, заснувала в 1624 р. єзуїтський колегіум в Острозі. Вона стала гнобителькою [православної] релігії й навіть наказала викопати прах свого батька та поховати на Святій землі під приводом того, що він бажав перед своєю смертю стати католиком і викликав капелана. Це спричинило такі заворушення у Острозі, що навіть виникла загроза її життю. Вона винесла цю справу на трибунал, і за вироком бунтівники мали бути четвертовані та посаджені на кіл. Але княгиня відпустила їх за умови, що їхні священники, як то звинувачені підбурювачі, мали перейти на бік унії. І ось так поступово вона привела 14 грецьких (православних) духівників до Римської Церкви. Але через це вона двічі мала тікати від козацьких повстань до Великопольщі. Із цього видно, що козаки втратили могутній дім в Острозі, бастион їхньої церкви, та що захист своєї віри вони мали тепер шукати лише в себе. Петро Конашевич, гетьман козаків, наказав для цього Єрусалимському патріархові Феофану {Theophan} прибути з Москви та провести церковний собор; 1620 р. вбити уніатських василіян у Києві, як це запевняє Островський, та відновити ієрархію його церкви. Архієпископом [митрополитом] Київським та Галицьким став Йов Борецький. Архієпископом Полоцьким був висвячений Мелетій Смотрицький, син острозького професора Герасима Смотрицького. Цей чоловік³⁾ навчався 1601 р. в єзуїтів у Віленській академії (оскільки через латинську мову неуніати були змушені посилати своїх синів, призначених для вченості, до католицьких шкіл), після цього подорожував з одним польським шляхтичем до Лейпціга, Віттенберга та

Нюрнберга, відразу ж після свого повернення 1610 р. написав під псевдонімом Феофіл Орфолог свій твір «Тренос» [«Плач»] {*lamentum*} та відвернув увесь Мінськ від унії. Петро Скарга, проповідник при дворі Сигізмунда, впливовий екс-єзуїт (зі столу якого у ті часи всі польські єпископи мали забирати свої декрети про відновлення, як колись французькі генерали свої з туалетного столика Помпадур), уважав необхідним відповісти йому, написавши «На плач і лемент Феофіла Орфолога русинам пересторога» {*Admonition in lamentum Theophili*} 1610 р., а володимирський уніатський єпископ Ілля-Йоахим Мороховський {*Joach. Mogochowski*} — свою «Парегорію» {*Paragogia*}. Смотрицький у такий спосіб завоював довіру своїх однодумців по вірі та, будучи архімандритом неуніатських василіян у Вільно, видав не лише для використання під час богослужіння та підтримки слов'янської мови «Псалтир, Новий Заповіт», лексикон та граматику, але й для врегулювання унії так звану «Верифікацію» {*Verificasya*} [«Виправдання невинності»] — пізніше «Оборону виправдання» {*Obrona verificasyi*}, або ж «Оборону верифікації», додаток та «Викриття...». Надалі, в 1620 р. на церковному соборі у Києві було призначено Авраама {*Abrahamius*} Львівським єпископом, Ісаака Борискевича {*Isaak Boryskowitsch*} єпископом Перемишля, Павла [Афанасія] Пузину {*Paul Pucyna*} Луцьким єпископом і Лециду-Стагонського {*Aeacides Stagonski*} — Пінським єпископом.

Таку ж, як і Мелетій Смотрицький, велику роль поборника неуніатської сторони з боку уніатів, узяв на себе його колега, архієпископ Полоцький Йосафат Кунцевич, видавши 1621 р. твір, спрямований проти унії. Однак він намагався привернути народ до себе та до унії не через писання і публіцистичну полеміку, а через репутацію духовництва; для цього він не вдягав нічого іншого, крім власняниці, протягом днів займався самокатуванням та прив'язував собі перед кожною літургією на стегна пас із залізними шипами. Коли ж він, незважаючи на попередження, у 1623 р. подався до Вітебська {*Witepsk*}, у якому і магістрат, і населення були завзятими православними християнами, на нього, за вказівкою міської громади, напала чернь напідпитку з криками «Бий латиніста, вбивай папіста!» і жорстоко вбила його²). Уніати, не гаючи часу, відразу проголосили цю загибель смертю мученика та мали новий привід до переслідувань. Король направив власну, при-

значену ним комісію на чолі з Левом Сапігою для розслідування справи, а оскільки Вітебськ через це втратив свої привілеї та магдебурзьке право, то легко здогадатись, яка доля чекала б Мелетія Смотрицького, якого навмисно проголосили головним призвідником цієї смерті, якби він не врятувався втечею до Константинополя. Під час цього перебування в Константинополі він виконував доручення архієпископа [митрополита] Борецького, написати слов'янський «Катехізіс», заручившись підтримкою Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, який був би повністю подібний до греко-католицького, але був би православним. Однак здається, що після його повернення до Польщі 1626 р. знову розпочались погрози та залякування на нього: його, нібито, через події у Вітебську збирались судити, оскільки він випросив собі у вже католицького князя Олександра Острозького притулок у Дерманському монастирі. Спочатку йому відмовили в цьому через підбурювання уніатського архієпископа Вельямина Рутського: але коли він у відповідь на довгий лист князя від 19 лютого 1627 р. пообіцяв прийти на допомогу унії, його прийняли до монастиря в с. Дермань, дозволили йому ще деякий час ховатися під плащем схизми [православ'я], щоб його соратники по релігії в майбутньому могли приєднатися за його взірцем, та називати себе, як і раніше, архієпископом Полоцьким. Саме так він і листувався з архієпископом [митрополитом] Борецьким, і, оскільки той забажав від нього привезений «Катехізіс» для цензури, він виступив із заявою: Константинопольський патріарх Кирило, як і прийнятий у Константинополі «Катехізіс» Захарія Гергана, заразився лютеранськими, кальвіністськими та аріанськими вченнями, які він намагався обговорити у своїх 6-х спостереженнях про різниці між церквами Східною та Західною, щоб через це схилити уми на бік унії. Це спричинило дуже багато заворушень, а Борецький провів 1628 р. церковний конвент, на якому був присутнім також Смотрицький, та намагався виправдати свої твердження т. зв. «Апологією» {*Apologia*} [«Захистом»], у якій він водночас приписував лютеранство, аріанство та їм подібне, які прокрадалися, дотеперішньому поділу церкви, та радив своїм однодумцям по вірі якомога швидше перейти на бік Римської Церкви. Цей твір розкрив очі конвенту, який відбувався у м. Городок; він призначив новий церковний собор у Києві на 15 серпня 1628 р. Смотрицький же надрукував 1628 р. у Львові всупереч

цьому свою «Апологію до народу руського». На церковному соборі в Києві він зрікся всього, його зречення було публічно зачитано з церковної кафедри, а його твір «Апологія» було привселюдно розірвано та проклято Борецьким. Але тільки-но він таємно зник із Києва, де він пообіцяв залишитися і не повертатись до Дермані, сподіваючись отримати привілеї, які пообіцяли йому уніати, як ще 1628 р. у Львові знову було надруковано його «Протестацію» проти Київського церковного собору, у якій він стверджував, що його зречення було вимушене погрозами духівництва та козаків. Нічого не приховуючи, дуже відверто він видає своє писання «Палінодія» {*Palinodiam lamenti* — букв. «Відмова від плачу»} та «Паренезіз» {*Paraenesis ad unoinem* — «Порада до одношлюбності»}. Його «Апології» неуніати протиставлять т. зв. «Погибель» або «Загибель», а його «Паренезісу» — «Антидотум Мелетія» {*Antidotum Meletii* — букв. «Засіб Мелетія»}, автором якого був вчений ректор Києво-Братської школи Гізель {*Risjel*}. Після цього з'явився головний у цій суперечці твір Мелетія Смотрицького, а саме «Виклад, або Докори між Захистом та Засобом» {*Exenthesis eius exprostatio inter Apologiam et Antidotum*}, у Львові {*Leopoli*} 1629 р. Водночас, щоб здійснити ще одну спробу полюбовного переходу до унії та водночас супроводити перехід Смотрицького урочистими церемоніями (якому Урбан VIII тим часом після 23 лютого 1629 р. дав титул Ієрапольського архієпископа), було призначено церковний собор уніатів на 28 жовтня 1629 р. у Львові. Олександра, князя Острозького (який невдовзі пішов із життя у Львові), було проголошено комісаром короля. До церковного собору запросили також неуніатів. Останні не з'явились, а направили прийняті на їхніх зборах у Києві пункти, згідно з якими вони вимагали надалі незалежності від Константинопольського патріарха та права визнаватись справжніми єпископами та сенаторами держави. Через це уніатський єпископ Вельямин Рутський задовольнявся тим, що, щоб захистити весь народ від божевілля та самообману, нібито уніати відправляють службу в церкві латиною, власноручно провів богослужіння слов'янською мовою за східним ритуалом. Після цієї відправи на кафедру зійшов єзуїт Матеуш Бембус {*Matthäus Bembus*} та закликав присутніх приєднуватись до унії. Він видав свою проповідь ще раз у 1629 р. у Кракові під назвою «*Wzywanie Narodu Ruskiego do jedności Kościoła Katolickiego*», тобто заклик руської на-

ції до єднання з католицькою церквою. Єдиним, що було відвойовано на цьому церковному соборі, було те, що деякі присутні неуніатські шляхтичі з Підгір'я, Волині та Поділля у відповідь на подані їм писання і листи Константинопольського патріарха Кирила, які мали містити докази його кальвінізму та подібне, пообіцяли для годиться триматися разом з унією у тому разі, якщо на їхній відступний лист до патріарха він [патріарх] визнає пред'явлені їм писання та листи за свої. Такою напруженою була в ті часи ситуація з релігією. Здавалось, що злісний Рутський {Rudski} тільки і чекав на завершення Шведської війни, щоб отримати підтримку з боку релігійного Сигізмунда з його військовою могутністю.

б) Стосовно кількості козаків, яку було обмежено до 6 000 чоловік. До цього ми бачили, що козаки подались у похід кількістю 30 000–40 000. Із цього випливає, що у війні та розбоях брали участь не лише козаки з островів та порогів, але й жителі України і підданці польських шляхтичів. Ті, хто звик якимось до такого життя, вже не мав бажання регулярно займатись рільництвом, а тим більше пристосовуватись до повинності панам, поміщикам та менш за все до ярма робіт й оброків, які визначались не боргами, а поборами. Але це мало відбуватись згідно з волею польського сейму, тобто волею польських шляхтичів. Населення України мало відмовитись від козацького життя, лише жителі островів та порогів і ті, хто осів у районі Трахтемирова, могли залишитись козаками. Оскільки колись дозволили лиху взяти гору, оскільки, як то ми побачили раніше, охоче приймали до польських таборів армії складом у 30 000–40 000 козаків, то тепер виявилась неприємна неминучість та необхідність або проголосити всіх українців вільними селянами, або за допомогою сили зброї відновити стару кількість Баторія — 6 000 осіб. Дотепер намагались здійснити останнє, не без успіху, і водночас прагнули використати свої поміщицькі права в Україні та через суворість ще більше підтвердити попередню свободу, яку, скоріш за все, спочатку треба було наділити м'якішою строгістю. Навіть Юзефович визнає, що польські шляхтичі в Україні ставили себе вище простолюддя або ж, скоріш за все, принижували його та дратували народ своєю жорстокістю та своєю гордістю^{aa)}. Раніше ми вже наводили висловлювання Боплана, які стосуються того часу. — У тому ж самому запевняє і Грондський. Згідно з ним^{bb)}, польські

шляхтичі послуговувались синами українських селян свавільно як дворовими, не скорочуючи ані трішки при цьому батькам їхню повинність. І взагалі лише один із багатьох синів міг вважатись помічником батька. Від інших, які були одружені, щотижнево вимагалась сплата розміром в один польський гріш. За кожну народжену дитину, особливо за кожного новонародженого сина, необхідно було сплачувати також один гріш, і за кожну дочку при її одруженні також сплачувався один гріш. Із цього витікало ще одне зловживання: євреї, які брали в оренду товари та прибутки, отже отримували прибутки, для кращого страхування прибутків брали ключі від церкви. Ці ключі треба було брати у них кожного разу, коли священник-неуніат збирався хрестити або вінчати, а після відправи ключі знов мали бути віддані єврейському орендареві.^{cc)} Орендар же мусив під будь-яким приводом відмовляти видати ключі до тих пір, поки значною мірою не збільшували прийнятий до цих пір оброк. Із цього можна уявити собі, як відбувалось регулювання підсудності, яке дуже часто довіряли єврейському орендарю: цим легко пояснюється небажання українців, щоб відбулося урегулювання козаків.

в) У відношенні заборони виходити в Чорне море. Для козаків воно було їхньою долею, їхньою стихією, і вони не хотіли, щоб їх позбавили цього. Це були, каже Боплан, їхні прибутки, й вони жили з цього. А якщо ж ні, то, коли вони збиралися гуртом, не знали нічого іншого, ніж влаштувати пиятику та розважатися зі своїми друзями. Ймовірно, що вони саме й займалися тим, щоб знести відбудовані [реєстровими] козаками в гирлі Дніпра сторожові замки та податись у новий морський похід, коли згідно з укладеним 26 вересня 1629 р. між поляками та шведами мирним договором більшість полків, що були на службі у шведів, передислоковувалися ближче до Києва біля місцезнаходження козаків під приводом того, що загони треба розосередити та розквартирувати на зиму та утримувати їх від бунтів через жолду, яку не сплачували. Відразу ж здогадались розлючені уми про релігійне та політичне призначення цих військ, вигнали їх із вилами в руках, стратили призначеного королем гетьмана Грицька {Hrizko} [Григорія Чорного], який хотів приборкати їхнє заворушення, як спільника плану, розробленого для їхнього занепаду, обрали собі нового гетьмана Тараса, за яким, згідно з Коховським, ішов також Богдан Хмельницький^{dd)},

та розбили військом у 26 000–30 000 осіб хороброго польського полководця Конецпольського під Переяславом так нищівно, що лише серед шляхтичів^{св} загинуло 300 осіб, отже більше, ніж під час усієї Шведської війни. І навіть якщо між іншим Пясецький запевняє, що козаки все ж просили миру та знову обіцяли дотримуватись повної дисципліни та покори гетьманові, якого він призначить, та погодились видати своїх заводіїв, то цій інформації можна вірити тільки в тому випадку, коли козаки цього разу хотіли швидко отримати повний спокій від Конецпольського, який незабаром після цих подій зіткнувся з бунтівними полками, щоб здійснити, не кваплячись, розбійницький набіг на Чорному морі, про який було ухвалено рішення ще раніше. Тому що, згідно з Ля Круа, 1630 р. вони наблизились на великій кількості барок до берегів Константинополя, 12 із яких прослизнули під покровом ночі у протоку, щоб спостерігати там за турецькими вартівими галерами, але вітер виніс їх якраз посередині між 14 турецькими галерами, які обступили їх. І тоді екіпаж швидко висадився на берег, зайняв розташований зовсім близько грецький монастир та чинив опір протягом чотирьох годин. Вони вже були майже готові здатися, коли інші козаки, чию увагу привернув гуркіт гармат, підійшли на 50 барках, приєднались до них та билися так сміливо, що змогли захопити дві турецькі галери, а іншим заподіяли шкоду, звільнили свої 12 чайок та повернулись із каналу з перемогою. [Султан] Мурад спересердя хотів викинути польське посольство з Константинополя з ганьбою та лайкою і заспокоївся лише завдяки добрим словам та обіцянкам про відшкодування збитків, проте таємно направив татарам наказ — наступного року звести зі світу Польську державу.

Для виконання цього наказу в 1631 р. до Польщі прийшло татарське військо кількістю 60 000, але тут було здійснено такі заходи для запобігання, що вони невдовзі повернулись назад. На цьому сеймі, імовірно, відбулось те, про що літописи розповідають, що саме князь Костянтин Іванович, єдиний із дому Острозьких, хто й до цього часу ще не перейшов до унії, від імені всіх руських, які жили на польських землях, подав у сенат заяву-позов через церковні та політичні утиски, яку підтримували (у відношенні щодо перших) король Швеції та (у відношенні щодо обох) сам королевич Владислав: але це донині не мало успіху. Відомо, що послі-незгодні від Підгір'я, Любліна,

Сандомира {Sendomir} та інші пустили в дію на цьому сеймі всю свою красномовність та силу, щоб послабити всю насильну підтримку унії та щоб не допустити ухвали будь-яких ворожих рішень щодо козаків. Також відомо, що Густав Адольф, шведський король, хотів залучити козаків у своїх інтересах, для чого направив до них послів — бургомістра Риги — Якоба Ройзеля {Jakob Reusel}, очільника та фендриха з маніфестом, у якому він звертався до них як до благородних лицарів, вільних мужів хоробрих, володарів Дніпра і Чорного моря, і, що найважливіше, оборонців релігії християнської грецької та пропонував їм від імені короля союз для збереження та дотримання їхніх вольностей та релігії, намагався настроїти їх проти поляків та вимагав надіслати від них уповноважену делегацію⁶⁰.

§ 9. Владислав IV доброзичливий до козаків, але польська знать не вгамовує свою лють. Спорудження Кодака, страта Сулими та Павлюка. 1632—1637 рр.

На наступному виборному сеймі козаки насмілились просити не тільки дотримання релігійного миру через делегацію, але й, спокушені прикладом кварцяних, — виборчого голосу. У відповідь на одне прохання отримали вони непевну відповідь, на друге — відповідь, яка їх образила. Полягала вона у тому, що воєнні заслуги та свободу релігії козаків ураховуватимуть, якщо вони в майбутньому будуть вірними та покірними. (Тим часом Владислав Ваза {Boleslaus von Voha} розквартирував янголів миру, езуїтів, у Фастові 1632 р. в Україні). Виборчі голоси належали лише сенатові та шляхтичам, аж ніяк не ватазі лицарів фортуни та селян, які зібралися.

Конецпольські, після Вишневецьких і Потоцьких, рід найзначніших власників володінь та колоній в Україні, наглядав згідно своєї волі та заради своїх інтересів за дотриманням закону сейму щодо козаків також у наступних роках, у 1633 р., коли було відбито новий напад турків, і в 1634 р., коли було укладено прославлений мир з Москвою. Оскільки він [Владислав IV] був ще не зовсім спроможний зробити це, яким би то спритним не був він зі своїми кварцяними, звелів він 1635 р. французькому інженерові Боплану закласти на першому порозі або скелі під Києвом, яку називали Кодак {Kudak}, цитадель по-

ляків, де розташувались комендант Маріон з 200 рядовими з поляків та німців. Тільки-но все було готово, як у серпні того ж року старший над козаками Сулима {Soliman}, повернувшись із розбійницького походу та подивувавшись новому витвору, учинив напад на нього та знищив увесь гарнізон^{gg}). Полк Конецпольського знаходився неподалік; не гаючи часу, взяв у облогу Сулиму, примусив його здати фортецю та відправив його для четвертування до Кракова. Богдан Хмельницький, який наступного 1634 р. брав участь разом з іншими козаками у прославленому поході руських, прибув також до фортеці саме тоді, коли Конецпольський пихато проходжувався по фортеці. Вже, думав він [Конецпольський], що має вдосталь, щоб насолоджуватись прибутками зі своїх 100 українських маєтків. Він вважав, що тепер він вже знову спроможний тримати слуг, яких у день виплати треба скликати барабанним дробом^{hh}), бо їх так багато та розосередились вони далеко. Деяких козаків, які стояли неподалік від нього, запитав вінⁱⁱ): «Ну, люди, як вам подобається Кодак?» Хмельницький відповів сміливо латиною: «Ще не зроблено руками людини те, що руки людини не зруйнували б». До речі кажучи, у 1634 та 1635 рр. наказав Конецпольський також по самому краю острова, неподалік від Кременчука закласти міцний чотирикутник, який назвали Усть Саврань {Oucze Sauram} або Новий Конецполь^{jj}).

У Варшаві дуже зраділи новій перемозі Конецпольського та прийняли ще раз закон (від 1635 р.): «Козаки не повинні давати язичникам ані найменшого приводу для скарг під страхом втрати своїх привілеїв. Жоден староста не повинен дозволяти у своїй окрузі вирубувати та заготовляти деревину для транспортних засобів чи купувати продукти харчування, порох, свинець та кулі.

Магістрати міст мають стати на перешкоді цьому під страхом смертної кари. Жоден шляхтич не повинен дозволяти своїм синам вступити до їхньої міліції. На їхні позови щодо обмеженої кількості, їм додали ще сьому тисячу, і вони мають виділити комісарів для конскрипції цих людей, але їхня кількість не повинна перевищувати 7 000. Сплата має відбуватись завжди в Каневі. Заколотників і неслухняних, які виступають проти коронних гетьманів, а також проти свого власного керівництва, треба викреслювати з реєстру та відтинати їм голову.

Здавалось, що козаки збирались підкоритись цьому закону, оскільки Кодак означав для них покiрність. Але як тільки козаки помітили, що польська сторона заселила фортецю не настільки, як то було б треба, та взагалі втратила пильність, як вже вмиць зібралось у грудні 1637 р. 18 000 під Боровицею, вбили призначеного королем та неприємного їм гетьмана Саву Кононовича {Sawa Konowitsch} і його дорадника Федора Онушкевича {Theodor Onuskiewitsch}, покидали з посад усіх старшин та обрали іншого гетьмана — Павлюка, недосвідчену людину, як то описують його поляки. Конецпольський негайно відрядив проти них брацлавського воєводу Миколу Потоцького {Nikolaus Potocki} і той наздогнав їх окрім Корсуня ще й між Мошнами і Кумейками, де вони спочатку хотіли стати табором та влаштувати свій табір із возів. Потоцький успішно використав проти них, оскільки табір ще не був готовим, польську кавалерію, зігнав їх до маленького міста Боровиця та примусив їх урешті-решт видати Павлюка та чотирьох щойно обраних старшин. Адам Кисіль {Adam Kisiel}, який був тоді чернігівським підстаростою, шанована людина грецької [православної] віри, був парламентарем під час капітуляції та пообіцяв, що цих полонених не буде страчено. Якби не це його запевнення, козаки бились би, мабуть, до останньої краплі крові, доки не визволили б своїх товаришів. Семеро козаків було відряджено просити у короля милості та вибачення, Коховський пише, нібито він у звітках про цей похід знайшов, що одним із цих депутатів був також Богдан Хмельницький^{kk}). Але цей бій під Боровицею, який відбувся 16 грудня 1637 р., був жахливим. 6 000 козаків полягли на полі бою. Інші врятували своє життя частково завдяки втечі, частково — завдяки капітуляції. У польському війську кількістю у 4 000 було 100 загиблих та 1 000 поранених. Щодо гармат, то вдалося здобути лише 6: саме нестача великої кількоеті гармат, здається, спричинила поразку козаків у цьому бою. 18 грудня в ще не охололій запеклості поляків було спалено Чигирин.

Козацьке військо, кількістю 4 000 людей, вирішило здійснити авантюрний похід, подавшись усі разом до персів, оскільки до них дійшли чутки про їхню ненависть та ворожнечу з турками. Вони пробивались успішно через велику кількість татарських орд та врешті-решт натрапили на донських козаків. Ці зустріли їх як братів, але відраджу-

вали від цього пригодницького походу до Персії. Вони казали: якщо ті й бажають щось здійснити, то не треба ризикувати робити це так далеко. Адже поблизу є Азов, так вдало розташований для здобуття трофеїв та морських розбоїв. Після цього, ще у 1637 р.¹¹⁾, вони оточили Азов. Турецьке військо кількістю в 4 000 глузувало з цієї ризикованої справи, для якої козаки привели з собою лише 4 легких гармати, але козаки, обкопуючись глибокими траншеями, все більше наближались, видерлись на міську браму і захопили фортецю, якою турки з жахом поступились.

Татари, за наказом турків, які на той час були зайняті в Перській війні, мали розпочати облогу Азова, але повернулись додому всі у крові. 1641 р. їх узяв у облогу Піалі-ага з 45 галерами (які, однак, були дуже важкими і не змогли висадити артилерію на суходіл) та паша Делі-Хусейн з військом 80 000, але козаки кількістю 1 400, серед яких було 800 жінок, своїми мінами та подібними до них засобами зіпсували всі їхні намагання. Коли ж у 1642 р. підійшла ще сильніша турецька армія, вони висадили фортецю в повітря, а самі втекли.

§ 10. Бунт Острянина 1638 р. В Україні козаками керують замість власних гетьманів комісари

Відтак високородні польські пани вважали, що цілком тримають у руках віжки правління Україною. Сейм у квітні 1638 р. вилив свій гнів помстою на крові Павлюка та його співбранців у дуже нешляхетний спосіб, усупереч обіцянкам польських генералів та Адама Кисіля. Після цього було видано довгий закон такого змісту: «Усі привілеї та почесні звання козаків через їхнє бунтарство скасовуються, і козака надалі треба вважати лише рівним будь-якому селянинові». Хоча ще 6 000 реєстрових козаків мали бути збережені, але не під проводом жодного самостійно обраного ватажка, а лише під орудою комісара із середовища польської шляхти, який мав скласти присягу на вірність Речі Посполитій та королю, перешкоджати всім свавіллям, змушувати до відшкодування всіх заподіяних збитків і бути слухняним великому коронному воеводі. Цей комісар мав жити у Трахтемирові, а решта козаків — в окрузі, яка мала бути окреслена власними комісарами навколо Черкас, Канева, Корсуня. Поза цими межами ніхто не мав права

нічим володіти, щоб якийсь інший українець під жодним приводом не зміг до них приєднатися. Те, що досі козаки самовільно стягли в округу Трахтемирова і чим там користалися, саме тими комісарами мусило тепер бути повернене його законним власникам. Один полк за одним мусив по чергово вартувати острови та пороги, щоб перешкоджати татарам при форсуванні річок, а козакам — при виході в Чорне море. Крім цієї варті, ніхто не мав дозволу вирушати на острови та пороги, окрім як із перепусткою командуючого комісара. Хто без такої перепустки був би затриманий комендантом фортеці в Кодаку, той мав би накласти головою. Реєстрові козаки у своїй окрузі мусили бути позбавлені всіх утисків та виведені з-під юрисдикції старост і підстарост; натомість і козаки не повинні були втручатися у справи місцевих цивільних жителів; суперечки між першими та останніми мав розв'язувати змішаний суд.

Доки польське збройне формування {die Pohnlische Miliz} містилося по зимових квартирах, а Дніпро був скутий кригою, козаки лишалися спокійними й ганебно покірними: бо, твердить Окольський^{m)}, на воді козак може все, вміє все, зважується на все; без води він — ніщо. Тому він і називав Дніпро — Славутою, тобто, за Окольським, — *slawy huta* — оселя або осідок слави. З настанням весни 1638 р. вони [козаки], свідчить оповідач, відразу ж призначили Острянина своїм старшим над островами, придали йому Гуню та Скидана, спорядили делегацію до донських козаків за допомогою, розповсюдили циркуляри по українських монастирях, містах і шляхтичах, що не пристали до унії, направили священників своєї віри на Волинь, Покуття й Поділля та навіть через Грицька Горілого {Chriska Horile} та Андрія Озеренка {Andrej Osesenka} до кінця лютого 1638 р. закликали на підмогу кримського хана обіцянкою відступити йому все завойоване в Україні. Острянин зі своїм маленьким загоном спочатку не наважувався на далекі походи — він уважав за краще, каже Окольський, дуже грубо, немов та жаба, кумкати в болотах, аніж вити на палі, подібно до своїх попередників Наливайка, Підкови, Косинського, Павлюка, і тому розпочав аж знизу плюндрувати Кременчук, Хорол {Chokol}, Омельник та займати укріплений табір при Говтві на річках Псел і Хорол. Поляки, які самі мали на своєму боці та у своєму таборі деяких реєстрових козаків під проводом Ілляша Караїмовича {Elias

Kareimowitsch}, втратили багато людей, коли вони під командуванням Миколи Потоцького напали на це місце; їхня кіннота не могла діяти через характер місцевості, а їхня німецька піхота була зле підготовлена через нестачу боєприпасів. Після цієї маленької перемоги Острянин вирушив до Лубен, щоб долучити до себе підкріплення, які наближалися, але тут не зміг пробитися через польське військо і мусив змиритися з тим, що підкріплення, яке йому надав Путивль, потрапило до рук тих же таки поляків. Під цей час козаки дали свою найвищу владу в руки спритного чоловіка Дмитра Циняцевича Гуні, {Demeter Cyniatzewitsch Hunia}, який відзначився був уже в сутичці під Кумейками {Kunojka}. Цілий липень та серпень він боронився в ошанцьованому таборі у степу при річці Старець, козаки поклали на полі бою більше поляків, ніж то сталося в усій останній Шведській війні; [потім він] щасливо пробився, і у вересні решта капітулювала, застерігши собі умову, що ухвала сейму від квітня цього року має піти до виконання не раніше, аніж посланці, яких вони хотіли спорядити до короля, повернуться з відповіддю. Цими посланцями, яких вони визначили в Києві вже під польським впливом (9 вересня 1638 р.), були Роман Половець, Богдан Хмельницький, тоді ще сотник або капітан, Іван Богун, Іван Вовченко {Iwan Boiaczup, Iwan Wolczenko}. За цієї нагоди загалом 12 000 козаків, серед них і сам Острянин^а), як видається, пробилися вищезгаданим чином та завернули частково в Московську землю, частково до татар. — Після укладення миру Конецпольський із 4 000 людей вирушив до Кодака, розпорядився протягом місяця зміцнити цитадель, а інженерові Боплану — проїхати й дослідити усі пороги^о), вірогідно, для перешкодження всіляким зібранням на порогах. — Козаки при капітуляції зрозуміли це якраз так, що їхню долю лише тепер удруге мало бути визначено королем, а саме, як вони сподівалися, з відновленням їхніх прав. Поляки, однак, тлумачили це в такий спосіб, щоб дотримувалися ухвали попереднього сейму, і посланці у короля мали всього-на-всього попросити пробачення: щодо цього були відколення спочатку тих, що радше парширували б до Москви і т. д., а потім багато ремствувань також серед тих, що залишилися, поки нарешті через залякування польською кавалерією по декілька осіб від кожного полку були змушені прибути до Києва й обрали посланців. У грудні 1648 р. комісія призначила

Петра Коморовського замість старости й гетьмана коронним комісаром; передала йому після складення присяги всі прапори, зброю та клейноди, звеліла обрати полковників Черкаського, Переяславського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського і Чигиринського полків із польських шляхтичів, дала їм на підмогу 2-х осавулів із середовища козаків — Левка Бубновського та Ілляша Караїмовича, які й до того завжди трималися були поляків, з 600 гульденами золота, призначила всіх капітанів із 200 гульденами золота і всіх отаманів із 60 гульденами. — Ця комісія, на чолі з Миколою Потоцьким, брацлавським воеводою, датувала це своє розпорядження з Маслового Ставу 4 грудня 1638 р. і йменувала себе «для виконання останніх законів сейму (яким повністю були підкорилися козаки на річці Старець) про запорожців із боку Королівської Величності послані комісари». Не відомо, чи здійснилася делегація, рішення про яку ухвалили козаки⁹⁾. Пясецький {Piasec.}, однак, розповідає, у який спосіб козаки були схилені до покори. Після того, як козаки розійшлися по домівках, каже він, умови капітуляції не дотримувалися, а на воїнів, які поспішали до своїх жінок і дітей, було велено кіннотникам нападати поодиноці, рубати впень і розпорошувати. — Згідно з рукописними літописами, зібралися ще (після Масловооставського акта?) взимку 1638 р. декілька козаків під проводом Півторакожуха на річці Мерла, яка впадає у Дніпро, але знову розсіялися при наближенні князя Вишневецького і мали радість хіба що з того, що бачили, як гинуть поляки через суворість зими. І, здається, козацька делегація дійсно-таки склалася: бо в «Анналах» згадано козацького гетьмана на ймення Булюк {Buljuk}, останнього у той часовий період до Хмельницького, який, однак (у 1640 р.), начебто помер і після якого поляки нібито звеліли керувати командуванням козацького війська комісарам. Це мало бути знаком, що Владислав на благаання козацьких депутатів дарував їм ще свого власного гетьмана.

Сказати про це щось визначеніше й певніше не видається можливим, позаяк польські літописці, які писали пізніше, стають поверховішими та неповними, а рукописні літописи також є дуже хиткими і дають певність тільки через історичне порівняння. Так, приміром, вони повідомляють, буцімто Острянин і Гуня були страчені у Варшаві, чого не стверджує жоден польський письменник.

§ 11. Погане управління козаками з боку польських комісарів у 1640–1647 рр. Чисельні нові колонії польських магнатів в Україні

Уже здавна польські магнати хотіли призвести Україну до наступного. Число козаків мало бути обмежене, самі козаки — перетворені у звичайні наймані війська. Польські пани мали тим часом спокійніше і свавільніше, хоча і шляхом пригноблення своїх селян, користатися з маєтків, що їх вони вже осіли, та за вподобанням закладати нові слободи {«Colonien»} й подвоювати свої прибутки, більше вже не побоюючись побачити своїх холопів покликаними від плуга запаморочливим козацьким духом вольності й геройства. У той час так діялося, що де тільки для самого Конецпольського Боплан заклав 50 поважних розмірів слобід {Sloboden}, ті за небагато років утворили більш як 1 000 сіл. Що тільки не чинили для подібних замірів Потоцькі й Вишневецькі! {Potokis und Wischnjewetcki's!}. Послухаймо-но не наділеного маєтками в Україні, а безстороннього Пясецького {Piasec.}⁹⁾: «Метаморфоза козаків, на його думку, спричинила ніщо інше, ніж користь декільком приватним власникам і шкоду Речі Посполитій. Останню по-справжньому відчують лише наші нащадки, коли вони замість вічно пильного й безкорисливого прикордонного загону козаків змушені будуть на посполиті кошти й не без нового обтяження гідного подиву народу утримувати почасти — постійну залогоу в Кодаку, почасти — незграбних найманців проти татар». Висловом «незграбні найманці» (tardigradi stipendiarii) Пясецький натякає на 1640 р., коли татари в лютому — на знак помсти за Азов — спустошили українські місцевості, зокрема також маєтки Вишневецького, причому Конецпольський зі своїми хрупучими на зимових квартирах кварцяними не зміг їх настигнути.

Послухаймо далі, що повідомляє Грондський про хижацтво польських панів комісарів⁹⁾. Коли козаки, позаяк вони тепер мусили залишити меч на іржавіння, бралися за мисливську рушницю і в диких полях забивали турів, оленів, диких коней, лисиць, то комісари підстерігали тих, що поверталися з полювання, і почасти просили трохи здобичі собі як їхнім начальникам, частково відщипували собі в них дещо під приводом нібито скоєного переступу, частково

викупляли собі в них дещицю за гроші, але за заниженою ціною. Те ж саме чинили вони з рибалками. Часом вони немовби через нехлюйство допускали козаків до вилазок за кордон морем і суходолом, коли ж ті поверталися, то вони дуже суворо карали учасників вилазок під тим приводом, щоб сусіднім татарським і турецьким комендантам показати взірець польської вірності й віри, відбирали в них найласішу здобич і залишали їм менш значущу, аби тільки не зовсім занапащати їхній дух, а залишити якість заохочення до подібних дерзань. Офіцерські посади надавали вони не найзаслуженішим, а тим, хто пропонував найбільше; вони також спокійнісінько звільняли офіцера, коли приходив інший, який знову щось пропонував за посаду, і офіцер із тим прибульцем не міг витримати змагання повторними дарунками. Вони дозволяли козакам винокуріння та пивоваріння в тяжких трудах тільки для власного споживання; право розливу для громади вони застерегли виключно для себе. Якщо при пиятиках або ж поза ними справа доходила до дрібних чвар, які за національним звичаєм здебільшого найкоротшим шляхом залагоджувалися угодою, то комісари не дозволяли угоди, а втручалися у справу під приводом суддівського обов'язку, щоб мати змогу накладати і стягати грошові штрафи та мита.

Що ж до релігії, то тепер поміщицьке судочинство в українців і авторитет польських комісарів та офіцерів мали довершити те, що не вдалося зробити політичною справою уряду через публічні закони при владарюванні добромислячого Владислава. Дозволю собі тут короткий відступ до справи унії з часів Владислава IV. Ще на сеймі той як королевич, щоб поєднати на свою користь також голос незалучених до унії та незгодних (що його [голос] Густав Шведський хотів привабити на свій бік) і підготувати собі уряд, спокійний із релігійного погляду, — підтримав прохання гінців із т. зв. руських воеводств про повернення забраних від незалучених до унії церковних маєтків залученим до унії і вмовив митрополита Рутського {Rudŕki} підписати акт, згідно з яким кафедральний Свято-Софійський собор у Києві з майном Видубицького монастиря мав бути відписаний залученим до унії, решта церков — незалученим до унії у Києві, так само як і церкви у Брацлаві, Галичі, Львові, Жидачеві, далі — чотири церкви в Могилеві та дві в Орші мали зберігати вільне відправлення релігії, отриманий Тишкевичем від Сигізмунда III дарчий лист на Свято-

Михайлівський монастир у Києві, мав уважатися нечинним і теперішній власник мав залишатися при своїй власності, з припиненням порушень у зв'язку із цим процесом мала залишитися незалученою до унії Святодухівська церква у Києві, мали існувати далі незалучені до унії Львівська єпархія, монастирі Печерський, Унівський, Жидачівський, а також нинішні школи, шпиталі, семінарії незалучених до унії, і ненавернені до унії мали право обіймати міські посади. Цей акт, з одного боку, був відкликаний і позбавлений чинності папським нунцієм за наказом Римської конгрегації для поширення віри, з іншого боку, він не вдовольнив і незалучених до унії, бо ті нічого не отримали собі в повернення, а тільки були збережені в їхньому нинішньому стані. Архімандрит Печерського монастиря Могила був саме тим, хто подав справи ненавернених до унії на розгляд сейму, і подав так розумно, що на чутку, нібито козаки були готові рухатися через Волинь на Варшаву для просування своїх релігійних скарг, нарешті було створено комісію на чолі з Владиславом, яка далі визначила таке:

1) Софійський храм у Києві разом з усіма належними йому маєтками належить залученим до унії, але новоспоруджувана при Свято-Михайлівському [монастирі] митрополита церква ненавернених до унії має бути наділена з боку Речі Посполитої такими ж маєтками й прибутками.

2) Луцька єпархія залишається за незалученими до унії.

3) Новозаснованій для ненавернених до унії литовців Оршанської єпархії Річ Посполита призначає 2 000 гульденів прибутків зі смоленських маєтків.

4) Перемишльська єпархія має полишити залучене до унії духовництво і надати місце ненаверненому до унії.

5) Гродненський монастир {das Grodsinskische Kloster} має належати митрополії незалучених до унії.

Королевич Владислав не зважив на те, що Рутський покладався на папського нунція, а цей відмовився від своєї згоди, він підписав акт комісії та доклав до нього печатку і звелів за польським правопорядком включити його до Варшавського судового протоколу, ба навіть також у його пунктах щодо капітуляції пообіцяв він по тому підтримувати мир у незалучених до унії. Духівництво, навпаки, як католицьке, так і уніатське, відразу після вибору внесло протести — 8 і 10 листопада

1632 р. Залучені до унії посилалися, зокрема, на Папу [Римського] та гальмували виконання розпорядження, якому Владислав, навпаки, через своїх посланців до Риму сам пообіцяв посприяти. Але Петро Могила тим часом був висвячений на архієпископа [митрополита] Київського, перебрав володіння Софійським храмом, учинив помазання трьох єпископів, яких не вистачало — Перемишльського, Мстиславльського {von Mscislaw} і Луцького — та отримав від короля Владислава привілей на академію, в яку він перетворив Київську братську школу. Цей міцний чоловік був нащадком і родичем тих Могил, які завдяки польській допомозі певний час посідали престол молдавських господарів. Святий престол, звісно, у дусі того часу також запротестував, і деякі світські поляки, які вважали, що управління їхньою совістю належить не Богові та його дарові — розуму, — а духовництву⁹), запротестували вслід: але Владислав залишився стійким і спричинив у серпні 1635 р. нове підтвердження подання комісії; однак від нього зуміли витиснути грамоту від 14 березня, в якій він заявляє, що все це досі вчинено ним не для утвердження та посилення схизми [православ'я], а на благо Речі Посполитої: зрештою, він, мовляв, буде захищати унію і маєтки залучених до унії. Так воно було з релігійними справами, коли запальний Рутський помер 1637 р. і Рафаїл Корсак, Мінський єпископ, поміркованіший чоловік, став його наступником, який скінчив свої дні 1641 р. у Римі. Новий уніатський митрополит Селява {Sielawa} неодноразово навідав на короля зі скаргами та проханнями, але того не можна було спонукати ні до чого іншого, як у 1647 р. пообіцяти комісію для розслідування обопільних прав, скарг та вимог.

Таким чином, те, що тепер іще мало відбутися на користь унії та католицизму, мусило відбуватися під приводом землевласницьких прав польських поміщиків; але саме це чимало посприяло також тому, що останніх зненавиділи козаки. 1645 р. воєвода Тишкевич увів єзуїтів до Києва; вірні своїй ролі тут, як і скрізь, почали вони доказами (диспутували впродовж трьох днів з ученим ректором Києво-Могилянської академії Гізелем) і закінчили насильницькими та кровожерними засобами. Грондський звинувачує їх у тому, що за їхньою спонукою стала більшість загарбань церков, викидання мощей, масових [гусарських] навернень та силоміць нав'язаних союзів, які тоді розхитали Україну.

§ 12. Сварка Богдана Хмельницького з Чаплинським за маєток Суботів. 1646 р.

Прикладів чимало є в історії, що особливо за таких напружених обставин, як ми щойно навели про Україну, щонайменші причини призводять до щонайбільших подій. Богдан Хмельницький, відомий своїми частенькими делегаціями до двору, хоча яким підозрілим він став Конецпольському через свою діяльність (так що Конецпольський на своєму смертному ложі нібито засвідчив, що йому боляче покидати Хмельницького живим, якого досі тільки його благодіяння і його поважність тримали смиренним⁹⁾), а все-таки через призначення Конецпольського при новому влаштуванні козаків піднісся до посади польового писаря {Feldpissar}, або ж нотаря {Notar}, козаків¹⁰⁾. При цьому він жив цілковито спокійно у своєму маєточку Суботів, залюднив його кількома поселенцями і зазнав лише одного нещастя, маючи заздрісного сусіда в особі такого собі Чаплинського. Цей чоловік, чигиринський підстароста, нещодавно був отримав від Станіслава Конецпольського в подарунок у тій місцевості пустелю¹¹⁾ і заздрив сусідові Хмельницькому за достаток його маєточка, що його [достаток] він сподівався по змозі досягти у своєму власному [маєтку] лише після багатьох років і багатьох зусиль. Тому, коли татари одного разу показали в околиці Чигирини, то підстароста відрядив проти них нікого іншого, як Богдана Хмельницького, якому він передав також прапор. У цьому наступі Хмельницький отримав від свого сусіда удар по голові, смертельну силу якого відібрав тільки його міцний залізний наголівний обруч; такий удар, що його ініціатор виправдовував тим, нібито він уважав поперед себе татарина¹²⁾. Відтоді Хмельницький став дуже недовірливим і побоювався суду дідичів {Nabobs-Verfahren}: тим паче оскільки після бою Чаплинський — нібито розсерджений тим, що бачить його живим, — закинув йому слабкодухість і нехтування своїм обов'язком, який він, можливо, через запаморочення від удару не так уже й точно виконав, вирвав прапор з його рук та покарав арештом¹³⁾. Чаплинський і справді невдовзі подався іншою доріжкою, щоб накласти руки на маєточок Хмельницького. Він доповів чигиринському старості, а ним був, як здається, молодий Олександр Конецпольський (звідки у Грондського виникло хибне міркування,

буцімто Суботів чатково був помістям Конецпольських), що маєточок Хмельницького, власне, мовляв, належить чигиринському старості, що Хмельницький, мовляв, про наділення ним не має жодного писаного документа, що взагалі було б непристойно якомусь там хлопіві з козаків⁷⁾ дозволяти панування над поважним помістям із підлеглими і що тому Суботів треба прилучити до обліку староства. Це останнє таки й сталося: Хмельницького збройною рукою було викинуто з його володіння, і Чаплинський вселився туди орендарем. Даремно Хмельницький покликався на усну поступку²⁾ попереднього чигиринського старости Даниловича, на заслуги свого батька і на свої власні: він із його вимогами був спрямований на шлях [захисту в суді свого] права. Тут йому було остаточно відмовлено в його маєтку і на викуп його втраченого права власника присуджено йому всього-на-всього 50 гульденів. Хмельницький через це впав у крайне обурення. «Ще, — сказав він, — моя козацька мати не вмерла (мій козацький дух не згас), Чаплинський забрав у мене ще не все, доки ще моя рука може володіти шаблею»³⁾. З цими погрозами він відбув до Варшави, щоб там за порадою деяких учених правників клопотатися про задоволення своїх скарг політичним шляхом. Тільки-но він щез, як Чаплинський забрав його коня як за буцімто не сплачений податок і навіть заволодів жінкою Хмельницького, покатоличив її під тим приводом, що вона нібито була лише співмешканкою Хмельницького, заручив із собою⁴⁾. Малолітньому Тимофію Хмельницькому, який переказував погрози свого батька, він звелів через Петра Коморовського (козацького комісара і свого зятя) завдати побиття, яке той мусив витримати привселюдно на чигиринському базарному майдані⁵⁾.

§ 13. Напруження стосунків короля Владислава з парламентом; таємні наміри першого: підготовка до цього в Україні й у Варшаві 1647 р.

До Варшави звернувся Хмельницький тим упевненіше, що він уже заздалегідь був повідомлений про таємну прихильність короля до козаків та про певні плани, що їх Владислав {Vlad.} нібито задумав з останніми. 1646 р. в Україну королем був направлений якийсь Радзівєвський {Radzieiowski} під іншим приводом, а саме — об'їхати

маєтки своєї дружини, але з головним завданням — вивідати настрої й налаштувати декілька підприємливих голів на користь короля та його намірів^d). Радзівєвський, бідний шляхтич, якого Владислав підняв з пилюки і який тому був цілковито відданий королю, мав багато труднощів із тим, щоб осягнути своїм розумом козака, котрий став похлливим через неодноразові поразки. Врешті-решт він звернувся до одного зі своїх давніх знайомих, одного з козацьких очільників, як про це сказано у Лінажа; і то був, як можна зробити висновок із зіставлень, Барабаш, на той час осавул козаків. Лінаж запевняє, що Радзівєвський нібито вручив тому королівське послання^e), в якому король начебто запевнив їх, що з його боку немає місця жодній осторозі супроти того, щоб козаки здобули свої старі вольності. «Аннали» також згадують таке королівське послання до Барабаша, як відповідь на скарги, що їх козаки надіслали були королю, у якому виразно сказано: «Браві воїни! Якщо Ви маєте шаблю і силу в руці, то що Вам заважає самим собі здобути вольності?» Хмельницький, як кум Барабаша, невдовзі теж дізнався про послання короля, і він був одним із тих, хто порекомендував Радзівєвського королю, щоб той мав його до послуг для виконання своїх задумів.

Обом сторонам, як Хмельницькому, так і королю, зустріч у Варшаві 1647 р. була тим бажанішою, що королю дійсно не залишалось жодного іншого джерела підмоги, окрім козаків.

Повідомлення Радзівєвського, напевно, прозвучало для козаків не цілком сприятливо, тому що Барабаш не був запальним чоловіком; він був щиросердо відданий полякам та нинішньому статусові козаків і не бажав собі нічого іншого. І все-таки повстання козаків було єдиним засобом привести короля до мети, після того як інший засіб — уведення чужого війська {*fremder Miliz*} під приводом війни з турками — повністю провалився на сеймі 1646 р.

Але якою ж була остаточна мета короля? Радзівєвський у Лінажа скаржить на огульне звинувачення супроти короля Владислава, як нібито він хотів здобути для трону більше поваги і, можливо, також успадкування. Проти цього звинувачення спрямована вся його оповідь: вона має довести, що Владиславове бажання нібито було обмежене лише честю й славою, яку він здобув собі війною з турками, проте ціла його оповідь радше посилює, аніж знімає підозру^f),

і Радзівєвський сам дає зрозуміти, що Оссолінський спокусив короля на більше, ніж той сам спочатку наважувався. Поляки часто-густо закидали королівському канцлерові Єжи Оссолінському, найзавзятіше — Єремія Вишневецький усно, інші — письмово й друком, що він нібито хоче скористатися козаками як зряддям, щоб знищити рівність та свободу польського лицарського стану і дати змогу королівській сваволі пробити всі конституційні обмеження⁸⁾. Лобщинський {Lobscynski} говорить про таємні причини козацької війни, які він свого часу нібито хотів викрити⁹⁾. Нехай увесь перебіг подій у цій справі насамкінець дасть змогу читачеві судити самостійно.

За Радзівєвським, спочатку лише четверо посвячених знали про королівський план, як перемогти турків, та про увесь його обсяг, і сам Оссолінський спочатку не знав нічого про те, що планували зробити з козаками. Цим планом передбачалося найняти чужі війська, озброїти 12 000 козаків і дати дозвіл сейму на усе це. Щоб якнайскоріше витиснути дозвіл останнього, спочатку було найнято війська і зведено разом 14 000 людей¹⁰⁾: та грошима зарадила королева, і коли іноземні полки вже наближалися до кордонів Польщі, було скликано всезагальний сейм, використано побажання венеційського посла синьйора ді С. Треполі про допомогу у Венеційсько-Кандійській війні та його ж пропозицію про 200 000 талерів субсидії, з яких уже 20 000 було зведено виплатити з розстрочкою; але виконано було настільки мало, що, позаяк полководці Конєцпольський та Яків Собєський були першими, які заперечували й відраджували від небезпечної війни з турками, то посланці земель тим паче піднялися проти іноземних військ та податків і змусили короля поквитатися з іноземними полками й забажати їх виведення.

Невдовзі після цього бурхливого сейму померли найзапекліші противники короля, які створювали настрої в польських військових колах і керували ними, — Конєцпольський та Яків Собєський — перший у березні 1646 р. Отже, при дворі знову заопікувалися улюбленим проектом Владислава, розраховували на козаків, на сталі польські війська, на князя д'Арпажона, якому дали змогу прибути з Франції, та на декількох французьких офіцерів, яких запросили по закінченні 30-річної війни, — і за цим опікуванням Хмельницький якраз його і застав.

Цей чоловік спочатку виклав перед сеймом свої скарги проти Чаплинського, але не знайшов тут підтримки. Щодо маєтку йому вказали на порядок судового процесу, який не може бути змінений заради однієї приватної особи, а щодо відібрання жінки, то йому було дано зневажливу й глузливу відповідь, що він з-посеред багатьох красунь, які є на світі, мав би підшукати собі іншу^k). Більше дослухався до нього король. Він дав йому зрозуміти, що, позаяк Чаплинський став на шлях насильства проти нього, він повинен чинити так само і що вдатися саме до цього засобу хіба що й лишається козакам, щоб вирватися з їхнього нинішнього стану пригноблення. Він був також у різний час випитаний королем та міністрами, чи він та його козаки схильні служити у якій би то не було війні за першим кивком короля^l). Від нього Оссолінський лише вивідав — як запевняє Радзівівський — усю таємницю, що для потреб короля, мовляв, хотіли повернути козакам їхню стару чисельність і статус. Оссолінський, який і без того був розлючений на парламент, бо він у 1634 р. поховав його шанс на закордонний князівський титул, а в 1638 р. — на лицарський орден Непорочного Зачаття, підтримав, отже, від усієї душі пропозицію, але відтепер надав їй зовсім іншого повороту.

На його думку, король повинен був залишити план Турецької війни і потребувати допомоги козаків, щоб збурияти татарського хана проти поляків, причому оборонна війна тоді все-таки радше, ніж наступальна війна, спонукатиме парламент до субсидій і дозволів на користь військ. Оссолінський, начебто ображений, що його досі не пошляхили у план повністю, усвідомлював тепер, що віднині опанував повну довіру короля й цілковито переконав його в добротності свого плану. Грондський розповідає, що Оссолінський поряд із якимсь Станіславом Любовицьким {Luborwitzki} (від котрого Грондський, як він запевняє, нібито все це почув) подався в Україну під приводом об'їзду прикордонних фортець, тут вивідував — щоправда, даремно — у Миколи Потоцького, чи не можна того заманити на бік короля; після чого Хмельницькому тепер ще ближче розкриває [свій намір] саме йому (а не Барабашеві, як було спочатку визначено) передати при кількох свідках гетьманську булаву і прапор. Тоді мав би бути обумовлений план, що Хмельницький за посередництва підбурюваних татар знову дасть пошляхлення козакам; коли ж справа наблизиться до

мети, то він після відсилання татар мав би оголосити себе гетьманом. Хмельницький дякував за довіру короля й канцлера, змалювавши йому труднощі, але пообіцяв зі свого боку зважитися на все. Наприкінці він доклав усіх старань, і йому вдалося також у бундючного і непіддатливого на новації Барабаша, свого хрещеного батька, виманити вищезгаданого королівського листа, котрий у Барабашевих руках був дуже небезпечний, у руках же Хмельницького міг стати найдієвішим засобом розбурхування козаків^{m)}. Тим часом запальність у приватних справах та мстивість Хмельницького, а також наклеп іншого козака замалим не зірвали увесь великий намір у особисто Хмельницькому неприємний спосіб. Він викликав Чаплинськогоⁿ⁾ на фехтування шпагами, а позаяк він сховав під своїм головним убором шолом, а під убранням — панцир, бо передбачав, що нищий у помислах Чаплинський прийде не сам, — то він його разом із трьома служниками, що поспішали йому на підмогу, щасливінько змусив утекти. За поданою з цього приводу скаргою та за іншим доносом козака Романа Пешти^{o)} {Roman Pesta}, що Хмельницький у минулому, 1646 р. буцімто підстеріг Олександра Конецпольського, сина великого коронного полководця, який виступив проти татар, щоб йому, який і так через холоднечу втратив дуже багато людей^{p)}, відрізати зворотний шлях через загородження проходу, і що нібито він також тепер веде дуже зухвалі балачки та провадить підозрілі переговори^{q)}, — то вже Олександр Конецпольський видав наказ полковникові Чигиринського козацького полку, литовському шляхтичеві Кжезовському {Krzewowski} заарештувати Хмельницького тоді, як він мусив здійснити необхідний об'їзд своїх маєтків. При своєму поверненні Хмельницький з'явився в Бужині {Buzyn} з рештою козацької старшини, щонайзворушливіше вибачився, представив свідків і натрапив на стільки нарікань, особливо підстарости Чаплинського, як запевняють літописи, та Кжезовського, що хоча він і був залишений на волі, проте Кжезовському було доручено тримати його при собі й увесь час уважно пильнувати за його поведінкою.

Коли ж Кжезовський одного разу винюхав запах хмільного, Хмельницький зважив, що наспіла для нього найліпша пора здійснити своє призначення й свою обіцянку; він утік на острови, спочатку на Базавлук {Butschek}, потім — на Микитин Ріг, куди він і прибув 7 грудня 1647 р.

§ 14. Хмельницький на островах і в Криму 1647 р. та на початку 1648 р.

Хмельницький застав на островах 300 козаків, які там несли звичайну варту: він зібрав спочатку тільки найстарших і найхоробріших серед них, з-поміж яких деякі вже знали про справу, розповів свої таранати, рішення короля, вказав на необхідність скинути ярмо та постати під панування одного короля, а не багатьох¹⁾, і зустрів схвалення. Але як? — то було тепер загальне питання. Хмельницький удав, нібито він сам має щонайбільше небажання до союзу з татарами через пошану до християнства; але позаяк, особливо через нестачу гармат, чужоземна підмога є необхідна, і все-таки її нема чого очікувати від московитів, у яких іще не загоїлися рани, здобуті в останній Польській війні; а понад усе це ще й намір короля — і тут він показав прапор, булаву та лист до Барабаша — виразно спрямовується на те, щоб на певний час наштотувати татар проти Польського королівства, — отже, видається необхідним закликати на допомогу татар. Вони мали б бути до цього тим більше схильні, оскільки Конецпольський ще 1646 р. вирушив проти них у похід, але у звичних коштах данини їм було відмовлено, і для них можна було вбачати таку перспективу, що інакше, коли вони не стануть на боці козаків, король Польщі захоче їх гвалтовно перемогти. Відразу присутні козаки були згідні: вони вважали це Богом посланою нагодою здобути собі знову свої старі привілеї, а стосовно польської шляхти, яка їх, козаків, прирівнювала лише до собак, не вважали за обов'язок брати до уваги християнську релігію; вони закликали Хмельницького своїм гетьманом і розважили так, що найліпше він сам міг би ввести хана у суть справи²⁾.

Хитрий Хмельницький ще не дав собі вдовольнитися цією згодою: він представив справу як настільки важливу, що про це мали повідомити і архієпископа [митрополита] Петра Могилу та ухвалити своє рішення. Посланці вирушили до Києва; Могила — вірогідно, на подання королівської грамоти — висловив свою повну згоду, ба навіть наклав церковне прокляття на тих, хто не хотів надавати сприяння доброму намірові.

Тоді Хмельницький подався прямо до Криму; а незадовго перед тим, за домовленістю з Оссолінським, татарські гінці, які мали забрати

річну данину в Кам'янці, привезли із собою пустопорожні відмовки, і на ханові скарги якраз надійшла відповідь Оссолінського: «Його Ханська Величність мали би знати, що Вони мають справу з королем, який уміє правити й захищати свій народ, а не платити данину». Хан негайно пообіцяв підтримку, тільки-но він у діяннях побачить, що козаки справді всерйоз хочуть зв'язатися з поляками. Із цією обіцянкою Хмельницький повернувся назад і відтепер почав нишком готуватися.

§ 15. Хмельницький, переможець [у бою] на Жовтих Водах {gelben Wasser} і при Корсуні у травні 1648 р.

Хоча як таємно Хмельницький провадив свій намір, проте засоби, котрими він хотів збурити настрої українців, так чи так не могли лишитися непоміченими. То тут, то там українці при своїх пиятиках зроняли зухвалі слова, поводитися впертіше та позирали на зброю. Усе це доносили єврейські орендарі своїм панам, і повстання острівної залози більше не можна було приховувати. Микола Потоцький (як не намагався й Оссолінський переконати його в безпідставності всіх побоювань та подати зв'язок вартових на острові всього лише як єднання для рейду проти татар, котрий, певно ж, можна було й допустити)⁹⁾, як не хотіли навіть Кисіль та Любомирський спрямувати його на шлях добродіяння, захотів не зрадити правила — придушувати подібне зло у зародку; тож він у той час, коли сам залишався на місці разом із головною армією, бо не видно було ворога, направив свого сина Стефана Потоцького з 5 000–6 000 осіб та 12 гарматами, вважаючи, нібито має справу з позбавленим усіх джерел допомоги Хмельницьким, тому що віддаленість тих місць не дала йому знати про попередньо проведені з татарами переговори. Із цих 5 000 осіб тільки 1 500 були кوارцяними, решта — самі лише реєстрові козаки під командуванням польського комісара над козаками Якова Шемберга {Huacynth Schemberg} та осавула Барабаша; козаки отримали наказ напасти на Хмельницького на воді, тоді як Потоцький і Шемберг на суходолі стали табором упритул до Дніпра. Хмельницький при першій же поголощі покинув острови та суходолом виступив назустріч ворогові; але він залишив на островах довірених людей, і серед них надійного Джеджалія {Dendscha}, який повідомив реєстрових козаків, тільки-

но вони висадилися на острів, про весь задум Хмельницького і передусім також про його альянс з татарами та малим зусиллям спонукав їх покидати у воду їхніх наставлених поляками офіцерів і приєднатися до Хмельницького. За цієї нагоди також відданий полякам осавул Барабаш був заколотий якимсь Філоном Джеджалієм {Philon Dendschelej}.

Тож тепер Хмельницький відчував можливість в оточеному шанцями укріпленні з возів витримати сусідство поляків, незважаючи на те, що не мав гармат. Татари також виставили поблизу невелике угруповання з наказом виступати на допомогу козакам тільки тоді, коли дізнаються про їхній серйозний бій з поляками. Тоді Потоцький наказав обстріляти козацький табір із гармат та відправив гінців до свого батька по піхотне підкріплення; але гінці були перехоплені, а його канонада дала козакам привід настійливо вимагати підтримки в татар. Тому розташоване поблизу угруповання татар також швидко налетіло на польський табір, і тепер бійці відважилися на триденний штурм, але проти польських гармат — безуспішно. Отже, було второпано дорогу до переговорів із позбавленими провіанту поляками, щоб тим часом дочекатися великого підкріплення татар, що їх мав підвести Тугай-бей {Tohaibeg}.

Чарнецький, парламентар поляків, після деякого зумисного вагання Хмельницького обумовив для поляків вільний відступ узамін на полищення всіх гармат козакам. Щодо головних предметів суперечки козаки не дозволили дійти до зрівняльних пропозицій, оскільки у таборі не перебував жодний сенатор чи хоча б уповноважений держави {des Reichs}. Уже козаки перебрали були гармати, але тут з'явився Тугай-бей із 40 000 татар, з козацького боку негайно знайшовся привід відмовитися від видачі Чарнецького і тим самим від дотримання договору — тепер поляки були атаковані переважаючими силами та ще й їхніми власними гарматами: 400 українців й інші південні поляки, перетворені на німецьких лицарів, покинули польські прапори, наслідком їх наслідували всі реєстрові козаки, які перебували під проводом Шемберга. Потоцький та Шемберг були поранені (перший помер третього дня після того від своїх ран), Сапіга та Іван Виговський узяті в полон. Останній, польський шляхтич та адвокат у Києві⁴⁾, якому за фальшування деяких актів хоча і було попущено законне

покарання через заступництво деяких сильних світу сього, проте його було зобов'язано до мовчання, і тому солдатське життя стало йому необхідністю, — невдовзі зумів підлабузнитися до Хмельницького і внаслідок цього відігравав важливу роль. 400 кварцяних, які ще залишалися, змушені були так само здатися в полон. Знайшовся тільки один-єдиний простий солдат грецької релігії, який доніс звістку про страшний день 2 травня в інший табір Миколи Потоцького і котрому поляки, які там розкошували в розрахунку на здобич, що її мав доставити Стефан Потоцький, не хотіли йняти віри. Зрештою надійшли певніші сумні звістки від Гродзіцького {Grodzicki}, коменданта Кодака, та водночас скарги від нього ж про його власне скрутне становище, оголене всіма воєнними та фортечними потребами, яке вимагало якнайшвидшої виручки.

Цьому [Миколі Потоцькому] Хмельницький залишив так мало часу, скільки вистачало лише для відступу. Микола Потоцький, отримавши звістку про наближення татар, мусив зі своїми 5 200 вояків і вісьмома гарматами стати табором під Корсунем, після того — позаяк Хмельницький щодня ставав сильнішим у живій силі та гарматах — замкнути свій [табір] укріпленням із возів і в такому вигляді відмаршувати геть. Хмельницький тим часом через своїх довірених розворушив українців і підтягнув більше гармат із покинутих поляками міст, чим він украй занепокоїв марш возового укріплення. Часто козаки перевдягалися в татарські вбрання, сідали верхи на коней та кричали «Аллах, аллах!», причому вони по-своєму потішалися з хуткого просування польського возового укріплення. Польська армія на пораду військових підрозділів із тутешніх уроджених жителів, які вони [козаки] мали в таборі та які слугували їм за фальшивих провідників, нарешті наблизилася до лісу, який історіографи називають «Каннами поляків». Із цього лісу поляки хотіли до надходження подальшої допомоги зробити свій оборонний плацдарм — але проти цього подбав Хмельницький, якому все було передано. Він наказав заздалегідь улаштувати всередині лісу приховані ями та засіки і розташувати при них військові засідки. Тому, коли поляки дісталися до лісу та через болотистий ґрунт при в'їзді до нього їхні вози відразу ж позагрузали, їхнє спантеличення засідками сягнуло найвищої міри. Супроти наказів генерала (бо тепер уважалось, що час наказувати минув) пролу-

нав вигук «По конях!..», і відважний гурт під проводом Корецького {Koritzki} з великими втратами, але все-таки благополучно пробився до Києва. Але через той же самий пролом прорвався й ворог, до якого перебігла ще й решта військ із тутешніх уроджених жителів числом і 800 осіб. Потоцький, Калиновський, Дьонгоф, Сенявський та інші не очікували його з шаблею, затисненою в п'ястуку, а сидячи у своїх каретах, і таким чином вони стали здобиччю татар, причому викуп мав правити водночас за визначену козаками за їхні послуги винагороду. За волю самого лише Сенявського {Sieniawski} Тугай-бей погодився на обіцяні йому 20 000 дукатів. Рудавський зауважує⁹⁾, що взяті в полон пани, які інакше не знали межі в різкості щодо своїх підданих, у полоні прирівнялися до овечок у смиренності і скромності. Недоумство, лють та рішучість проявляли ці польські можновладці у всякому разі — але ще більше виявляється останнє, якщо за деякими повідомленнями припустити, що Потоцький дав себе обдурити підступному козакові Язику {Jasik}, що нібито підходить об'єднане військо із 40 000 самих лише татар та хан з іще декількома [тисячами], тоді як початково поблизу Корсуня спільно стояли тільки 10 000 козаків і 6 000 татар. Між іншим, здача Кодака видається наслідком цієї здобутої 26 травня Корсунської перемоги.

§ 16. Поведінка Хмельницького до і після того, як він довідався про смерть короля. Польський парламент змушує його продовжувати війну. Поразка поляків під Пилявцями

Тепер Хмельницький думав зробити поворот, радий тому, що він такою малою кров'ю визволив свій народ із фараонової неволі, усмінений майбутньому, в якому він нині мав стати рятівником королівської посади від претензій могутніх польських приватних осіб, рятівником держави від гідри аристократичної форми правління. 2 червня він писав (безсумнівно, згідно з досягнутою домовленістю) листа з Білої Церкви до короля такого змісту: козаки досі прохали — завжди марно — про пом'якшення їхніх знегод. Тепер же вони змушені домагатися цього зі зброєю в руках. Доведені до відчаю нечуваними утисками, вони нібито втекли на острови за порогами; але оскільки

коронний великий полководець і тут не залишав їх у спокої, то вони вбачали необхідність закликати татар та напасти на своїх переслідувачів, причому, щоправда, поряд із сушняком мусили згоріти й зелені дерева. Тим часом вони не хотіли відцуратися королівської служби; якщо ж вони в тій чи іншій справі занадто завинили, то вони просили б милості короля і пробачення та пообіцяли б, тільки-но було б залагоджено їхні скарги, щонайвірніші послуги та відіслання татар назад. Додаток до листа містив перелік усіх їхніх скарг. У ньому йшлося^{*)}:

1) Орендарі поміщицьких прибутків (здебільшого євреї) змушують козаків, їхніх жінок та дітей до всіляких повинностей.

2) Зазіхають на їхнє майно та розпоряджаються ним на власний розсуд.

3) Насаджені поляками чиновники вимагають данину з риболовлі і мисливства.

4) Відбирають зібрану татарами здобич.

5) Саджають через дрібниці під арешт і роблять рабом та служником того, хто не спроможеться сплатити грошові штрафи.

6) Навіть кількість у 6 000 козаків повною чисельністю не дозволяється. Але ж має бути — просили вони короля — 12 000 козаків.

7) Їхня скупа платня вже 5 років їм не видається.

8) Їхня релігія зазнає утисків різними способами.

Болгар, Візігак та Мозира передали це послання, до якого хан доклав цидулку такого змісту: «Поміркуйте самі, куди Вас завели Ваша бундючність і Ваше віроломство... Прощайте й очікуйте нас ближчим часом у Варшаві та Кракові».

Мені видається, що в цьому всьому криється бажане королем, а от тепер, згідно з домовленістю, підісланий Хмельницьким привіт до того, аби король міг вимагати і за таких загрозливих обставин легко отримати від парламенту згоду на:

1) поновлення козаків у їхньому попередньому стані та збільшення їхньої чисельності до 12 000 чоловік;

2) на військовий податок і оснащення війська проти впертих татар.

Але ж який несподіваний наслідок справи! Король якраз задумав здійснити подорож із Литви до Варшави, — мабуть, навмисне неквапливо та провітрюючись полюванням на проїзді до Меретца {Meretz} — там же занадто розпаленів і помер від наслідків жару та кам'яної

болячки [інсульту] {Steinschmerzen} 20 травня 1648 р. Наскільки ворожими до нього були духівництво та шляхта, з'ясовується зі слів рукопису Юзефовича: «Нещодавно, на велике щастя поляків, померлий Владислав...» і так далі.

І от замішання в такій заплутаній справі козаків уникнути було неможливо. Єжи Оссолінський, коронний канцлер {Reichskanzler}, який був посвячений в усю цю справу, та Адам Кисіль, брацлавський воевода і державний сенатор, грецької релігії, який хотів, щоб пощадили його земляків і єдиновірців, доклали всіх зусиль, аби до виборів нового короля, які відбулися лише 20 листопада, спрямувати цю справу в річище замирення — проте інша партія в сенаті та більшість у сеймі, який засідав 16 липня, та переважно жорстокий і кровожерний Єремія, князь Вишневецький, звели нанівець їхні намагання та спричинили страхітливе кровопролиття і всі сумні сцени анархії, народного гніву та воєнної жорстокості.

Кисіль від свого імені написав листа Хмельницькому, повідомив йому про смерть короля, начебто подивувався його затії вимагати зі зброєю в руках чогось такого, до чого закони вказували найпрямішу і найспокійнішу дорогу; змалював йому огидність громадянських воєн, закликав його до спокою і до відправлення посланців, щоб подати свої скарги, які він, Кисіль, хоче підтримати по праву і справедливості. Копію цього листа Кисіль надіслав державному сенатові: там він був схвалений і похвалений, написали ханові послання й пообіцяли йому задоволення його вимог, а туркам, однак, — про те, що вони мають стримувати татар від звичної сусідської дружби, — і здавалося, нібито гору візьме поміркована система.

У цьому сподіванні Хмельницький після отримання переданого йому одним монахом листа, на всезагальний подив, зібрав своїх козаків у таборі під Білою Церквою, звелів зачитати листа своїм товаришам та налаштував їх усіх на спокійне очікування подальшого; тільки Кисіля він попросив самому прибути до козаків з відповіддю, що її мали дати поляки, причому він водночас відпустив татар додому на невизначений час, ба навіть деяких українців, які поспішили до нього на зміцнення його армії, — він легко міг би збільшити її до 70 000 осіб, — відіслав назад. Він, котрому після подвійної поразки поляків невдовзі загрожував такий дуже можливий напад із Варшави, він

залишився спокійно собі стояти: хіба ж є ще сильніший доказ на користь домовленості, про яку розповідалося вище, між ним та прокоролівськи налаштованою партією?

На нещастя, Єремія, князь Вишневецький, під час спалаху заколоти Хмельницького перебував по той бік Дніпра: уся Україна, Сіверщина, а отже, і його піддані, або — точніше сказати — його вкрай пригноблені піддані взялися за зброю; він змушений був виїхати верхи, щоб біля Любеча мати змогу переправитися через Дніпро. Саме тоді Хмельницький спокійно перебував у таборі під Білою Церквою — але Вишневецький не подарував спокою своїй Вітчизні. Він, який зовсім нічого не знав про таємний бік справи, він, чоловік, сповнений завзяття і твердості, вбачав у Хмельницькому, який так спокійно поведився, лише боягузливого бунтівника, що його треба вгамувати і що його також може легко вгамувати мужній ватажок. По тому він зібрав війська у Брагині {Brahin}, підлеглому йому поселенні, та з 4 000 вояків помаршував через Житомир {Sitomir} і Котелянку {Kotelnia} проти білоцерківського табору. Світ здивувався, каже Лобшинський {Lobscynski}, хоробрості Вишневецького так само, як і бездіяльності Хмельницького — набагато сильнішого. Але Хмельницький залишився вірним своєму даному слову: він сам не протиставився Вишневецькому — вимушену оборону мав вести його осавул Кривоніс, грубий запальний чоловік, цілковито налаштований на те, щоб відплатити Вишневецькому подібним за подібне. Спочатку він спустошив масток онука Вишневецького Погребище {Pohrbysce}, а коли Єремія наблизився, він після повідомлення про його жорстокощі звелів зібрати в церкві всіх жителів-католиків і порубати впень. Тільки-но князь заскочив, відразу ж він розпорядився провести розслідування проти старовіруючих [православних] жителів поселення, щоб довідатися, які з них запросили Кривоноса й допомагали мордувати своїх католицьких співгромадян; і ці всі мусили тепер у відплату бути повішені⁹⁾. Не краще було в Немирові, одному з підлеглих йому містечок, яке він нападком вирвав із рук козаків. Жителі падають на коліна, благають пощади. Даремно: за звинуваченням у змові з козаками всіх схоплено і щонайжорстокіше заколото, їм було вирвано очі і т. ін. Часто Вишневецький гукав катові: «Зроби так, аби вони відчували, що помирають!»⁹⁾ При цій зростаючій ненависті Хмельницький

не міг завадити її вибухові по лівому і по правому берегах України. Остап і Джеджалій {Dendsche} — ватажки озброєних холопських згай — спочатку звеліли повісити всіх євреїв у околицях Нестервара або Тульчина²⁾, узяли із шляхти викуп, але наприкінці не пощадили й її. Згідно з Юзефовичем, тіла забитих священників, шляхтичів та євреїв були викинуті псам. Князеві Четвертинському його власний мірошник у Боровиці розбив голову, а його жінка дісталася в рабині Остапові тощо. Тим часом на поголоску про те, що прибули комісари польського сейму з порівняльними пунктами, Єремія з Янушем Тишкевичем подався в укріплений табір біля Костянтинова.

Проте на сеймі поміркованій партії випала не ліпша доля, і насправді, як можна було вкласти в голови тодішній польській шляхті пощадку до повсталих селян, як розвіяти думки про заколотників та їх приборкання? Сенат притримав посланців Хмельницького до сесії сейму, щоб мати змогу вручити їм бажану відповідь на вимоги Хмельницького. Ці посланці одного разу на аудієнції у примаса Любенського прохопилися словом і одному шляхтичеві, який запитав їх про справжні причини їхнього повстання, після багатьох затинань відповіли: двір, мовляв, видав розпорядження про озброєння козаків та оснащення чайок і навіть виділив на це гроші, а пригноблені козаки, мовляв, використали це на поліпшення свого становища²²⁾. Ця розмова долинула до вух юрби, і сейм в обговоренні козацької справи був дуже бурхливим. З кількох сторін вимагалось нагально провести розслідування про істинні причини заколоту Хмельницького. Оссолінський відповів на те, що цими заявами збурюється не він, який спирається на спокійне сумління, а радше простолюддя. Треба було б лише прискорити вибори короля — тоді годилось би розпочати розслідування, і по тому він волів би відповісти на всі закиди. Адам Кисіль підтримав цю заяву й дуже спритно оголосив усю цю балаканину вигадкою ворога задля підбурювання народу та задля роз'єднання Польщі. Делегати від Хмельницького були ще раз вислухані щодо цього, але вони оголосили все чутками серед народу та черні; від Хмельницького вони бунцімто ніколи чогось подібного не чули, а вони самі, мовляв, піднесли це примасові як пункт, котрому не варто йняти віри. Так Оссолінський шкрутився тоді від украй неприємного йому розслідування. Тим менше він тепер міг вдіяти, щоби спрямувати сейм на гнучкіше ставлення

щодо козаків: сейм говорив не про щось інше, як про заколот та покарання; тільки з огляду на те, що не було армії і грошей, зволили направити комісарів; але пункти, які їм були видані на дорогу, звучали цілковито в польському шляхетському дусі — вони не могли б бути високомовнішими, якби Польща замість зазнати двох поразок здобула б рівно стільки ж перемог^{a)}:

1. Козаки беззастережно повинні відпустити всіх захоплених шляхтичів.

2. Вони повинні зректися зв'язків із татарами, а Речі Посполитій заново поклястися у вірності.

3. Кодак повинен залишатися в його дотеперішньому стані.

4. Зачинщики беззастережно повинні бути видані до Варшави.

5. Удаваний лист від Владислава IV вони повинні пред'явити.

6. Їхні свободи і права мають бути визначені комісією, що має бути призначена найближчим часом.

Оссолінський, коли він не зміг пливати проти течії, потребував принаймні витонченості, щоб протягти Адама Кисіля на керівника комісії, до якої, крім нього, призначено ще Дубравського, Сельського та Обуховича {Dubrawski, Sielski und Obuchowitz}, котра мала передати козакам ці пункти, щоб той пом'якшив настрої Хмельницького, а на чолі армії, яку сейм для підтримання своїх пунктів хотів вислати в похід, поставити поміркованого полководця, щоб до виборів короля unikнути кровопролиття. На щастя для Оссолінського, князь Єремія був тоді у своєму таборі біля Костянтинова; а перебував би він у Варшаві — то, певно, голоси антикозацької більшості звалились би на нього — і тоді все було б утрачено. Уже досить єдиної риси, щоби охарактеризувати бундючну розлученість Вишн.[евецького]: у таборі біля Костянтинова, коли він дізнався про комісарів та вручені їм пункти, він оголосив останні ганебними, ляснув по своїй шаблі й вигукнув: вона має вигнати татар і козаків із Польщі.

Настрій виставленої проти козаків армії був не набагато кращий. Усі пани України попроштовхували до неї своїх власних найманців, і всі були так само сповнені впевненою надією, як і бажанням принизити козаків. Деякі з них висловлювалися в тому дусі, що для загнuzдання цієї холопської зграї потрібна не зброя, а тільки нагайки та батоги^{b)}. За всіма описами це військо багато в чому скидалося

на перське під проводом Дарія. Обладунки були позолочені, шоломи були прикрашені плюмажами [пір'ям] {Reigerbusch}, кінські упряжі виблискували, а попони сяяли золотом, сідла були фрігійської роботи. Справжніх вояків, згідно з Коховським, було в таборі лише 36 000, але, згідно з Рудавським^{с)}, 100 000 возів слідом везли вантажі та амуніцію, а протидійна сила складалася з 200 000 вояків^{д)}. «Аннали» висміюють те, що поляки приготувалися більше до весілля, ніж до сутички. Простолюдин хотів мавпувати розкошування начальників, та позаяк йому не вистачало свого золота, то він грабував та плюндрував усюди, де тільки проходив, і ставав бичем своєї Вітчизни. Але план партії Оссолінського все-таки вдався, оскільки на чолі цієї армії під титулом регіментаря (бо коронних гетьманів міг призначати тільки король) був поставлений князь Домінік Острозький, дуже м'який і невойовничий чоловік, під тим приводом, що він, мовляв, має 4 000 тамтешніх військ і що він, як знатний поміщик в Україні, частково найбільше зацікавлений у щонайскорішому її заспокоєнні, частково завдяки славі про його лагідність та улюбленість серед підданих, є найбільше спроможним заспокоїти збуджені настрої. Потім йому підсадили Олександра Конецпольського, молодого недосвідченого чоловіка, під тим приводом, що він 1646 р. показав себе дуже хоробрим проти татар, та Миколу Остророга, красномовного і вченого чоловіка, під приводом політично розумного керування виправою. Щоб ще більше стримувати операції цього війська, було призначено військову раду з 26 комісарів, без погодження та обговорення з якою ніщо важливе не повинне було здійснюватися^{е)}. Вибори короля призначено на 6 жовтня, і, таким чином, т. зв. конвокаційний сейм розпустили.

Хмельницький був тим часом уведений в оману цими великими спорядженнями поляків та мирними пунктами, що були складні на сесії сейму, через те, що вимагалось якраз його видачі: доля Наливайка, Підкови та Павлюка була йому визначена наперед. Отже, він надіслав прохання не тільки знову до орди, позаяк дотеперішні сутички біля Корсуня і Жовтих Вод {Scholta Woda} не дали жодних результатів, допомогти йому зараз спрямувати головний удар проти поляків і зібрати багату здобич, але й до великого князя московського [царя] Михайла Романова, щоб запросити того з релігійних міркувань підтримати його справи, а натомість пообіцяв йому скасування обтяжливого

миру, укладеного у Вязьмі. На знак своєї щирості Хмельницький навіть надіслав листа, яким Кисіль сповіщав про своє прибуття як польський комісар. Про небезпечний крок Хмельницького, який, проте, не мав лихих наслідків, Кисіль довідався в той спосіб, згідно з ле Шевальє, що слабкий Романов висловив побоювання щодо поганого прикладу народного заворушення; він тут же також написав у Росію, щоб відвернути царя від підтримання бунтівних козаків; але цього листа перехопив Хмельницький, [він] убачав тепер повсюдно ніщо інше як зраду, і негайно наказав розпочати військові дії. Сам виступив проти князя Острозького. Його осавул Максим Кривоніс мусив поблизу Костянтинівського табору відібрати Полонне {Polonna}, де вся шляхта, особливо католицька, була розгромлена. Невдовзі він побачив себе в колі 50-тисячної армії, якою він просто-таки напав на Вишневецького біля Россоловичів {Rossolowicza}, коли той мав загалом лише 4 000 вояків регулярного війська. Кривоніс улаштував у своєму тилу укріплення з возів і після того безстрашно блукав болотами, якими був прикритий Вишневецький, але вогонь польської піхоти відігнав його назад. Також на другий день, коли він відновив наступ у формі півмісяця, він був відбитий і втратив 6 гармат.

Під цю воєнну колотнечу Кисіль, маєток якого Гуща {Huisce} подібно до інших був розграбований козаками, не міг виконати завдання своєї комісії, тим менше міг він сповістити Хмельницького про таємні наміри партії Оссолінського, і Хмельницький, як ми щойно зазначили, особисто вирушив проти Кисіля. Нарешті Адамові Кисілю все-таки вдалося за посередництва наступника Петра Могили, архієпископа [митрополита] Київського Сильвестра Косова {Sylvester Kussowski}, дати Хмельницькому заспокійливі натяки і 28 серпня отримати вільний прохід через патрульні роз'їзди. Кривоніс із Бара, який він був завоював, був відкликаний до табору Хмельницького, а Вишневецький біля Чолганського Каменя {Tsholhanski Kamen} отримав наказ прориватися до острозького війська біля Пилявців {Pilawce}. Кисіль спричинив своєрідне перемир'я, і Хмельницький привернув князя Острозького тим, що нібито зробив його арбітром у своїй та козаків суперечці з поляками. Єремія Вишневецький настійливо закликав до наступу й до бою, ще перш ніж козаки поєднуються з татарами, — але так само настійливо Кисіль радив відстрочити й до переговорів, і у такий спо-

сіб треба було, звісно, показати козакам владу й опір, але залишити їм час для спокути, нав'язати прийнятні умови і, таким чином, без кровопролиття та без запусіння країни загасити суперечку; і це останнє знайшло відгук у всіх панів України¹⁾. «Я не буду, — сказав Домінік, князь Острозький, — убивати моїх підданих, бо нащо мені потім здаля спустошена новоздобута земля? Копати й орати землю сам я не вмію, а жебракування я соромлюся, з чого я маю тоді жити?»

За ці понад два тижні зумисно подовжених переговорів наблизилися татари, як того вимагав і бажав Хмельницький, який окопався за болотами. Форпости і фуражири Вишневецького, який стояв відособленим табором, першими принесли про це звістку; невдовзі також князь Острозький вислав легкі війська, котрі при постійних сутичках з козаками нібито бачили велику хмару пилу; до того ж ще декілька татарських полонених зізналися, що хан наближається з такою численною армією, як трави в полі. Отож Домінік Острозький хотів поступитися верховним командуванням Вишневецькому, але той його більше не прийняв. Було проведено велику військову раду, Рудаевський²⁾ кидає важливу нотатку, що князь Острозький був умовлений Оссолінським відступити, щоб прискорити вибори Казимира, — імовірно, щоб потім за нового короля запровадити задуманий план із козаками, пощадити кров і зберегти польську армію ненадщербленою, бо інакше сейм мусив би був оголосити призов шляхти, через який усі плани Оссолінського були б відтерміновані. Висновок військової ради було схвалено за серйозно замисленою таємною інструкцією канцлера. Вирішили поберегти армію, опору держави, висловлено бажання відступити на міцну позицію, а саме тільки до Костянтинова, у найкращому порядку, під прикриттям укріплення з возів. Самі лише полководці, яким було страшнувати здійснювати повільний марш з укріпленням з возів, припустилися тієї помилки, що під приводом рекогносціювання першими поскакали з табору біля Пилявців та 23 вересня 1648 р. подалися до Костянтинова³⁾. Декотрі, які це помітили, помчали за ними слідом, роз'їзні розвідувальні партії повернулися ввечері з поля, щоб доповісти полководцям: вони не знайшли нікого — чутка про це та з нею панічний страх поширюються в армії, раптом побігло все, що може бігти, хвальковиті герої полишають своє укріплення з возів та цілий свій багатий табір і не переводять подих раніше, ніж опиняються

за Віслою. Форпости й передові сторожі, що залишилися на місцях, лише тоді збагнули втечу своїх, коли до призначеного часу ніхто не прибув їх змінити.

Хмельницький, якому повідомлення про це надійшло наступного ранку, не хотів йому йняти віри і був переконаний тільки в тому, що також Вишневецький, після того як він на світанку дізнався про перебіг подій, згорнув свій табір та поспішив звідтіль. Ця обставина та невимовно багата здобич табору врятували польську армію від цілковитого занепаду і від переслідування козаків. Ці, які мали тоді при собі всього лише 6 000 татар, а в чисельності людей становили тільки 1/3 польського табору, не знали про кількість коштовностей, які їм спочатку випадало награбувати. Протягом чотирьох днів вони не тверезіли від доброї медовухи, вина та пива, що їх залишили були поляки. Тут поєдналася також велика татарська армія під проводом хана з Хмельницьким.

Тож тепер Хмельницький міг вторгнутися в серце держави і перед брамами Варшави за розділами обумовлювати свободи козаків. Але ця велику думку душа Хмельницького тоді ще не сприймала — він залишився вірним своїм домовлностям з Оссолінським. Своїх полковників Нечая, Небабу, Головача {Netshai, Niebaba, Hlowatz} він відправив у різні боки, щоб сплюндрувати Дубно {Dubna} та інші осідки шляхти, — сам же він вирушив слідами Вишневецького, знайшов у Збаражі 50 гармат, облягав якийсь час Бродівський замок і 8 жовтня показався перед Львовом, який польські генерали незадовго перед тим покинули, всупереч усім обіцянкам і всім здійсненим львів'янами грошовим внескам та іншим подарункам¹⁾. Хмельницький мав тоді тільки 35 полків козаків під своїм проводом; але він старанно вихвалявся, щоб залякати львів'ян, говорив про 200 000 козаків і про 700 000 вояків загалом та хотів видатися, зробивши це також на угоду тільки своїм одновірцям у місті, в той спосіб, що тільки за кожну людину й голову він забажав один польський злотий, тобто за всіх — 700 000 злотих. Ці кошти могли бути видані також сукном і товарами. Львів'яни не поскупилися на мед, горілку і страви для армії та її очільників, щоб бути недоторканими. Після того як Хмельницький проваландався тут понад два тижні й львівськими грошима нібито вніс обіцяну тата-

рам найманську плату, він відійшов 26 жовтня до Замостя і обстріляв 60 гарматами шляхтичів, відтиснених сюди із семи воєводств, які мужньо оборонялися під проводом коменданта Людвіка Ваєра {Ludwig Weiher}. Тут також Хмельницький, певно, зумисно затримався так довго, щоб усе ще утримувати татар по той бік Віслиги вберегти поляків від аж надто великих спустошень. Вибір сеймом Вишневецького генералом військ болів йому настільки, що він оголосив ліпше визволити обох полководців із татарського полону, ніж залишати Вишневецького на цій посаді. Тому він звелів через каноніка Мокрші {Mokrcsi} доповісти сеймові вибачення за свою поведінку і побажання, щоб на трон був зведений Казимир (якого Вишневецький ненавидів як прихильника Ракоці). Що також, з огляду на всезагальний переляк і бажання спокою, чимало сприяло призначенню Казимира.

§ 17. Вибори нового короля Яна II Казимира 22 листопада 1648 р. Перемир'я. Безплідні переговори весною 1649 р. Облога польського табору в Збаражі

На те, як сильно Хмельницький очікував обрання короля, вказує також та обставина, що він навіть після досягнутої домовленості під Замостям, за якою він отримав 20 000 злотих для вдоволення татар, залишався перед цим містом ще майже три тижні під тим приводом, щоб усі вислані патрульні роз'їзди повернулися до його табору, і влаштував формальні торги, коли татари реалізовували своє награбоване польське добро, щоб не обтяжувати себе на шляху назад. Нарешті прибув посланець новообраного зусиллями Оссолінського Яна Казимира, на ім'я Смарчевський, [він] був зустрінутий громом гармат, гучною музикою та розмаяними прапорами, і Хмельницький поцілував печатку польського послання. Він прийняв із його рук обіцянку гетьманської булави й козацької хоругви, що їх заново надсилав кожний новий король; у самому ж посланні король заявив, що він приписує те, що сталося, більше долі й омані всіх, аніж когось зокрема, звелів йому повертатися в Україну і саме там дослухатися до рішень короля і Речі Посполитої. Туди мали прибути королівські посланці, супровід яких не повинен був перевищувати 500 осіб, — тим часом і польські

війська не повинні були наближатися до козаків. Про те, що до цього, за поголосом, було додано великі обіцянки, повідомляє Грондський^{k)}. Не знаючи про ці обіцянки та таємну історію, можна було і справді повірити в те, що тоді, за Рудавським, майже всі не тільки вірили, але й переказували з уст в уста, а саме, що Бог сліпо скарвав Хмельницького. Хоч би там як казали, що Максим Гладкий, козацький полковник, з 10 000 осіб, і Подобайло з Мени {Mieski}, були побиті Гонсевським {Gosiewski}, Радзивіллою {Radiwill} і Тізенгаузенем {Tysenhausen} біля Пінська, Мозиря й Бобруйська та викинуті з цих поселень і що татари проти зими мусили йти додому, а отже, Хмельницький був радий укласти перемир'я, — проте козацькі ватажки все-таки ще були сильніші, ніж литовська армія; і найважливіше — вагання Хмельницького під Замостям, звідки він завдяки швидкому маршеві все ж міг розігнати цілий незахищений польський сейм, — разом із багато чим іншим лишається нез'ясованим.

Хмельницький вирушив назад до Києва, де йому назустріч виїшли люди всіх станів і будь-якого віку, називали його визволителем України, декотрі гукнули на князя Русі та відзначили з ним свято вдячності. Сам клір привітав його, на чолі з якимсь православним {Eudoxus} священиком із Греції, який начебто називався вигнаним патріархом із Єрусалима, але іншими видається за архієпископа з Коринфу, який назвав Хмельницького Мойсеєм свого народу, справдешнім Богданом, тобто Богом даним, порівняв з Александром Великим і дарував йому патріарше благословення на подальші великі вчинки на честь Східної Церкви та своєї нації й, нагороджений за це кінями й 1 000 гульденами, буцімто помандрував до Москви. Сам цей благославний вінчав також Хмельницького з жінкою підстарости Чаплинського в Переяславі [саме «вінчав... з жінкою», а навіть не «з колишньою жінкою». — *Зувага перекладача*]. Польські письменники кричать тут про випущений із поля зору страх перед Богом і перед людьми — але здається, що вони й не знали того, що Грондський з такою великою впевненістю переповідає з надійного джерела, а саме, що якраз оця Чаплинська належала Хмельницькому раніше — невідомо, чи то як жінка, чи то як полюбовниця^{l)}, — і що Чаплинський насильницьки відібрав її в нього.

Із більшою підставою польські письменники звинувачують його в тому, що Хмельницький віддавався загальнопоширеним вадам козаків: питтю горілки та пророкуванню^{m)}. Як добряче ці останні, разом з усіма марновірствами, дошкуляли грубим козацьким воїнам і як добряче доводять твердження, що його легко можна помітити у грецькій історії, — що войовничі й грубі народи правлять за першоджерело міфи, які пізнішими і окультуренішими співцями привласнюються та переробляються на витвори мистецтва, — взяти хоча б історію облоги Замостя, де козаки запустили були ракету і, коли вона спрацювала не так, як їм хотілося, гукали своїм молодим людям: «Облиште на сьогодні, панове молодці, сьогодні щастя не благоволить нам»ⁿ⁾. Але набагато характернішим і страхітливішим є переказ, що побутовав серед козаків і походив із часів Хмельницького та його бойових побратимів — Кривоноса, Небаби, Нечая, Гладкого та інших, який нам зберіг Юзефович. Жив собі колись, — розповідають старі козаки біля теплої печі довгими зимовими вечорами своїм дітям, — у славі часи війн їхніх батьків проти польської шляхти один герой на ймення [Шолудивий] Буняк — чоловік невідомого походження, з прокаженою головою, від якої він дістав ім'я, але знаменитий своєю ненавистю до поляків та могилами, які він їм готував в Україні, які ще в пізніші часи називалися «могилами Шолудивого Буняка» і котрі допомогли йому невдовзі пробитися до отаманської посади. Цей чоловік, якого куля не брала і меч не ранив, начебто був ні ким іншим, як живим сатаною в людській подобі; нібито ніщо в ньому не скидалося на звичайних земних синів, крім обличчя, рук та ніг, але замість живота він не носив при собі нічого, крім смердючих нутрошів усередині позбавленого м'яса скелета. Кожного місяця він один раз купався, і для цього він брав із собою щоразу наступного чоловіка з його сотні {Companie}, якому випадала черга, який мусив його мити, але ж також щоразу був забитий, щоб не переповідати далі про побачене. Один простий козак, якому випала черга, скаржить на долю своїх попередників, яка тепер стояла і перед ним, своїй матері — на щастя, та теж якраз не була необізнана в пекельних мистецтвах: на молоці своїх грудей вона випекла пиріг, який її син мав подати отаманові після купелі. Тільки-но отаман від'їв від нього, як сказав своєму банщиківі: «Тепер ти, пев-

но, уникнув смерті, але спричинив її мені. Тепер я твій брат: адже ми ссали грудь однієї матері». Скоро по тому цей новий брат во сатані нібито перебіг до поляків та виказав усе, що бачив своїми очима; і так буцімто непереможний Шолудивий Буняк під натиском польських релігійних заклять поліг у першій же сутичці. «Духи, однак, все ще плювалися в будинках та замках, якими він начебто володів». Із цього видно, що декотрі відчайдухи навіть своєю вдаваною неуразливістю розпалювали козаків проти поляків і що в разі їхньої смерті, яка все-таки ставалася, віра в їхню неуразливість уже по тому мусила бути підтримана байками.

Було б дивно, якби і Хмельницький не зазнав маленького запаморочення величчю. Великий князь семигородський, господарі Волощини й Молдови, окремі хани донських, волзьких, перекопських татар послали гінців, щоб поздоровити його з його перемогами, навіть турецький султан надіслав йому шаблю, кафтан, прапор та булаву, а татарському ханові — як йому, так і паші Силистрії, — наказ підтримати Хмельницького необхідними військами⁹⁾.

Тим часом у польському сеймі все ще й надалі розглядали Хмельницького не інакше, як гідного покарання заколотника, місце якого — на палі. Навіть питання про справжнє походження заколоту знову було порушене, і король змушений був застосувати увесь свій авторитет, щоб відвернути увагу парламенту. Прокоролівськи налаштована партія була заслабка, щоб спрямувати сейм цілковито за своїми намірами або ж погамувати його зневажливо-зверхню бундючність щодо козаків. З іншого боку, Хмельницький уже більше не був цілком [самостійним, аби покладатись на] власну силу: його козаки та народ України надто вже вподобали приваби розгнужданого життя у порівнянні з вірнопідданським, щоб дозволити своєму ватажкові самому, без них, [звести нанівець. — *Заувага перекладача*] або ж навіть визначити занадто низьку ціну стількох кровопролить. За таких обставин, здавалося, не лишалося жодної іншої кінцевої точки для сходження обох партій, крім якби король та гетьман змогли безпосередньо переговорити між собою, — і цю кінцеву точку було досягнуто у Зборові.

Королівські послы Адам Кисіль, Максиміліан Бжозовський, каштелян Києва, Альберт Мясковський, міський підскарбій Львова, Микола Кисіль, Адамів брат, Яків Зелинський, Захарій, князь Четвертинський та королівський секретар Смарчевський, хоча вже й розпроцалися перед сеймом, зустрілися 16 січня 1649 р. у Гощі {Heiscze} і 19 лютого прибули до Переяслава, куди їх запросив Хмельницький, хоча їм більше до душі був би Київ, де козацький полковник Нечай жорстко тримався проти всіх супротивників козаків. Інструктував їх сенат, але їхні звіти потрапили до сейму. Хмельницький прийняв їх у Переяславі під грім гармат. Вони привезли йому обіцяні королем гетьманські клейноди: оздоблену сапфірами гетьманську булаву, червону хоругву з білим орлом та іменем Яна Казимира і грамоту про цей титул; він же прийняв їх у дуже дорогому вбранні й пригощав із пристойністю, складеною зі східної розкоші та козацької грубості. Із золотих келихів — розповідають літописи — за його столом пили за здоров'я просту горілку, а його жінка у прикрасах із коштовним камінням власноруч набивала тютюном люльки йому та послам. Проте формальну аудієнцію Хмельницький хотів улаштувати послам на базарному майдані, тому що в його помешканні не було таких великих залів⁹⁾. Останнє було простою відмовкою: Хмельницький хотів і мусив, як заведено в козаків, винести справу на розгляд народу. Перед великими зборами на базарному майдані, таким чином, послы виклали їхні пропозиції: віросповідання має бути цілком вільним; всім старим козакам, щонайбільше 12 000–15 000 осіб, а також їхньому гетьману мають бути повернені колишні привілеї, але всі новіші мали б повернутися до своїх домівок та взятися за плуга, і таким чином в Україну мав бути повернений спокій⁹⁾. Загальний несхвальний та безладний крик був відповіддю на їхню [послів] ненависну промову. Ще нещодавно Радзивілл {Radziwill} гвалтовно й жорстко зайняв Мозир {Nozyg} і Турів {Turaz} та звелів одного козака взяти на списи, на що Хмельницький звелів передати, що якщо Радзивілл має подекуди по одному козаку, то він у свою чергу має 400 поляків, над якими може вчинити право помсти. Усе це Хмельницький закинув польським послам уже під час другого обіду — чи не повинні вони були б

це не лише від натовпу вислухати та перетравити? Хмельницький мусив перервати збори під тим приводом, що не всі полковники присутні. Поки що він розквартирував кожного польського посла в окремій хаті, і вони зазнали неприємності, бо час від часу окремі козаки перед їхніми вікнами голосно лаялися та глумилися з них. Кисіль обіцянками намагався умовити деяких старшин, що вони мали б витруїти зі свідомості народу войовничі думки, але ні Чарнота, ані інші не хотіли приставати на це, і поляки опинилися під ще жорсткішою вартою. Хмельницький не міг наважитися піддати посланців випробуванню другими народними зборами. Тому коли вони після марного очікування зволили відкланятися 24 лютого, то він [Хмельницький] дав їм із собою на папірці свої мирні пропозиції. Вони були такі:

1. Встановлення усіх старих козацьких вольностей.
 2. Вислання з країни всіх євреїв та єзуїтів.
 3. Про унію більше мова не йшла; проте католицькі костьоли могли залишатися, тільки пограбовані маєтки тих, що не долучилися до унії, мусили бути повернені.
 4. Збільшення чисельності козаків до 40 000. Їх реєстрація має проводитися навесні комісією біля Русави. Тим часом армії обох сторін не повинні були переходити за Кам'янець та річки Прип'ять {Pipel} і Горинь¹⁾.
 5. Обіймання воєводської та інших коронних службових посад у Київському воєводстві із середовища вірних грецької релігії.
 6. Крісло й голос у сенаті для грековіруючого архієпископа [митрополита] Київського.
 7. Видача Чаплинського. За це Хм.[ельницький] хотів звільнити всіх польських бранців.
 8. Усунення Вишневецького від командування польською армією.
- Польські письменники говорять за цих умов про зверхність і пиху — але навіть написаний під наглядом короля «Коментар про Литовський похід»²⁾ визнає за ним справедливість. Щоправда, він також дивується з перебільшеності цих умов, але не знає причин: звичайна пихатість, певно, не могла б так покрити своєю полудою мужні очі Хмельницького. Ми наблизимося до правди, якщо припустимо, що

відтепер Хмельницький більше не був чоловіком самим по собі, а був чоловіком від народу, який виявив йому честь слухатися його. Кисіль намагався вхопити його за його релігійність та відразу до нехристів-татар, за його пошану до козаків, які не повинні були мішатися із селянами, — але все надаремно. Заледве вдалося комісарам домогтися від цього спраглого до війни народу відтермінування ворожнечі до Трійці. Хмельницький дав їм із собою листа до короля і ще одного — до канцлера.

Війна, таким чином, була гаслом з обох сторін і бажанням усіх польських магнатів, що володіли маєтками в Україні; вона була, по суті кажучи, також бажанням партії Оссолінського. Вона [партія], на велике задоволення Оссолінського⁹⁾, добилася в сеймі того, що король, щоб заступити дорогу ненависному Вишневецькому, перебрав на себе верховне командування своїми арміями, причому стани королівства довірили йому все ведення війни та витрачання коштів, і тільки до переговорів із козаками призначили комітет із широкими повноваженнями¹⁰⁾, який мав подати результат домовленостей найближчій сесії сейму для остаточного затвердження. Під королівською опікою мали служити Андреас Фірлей, каштелян Белза, Станіслав Лянцкоронський, каштелян Кам'янця, та Мик.[ола] Остророг, королівський виночерпій, які з 18-тисячною армією задалегідь були відправлені в Україну. Цей багатьма підтримуваний почин шляхти був зірваний Оссолінським під тим приводом, що це буде безчесно щодо селян. Польські послы застали в Переяславі московського гінця, так само як і семигородського, і з огляду на першого треба було побоюватися, що не відправлений до Москви благославний [священик] хотів би встановити політичний зв'язок через узи спільної релігії. Тому треба було спорядити посланців до Москви й Семигорода, аби запобігти укладенню союзів, щодо яких були побоювання. До Хмельницького вирушити ще раз погодився королівський секретар Смарчевський — та позаяк водночас польська армія під проводом Фірлея ще до закінчення перемир'я розсіяла декілька угруповань повсталого місцевої людності під Баром і Тернополем {Tarnopol}, то лють козаків розгорілася з новою силою: сам Смарчевський начебто був убитий, а одного зі старшин, який радив укласти мир, було вкинуто у воду¹¹⁾.

До початку липня війна велася малими й більшими сутичками між Фірлеєм та деякими козацькими полковниками, здебільшого з перевагою першого; малочисельній литовській шляхті під проводом Радзивілла Хмельницький протиставив спочатку Голоту, а коли той загинув під Сокалем — Подобайла і Кричевського з 10 000 осіб. Сам він, урешті-решт, після прибуття татар виступив з армією, подібної до якої Європа не бачила від часів Переселення народів. Згідно з Пасторієм, армія із власне козаків та озброєних українців була розподілена між 30-ма полковниками, з яких кожен стояв на чолі 10 000 осіб, так що Хмельницький самих лише козаків налічував 300 000 осіб. Ці дані, щоправда, перебільшені, але ще збільшуються іншими службовими донесеннями в Лобчинського. Щодо татар під проводом самого хана^{*)}, [то їхня кількість у] війську Хмельницького оцінювалася у 160 000 вершників. 10 липня воно [військо] вже дісталася укріпленого табору поляків під Збаражем, до якого ті відступили з Костянтинова і прийняли Єремію Вишневецького з підкріпленням, яке, однак, не збільшило чисельність усього угруповання понад 9 000–12 000 осіб та не відновило хиткий бойовий дух. Від голоду та від вогню 70 гармат, якими Хмельницький з високо розташованих батарей поливав табір, польська армія настільки зменшилася, що, аби мати змогу зайняти і боронити лінії, змушена була тричі звужувати табір, але ворог усе одно зайняв її передні вали та наближався. 20 штурмів витримали вони, і 75 вилазок обложників вони відбили. 2 серпня вони були змушені через брак корму відігнати 1 000 коней до козаків, щоб ті не полягли з голоду та не отруїли повітря, — врешті-решт вони [поляки] їли кінське, собаче й котяче м'ясо, боєприпаси скінчилися, гармати стали непридатними, перед мінами козаків треба було відступати аж зовсім у місто. Вода, що протікала поряд, була отруєна через трупи, вкинуті у неї. Козаки не хотіли пристати на жодну іншу ціну розпуску армії, окрім як за видачу передусім Вишневецького, потім також Конецпольського, Лянцоронського, Остророга.

§ 18. Зборівський мир, 19 серпня 1649 р.

Король шукав собі якомога більше часу для приходу на виручку, тим більше що й війська, котрі виділив сейм, дуже повільно мобілізувалися та збиралися разом. Спочатку він у Варшаві прийняв передані йому апостольським нунцієм освячений прапор і меч, потім вирушив 24 червня і надовго затримався в Любліні, щоб завдяки чуткам про зростаючу кількість ворогів залучити на свій бік більше військ. Оссолінський усе ще плакав свої таємні наміри з королем та з армією — але Владислава більше не було в живих; Ян Казимир — колись бранець у Франції, потім єзуїт і кардинал, тепер раб своєї дружини — у вирішальні моменти був надто слабкий. У Любліні вірна йому військова рада за спонуканням наближеної шляхти і з огляду на кількість ворогів змусила Яна Казимира врешті погодитися виготовити т. зв. лист із мотузок {*litasrestium*}, хоч як тому опирався Оссолінський^{*)}. Якби тепер шляхта прийшла до армії, то в очах Оссолінського вона була б ні на що не здатна і його план провалився б. Тепер Оссолінський мусив задовольнитися тим, щоб Хмельницькому — виправдовуючись тиском обставин — влаштувати вигідний мир, аби ще й надалі утримати його в доброзичливому ставленні до короля. Військова рада, щоправда, під час подальшого походу оголосила Хмельницького ворогом держави і призначила гетьманом якогось собі Забузького {*Sabuscy*}, для якого грамоту було виготовлено також незадовго до Зборівського договору, — але все це було лише театральним дійством. Хмельницький залишив 200 000 козаків і 40 000 татар під Збаражем, щоб далі вести облогу; 60 000 козаків під командуванням Золотаренка він направив на підмогу затисненому Радзивіллому у Литві, під Річицею і Холмечем {*Rzeczycz, Chelmetz*}, але не переслідуваному через брак у литовській армії пороху та провіанту Кричевському {*Kryzewski*}, і вивів проти короля, який 17 липня вирушив із Любліна, 20 000 татар та 80 000 козаків. Завдяки легким військам Хмельницький завадив будь-якому спілкуванню короля з обложеними і з литовською армією. Тому в Сокалі було зроблено перепочинок і проведено нараду: чи варто взагалі кудись рухатися й куди саме? Новопризначений генерал-

лейтенант і канцлер Оссолінський відповів на перше запитання «так», тому що, за його передбаченням, присутності самого короля було досить, щоб розпорозити козаків. На друге відповів бравий польський вояк Скршетуський {Skrzetuski}, який знайшов спосіб втекти з оточеного польського табору та змалював усі тамтешні страхиття голоду і спустошення. Тепер треба було виступати в ім'я честі, але обрано було все-таки не найкоротшу дорогу через Берестечко, а, зіславшись на необхідність залучити війська та боеприпаси Львова, зроблено гак через Топоров і Білий Камінь {Bialokamen}, і в останньому поселенні залишилися на чотири дні через погану погоду, незважаючи на те, що з 34 000 було 16 000 легких кіннотників. Здавалося, ніби король і Оссолінський залюбки подивились би на добряче наляканого, а то й захопленого у татарський полон Вишневецького. Врешті, 14 або 15 серпня король опинився біля Зборова, де через майже непрохідні болота, до того ж після дощу⁹⁾, доводилося йти двома містками. Частина кінноти та 6 000 піхотинців уже переправилися, вози та начиння сунули слідом під безугавні викрики і не в найкращому порядку, хоча й під прикриттям кінного ар'єргарду, аж раптом у Зборові зрадницьки залунали дзвони, і за цим знаком козаки враз накинулися на відсталі тили; через розчакнуті греблі вони розрідили трясовину боліт, щоб була змога перейти кіньми вброд. Сапіга та Вітовський відбили перший наскок, але юрми ворогів множилися, відрізали польську піхоту від помилково поведеної донизу кінноти і заподіяли цій кінноті таке лихо, що сама лише шляхта Підгірських воєводств {Podgorische Wojwodschaften} втратила 400 людей загиблими. Загальні втрати оцінюються Лобщинським в 1 000 чоловік, Грондським — у 4 000; рукописні літописи свідчать про 5 000 загиблих, чиї трупи начебто валялися протягом милі уздовж дороги. У той самий час зазнав нападу татар також лівий фланг передового загону, який під проводом короля переправився через місток. Тут стояла польська кіннота, яка після запеклого опору була зім'ята і замалим не поступилася ворогові шанцевими укріпленнями, якби вогонь польської піхоти [інфантерії] та артилерії, за якою знову оговталася летюча кіннота, не поставив заслін ворогові, незвичному до гарматного вогню. Лобщинський запевняє нас, що тільки-но польські штабні музики завели спів во славу

Діви Марії, дух ворогів занепав, імовірно, через те, що гармати підігравали в тон тому співові.

Уночі прибули ще 120 000 козаків, і польська армія була цілковито оточена. На цю звістку в ній поширилася чутка, буцімто король зі знаттю хоче втекти, і сцени під Пилявцями загрожували повторитися, тому король привселюдно з'явився вночі проти 16 серпня та наказав покарати втікачів. Саме тієї ночі також проведено військову раду; Арцішевський {Arcissewski} підохочував короля подолати оті самі 2 милі, що лишалися до взятого в облогу війська у Збаражі, в добре захищеному укріпленні з возів, і розблокувати збаражців; інші воліли триматися разом і колоною пробиватися через стан ворога. Оссолінський, фахом якого не була війна, чеснотою якого не була мужність і таємним наміром якого не було кровопролиття, порадив написати ханові листа такого змісту: «Він має завдячувати Владиславові, братові й попереднику Казимира, у якого він був полоненим, свободою, а отже — і своєю державою. Тож зараз він має не провинитися невдячністю, а прийняти мир та дружбу, які йому пропонуються».

Хмельницький тим часом уважав за благо дати полякам пережити ще декілька моторошних годин і тим самим зробити їх піддатливими для замирення. 16-го числа до полудня Хмельницький звелів упродовж чотирьох годин обстрілювати табір і зайнятий 4 000 драгунами Зборів із численних батареї та штурмувати при підтримці своєї гармати, і вже на валу польського табору майорів козацький прапор, і поляки, щоб зайняти всі пости, також мусли показати свою зятість; як-от і П. Лісецький, єзуїт, допомагав боронити місто Зборів та залишився на вилазці. Проти полудня наступ було припинено; надійшла відповідь від татарського хана: досі його, — йшлося у ній, — зневажали і навіть не вважали вартим послання, а тепер показується, яким корисним він міг би бути для Речі Посполитої. На свою частку він вимагав виплати річної данини 90 000 гульденів у польських злотих, а для Хмельницького й козаків — згоди з їхніми вимогами. Докладніше про це мало бути домовлено між королівським канцлером і одним із мурз, що його він [хан] повинен був відправити. Під час цих перемовин Зборів усе ще шарпали козаки, а табір — татари, щоб не дати полякам забути про ту вимушеність, у якій вони перебувають,

і необхідність за будь-яку ціну укласти мир²⁾. Нарешті зійшлися на таких пунктах, які під назвою Зборівський договір 19 серпня 1649 р. були підписані королем, скріплені присягою Хмельницького, в основному затверджені сеймом і як золота булла розцінені козаками. Ці пункти були, отже, такі:

1. Відновлення всіх давніх вольностей козаків.

2. Для виявлення люб'язності до них їхня кількість збільшується до 40 000 осіб. Гетьман повинен підготувати їхній реєстр ще цього року — з придатних [до служби] підданих приватних власників і короля. Однак козаки мають володіти тільки землею потойбіч річки Горинь³⁾: у її межах жоден магнат і жоден шляхтич не може привласнювати собі будь-яке право, ані будь-які війська не повинні розташовуватися на зимових квартирах, не може бути допущений жоден єврей — хоч би то був і землевласник, чи орендар або поселянин. Хто ж посейбіч річки Горинь з-посеред королівських чи приватних підданих має бажання стати козаком, той має вільний вибір — виїхати до козацької області й бути прийнятим до їхнього гурту. Підписаний реєстр гетьман має передати королю, аби той знав, які люди в Україні вважаються козаками, які — коронними або приватними селянами, звільненими або закріпленими в їхніх повинностях.

3. Усе дотеперішнє Чигиринське староство має належати чинному в кожний даний час козацькому гетьманові, так само як Барське староство — коронному гетьманові (завдяки цьому володінню гетьман козаків, власне, ставав великим, багатим і могутнім володарем). Нинішнім гетьманом має бути шляхетного походження Богдан Хмельницький, який зобов'язується вірно служити королю й Речі Посполитій. Його наступники завжди повинні бути грецької релігії. Він має залежати безпосередньо від короля Польщі й тому складати присягу вірності як польський шляхтич.

4. Амністія щодо всього скоєного, також для шляхтичів грецької релігії, які до цього були заодно з козаками.

5. «Його Величність, — і це була, власне, восьма стаття, — дбати-муть про відновлення Грецької Церкви (тобто про усунення унії) не тільки на Київщині та в Україні, але й у всій Польщі та Литві»: кафедральні собори в Луцьку, Холмі, Мстиславлі, Вітебську й Перемишлі {Luck, Chelm, Mscislaw, Witepsk und Peremyschl} разом із належними

ім монастирями мають знову відійти неуніатам^{b)}. Архієпископ [митрополит] Київський повинен мати дев'яте місце серед єпископів у сенаті після єпископа Холмського.

6. Усі чиновницькі місця у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському мають бути зайняті шляхтичами грецької віри.

7. Як у Києві, так і в цілій Україні єзуїтам не вільно ступити ногою: у першому названому місті цілковито мали залишатися самі неуніатські національні школи.

8. Козаки мають право гнати горілку для самих себе або купувати для власного вжитку вигнану їхніми товаришами (не для подальшого роздрібного продажу підлеглим українцям). Продавати на розлив та збувати для роздрібного продажу мед, пиво й таке інше дозволено кожному з них, хто хоче цим займатися.

9. Вони мають отримувати як річну платню суконний мундир та 10 гульдєнів. Ці гроші не повинні витратитися на кварцяних.

10. Шляхтичі, які повертаються у свої маєтки, не повинні вимагати відшкодування збитку, а спокійно отримати їхні маєтки у володіння.

Щоб удовольнити татар також за колишнє, самий Львів мусив поставити товарів вартістю 130 000 злотих. Після звичних вибачень з боку Хмельницького (він бажав би, — сказав він, — засвідчити своєму королю заборговане пошанування, будучи скропленим не польською, а ворожою кров'ю) та запевнень у пробаченні з боку короля справа дійшла до затвердження Зборівського договору; і Лобцинський добре усвідомлює, що хоча Хмельницький поклявся у своїх новоприйнятих обов'язках, а король лише підписав договір, проте польські сенатори ані підписали його, ані присягнули на ньому. Начебто ці жалюгідні виверти могли надщербити чинність договору, такого святкового і рятівного для держави! Начебто королівське, тим більше написане слово не було точно таким же священним, як присяга! Татар важко було схилити до того, щоб вони спокійно відвели свої війська: Пасторій^{c)} щиросердо розповідає, що вони виблагали собі можливість дорогою назад зробити вилазки ліворуч та праворуч і забрати надлишок шляхти, — і здається, що, незважаючи на вмовляння поляків, вони все-таки це вчинили.

На польському сеймі в листопаді 1649 р., якому було подано Зборівські пункти на затвердження, хоча необхідність і слугувала їхнім виправданням, проте, зчинився галас про тих, що загнали державу

в таку необхідність. Хмельницький, за свідченням Грондського, передбачив таку долю Зборівського договору — він сказав: «Король — добрий володар, але шляхтичі гавкатимуть на нього, мов собаки, доти, доки він, бажаючи спочинку, не змушений буде знову виступити». Ядучі пасквілі з'явилися проти короля і проти Оссолінського. Через те, що Казимир в одному листі назвав хана своїм братом, вислів: «Як усе-таки гарно, коли брати живуть поряд у добрій злагоді», — став уживатися у злостивому змісті^d). Оссолінському особливо дошкулила летючка під заголовком: «Огляд порад великого канцлера»^e). Буцімто він, говорилося там, організував заколот козаків під приводом зовнішньої війни^f); але оскільки поголобка про таку війну зникла, то козаки взяли за зброю і повернули її проти поляків. Під час переговорів він, як начебто все було певно, розпустив війська, та, коли розпочалася колотнеча, він найняв нові. Він, мовляв, протиставився шляхетському призову, применшив силу ворога, завжди розраховував на його покору та обіцяв мир без битви, триумф без небезпеки^g). Через непорозуміння між канцлером Оссолінським і придворним Радзівеським, здавалося, необхідно було остерігатися, що покров таємниці ще більше підніметься, — Оссолінський мусив думати про засоби, як звалити все на Радзівеського та вигнати його з країни. Позаяк сейм затвердив Зборівський мир лише в загальних тезах, не включаючи його цілком до підсумкового документа сейму {Reichsabschluss}, а для запобігання всіляким зіткненням між кварцяними й козаками направив Адама Кисіля — чоловіка, з яким Оссолінський і дотепер діяв у згоді, — то останній [Адам Кисіль] отримав від сенату таємне доручення дослідити істинні причини козацького повстання^h).

§ 19. Деякі причини нових заворушень 1650 р.

Саме на цьому сеймі польське духівництво посіяло зерна нових заворушень. Сильвестр Косів {Kosow}, архієпископ [митрополит] Київський, прибув на нього, щоб посісти приписане йому Зборівською угодою місце в сенаті. На отримане про це повідомлення члени польського сенату, які представляли духівництво, заявили негайно, що, тільки-но ворог апостольської першості Св. Петра увійде, вони вмиль покинуть свої місця та збори. Марно миролюбні світські сенатори за-

кидали їм, що таке поведження знову наведе Хмельницького на думку, що навіть політично було б корисно утримувати архієпископа [митрополита] — під приводом його сенаторської посади — заручником козацької вірності й що Адам Кисіль, неуніатська світська особа, який, отже, так само заперечує оту першість Св. Петра та його намісників, без заперечення духівництва засідає в сенаті й надає сенатові найвигідніші послуги. Відповідь на це завжди була така: «Король сам не має права будь-що вносити в договір на шкоду та проти старих прав церкви». Я утримуюся від будь-яких зауважень щодо такої поведінки вчителів християнської релігії, покори й смирення, але кожному безсторонньому священикові я даю нагоду подумати, чи не випадки такого роду, подібні до яких, щоправда, знає чимало також історія моєї Батьківщини, збуджують бажання і — прикладів не бракує — пекучу потребу: щоб духівництво було відсторонене передусім від впливів на політику та було звернене до свого істинного кола діянь — духовного пастирства? Між іншим, ще на цьому сеймі були нобілітовані три козаки за їхню засвідчену Речі Посполитій прихильність, а саме: Семен Забузький {Sabuski}, Ясько Яснобурський та Іван Гаруца {Johann Garuza}.

Хмельницький не мав про всі ці події жодної звістки, коли він ще 24 листопада 1649 р. писав королю такого листа: «Він довіряє королю як вірний підданий, скільки б гидких чуток не проникало з Польщі та не вдаряло по армії запорожців. Він, мовляв, віддав указ, щоб жодному шляхтичеві, чи міщанинові, чи селянинові не було наказано повертатися до своїх маєтків. Саме тепер він зайнятий тим, щоб привести козаків до ладу; реєстр, тільки-но його буде укладено, він хотів би надіслати Його Величності. Він передовіряє себе та запорожців королівській милості в той спосіб, що він разом з ними нібито готовий за гідність короля пожертвувати своє життя. — Хмельницький справді й серйозно намірився чинити згідно зі змістом Зборівського миру, ще 8 березня 1650 р. він звелів внести його до книг Київського воєводства у присутності Дем'яна Многогрішного {Demian Mnohogreschni}, генерального осавула, Нечая, полковника Брацлавського полку, та Остапа Виговського. То була, між іншим, не дрібниця — дотримати мирну угоду в усіх її пунктах. Кисіль, призначений тепер київським воєводою, прибув з усіма шляхтичами-втікачами з українських земель {Emigranten-Adel}, щоб насадити їх знову по їхніх старих маєтках.

Хмельницький, як чесна людина, хотів дотримати слова, цього не можуть заперечувати навіть польські історики; але він просив відтермінування [повернення шляхти] доти, доки він виготовить реєстр козаків. Це він зробив, кажуть небезсторонні поляки, щоб іще довше насолоджуватися доходами від шляхетських маєтків та через своїх урядовців остаточно їх сплюндрувати. Справжній стан речей був, однак, такий: Хмельницький упродовж двох літніх [військових кампаній] утримував під своїми прапорами 200 000 селян; їм подобалося жити з грабунку поляків, не трудячись у поті свого чола. Тепер же вони раптом мусили повертатися до чепіг: уже чекали на них їхні колишні повелителі, дуже схильні до того, аби на майбутнє через ще більшу строгість оберігати свою власність. Як воліли б вони всі бути вписаними до реєстру! Але прийнято мало бути лише 40 000 осіб. Тож вони вчинили справжній заколот і послали депутатів до Хмельницького із запитанням: чи ж заради цього він велів їм проливати свою кров, щоб знову віддати їх у польське рабство?¹⁾ Якщо він стане таким зрадником їхнього благополуччя, то він має бути готовим до того, що негайно отримає наступника або суперника. Ці люди були здебільшого підданими Вишневецького і Конєцпольського — обставина, яка не свідчить на користь людяності обох польських магнатів. Кисіль, як здається, мусив погодитися на припис Хмельницького, згідно з яким кожному мала бути надана свобода вибору, чи то залишатися селянином, чи то перейти до [стану] козаків та понад число 40 000 тисяч служити під назвою охочих козаків²⁾. Найменша частина по тому мала залишатися в маєтках отих обох магнатів³⁾. Результат реєстрації козаків було передано королю 8 травня 1650 р. у Варшаві. Він зберігся для нас частково в літописах, частково в Коховського з невеличкою відмінністю.

Але між Хмельницьким і поляками мала статися ще не одна колізія. Одним з його найзаповітніших бажань було одруження сина Тимофія з принцесою {Dumna}, дочкою Василя Лупула {Basilius Lupuli}, господаря Молдови. З якими намірами? Це показала послідовність розвитку подій, а саме — з намірами сісти на престол молдавського господаря. Старша донька господаря була заручена з Яном Радзивіллою {Johann Radiwill}, маршалом Литви. За другою дуже упадав Дмитро, князь Вишневецький (який сам під чужим ім'ям з'їздив у Ясси, закохався

15 полків	Полковники	Кількість осіб	За	За
			літописа- ми	Кохов- ським
1-й	Чигиринський {Das Tschigirinsche}	Федір Якубовський {Fedor Jakubowski}	3189	3189
2-й	Черкаський {Das Tschirkassische}	Іван Воронченко {Iwan Worotschenko}	2989	2989
3-й	Канівський {Das Kanjewische}	Семен Повицький {Semen Powicki}	3120	3120
4-й	Корсунський {Das Korsunische}	Лук'ян Мозира {Lukian Mosyra}	3472	3472
5-й	Уманський {Das Umianische}	Йосип Глухий {Joseph Gluch}	3830	3083
6-й	Брацлавський {Das Braclawische}	Данило Нечай {Danilo Netschai}	2802	2072
7-й	Кальницький {Das Kalinskische}	Іван Федоренко {Iwan Fedorenko}	2046	2046
8-й	Київський {Das Kiewische}	Антон Жданович {Anton Adamowitsch}	2080	2008
9-й	Переяславський {Das Perejaslawische}	Федір Лобода {Ferko Loboda}	2150	2015
10-й	Кропивнянський {Das Kropiwjanische}	Філон Джеджалій {Philon Dschedschelej}	2053	2053
11-й	Остерський {Das Ostrzanische}	Тиміш Носач {Timosch Nosatsch}	1958	1958
12-й	Миргородський {Das Mirgorodische}	Максим Гладкий {Maxim Hladki}	3158	3158
13-й	Полтавський {Das Pultawische}	Мартин Пушкар {Martin Puschkarenko}	2783	2783
14-й	Ніжинський {Das Neschinskische}	Прокіп Шумейко {Prokop Schumejko}	983	983
15-й	Чернігівський {Das Tscheringowische}	Мартин Небаба {Martin Njebaba}	936	996
Разом			37549	35925

у принцесу і в родині якого не згасла пам'ять про попередні домагання Вишневецьким молдавського князівського престолу). Відразу ж після здійсненої реєстрації козаків Хмельницький відіслав сватів до Ясс, і тільки з огляду на спокійне та успішне завершення цієї справи Хмельницький тепер не подав свою обгрунтовану скаргу з приводу неприйняття архієпископа [митрополита] Косова {Kosowsky} у сенат. Лупул відмовив Хмельницькому під тим приводом, що він не може зробити таких кроків без відома Порти. Справжню причину було, звичайно, замовчано: вона полягала в тому, що син Хмельницького був не князем, а онуком старшини {Hauptmann-Enkel}.

Але Хмельницький був не з тих людей, які просто так відмовляються від розумно складеного плану. Честолюбному господареві випало бути спійманим на його власному слові й самою Портою змушеним до згоди. Якби він [господар Молдови] потім від неї ще ухилився, то він [Хмельницький] міг би кричати про зневагу та наругу і, перебуваючи на чолі війська, відібрати принцесу в її батька. Урешті-решт Хмельницький радо виявив свою готовність до того, щоб за попередньо отриманим дозволом короля подати руку допомоги татарам у війні з черкесами {Tschirkassiern}. Через татар та через безпосередню кореспонденцію з турецьким двором він досяг того, що не було ще закінчено військовий похід на черкесів, як турецький чауш {Tschau} Осман-Ага з'явився в Україні, доставив шаблю, кафтан та командний жезл від великого султана для Хмельницького і розпорядження для Лупула видати синові першого свою дочку. Адам Кисіль довів до відома Хмельницького, наскільки тому не личить своєвільно приймати чужих посланців, але Хмельницький виправдався приватними справами і приязними відносинами Польщі з турками й татарами. Турецьке розпорядження мусило бути виконане миттю і без відома поляків та перешкоджання з їхнього боку. Татари по тому відправили до поляків, здається, Мустафу-Агу з клопотанням про союз проти Москви. Для себе, як мовилося, вони хотіли відвоювати у московитів Астрахань та Казань {Astrakan und Casan}: що ще, крім того, вдалось би в них відщипнути — то мало б піти на благо Польщі. Подібні посланці прибували з таким же нібито клопотанням і до Хмельницького. Польський сенат дуже хизувався перед татарською делегацією, тому що незадовго перед тим прибували також московські посланці — князь Трубецькой і боярин Пушкін, — які ремствували проти миру,

підписаного у Вязьмі — Смоленську. Отже, як здавалося, клопотання татар не відкидалося на очах московської делегації, і з дорученням до Криму був направлений якийсь Альберт Бецінський {Albert Bięcinski} не так через московську справу, як радше для того, щоб розірвати зв'язок Хмельницького з ханом.

Оскільки після того як 9 серпня 1650 р. помер канцлер Георгій [Єжи] Оссолінський і позаяк новопризначений 1650 р. підканцлер Єронім Радзівєвський не був згодний із його ідеями та особливо не схвалював дружбу Хмельницького з ханом, справа козаків раптом набула іншого повороту: духівництво та решта членів сенату, через те, що доти відбувалося та було обговорено з козаками, дуже урізані у своїх маєтках і прибутках, не припиняли насідати на короля доти, доки він сам не побачить у Хмельницькому ворога держави, а в Зборівських, присягою підтверджених пунктах, — нічого, крім обтяжливих умов та обмежень, які при першій же нагоді треба було б розірвати. Врешті-решт король мусив погодитися з тим, що полководець Потоцький, визволений з «Кримського Єгипту» завдяки залишенню там заручником його сина, тягнув війська під Кам'янець під тим приводом, що Хмельницький вів переговори з останнім турецьким послом про віддання України [султанові] як майбутньої турецької ленної [васальної] провінції. На самому початку цього стягання військ польські посланці від імені українських поміщиків пішли до Хмельницького та поскаржилися на те, як тяжко повернути селян до їхнього старого, підлеглого становища. Хмельницький добре прийняв цих посланців, але відразу завів із ними мову про те, що він не потерпить [розташування] жодного польського [військового] табору поблизу України. Але ще того ж дня надійшла звістка про [військовий] табір Потоцького, який починає збиратися. Тим самим Хмельницький був настільки озлоблений під час нічної учти, що у хмелю наказав вночі потопити поляків. Виговський наче-то замість виконання цього наказу п'яного Хмельницького звернувся був до Хмельницького тверезого, і Хмельницький після пробудження віддав таки протилежний наказ. Якраз тоді нібито й Кисіль через деякі слова, що вирвалися проти нього в Хмельницького напідпитку, почувався непевно перед народом у Києві; Хмельницький тверезий, однак, буцімто знову погамував народ. Коховський прямо-таки звинувачує Хмельницького в тому, що він рідко коли давав відповідь посланцям, а полковникам рідко коли віддавав накази інакше, як п'яним^m). Це, втім,

нам видається перебільшенням, бо інакше ці відповіді та накази не були б такими доцільними й не приводили б до успіхів, а він сам не був би улюбленцем козаків до самого свого скону; незважаючи на це, ми охоче погоджуємося, що Хмельницький міг бути і не зовсім вільним від цієї притаманної жителям півночі, а особливо козакам, вади.

Через заснування табору біля Кам'янця між Потоцьким і Хмельницьким почався жвавий обмін кур'єрами. Хмельницький запитував: чому має слугувати цей табір у мирний час? Відповідь була — це є звичайнісінький польський вишкільний табір на прикордонні влітку. Хмельницький, який дотепер озброювався проти Молдови, під приводом спонукання татар проти Москви, таємними розпорядженнями навіював народові країни думку, що він знову вирушить проти поляків, спричинивши цим багато заворушень, а також вигнать і втеч шляхтичів та чиновників, — Хмельницький продовжив обмін кур'єрами і знову забажав пояснення: чому це вишкільний табір мусить стояти саме на цих кордонах? Адже для протистояння будь-якому ворогові тут вистачило б і козаків. Замість відповіді на те пішли скарги Потоцького на знущання зі шляхти. Тим часом Хмельницький звелів зненацька вдертися в Молдову 16 000 козаків під командуванням Носача, Пушкаря й Дорошенка, до яких потойбіч Дністра приєдналися ще 20 000 татар. Сам він відстав — через Потоцького та через польського посередника Бецінського; останньому він добре протистояв через власних посланців у Криму^н), першому ж відповів на його скарги, що він, як командувач козаків, не може нести відповідальність за виступи селян, на яких його влада не поширюється. Його воєначальники тим часом досягли в Молдові щонайвідміннішого, щонайскорішого воєнного успіху — Лупул заховався в лісах і, як запевняють літописи, — втік до Хотина {Chotim}, де він не отримав підтримки від Потоцького, оскільки той ще надто живо пригадував свій полон у татар. Ясси й Сучава були сплюндровані, і насамкінець господар був змушений не тільки заручити свою дочку із сином Хмельницького (однак із таємним сподіванням, що цьому ще можна буде дати зворотний хід), але ще й запропонувати 600 000 талерів, аби здихатися татар.

Потоцький під час вищезгаданих перемовин так само забажав від Хмельницького роз'яснення, що то був за самовільний, не повідомлений ні королю, ні коронному гетьману похід Хмельницького в Молдову. Відповідь Хмельницького на це була дуже незадовільна —

він у свою чергу наполягав на категоричному остаточному роз'ясненні: що б то міг означати табір під Кам'янцем? Вимагати цього роз'яснення прибув також татарський посланець, який перед Потоцьким аж ніяк не приховував, що Бецінський нічого не домогся, що, більше того, узи Хмельницького з татарами стали ще міцнішими і що нині 30 000 татар на козацькій землі випасають свою худобу. Потоцький послався на королівський указ, без скасування якого він не міг згорнути свій табір. Свою затяту лють через успішну воєнну виправу в Молдову він тим часом вихлюпнув на деяких прихильників старої віри, [православних] жителів Поділля, яким поставили у провину авантюрний план, нібито вони разом із розбійницькою бандою, на чолі якої стояв такий собі Мудренко, хотіли вночі напасти на польський табір та сплундрувати його. Справа дійшла до четвертування, роздирання навпіл, скидання на списи, нівечення тощо. Багато людей без носів та вух приходили до Хмельницького і закликали до помсти.

З усього цього Хмельницький бачив наперед, що буде неможливо зберегти мир з поляками. Пасторій сам щиросердно зізнається, що, як би Хмельницький не волів поводитися, польські магнати вважали б це образливим, неспроможні стерпіти Зборівський мир і втрату своєї влади та прибутків⁹⁾. Тому Хмельницький, як запевняють літописи, направив гінців до Москви, доручив доповісти великому князю [царю] про успіх своїх виправ проти поляків та проти Молдови, переслав йому список своїх козаків та запропонував йому своєрідний оборонний союз. Великий князь побачив у цій пропозиції відкриття приємної перспективи колись долучити до свого володіння всю Україну, чудове королівство, яке, певно, тоді вже могло мати понад мільйон жителів, і прийняв посланців Хмельницького щонайкращим чином. З іншого боку, Хмельницький представив також свої нарікання на поляків турецькому дворові й припустився при цьому тієї помилки, що зробив це через Лупула — майбутнього тестя свого сина, — якого він уважав щирим. Лупул, таємний приятель поляків, приховав послання Хмельницького до Константинополя й надіслав його сенатові у Варшаву.

Тепер, як уважала польська сторона, годі було дотримуватись якоїсь там поміркованості: вийшов королівський указ Хмельницькому спокійно розмістити своїх козаків по зимових квартирах і суворо забезпечити повернення вигнаних шляхтичів у їхні маєтки; а водночас — припис ссйму всім воеводствам, у якому поведінку Хмельницького

зображено дуже неприязно і де на нього покладалося звинувачення, що він, під приводом узгодженого з татарами озброєння проти росіян, звелів армії вдертися в Молдову, щоб тільки дати привід турецькому дворові напасти на поляків та мати змогу забрати у володіння йому ж таки продану Хмельницьким Україну. Хмельницький сприйняв королівське послання шанобливо і, в той час як викликані поведінкою Потоцького під Кам'янцем нові глумління селян із шляхтичів тривали й далі, відправив гінців на сейм із такими вимогами:

1. Ще одне клятвенне підтвердження Зборівських пунктів найшляхетнішими чотирма сенаторами сейму для усунення недовіри, що тим часом зросла так високо.

2. Єремія Вишневецький, Конєцпольський, Калиновський та Любомирський повинні були жити в Україні серед своїх підданих без особистої охорони, тобто являти собою поручителів миру.

3. 30 відібраних під приводом унії церков необхідно було повернути. Грондський та Островський пишуть про це так: вони нібито попросили зовсім скасувати унію у трьох воєводствах — Київському, Чернігівському і Брацлавському. Також вони вимагали, згідно із Грондським, щоб у межах зазначених трьох воєводств⁹⁾ не повинні були жити шляхтичі, а тільки єдино вільні козаки.

У залученні Косова до сенату я не вбачаю, аби було зачеплено чи то одну, чи то другу сторони. У листі Кисіль радив сейму схвалити пункт щодо релігії; але духівництво навряд чи змирилося із захопленням неуніатами всіх раніше присилуваних до унії церков, а могутні землевласники разом з їхніми клієнтами зчинили великий лемент, що така невіра в королівське слово та в обіцянки Речі Посполитої і визначення настільки жорстких умов є образливими і що цих рабів, які зустрічають своїх панів опором, треба вгамувати, а цю нечисть та сміття — викинути з домівки Речі Посполитої. Король мав би заходитися біля цієї справи з усією серйозністю: шляхта ж хотіла всією силою допомогти йому в цьому намірі. Щоб зберегти видимість поміркованості, до публічних законів сейму було дозволено вставити тільки ту статтю, згідно з якою в Україну посилається нова комісія, щоб довести Зборівські пункти до виконання та достатньою мірою притлумити скарги козаків. Членами цієї комісії були: Станіслав Заремба, єпископ Київський, Адам Кисіль, київський воєвода, Станіслав Лянцкоронський, брацлавський воєвода, Юрій Немирич, підскарбій Києва, князь Четвертинський, підскарбій Луцька, Кшиштоф Тишкевич {Christoph Tisskewitsch} та Микола

Косаковський {Nikolaus Kossakowski}. Під тим приводом, однак, що необхідно підтримати поважність комісії, яка водночас мала виголосити грізну пересторогу Хмельницькому за знуцання з польської шляхти й за зовнішні перемовини та стримати раптовий наскок козаків, було вирішено виставити на кордон армію з 36 000 поляків і 18 000 литовців та відправити похідну заставу шляхти розпорядженням (листом з мотузок {litteras restium}⁴¹), якому надавалася сила двох [розпоряджень], так щоб король у разі необхідності мав право видати тільки третє розпорядження. І цього разу було проявлено таку хитрість, щоб знову трьох козаків — Маркевича, Горського та Івана Дорошенка {Joh. Doroshenko} — піднести до шляхетного стану, аби в разі потреби протиставити Хмельницькому суперників, і таку мудрість, щоб заборонити всі непотрібні оздоби в таборі та всі військові розкоші.

§ 20. Перемога поляків під Берестечком. Новий договір у Білій Церкві 28 вересня 1651 р.

Призначені комісари навіть не прибули до Хмельницького, а лише запропонували свої послуги прохолодними листами. Хмельницький відповів на те, що він не пристане на жодні інші умови, крім визначених Зборівським миром, а позаяк озброєння поляків прямісінько йому суперечить, то він до його припинення не погодиться на жодні переговори. Оскільки ж він точно так само, як пізніше принц Євгеній [Савойський], був переконаний, що добра армія є кращим запобіжним засобом від образ, ніж договірні записи чорним по білому, то він зміцнив свої міста, зробив свої полки повночисельними, спрямував посланців до кримського хана та до Порти по допомогу, доручив якомусь Наперському {Napieski} збурити народ у Підгірських воєводствах проти шляхти, пригрозив Литві власним військом під командуванням Подобайла та звелів своєму передовому кінному загонові під командуванням полковника Нечая висунутися під Красне {Krasna}. Нечай, хвацький п'яниця, у березні зазнав нападу Калиновського і був убитий. Калиновський відразу ж просунувся далі, аж до Вінниці, монастирського міста над річкою Буг {Bogflu}. Козаки під проводом їхнього підступного ватажка Богуна порубали кригу в тому місці, де вони передбачали переправу поляків, по тому дали їй за пару ночей слабенко замерзнути та прикрили слабіну криги соломною. Поляки

прямцем помчали через річку і мали ту біду, що два батальйони під командуванням Тишкевича й Кисіля потонули. Проте вони переправилися через річку в іншому місці й після зайняття міста облягли замок, що його обороняв Богун. Відтак, тільки-но на виручку наблизився полковник Глухий {Gluch} і кілька роїв татар поєдналися з Хмельницьким, Калиновський звелів уночі згорнути табір і, позаяк під час збирання речей через страх та грабіжництво виник безлад і один трошив речі іншого, то він урешті полишив усе напризволяще, щоб стримати наступ ворога [спокусою] здобичі, повторив у зменшеному вигляді трагедію під Пилявцями (яка без стійкості Єремії Вишневецького стала б дуже важкою), кинув підкріплення до Бара й утік до Кам'янця, де він справив Великдень дуже бідним коштом на хлібах із коріння і відступив до королівської армії. Хмельницький відтак взяв в облогу Кам'янець, щоб, як його звинувачували поляки, здати місто туркам, але був із втратами відкинутий комендантом Петром Потоцьким. 19 травня він [Хмельницький] зняв облогу Кам'янця, щоб вийти назустріч великій армії короля, котру він застав біля поселення Берестечко.

Король 10 квітня знову отримав освячений прапор та меч від папського посланця: польське духівництво і престол у Римі розглядали цю війну як справдешню релігійну війну, і король сам, замість того щоб принагідно з'явитися в театрі воєнних дій, здійснив паломництво до Журовичів {Zarowitsch} в Литві. Врешті-решт 14 травня з 30 000 найнятого війська і 40 000 призованої шляхти він прибув до Сокаля, де вже з'ясувалося, що зібратися захотіла шляхта не з усіх воєводств, а з тієї шляхти, що зійшлася, частина зовсім не хотіла маршувати далі через Сокаль. Було висловлено також невдоволення німецькими найманцями, нібито вони завжди розташовувалися поблизу короля, відбувалися несенням караульної служби та, з огляду на їхнє жорстоке поводження з денщиками, не були затребувані шляхтою. Канонада у таборі Хмельницького, який святкував прибуття татар і 6 000 турків, знаменувала врешті-решт сяку-таку єдність, і армія виступила 15 червня через річку Буг на Берестечко, де Вишневецький завдяки стрімкому переходу здобув над Хмельницьким перевагу в позиції та у зручнішому плацдармі.

І в сутичці, що сталася по тому, Хмельницький припустився очевидної тактичної і політичної помилки. Татари, хоча й нараховували, за польськими даними, 100 000–150 000 осіб, проте, спантеличені

незвичайно міцною польською силою, яка, за Пасторієм, не рахуючи обозу, збільшилася до 100 000, за Рудавським — до 40 000 чоловік найманих військ і 100 000 шляхти, враховуючи обоз, після ухваленого Хмельницьким розпорядження залишилися майже самі, з домішкою лише небагатьох козаків, стояти на пагорбах лівого флангу, несприятливих для кавалерії. Він же, навпаки, зі своїми козаками, кількість яких разом з українськими селянами оцінюється у 200 000 осіб, зайняв на правому фланзі замкнене ланцюгами незграбне укріплення з возів. І от поляки, після того як вони першого дня відбили напади татар та подавили їхній перший вогонь, на другий день, а саме 4 липня, вчинили те, що мусив би вчинити навіть простак у воєнному мистецтві: силами найкращої піхоти, підтриманої кіннотою, та більшої частини артилерії вони вдерлися до [лав] татарської кінноти, тоді як Вишневецькому не треба було особливих зусиль, аби знешкодити незрушний колос — укріплення з возів, а Пшиємський {Przyjemski} зі своєю артилерією пречудово перешкоджав зв'язкові татар та козаків. Отак і були татари, ще до того як настала ніч, повністю розбиті; Хмельницький поспішив за ними, щоб по змозі зупинити їх під час втечі, але даремно: хан, якого він наздогнав тільки через 5 миль шляху, не хотів навіть озиратися на поле бою і зробив йому закиди, що той у своїх попередніх повідомленнях ханові применшував силу поляків. Хмельницький утішив хана, через слабкодухість якого він мусив побоюватися навіть своєї видачі полякам, грошима, які він отримав із Чигирини, і все ж таки домігся того, що хан залишив йому ще 20 000 татар. Але у Хмельницького все ж залишилася підозра, що хан спокусився на передчасну втечу завдяки обіцянним дарункам поляків⁹. Король і справді не допустив, щоб Єремія Вишневецький та Концепольський переслідували татар; треба було — чулося з його уст та з уст Потоцького — втікаючому ворогові будувати золоті мости, а сили поляків поберегти на козацьке укріплення з возів.

Але цьому укріпленню з возів наступного дня (5 липня) було залишено час, щоб за милю від поля бою під командуванням Джеджалія, за відсутності Хмельницького, зайняти позицію біля річечки Пляшівки {Piaschowa} за болотами, навіть більше — їм було надано, за порадою короля, перемир'я та проведено переговори, бо ж із ними, мовляв, усе-таки треба було поводитися як із підданими держави, а не з ворогами. Поляки наполягали на видачі Хмельницького й Виговського, здачі всіх гармат, прапорів та клейнодів, зменшенні числа козаків за волею

сейму та підпорядкуванні селян поміщикам. Козаки ж, навпаки, настійливо домагалися виконання Зборівських пунктів. Польська шляхта через брак провіанту стала нетерплячою щодо перемовин: вона вимагала наказу штурмувати або затопити табір козаків і переказувала одне одному на вушко, що король начебто хоче врятувати козаків на погибель шляхті. Це звинувачення, як видається, було необґрунтованим: імовірніше те, що король не хотів іще раз виставляти у гру своє вояцтво проти укріпленого табору козаків. Вишневецький бурхливо забажав 15 000 чоловік піхоти, щоб козаків, які твердо вирішили чинити опір польським домаганням та обрали Богуна замість піддатливого Джеджалія своїм ватажком і виконавцем рішення, відрізати од шляху відступу, захопивши брід і перешкоджаючи переходові через річку, — король, проте, не хотів бути позбавлений такої кількості військ, оскільки в разі, якби козаки наважилися на битву, це занадто послабило б його армію; виник нібито й обмін міркуваннями, хто саме — шляхта чи найманці мали б зайняти цю небезпечну позицію³⁾, і таким чином, тільки за рішенням військової ради, без відома короля, 3 000 чоловік під командуванням Лянцкоронського вирушили вночі на цю позицію. Безсумнівно, король, який уже під час останньої сутички перебував у смертельній небезпеці, боявся над усе відчайдушного опору козаків, якби їм ще й відрізали шлях відступу. Ось чому він різко відказав посланцям шляхти, що тут не сейм, а табір.

Тільки-но козаки виявили Лянцкоронського на цій позиції, вони відразу ж полишили свій ошанцьований табір зі страху, що той підтягне за собою ще більше підкріплення, відтіснили його звідти, штурмували 11 липня 1649 р., згідно з Рудавським і Грондським, батареї⁴⁾, якими той перешкоджав переправі, полишили 18 гармат, прапори, тлумбаси {Pauken} та клейноди {Insignien}, які Хмельницький отримав від Владислава, і проклали собі дорогу через ще доступне болото за допомогою фашин, бічних решіток від возів, одягу та начиння. Через затримку за цією роботою Лянцкоронський ще встиг застати їхні [козаків] тили, перемолов 6 000 чоловік, багатьох загнав у болото, з яких 300 до останньої краплі крові боронилися від Потоцького, не без втрат у стані поляків-переслідувачів. Один із них [козаків] роздобув човна і зумів ним так вправно скористатися, що впродовж трьох годин у нього не влучила жодна куля, аж поки двоє з польського війська не ввійшли у воду й не закололи його, і [Лянцкоронський] звелів перебити 3 000 на вузькій переправі біля Дубна. На звістку про втечу козаків до

козацького табору, не очікуючи наказу, поспішила королівська армія, надовго забарилася, долаючи та перестрибуючи безліч шанців і ровів та плюндруючи все навколо, і тому не встигла прийти на підкріплення Лянцкоронському та заподіяти тилам козаків ще вагомішу шкоду. Серед здобичі трапилися також поштова скринька Хмельницького, його кореспонденція з Константинополем, Москвою і смигородським [молдавським] Васлуєм, а також шабля, передана Хмельницькому Константинопольським патріархом через Коринфського архієпископа. 30 000 талерів пограбували поляки з військової каси Хмельницького. Загалом 30 000 козаків та українців, згідно з Пасторієм, загинуло в цьому бою й після нього^{u)}.

Наступного дня король хотів вирушати, щоб переслідувати вже втраченого з поля зору ворога, — але озброєна й поєднана шляхта всіх воеводств звеліла йому доповісти, що, позаяк король не захотів скористатися нагодою, коли вони були тут і оточення козаків проходило так гарно, то тепер вони не ступлять ані на крок далі. Жодна зручна місцина, подібна до цієї, більше ніколи не віднайдеться, щоб загнати козаків у глухий кут. Закони приписували, що подібна заява шляхти могла бути чинною тільки два місяці, якщо небезпеку було відвернено протягом цього терміну. Вони [шляхта] хотіли додому, щоб поєднана в їхньому війську «шия Республіки» випадковістю або наміром не була перерубана одним помахом, а королю залишили вирішувати самому, як довго він ще зі своїми найманцями може триматися в полі. Це донесли королю депутати від шляхти, але ще ущипливіші її слова донесли йому його довірені. Король, говорилося, все ще продовжує, хоча старі міністри повмирили, здійснювати план Владислава {Blad.} на погибель шляхти. Він використовує останню для варти і для найкривавіших наступів, тоді як німецькі полки та лінійні частини сидять, склавши ручки, тому вони й нараховують набагато менше вбитих та поранених, аніж шляхта. Король нібито жалів їх тільки задля того^{v)}, щоб мати змогу нав'язувати закони послабленій шляхті. Він нібито дав ворогам вислизнути, щоб затягти війну і наражати шляхту на подальші небезпеки. Також польські магнати таємно, мабуть, багато попрацювали над створенням такого настрою шляхти^{w)}. Збагачені доходами державних відомств, вони через честолюбство вивели в поле ці полки й роти власними коштами, але виявили, що в разі тривалої війни їхні гаманці потрапили б у колізію, в якій вони, як завжди, мусили більше зважати на державні доходи.

На це домагання шляхти король не міг дати просто негативну відповідь, як дотепер — то було не одне чи інше воєводство, а вся шляхта, що нарікала зі зброєю в руках. Король люб'язно запросив її попрямувати з ним щонайменше до Києва, він сам заради доброго прикладу йшов попереду до Кременця; але шляхта нестримно розпорошувалася — проте вона залишила королю для посилення найманих військ 5 000 чоловік (вірогідно, вибраних з його обозу), яким він заздалегідь виплатив тримісячне грошове утримання. Отже, король мав при собі ще 40 000 чоловік; але магнати, яким без нього не треба було б віддалятися, вишукували будь-які підстави спонукати до повернення також і короля.

То, мовляв, дуже тяжко й небезпечно вишукувати та упокорювати козаків аж за Дніпром на таких розлогих пустельних просторах. Частина війни, що залишилася, — витіснення козаків із місцевостей по цей бік Дніпра — можна було б поступово завершити лінійними частинами. Уже й без того хвороби поширилися серед шляхти й серед німців через незвичний клімат, і великі армії в цій висмоктаній ворогом країні зазнали б голоду. Адже, нарешті, й воєнна слава короля, кров'ю здобута під Берестечком, лежить на шальках терезів: і було б доцільніше, щоб король тепер провів сейм та звелів ухвалити посилення й надання грошей для армії. З огляду на це король вимушено доручив командування польськими лінійними частинами Потоцькому і його підлеглому — Калиновському, а [сам] із німцями та магнатами повернувся до Варшави. Зосталися загалом тільки 20 000 чоловік з урахуванням наділених мастками в Україні магнатів.

Уся ця пригода тоді врятувала козаків. Хмельницький ще раз — вірогідно, завдяки грошам — випросив собі в хана декілька загонів татар; козаків він швидко зібрав знову 50 000: тож тепер він стояв у таборі під Масловим Ставом^x, сильний і міцний, немовби й не переживав дня Берестечка. Його циркуляри, розіслані по Україні для піднесення духу жителів, являли собою майстерно виткані взірці політики. Узяттям замку Шариш на спишському кордоні {Czorstein an der Zipser Grjnze} емісаром Хмельницького Наперським {Napirski}, який сховався під шляхетським ім'ям Коцка {Kotzka}, проте був уйманий за руку єпископом Краківським Гембіцьким, він спричинив уторгнення Ракоці в Польщу, через що король мав би поквапитися з поверненням. Нечисленні поляки, що залишалися, були йому не страшні, тим паче тому, що їхній полководець Микола Потоцький уже одного разу за його сприяння мусив навідати Крим. Ще козаки начебто нічого не втратили,

окрім як декілька возів, декілька супових казанків та дещо з худоби, яку вони перед тим відібрали в поляків: щастя, мовляв, мінливе, як місяць, і треба сподіватися, що козакам незабаром знову засвітить повний, тим більше що татарський півмісяць скоро примішається до їхніх прапорів. За повідомленнями молдавського й цісарського резидента в Константинополі, Хмельницький домагався також підмоги турецького півмісяця, щоб через поєднання турецької й татарської місячних половинок ще впевненіше розраховувати на повний місяць удачі.

Найбільше мав Хм.[ельницький] остерігатися Радзивілла, який, під'юджуваний особистою ненавистю проти Хмельницького, хотів його занастити, щоб перешкодити одруженню його сина Тимофія з молдавською принцесою і щоб той не став йому свояком. Набагато менш страшним був йому Потоцький, старий хворобливий чоловік, який невдовзі після відходу короля під час огляду заявив перед Богом і сенаторами, що він не винний, якби з ним трапилося щось лихе, бо з такою маленькою армією він нібито загнаний на бійню.

Хоча спочатку його намір полягав у тому, щоб наздогнати Хмельницького швидкими маршами похідних колон, але спека тієї пори року, виснаженість тяглової худоби, труднощі переправ через таку кількість боліт та річок без мостів, що надломили козаків, хвороби й брак продовольства у війську, його власна хворобливість і, нарешті, наказ короля, що він мав би з'єднатися з Радзивіллом та з литовською армією, змінили його план; і він повернув від Паволочі {Pawolozk} після обопільно кривавої сутички, тим більше що полонені повідомляли про наближення чималої кількості татар, до Фастова, міста архієпископа [митрополита] Київського. Хмельницький залюбки перешкодив би з'єднанню тих армій: він відправив Небабу {Njebeda} назустріч Радзивіллові до Лоева, але залишився невдоволений тим, що той був розбитий з утратою трьох полковників — Півторакожуха, Капусти й Кравченка, — Подобайло був заблокований у Чернігові, а Антон Жданович {Anton}, так само як Гаркуша {Horkussa} — два інші полководці — були відкинуті до Києва. Архієпископ [митрополит] Косів, Печерський ігумен Йосиф Тризна та міський магістрат разом із залогою покинули Київ при наближенні Радзивілла — городяни просили про милість і пощаду, казали те, що вони ніколи не приєднувалися до козаків, а під час заворушень навіть багатьом шляхтянам надавали притулок і рятували життя. Тож Київ був тепер зайнятий польськими військами, жителі обеззброєні, а місто, як запевняють

літописи, було, вірогідно, значною мірою спалене — з помсти військам Хмельницького, що наближалися; однак, як вдають польські історіографи, воно [горіло] випадково 16-го і повторно 17 серпня.

Тож Радзивілл тепер очікував на Потоцького, який наближався дуже повільно, оскільки смерть через особливу люб'язність до козаків забрала головну приводну пружину війни, їхнього заклитого ворога, князя Єремію Вишневецького просто посеред маршу до Паволочі. Тим часом Потоцький у жорстокості пішов слідами Вишневецького — спочатку він звелів оголосити амністію в Україні для всіх, хто повертається до плуга, та закликав свої війська до милосердя — проте, позаяк це не допомогло, то у Трилісах {Trylesy}, які вперто оборонялися, він віддав життя і майно жителів на поталу солдатам та звелів повісити ватажка козаків Олександренка {Alexandrenko}. Мирні пропозиції Хмельницького відповідно до Зборівських статей він відкинув і 3 вересня з'єднався з литовською армією під Васильковом, хоча Золотаренко суходолом, а Гаркуша флотилією на Дніпрі шарпали Радзивілла і мали перешкодити з'єднанню обох армій; проте Золотаренка переміг Калиновський.

Тож коли це об'єднання армій, і особливо близькість хороброго Радзивілла, а потім ще й нещаслива доля, котра спіткала майже кожену виправу козаків цього року, привели Хмельницького до думок про мир, то на Потоцького вплинуло послаблення його армії боями та хворобами, на Радзивілла — посилення Подобайла, який із Чернігова вдерся в Литву, [чим] знову підбадьорив там усіх своїх прибічників і замкнув оточення навколо Любеча, і на обох [справили дію] зміцнення Хмельницького за допомогою Кара-Мурзи із 40 000 татар та сумнівний результат зустрічі, від якої так залежали доля й недоля Польської держави {des Pohnlischen Reichs}. Пропозиції Хмельницького — бо ж йому належить честь, що досі за фальшивими уявленнями сприймалася як ганьба: зробити перший крок до миру, до обопільного наближення через послаблення вимог з обох сторін — були почуті: відправлено якогось Маховського до козацького табору, але Хмельницького образили відмовою від уживання гетьманського титулу у зверненому до нього посланні та пропозицією про усунення татар і припинення всякої дружби з ними настільки сильно, що Виговський, писар Запорізької військової республіки, доклав усіх зусиль, щоб стримати Хмельницького від різкої відповіді на ці пункти до наступних переговорів. Павло Тетеря і Дан.[ило] Виговський мусили поки що за-

бажати в поляків перемир'я: Адам Кисіль, головний апологет миру, Георгій Глібович {Georg Hlebowitsch}, правитель Смоленська, Корвін Гонсевський {Corgwin Gossiewski}, стольник Литви, та Михайло Косаковський, помічник судді, отримали почесне завдання вести переговори з козаками у Білій Церкві. Але, як здавалося, благословенна година миру ще не досить пустила коріння та ввібрала до себе соку: ще необхідно було поливати її людською кров'ю. Поляки на високих тонах говорили про число козаків, яке належало скоротити до 12 000 чоловік. Не встигла ще звістка про це дійти до козацької громади, як зчинився справжнісінький бунт проти Хмельницького та польських уповноважених. Перший хотів, як гадали, думати тільки про себе і про штабних офіцерів, а просту людину, яку він же сам і виколисав, укинути у старе рабство і найліпших друзів козаків — татар — назавжди від них відвернути. Та перш ніж це мало б статися, ні він, ні польські посланці не повинні були б вибратися звідти живими. Хмельницький мусив мечем та булавою, Виговський — усією силою красномовства запобігти штурмові Білоцерківського замку. Даремно показувався Кисіль розпаленілому натовпові та прохав про його довіру, бо ж він їхня кість від кості: йому відповіли, що хоча останнє і є правдою, проте його руські кістки вже обросли польським м'ясом ⁹. Через військові заходи Хмельницького, який поранив найзапальніших заколотників, і деяких навіть убив, комісари буцімто благополучно втекли до польської армії, але їхні вози з речами були сплюндровані натовпом і татарами, які при цьому вигукували: «Laszka bratka, ale losza nje bratka, sakmanka nje bratka», — тобто: «Поляк наш брат, але його кінь не є нашим братом, його одяг не є нашим братом». Хмельницький не проминув вибачити ці дії неотесаної черні як такі, що сталися проти волі вищих посадовців, і наполягати тільки на збільшенні кількості козаків та вилученні статті щодо татар — але позаяк польська армія зі свого табору біля Германівки {Hermanowka} в бойовому порядку, зі зброєю наголо присунулася до околиць Білої Церкви, то він не зміг протидіяти тому, що на бурхливому народному сході були обрані посланцями дванадцять простих козаків, щоб із запалом наполягати на відновленні чинності Зборівського договору. Тому поляки ще раз відкотилися до Германівки, де прийняли артилерію та укріплення з возів, що саме наспіли, і ще раз помаршували до Білої Церкви. Козаки й татари цього поселення мужньо виступили їм назустріч, правий литовський фланг під командуванням Радзивілла рішуче вигнав їх у чисте поле,

[як бджіл] із пасіки, але правий фланг Потоцького (якому Кисіль не радив вдаватися до кровопролиття) тільки вовтузився з ворогами і дав їм, коли вони приступили ближче, повний заряд артилерії, який відігнав їх назад у місто. Хмельницький знову вибачив ці криваві випадки свавіллям натовпу й татар, і насправді він і наступного дня, хоч як польські генерали з вищенаведених причин наполягали на негайному наверненні до миру (з чого вони хотіли робити висновок про щирість Хмельницького), мав справу з надто розгнudzаним натовпом, щоб навіяти йому мирні настрої на всенародному сході. Тож так нарешті прийшли до згоди в наступних пунктах, що їх Пасторій майже дослівно переклав із польського оригіналу²⁾.

1. Після того як Військо Запорізьке {das Saporoger Heer} і його командувач знову слухняно підкоряться королю і Речі Посполитій, їм буде дозволено чисельність 20 000 осіб. Вони мають бути зареєстровані своїм гетьманом та полковниками і жити в самому тільки Київському воєводстві, але аж ніяк не у Брацлавському й не в Чернігівському, та й у першому тільки в королівських маєтках. Житель шляхетських маєтків, якого приймають у козаки, мусить перемандрувати в королівські маєтки Київського воєводства. Він має право це зробити, попередньо продавши свої землі та власність, причому його поміщик або чиновники не можуть йому чимось завадити.

2. Реєстрацію 20 000 чоловік козаків, які регулярно служитимуть королю і Речі Посполитій, має бути розпочато в найближчому другому тижні після підписання миру й закінчено до Різдва. Матрикул, або реєстр, козаків, який містить ім'я, прізвище та місце проживання кожного, має бути затверджений підписом гетьмана, надісланий Його Величності та зберігатися в актах Київського замку. Той хто вписаний у цей матрикул, користується зі старих прав і вольностей козаків. Хто ж у ньому не значиться, той справляє перед королівськими замками звичні повинності.

3. Польська армія не повинна бути в Київському [воєводстві], козаки не мусять бути розквартировані в Чернігівському і Брацлавському {Braklawer} воєводствах.

4. Шляхта трьох воєводств повертається до своїх маєтків, королівські чиновники — до королівських маєтків і розпорядження та управління ними, проте вони не повинні стягати податків, перш ніж буде закрито реєстр і з'ясовано, хто є козак, а хто селянин. (Міщани й селяни звалися, на відміну від козаків, посполитими людьми {pospolitnoje ljadi}.)

5. Чигирин залишається у володінні з милості короля щоразу настановлюваного гетьмана — за виявлену ним вірність. Полковники мають в усьому підпорядковуватись своєму гетьманові⁹⁾.

6. Грецькій релігії відновлюються її давні вольності, її єпископські резиденції, церкви, монастирі та вся її будь-коли знесена власність; Київська колегія залишається в її теперішньому стані.

7. Амністія для всіх і кожного зі шляхти та київських міщан, які водилися з козаками.

8. Євреї мають і надалі мешкати в королівських і шляхетських маєтках та можуть орендувати прибуткові місця.

9. Татари мають залишити територію держави, і їм заборонено займати пасовища в її межах. Гетьман обіцяє повернути їх до дружби і до послуг Республіки. Якщо це не станеться до наступного сейму, тоді Військо Запорізьке обіцяє, що зречеться їхньої дружби і що виступить походом проти ворогів короля й Речі Посполитої, подібно до оплачуваної армії держави, та захистить кордони, не вестиме консультацій і не укладатиме угод ані з ними, ані з будь-якими іншими зовнішніми силами, та не прийматиме посланців (Грондський), а залишиться у вірній слухняності королю й Речі Посполитій. Як нинішній гетьман, так і його наступник¹⁰⁾ з усіма запорожцями мають бути завжди напоготові до потреби й наказу короля та Речі Посполитої.

10. Реєстрація козаків не може поширюватися на Литву.

11. З Києва, як резиденції архієпископа [митрополита] й осідку воєводських судів¹¹⁾, до реєстру має бути внесено небагато козаків.

12. На цих пунктах мають поклястися польські комісари і гетьман разом із полковниками. Польська армія має потім зайняти вказані їй квартири¹²⁾, щоб тут же дочекатися реєстрації козаків. Татари повинні відразу ж вирушити додому, козаки — так само розстатися з ними. Від гетьмана й усього Війська Запорізького мають бути відправлені посланці на наступний сейм, щоб подякувати королю й Речі Посполитій за прощення всього скоєного.

По укладенні миру, присяга на вірність якому після обміну декількома заручниками, що були захоплені обома сторонами, урочисто відбулася 28 вересня 1651 р. перед лицем обох армій на високому помості, Хмельницький трапезував із польськими генералами і мимохідь вилаявся — Коховський каже: з п'яного розуму — на адресу Лупула, господаря Молдови; на це образився його зять Радзивілл та розпочав словесний двобій із Хмельницьким, що було залагоджено наступного

дня шляхом перепрошування з боку Хмельницького через посередництво Виговського⁹. Старий Потоцький, який полюбляв спокій, ужив усіх заходів, що їх вимагали мирні пункти, і вся держава раділа з приводу миру — що його деякі спочатку вважали неймовірним, з огляду на велику силу козаків разом і 36 000 польських солдатів.

§ 21. Підготовка до нових заворушень. Поразка Калиновського у травні 1652 р. Тимофій Хмельницький у Лупула в Молдові та зв'язки Богдана Хмельницького з турками

Взимку за допомогою мішаних комісій, складених із поляків та козаків, Хмельницький, згідно з договором, продирався через осоружну справу реєстрування та відмовляння стільком багатьом тисячам селян, які, звичайно, хотіли уникнути польського ярма. Йому вдавалося стримати будь-яке повстання, хоча він і не міг придушити всяке ремствування. Готові реєстрові списки він надіслав до короля і циркулярним листом привів польські війська у Брацлавське та Чернігівське воеводства на зимові квартири. Його авторитет при цьому був такий великий, що жодне поселення не чинило опору; проте тривало це недовго — так зчинилося майже всезагальне ремствування й нарікання на Хмельницького, що нібито він уже врятовану Україну знову продав полякам. Голодні солдати, яким Річ Посполита не видавала регулярно платню, та шляхетні емігранти, які поверталися й хотіли зібрати разом втрачене, змагалися один перед одним у немилосердному поводженні з народом. Як скаржився Хмельницький по гарячих слідах, вони били козаків, як і селян, забирали в них геть усе, ганьбили жінок утікачів, які серед зими не могли взяти із собою свої сім'ї, після того підпалювали хату та спалювали жінок разом із дітьми. Кожного спійманого козака саджали на палю¹. У цій біді Хмельницький зарадив собі тим, що статтю Білоцерківського миру, згідно з якою кожен міг вибрати собі стан або козака, або селянина і в першому випадку переселитися в Київську область, він поширив також на подальший час після Різдва та після реєстрування⁹. Та позаяк тепер Київське воеводство стало замалим для всіх тих, які почувалися утисненими і хотіли сюди в'їхати, то Хмельницький виклопотав їм дозвіл від великого князя в Москві виїхати на Російську землю й там осісти. Цар дуже добре прийняв цих людей, приділив їм осідки в околицях Белгорода — у напрямку

до Кримського степу — необхідні, але наділені багатьма природними дарами землі, та погодився на збереження за ними майже всіх вольностей українських козаків. Так за короткий час із нічого виникли квітучі слободи: Охтирка, Суми, Харків, Ізюм та Острогоськ (або Рибне) {Achtirka, Sumi, Charkow, Isum und Ostrogotsch (oder Rybna)}; під час заколотів Виговського близько 1659 р. вони ще посилювалися багатьма прибульцями з України, і так оці п'ять слобід перетворилися на рівно стільки ж прикордонних полків, котрі ще й тепер, хоча й ущемлені в їхніх давніх правах, допомагають примножувати силу Російської імперії. Так Хмельницький уже тепер зробив великого князя своїм другом — з поляками він передбачав новий розрив; причина цьому полягала в давно наміченому молдавському одруженні.

Через наполегливо продовжуваний план до здійснення цього одруження, напевно, Хм.[ельницького] {Chm.} не можна виправдати від звинувачень у марнославстві. Він повторно писав із цього приводу до турецького двору; поляки перехопили один із його листів і не забарилися його листування у приватних справах (яке, щоправда, Хмельницький не міг вести в законний спосіб, тобто через короля й польський сенат, де засідали його заздрісники) видати за згоду з воєводами всупереч Білоцерківському мирові; сам Лупул, який 1651 р. отримав від поляків індигенат {Indigenat}, збудоражив небо й пекло, аби тільки через поляків стримати Хмельницького від здійснення його наміру; але Хмельницький подвоїв свої домагання до нього й урешті-решт пригрозив відвідинами 100 000 весільних гостей. Молдавани, які вважали стільки гостей забагато для своїх хатин, настійливо переконували їхнього господаря видати свою дочку, інакше, мовляв, вони хочуть видати її самі. На нещастя, Потоцький мав дуже грубого, нещадного наступника, як великого полководця, в особі Калиновського, який сам володів маєтками також в Україні та надіслав козакам погрозиве послання за сповільнене повернення деяких шляхетських маєтків. Водночас і тоді польський сейм був зірваний через «не дозволимо» {Niepozwolim} одного земського посла {Landbote}, і щодо Білоцерківського миру не було вирішено нічого. Більше того, 20 січня 1652 р. підканцлера Радзівеського, як свідчить таємна хроніка, — через хтиві домагання короля до його дружини, або, як подавали прилюдні акти, — через скоєні насильства у Варшаві, але як запевняє Радзівеський у листі, що його він написав із Стокгольма Хмельницькому 30 березня 1652 р., і підтвердження цього знаходимо

в праці Лінажа^{b)}, — через його колишні таємні стосунки з козаками, які впливали з ще розпочатих Оссолінським розслідувань, — був засуджений та змушений виїхати з країни. Це все дало привід до глухого ремствування серед українців та до їхньої недовіри.

Незважаючи на те, що Калиновський не міг отримати від сейму підкріплення або хоча б тільки виплати жолди кварцяним, він усе-таки з усіма військами, які він також стягнув із зимових квартир потойбіч Дніпра, з 6 000 чоловік поляків та 3 000 німців — усупереч пораді Пшиємського, який радив зайняти табір під гарматами Брацлава {Braklaw}, — перемістився на розташовану перед Брацлавом рівнину біля Батого {Batow}, де він, саме тому, що це була рівнина, швидше міг бути оточений татарами. Хмельницький також озброївся та стягнув війська, але поширив чутку, буцімто це люди на допомогу татарам проти московитів. Коли ж він побачив, що його спосіб дій не ввів у оману краще поінформованих поляків, то звелів запитати в Калиновського: що той, власне, за наміри має зі своїм табором^{d)}? Він, мовляв, дає йому знати, «що його син Тимофій щонайближчим часом попрямує мимо цих країв на Молдову, а позаяк весільний почет не вирізняється вишуканою поведінкою, то він йому ні за що не може ручатися». Дядькові Калиновського, який підвів до нього війська з місцевостей потойбіч Дніпра і як на квартирах, так і на марші вчинив нечувані жорстокості, [Хмельницький] надіслав відрізаний кінський хвіст і мотузку, сплетену з кінського волосся, на знак своєї майбутньої помсти. Коли Нурадін-султан зі своїми татарами завдав удару по польському передовому розвідувальному загонові, то Калиновський для виправлення своєї помилки хотів податися назад до Брацлава {Braclaw}. У той час, проте, як татари напали на кінноту ар'єргарду, привели в сум'яття й кинули [її] на польську піхоту, через що та була змушена вести вогонь по власних, перемішаних із татарами земляках^{b)}, — Тимофій зі своїми козаками прокрався в ліс поперед передового загону, підпалив посланий наперед польський обоз {Bagage} і там же повбивав усіх із німецької піхоти, які хотіли втекти до лісу. Цим маневром він загнав поляків між двох вогнів, тож, зважаючи на близькість річки Буг, яка перешкоджала відходові вбік, генерали і все, що ще уникло смерті, мушили здатися. Козацькі полковники^{b)} через підкуп Карач-бея {Karazbeg}, як старшого з мурз, та через обіцянку султанові Нурадіну багатої здобичі на Поділлі, певно також Кам'янецької фортеці, довели тут справу до того, що той за певну суму грошей, яку татари інакше

отримали б за звільнення бранців, погодився на замордування всіх полонених поляків. Яка нам із того користь, казали козаки, якщо колись поляки повернуться з татарського полону тільки ще лютішими проти нас і мстивішими, подібно до Потоцького? Завойовану звитягу може бути довершено й обернено на користь тільки через погибель усіх. Отже, таким чином, згідно з Грондським, варварська різанина тривала цілі три дні. Тільки десять знатних поляків завдяки особливій приязні татарських мурз були вирвані з лабетів смерті.

Цей бій став кличем, за яким негайно були погані з України всі шляхтичі та їхні управителі. Татари почали прочісувати Польщу вздовж і впоперек, вся держава сповнилася страхом і риданнями; вже у Варшаві готувалися тікати на плотах до Данцігу. Поляки мусять тут визнати^{m)}, що Хмельницькому було б легко або повністю придушити Польську державу та віддати її на поталу туркам і татарам, або ж самому заподіяти в її серці рани, через які вона століттями спливала б кров'ю, якби тільки Хмельницький відклав марш на Молдову та всю свою козацьку і татарську потугу завернув на Краків та Варшаву. Великий чоловік був надто чесний для цього! Він звелів своєму синові вирушати в Молдову й відбути вінчання в Яссах, — а він сам вважав себе змушеним татарами, згідно з даною козаками їм під Батогом {bey Batow} обіцянкою, здійснити облогу Кам'янця. Певно, що в нього не було справді серйозної причини для цієї облоги: його намір не сягав далі охоронної армії, щоб прикрити вінчання свого сина, — тому й дозволив він невдовзі відігнати себе гарматами фортеці. Татари, вочевидь, помітили цю його байдужість і вже тоді виказали йому знак свого невдоволення.

Тим часом на 23 липня було призначено скликання польського сейму, щоб порадитися про оборону держави. Тут було ухвалено (оскільки шляхта не могла бути так швидко призвана і це допоміжне джерело треба було приберегти до останньої миті) створення т. зв. польової сторожі, для чого з певної кількості ланів мусила виставлятися людина. На сеймі Єроніма Радзівського було оголошено зрадником Батьківщини на підставі перехоплення Визицьким {Wyzicki} його гінця Ясенського та його вже раніше згаданого листа до Хмельницькогоⁿ⁾, в якому він тому доповідав, що Його шведська Величність найближчим часом хочуть піти війною на Королівство Польщу і запрошують його, Хмельницького, та семигородського князя до тіснішого союзу. Дивно, що Карл XII після стількох років знову вхопився за план Христини {Plan Christinens} і робив із козаками спільну справу, — але

тоді він не натрапив на хороброго і серед своїх бойових побратимів дуже поважаного Хмельницького. З усього цього можна легко передректи спосіб, у який були прийняті посланці, що їх Хмельницький направив на сейм, аби вибачити крок, до якого Калиновський змусив його сина. Він звелів серйозно заявити⁹⁾, що в його сина хочуть відібрати землю, воду й траву, — все, чого навіть сам Бог не позбавляє злих так само, як і смиренних. Якщо ж люди з весільного почту у своїй самообороні зайшли надто далеко, то він вибачається за них. Він надіслав також листа, якого він перед тим написав Калиновському і котрий фігурував ще після його смерті. Поляки хотіли у цьому посланні вбачати лише, що Хмельницький має їх за дурників, та відпустили посланців без відповіді. На друге лише настійливе послання того сенат затвердив комісарів для переговорів про мир, які мали вирушити до [гетьмана], а саме — Зацвіліховського {Sachwilichowski} та Чорного {Tscherni}. Їхні заяви видавалися зовсім не узгодженими із зазною під Батогом поразкою. Хмельницький мав без жодних розмов перервати всі стосунки з татарами й віддати свого сина Тимофія у заручники. Украй роздратований, ляснув Хмельницький по шаблі. «Зачекайте, — вигукнув він, — Ви не маєте більше знущатися з мене, Ви, поляки! Я знаю, що Ви пускаєтесь на мою погибель — але саме цим Ви тільки унеможливуєте моє зречення від дружби з татарами. Як можете Ви мого сина Тимофія вимагати в заручники? Я маю його розлучити з його молодію дружиною? Мій інший син замалий для застави. Скажіть Вашому королю, що він, якщо хоче миру, має присягнутися на Зборівських пунктах, які я Вам, полякам, прописав із шаблею в руці».

Що польська віповідь на це полягатиме у громові гармат і у свистові оголених на смерть шабел — те Хмельницький міг передбачити. Він знав також, що Радул, князь Волощини, підбурює проти Лупула і проти юного Тимофія як при Порті, так і при князі в Семигороді: адже Тимофій начебто вже під час весілля промовив, що він зуміє в Порті викупити собі Молдову, принаймні волоська дружина секретаря [господарської канцелярії] Лупула — Стефана — повідомила про це на свою Батьківщину. Радул висловив своє занепокоєння честолюбному семигородському князю Юрію Ракоці, поставив за мету його домагань згадані скарби Лупула і виставив моторного Тимофія, який ставав надто могутнім, небезпечним сусідом, що міг би стати ще небезпечнішим, якби від турецького двору отримав ще й Волощину. Ці подання були почуті, молодому Хмельницькому на майбутній рік за-

грозувала буря, що її старий Хмельницький, напевне, передбачав. Тож він не тільки спорядився сам проти поляків (які, вірогідно, Радулом і Ракоці також були прилучені до таємниці, бо ж і Ракоці, згідно із записом 1655 р., за ці та інші в сукупності надані королівству послуги бувудостоєний індигенату), але й вирішив також, за таких критичних обставин, підпорядкувати себе і Україну турецькому протекторатові. «Коли, — розповідає літопис, — миргородський полковник Гладкий і якийсь собі Гуляницький дорікали йому за те й нагадували, як то непристойно, що він, християнин, нібито хоче їх запродати в турецьке рабство, — то він звелів Гладкому стягти голову, а Гуляницького запроторити у монастир». На прикладі цього жорстокого вчинку, що не робить Хмельницькому честі, можна, між іншим, помітити спосіб використання військового послуху та авторитет Хмельницького, який він підтримував, незважаючи на невдоволення його союзом із турками, котре, за повідомленням поляків, панувало також серед неприлученого до унії духівництва, — але також можна помітити й настирливу наполегливість, з якою він продовжував йти одного разу наперед накресленою дорогою.

§ 22. Поразка Стефана Чарнецького. Смерть Тимофія Хмельницького в Сучаві. Підтвердження Зборівських пунктів у Жванці. 1653 р.

В оборонному альянсі з Туреччиною Хмельницький прорахувався. При турецькому дворі за часів правління ще молодого Мехмеда IV панували безладдя й анархія, і завоювання Кандії привертало увагу дивану більше, ніж північні справи. Тож Хмельницький мусив шукати всілякої допомоги проти ретельно скомбінованих планів своїх ворогів тільки в собі самому та в дружбі з татарами. Хоробрий, як для свого часу й місцевості, Рішельє, розумний дотеперішній посередник між козаками й поляками Адам Кисіль, київський воєвода⁹⁾, вже помер. Тоді король Казимир ще взимку звелів вправному полководцеві Стефану Чарнецькому з 15 000 чоловік удертися в Україну, щоб, як повідомляє літопис, скористатися з вищезгаданих розколів, що сталися між козаками, та втихомирити Україну, перш ніж ще не змогли себе показати серйозним чинником шведи, конференція з якими 21 лютого 1653 р. зазнала краху в спосіб, що загрожував війною. Чарнецький завоював декілька населених пунктів, перш ніж Хмельницький устиг удатися до оборони; під час штурму Монастирища він дістав поранення — ця

обставина й брак гармат, а також сувора пора року спричинилися до того, що він не зміг вистояти проти численного козацького війська під командуванням Богуна й залишив йому свій обоз та багатьох поранених.

Невдовзі після Чарнецького також Радул зі своїми волохами і полководець князя Ракоці — Янош Кемені {Johann Kemny} із 15 000 чоловік семигородців ⁴⁾ з'явилися в Молдові та з першого ж наскоку погнали Лупула разом із його зятем в Україну. Старий Хмельницький мусив пильнувати за королем Польщі, який озброювався наново, — однак він дав стільки військ, без скількох тільки міг обійтися, своєму синові та тестеві на підмогу; і наказний гетьман, або генерал-лейтенант (бо цей титул отримував той полковник, якому доручалося головне командування над кількома полками під час військового походу), Федоренко виявився настільки вдалим⁵⁾, що вщент розбив Кемені під Яссами і знову посадив Лупула на його престол. Проте й Ракоці не був тим чоловіком, що дозволяє собі швидко відмовитися від якогось наміру. Він і Радул звели наклеп на козаків при турецькому дворі, що нібито вони на своєму зворотному шляху жорстоко спустошили країну, і в нестійкому дивані спричинили призначення колишнього секретаря, який служив Лупулові, — Стефана Мунтянського {Stephan Metianszki} господарем Молдови, посадження якого на престол було доручено Радулові й Ракоці.

У той час як король Польщі дуже повільно стягав разом ухвалене торік парламентом посполите рушення і ще у вересні перебував у Львові, де також дав аудієнцію російському послові⁶⁾, з'явився інший полководець семигородського князя, на ймення Стефан Петкі {Stephan Petki}, виграв битву в молодого Хмельницького та змусив його разом із тещею і згаданими скарбами тікати до Сучави. Сам Лупул обрав дорогу до Хмельницького в Україну — і тут нібито обидва направили до короля, який усе ще стояв біля Глинян {Glinian}, гінців: із проханням першого — про допомогу, а останнього — про мир за Зборівськими статтями⁷⁾. І те й те однаково безплідно! Гірше з тим — Казимир перекинувся до їхніх ворогів та направив 4 000 чоловік легкої кінноти на підмогу тим, які здійснювали облогу [Сучави], за що витребував їхню співучасть проти Хмельницького. Упродовж півтора місяця обложені проявляли всі чудеса хоробрості. Сама дружина господаря [Молдови] запалювала всіх на героїчний опір. Мужні семигородці [трансільванці] не боялися жодної праці чи небезпеки, але штурм bastionів, що їх боронили козаки, видавався їм не до снаги. Хмельницький му-

сив здалеку споглядати облогу, оскільки його увагу займала королівська армія, яка вже просунулася до Бара, поступово пробивалася далі й очікувала вершини свого бойового щастя під Сучавою. Татари й цього разу показали себе друзями, як то змальовує Овідій, котрі при нещасті змінюють свою міну; вони не дали себе спонукати до участі у протистоянні. Тож і вирішило долю фортеці одне гарматне ядро: воно влучило в Тимофія Хмельницького. 9 жовтня Сучаву було здано: козаки отримали право вільного відступу — вони також нібито могли забрати із собою все, що принесли: свої прапори та рушниці вони повинні були, відходячи, покласти до ніг переможців, присягнути на вірність королю Польщі та Речі Посполитій, зати́м знову отримати прапори і зброю та просуватися до королівського табору. Але помилку було допущено в тому, що для них було виділено замале супроводження польських кіннотників під командуванням ротмістра Могильницького {Mogielnicki}: бо ж козаки, які лжеприсягу полякам, немовбито у просту відплату, не вважали злочином, забули свою клятву, розсіяли свій конвой і з мертвим тілом [колись] сповненого надій Тимофія та із закутим у кайдани Могильницьким прибули до згорьованого батька.

Тепер і 10-тисячна семигородсько-волоська армія під командуванням Міх.[ала] Мікея {Mich. Mikej} (який за це разом зі своїм князем Францом [Ференцом] Ракоці, потім із Францом [Ференцом] Редеї, Яношем Кемені, Стефаном Петкі отримав право на здобуття громадянства Польщі) могла поєднатися з королівською, яка в кінці жовтня продовжила свій марш до Жванця в Україні й тут отаборилися. Тим самим було заповнено прогалину, заподіяну порою року та браком провіанту, особливо серед німецького пішого люду. Навпроти, Хмельницькому вдалося знову отримати допомогу татарського хана, з якою він потім і оточив короля у Жванецькому таборі. Швидкі напади татар змусили короля вдатися до його звичайного допоміжного заходу — порятунку шляхом підкупу хана, і задіяння Мікея тут теж дуже допомогло. Насправді того вимагала політична система татар, якій вони залишалися навдивовижу вірними: ніколи не давати жодній із противборних сторін стати занадто могутньою, щоб не мати з нею клопотів і завжди мати нагоду вилазками та військовими послугами витискати гроші від тієї чи іншої сторони. І цього разу вони схилилися до партії слабкішого та уклали з королем мир, ще тісніше зав'язаний через [наявність] заручників (Лянцкоронського та Оссолінського). Для годиться вони забажали для своїх соратників, ко-

заків, дотримання Зборівських пунктів. Але потай вони прислухалися до плану короля, за яким козаки найближчим часом мали бути цілковито уярмлені, включені до польських військ, а потім московити мали зазнати нападу об'єднаної польсько-татарської армії і татарам мали бути повернені Астраханська й Казанська держави. Про це вважають слушним повідомити літописці. Коховський також навіть не заперечує цього^{u)}, і історія це підтверджує. За Грондським^{v)}, саме король дозволив татарам, немовби для передчуття здобичі, що її можна буде взяти з Москви, упродовж 40 днів вдиратися в області козаків і з набігами в Московську [землю] та забирати невільників, щоб тим самим, з огляду на перших, нібито покласти початок майбутньому дотриманню Зборівських статей! Але татари зловжили отриманим дозволом у такий спосіб, що застерігав того, який їх цим дозволом наділив: вони нищпорили на Волині та Литві й накоїли більше біди, ніж її спричинила вся козацька війна. Тільки в самій Волині вони зірвали близько 70 велелюдних шляхетських весільних зібрань, а загалом від них потерпіло близько 5 000 шляхтичів, король, повертаючись назад, бачив полум'я подільських сіл, підпалених татарами, вони навіть вдали, ніби хочуть перезимувати в нижніх польських воеводствах, якби їм серйозно не пригрозили спішно стягнені польські полки. Хмельницький, як спостерігач цих подій, прибрав собі личину покори: нібито сам не наважуючись направити до короля гінців, він звелів тільки через польських генералів запропонувати надіслати нових польських комісарів для надання чинності Зборівським статтям. Тим часом він з усією ретельністю працював над тим, щоб відтягти татар від їхнього нового альянсу. Вищезгаданий принцип татар і обіцяна річна данина, що в татар називалася «харач» {Aracz}, зводили нанівець його намагання. Отже, Хмельницький, щоб урятувати себе й Україну від неприємної йому та козакам зміни, мусив удатися до іншого засобу — того засобу, що до нього вже торік схилялися духівництво, Гладкий та багато хто в Україні: він мусив кинутися в обійми своїм єдиновірцям — московитам, які тепер, за правління Олексія, стали жвавішими й страшнішими. Хмельницький тут справді пройшов дуже близько від самовладання над Україною; тільки один-єдиний рік відокремлював його від цього. Якби він зміг перечекати рік — Карл Густав удерся в Польщу: тоді козаки мали б найліпшу нагоду стати незалежними. Здається, однак, що обережність не дала Україні шансу на незалежне існування.

ПЕРІОД III

УКРАЇНА ПОДІЛЕНА МІЖ РОСІЯНАМИ І ПОЛЯКАМИ, АЛЕ
КОЗАКИ ЗДЕБІЛЬШОГО ПІД РОСІЙСЬКИМ ПАНУВАННЯМ
ВІД 1654 Р. ДО НОВІТНІХ ЧАСІВ

Перший підрозділ: від 1654 до 1733 рр.

Відокремлення власне запорізьких, або січових,
козаків від українських козаків та, як наслідок, зміна
головнокомандування. Козаки стають небезпечними
для Російської імперії через урізання їхніх привілеїв та
спричинену цим хиткість, Мазепа виступає союзником
Карла XII

§ 1. Історія і передумови підпорядкування Хмельницького московському покровительству. 1654 р.

У той час як польська шляхта на сеймі 1654 р. зробила королю дуже неввічливі закиди щодо його тривалого перебування у Львові і щодо відпущення козаків із Сучави — нібито він тільки пильнував за майном Тимофія, щоб розподілити його серед своїх мазунчиків, — Хмельницький ще до кінця 1653 р. зібрав свою старшину та полковників і поставив перед ними запитання: чи хочуть вони радше слухатися католицького короля та жити у дружбі з магометянами, чи бути захищеними православним могутнім монархом? Відповідь усіх можна було передбачити. Григорій Гуляницький (саме той, котрий уже в 1652 р. радив здійснити цей крок, але тоді ще поплатився за це перебуванням у монастирі) з деякими іншими [особами] виїхав до Москви, щоб подати царю рішення Хмельницького. Відразу ж боярин Василій Васильович Бутурлін у супроводі декількох придворних був направлений в Україну — з такою покvapливiстю, що не могла не видати радість царя Олексія з цієї нагоди. Хмельницький по тому знову скликав своїх старшин до Переяслава на свято Богоявлення в 1654 р. та доповів їм про нову оборонну справу. Усі погодилися; російський представник {der Russische Minister} підписав усі умови, які вимагалися; тож усі

міста й села склали присягу вірності, веселилися й торжествували та обіцяли самі собі спокійне безкривдне життя. Щоб посилити добрий настрій, Бутурлін роздав соболеві хутра та інші дарунки. 17 лютого верховний суддя Михайло Богданович та переяславський полковник Павло Тетера виїхали з деякими товаришами або простолюдинами, щоб доправити царю урочистий акт вірнопідданства і, навпаки, забрати акт підтвердження всіх привілеїв, що їх вони отримали від великих князів литовських або польських королів і частково також під час перемовин із царським представником. Витяг із цього примітного акта вміщено в рукописному літопису. Примітний він тому, що показує той масштаб, за яким можемо оцінювати поведження російського правителя з козаками.

Адже це манера кабінетних учених — піклуватися також про моральність всесвітньо-історичних подій, які розігруються в театрі тих подій, — тим ретельніше, чим менше вони часто-густо самі їх творять. Ми це робили і стосовно аристократичнішого уряду Польщі; тому такий самий підхід ми мусимо зберегти і щодо монархічного уряду Росії. Зміст цього акта, отже, такий^{a)}:

1. Козаки мали самі судити себе за їхніми правами (і то були права магдебурзькі, які допускали коротке тривання процесу як у справах торгівлі, так і військових) через посередництво їхніх старшин і товаришів. Якщо в одному поселенні було лише троє козаків, то двох з них мали бути уповноважені судити третього. Жоден боярин і жоден царський чиновник не мав втручатися у справи їхньої юстиції.

2. Майно козака мало бути священним, залишатися вдові й дитині. Взагалі, надані козакам та українцям великими князями литовськими й польськими королями привілеї мали бути чинними і суворо дотримуватися.

3. Митрополит {Metropolik} Київський мав перебувати просто під благословенням архієпископа [патріарха] Московського, але не під його судочинством.

4. В українських містах і селах, які були не цілковито зайняті козаками, мали бути поставлені російські чиновники, щоб у міщан та селян — але в жодному разі не в козаків — збирати податки грошима і збіжжям. Із цих прибутків мали винагороджуватися 60 000^{b)} реєстрових козаків річною платнею у 3 руб.

5. Гетьман мав користатися річним утриманням у 1 000 дукатів і понад те прибутками з Чигирина. Обозний, або фельдцеймайстер {Obosnii oder Feldzeugmeister}, зі своєю артилерією мав зайняти в Корсуні свою штаб-квартиру; решта старшини — полковники, полкові старшини, отамани й хорунжі — мали отримувати певні річні прибутки згідно з їхнім рангом.

6. Гетьман не повинен був приймати іноземних посланців, а мав спрямовувати їх до царя. Тим паче він сам без царського наказу не повинен був направляти послів за кордон.

7. Із кримським ханом він не повинен був водити товариство, а тільки мирно з ним жити, щоб татарам не хотілося вдертися в Малоросію (цю назву, отже, повинна була прийняти Україна).

8. Після смерті гетьмана новий [гетьман] мав бути обраний козаками з їхнього середовища і вказаний царю, щоб Його Царська Величність закликала його до себе й удостоїла командирською булавою, прапором та затверджувальною грамотою⁹.

Дуже примітну обставину про схиляння козаків розповідає нам Катерина II у своєму указі про скасування Січі. В багатьох польських війнах буцімто було упущення зі зміною тієї частини козаків, яка призначалася для охорони островів. Ті згодом побудували Січ (а саме на Микитиному острові, за 30 верст від попереднього острівного осідку Томаківки) або ж село з постійних хат. Зазвичай цим охоронцям заборонялося брати жінок та дітей із собою, щоб вони справляли свою службу пильніше й менш обтяжено і щоб у разі татарського нападу їхні близькі не наражалися на небезпеку. Оскільки вони не були змінені, то звикли до неробського холостяцького життя, зробили з того закон, більше не покидали свою Січ та не поверталися в Україну. Вони приймали у свої лави молодих шибайголів, які до них часто прибігали. У 1654 р. при схилянні України їх було ще не так багато; тому коли Бутурлін запитав Хмельницького, чому він не взяв присягу і в цих острів'ян, — то Хмельницький відповів, що вони, мовляв, аж занадто бідні й незначні.

Таким чином, воно й було укладено — це оборонне об'єднання, одне з найважливіших здобутків російської влади. Так без помаху меча була завойована країна, що розмірами дорівнювала цілому королівству. Так на оборону Росії були поставлені 60 000 осіб хоробрих

піхотинців, які царській скарбниці не коштували жодного талера. Нові оборонні стосунки обіцяли бути тривалими й міцними. Московський двір за царювання Олексія раптом почав піддаватися завойовницькій сверблячці — яке бажане поле для козацької відваги! Релігія була однаковісінька; мови, походження нічим суттєвим не різнилися. Тим більше викликає подиву, що союз між Велико- і Малоросією, який видається таким природним, ще так часто розривався і що часто-густо нове його з'єднання та зміцнення ще коштувало деяких років та деяких потоків людської крові, поки нарешті панівний у дусі російського уряду імператив не розшматував республікансько-військовий устрій та породжену ним волелюбну затятість козаків і закинув вибудовані з ними договори до старого мотлоху.

§ 2. Вдалий спільний похід росіян та козаків проти поляків 1654 р. Хмельницький в облозі під Охматовим у січні 1655 р.

Підпорядкування козаків російському протекторатові було щонайвищою мірою бажаним царю Олексію не лише саме по собі, але й також тим, що воно відтак давало найліпший привід (який раніше шукали були навіть у віршах Твардовського) до розриву з поляками й до руйнування Вяземського миру. Тож цар тепер через посланців забажав від Казимира підтвердити церковні та політичні вольності козаків; але цілком очікувано отримав у відповідь оголошення війни, позаяк він хотів утрутитися у внутрішні справи козаків^d). Одразу після того з багатьох сторін розвихрилася воєнна негода проти Польщі. Колона російської армії чисельністю 40 000 чоловік під проводом князів Сребного {Srebni} і Хованського вдерлася в Литву та займала місто за містом. Друга колона під проводом самого царя, пробитися до якої Хмельницький відправив Чернігівсько-Ніжинський полк під проводом наказного гетьмана Золотаренка з багатьма добровольцями, поспішила облягти Смоленськ, у той час як польський сейм радився собі, як би цю фортецю гаразд забезпечити залогою та гарматами^e). Третя колона московитів маршувала під проводом боярина Василя Васильовича Бутурліна на Київ, забезпечила зміцнення як цього, так і інших міст та за згодою з Хмельницьким узяла у володіння Україну.

Оскільки поляки запізно подумали про оборонні засоби, то війна перебігала сприятливо для московитів: Дорогобуж, Ревель, Серпійськ {Sierpieysko}, Могильов та Полоцьк упали їм до рук. Радзивілл, який міг протиставити росіянам тільки 8 000 чоловік, завдяки невеликій сутичці, котра виявилася для нього вдалою через випадок та нехлюйство російських сторож, спокусився на сутичку з переважаючою силою під Шкловом {Sklow}, у якій він і зазнав поразки. Після цієї перемоги цар ще щільніше оточив Смоленськ та врешті 29 вересня змусив його до здачі. Відтак цар власною персоною відбув назад на зимові квартири до Вязми, тому що в Москві спалахнула епідемія. Але перед тим він нагородив Золотаренка з його козаками за їхню доведену хоробрість похвалою і подарунками; віддав Шереметеву наказ облягти Вітебськ, а Золотаренкові — тим часом відволікти Радзивілла. Вітебськ боронився упертіше від Смоленська — але Золотаренкові випало щастя ще всипати перцю Радзивіллові під Шкловом та нещастя бути обстріляним під час облоги Старого Бихова {Altbichow}. Козаки повернулися з пригніченим настроєм через загибель Золотаренка, але з радістю через свою здобич. Золотаренкове тіло було поховане в Корсуні, у збудованій ним дерев'яній церкві, з нагоди чого через необережність факелоносців церква разом із тілом та багатьма іншими людьми згоріла¹⁾. Ця обставина була гідна замовчування, якби поляки не перетворили її у пригодницьку казку, мстиве чудо провидіння²⁾.

В Україні Хмельницький мав доволі часу відпочити та з Бутурліним зміцнити міста; адже поляки там — через довге очікування татар — лише 27 жовтня розпочали свої [військові] операції. Вони спорядили до Криму посланця зі 100 000 гульденами — але той уже не застав Іслам-Гірея в живих; його наступник Мухаммед-Гірей дав себе нарешті умовити відрядити до польського війська 18 000 татар; також він наказав посланцям Хмельницького, які мали відрадити його від цього, — повідрізати носи. Тим часом Станіслав Потоцький і Станіслав Лянцкоронський із 28 000 чоловік штурмували й запалили Бушу {Bussa}, де 16 000 жителів вирішили радше вмерти, ніж здатися полякам. Тиманівка і Брацлав {Timonowka und Braklaw} так само потрапили полякам у руки; після об'єднання з татарами були завойовані і спалені в січні 1655 р. Зіньківка, Баланівка, Лисянка та Котацин {Zynkowka, Balanowka, Lysianka und Kotatzyn}. Денківка {Denkowka}

коштувала полякам багато крові, бо полеглий тут козацький генерал Томиленко {Tomilenka} хоробро її боронив^{h)}; тому і польські генерали звеліли тут посадити на кілок три особи, а польські солдати у своїй люті понищили геть усе. Негайно козацькі полковники Зеленський, Богун і Гоголь із їхніми 30 000 чоловік в Умані {Human} були оточені та взяті в облогу. Підкріплення, що його підвели Хмельницький і Бутурлін, мало складати, згідно з польськими історіографами^{h)}, 100 000 чоловік — але поляки вправним маневром відрізали першого від останнього. Хмельницький 22 січня зазнав нападу вкрай розлючених поляків на полі між Охматовим і Ставищем (останнє отримало цю назву після бою): поляки прорвалися аж до козацького укріплення з возів і запалили його, а козаки наприкінці мусили відбивати поляків і татар голоблями саней. 15 000 чоловік, як мовиться, лишилися тут цього кривавого дня; із забитих з обох сторін начебто вдалося утворити високий вал навколо цілого табору. Другого дня Хмельницький витримав ще один навальний штурм, після якого від німецької піхоти поляків мало що залишилося. Хмельницький відступив у ще щільніше укріплення з возів та витримав це до 1 лютого; але триматися довше він не міг і не мав права: він і його армія не мали ані дров, ані води, ані пасовища — лише сніг та крига залишилися їм, та й ті просочені кров'ю. Отже, щоб не потрапити в полон до поляків, як ті намірялися вчинити, він [Хмельницький] звелів скувати ланцюгами мінливе укріплення з возів і благополучно прорвався до російської армії, яка стояла неподалік відтіля, але, як здається, не зважилася прийти на допомогу (через що, як видається, і в Хмельницького виникла певна гіркота супроти росіян, а певно — також проти російських залог в укріплених містах (у Києві, Стародубі, Переяславі, Ніжині, які тому називалися ще й містами-гарантами). Загалом Хмельницький, за Кох.[овським], втратив 9 000 чоловік тільки в першому бою; за Руд.[авським] — він вислизнув завдяки тому, що підкупив татар і прорвався там, де вони займали проходи. Тож тепер татари наполягали на своєму звільненні, і поляки відтак також мусили [стати] на зимові квартири. Тільки вони знову завдали українцям великої прикрості тим, що в зайнятій частині країни всіх упертих, по-козацькому настроєних жителів полишили беззахисними перед татарським рабством. Хмельницький, об'єднавшись із росіянами та з відправленими до Білої Церкви на чолі

з козаками Пушкаря {Pushkarenko}, знову з'явився під Буками {Buki} таким же сильним, як і дотепер, — але все-таки теж з огляду на зиму відпустив свою армію на відпочинок. Також Олексій, після того як епідемія вгамувалася, повернувся до місця своєї резиденції, де він, сповнений доброго гумору та радості за зроблені справи поступу, сповнений доброго сподівання на ті, які ще належало зробити, — удостоїв себе титулу самодержця Великої, Малої і Білої Русі. Таким чином, отже, Україна вже під назвою «Мала Русь» видавалася в його очах за провінцію.

§ 3. Росіяни і козаки під Львовом та Любліном у 1655 р. Миролюбніші умонастрої росіян щодо поляків через ревності до шведів, а також примирення Бутурліна й Хмельницького з татарським ханом

Позаяк у 1655 р. число ворогів Польщі через вислану до Щеціна {Shtettin} шведську армію побільшало, поляки нагально попросили обіцяної підмоги у татар. Хан проявив свою послужливість і спочатку порадив узятися гарненько за козаків як за найнебезпечніших ворогів, оскільки вони створювали перешкоджаючу стіну між поляками і татарами, а тим часом інших ворогів стримувати фортецями. Король і сенат зневажили цю пораду — армію було поділено на три частини проти трьох ворогів: король разом із Великопольщею мав протистояти Швеції; Литва і Підляшшя під проводом Радзивілла — московитам; а Станіслав Потоцький із Малопольщею — козакам. Ці напасті спричинилися до щонайлихіших наслідків. Король був покинутий великополяками (у яких Радзівівський завдяки своїм родинним зв'язкам дуже багато важив), йому нагадали його кварцяні у Кракові про платню, і він утік до Сілезії. Радзивілл мусив залишити московитам Мінськ, Вільно та Гродно, а щоб ще врятувати решту — він у серпні підкорився шведам, які стояли у Лифляндії, що мала вдачу успішно породити ревності росіян. Не ліпше велося Станіславу Потоцькому. Допомога татар зволікалася. Воєводи не хотіли гуртуватися навколо нього, тому що вони були роздратовані на короля, який, мовляв, розділив королівство, і тому вони за законами королівства вважали себе аж ніяк не зобов'язаними вирушати в похід без короля. Отже, він [Станіслав

Потоцький] перед переважаючою силою Хмельницького, який при не-явці татар почав дедалі більше йому дошкуляти, мусив мало-помалу відступати з України й Поділля, зміцнити Львів і стати табором біля поселення Городок {Sloni Grodeck}, до якого нарешті прибула деяка шляхта з Волині, Белза, Холма {Chelm} та Перемишля; загалом польські повідомлення подають число в 6 000 чоловік. 28 вересня тут на нього напали московити поряд із загоном козаків під проводом Виговського і Павла Тетері. Козаки почали сутичку тим, що вночі підпалили місто палаючими човнами, які нишком зуміли підтягти стоячою водою, у веремії підірвали брами й через місто вдерлися в табір. Поляки дуже хоробро боронилися до полудня, ба навіть уже змусили до втечі частину ворогів (як з'ясовується в Юзефовича, то були московити, які на той час ще зовсім не вважалися хвальками), — аж раптом пішла чутка, нібито нова ворожа зграя йде на підкріплення; і хоча то була жменька перемишльської шляхти, що поспішала на допомогу, однак польську армію не можна було стримати від утечі, під час якої сам Потоцький, згідно з Юзефовичем, був узятий у полон. По тому Хмельницький із росіянами учинив облогу Львова, Любліна^{*)} та Замостя, тоді як дрібніші загони армії плюндрували багаті місцевості на Віслі. Тим часом польська армія була розпорошена біля Войниці {Woynitz}, Краків був узятий в облогу, а Олександр Конецпольський із великою частиною армії перейшов на бік Карла Густава.

У цьому стані речей польські магнати, які виїхали до Угорщини й Сілезії, запросили на допомогу Ракоці з обіцянкою корони, але той на той час був зайнятий у Волощині. Ті, що трималися короля Швеції, намовили його запропонувати через посольство Хмельницькому його відхід в Україну та ближчий зв'язок через домовленість про обопільний обмін комісарами. Король Казимир, навпроти, відрядив Станіслава Любовицького, чоловіка, який колись супроводжував Оссолінського в таємничій подорожі до України і тоді став кумом Хмельницького, з наказом татар або козаків — яких з обох він зустріне раніше — перетягти на бік Казимира. Цей посланець мав у своїй вірчій грамоті порожнє місце для того іншого, котрого він мав долучити до себе, і оскільки польські магнати тоді здебільшого позирали на світанкове «Шведське сонце» та відверталися від Казимирового вечірнього, то біля Пшеворська він узяв до себе знаючого місцевість Самуеля

Грондського та разом із ним виклав свою справу Хмельницькому в таборі під Львовом, тоді як свою вірчу грамоту до хана він дбайливо приховав. Любовицький при цьому взяв попередній тон, якого дотримував був з Оссолінським, підносив короля та провадив свою справу, але лявся на польську шляхту і спихав на неї всі нещастя. Хмельницький відповів йому: козаки, мовляв, добре знають, за кого вони самі мають уважати короля; його недотримані обіцянки при Замості, Зборові та Білій Церкві щоразу потрапляють під критику візуїтів {Wisuwiten} (так називав він єзуїтів — виводиться від «wyzuwit», тому що вони були такі схильні, аби забирати все у тих, хто уявлявся єретиком); потім ішлося про те, що до розкольників не можна мати жодної вірності, жодної довіри. Тепер, мовляв, король виходить зі своїми пропозиціями запізно. Любовицький, навпаки, намагався перекласти всю провину на шляхту: невігласні та нікчемні селяки-депутати на сеймах горлачили проти короля і зірвали виконання його обіцянок, а тепер якраз теж шляхта його і покинула — але відтепер, мовляв, він хоче вважати за шляхтичів і надавати сприяння тільки тим, котрі йому зараз допомагають вибратися з біди. Грондський, який протиставився нападкам свого колеги на польську шляхту і порадив йому не відокремлювати голову від кінцівок, короля від королівства і говорити про своїх братів так, якби вони були присутні, був за його спонукою взятий під арешт. «Бачите, — сказав Любовицький, — отака вона, польська шляхта! Нас тут усього двоє — і ми не одностайні: він, тільки один із тих, кого я вважав колегою, розмовляє тут уже так, чого він навчився б лише в сеймі?» З-під цього арешту Грондський скоро був відпущений: частково — бо Любовицького турбувало, що той забажав би виказати подальше завдання до хана, частково — тому що Виговський висловився проти такого поводження з людиною, публічно відомою як посланець. У ході переговорів Хмельницький навів приклад хатньої змії, котра, після того як вона була вдарена сином господаря домівки, вкусила його на смерть, у покарання втратила хвіст, тим самим принесла багато нещастя в дім і ніколи більше цілком не змирилася, бо втрата хвоста у змії, втрата сина у господаря домівки завжди пробуджувала сумні та бридкі спогади. Тому, мовляв, між поляками й козаками неможлива жодна інша єдність, окрім якби останні жили на Поділлі, Волині, аж ген до Львова, Перемишля, Ярослава і Володимира під

титулом Руського герцогства [воєводства], та жили в незалежних, але союзницьких стосунках із поляками. Цього польські шляхтичі те-пер не допустили б, навіть якби їх залишилась тільки якась сотня; і тому все те даремне, що Любовицький може йому сказати. Коли той нарешті висунувся навіть із листом королеви до третьої дружини Хмельницького — Ганни, — у якому та просила її замовити слівце, та з призначенням їй у подарунок великим діамантом, — то він [Хмельницький] виявився настільки зворушеним, що заявив, буцімто хоче заради короля полишити Підгірські місцевості та поступитися йому місцем, укласти мир із московитами і шведами. Під ту саму пору він звелів доповісти також королю Швеції, що саме за його поданням відбувається те, що він відступає в Україну. Насправді ж підступний, дуже пов'язаний через свої стосунки з росіянами та через їхнє переважання Хмельницький тільки позбиткувався з обох частин: адже він, власне, мусив розпочати свій відступ. Він мав певну звістку, що татарський хан наближається зі своєю армією. Його козаки та московити розкошували в добрій країні і поодинокі поспішали з багатою здобиччю додому; ті, що залишилися, були безпорадні від кількості награваного добра; замостяни й люблінці відкуплялися значними грошовими сумами, після того як передмістя Любліна були обернені на попід, з львів'янами було укладено вигідну капітуляцію, — і при подальшому перебуванні у сплюндрованій країні треба було остерігатися неприємних сутичок зі шведами та нападу татар. На благальний лист короля, якого той уже при своїй першій втечі до Сілезії направив із терміновим гінцем ханові, татари нарешті пробилися до Тернополя — Любовицький відразу ж був затриманий як фальшивий посланець, Грондського відпущено як просто довільно прийнятого посланця (який по тому перекинувся до шведів), а Хмельницький, навіть не очікуючи московитів, повернувся назустріч ханові.

Перш ніж ми попрямуємо за ним, мусимо повідомити ще дещо про облогу Львова з рукопису Юзефовича, який може нам дати уявлення про тодішній настрій козаків з огляду на росіян. 19 вересня Хмельницький з Бутурліним з'явилися під Львовом. Крім Бутурліна, ще були Григорій Сахнович, миргородський полковник {Furst von Mirobrod}, і князь Ромодановський, полководці росіян. Коли делегація від міста прийшла до табору, щоб капітулювати заради зняття облоги,

то вона застала Хмельницького в його наметі з навхрест складеними ногами. При ньому був генеральний писар Іван Виговський, Павло Тетеря — чоловік, який розумів польською, латинською та російською мовами і мав дружиною дочку Хмельницького, генеральний обозний Хома Ногаєць {Thomas Nohaecz}, далі — посланець Казимира¹⁾ (Любовицький) та грецький священник Йоахим {Johanni}, засновник союзу між росіянами й козаками. Взятий у полон біля Городка Потоцький був виставлений напоказ і висміяний росіянами; але він сказав їм в обличчя, що вони повтікали в тому самому останньому бою, коли піше військо козаків мало би відвернути їх від утечі та ганьби. Здавалося, що козаки слухали це з прихованою радістю. Бутурлін заявив нарешті, що місто, мовляв, мусить здатися російському царю. Цього львів'яни аж ніяк не хотіли; вони наполягали на вірності своєму королю і зробили козакам комплімент, мовляв, вони сподіваються, що саме завдяки козакам їхній король може бути виведений із замішання. Павло Тетеря шепнув посланцям на вушко, що вони мають стало наполягати тільки на своїй антиросійській заяві, а Виговський писав їм те ж саме таємно. На наступній аудієнції, після того як і неуніатського єпископа Зеліборського було відправлено до Хмельницького, яку [аудієнцію] Хмельницький надав посланцям, він похвалявся, що це залежить тільки від нього — бути князем і оборонцем Руського герцогства [воєводства]. Ще 19 жовтня Хмельницький звелів повідомити коменданта міста — Гродзиського, — що Краків перейшов до шведів, і король Швеції, мовляв, заявив, що, зі свого боку, радо залишить Руське герцогство [воєводство] на Хмельницького; і після того як із містом уже було досягнуто згоди про 20 000 гульденів грошима й товарами поряд із подарунками у вигляді шарлахового та напівшарлахового сукна, шовку, полотна, свинцю, черевиків, хутра тощо, — тоді Хмельницький ще 4 листопада в присутності міських депутатів застеріг шведських посланців, що їхньому королеві не треба наказувати своїм військам вступати в Русь {Reutzen}. 1 листопада Хмельницький здавався цілковито засмученим звісткою про наближення татар і запевнив, що він у згоді з росіянами взимку вичистить увесь Крим. Восьмого числа вирушив Хмельницький, десятого числа — російський табір. Хмельницький попрощався з містом по-військовому помпезно, і його численні добре впорядковані полки — один лейб-полк очолював сам

Хмельницький верхи на гарному коні — подарували львів'янам розкішне видовище.

Якщо порівняти всі ці обставини з висловлюваннями польських авторів, нібито Хмельницький пояснив львівському комендантові Гродзіцькому, що він, мовляв, є вірним служником Казимира і що він на доказ цього відійде зі своїми козаками від Львова, що він спонукав московитів до згортання табору під Львовом й відразу ж налагодив зв'язок із татарами, — то хоча всі ці повідомлення і є перебільшеними, але, наскільки все-таки видається правдивим, Хмельницький міг би за чимось і жалкувати, головним чином за тим, що через вплив духівництва так далеко зайшов, зв'язавшись із росіянами. Його головні порадики Виговський і Тетеря були налаштовані антимосковськи. Росіяни були однаково як владолобними, так і могутніми, вони без балачок зайняли укріплені поселення України і ні під Ставищем, ні під Городком не проявили достатньої мужності або серйозності допомогти козакам у спільній боротьбі. При дворазовому шведському й Казимировому посольстві Хмельницький убачав перед собою можливість стати самостійним герцогом на Русі, оскільки він не потрапив був під зверхність московитів. Але в цих міркуваннях Хмельницький знову цілковито розгубився, коли почув про вторгнення татар до України: звідси його дратівливе єство 1 листопада, що його описує Юзефович, звідси запроторення ним Любовицького в неволю.

Тим часом наслідок його переговорів із ханом підживив у нього нові сподівання. Хмельницький наштотхнувся на хана біля Озерної {Isiepa}, який спочатку цілком серйозно напав на нього, але нічого лихого йому не заподіяв^{m)}. Відтак хан задовольнився тим, щоб відізнати Хмельницького від прямуючих за ним московитів, на яких він потім напустився та завдав їм великої шкоди, забрав у полон серед інших сина російського боярина Бутурлінаⁿ⁾. Це спричинилося до того, що розпочати переговори з ханом Хмельницький не тільки міг з доброю волею московитів, але й мусив. Літопис переповідає всі розмови обох, до яких начебто сам хан запросив Хмельницького. Заволодівши кількома татарськими (султанами або) мурзами як заручниками, він із небагатьма особами подався до хана і, по тому як він застав його сидячим на землі та привітав, та на східний лад підніс йому подарунки, — хан узяв їх, жбурнув на землю й закричав із несамовитим гнівом

на Хмельницького: чого це він, мовляв, зараз підкорився росіянам — чому він зразу ж на початку, коли зайшлося про скинення польського ярма, постукався по допомогу не до московитів, а до татар? — і так далі. Хмельницький протиставився йому іншим списком гріхів. Твій попередник, — сказав він, — без стиду й совісті покинув нас під Берестечком на нашу велику біду. Під Жванцем ви, татари, без погодження зі мною спочатку запросили поляків до миру, щоб укласти з ними союз проти Москви, котрий мав вам надати Астрахань та Казань, а полякам — необмежене володіння Україною, тоді як нас Ви доволі підступно втішили вигідними умовами^{о)}. Козаки під моїм проводом зробили найбільше — а ви тільки трішки нам допомогли. Ваших було спочатку 4[000]—6 000 чоловік. Ви під час цих війн добряче збагатілися, правдами і неправдами. Я вам навіть дозволив закласти поселення між Дніпром та Міусом {Milossa}, на болотяних місцях, а ви тепер тут вештаєтесь і тиняєтесь довкруги, вештаєтесь і тиняєтесь навіть понад Дністром та по ньому, понад Чорним морем та по ньому, куди вам допіру не вільно було й ступити ногою. Коли твій попередник побачив, як добре йому вдається грабування здобичі, то він некликалим дістався туди й запропонував себе на допомогу, тому що він заздрих християнам за їхній мир і бажав, аби вони між собою бодай перегризлися. Хан пригрозив, і щоб надати погрозам ваги, він покликався на велику силу татар під проводом Батия {Batu}, які змушували тремтіти Росію, Польщу, Угорщину та Німеччину. Хмельницький відповів: ці татари нічим тобі не допоможуть — більшість їх уже перебуває під російським скіпетром; що Батий здобув — те втратили його наступники, а ти, один із тих, хто за 100 000 гульденів принижуєшся до служіння полякам, проти кого вони хочуть піти, навіть і проти давніх друзів та сусідів. Хан дуже розгнівався на таке зневажання татарської сили, але все-таки відпустив Хмельницького і забрав назад своїх заручників. Це те, що оповідає літопис. Грондський, вірогідний тогочасний автор, запевняє, буцімто Хмельницький поклявся більше не братися до зброї проти короля Казимира. Хан, навпаки, нібито взяв на себе [зобов'язання] виторгувати в Казимира найкращі умови обопільного компромісу. Також син Бутурліна був звільнений в обмін на те, щоб і Любовицький був вільновідпущений до хана. Тож Любовицький розповів ханові про стан речей, і той негайно написав

королю і Чарнецькому, щоб збадьорити їх у їхньому нещасті і щоб запевнити їм (позаяк він до 28 січня марно чекав на короля під Львовом) наступної весни всіляку допомогу.

Хмельницький і Бутурлін могли були цілком сміливо й без будь-якої шкоди для себе обіцяти дотримання миру з Казимиром, тому що цар тепер був набагато краще налаштований до поляків і тим гірше — до шведів.

§ 4. Хмельницький знову підкорюється Росії.

Він готує все до помсти над Ракоці. 1656 р.

Після цього розходження з татарським ханом Хмельницький із Бутурліним подався прямісінько до Чигирина, там із ним привів до порядку різні сфери громадського врядування України, відтак переїздив його через Дніпро на другий берег і нарешті — до Переяслава, де Хмельницький наново зібрав своїх старшин та полковників і від імені цілої України посейбіч і потойбіч Дніпра подякував царю за надання свого захисту, але й водночас попросив зберегти цю країну й козаків при їхніх вольностях та правах.

Шведи, навпаки, мали на меті свій план — навіяти Хмельницькому порив до незалежності та самоврядування і відокремити його інтерес від інтересу московитів. Усі ті спустошення, що їх Карл Густав застав в околицях Львова та Замостя, були покладені на карб росіянам, які, мовляв, навіть викрадали людей, щоб вимінювати їх у татар на коней. До Хмельницького ж, навпаки, ще в січні 1656 р. був направлений отець Даниїл {Daniel}, ігумен Афінський, а пізніше — історіограф Грондський, як уже знайома з ним і відома країні людина, за якого поручився улюбленець шведського короля шляхтич Немирич. Через цього посланця король Швеції попросив пробачення за те, що він свої одкровення, зроблені Хмельницькому ще під Львовом, не продовжив, оскільки йому досі бракувало нагоди і також часу через інші справи у Пруссії. Хмельницький, мовляв, і під Львовом не висловив чітко своїх настроїв, тому зі шведської сторони його спонукають писемно й усно зазначити своє власне бажання, щоби шведський король знав, на що він міг би спиратися при переговорах із козаками, — зрештою, він застосує все можливе, щоб догодити бажанням Хмельницького

й козаків. Новітні, виборені над поляками переваги шведів та зміцнена армія останніх дозволяли королю сподіватися на славний мир або хоча б на непотрібність козацької допомоги цього літа; проте в гіршому випадку король покладається на можливість просити допомоги Хмельницького, — за що висловлювані тим вимоги він [король] повністю задовольнить у мирі з поляками. Також у той самий час князь Ракоці розпочав переговори зі шведами через своїх посланців Шебеші та Якоба Фалої {Sebesi und Jakob Faloi}, які потрапили в пазурі до поляків.

Хмельницький тим часом уже був надто невіддільно пов'язаний із Росією, щоб мати змогу добре прийняти шведське посольство. Замість будь-якої відповіді Грондському було закинено воєнні помилки шведського короля, а саме, начебто він аж надто довіряє польським солдатам і поїхав із Кракова до Пруссії, не поставивши свої справи у Кракові на тверду ногу. Щоб зтягти всю оборудку в часі, Хмельницький під приводом ненадійності доріг спочатку направив отця Даниїла, а потім Грондського через Молдову, де обидва здибалися в Яссах і куди вони отримали із собою рекомендації для господаря Стефана Георгіцу {Stephan Gorgika} [для передачі]; у Семигород — із рекомендаційними листами до князя Ракоці того змісту, що він мав би звеліти одного й другого посланця під надійним супроводом доставити до Кракова, де командував шведський генерал Віртц {Wirtz}. Несприятлива шведам воєнна доля перегородила Грондському всі шляхи до повернення, тож він залишився в Семигороді. Отець Даниїл із Карлсбурга, куди він прибув із Грондським 10 травня 1656 р., після деякого перебування в Семигороді прокрався через Москву до короля Швеції, у якого він об'явився лише наступного року.

Ще неприхильніше прийняв Хмельницький навесні 1656 р. польських посланців Айшу та Редговського {Aysza und Redgowski}¹⁸, які прибули ублажити Хмельницького. Вони навіть не отримали письмової відповіді, зате змушені були відповідати за дії свого короля — чого це король одночасно відправив Любовицького до козаків і тоді ж збурив хана проти них?

Усе це відбувалося, безсумнівно, з попереднього відома росіян: можливо, ті дозволили Хмельницькому також виконати підступно замислений план, який мав вилитися або у приниження Ракоці, як приятеля й союзника шведів, або у збільшення ваги Москви на шальці

терезів північної торгівлі. Ракоці від початку 1656 р. після вдаваної удачі шведів забув свою колись засвідчену Казимирові дружбу і хотів при допомозі козаків та шведів, хоча б і з жертвуванням та переданням обом значних земельних ділянок, стати королем у решті Польщі. Тому він писав запрошувальні листи Хмельницькому — але в Чигирині він уважався вояком, який виховувався в запічку, а рана, заподіяна Хмельницькому втратою його сина, ще кровоточила. Тому Виговський сказав (ще у квітні 1656 р. від'їжджаючому з Чигирина) Грондському: «Ми, певно, гарно догоджаємо Ракоці, але він ще раз повинен спокувати події Молдавської війни»⁴⁾. І насправді козаки під час присутності Грондського в Семигороді дедалі більше під'юджували Ракоці через листи й посланців до тієї виправи на Польщу, нещасливий наслідок якої при дедалі меншій удачі шведів і більшому патріотизмі поляків можна було передбачити⁵⁾. Шведські посланці Генріх Зьолестін фон Стренбах і Готтгард Беллін {Heinrich Soelestin von Strenbach und Gotthard Bellin} посилили це під'юджування, і позаяк Ян Казимир, гордий своєю вдачею, відкликав посланця Празмовського і пізніше Сильницького {Silnitzki}, які досі безплідно спонукали Ракоці до відновлення старого приятелювання, то Ракоці прискорив пертрактації зі шведами й козаками. Ян Казимир, загрожений новим ворогом, порою також покинутий воєнною вдачею, звернувся через посланців до свого дотеперішнього ворога — Олексія, — пообіцяв по скінченні його днів піднести його сина до корони Польщі й поки що дозволити йому володіння всіма завоюваннями, а також якнайвигіднішим чином замиритися з ним щодо козаків та з самими козаками; тож цього разу цар повинен був стримати як Хмельницького, так і Ракоці від усіх ворожих намірів. Різні інші польські посланці мусили напосідати на імператорський двір, Порту і кримську владу з проханнями про те, щоб ті для Ракоці своїм авторитетом оборонили подібні новації. Сам Любомирський, швагр Ракоці, велів неоднораз представляти йому свій намір щонайнебезпечнішим чином — але непевний задум Ракоці дедалі більше зміцнювався завдяки шведським та козацьким посланцям і завдяки його завзяттю, котре розпалили в ньому як князеві, прихильникові Реформації — допомогти справі незгодних та неуніатів у Польщі. 20 листопада 1656 р. нарешті було досягнуто домовленості між усіма трьома частинами, згідно з якою мали отримати: ко-

роль Швеції — Великопольщу, Померанію {Pomerellien}, Ліфляндію і Данціг, курфюрст Бранденбурзький — польську частину Пруссії, Ракоці — Малопольщу, Литву, Русь і Мазовію, а козаки — Україну, вільну й незалежну, та нову гарантію їхніх вольностей. Самійло Богданович, старший суддя {Obersudja}, та Ів.[ан] Ковалевський, генерал-ад'ютант, скріпили присягою цей альянс на початку 1657 р. в Самош-Уйварі: князь направив Стефана Хорвата і Топоша, щоб прийняти підтвердження та присягу самих Хмельницького і старшин. Князь мав сам тоді це все скріпити присягою, якби запорожці справді були прибилися до його табору.

Що Хмельницький, мабуть, не сприймав це все серйозно, можна припускати, певно, з того, що його покровитель Олексій у Німиці 3 листопада 1656 р. через австрійське посередництво уклав із Казимиром угоду проти шведів, згідно з якою цар поки що мав би залишатися при володінні всіма дотепер забраними поселеннями, але на майбутньому сеймі у зв'язку з обранням царя наступником Казимира мали б бути проведені переговори. Отже, якщо Хмельницькому серйозно йшлося про справу з Ракоці, то він діяв проти системи свого покровителя, який переміг шведів у Ліфляндії та взяв у облогу Ригу в 1656 р., — а цьому після зіставлення всіх обставин не йдеться віри; якщо ж Хмельницький, навпаки, з відома й волі свого покровителя взяв на себе роль фальшивого приятеля супроти Ракоці, то він підпадає під жорстке звинувачення, що він грав присягами й угодами, — а саме ще до того як він мав перед собою гарні зразки на сей предмет, котрі породжені подіями наших часів.

Про один-однісінький середній випадок при цьому можна помислити, завдяки якому честь Хмельницького можливо певною мірою врятувати, а саме: якби йому за повелінням його царя треба було поводитися з Ракоці напівсерйозно-напівнесерйозно. Серйозно — настільки, щоб коли б у шведів і семигородців добре пішло діло, то козацька допоміжна армія в цьому брала б участь та забезпечила б Царському кабінетові вплив на польські справи. Несерйозно — настільки, щоб коли б план Ракоці та Карла Густава завалився, то відкликання козацької армії поготів повергло б Ракоці у той занепад, якого йому й бажалося з боку Хмельницького через Тимофія. Успіх виправдовує це міркування.

§ 5. Хмельницький покидає напризволяще Ракоці в несприятливому перебігу його задуму, зазнає погроз від турецького й римського імператорів через свою підпорядкованість Росії, помирає 15 серпня 1657 р.

Відразу ж у січні 1657 р., незважаючи на лиху негоду, складні [гірські] перевали та відряджування московського посланця, Ракоці вирушив через Мармарош до Польщі. Невдовзі з'явилися також 12 000 чоловік козаків під проводом київського полковника Антона Ждановича, щоб поєднатися із семигородським [трансільванським] табором. Ані погрози турецького, ані обіцяння римського імператора надати 16 спишських міст (через архієпископа Селепезеньї {Szelepezenyi}, графа Гомоная, графа Владислава Ракоці та Стефана Баркоці) більше не спромоглися втримати Ракоці від здійснення його плану. Военні операції проти Ярослава, Львова, Перемишля, Кракова й Варшави були виконані з вірною допомогою козаків. Тим часом військова розгнuzданість увірвалася швидко до табору Ракоці. Походеньки солдатів, тільки-но проти цього поставала скарга, клалися угорцями на карб козакам; козаки, щоб захиститися, часто-густо притягали угорських солдатів-грабіжників і паліїв, яких вони застукали були на гарячому, напр.[иклад] при підпалі; тож позаяк запиту з них від князя не було ніякого, то грабували й палили лише обидві нації наввипередки. Невдовзі по тому король Швеції через уторгнення датчан мусив відійти у своє королівство, а Ракоці, ослабкий після цього відокремлення, мусив думати про те, щоб відступити за Віслу. Козаки щодо цього були найпоквапливішими: вони заволоділи кількома човнами та перепливли річку, перш ніж це їм було наказано і перш ніж було ухвалено рішення про відступ. Вісла тоді була повновода, і семигородці Ракоці, які відтак також не хотіли самі залишатися по той бік Вісли, під загрозою небезпеки поспішили слідом за козаками, тепер змушені були дорого платити цим останнім за їхні зусилля на перевозі: адже за кожного коня ті вимагали талер, за кожний віз — п'ять талерів. Так польська здобич, наскільки її ще можна було забрати з собою (бо що не вдавалося забрати — те кидали у Віслу), частково розійшлася на оплату перевізницьких послуг козаків. При поголощі, що ніби наближаються татари, козаки порадили князеві вирушити

в напрямку Городка, щоб у всякому разі мати змогу протистояти татарам або помаршувати в Україну до Хмельницького, якому про все було дано звістку. Але ракоцівський генерал Кемені разом зі своїм паном міркував краще: він порадив і домігся, щоб армія до кінця червня й початку липня трималася навпроти Магерова ближче до кордону, аби в усіх випадках мати змогу скоріше відкотитися в Семигород. На цьому зворотному марші козаки зазнали нападу поляків під проводом Чарнецького {Czerneczki}, тому що вони безладно сунули слідом за Ракоці, і добряче постраждали, особливо через відняття великої частини їхніх возів зі здобиччю. По тому козаки подалися як передовий загін, ніде не зупинялися, нестримно поспішали геть, і їхній ватажок Антон Жданович велів сказати князеві: козаки подібні до голодних ланцюгових псів; жадібні до здобичі — як ті до їжі — вони самі по собі, незвані, бігають навкруги і важать своїм життям; коли ж вони вхопили здобич — як ті кістки, — то вони щонайбільше дбають про те, аби притягти їх на сховок до своєї прив'язі. Тепер, мовляв, — звелів він далі переказати, — більше вже не час воювати, а лише себе рятувати; і князь не може нічого ліпшого вдіяти, як, залишивши свою поклажу, тікати в Україну і там дати своїй армії перепочити та зміцнитися козаками. Але князь, напевне, вдавав собі справу, що Хмельницький, пам'ятаючи смерть свого сина, поводитиметься з ним там не дуже-то й поштиво, і тому козаки відтак відокремили формально — так, аби поляки могли це бачити, — свій табір від ракоцівського, відмаршували вбік і залишили завершення своєї помсти татарам та полякам⁹). Як подальший перебіг цих подій задовольнив це бажання Хмельницького; як Ракоці з великими зусиллями тільки з 300 вершниками вирвався до Етседа, а його генерал Кемені з рештою військ потрапив до татарського полону? Про це польська і семигородська історія переповідають розлогіше.

Про поведінку Хмельницького під час цієї війни Ракоці літопис подає такий висновок: король Польщі, примас і королева написали Хмельницькому зворушливі листи та попросили його не веліти ще і його козакам прориватися до й так могутніх ворогів Польщі та не залишити бідолашну Польщу на спустошення. На це Хмельницький нібито не тільки не дослав Ракоці свіжих військ, але й відкликав уже відправлені; проте водночас він скористався з доброго гумору Казимира й після ради, проведеної в Чигирині зі старшинами й полковниками,

з відома й волі царя, забажав від нього [Казимира], щоб той вислав комісарів для прикордонного відмежування України від Польщі. По тому нібито й справді Мясковський та Кисіль прибули [у ролі] демаркаційних комісарів та визначили кордони таким чином: північну дугу вони провели від гирла Дніпра вгору вздовж Дністра до річки Горинь, а звідти — угору по Прип'яті до Бихова, потім потойбіч Дніпра вздовж річки Сож до області Смоленська. Південну дугу вони накреслили від Рославля {Roslawla} вниз до Чорного моря і до гирла Дніпра, звідти — через Лиман та Очаків — отже так, що, обидві річки Дніпро та Дністер могли бути використані українськими купцями для виходу в Чорне море.

Але, згідно з Коховським, ці комісари мали ще одне, далекоюсянніше завдання. А саме: Казимир отримав від нового молодого угорського короля Леопольда, який став наступником свого померлого 2 квітня 1657 р. батька Ферд.[инанда] III, згідно з укладеним 27 травня 1657 р. договором, потужну допомогу під командуванням генерала Гатцфельда {Hatzfeld}, і відтак змінилася його мова щодо царя Олексія. Тепер він уважав Хмельницького здатним на те, щоб вирватися з залежності від Росії, об'єднатися з Казимиром, відразу ж вибити з Польщі всі шведські та інші ворожі війська й вступити з Польщею у незалежно-дружні стосунки. Рукописний літопис повідомляє: тоді до Хмельницького начебто надійшли листи від римського імператора, якого Казимир виразно прийняв був як посередника в замисленому договорі, та погрози турецької Порти (причому обидва двори на слухних підставах розглядали єднання Олексія з Казимиром і можливу через те, а в наші часи — таку, що навіть дійсно відбулася, — підлеглість Польщі Москві як щонайвищою мірою небезпечну для їхніх держав), останні — [потрапили до Хмельницького] через татарського хана. Обидва двори звеліли йому [гетьманові] заявити: він є причиною та призвідцею цього авантюрицького єднання двох таких могутніх і в решті випадків таких особних у їхніх інтересах держав, але якби він негайно не розірвав свою єдність із Москвою, то вони хотіли б спустошити Україну і залишити від козаків самий спогад. Австрійська армія під командуванням Гатцфельда, що до початку липня прибула під Краків, і татарська потуга, як видавалося, були спроможні надати цим погрозам виразності й дієвості.

Згідно з Коховським, Хмельницький у цій халепі дав польським посланцям таку відповідь: він, мовляв, не хоче на старість заплямувати себе клятвопорушенням та відступити від запевненої московитам залежності. Він у цьому нібито мусить прислуховуватися до простих козаків, які всі схиляються на російську сторону. Його син, навпаки, мав би після його відходу з життя, що буде незабаром, стати до послуг полякам. Згідно з літописом, Хмельницький витримав внутрішню боротьбу духу між запрягнутих обов'язком і між збереженням України. Ця внутрішня суперечка, згідно з тим же самим [літописом], погіршила стан його здоров'я, який і так у його поважних літах уже надщербився. Тим часом він усе-таки відіслав (щоб уберегти Україну від швидких наскоків) спостережну армію під командуванням свого сина до Ташлика {Taschlina}, звідки та водночас мала спостерігати результат шведсько-польської сварки. Із цієї наполегливості Хмельницького в обстоюванні союзу з Росією деякі знаходять підставу, щоб надати вірогідності розповіді, котра як легенда збережена також у літопису. А саме, нібито молодий родовитий поляк через своїх земляків (за іншими відомостями — через турків) був підмовлений приборати Хмельницького з життя повільно вбиваючою отрутою. Тому він приставився нареченим дочки Хмельницького, і коли при його від'їзді бадьоро кружляли горілку, він начебто знайшов спосіб отруїти чарку, призначену Хмельницькому: відтоді він також буцімто ніколи більше не показувався в Україні.

Та як би воно там було, з літопису з'ясовується рівно те, що Хмельницький усі дні почувався виснаженішим та менш віддаленим від смерті. Тому він якнайхуткіше відкликав назад свого сина, провів загальні збори козаків і звелів себе на них віднести, бо сам більше не міг ходити. То мусив бути зворушливий виступ, коли він хворобливо слабким голосом востаннє промовляв до своїх бойових і звияжних соратників. Братове, — сказав він, — згадайте про нужду, що її Україна витримала під поляками. Ваша хоробрість, скерована мною, скинула яро, не без зусиль та праці, не без кровопролиття за Вітчизну. Завдяки Вам, братове, за Вашу слухняність, за Вашу вірність і за надану мені честь бути Вашим очільником {Anfuhrer}. На жаль, мені не пощастить дожити до тієї миті, коли б нинішня плутанина у справах Півночі роз'яснилася і доля України була б визначена

та запевнена невідворотно щасливо. На жаль, і мій син занадто молодий, щоб завершити полишений мною шмат роботи. Багато хто і серед Вас не захоче мого сина мати за гетьмана, хоч то й по праву, бо є достойніші кандидати на це місце, як-от переяславський полковник Тетеря, полтавський полковник {von Pultawa} Пушкар, а поперед усіх інших — писар Ів.[ан] Виговський, який багаторазово випробував свою вправність у воєнних та мирних суперечках. Проте хотілось би мені ще до моєї смерті знати, кого Ви хочете призначити, щоб я мав приємність передати гетьманські клейноди моему наступникові.

Хоча воно й відразу дуже легко впадає у вічі, що Хмельницький хотів сказати останніми словами, — то все ж таки він сказав це в такий шляхетний спосіб, що його батьківським почуттям і гордості справді великої душі за її заслуги [козаки] охоче йдуть назустріч здійсненням його побажання. Козаки мають це за честь, щоб із вдячності відразу ж одностайно гукнути наступним гетьманом сина Хмельницького — Юрія {Georg.} — та заявити Хмельницькому: це відбувається з благоговіння перед його заслугами, тому що він уславив перед світом козаків як вільну націю. Вони zarazом пообіцяли батькові поставити на боці його сина діяльних, досвідчених та обачних дорадників. По тому передав йому батько гетьманські клейноди та наказав йому привселюдно наслідувати добру пораду, шанувати старшин, не зневажати менших; але перед усім іншим — із побожністю в усьому служити царю згідно зі своєю присягою.

Невдовзі після цієї зворушливої сцени Хмельницький помер 15 серпня 1657 р. у Чигирині опівдні. З усією військовою помпезністю, але й також ще й зі сльозами присутніх, які виказували набагато вищу шанобливість, його тіло було супроводжене до склепу тієї кам'яної церкви в Суботіві, яку він сам збудував і гарно оздобив. Надгробний напис, який йому приписує літопис, короткий і простий: «Він був прекрасний чоловік, цілком достойний бути першим з-поміж козаків. Сміливий, але обережний, кмітливий, але правдолюбний, він за спільне благо зазнавав усіх злигоднів, не шкодуючи себе, був першим до бою, останнім до втечі».

А що йому вслід говорять поляки? Так скінчив свої дні, — пише Коховський, — злий і непевний чоловік, щастя якого було більше, ніж сама людина, яка ніколи не рахувалася з хвалою вірності та з посмерт-

ною славою⁹). Яка з обох епітафій ближча до істини — читач буде спроможний судити самотужки з попередньо висловленого. Та що б не стверджували обидві сторони — вони все-таки сходяться воедино в тому, що він був генієм, головатою людиною. І якби після огляду розказаних подій у цьому ще можна було б сумніватися, то впевнитися можна через подальшу історію козаків, яка постає страхітливою картиною дрібнодумства, ницостей та жорстокощів, бо не було такого одухотвореного зверхника, який тримав би разом так дивовижно організовану машину, який так дивовижно, або радше — так нещасливо розташовану, затиснену стількома воюючими потугами Україну провів би через усі бурі неушкодженою.

§ 6. Ів.[ан] Виговський, опікун Юрія Хмельницького, схилиється на бік Польщі і деякий час ошукує царя. 1657–1658 рр.

Юрій Хмельницький при сконі свого батька був 16-річним, легко керованим і з нетвердим характером. Тож Ів.[ан] Виговський, писар і таємний радник Хмельницького, міг сподіватися деякий час користатися ним як маріонеткою, поки настане час неприховано діяти за своїм власним, спрямованим на власне благополуччя планом. Його план був нічим іншим, як самому стати гетьманом, але ще й при тому бути пов'язаним оборонними стосунками з Польщею, а не з Росією. Перше достатньо пояснюється царицею людського думання і діяння — самозакоханістю; друге — частково тією ж причиною (бо якби він знову підкорився полякам, то хіба не міг би він тоді сподіватися в нагороду [за це] стати сенатором королівства та київським воєводою? — тоді як у московському табелі про ранги він поступався боярам і мусив змиритися з жорстким російським командуванням), частково — польською кров'ю, що текла у Виговському і якої він не міг заперечити.

Відразу ж після похорону Хмельницького він звелів Юрію Хмельницькому провести народні збори й оголосити на них: він, мовляв, через свою молодість не може прийняти посаду гетьмана і складає гетьманські клейноди до ніг зібрання. Тоді ж багато хто з генеральних старшин також відмовився від своїх посад із вибаченням, що вони не доросли до пов'язаного з цим великого тягаря. Збори не знали, що їм

робити, нарешті за пропозицією генерального осавула вони одноставно ухвалили: Юрій Хмельницький має і надалі залишатися гетьманом, але його опікунами повинні бути: Виговський, писар; Носач, обозний, і Григорій Лесницький, верховний суддя^{u)}; обидва останні — креатури та прихильники першого^{v)}. Другою ухвалою було постановлено, що в разі потреби у воєнних походах Виговський повинен був брати з собою гетьманські клейноди, але після завершеного походу повертати їх молодому Хмельницькому. Він навіть вихитрував собі дозвіл розписуватися в публічних документах як теперішній гетьман козаків. Тільки-но домігшись цього, він запроторив юного Хмельницького у школу до Києва, розорив його спадщину, що коштувала близько мільйона гульденів, тим самим створив собі нові креатури й більше не повернув клейноди молодому Хмельницькому. Більше того, Виговський підтягнув до себе польські війська, а особливо драгунів (вірогідно, під приводом дезертирства); так мало-помалу польські шляхтичі проникали поміж козаків, як-от, наприклад, два двоюрідні брати Виговського того ж самого імені, далі — Гуляницький і Мрозовицький {Huljenitzki und Mrsowitzki}; далі — Юрій Немирич, колишній прихильник Карла Густава, який зі страху перед радою прибіг до козаків, прийняв грецьку релігію і піднісся до посади полковника. З польським посланцем Беневським^{w)} провадилися наради проти Росії. Якийсь собі Феодосій був нишком посланий до польського двору; дружбу з татарами було відновлено. Козакам весь час говорилося про нову, обтяжливу акцизну систему та про запроваджені монополії^{x)}, а російська зверхність подавалася як дуже небезпечна для вольностей України.

При цих таємних замірах, проте, не можна було уникнути того, щоб світліші голови не проникали в їхню суть. Пушкар, полтавський полковник, доніс у Москві все, про що він зміг дізнатися, і вже в першій половині року 1658-го боярин Богдан Матвійович Хитрово {Bogdan Matfejewitsch Chitrow} був відряджений на розслідування. Щоб запобігти цій бурі, підступний Виговський зумів використати слабкість царя. Річ у тім, що цей останній усе ще носився з планом об'єднання Росії та Польщі і полював за всіма шпигунськими повідомленнями, які він тоді міг дістати з Польщі. Виговський, отже, надав собі вигляду найвірнішого його слуги, повідомивши те, що дійсно збігалося з правдою, — що Польща думає ні про що менше, як про його обіцян-

ку, зроблену в Німиці при обумовленні перемир'я, аби обрати царя королем; більше того — у Варшаві мислять тільки про те, щоб вигадати час, аби поставити армії на ноги і семигородського князя, так само як і татарського хана, зтягти до польського інтересу. Це дворушництво мало своїм наслідком те, що Хитрово отримав із Москви наказ позбавити молодого Хмельницького гетьманства й передати Виговському. Цей наказ було виконано на народних зборах у Переяславі. Згідно з Коховським⁹⁾, Виговський потребував навіть лукавства, позаяк він, тільки-но боярин прибув, склав свої писарські та опікунські повноваження; після чого він же, як дуже скромний чоловік поряд зі своєю заслугою та своєю відданістю щодо Москви, був пошанований і змушений перебрати гетьманську булаву. Пушкар, який на власні очі бачив ясніше, аніж Московський кабінет через окуляри своїх забаганок, вирушив із 20 000 чоловік супроти Переяслава, щоб надати перебігові подій іншого спрямування; але Хитрово, за спонуканням Виговського, відправив тому назустріч накази й погрози та змусив його податися назад до Полтави.

§ 7. Виговський прилюдно пориває з росіянами.

Гадяцька угода від 16 вересня 1658 р. Одна російська армія запізно з'являється в Україні

Тим часом справи Казимира, відколи він із присутніми сенаторами 1 квітня 1656 р. у Львові склав на правду смиренну присягу [з обіцянкою] допомогти підвестися нижчим і пригніченим народним станам свого королівства та відколи він із невдоволенням вислухав у сеймі проповідь єзуїта Карвата (1658 р.), у якій той порадив використати нинішню удачу Польщі для пригнічення незгодних, пішли помітно краще. З Бранденбургом було укладено мир, зі Швецією — наближалось до укладення. Росіяни в Лівонії були зле пошарпані шведами. На польському сеймі 1658 р. посланець хана знову запропонував свої добрі послуги. Щоправда, з'явився й російський посланець, щоб від імені свого повелителя вимагати виконання домовленості в Німиці. Однак на сеймі був також прилюдно присутній один посланець Виговського, який мав завершити вже здійснені починання Феодосія, а саме Носач: бо Виговський тепер цілковито відкинув машкару вірності щодо

Москви. Російський посланець скаржився на його присутність; і Носач був для видимості висланий із Варшави геть; але щодо головної справи, яку провадив московський двір, йому було дано відповідь: загроза чуми та ще не закінчена Шведська війна буцімто не дозволяють сеймові зосередитися зараз на такому важливому питанні.

Тим часом Виговський направив проти Пушкаря Ніжинський та Стародубський полки. До їхньої безсмертної честі, вони погидували громадянською війною і розійшися. Польські прапори, які Виговський направив проти нього, Пушкар розбив ущент, і його Тимофій полонив їхнього командира Годяцького.

А проте польські комісари, нібито щоб залагодити вимушене прибрання Носача, заявили в Гадяч. Вони призначили Станіслава Казимира Беневського волинським воєводою, а Казимира Людвіка Євлашевського — смоленським. З боку козаків був присутній тільки Виговський. Грунт, на якому будувалися всі переговори тривалістю від 8 по 16 вересня, був насправді настільки ж новим, як велика ідея. З великі воєводства — Київське, Чернігівське і Брацлавське — мали утворити своє герцогство [князівство], як Литва; це герцогство мало бути об'єднаним свого роду союзом {Union}, як Литва, з Польщею; руська нація мала відтепер поряд із польською та литовською, розглядатися як третій стовп польської державної будівлі. Навпаки, грунт, на який мало спиратися прийняття цього об'єднання козаками, був настільки ж звичайним, як і дріб'язковим: то була своєкорисливість найзнатніших ватажків, то був підступно поширюваний фальшивий страх перед Хитрово та росіянами. Ось витяг із Гадяцьких статей, як вони зазначені під заголовком «Комісія Гадяцька» в польській збірці законів:

1. Цілком вільне відправлення релігії Грецько-Східної Церкви в усій Польщі. Католицькі миряни не повинні зазіхати на правосудність священиків тієї церкви. В усіх коронних містах по всій Польщі вірні обох релігій мали користуватися однаковими правами, наприклад, на зайняття посад у магістратах.

2. Унію було цілковито знищено такими прикметними словами: «Та релігія повинна бути скасована, яка супротивна Грецькій і тільки примножила роз'єднаність із Римсько-Католицькою». Універсалами короля та гетьмана православне {altglaubige} духівництво поновлювалося у володінні всіма забраними маєтками²⁾.

3. Православний {deraltglaubige} митрополит Київський, потім його вікарні єпископи Луцький, Львівський, Холмський, Перемишльський, а з литовського боку — єпископ Мстиславський {Msuslaw} мали засідати в сенаті з повним правом голосу; щоправда, архієпископ — після католицького архієпископа Львівського^{b)}, єпископи — так само після їхніх католицьких колег.

4. Повинні бути споруджені дві мішані академії, у Києві одна, а друга у Литві, з однаковими свободами, як і Краківська, та зі скасуванням усіх інших (єзуїтських) шкіл, існуючих у Києві й в іншому литовському поселенні, яке належить вибрати, і забезпечені викладачами католицької та православної {altglaubigen} релігії. Усі інші секти, як-от аріанці {Arianer}, кальвіністи, лютерани, мали бути виключені цими двома високими школами в такий спосіб, щоб навіть студентів цих сект не можна було прийняти.

5. Православна {altglaubige} церква має право споруджувати й утримувати гімназії, колегіуми, також друкувати духовні й навіть полімічні книжки, однак без лайливих слів та без образ короля, без ганьблення держави.

6. Позаяк відтепер, мовляв, козаки повертаються під захист Речі Посполитої, то має настати загальна амністія і всі конфісковані маєтки (вотчини) мають бути віддані назад їхнім давнім власникам.

7. Воєвода київський у всякому разі мав би бути шляхетною людиною православної {altglaubiger} релігії; на воєводських посадах у Чернігові та Брацлаві повинна відбуватися зміна [представників] обох релігій.

8. Ті три воєводства становлять одне ціле під іменем Русь.

9. Вони мають відтак спочатку власного гетьмана та першого сенатора, і ним повинен бути Виговський на час свого життя. Його наступників щоразу призначає король із чотирьох кандидатів, які пропонуються йому воєводствами, однак із переважною увагою до нащадків та рідні Виговського.

10. Вони мають далі свого власного канцлера, маршала, скарбника, усіх трьох із посадою сенатора. Із цієї руської канцелярії випливають усі призначення на духовні посади неуніатської частки не тільки для трьох воєводств, але й для Волині, Поділля, Підгір'я. У справах світських призначень та в інших справах її повноваження поширювалися

тільки на три воеводства. Вони мали, крім того, власний суд, власний монетний двір із правом карбувати монету за загальноновживаним шаблоном тощо.

11. У всіх цих трьох воеводствах козаки з королівських, священницьких та шляхетських маєтків мали право, як і дотепер, бути зареєстрованими. Їх число було встановлено у 30 000 чоловік; але, щоб усе-таки не віддалятися від числа Зборівського договору, було обумовлено, що для нового Руського герцогства утримуються і оплачуються з податків трьох воеводств 10 000 чоловік регулярних військ, але [вони] стосовно прав осудності та командування мають підпорядковуватися гетьманові (пункт 9). А крім них, більше ніякі польські війська не можуть бути переміщені в ці воеводства; і якби навіть воєнні обставини запотребували переміщення ще декотрих, то вони мають щоразу перебувати під командуванням верховного руського гетьмана.

12. Козаки мають утішатися своїми давніми правами, не платять, як і польські шляхтичі, ніякої данини, мають вільне полювання, вільне рибальство та інші шляхи продовольчого забезпечення (винокуріння, медоваріння, броварство). Трахтемірів {Terechtemirrow} повинен був належати козакам на правах власності, як і Чигирин їхньому гетьманові²⁾. З кожного полку повинні були (як підступно вигадано!) сто осіб отримати шляхетство за рекомендацією гетьмана. У мирі з Москвою мала полягати найкраща турбота про козаків.

13. Відтак усі три нації — польська, литовська і руська — мали якнайміцніше триматися разом проти всіх і проти ворога кожного [з них]. Усіляка пов'язаність козаків із чужими силами повинна була припинитися, за винятком дружби з татарами. Було бажання також для розвитку торгівлі спільними зусиллями сприяти вільному судноплавству до Чорного моря.

У таємних статтях було зроблено багато обіцянок окремим керівникам козаків, що їх також санкціонував сейм у 1659 р. Через ці обіцянки Виговський зумів домогтися прийняття старшинами й полковниками миру, що його він виторгував; а в чому ще забракло доброї волі, те він замінив страхом, увівши на збори вдаваного кур'єра, який нібито прибув із Москви й був перехоплений, який начебто повинен був доставити бояринові Хитрово список усіх підозрілих полковників та старшин, що їх треба було ув'язнити. Цей засіб зумовив те, що мав

зумовити: магістратура козаків була, як поляки самі визнають, з допомогою Виговського, заповнена аж ніяк не хитрими головами^d). Вони поклялися помститися росіянам та направили делегацію до короля в табір при Торуні {Thorn}, щоб засвідчити йому шану.

Це спантелювання і поразку росіян під Валкою [Валгою] {Walke} у Ліфляндії використав Виговський та вирушив як із козаками, так і з долученими до нього польськими військами й татарами на відважно-го Пушкаря ще пізньої осені 1658 р. Взятий у облогу в Полтаві {Pultawa} Пушкар проявив чудо хоробрості — в одній із вилазок він відібрав не тільки в обложників гармати й обоз, але й також у Виговського його гетьманську булаву, яку він переслав у місто Кам'яне {Kamennoj Gorod} тамтешньому московському воеводі. Нове підкріплення орди привело Виговського до такого стану, що він наважитися на штурм, у якому Пушкар був зарубаний і після якого Полтава була спалена. Другий супротивник Виговського — наказний, або тимчасовий гетьман Силка {Nakarnii- oder Interims-Hetmann Silka} — був після того взятий у облогу в Зінькові {Senkowa} і здався капітуляцією в обмін на вільний відхід. Виговський і тут поламав свою обіцянку: звелів, тільки-но заволодівши містом, закувати Силку в кайдани, відтак, замість коштів данини, віддав не тільки Зіньків, але й Веприк {Weprin}, Рашівку {Raschawka}, Лютенку {Ljutenka}, Сорочинці {Sorotschinka}, Ковалівку {Kowaljawka}, Обухів {Obuchow}, Багачку {Bohatschka}, Ярьські {Jariska}, Миргород, взагалі тамтешню місцевість, яка була прихильна до росіян, на поталу татарам; але насильницькі дії проти росіян він розпочав тим, що оточив місто Кам'яне.

Однак цю облогу він мусив невдовзі полишити: бо князь Григорій Григорович Ромодановський з'явився нарешті (після миру росіян зі шведами, укладеного в Кардісі) на чолі 20 000 росіян, зібрав козаків, що ще залишилися, які лишилися вірними московському царю, під проводом наказного гетьмана Івана Безпалого {Iwan Bepalin}, осаула Воронюка {Woronik} та кошового Запорізької Січі {Koschewoi der Wasserfalls-Setscha} (тоді вже важливого, але все-таки підпорядкованого загальному гетьманові козаків чиновника) Барабаша. Виговський був переслідований швидкими кроками; спалив Лубни, Пирятин {Lubraja, Piratin} та інші поселення більше з нешляхетної помсти, аніж із необхідності; а Гуляницький, генерал передового

поста Виговського, був затиснений у Варві {Warba}. Однак зима змусила росіян утриматися від облоги: Ромодановський зайняв собі зимову квартиру в Лохвиці {Lochontza}, Безпалій — у Ромні.

§ 8. Росіян побито під Конотопом (17 липня 1659 р.).

Гадяцькі статті затверджуються польським сеймом завдяки покровительству окремих козаків, але не знаходять схвалення в Україні. Юрій Хмельницький відходить від Виговського і до кінця 1659 р. виганяє поляків з України

Тільки-но зима це дозволила, відразу ж знову розпочалися обопільні операції, і Гуляницький знову був оточений у Конотопі. Одна російська армія навесні вдерлася в Литву, усунула Гонсевського, прорвалася до Вільно; друга спрямувала свій марш на Брсеш {Brsesz}. Виговський спочатку ще не мав разом достатньо військ і хотів урятувати Гуляницького та себе через лицемірне приниження. Він написав царю, удав, ніби в його намірі було тільки те, щоб погамувати своїх супротивників, декількох заколотників в Україні, але в жодному разі не образити царя і не йти війною на його землі. Також перед містом Кам'яним, мовляв, він мусив висунутися лише для того, щоб у вєводи цього міста забажати назад викрадений у нього Пушкарем, заколотником, прапор. Завдяки таким вихилясам він вигадав час, щоб залучити на свій бік 3 000 чоловік польської кінноти, понад те — драгунський полк, далі — декілька татарських допоміжних військ, а саме стільки, скільки міг віддати хан, погрузлий у поході на Семигород. Цими військами він виступив на російських генералів Трубецького і Ромодановського. Перші дрібніші бої минулися щасливо для росіян: багато козаків, помітно для Виговського й поляків, перекинулися до росіян. 17 липня обидва війська нарешті зійшлися. Російське військо мало, як показав наслідок, замало кінноти і неправильну з погляду тактичних правил позицію. Воно було розташоване табором на тихій, повільній річці Десні, на рівному полі; один міст вів через річку; для прикриття його на другий берег був виставлений князь Пожарський {Poscharski} із батареями та кількома полками. Виговський протиставив росіянам особливо польську й татарську кінноту — але на мосту

він звелів частині козаків іти на штурм, щоб відсікти Пожарського від решти армії. Коли козаки, незважаючи на ворожий вогонь, прорвалися близько до мосту, той завалився. Конструкція, що впала, відразу ж звузила тиху, повільно плинучу річку. Козаки скористалися випадком і замішанням росіян, підвищили загату фашинами, камінням та всім, що тільки могло їм потрапити під руку: тож річка розлилася на російську піхоту, яка саме була втягнута в розпал бою з Виговським. Артилерія, яка досі щонайудатніше прислужилася проти польської кінноти, стала спочатку нерухомою і непридатною, пересування й маневри полків виявилися щонайвищою мірою утрудненими, кроки — непевними; напади польської і татарської кінноти — дівішими та дошкульнішими. Поєднана з росіянами козацька піхота рятувалася перебіганням до Виговського; росіяни були здебільшого посічені: маленька рештка на мілкому місці біля моста переправилася через річку, з'єдналася з полками Пожарського і дременула на Путивль — але й тут вони були настигнуті татарами й дощенту розбиті. Трубецької та Пожарський загинули; Ромодановський із великою нуждою врятував своє життя. Татари здійснювали рейди в середину Росії.

Якраз на той час король [Ян II Казимир] зі своїми станами на сеймі ратифікував Гадяцький договір із додатком, що до нього не повинні додаватися ніякі винятки, обумовлення, духовні або світські права чи ще щось супроти нього. Данило Виговський, Немирич, Гречаний і Сулима {Daniel Wigowski, Njemeritsch, Greschtschan und Sulima}, як посланці Виговського, подбали про все це у Варшаві. Тепер же цим родичам та креатурам Виговського випала ще й усіяка винагорода. Через особливі статті обозним, судьям, осавул-полковникам, полковим осавулам та сотникам або капітанам призначаються прибутки з королівських староств в Україні. Данило Виговський отримав у дарунок Смілу {Smilo}, Тясмин {Tasmin}, Костянтинів {Constantinow}, Васильків {Wasiliglowitze}; Костянтин Виговський — Лисянку, Федір Виговський — Стеблів {Stem blow}. Також інші старшини — Тимофій Носач, обозний; Григорій Гуляницький, полковник ніжинський; Самійло Зарудний, верховний суддя; Григ.[орій] Лесницький та Василь Золотаренко {Wasilei Zlotarenko} стали землевласниками й поміщиками, Ів.[ан] Ковалевський і добряче число інших були піднесені до шляхтичів. Юрієві Хмельницькому було надано шляхетство

та підтвердження спадкового володіння майном його батька (і воно містилося, певно, тільки в Суботові).

Якраз ці дарування, які повинні були міцніше прихилити настрої знатних козаків до Польщі, з огляду на кількість спричинили зовсім протилежну дію. Козаки зненавиділи деспотизм Виговського: за основними положеннями їхньої військової демократії, вони дуже зле сприйняли відзначення їхніх самообраних командуючих; вони бачили, що спільні бажання й користь поставлені позаду приватної вигоди окремих; вони злякалися безславної думки, що, можливо, декотрі з них, які перевищать визначене число у 30 000, будуть віддані у підлеглість їхнім нинішнім офіцерам, яких вони звикли вважати тільки товаришами. На чолі цих невдоволених став Юрій Хмельницький: обділений у порівнянні з іншими законом, ухваленим сеймом, та хитрістю й насильством відтіснений від гетьманської посади, через дворічний досвід та через намовляння інших ясніше відчуваючи свою втрату, він зробив перший крок і відправив свого служника Івана Брюховецького до жителів Запорізької Січі, які ставали дедалі важливішими та які саме в тодішній суперницькій сварці кількох гетьманів, посилені втікачами обох воюючих частин, звикли до вільного й незалежного життя. Виговський зі своїми військами стояв по той бік Дніпра, а його поведження щодо Полтави, Миргорода тощо, спустошення України татарами збільшило озлоблення настроїв. Незадоволені зібралися у Брацлаві та оголосили Юрія Хмельницького своїм гетьманом.

Ледве прочув про це Виговський, він залишив татар на московській території і поспішив зі своїми козаками та поляками через Дніпро, щоб задушити пожежу в першому тлінні. Всупереч очікуванню, він застав усіх настроєними за московитів і проти себе: навіть козаки, що його супроводжували, відвернулися від нього. Він сподівався налаштувати громадську думку м'якше, коли б він звелів привезені назад депутатами з Варшави статті зачитати перед усією армією як дуже вигідні козакам, — але саме через це ремствування тільки збільшилося до справжнісінького повстання: чотири посланці, які повернулися, були порубані на дрібні шматочки⁹⁾, і сам Виговський тільки завдяки польським військам був вирваний із лабет смерті за умови, що гетьманською булавою та іншими знаками почесті, пов'язаними з цим достоїнством, він поступиться Хмельницькому. Так він, бідний

і покинутий, насилу дав драла до Польщі. Свою дружину і своє майно він залишив у Чигирині. Хмельницький швидко підсунувся до цього гетьманського осідку і завдяки вдаваній прихильності до Польщі перехитрував дружину Виговського, так що вона віддала йому себе і місто. Навпаки, облога укріпленого замку (який, здається, був зайнятий польськими військами) забрала в Юрія Хмельницького та в Сірка, кошового Січі {Serko, Koschewoj der Setscha}, три місяці, тобто залишок року, але також завдяки цьому він отримав 200 гармат, 3 000 центнерів стрілецького пороху [Тут може вестися вимірювання у традиційних німецьких центнерах, що становлять 50 кг; а більше вживані в Україні метричні центнери, що становлять 100 кг, по-німецькому називаються «Doppelzentner», тобто буквально «подвійні центнери». — *Заувага перекладача*] і знову повернув свої батьківські пограбовані Виговським гроші готівкою. Зате дуже великодушно він відправив дружину Виговського йому вслід до Польщі. Хоча, згідно з літописом, під час облоги Чигирини прибув польський посланець (волинський воевода) і запропонував Хмельницькому підтвердження гетьманської посади, та Хмельницький відпустив його з увічливо холодною відповіддю: він, мовляв, готовий до всіх добрих речей короля; але водночас запросив росіян до Переяслава і забажав від Потоцького звільнити Україну від своєї присутності. Оскільки Потоцький цього не зробив, то Цицюра {Ziuzuga} вибив з округи Чернігова й Ніжина всіх поляків, і, згідно з літописом, при цьому був убитий полковник Немирич. Тож наприкінці 1659 р. завдяки Юрію Хмельницькому, а радше завдяки його радникам та помічникові Цицюрі, полковникові переяславському, та Сіркові, кошовому Запорізької Січі, Україна була очищена від поляків і Виговського.

Після того Юрій Хмельницький засвідчив свою підлеглість Росії і отримав за це від боярина Трубецького підтвердження своєї гетьманської посади. Від того часу, зауважує літопис, місцевості по той бік Дніпра [Лівобережжя] залишалися більше незаторкнутими війною і підпорядкованими росіянам; тоді як, наскільки ми побачимо з історії, посеїбчна Україна [Правобережжя] ще мусила зазнати деяких лих, зміни уряду та кривавих, мерзенних вихваток. Так воно сталося, що потойбічна Україна робилася дедалі населенішою, а тамтешні п'ять слобід {Sloboden} — Охтирка, Харків, Суми {Achturka, Charkow,

Sumi} тощо (Період II, підрозділ II, § 21) — розмірами та числом їхніх жителів ставали день у день сильнішими.

Виговський тим часом перебував у Барі та просив у короля допомоги, але довгий час даремно, тому що польські війська були однаково сильно зайняті у Пруссії та Литві проти Швеції і Росії. Це становище королівства навіть змусило короля, як ми тільки-но розповіли, випробувати переконання Хмельницького, хоча й безуспішно. 10 грудня 1659 р. почалися мирні переговори в Оліві {Oliva}; і тепер наблизився той час, коли польська влада мала самостійно міряться з московською владою.

§ 9. Поляки виборюють нові перемоги над росіянами і Юрієм Хмельницьким під Любаром {Lubartow} 17 вересня 1660 р. Чуднівський договір. Юрій Хмельницький переходить до поляків, і ті займають посеїбічну [Правобережну] Україну

У той час як переговори в Оліві тривали своїм ходом, Юрій Хмельницький радився з боярином Васи́лієм Васи́льовичем Шереметєвим у Кодаку про майбутній похід проти поляків. Шереметєв, як повідомляє літопис, цілком уголос і відкрито заповзвся завоювати Краків та взяти у полон короля. Було домовлено, що Шереметєв із колоною, яку польські повідомлення оцінюють — щоправда, перебільшено — у 57 000–60 000 чоловік⁹⁾ і яка складалася як із московитів, так і з козаків під командуванням Цицюри, повинна була вдертися через Волинь, а друга під проводом Хмельницького і Гончаренка {Hontscharech} чисельністю 40 000 чоловік мала бути проведена через Поділля, і обидві мали з'єднатися під Львовом. Охочий до здобичі Шереметєв вирушив раніше, ніж Хмельницький ще зміг зібрати своїх козаків. Жменьку польських військ із невеликим зусиллям він затиснув у Дубно разом із коронним воєначальником⁸⁾, і відтак він вислав поперед себе силу-силенну кінноти, яка плюндрувала до брами Кракова, повиганяла дуже багато шляхти та збрала неказанну здобич. Усе йшло добре, доки ще шведські війська у Пруссії мусили протистояти польським та доки росіяни утримували перевагу в Литві. Проте в березні рознеслася звістка про смерть Карла Густава в Оліві — мир було укладено у травні, і навчені війська виведено з Пруссії; 26 червня він [мир]

був затверджений Казимиром, а 27 червня вже і 30 000 росіян під командуванням Хованського були розбиті при Ляховичах {Lachowicza} у Литві. Не краще йшлося й іншому російському воєначальникові — Щербініну {Szerba}: [у виступі] проти поляків він утратив 40 гармат та 15 000 чоловік. Тож тепер поляки свою силу під проводом Потоцького і Любомирського, зміцнену ще 20 000 татар, кинули на Шереметева. Він відступив був після тих литовських поразок, щоб об'єднатися з Хмельницьким, який вагався, — але польська потуга настигла його при Любарі на Волині 17 вересня 1660 р. Шереметев боронився серед своїх валів та ровів цілий день — уночі під прикриттям укріплення з возів, але, постійно ведучи бій, він відмаршував до Чуднова, щоб бути ближче до Хмельницького, який і справді стояв табором усього лише за п'ять миль біля Слободища {Slobodischtsche}. Під Чудновом він осідлав висоту на березі струмка і припустився тактичної помилки, дозволивши полякам оволодіти розташованим вище замком. Поляки 18 вересня дали змогу спостерігати його своїй піхоті під командуванням Потоцького, зате сукупна кавалерія разом із деякими піхотинцями під командуванням Любомирського напала зовсім несподівано на Хмельницького під Слободищем. Не давши йому часу отямитися, вони пішли на штурм його табору та вели вогонь по ньому з його власних гармат; тільки ніч стала посередині між поляками і цілковитим розгромом Хмельницького. Саме тут було те місце, де, згідно з Коховським^{h)}, молодий двадцятирічний слабкий чоловік під час битви склав обітницю надіти чернецьку рясу, якщо він із цієї пригоди вийде живим і неушкодженим. Коли ж провалився й останній засіб, що його застосував Хмельницький, — а саме, підкуп татар — то наступного дня він мусив пристати на таку капітуляцію, котра, оскільки вона була підписана польськими генералами в таборі під Чудновом, є відома під назвою Чуднівського договоруⁱ⁾:

1) Гадяцький договір оновлюється, за винятком тільки статей про особливе Руське герцогство^{k)}, у той самий час як козаки й без того завжди були нарікали, що через надані шляхетські грамоти, маєтки та привілеї дотеперішню рівність в Україні скасовано.

2) Козаки мали допомогти полякам у вигнанні росіян з України.

3) Кримський хан повинен був бути помилуваний від наскоків, а татарам залишалося користування їхніми пасовищами.

4) Цицюрі мало бути наказано відступити від Шереметева. Його дотеперішня прив'язаність до Росії мала бути йому пробачена за поданням Хмельницького.

5) Польська армія повинна була мати право ввійти в Україну і бути забезпечена продовольством.

6) Чернігівський та Ніжинський полки мали бути повернені під правосильність наказів гетьмана і підпорядковані під протекторат поляків.

Серед тих, хто підписав договір, треба осібно відзначити Петра Дорошенка, полковника, Григорія Лесницького, Михайла Ханенка (ці обидва не вміли писати й потребували інших для підписання), Івана Кравченка та ще десять сотників і полкових осавулів.

А вже відтак на Шереметева жорстко напосілися в його Чуднівському таборі: він був повністю оточений і боровся більше з голодом, спрагою та пошестями, аніж із ворогом. До всіх цих лих додалася ще й роз'єднаність, коли відповідний договорові наказ Хмельницького дійшов до Цицюри {Ziuziura}. Тепер росіяни мали недовіру до козаків і поводитися з ними вороже. Згідно з літописом, Шереметев сторгував окремих козаків, немов кріпаків, татарам за воду, сіль і хліб. У мирних переговорах він пообіцяв за визволення своєї персони та російської армії не тільки поступитися полякам Києвом та Україною, але й передати козаків разом із Цицурою {Ziuzura} татарам у рабство. Це мало злі наслідки для самого Шереметева, тому що — з одного боку — татар зроблено ласими до здобичі й бранців, і їхня ласість мусила бути вдоволена. З другого боку — Цицюра пронюхав про цей намір Шереметева, він відбув з російського табору, проте зазнав нападу татар, причому поляки не змогли стати цьому на заваді, а хто зна, чи й серйозно хотіли. Він сам прибув, хоч не без великої втрати, до поляків, ар'єргард мусив утекти назад до російського табору. Нарешті, 1 жовтня 1660 р. Шереметеву було дано згоду на таку капітуляцію:

1) Росіяни повинні були здати все військове спорядження та озброєння, за винятком 300 дроворубних сокир.

2) Вони повинні були очистити Україну від своєї присутності, заплатити 60 000 талерів і відмовитися від усіх покровительських прав та інших претензій на цю країну. Також війська не повинні були ніколи більше служити проти Польщі.

3) Шереметев, усі генерали та штабні офіцери повинні були залишатися під татарською вартою, поки Київ, Ніжин, Чернігів та Переяслав не будуть передані полякам і взагалі поки не буде виконано попередній пункт.

Відтак 17 жовтня Хмельницький, як друг поляків, прибився до їхнього табору, і посунули далі, щоб довести капітуляцію до виконання. Умови її, мабуть, старанно були виткані з неможливих речей, щоб більше не дати росіянам вислизнути з рук татар. Як міг Шереметев щось обіцяти, на що лише Моковський кабінет мусив би дати згоду? І справді, тільки-но наблизилися до мурів Києва, як комендант цього міста князь Боратинський заявив: він, мовляв, шереметевською капітуляцією не пов'язаний і жодного поляка навіть близько до Києва не підпустить. Так само Яким Сомко {Joachim Somka}, наказний гетьман потойбічної [Лівобережної] України, нічого й чути не хотів про передавання міст Ніжина та інших. Тож татари, звісно, відправили російських офіцерів у полон до Криму; але вони також удерлися в безборонний російський табір, частково посікли росіян, решту як бранців повели з собою геть і поділили між собою їхній обоз. Так Москва і в Україні втратила цілу армію: тоді ж вона [Москва], окрім уже оповіданих поразок Хованського, зазнала ще двох інших восени 1660 р. — під проводом Івана Долгорукого по той бік Дніпра і під проводом Хованського в Литві. Якби поляки змогли і захотіли переслідувати своє щастя — хто зна, якої б то зворотньої подоби могли набрати тепер північні справи! Усе, що було зроблено ще в цьому році, обмежувалося завоюванням Ніжина, Переяслава, Новгородка [Новгорода-Сіверського], Дівиці та Остра {Nowogrodek, Djewitza und Ostreza}; у Бобруйську {Bobroycsz} Потоцький зайняв собі штаб-квартиру на зиму.

§ 10. Поляки через внутрішні заворушення в Україні не можуть нічого вдіяти в 1661, 1662 рр., аж по серпень 1663 р.; а росіяни — через ослаблені сили. У посеїбичній [Правобережній] польській Україні після постриження в монахи Юрія Хмельницького гетьманом стає Павло Тетеря; у потойбічній російській [Лівобережній Україні] — Іван Брюховецький через пиху січових козаків, або власне запорожців. Сомка й Васюту було вбито

Уже дотеперішня історія дала доволі прикладів, що коли Польща хотіла у вирішальну мить скористатися з трудом здобутими привілеями проти росіян, — то щоразу якийсь супротивний, закорінений у поганому аристократичному устрої випадок паралізовував польську руку, занесену для здійснення помсти. Хоча на польському сеймі, котрий розпочався у травні 1661 р., і було прийнято т. зв. Чуднівську комісію, схвалено амністію козаків, щодо якої на ту пору було досягнуто порозуміння з Росією, і гетьманові було наголошено на тому, щоб він тримав козаків в узді й порядку та щоб дієво стримував їх від наскоків у Татарську область або від зазіхань на татарські пасовища. Грамота щодо цього, яку було включено до Польської збірки законів, спихає причини всіх дотеперішніх заворушень на підбурювання й переважання ворогів та на деяких свавільців; також нею [грамотою] призначаються комісарами, які мали привести у виконання договір, єпископ Київський Фома Війський {Thomas Vieyski}, Ян Собеський {Joh. Sobieski}, староста сандомирський, Стеф.[ан] Чарнецький, Станісл.[ав] Каз.[имир] Беневський {Benjerski} та ін. Для певного розрізнення між козаками і холопами гетьман мав укласти й здати до архіву іменний реєстр. На цьому ж самому сеймі знову випав рясний дощ подарунків та шляхетських грамот для окремих козаків. Юрій Хмельницький отримав область Гадяча й Миргорода, а для своїх зятів Данила Виговського (якого мала за чоловіка Олена Хмельницька) й Ів.[ана] Нечая (який був заручений зі Стефанією Хмельницькою) — підтвердження колишніх дарувань; для Павла-Івана Хмельницького — підтвердження дарувань Бугаївки та Беркова {Buhajowka und Berkow}; далі — частково підтвердження, частково нові дарування для Петра

Дорошенка, чигиринського полковника, Михайла Зеленського, брацлавського {Braklaw} полковника, Михайла Ханенка, Івана Кравченка, Павла Тетері (який носив титул к.[оролівського] секретаря і якому відтепер були запевнені подаровані вже 1659 р. маєтки Демидів і Літурівка {Demidow und Liturowka}); для Самійла Зарудного, Григорія Гуляницького, корсунського полковника, Григорія Лесницького, верховного судді, тощо. На противагу цьому, клір Польщі через свого голову — примаса, подав письмову заяву, у якій усе, що у Зборівських та Гадяцьких статтях було зазначено на користь грецької релігії, хотів розуміти як стосовне тільки уніатів і котру [заяву] зі згодою станів було покладено до коронного архіву, а отже, було схвалено, — через що, як зауважує Островський, було покладено наріжний камінь нових спроб унії. Для оплати армії сейм не знайшов достатніх коштів: після стількох багатьох битв за Вітчизну неоплачена армія досягла обопільної домовленості щодо виходу з покори, що польською державною мовою називається «Nexus», і відмовилася, навіть під командуванням короля, виступити проти росіян. Тож з огляду на це, Сомкові легко вдалося навіть без великої російської підтримки (бо сили, які ще залишалися, цар застосовував у Литві) вигнати всіх поляків з потойбічної [Лівобережної] України й підпорядкувати останню московській зверхності. Але ж, як і королю пощастило в Литві з тими нечисленими військами, котрі йому вдалося зібрати, заподіяти нові удари російському полководцеві Хованському, так само і Юрій Хмельницький, будучи гетьманом пропольськи налаштованих козаків, разом із татарським ханом та з декотрими поляками перейшов через Дніпро, щоб здійснити облогу Переяслава. Під час цієї облоги хан вислав рейдові загони аж до Стародуба {Staradub} та в Московську землю, які завдали дуже багато шкоди, — літописи оцінюють її на мільйон. [Не сказано, якими саме одиницями вимірюється той мільйон. — *Заувага перекладача*]. Згідно з повідомленням Коховського про страхіття Відня, турки тим часом закладали фортеці в гирлі Дніпра, на Тавані {Taman} і в Аслангороді {Asra} 1661 р.

Лише в січні 1662 р., після того як хан із Хмельницьким переправився назад через Дніпро, об'єднаним командувачам Ромодановському та Сомку вдалося знову викинути залишених в укріплених поселеннях потойбічної [Лівобережної] України козаків і татар. По тому

обидва оголосили збори потойбічних [лівобережних] українських козаків на Великдень у Козельці, на яких було поновлено клятву вірно-підданості царю, і Сомка обрали повновладним гетьманом. Однак дух заколоту, безпорядків та владолюбства, спричинений частими змінами гетьмана й володарів, таємно поширився настільки, що Сомко дістав собі двох дуже неспокійних суперників за гетьманську булаву — Васюту, ніжинського полковника, який мав за приятеля якогось собі архієпископа Мефодія і через того зводив наклепи на Сомка при царському дворі; та Івана Брюховецького, у минулому служника Юрія Хмельницького, який у своїй місії до запорізьких козаків мав нагоду здобути собі цю посаду.

Деякий час Сомко своєю хоробрістю і спритністю давав обом відсіч. Хоча Юрій Хмельницький від усе ще обмеженого «Нексусом» {Nexus} Казимира не отримав жодної допомоги, та все ж таки він із 20 000 чоловік повторно з'явився в потойбічній [Лівобережній] Україні під Переяславом, до якого кинувся Сомко з кількома ротами. Сомко боровся дуже хоробро, аж поки не поспішив на виручку Ромодановський, при наближенні якого Хмельницький подався вниз уздовж Дніпра і навпроти посеїбчного [правобережного] поселення Канева поставив укріплений табір. 16 липня тут його дістали Ромодановський і Сомко: взяли штурмом табір, скинули велику частину його армії у Дніпро і забрали весь обоз та все військове спорядження. 1 000 чоловік німецької піхоти, яку поляки надали були Хмельницькому, були посічені до останнього чоловіка; Хмельницький сам із великою бідою втік у Черкаси. Князь Ромодановський, мабуть, наполоханий поразкою під Конотопом, вдовольнився тією перемогою; але Сомко спробував негайно зібрати з того плоди. Він перейшов через Дніпро, зайняв Канів завдяки полковникові Лизогубу, і позаяк він сам не міг учинити нічого серйозного, то він принаймні взяв здобич. Змагаючись із цим добрим успіхом, Ромодановський відтак також відправив через Дніпро свого генерал-квартирмейстера Приклонського {Peiklonskj}; той відібрав Черкаси, поставив залогу під орудою коменданта Гамалії {Gamalej} і помаршував униз уздовж Дніпра по цьогобічному [правому] березі, у той час як Ромодановський по потойбічному [лівому] березі посувався вниз такими ж кроками. Замірялися на Чигирин, але вже при Бужині {Bushin} Приклонський наштотхнувся на козацько-татарське

військо під проводом Хмельницького. Свій порятунок тепер він знайшов просто в канонаді, що її зчинив Ромодановський з другого берега, тому що під її захистом він посадив і переправив військо на другий берег. Табір разом зі спорядженням мусив бути полишений ворогам, і Ромодановський разом із Приклонським потягли в Лубни^{b)} {Lubnja}.

Ситий по горло осоружним багатотрудним життям, пролиттям татарами християнської крові, більше не вірячи своєму щастю після Канівської битви, Юрій Хмельницький згадав тепер про свою складену при Слободищі присягу, зібрав посеїбичних [правобережних] козаків та оголосив громаді, або Раді, що його юність і його мерзenna доля, мовляв, перешкоджають йому надавати козакам послуги, яких він радо хотів би, зрікся посади й у Корсунському монастирі постригся в чернецькі послушники ордену Св. Василя [Ордену василіян], прибравши собі монастирське ім'я Гаскон^{m)}. Козаки, ревниві до свого виборчого права, поквапилися, перш ніж ще король устиг утрутитися, знайти собі ватажка. Івана Виговського вони виключили під ущипливим приводом, що йому, мовляв, як сенаторові сейму, гетьманська булава піде на зле. Іван Нечай, зять Богдана Хмельницького, був застарий і нелюбий — тож вибір випав на Павла Тетерю, теж зятя Богдана Хмельницького, чоловіка, який мав шкільну освіту і використовувався Богданом Хм.[ельницьким] для деяких важливих завдань, наприклад, для дворової поїздки до Константинополя. Король Ян Казимир був радий, що Тетеря за поганого стану королівства все-таки звернувся по стверджувальну грамоту, і видав таку без багаторазових прохань.

Тим часом, як видається, між Ромодановським і Сомком через їхню останню невдалу справу спалахнуло непорозуміння, що зробило їхніх ворогів відважнішими, а їхні підступи — дієвішими. Іван Брюховецький здійснив швидкий крок, і запорізькі [букв. — «водоспадні»]. — *Заувага перекладача* козаки закликали його на гетьмана. Васюта, навпаки, наполягав у Москві на розслідуванні скарг проти Сомка на загальній Раді та на виборах нового гетьмана, які треба було провести тут же. Після того як Іван Брюховецький переговорив із Ромодановським у Гадячі, він так само заявив при Царському кабінеті, що розслідування та нові вибори гетьмана, а отже, і загальні збори, мовляв, насправді необхідні — тільки, здається, заодно

він очорнив і Васюту. Цар жадібно вхопився за цю нагоду привчити козаків до московських владних слів. Він направив князя Гагіна (здається, таки Гагаріна) і стольника Кирила Осиповича з завданням учинити процес над звинуваченими. Брюховецький підготував усе до виступу, завдяки якому він хотів піднести себе й січових козаків до стану панів над його та їхніми братами — потойбічними [ліво-бережними] проросійськи налаштованими козаками. Прибуваючим російським комісарам він вийшов далеко назустріч і — як запевняє літопис — зробив їх (імовірно, через підкуп) благоприхильними до себе. По тому він не тільки закликав запорізьких козаків, але й звів разом силу-силенну озброєних селян, яким навів віру, буцімто через плюндрування Ніжина — резиденції Васюти — можна забрати багату здобич. Хоча й припросив щонайпокірнішим чином Сомко з відданими йому полковниками московських комісарів, порекомендував себе до вірних послуг царю і дуже зворушливо попросив Гагіна в нагороду за досі вчинене взяти його під захист проти нападів опозиції, котра, мовляв, була звичайною на всіх великих зборах, але на наступних викликала ще більше побоювання. Князь Гагін — заздалегідь, як виразно повідомляє літопис, упереджений супроти Сомка — холодно процідив відповідь: він-то завдяки численним приведеним разом з ним російським військам уже зуміє втримати порядок.

Гагін відтак розкинув посеред табору царський намет, поставив своїх росіян до зброї колом та наказав козакам стояти тут зі своїми полковниками неозброєними. По тому він звелів зачитати царські укази про надання повноважень, якими йому доручалося розслідування звинувачень проти Сомка та Васюти. Тільки-но було скінчено це зачитування, січові козаки та селяни з галасом напустилися на Сомка, називали його та його прибічників сучим поріддям, розламали Сомкову гетьманську хоругву та замалим його не вбили, якби він не втік до царського намету. Найповажніші особи з його партії мусили за це поплатитися своїм життям. Князь був нібито змушений призначити гетьманом Брюховецького, але змушений не без задоволення, тому що озброєні росіяни стіною стояли при цій появі. Сомко, сповнений шляхетним, але невчасним обуренням, вийшов зі свого намету, закликав Бога й людей до відплати за такий спосіб поведження і погрозив про все до нитки доповісти царю. Це роздратувало деспотичного ко-

місара Гагіна: він наказав знести всі гетьманські клейноди до намету, звелів Сомкові й Васюті разом з їхніми найшляхетнішими прибічниками, які ще залишилися, вийти наперед, звелів забрати в них коней, зброю та одяг, посадив їх під арешт, привів до гетьманської присяги Брюховецького, передав йому клейноди і, таким чином благополучно зробивши справу, повернувся до Москви. Брюховецький негайно віддав на поталу своїм голодним запорізьким козакам та селянам обоз заарештованих — ба навіть він напустив їх, немов голодних псів, на всі місцевості й села, щоб переслідувати та плюндрувати Сомкових прихильників; маєтні жителі залишали свої будинки, перевдягались у драння та накиували п'ятами. Коли страху поширилося доволі, він [Брюховецький] звелів Сомкові та Васюті разом із полковниками чернігівським та лубенським, яких Гагін у нищих помислах доволеньки залишав у своїй владі, у Борзні порозбивати голови. Так помер Сомко, за літописним змалюванням — сумлінний, хоробрий і відданий цареві чоловік, воїн чоловічої краси і відмінного зросту, який викликав жалість у свого татарського ката. Інші полковники були відправлені радниками до Москви. Натомість Брюховецький призначив нових полковників, і цим він додав кожному по сотні січових козаків, яких треба було годувати та вдягати, на велике пригноблення українців. Сам він привласнив майно, яке Сомко полишив був ще в Переяславі, і поспішив облягти Кременчук, який слугував прихистком для ворожих йому козаків, — але він не зміг його завоювати та муєив повернутися до Гадяча, оскільки з Польщі наближався новий буревій. Саме ця обставина перешкодила й царському дворові скористатися всіма вигодами для його манії панування, що їх він вимріював собі завдяки ницості новопосадженого гетьмана, утвердженого за допомогою волаючого до небес насильства. Якраз уже дяк, або секретар Кабінету, Башмаков {Batschmakow} був у дорозі з новими регулятивними статтями {Regulativ-Punkte} для козаків, котрі, безсумнівно, змінили б та урізали договірні «Статті Хмельницького», — як чутка, що король Польщі нібито підступає із сильною армією, спонукала його повернутися назад та полишити справу по-старому.

**§ 11. Поляки виборюють деякі переваги в Україні
1663 р., але вони знову втрачають усіх їх
року 1664-го і озлоблюють посеїбичну [Правобережну]
Україну жорстокими розправами Чарнецького.
Виговського страчено за спонуканням Тетері**

Король Польщі нарешті справився з прикрим «Нексусом»; з 24 000 чоловік 15 серпня він вирушив у похід в Україну. Він, як це дуже вірогідно описує Коховський⁹⁾, знайшов усе дуже здичавілим: жодне інше право не було чинним, аніж право сильнішого; слухняність щодо короля та постачання провіанту давалися жителям дуже тяжко. Раніше квітучі місцевості та села через довготривалі війни занепали до маленької купки хатин, повсюди були сумні сліди спустошень. Тетеря зміг (після людожерної битви під Каневом та після стількох багатьох інших) зібрати не більш як 24 000 козаків, з якими він пробився до короля, так що к.[оролівське] військо зросло приблизно до 90 000 чоловік. Король для підтримання військового порядку відіслав назад польського бригадира Маховського з парою полків; нагляд над цивільними справами мав провадити київський воєвода Виговський. Щоб ще більше залучити Тетерю до свого інтересу, король запропонував його швагрові, монахові-василіянинові Юрієві Хмельницькому, посаду архієпископа [митрополита] Київського: безсумнівно — тому, що Тетеря виказав тодішнього митрополита Київського — Тукальського, як запідозреного у зв'язках із Брюховецьким. Проте Юрій Хмельницький, який, можливо, під маскою послушенства лише вичікував слушного часу знову виступити на світському кону, виправдовувався своєю молодістю та браком ученості. Після в такий спосіб ужитих заходів Казимир 13 листопада 1663 р., вперше як для польського короля, переправився біля Ржищева {Ryszczow} через Дніпро на тимчасово спустошену Брюховецьким, позбавлену засобів харчування землю. Хитрий Ромодановський, навпаки, підтягнув свою кінноту в укріпленій табір біля Помоклі {Patikola}, свою піхоту він розташував в укріплених поселеннях і дав наказ потойбічним [лівобережним] козакам маленькими групами влаштовувати полякам сутички, чинити перепони й відбирати постачання, заподіювати стільки шкоди, скільки можливо. Тож король тепер мав перед собою щонайменше 300 поселень,

які треба було брати силою: Київ був найзатніший серед них, але й найтяжчий для відібрання. З них, тим часом, спочатку був узятий Воронків {Woronkow}, і впродовж п'ятнадцяти днів поляки оволоділи двадцятьма п'ятьма такими поселеннями, після чого король розташував військо на зимові квартири, а татари подалися додому.

Але тим часом у посеїбичній [Правобережній] Україні за спиною короля сцена дуже не вигідно змінилася. Хитрий Брюховецький скористався послугами своїх улюбленців, запорізьких козаків {Wasserfalls-Cosaken}, в одній важливій справі для себе і для московитів. Кошовий цих власне т. зв. запорожців {Saporoger}, на ймення Сірко, у товаристві певного Сулименка, який мав багато прихильників серед посеїбичних [правобережних] козаків, удерся в польську Україну, висланим роєм вояків викликав на герць Чигирин, загнав польського бригадира Маховського у глухий кут до Білої Церкви і тримав його там в облозі протягом чотирьох тижнів. Коли ці звістки надійшли до короля, то Павло Тетеря зіпхнув усю провину на того, кого він уважав за небезпечного суперника, — на Івана Виговського. Цей, як його тепер звинувачував Тетеря, мовляв, не тільки не докладає зусиль до заспокоєння України, але ще й провадить перемовини з проросійськи налаштованим [митрополитом] Тукальським. Уже нібито перехоплено листа одного українського ігумена, або абата, до російських генералів, у якому перший сповіщав, що Виговський, мовляв, готовий до заколоту. У підбурюванні простолюду до виклику проти Чигирина призвідцею, певно, був тільки він, а спонукальною причиною — намір заволодіти майном Тетері. У цій халепі король відіслав Тетерю назад через Дніпро — виручити Маховського та притягти до відповідальності Виговського.

Тим часом король на початку 1664 р. вирішив скористатися перевагами лютої холоднечі, яка скувала болота, яри й річки тривким крижаним покривом, для подальших успіхів. Брюховецький, який із 18 000 козаків заступив йому дорогу біля Старого Млина {Starymlin}, був побитий з утратою 4 000 чоловік. Біля Дівиці {Djewitscha}, яку козаки не хотіли здавати раніше, ніж поляки вже піднімуться на вали, у шаленстві було замордовано 10 000 чоловік, а решту, згідно з літописом, продано в татарське рабство. Згідно з ним же, Ніжин та Батурин здалися з переляку. Наближення литовської армії і прибуття татар заохотили короля 17 січня ступити на московську землю, відібрати

Сосницю і Короп {*Sosnie und Korab*} та спробувати поєднатися з литовцями. Російська армійська група під командуванням Якова Кудьковича Черкаса під Брянськом {*Jakob Kudkowitsch Tscherkassi bey Bransk*}, яка мала завадити останнім, була відкинута Паком і Полубінським {*Pak und Polubinski*}. Тим часом король зазнав нападу з Путивля з боку другої армійської групи під командуванням князя Куракіна, але також отримав перемогу й переслідував ворога, який, однак, був прикритий у Путивлі нещільною кригою. Після декількох днів перепочинку біля Новгород-Сіверського {*Nowgorodeck*} Казимир здійснив облогу Глухова. Споруди цієї фортеці не були надмуровані, а суто по-слов'янському вони склалися з простого плетива, обабіч прикиданого землею у висоту й у товщину та укріпленого. Де Граммон {*De Grammont*} та інші французькі офіцери, які супроводжували короля, називали це солом'яною фортецею і висміювали страхітливі заходи, що вживалися проти неї. Вони не знали, що така собі хорватська фортеця подібного роду коштувала багато турецької крові, що такі стіни вловлюють гарматні ядра, не завалюючись, і що козацькі гарнізони утворюють живі мури проти всіх штурмів. Чотири тижні, згідно з літописом, насідали на місто бомбами, гранатами й мінами — ніщо не допомагало: генеральний суддя Животовський {*Shiwotowski*} безстрашно боронив його.

У цей час стан справ у посеїбичній [Правобережній] Україні навіть після повернення Тетері більше погіршився, ніж поліпшився. Хоча Тетеря прийшов на виручку Маховському в Білій Церкві, і останній позивав Виговського перед військовим судом, для чого Тетеря з 2 000 козаків забрав його. Виговський, незважаючи на запевнення у своїй невинуватості та незважаючи на його зауваження, що він, як київський воевода і сенатор королівства ніякому судові не зобов'язаний складати звіт і давати відповідь, був приречений до розстрілу і наступного року без зволікання дійсно розстріляний. За самим чоловіком жалкувала його партія, але ота протиправність, покvapливість у його засудженні викликала чималу сенсацію також у Польщі. Після цієї придибенції бунтівливий Сулименко {*Sulimenka*} і кошовий Сірко зібралися з новими силами: перший захопив Лисянку і Ставище, причому в останньому з названих поселень йому потрапили в руки польські шпиталі й склади; другий узяв у облогу Тетерю в Чигирині. Брюховецький по-

обіцяв обложникам, які також у Коховського за іменами їхніх полковників називаються сердюками і дейнеками {Serdeniaten und Deynekier}, незабаром підійти слідом самому.

Цю обіцянку Брюховецький мислив собі здійснити завдяки тому, що дві російські армії під час глухівської облоги притягали до себе все більше підкріплень, а третя під проводом Ромодановського і сам Брюховецький зібралися в Батурині. У Кролевці Брюховецькому дісталася добра частка королівського обозу: на звістку про наближення його та решти російських воєначальників татари покинули Сіверщину, і король під тим приводом, що російський посланець прибув нібито з мирними заявками, зняв облогу Глухова, яка йому коштувала 3 000 чоловік і виявилася невдалою через угоди його козаків з оточеними, які допомагали польським козакам навіть стрілецьким порохом, — [і зробив це] з такою покvapливістю, що ворог, який вирвався з міста, зміг напасти на останніх з ар'єргарду і здобути здобич із табору. Ромодановський крок у крок переслідував короля і знищив би його цілковито на річці Десна, де якраз льодохід на деякий час зробив неможливими всілякі переправи, якби він зміг був дочекатися угруповань під командуванням Черкаса й Куракіна⁹⁾. Казимир по тому подався до Литви й полишив на Чарнецького командування українською армією з нелегким завданням відвести її назад і щонайменше посеїбічну [Правобережну] Україну зберегти в покорі до Польщі. Щойно підтанув ґрунт: марш та просування колісного обозу стали вельми утрудненими. Увесь похід дав більше користі ворогові, ніж полякам; облоги й зима перемололи велику кількість людей. Змучені зимовими квартируваннями та продовольчими постачаннями міста були вкрай розлючені на поляків, тим паче тому, що всіх тих, які здалися були полякам, а тепер були ними покинуті, Брюховецький карав спустошеннями. Тож відтак польська армія під час маршу була зневажувана місцевими жителями і мусила, щоб убезпечитися від їхньої люті, маршувати в замкненому возовому укріпленні та оповіщати маніфестами, що скоро, мовляв, буде укладено мир і жителі, отже, до того мають поводитися спокійно. Польські козаки, після того як вони вже під Глуховом узвичаїли угоди з оточеними, при другому штурмі фортеці не справили свою повинність і тим самим зірвали були облогу, під час маршу зчинили нові заворушення, і віце-гетьман на місці Тетері — на

ймення Дунько {Dunka} — поряд з деякими іншими мусив бути повішений. Під час переправи через Дніпро сталися нові перепони, тому що Сірко, запорізький кошовий, скрізь виставив свої сторожі, проте Чарнецький обманув його фальшивими вартувими багаттями і благополучно переправився через ріку.

Чарнецький поводився тепер у посеїбчній [Правобережній] Україні як старий генерал, який усе хотів підкорити силоміць і не розумів жодної політики. Він спочатку виручив Тетерю в Чигирині, відрядив по тому Маховського проти кошового Сірка, який із козаками та калмиками вирушив проти Білгорода {Bjelgorod} та похазяйнував у ханських селах. Маховський переслідував його за татарами, і коли Сірко трапився йому назустріч, то він розбив його дощенту, й Сірко ледве виніс свою шкуру неушкодженою в Запоріжжя. Чарнецький тим часом сам попрямував до буджацьких татар. Посилений ними і гордий перемогою Маховського, він видав накази про мир та взяв у облогу кошового Сірка в Бужині. Саме на Великдень той відважився на вилазку з укріпленого замку, пробився крізь поляків та втік у степ. Чарнецький, сповнений злості через це, спалив Бужин та Суботів, родовий маєток Хмельницького, — ба навіть зі своєї нелюдської мстивості він звелів викинути тіла Богдана й Тимофія з їхнього склепу. Після того він звелів схопити Тукальського, архієпископа [митрополита] Київського, монаха Юрія Хмельницького і якогось собі Гуляницького та відвезти до польсько-пруської фортеці Марієнбург. Через ці владні витівки українці настільки розлютились, що всі міста позачиняли брами перед нелюдом [поляками]; і якщо він не хотів голодувати, то мусив зовсім відійти із цих місцевостей. Тільки-но Брюховецький знову пробився до Черкас, то сам Тетеря, розлючений поведженням Чарнецького з його родичами, боявся частково ворога, частково — жителів Чигирини і з усіма припасами військового цейхгаузу, які були зібрані за Хмельницького, та зі своїм власним майном утік до Брацлава. Брюховецький негайно поспішив спалити Чигирин, але Чарнецький ще вчасно вкинув був туди польську залогу. Брюховецький марно облягав Чигирин і, коли Тетеря ще раз підвів татарську підмогу, мусив залишити свій намір. Тим часом Чарнецький продовжував гвалтовно відчиняти брами, які перед ним зачинила була його ж власна жорстокість. 14 липня він ще напав на Ставище, і лише 20 жовтня він опану-

вав його. Після того як він займає ще й Білу Церкву та Канів, Стеблів же, навпаки, залишив був на поталу татарам нібито у винагороду, — він перемістив свої легіони на зимові квартири та помер.

§ 12. Польські війська через внутрішні заворушення в королівстві цілковито покидають Україну. У посеїбчній [Правобережній Україні] Петра Дорошенка обрано гетьманом під впливом татар; у потойбічній [Лівобережній Україні] Брюховецького піднесено до посади російського боярина. 1665 р.

Після Чарнецького командування в цих місцевостях перебрав Яблоновський, київський воєвода. Той мусив багато відбиватися від Брюховецького, який із 1 000 калмиків та своїми козаками просунувся під Білу Церкву. Тільки-но він був справився з ним на деякий час, як знову якийсь Опара визвався гетьманом і залучив до себе деяких татарських мурз, але невдовзі Яблоновський домігся від хана, що Опара був покинутий татарами і разом зі своїми старшинами був виданий йому, Яблоновському. Польський воєначальник відправив його до Варшави, де той разом зі своїми старшинами мусив поплатитися життям. Тетеря з Брацлава, де він перебував разом зі своїм майном, просив у короля Польщі відпущення архієпископа [митрополита] Тукальського і Юрія Хмельницького. Безсумнівно, через власні та польські жорстокості він намагався знову відновити свій підупалий авторитет серед своїх земляків; але, незважаючи на це, його прохання було дано хід, а полоненим надано волю, але за умови залишатися тільки в Польщі, — так його намір удався йому все-таки не повністю. Польські полки, єдині підпори його авторитету, позаяк король був утягнений у громадянські війни за вибір свого наступника з опозиційною партією і її головою Любомирським, мусили остаточно вийти з цілої України в середину Польщі, і тільки Біла Церква зберігала польський гарнізон. Неприхильні до Тетері козаки тепер під татарським впливом обрали собі дотеперішнього татарського осавула Петра Дорошенка гетьманом. Павло Тетеря тепер навіть у Брацлаві не почувався достатньо впевнено: він утік, згідно з літописом, зі своїм майном до Польщі, але за тодішніх неспокійних часів був пограбований і жебраком

помандрував у Молдову. Що він ще залишив був у Чигирині, те забрав Сірко. Залишені у Брацлаві козаки з його партії під проводом якогось собі Дрозденка {Drosdi} цілу чверть року зазнавали облоги з боку Дорошенка і мусили врешті капітулювати. Їхнього ватажка було переправлено Дорошенком до Чигирина і там же страчено, решта уникла його лютування, [подавшись] у потойбічну [Лівобережну] Україну до тамтешнього гетьмана Брюховецького.

Цей останній не міг скористатися відсутністю польських військ для нових зазіхань на посеїбічну [Правобережну] Україну: адже порушник спокою на ім'я Децик {Detzin} давав про себе знати в місцевостях Чорного лісу, але, тим не менше, невдовзі був спійманий і запроторений у башти Ніжина.

Після в такий спосіб установленого спокою Брюховецький із генеральною старшиною і полковниками поїхав до Москви. Тут, за літописом, його пошанували боярським титулом, дали йому жінку із царського роду, старшинам і полковникам надали шляхетський стан, тільки писар Шинкевич {Schinkewitsch} через сварку з гетьманом був запроторений до Сибіру.

§ 13. Потойбічна [Лівобережна] Україна вивільняється від Москви через незвичні податки; посеїбічна [Правобережна] — від Польщі через нестачу підтримки. Дорошенко зближується з татарами й турками, залякує Брюховецького і знищує польський табір під Браїловом. 1666 р.

Стільки милості й поблажливості щодо Брюховецького мало покривати дуже хитрі наміри Московського кабінету. У перші дні 1666 р. обоярений Брюховецький і одворянена старшина повернулися назад із Москви та привезли своїм землякам і товаришам новорічний подарунок у вигляді російських скарбників або воєвод. Ці пани без жодної скромності заквартирували в містах Гадяч, Прилуки, Стародуб, Новгород-Сіверський {Nowgorodeck}, Глухів, Батурин та в решті інших — тільки за винятком Києва, Ніжина, Чернігова і Переяслава, як старих і польськими королями особливо упривілейованих міст. Від цих воєвод у нижчепідпорядковані поселення були відправлені збира-

чі податків, щоб забажати податків від плуга й коней селянина та від товарів і ринків городян. Відразу ж навесні з Москви рушили слідом писарі, які попереписували всіх городян та селян, багатих і бідних, їхніх синів, ремесла, ґрунти й власність та з усього повстановлювали певну данину.

У посеїбчній [Правобережній] Україні, навпаки, Дорошенко накреслив дуже сміливі плани: його завбачення сягнуло аж ген до того, щоб умістити обидві України під один капелюх [одну булаву]. Тому він скликав своїх старшин та полковників до Лисянки, і у сподіванні, що він із боку Польщі буде виразно підтриманий проти Росії, звелів обрати депутатів, які мали заново засвідчити королю [Яну II Казимиру] вірнопідданість козаків та випросити нове підтвердження своїх привілеїв. Проте позаяк у Польщі також упродовж майже всього цього року далі тривали спричинені Любомирським заворушення, а з росіянами було спостережено затишшя, — то Дорошенко долучився до татар, а за посередництвом останніх — до турків. Ті якраз 1664 р., 2 серпня, уклали двадцятирічне перемир'я з римським імператором і могли відтак повернути свої незайнятість та войовничість на північні справи. Згідно з Грондським, Мехмед IV похвалявся перед польським посланцем, який, як ми невдовзі розповімо, був направлений до Константинополя, що, мовляв, від 30 міст козаків 300 їхніх депутатів, тобто цілком поважна делегація, попросили про турецький захист. Татари, обурені на короля Польщі через затриману данину та через неквапність у війні з Москвою, допомогли Порті проголосувати на користь козаків.

Найближчими наслідками цих нових зв'язків були угоди з по тойбічними [лівобережними] українцями, роздратованими новими свавільними податками, а ще більше — московськими жадібними до грошей збирачами податків, які — як зауважує літопис — стягали ще й несанкціоновані та перебільшені податки. Спочатку переяславці забили надісланого до них полковника Децика {den Obersten Datzko} у слободі Богушівка {in der Sloboda Bohuschowze} й оволоділи б були також тамтешнім замком, якби російський воєвода з військами заздалегідь туди не вскочив. По тому вони спалили своє власне місто, підпорядкувалися Дорошенкові та відступили на Золотоношу {Solotonosch}. Тут їх тривалий час облягав Щербатов із московитами та козаками — але Дорошенко нарешті їх виручив зі своїми татарами, і останні

здавали спустошень місцевостям навколо Ніжина та Прилук {Neshin und Priluzk}.

Тож регіментар Маховський, не міг прибути в більш невідходячий для Дорошенка час зі своїм армійським корпусом, чим із польського боку мислилося застерегти Україну від переходу на бік турків. Великі розрахунки покладалися на прихильників поляків, вони ще приховувалися, незважаючи на Дорошкову прозорливість, — але надіслано було замало військ; 6 000 чоловік не було достатньо, щоб успішно взяти в облогу хоч би лише деякі міста й відкрити комунікацію з польським гарнізоном у Білій Церкві або навіть цим польським прихильникам бадьорості й бажання до воєнного товаришування. Тож Маховський мусив у найсуворішу пору року стояти табором у полі перед брамами України під Браїловом; 4 000 легкоозброєних [вояків] тут ще посилили його військо. Але що хотіли вдіяти 10 000 чоловік проти 40 000 татар і 20 000 козаків, яких привів назад із місцевостей потойбіч Дніпра? Коли поляки у вазовому укріпленні повільно відступали, то вони були ослаблені частими нападами ворогів і нарешті під Батогом цілковито оточені й забрані в татарський полон. Сумні види для Польщі! Розвідник Петрович, вірмен, повідомляв з Константинополя — війну проти Польщі, мовляв, там уже й закінчено.

§ 14. Андрусівський мир і формальний поділ України. Радзівевський у Константинополі. Облога польської армії при Підгайцях зривається через вторгнення Сірка у Крим. Невдоволення потойбічної [Лівобережної] України росіянами дедалі зростає. 1667 р. Деякі повідомлення про Запорізьку Січ і про устрій запорізьких козаків

У цьому загрозовому стані справ Польща знайшла свій добробут у мирі з Росією та у стриманні турецької потуги через посланця — 1662 р. знову прийнятого на милість Єроніма Радзівевського. В Андрусівському мирі, укладеному 30 січня 1667 р., стосовно України було вироблено таке:

а) Дніпро мав утворити кордонне розмежування. Тим самим країну було поділено на дві половини, або радше підтверджено дотепе-

рішній нам уже відомий поділ: жодна частина не мала претендувати на захист козаків на протилежному боці.

б) Київ 15 квітня 1669 р. мав бути повернений Польщі разом із його областю^{р)} (статті 4, 5, 7).

с) Запорізька Січ повинна була підкорятися спільно обом потугам [державам], щоб слугувати їм передовою заставою проти турків і татар (стаття 3).

д) На берегах нижнього Дніпра для спостереження саме цих ворогів мали бути виставлені російські та польські пости.

е) Уповноважені комісари від обох сторін мали досягати домовленостей, як дві половини України утримувати в покорі та як ханові й султанові повинна була протиставлятися добра оборона^{ч)}.

ф) Вибулій польській шляхті, яка через залишення потойбічної [Лівобережної] України Москві мала втратити свою власність, повинне було надаватися грошове відшкодування (стаття 29).

З приводу укладання цього миру по обабічній Україні заширилося багато невігідних чуток. Загалом усе зводилося ось до чого: всі козаки знову мали цілковито підпорядкуватися полякам на колишніх умовах. Щоб здобути собі про це докладніші повідомлення, з боку потойбічних [лівобережних] козаків відправили канцеляриста (мовою літопису), тобто писаря з канцелярії генерального писаря на ім'я Мокрієвич^{ч)} {Mokrejewitsch} до Москви, аби заодно поскаржитися на утиски нових фінансових чиновників. Цей посланець не тільки ні з чим не впорався, але він ще й повернувся зі звісткою, що всі полонені в Литві шляхтичі та міщани нібито були видані назад польському послові Беневському, і з того було зроблено хибний висновок, що буцімто черга видачі підійде і до козаків. Водночас гетьманові надійшли грамоти Його Царської Величності із зазначенням, що, згідно з мирною угодою, в Україні будуть розквартировані деякі війська. Невірний перекладач — страх — тут же витлумачив це повідомлення аж у такий спосіб, що начебто ці війська призначені тільки для того, щоб запобігти будь-якому безладу при поступовому допусканні поляків до володіння Україною та її окремими містами. Ще гірший прийом випав російському генералові Косагову. Він мав наказ закріпитися зі своїми військами у запорізьких [букв. — водоспадних. — *Заувага перекладача*] козаків під тим приводом, щоб допомогти оборонити їх та Україну від татар. Запорожці

твердили, що для цього наміру вони не потребують ніяких російських військ і переступили генералові доступ до себе. Косагов повідомив про справу до Москви й отримав наказ утриматися від наказаного зайняття островів [на Дніпрі]. Але злоба проти московитів усе-таки коренилися серед запорізьких козаків, а їхній кошовий Сірко схилився на польський бік, тішачи себе уявленням, нібито під німечнішим польським захистом удасться запевнитися від усяких втручань у козацькі вольності, а якби захотіли втрутитися турки й татари — то зберегти нагоду до грабунку й наскоків. Тому він усіляко сприяв підбуренню потойбічних [лівобережних] українців проти російських фінансових чиновників та податків.

Такий був настрої у потойбічній [Лівобережній] Україні: войовничий і схильний до повстання — але не менше схильним до розриву та до очікування нагоди здавався диван у Константинополі. Один турецький чауш прибув до Польщі і нав'язував вибір між війною і поступленням Україною. Радзівевський доклав усіх зусиль, аби дати збагнути у Стамбулі, що козаки, мовляв, є підданими Польщі, що землі, які вони населяють, становлять важливі складові частини Польського королівства і тому ніяка закордонна влада не може вступати з ними у переговори⁹. Він навіть зробив, немовбито із власного спонукання, таку заяву, що бунтівні селяни, які благали про турецький захист, за згодою Речі Посполитої {Republik} мають переселитися на територію турків. З турецького боку, отже, немає жодного права й підстави через козаків йти війною на миролюбних і вірних старим трактатам поляків. З турецького боку відповіли: у Константинополі не можуть залучатися в поцінування внутрішніх чвар та прав тієї чи іншої частини; проте, напевне, тим, які благали про могутній турецький захист, надати таку змогу; і в козаків не повинно було бути відібрано ані волосини з того, на що вони претендували як на свою власність. Коли ж Радзівевський продовжив викладати свої уявлення не тільки проти цього, але і проти татарського втручання в польські чвари, то турки взяли його під варту і додали стільки образ та погроз, що він помер від пекучої лихоманки. Його секретар Висовський повернувся з тією ж відповіддю стосовно козаків та закликком Польщі до розриву з росіянами і до злагоди з татарами.

Тим часом на польському боці були дуже раді тому, що вдалося виграти час: на сеймі у травні 1667 р. Ян Собеський {Johann Sobieski} був

призначений великим коронним полководцем, і він доклав усіх зусиль, щоб покрити нестачу гармат, військового спорядження та коштів, у тому числі з власного майна. Із 12 000 чоловік він виступив проти татар, які чисельністю 80 000 кіннотників прийшли на допомогу Дорошенкові; зайняв настільки добре, наскільки зміг, перевали та з тими військами, які ще залишалися, окопався біля Підгайців {Podhaize}. Перші напади, щоправда, він відбив із тією ж самою хоробрістю, яку він виявив у подальшому під Віднем 1683 р. проти турків; але у тривалому часі він усе-таки не зміг би втриматися проти татарської переваги і проти 24 000 козаків Дорошенка. Хто його врятував — так це, як ми побачили вище, так само дуже прихильний до владололюбних росіян, як і до нехристиян турків і татар, кошовий Запорізької Січі — Сірко. На островах, що через їхню віддаленість та недоступність завжди залишалися в мирі, до тієї пори знайшовся був гурт вигнанців з обосторонніх Україн {aus den beiderseitigen Ukrainen} під час буревіїв у їхній Батьківщині, так що Сірко міг розпоряджатися 20-тисячною армією. Він здійснив свій марш прямісінько на Кримський півострів у відсутність стількох багатьох його оборонців, натрапив на перешийку на самого хана, після знятого опору змусив його до втечі, загнав татар разом із жінками та дітьми в гори; обнишпорював та плюндрував півострів упродовж цілого тижня й повернувся на Січ зі здобиччю. Татари, які з Дорошенком протистояли в полі полякам, після отримання звістки про це, не тільки затужили за домівкою, але й відчули напади недовіри до самого Дорошенка, і Дорошенко, побоюючись лихих наслідків цієї недовіри, зробив полякам таємні пропозиції до замирення. Розпущена чутка про польське підкріплення, що нібито насувалося, прискорила мир, який реалізувався 16 жовтня на таких умовах: татари за річну данину знову були прийняті військовими помічниками; козаки, які поверталися під головнокомандування поляків, були запевнені в амністії, посиленні їхніх вольностей та залагодженні їхніх скарг після попереднього розслідування, оскільки вони на майбутньому сеймі засвідчать свою підлеглість і повернуть усе награвоване в цьому військовому поході добро. Польська залага в Білій Церкві мала бути зменшена, щоб її прохарчування не лягало надто важким тягарем на жителів України.

Після [укладення] цього миру Сірко, колишній друг Брюховецького, поєднався у спільному інтересі з Дорошенком. Обидва погоджено

чинили все можливе, щоб розпалити заколот у підросійській Україні та відтягти Брюховецького від росіян. Дорошенко сам, згідно з літописом, написав йому листа, в якому закидав тому, що народ, який завдяки своїй хоробрості після пролиття багато крові визволився з польського рабства, той похилився нині під ярмо воевод, так що він, мовляв, тепер мусить платити подушні, ремісничі та майнові податки, ба навіть працювати на чужих воевод, тоді як ні навіть гетьман, ні полковники та інші офіцери все-таки не могли вимагати від козаків, згідно з їхніми давніми вольностями, ані найменшої роботи задарма.

Ще в літопису під 1667 р. зазначено, що архієпископ [митрополит] Тукальський і Юрій Хмельницький, які досі хоча і перебували в Польщі, були випущені з в'язниці, проте під загрозою запроторення (через уніатське завзяття, яке знову пробудилося в польському клірові), врятувалися втечею в Україну. Цей Тукальський невдовзі по тому став таємним дорадником Дорошенка, оскільки той, будучи п'яницею, як його змальовують польські повідомлення, інакше не мав здібності й твердості ні до яких великих заходів⁹.

Для розуміння подальшої історії, у якій запорізькі козаки, або власне запорожці, та їхні кошові відіграють особливу й важливу роль, ми мусимо подати на початку [дані] про Січ та про устрій цих козаків стислий нарис за Міллером і за «Геттінгенським журналом», з повідомленнями, які повністю збігаються також із паном Гаммардом у його, видрукуваній у Готі {Gotha} 1787 р., розповіді про подорож в Україну.

а) Січ — скопище багатьох безладно стягнених разом дерев'яних халуп та землянок, з-посеред яких лише нечисленні мали схожість із дерев'яними хатами. Земляний вал помірної висоти оточував це поселення, жителі якого, подібно до спартанців, у власному захисті покаладалися самі на себе. Пізніше росіяни спорудили тут справжні-сіньку укріплену цитадель, де російський офіцер із регулярним військом складала залогу для спостереження, аби не діялося нічого проти Російської імперії. Число всіх хат навіть ще в новіші часи сягало тільки 400: кожна з них призначалася для 40–50 козаків, тоді як улітку всередину рідко заходили більш як один чи двоє. Узимку 4 000 чоловік завжди мусили залишатися на Січі для її догляду¹⁰. Решта або викопували собі в навколишніх місцевостях біля Січі земляні печери,

що їх використовували як житло і комори для припасів на зиму, іменовані зимівниками {Zimowniki} (ці печери мали своєрідну покрівлю, що заледве на декілька стіп вивищувалася над горизонтом, обкидану землею: у спекотне літо вони були дуже зручні й надійні проти змій, гедзів {fliegende Wanzen} та комах-паразитів); або ж вони [решта козаків] будували на відстані від Січі села й окремі домівки, де займалися скотарством, вдавалися також до мисливства й риболовлі. Позаяк на перших порах Січі всі запорожці збиралися влітку на островах для воєнних заходів і тільки взимку заселяли свої хати на певному суходолі по берегах Дніпра, — то ці хати отримали й зберегли назву зимівники. Як наслідок, коли військові походи проти татар стали рідшими, деякі козаки цілими роками жили у своїх хатах недалеко від Січі, мали також, напевне, жінку й дітей та залишали їх удома, коли мусили мандрувати на Січ на народні збори або ще для чогось: адже законний звичай не допускав до військового збірного майдану Січі всіляке жіноцтво. Їхня красива і простора земля простягалася, згідно з «Геттінгенським журналом», у новітніх часах на півночі від міста Орлик на Бузі {von der Stadt Orel am Bog} до Переволочної, звідти — уздовж старих окопів або земляних укріплень до Бахмута, звідти вона повертала вздовж Кальміусу {Kalmyus} з новим земляним укріпленням від Криму до Казікермена {Kisikermen}, а звідси вона трішки нижче Орлика упиралася в Буг {unterhalb Orel an den Bog}.

б) Січ сама по собі була поділена на 38 помешкань, або куренів {Kurene} (від слова «курити» {kurit} — палити, отже, від печей та димарів, тому що при першому влаштуванні, мабуть, усі козаки, що належали до одного куреня {Curen}, поміщалися в одній домівці): кожен складався з великої хати і різних маленьких, збудованих в одній місцевості. Кожний козак повинен був числитися у своєму курені й жити в ньому, якщо він тільки перебував на Січі. Кожний курінь {Kuren} мав свою назву,^{в)} яка походить або від засновника, або від Батьківщини перших основоположників цього куреня, або ж від тодішнього зверхника Січі. Нордберг розглядає курінь як великий дім та запевняє: їх, мовляв, було 30, і спати в кожному з них могли 400–500 чоловік.

с) Нація [товариство] складалася не тільки з руських та поляків, але й французів, німців, італійців, турків, татар та інших земляків, які через правосуддя, борги або інші причини полишили свою

Вітчизну. Звідси можна вже робити висновок, що то були не такі й дурні люди; і то наклеп, що нібито їм не можна було обирати жодного іншого кошового, окрім такого, що не вмів читати й писати. Щоб завжди мати молоду зміну та новобранців [джур] {Rekruten}, вони обнищпорювали Малоросію й Польщу та вивозили малих хлопчиків добровільно або проти волі, і якщо впродовж кількох років вони використовували таких на побігеньках, то [потім] приймали їх у козаки. Жоден знатний запорожець, який прагнув якогось почесного місця, не мав права бути одруженим^{*)}. Тому вони часто викрадали у своїх сусідів жінок і дівчат, добровільно чи гвалтовно, яких, однак, утримували в зимівниках лише доти, доки ті народжували. Якщо то був хлопчик, то його залишав при собі батько; якщо то була дівчинка, то вона разом із матір'ю знову відсилалася назад, у рідний край. Позаяк такого роду походеньки порою траплялися на татарському або турецькому терені, то завжди мали місце маленькі війни, котрі все ж швидко завершувалися й не призводили ні до яких наслідків.

У новітні часи деякі козаки, навіть на Січі, заповзялися в ремеслах та в торгівлі сіллю, рибою, вином, худобою і збіжжям, та знайшлися серед них люди, які володіли до 60 000 голів великої рогатої худоби. Такі люди, які не були козаками і займалися ремеслами, жили в т. зв. слободі, або передмісті поза межами Січі, — зате ті служники [джури] {Knechte}, які на пустельних полях і на родючих пасовищах Запорізької області випасали череди запорожців, називалися власним іменем «гайдамаки» {Heidamaken}, які часто-густо грабували й забивали до смерті подорожніх, також вирушали загонами при повному озброєнні, нападали на села, плюндрували, спалювали та спустошували цілі смуги.

d) Республікансько-спартанський устрій і магістрати [адміністрація]. Запорізький устрій був зведений до малого українською. 48 [насправді 38] куренів запорожців можна розглядати як нібито стільки ж полків, малих провінцій або кантонів, що разом становлять Республіку. Кожний курінь обирав собі свого отамана (курінного отамана), авторитетність та тривалість перебування на посаді якого залежали просто від його поведінки. У решті ж спосіб життя отамана не був відмінний від інших, простих козаків:^{x)} поза військовим строем між усіма панувала непорушна рівність.

Від усіх куренів разом обирався їхній гуртовий ватажок — кошовий отаман (від «кіш» {Kosch}, тобто по-татарськи «табір»): але й після обрання він залишався зачисленим до куреня, в якому він доти був простим козаком, і, коли був знятий із посади, повертався до решти простих козаків; єдине, що зберігається за ним, коли він не зробився ненависним, — це деяка почесть та першість. У військових походах він був цілковитим деспотом, проте в мирні часи і вдома, хоча й користався всіма знаками пошанування як командувач, але ж свою владу поділяв зі старшинами та із загальнонародними зборами і знаходив більшу чи меншу слухняність залежно від того, більше чи менше він зажив любові й довіри. Узагалі ж то він був улюбленцем, бо інакше його терпіли недовго. До речі, він навіть не міг свавільно використовувати козаків для служби на відстані, окрім як коли їм наставала черга: тому курені між собою і козаки кожного куреня серед себе вели точний облік. Якщо треба було виходити загонові по здобич, то для цього призначалися козаки з усіх куренів згідно з тим, як їм випадала черга.

Старшина складалася з верховного [генерального] судді, військового судді {Oberrichter, Woiskowoi Sudja}, який ухвалював рішення без писаного закону, просто за звичаєвим правом та справедливістю, у тяжких випадках — порадившись із кошовим та іншими колегами. Далі — з писаря, який, однак, позаяк нічого не розглядалося письмово, а також не утримувалася канцелярія, не вівся ні протокол, ані щоденник, — мав просто читати грамоти й накази, що надходили до запорожців, зберігати їх та відповідати на них, — а саме під загрозою смертної кари робити це мав тільки він особисто і ніхто інший, навіть кошовий;^{у)} з осавула, або генерал-ад'ютанта {Assaul oder Generaladjutant}, з пушкаря, або директора артилерії {Puschkar oder Artillerie-Direktor}; а ще довбиш {Dobysch}, або політаврщик (генеральний тулумбасник), зараховувався до офіцерів тому що він давав сигнал на загальних зборах люду, і, отже, від нього багато залежало.

Рада, або загальнонародні збори, ніколи не проводилися інакше як по обіді. Звичайна [Рада] була закріплена за 1 січня кожного року, і відповідно перед тим протягом вісьмох днів навколо Різдва у старшин та інших багатих козаків влаштовувалися пиятики й велися перемовини частково з метою оновлення командування, частково з метою розподілу між куренями для рибальства річок, струмків та озер від

впадіння річки Самари до гирла Дніпра й до Бугу. Тільки-но довбиш за наказом кошового та старшин бив на збір, першим приходив осавул, ішов до церкви і брав одну з хоругв, яку вони використовували у своїх військових походах, встановлював її перед церквою на майдані й залишав вимпел майоріти на вітрі. Козаки збиралися тим часом, і на другий барабанний бій довбиша з'являлися кошовий зі своєю палицею {Palitza} [булавою] (тобто командирським жезлом, у якому й полягали всі його знаки почесті), суддя з печаткою, писар із чорнильницею і осавул зі стеком. З непокритими головами вони стояли посередині в колі та вклонялися на всі чотири сторони. Довбиш на честь прибульців знову бив у тулумбаси. Тоді кошовий викрикував гучним голосом, що настав новий рік і, мовляв, треба кидати жереб щодо користування рибальськими угіддями! Позаяк це відбувалося з року в рік, то між куренями не виникало заздрощів, коли одному якось випадали багатші на рибу місцевості, ніж іншому.

Відтак учасники зборів розходилися по домівках; тільки в одному випадку, коли народ був незадоволений командувачами, невдоволені залишалися стояти в колі. Затим кошовий запитував: «Що ж так, мої хвацькі побратими (молодці)! Мабуть, Ви хочете з початком нового року обрати також нових ватажків?» — або ж він додавав саме це відразу по закінченні жеребкування. Якщо тепер народ був задоволений своїм вищим начальником, то всі гукали: «Ви добрі пани, можете й далі над нами панувати». Після цього вищі начальники вклонялися та покидали збори. У протилежному випадку невдоволені гукали кошовому: «Склади свою посаду». Відразу ж він клав палицю [булаву] на свою шапку, вклонявся перед суверенним народом та вирушав назад до свого куреня. За ним прямували суддя та решта старшин — окрім випадку, коли гукали, що той чи інший має залишитися при посаді, і тоді він мусив залишитися.

На виборах здебільшого траплялися сварки, поки вони [козаки] сходилися в однакості, з якого куреня й кого призначити. Здебільшого при цьому добряче пили, або ж виборці готувалися до цього пиятикою. Усе відбувалося, отже, у п'яному настрої та під безупинний гамір. Тим часом ті, на кого випали пропозиції, подавалися зі зборів у свої курені. Коли ж нарешті досягалася єдність стосовно однієї особи, то десять або більше посланців добряче напідпитку йшли

до куреня. Кандидат зазвичай відмовлявся й удавав свою нездатність обійняти таку тяжку посаду; коли ж він, отже, не хотів іти доброю волею, то два товариші хапали його попід руки, а два чи три попихали ззаду, щедро присипали все це лайкою і притягали його на збори. По тому ще раз один зі старшин запитував, чи цей козак має бути кошовим. Тільки-но пролунало гучне «так», то один із старшин брав командирський жезл [булаву] і передавав його новому кошовому. Зазвичай він двічі вибачався, що не може його прийняти, нарешті втретє він дає себе вмовити. Після того декілька літніх козаків набирали кожен по жмені землі й посипали нею голову кошового, не надто зважаючи на те, суха земля чи брудна. Так само відбувалися вибори старшин — лише з однією відмінністю, що, приміром, судді вручалася печатка тощо.

Певними визначеними днями для таких зборів, на яких почасти змінювали магістрати [адміністрацію], почасти радилися щодо військових походів, наскоків і такого іншого, були свято Івана Хрестителя та перше жовтня — себто день Покрови Пресвятої Богородиці, якому й була присвячена січова церква. Якщо змінювати генеральне командування не було наміру, тоді ні до яких формальних зборів справа не доходила.

Якщо ж, навпаки, прості козаки навіть поза цим часом надималися на свій генеральний штаб, то козаки декількох куренів робили змову, і якщо приблизно десять куренів були настроєні однаково, то вони наважувалися провести свій задум. Оскільки тулумбаси завжди стояли на громадському майдані, то підпиті козаки зчиняли на майдані гвалт: прибігав довбиш подивитися, що ж сталося, йому наказували дати сигнал до Ради, від чого він не міг ухилитися, якщо не хотів зазнати збиткувань п'яних козаків. Тільки-но збори було скликано, кошовий запитував про бажання тих, хто їх спричинив. Відразу ж п'яні козаки викладали свої побажання та звинувачення. «Ти нам більше не до вподоби, — гукали вони тому чи іншому верховному начальникові, — ти заподіяв те чи інше: настала тобі пора поступитися місцем достойнішому». Якщо обвинувачений мав прихильників, тоді виникали партії; в усякому ж разі той, на якого нарікали, вирушав у свій курінь — тим часом партії сварилися й навіть удавалися до кулачного права. Порою зятятість сягала вбивства та забиття до смерті²). Урешті-решт та чи інша партія правом сили здобувала перевагу: усувала або затверджувала.

Якщо ж цілі збори схвально відгукувалися на звинувачення — тоді усунений не барився скласти свій посадовий знак на свою шапку перед хоругвою, вшанувати уклоном народ на зборах, подякувати за досі надану честь і хутко податися до свого куреня: адже бували приклади, що повільні або небажаючі принести пробачення були зарубані ще на зборах або на зворотній дорозі. Звичайні скарги таких невдоволених у пізніші часи полягали або в тому, що їм не видавалася переслана Королівською Величністю платня, або ж у тому, що вони зазнавали нестачі в продовольстві та в задоволенні військових потреб тощо. Усі такі звинувачення часто залишалися бездоказовими, але підносилися з тим більшою запальністю; і начальники не мали змоги виправдатися, якщо вони не хотіли бути несправедно скиненими, а то й забитими. На Радах також навзаєм залагоджувалися суперечності між окремими кантонами Республіки, тобто куренями, через посередництво інших, і нерідко через насильство та кулачне право. Останнє, як каже пан державний радник Міллер, отримало силу державного устрою, котрий інакше за такого суворого способу життя не міг би існувати.

Якщо в подальшому надходили королівські укази до оголошення, без права радитися про виконання, то кошовий скликав просто сходку {Schodka}, тобто збори, на які сходилися старшини та курінні отамани; і ці отамани виголошували зміст цих указів, кожен у своєму курені. Кошовий отримував платні від корони 600 руб., кожний старшина — 300. Крім того, побічні надходження магістратури [адміністрації] полягали у грошах від перевезення через Дніпро, в миті за іноземні товари та в частці від вина й горілки, що вироблялися або продавалися на Січі, у грошових зборах із позовних заяв та в добровільних подарунках зі здобичі, з якою поверталися деякі прибічники.

е) Військове мистецтво, виховання чоловіків та звичаї. З історії українських козаків ми побачили, як поступово вдосконалювалися їхні тактика й артилерія та [як вони] могли змагатися з польською піхотою. Запорожці, навпаки, все ще залишалися при своїй певній грабіжницькій системі й тому зберігали також обмеженіше військове мистецтво: плюндрувати, у безладді швидко насакувати і так само хутко в безладді поспішати геть при щонайменшій перевазі [супротивника]. Як і в усіх козаків, таким самим було озброєння запорожця: спис, шабля, кинджал та ніж різної величини, — що їх він мав ще до малоросійських

[козаків] та носив при собі для вбивства й оздоби. Подібно до всіх жителів східних країн, вони полюбляли красиву зброю: один прагнув вимінати її у другого та за її кількістю й добротністю обчислював своє багатство. Їхні коні, як і татарські, були здебільшого «звіздарями», оленячої статури, та спіткалися, як і кожний кінь із рівнини, щоразу при рухові ступою, до якого вони так само важко звикали, як арабський скакун, котрий завжди в повітрі. Цю ваду, яка була небезпечною більше в гористій, ніж у рівнинній місцевості, перекривала решта добрих властивостей, особливо витривалість та швидкість. Ці коні дико гасали степом, влітку і взимку просто неба. Часто один лише козак мав їх 50–100, причому всі точно знали свого господаря, із кількостенного табуна на його поклик збиралися навколо нього⁹⁾. Дисципліну та військову строгість вони запровадили тільки стосовно самих себе. Пограбувати ворогів і, як це було давно заведено також у суворі часи Греції, чужинців — уважалося за доблесть. Якщо ж один козак обкрадав другого або приховував чи купував украдене, то його, навіть якщо він одразу ж повертав украдене, ставили до ганебного стовпа на майдані, й він мусив терпіти від усіх перехожих сором і побиття, особливо якщо він до того став ненависним: бо ж біля прив'язаного злодюжки лежав кийок. Якщо його любили, то перехожі його не били, а подавали чарку горілки. Якщо ж він не відшкодував викрадене, тоді він залишався навіть понад три дні при ганебному стовпі доти, доки хотів сам потерпілий, — і якщо він у чомусь іншому не здобув приязнь та любов своїх бойових товаришів, то зазвичай його забивали до смерті. Повторна крадіжка вела прямісінько на шибеницю. Убивцю козака першим кидали в могилу, на нього ставили труну й відтак засипали землею; однак поважаний козак, за домовленістю його друзів, звільнявся від смертної кари, і йому призначалося інше покарання. Неплатоспроможні боржники приковувалися до гармати на майдані і стояли там доти, доки розплачувалися або знаходили поручителя. З гульгтями, які скоїли цей переступ усередині Січі, поводитися подібно до злодіїв. Стосовно чужинців російський уряд у новітні часи [XVIII ст.] запровадив таке, що навіть татарам відшкодовувалося награбоване в мирний час майно, а один козак зраджував другого та спонукав до видачі. Російські мандрівники прославляли їхню гостинність: кожному прибульцеві вони подавали хліб, сіль та пиво і аж ніяк

не хотіли терпіти, щоб від цього було відмовлено. Зрештою, ці люди славилися своїм марним ненажерством. Ми вже зауважували щодо українських козаків, що їхній національний характер проявлявся у неквапливості, доброму гуморі й веселості: що селянин при найкращому, ніколи не угноюваному ґрунті все ж часто-густо бідував; що він ліпше споживав молоко таке, як воно є, ніж зробив би з нього масло; що сир у тій країні невідомий, а сушити й зберігати фрукти не заведено. Саме таким чином запорізький козак покладався на ніколи не пересихаюче джерело здобичі й грабунку, і мірки меду разом з убогою скрипочкою вистачало йому, щоб цілу добу співати й танцювати. Якщо він здобував добрий улов, то ставав найгостиннішим чоловіком у світі: він тинявся завулками та вихвалявся своїми подвигами. Вино та горілку він велів носити за собою цебрами й казанами під звук інструментів та співців, які вслід проголошували йому славослів'я^{b)}. Хто йому зустрічався — хай то буде знайомий чи незнайомий, — той мусив випити; якщо ж він відмовлявся, то з нього знущалися. Козак у постійному очманінні не тямив, що коїть. Усе виконувалося, що йому спадало на думку, музики й співи великодушно оплачувалися; напевно, за такої нагоди він ще й залазив у борги і сподівався на нову здобич. Ті, що мали родичів в Україні або в Польщі, вирушали зі своєю здобиччю до них, щоб показати себе в усьому блискві: жили там прегарно, доки не розтринькували геть-чисто все й поверталися злиденні та піші. Такий народ із такою особливою натурою відтак у подальшій історії козаків відіграє видатну роль — як історики, ми мусили б все це врахувати наперед. Що ж з цього могло би бути повчальним для політиків, так це, вважаю, я частково окреслив у тому порівнянні клефтів {Cretenser}, козаків та спартанців, яке я розробив 1789 р., навчаючись у Геттінгені, і за що я від тамтешнього філософського факультету отримав золоту призову медаль.

§ 15. Брюховецький пориває з росіянами і стає жертвою вбивства. Дорошенко, визнаний гетьманом обох Україн, отримує суперника з огляду на потойбічну [Лівобережну] Україну в особі Многогрішного {Mnogogreschnoi}. 1668 р.

У подальших 1668 і 1669 рр. Росія — через заколот донського козака Стеньки Разіна, Польща — через зречення попереднього й вибори нового короля, турецький двір — через похід на Кандію аж надто були зайняті самі собою, щоб мати змогу чинити виразний вплив на українські справи. Роз'єднані різними інтересами та різними ватажками, полишені самі на себе козаки тепер являють собою настільки ж строкате, наскільки й страхітливе видовище мінливих людей і систем. Багато світла в темряві цього часу проливає та заувага в Завадського⁹, що, мовляв, кримські татари самі не бажали, аби турки угніздилися та утримали зверхність у тій місцевості. Сірко ж був затятим ворогом Кримської орди, яка його навзаєм смертельно ненавиділа і в якій його ім'ям страхали дітей, а щоб завадити її втручання в українські чвари, то він поклопотався — позаяк із Польщі годі було сподіватися на допомогу — про милість Білгородської {Belogrodischen} і Буджацької орд, котрі перебували із Кримською в ревних стосунках.

Скільки з Польщі можна було чогось очікувати від діяльного Собеського, стільки ж і Сірко з Дорошенком були в цілковитій злагоді. Вони обидва домоглися того, що Брюховецький за їхнім спонуканням зібрав свою старшину та полковників (а це були здебільшого природжені розбишакуваті січові козаки, яких він підніс був на такі посади) і провів ухвалу про скинення російського панування. Наразу всіх полкових округах московські воеводи були схоплені й вислані до Москви; тих, що боронилися, було прикінчено; тільки в замках і цитаделях Ніжина, Переяслава та Чернігова деякі трималися з московськими військами.

По тому Брюховецький направив у Крим Степана Гречаного, щоб підбурити хана проти Москви, а Григорія Гамалію разом з одним писарем Кашпаревичем — так аж до блискучої Порти в Константинополь, щоб підкорити їй Україну. Цим поквалітивим кроком він розшелешив добре по-польському мислячих Дорошенка й Сірка; і оскільки навіть

його підлеглим, потойбічним українцям [українцям з протилежного берега], остогидло, звісно, і московське головне командування, та ще більше — сам Брюховецький як легковажний, непослідовний, жорстокий чоловік, а крім того, оскільки Ромодановський негайно взяв у облогу частину невдоволених у Котельві, — то потойбічні українці порозумілися з Сірком та направили до Дорошенка делегацію з проханням визнати його також своїм гетьманом, тобто гетьманом цілої України [обох берегів Дніпра]. Дорошенко якраз уже дістався Опішні {Oposchnag} по той берег Дніпра, коли підоспів і Гречаний з ордою, яку він привів на користь Брюховецькому. Дорошенко тут швидко вдався до сміливого виходу і засобами, про які легко можна здогадатися, таємно переманив на свій бік як Гречаного, так і татар. Брюховецький, який про все нічого не знав, з'явився зі своїми козаками, щоб відтак вести все об'єднане військо разом із татарськими й дорошенківськими допоміжними силами на Котельву проти Ромодановського. За милю від Опішні {Oposchna} Дорошенко прискореним маршем раптово заступив йому дорогу. На цей знак власні козаки Брюховецького накинулися на нього, розграбували його шатро, привели його зв'язаним перед очі Дорошенкові й замордували його тут без військового суду. Відтак було забито й деяких його радників та супровідників, піднесених із січового закутка до посади українських полковників, а його дружину разом з усією родиною відіслано до Чигирина. На гетьмана обох [берегів] України закликали Дорошенка.

Дорошенко, таким чином, промаршував з усією козацько-татарською армією проти князя Ромодановського, вигнав його з Котельви, по тому повернув на Путивль; однак тут з'ясувалося, що його дрібна душа не була варта великої удачі. На звістку, що його жінка в Чигирині нібито поводить розпусно, він вирушив туди, а другої грубої помилки припустився тим, що командування армією передав Дем'янові Многогрішному, котрого близько не знав і який у глибинах серця був налаштований промосковськи. Він уважав, буцімто зробив усе, звелівши Многогрішному як своєму наказному гетьманові повикидати з України московських воєвод, які ще залишилися.

Коли по тому Кримська орда вирушила додому (імовірно, з остраху, щоб її заклятий ворог Сірко, який після Дорошенкового єднання з татарами нічого не зробив для нього, щоб не вдерся, бува, тим ча-

сом у Крим), то Многогрішний умиць порозумівся з Ромодановським; і на Різдво [Пречистої Діви] Марії (8 вересня) той знову постав перед Ніжином, щоби поспішити на підмогу російському воеводі, якого взяли в облогу городяни. З наближенням Ромодановського ніжинці мусили відразу ж залишити облогу цитаделі та, позаяк вони не були підтримані Многогрішним, здатися на милість чи немилість; на що Ромодановський — для залякування інших — звелів своїм військам сплюндрувати й спалити місто.

Дорошенко дуже глибоко пережив невірність Многогрішного та втрату тогочасної [Лівобережної] України: він шукав свого зцілення у спілці з татарами, і позаяк ті не хотіли й ногою поворушити, перш ніж Сірко, запорізький кошовий, заклятий їхній ворог, буде зіпхнутий на узбіччя, то через вплив Дорошенка й татар Сірка було скинено з посади на Січі (як з'ясовується далі, він утік до буджацьких татар у Білгород), а кошовим обрано Суховія {Suchowni}, до того січового писаря. Для більшої забезпеченості орди від наскоків запорожців Дорошенко відіслав свого брата Григорія як нібито заручника до татар, і до Суховія {Suchowei}, щоб у його товаристві ще восени 1668 р. йти через Дніпро, — що, власне, і сталося. Армія, яка тепер вступала в тогочасну [Лівобережну] Україну, зустріла небагато прибічників: приклад Ніжина навів страх перед Москвою. Хоча Степан Гречаний з Гадяча перебіг до об'єднаної татарсько-запорізької армії, проте гадячці, аби не бути запідозреними в порушенні вірності, посадили своїх матерів та жінок у татарські гарби {Bauernwagen} [селянські вози], дали їх відвезти в татарський табір і там продати як рабинь. Зате об'єднаній армії пощастило побити та взяти в полон молодого князя Андрія Ромодановського, якого його батько вислав їй назустріч:^{d)} заледве сам батько, який підійшов був на допомогу, зумів урятуватися втечею до Путивля. Зима, на щастя, збила татар та Суховія з їхньої переможної ходи.

§ 16. Многогрішний, обраний гетьманом тогочасної [Лівобережної] України, отримує від Москви нові добрі умови підкорення. Дорошенко схиляється до турецького владарювання й розсварюється через це з татарами та Суховієм {Suchowei}, зате знову здобуває нового приятеля в особі Сірка, 1669 р. Юрія Хмельницького відвезено як бранця до Константинополя

Одразу ж після відходу Суховія й татар Многогрішний утягся в докладніші перемовини з Москвою, завів собі роту платного війська як нібито особисту охорону, змусив полковників поклястися йому у вірності, був проголошений верховним гетьманом {zum obersten Hetman} та направив делегацію до Москви на підтвердження своєї посади й здобуття царської милості, яку він негайно і отримав.

Відтак він звелів у Глухові провести загальне обговорення в місцевій громаді, унаслідок якого спричинилися нові скарги на існуючих російських воєвод та їхню жорсткість. На те князь Ромодановський сам передав відповідь такого змісту: «Ваша Царська Величність бажають не лише цілком забути зради за Виговського, Юрія Хмельницького та Брюховецького, але й звернути на козаків своєю повну милість. І хоча ще й далі мали призначатися воєводи (за винятком вищеназваних чотирьох міст), однак вони мусили вдовольнитися самим лише збиранням податків і зовсім не втручатися в малоросійські справи та не могли нічого наказувати міщанам й селянам. Гетьман мав здійснювати керування цими останніми так само, як і козаками, та перебувати в підпорядкуванні якраз тільки Його Царської Величності». Ці поблагки московського двору стали вимушеними через пожежу заколоту Стеньки Разіна, яка в той час палала на повну силу.

Тим часом Дорошенко, якого до глибини душі образив складений з огляду на тогочасну [Лівобережну] Україну, але провалений план, відправив якогось собі Портянка {Portjanka}, а швидко по тому старшого суддю Білогруда {Belogruda} до Константинополя з пропозицією про підкорення його та України. Згідно із Зіморовичем, він навіть своїх дітей відправив до Порти як запоруку своєї вірності. Від турецького двору Дорошенко отримав, оскільки його все ще цікавила

Кандія, просто декілька тисяч чоловік прикордонних військ, здебільшого з білгородських татар, під проводом санджака; з'явився також турецький чауш із кінським хвостом [бунчуком] для Дорошенка, але й зі страхітливими погрозами щодо нього, якби тільки-но він знову захотів змінити своє підданство. Тим часом Дорошенко також зібрав був 6 000 чоловік найманих кінноти й піхоти, усе це без відома й волі своїх старшин. Татари вкрай зле сприйняли Дорошкові перші кроки з уже згаданої причини: [вони] надіслали польському сеймові подання про затвердження [ратифікацію] Підгаєцького договору {Podhaiczer Vertrag}, і оскільки вони знайшли у Варшаві добрий прийом, то прибули зі своїм клієнтом, запорізьким кошовим Суховієм, зустріли багато прихильності серед так само налаштованих проти турецького альянсу українських козаків і взяли в облогу Дорошенка в селі Кононча {Konenga} на річечці Рось. Із цієї скрути Дорошенка виручив турецький чауш, тому що він наказав кримським татарам від імені їхнього зверхника султана повернутися по своїх домівках. За таких обставин Суховій передав посаду кошового Мих.[айлові] Ханенку, уманському полковнику,^{d)} і сам він подався до Умані {Human}. Відразу ж Дорошенко з чаушем і Білгородською ордою погнався за ним. Уманці швидко уклали з Дорошенком мир, не впустили його в місто, а пообіцяли з'явитися в Чигирині (для підкорення на народних зборах); але Суховій, як видається, врятувався, пробравшись манівцями до Криму. Відтак Дорошенко вважав, буцімто знову впокорив усю цьогобічну [Правобережну] Україну; [тож] він направив Білгородську орду під проводом Сірка через Дніпро, в тогочасну [Лівобережну] московську Україну, у якій вона [орда] пограбувала Лохвицю та довколишню місцевість, [і той Сірко], імовірно, з Білгородською ордою тут же знову з'явився в Дорошенка, щоб винагородити її [орду] здобиччю за старання.

Але тим часом Суховій, Ханенко та Юрій Хмельницький знову збурили Кримську орду, спрямували на неї навалу запорожців й тим самим замкнули Дорошенка разом із маленькою часточкою білгородців, які залишилися при ньому, у Стеблеві {Stemblow}. На його велике щастя, ще вчасно підспів Сірко з білгородцями та козаками з тогочасної [Лівобережної] України: кримські татари змушені були тікати; також Суховій і Ханенко щасливо відбулися, а от Юрій Хмельницький був схоплений білгородцями, відправлений до Білгорода і звідти за

намовлянням Дорошенка відправлений до Константинополя, де він цього разу в Семибаштовому замку^{е)} обмірковував свій безславний життєвий шлях.

Тепер Дорошенко хотів розташувати свою Білгородську орду на зимових квартирах, щоб із настанням весни одразу ж використати її проти Многогрішного. Орда деякий час перебувала на своїх сталих квартирах, аж доки вона не наловила доволі людей; коли ж вона назбирала їх достатню кількість, то поспішила з цими бранцями у свої лігва при Акермані {Akierman} [Білгороді] й тим самим дала новий доказ дуже двозначної корисності зв'язків із магометанським [світом]. Хоча Дорошенко й гірко скаржився на це в Порті, проте в дивані з цього лише сміялися, тому що ще не настав час, коли можна було б серйозно підтримати Дорошенка і виступити проти московитів.

§ 17. Острозька безплідна комісія. Польща протиставляє Дорошкові контргетьмана в особі Ханенка. Дорошенко наказує відлучити від церкви Многогрішного й цілком піддається під турецьке панування. 1670 р.

Після того як у Польщі нарешті справа якось дійшла до виборів короля, то, певно, треба було бути зовсім сліпим, щоб не бачити нагальної небезпеки державі при втручанні турків у козацькі чвари. Тому поляки відразу на початку цього року відрядили посланця Висовського {Bysowski} до Мехмеда IV, причому перший уже за Казимира познайомився був із турецьким двором. Він мав завдання спонукати Порту, щоб вона як задовольнила поляків з огляду на ворожі підступи татар, так і позбавила Дорошенка свого захисту. 17 березня було наново підтверджено Андрусівське замирення з Москвою, і польський посланець привіз із собою пропозицію, щоб упродовж шістьох місяців здійснився взаємний обмін посланцями, щоб через них було заслухано обома монархами скріплення того замирення під присягою та щоб було обумовлено засоби, як чи то добротою, а чи зброєю привести козаків до покірної слухняності, і зуміти відвернути від Польщі шкідливі впливи ворожнечі Порті й татар. Посланець татарського хана, який запропонував полякам збройну злуку проти всіх ворогів, але

виторговував собі розрив із Росією, був з усією ввічливістю відправлений назад і втішений надією на те, що невдовзі до Криму прибуде польський посланець. При ще не міцно закріпленому троні новообраного короля Михайла Вишневецького доводилося вдаватися до таких паліативних засобів. Дорошенкові настрої також не минули випробувань. Він, зазнавши невдоволення поведженням Білгородської орди з турецьким захистом, неодноразово намагався вмовити царя Олексія, щоб той повалив Многогрішного, а Дорошенка проголосив гетьманом цілої [Право- та Лівобережної] України; але Олексій відкидав ці клопотання як такі, що суперечили Андрусівському мирові з поляками, з котрим він був найвищою мірою згодний, і вказував Дорошенкові, що йому треба було б укласти замирення з Польщею^d. До цього долучалася ще одна обставина, прямо сприятлива полякам. Ханенко, попередній уманський полковник, а тепер кошовий Запорізької Січі, тримався поляків. Дорошенко був нарешті доведений до того, що відрядив у Острог мирних посланців, акти переговорів повністю зберіг Залуський^e. Результат усього такий: непомірні вимоги обох частин підірвали цілу справу. Поляки наполягали на поновному впровадженні унії, як і на тому, що козаки більше не повинні були рекрутуватися зі шляхетських маєтків; лише Київське воєводство, та й тут тільки Трахтемирівська смуга {der Terechtemirowsche Landestrich} разом із коронними маєтками мали слугувати козакам за осідок. Дорошенко ж відмовився від цього всього, наполягав на Гадяцькому мирові та настирливо вимагав двох заручників [в особі] двох польських сенаторів. Король Польщі, або радше його під ту пору дуже впливовий таємний радник Анджей Ольшовський {Andreas Olszowski}, єпископ Кульмський^h {Culm}, наказав острозьким комісарам якомога довше затягти справу, щоб утримати Дорошенка від провадження своїх зв'язків із турками. Тим часом Висовський {Wisowski} у Константинополі 4 травня був заслуханий у Каймакані {Caimacan}, проте під різними приводами його затримали і тільки після багаторазово засвідченої стійкості був звільнений 2 липня великим візирем Кюперлі {Kiuperli}. Висовський відважно наполягав на тому, щоб великий султан дозволив припинити зміцнення козаків у їхньому непослухові супроти свого командувача, якого самі ж турки визнали таким, згідно з Хотинським миром {Chotschimer Frieden}. Великий візир на те зауважив: кінський

хвіст, що його султан на вимогу переслав козакам, є надто священною запорукою дарованого їм захисту, щоб Порта колись від цього відмовилася; саме це посланець мав би сповістити своєму королю й забажати подальших наказів. Посланець відказав, що йому не велено очікувати ніякого нового наказу в справі, позаяк його повелитель не дозволить нічого відтяти від своїх прав та маєтків, а скоріше піде на все заради них. Ця мужня відповідь, поєднана з мовчанням відправленого до Острога з мирними перемовинами Дорошенка, спричинилася до того, що великий візир упродовж деякого часу приділяв посланцеві увагу. З польського боку були раді відвернути турецькі загрози принаймні на цей рік. Через острозькі переговори Дорошенко став підозрілим для турків; у козаків він, перебуваючи у згоді з архієпископом [митрополитом] Тукальським, ще тримався головним чином завдяки тому, що поширював чутку, мовляв, поляки налаштовані по-новому насісти на Грецьку Церкву зі спробами накинути унію; а щоб відтак понизити його поважаність та відданість і серед своїх, то польська Острозька комісія раптово передала гетьманські клейноди Ханенкові, поновила з ним Гадяцький мир [догівір], завдяки якому козаки враз позбавлялися своїх клопотів щодо релігії, використала і збільшила їхню відразу до оборонної злуки з магометанами та звеліла через Ханенка поставити його намісником на Січі — тамтешнім кошовим — антитатарськи налаштованого Сірка. Зате й Дорошенко сповідував свою турецьку систему дедалі відкритіше. Він відправив, як повідомляє літопис, формального резидента в Константинополь⁹⁾, а щоб надати йому за-свідченого полками кредиту довіри, то він зібрав, згідно із Залуським, своїх старшин та полковників у Чигирині, який спочатку зайняв був своєю особистою охороною, примусом отримав підписи генералітету і, в чому його звинувачують, підписи деяких підробив. Тільки четверо з генералітету залишилися вірними йому; лише на 6 000 осіб т. зв. сердюків він міг упевнено покластися; решта писали до Польщі, що вони тільки вичікували нагоду, аби його позбутися. Але всі вони водночас забороняли собі всяке, бодай щонайменше звуження їхніх привілеїв, за які вони від часів Хмельницького пролили були так багато крові; і Ханенко особливо натискав на точне виконання Гадяцького миру та на дієвіші польські військові озброєння. Сейм, який ще проводився 1670 р., затвердив [рішення] Острозької комісії, а отже — й оновле-

не замирення, розпорядився також наново розробити в к.[оролівській] канцелярії привілеї козаків. Проте польська військова влада була все ще настільки кволою, що Дорошенко зовсім її не боявся і що великий візир після отриманих нових депеш Дорошенка та повідомлень про слабкість Польщі знову почав зневажливо поводитися з Висовським у Константинополі. Дорошенко водночас скористався своїм впливом у Стамбулі й через тамтешнє правління спонукав патріарха Константинопольського розпорядитися, щоб він скликав своєрідний синод та наклав на Многогрішного церковне прокляття за його прагнення Дорошенкової гетьманської посади. Принаймні брацлавський протопіп Роман Ракуша приніс звістку про це в Україну¹⁾, і народ був достатньо легковірним, щоб приписати цьому церковному прокляттю, нібито Многогрішний одного разу при виході стукнувся головою об одвірок з оглушливою силою.

§ 18. Дорошенко, ще не підтримуваний достатньо турками, проте вже віднедавна обплутаний поляками у переговорах, мусить здати останнім Україну на поталу. 1671 р.

Дорошенко все ж тим часом мав марні сподівання на всю оттоманську владу, проте Кандія все ще була підводним каменем серед течії її бажань. Усе, що йому виділив диван, так то загін турків і татар із Силистрії. За літописом, його намір був спрямований проти Многогрішного: але оскільки він зовсім не щадив польської землі, то коронний полководець Собеський стягнув стільки військ, скільки було можливо, і покликав на підмогу Ханенка та Сірка. Останні припізналися до перемоги — Собеський незабаром завернув турків додому зі скривавленими головами. Та позаяк він тим часом мав лише 7 000 чоловік при зброї і з ними не міг узяти й зайняти ніяких міст або фортець, і Дорошенка також поляки побоювалися як діяльного духа, котрий, незважаючи на азійську розкіш, якою він себе оточив, усе ж від початків розумівся на воєнному ремеслі та вмів спритно вести справи¹⁾, то знову було взято до дії торішню систему, аби приколисати Дорошенка мирними сподіваннями. Через Рашковського {Raszkowski} йому зуміли нашептати стільки обіцянок, що він іще раз

направив гінця до Варшави з проханням знову надати чинності статтям Чуднівського миру {Czudnower Vergleichspunkte}, котрі він також підписав був як уповноважений козаків. Король відіслав його до другої комісії, керівництво якою було довірено полководцеві Собеському, якому, як коротко зауважує Завадський, але нічого докладніше не повідомляє — Дорошенко при якійсь пригоді завдячував був збереженням свого життя^{k)}; якому, проте, було ввірено зазначену непевну посаду, як-от торішнього комісара до Острога. На Дорошенка король та його віце-канцлер Ольшовський {Olszowski} не зважали серйозно: міністерський план останнього полягав у відокремленні запорожців та запорізьких козаків як від переяславських, так і від київських й у підтримці колись облагодіяного Ханенка. Тому, щоб мати змогу перервати переговори після більшого зміцнення сили, було поширено авантюрну чутку, буцімто Дорошенко написав листа курфюрстові Бранденбурзькому, якого нібито було перехоплено в Україні і в якому він нібито висловив свою підлеглість та своє сприяння у здобутті польського трону. Що певно — так це те, що нарешті король Михайло [Вишневецький], після того як він через повторні подання домігся від поляків трішки значнішої армії, увійшов маршем в Україну з наміром, як видається, повністю приборкати Дорошенка, піднести Ханенка й у спілці з козаками протиставитися зазіханням турецького двору на Україну, на які той був наважувався. Оскільки король прибув до Львова лише в жовтні, то хоробрий полководець Собеський позбавив його зайвих клопотів та виривав з Дорошенкового володіння одне поселення за другим: Бар, Немирів, Брацлав^{l)} тощо, аж ген до Умані й Чигирина, — тоді як невдоволення, що спалахнуло проти Дорошенка, розчинило полякам ворота. І хоч близько Різдва Дорошенко ще раз об'явився зі зграйкою татар та подекуди заподіяв спустошення, проте він не міг учинити нічого великого, тому що татари поспішали додому. Відразу по його відході, як повідомляє літопис, уманці викинули дорошенківську залогоу, що складалася з піхоти, забили на смерть поставленого їм Дорошенком полковника Жеребіля {Sherebil} разом із його старшинами та підпорядкувалися своєму колишньому полковникові, а нині гетьманові цьогобічної [Правобережної] України Ханенкові.

§ 19. Невдалий похід і ганебний мир поляків із турками 1672 р. У тогобічній [Лівобережній] Україні скидають Дем'яна Многогрішного і натомість обирається та затверджується Іван Самойлович {Samuilowitsch}

Тільки-но в Порті довідалися про наслідок торішнього походу, великий візир звелів зробити польському посланцеві пропозицію передати з ним грамоту, якою король Польщі запевнявся в турецькій дружбі без жодної згадки про козаків, позаяк уважалося, що позбавлення їх захисту через виразну заяву подіє проти авторитету Порти, однак вона не бажає надалі чинити їм будь-яке сприяння. Коли польський посланець не захотів прийняти і такий вихід зі становища, турки відправили агу до Польщі. Тим часом тут панувала налаштованість у дуже високому тоні щодо турків та щодо Дорошенка. Удача попереднього походу породила в короля надію неодмінно знову прилучити Україну до держави, обмежити козаків вузькими рамками та здобути назад розлогі родинні маєтки Вишневецьких. Оскільки, понад те, король одружився із сестрою імператора Леопольда, то польські магнати, неприхильні до війни й такі, що їх легко не схилиш до енергійної жертвності, мали привід до ремствувань на короля та на віце-канцлера, що ті налаштовані щиро проавстрійськи. Удавали, ніби імператор Леопольд хотів скинути на поляків із себе тягар турецької війни, наближення якої йому стало ймовірним з озброєнь цих тоді так само неспокійних, як і страшних сусідів: тому він буцімто не раз застерігав короля Михайла в жодному разі не вступати в переговори з такими заколотниками, як козаки, а утвердити королівський авторитет силою зброї^m). Такими чином, даремно намагалася більшість у сеймі в січні 1671 р. проштовхнути те, що радив архієпископ Гнезненський та й сам полководець Собеський, а саме — ще раз таємно через великі й серйозно замислені обіцянки відтягти Дорошенка від турецького альянсу та притягти до Польської держави {das Pohlische Reich}. Коер {Coeyer} припускає, що король, аби уникнути цих пропозицій, сам улаштував зрвання сейму в березні через незначного шляхтича. Тим часом польське міністерство дало відповідь на передане через турецького агу запрошення щодо направлення іншого вповноваженого з привабливою інструкцією, ніж її мав Висовський: до повернення попереднього

посланця новий вирушати не може. Туркам, які були розпалені новими проханнями Дорошенка та успішно справилися з операцією щодо Кандії, здалося, нібито настав час забезпечити своїм словам дієвий тиск також у Польщі. Великий султан негайно написав королю зверхнього листа, у якому вимагав від того слухатися його, султана, та поступитися Україною, а у протилежному випадку з настанням весни очікувати турецьке військо в Польщі. На ці погрози було дано відповідь, що ніхто їх не боїться, а самостійність Польської держави та її провінцій буде утверджено. Турецького агу й передавача грамоти затримали, щоб повестися з ним так само, як повелись би з польським посланцем у Константинополі. Водночас король скликав у травні 1672 р. другий сейм, щоб розпорядитися про вжиття необхідних воєнних заходів. Але тепер з'ясувалося, що з довірою станів до короля було втрачено й усіляку надію на успішний наслідок. Хоча повідомлення посла, спрямованого до Москви, трішки піднесло настрої станів. Він доставив писемну звістку, що цар затвердив Андрусівський мир, пообіцяв упродовж двох років знову поступитися Києвом полякам, також запропонував усілякі добрі послуги, щоб відвернути Турецьку війну, перед лицем якої опинилася Річ Посполита {die Republik}, або принаймні спричинити корисні полякам флангові набіги на турків. На сеймі було зачитано послання великого князя [царя] турецькому султанові, в якому він відраджував останнього од війни з поляками та від підтримки заколотника Дорошенка під загрозою опору, крім того — ще одне послання шахові Персії, якого він [великий князь] хотів нацькувати на Мехмеда [турецького султана]. Нарешті, великий князь також пообіцяв через позику для покриття затрат на суднобудування захопити козаків, особливо запорізьких, до нових походів на Чорному морі та всіляко посприяти як своїм авторитетом, так і своєю владою, щоб присмирити бунтівних козаків та видати Дорошенка полякам як бранця^н. Зате на сеймі з'явився Висовський, виміняний на кордоні за турецького агу, і заявив, що турецька потуга наближається маршем; слідом за цим невдовзі надійшло послання великого візира від 14 червня, у якому він ще раз піддавав сумніву те, що козаки — піддані Польщі. Виходило так — за його словами — нібито козаки перебували у зв'язку з Польщею тільки через угоди й комісії примирення, а тепер, після того як Польща порушила свої зобов'язання, перебувають у по-

дібних стосунках із Портою, закріплених переданням та прийняттям меча і прапора, — тому, мовляв, він востаннє дає полякам час наважитися на цілковиту відмову від їхніх примарних прав на Україну. У цій великій небезпеці, однак, уми не змогли поєднатися в якихось великих заходах, тому що король з керівниками двох потужних станів, духівництва й міліції [збройних формувань] {Miliz}, з архієпископом і Собеським, коронним полководцем, перебував у крайній напрузі, навіть найпослужливіші — великополяки — виступили в ухвалений призовний похід лише на початку вересня. Турки й самі дивувалися, коли застали береги Дністра незайнятими; остерігаючись присипляючої пильності військової хитрості, вони переправилися через нього лише 4 серпня; потім вичікували ще два дні, поки татари й Дорошенко (який мусив був цілувати землю перед султаном) зі своїми козаками та двадцятичотирма легкими гарматами не пробілися до них, після чого вони виступили силою в 15 000 військових. Вони [турки], мабуть, і не наважились би нападати на Кам'янець {Caminiék}, якби не дізналися через полонених про сум'яття, що панувало в Польщі. Природою й мистецтвом сильно укріплений, але тепер позбавлений продовольства й амуніції, зі слабкою залогою, та ще й наляканий як турецькою потугою, так і втратою свого висадженого в повітря цейхгаузу, — Кам'янець капітулював 18 серпня за старим і 29 серпня за новим стилем після двотижневої облоги; літопис зворушливо змальовує сцену, як Кам'янець був прибраний до в'їзду султана, як той верхи в'їхав у найславнішу церкву, як свого часу Мехмед II у Софійську церкву, як викопували небіжчиків із могил (на церковних цвинтарях?) та вивозили за місто, вимощували багністі завулки церковними іконами замість дощок — перед очима греко-християнина Дорошенка, як із семи християнських церков було зроблено мечеті, хрести й дзвони знято із дзвіниць, тільки старовірам [православним] було милостиво дозволено три церкви, вірменам — одну, фортечні укріплення вдосконалено, у Кам'янець {Kamenjetz} призначено подільського пашу, у Бар, Меджибіж {Medsiboshe} та інші поселення — аги, цілком за турецькими законами [за турецьким правопорядком], також по тому було пограбовано людей і маєтки з Підгірських воеводств, а з 27 вересня розпочато обстріл Львова! Ханенко тим часом успішно привів до короля розташований в Україні польський збройний загін {Miliz} разом із

декількома козаками; але один із його нижчих генералів {Unter-Generale} — наказний Гогда {Gogda} зі своїм військом потрапив Дорошенкові в руки. Собеський зі своєю маленькою армією з табору біля Ловича {Lowicz} заподіяв, наскільки зміг, шкоду татарам; король же почувався у стінах Любліна певніше, ніж у своєму загоновому таборі, частина якого розбіглася при наближенні татар під приводом нестачі продовольства. І все ж посеред цього шарварку придворна партія довела своє звинувачення й переслідування Собеського та примаса до найвищої точки. Лише два драгунські полки та сто осіб регулярної піхоти боронили Львів під командуванням Ілляша Кріцького {Elias Crcki}, тоді як особливо насідав на нього бомбардуванням Дорошенко, який за козацьким звичаєм притяг із собою гармату. Упродовж двох тижнів місто боронилося дуже хоробро і відбило два штурми; таємна угода з молдаванами й волохами, які перебували при турецькій армії та яким турецьке сусідство на Поділлі, у них за спиною, не було приємним, і умовляння Дорошенка через посередництво висланого до нього неуніатського єпископа Львівського Шумлянського {Szumlyanski} утримали місто від загибелі, яку, нарешті, остаточно було відвернено тим, що в таборі під Львовом з'явилися польські мирні посланці, спрямовані королем і сенатом. Тут було спочатку погоджено зняття облоги за внесення 80 000 левенталерів [левків] {Löwenthaler}, а потім у таборі турецького султана в Буджаку {Budziak} укладено мир на таких умовах: турки мали утримувати Поділля і за сплачувану їм щорічно 5 листопада суму в розмірі 22 000 дукатів протидіяти всім вилазкам татар та козаків. Україна ж мала залишитися козакам у її старих кордонах, тому цим пойменованим мусили бути передані всі фортеці, ще зайняті поляками. Комендант фортеці Біла Церква {Bialacierkwa} — цілком у дусі Собеського та протидіючої королю партії — присоромив міністерство, не зважив ні на який мир і ніяк не погоджувався впустити у свій замок турків або хоча б козаків.

За всіх цих тривожних для самої Москви інцидентів [цар] Олексій нічогосінько не зробив, що відповідало б його засвідченому весною великому старанню за Польщу. Історія розхитаної внутрішніми негараздами тогочасної [Лівобережної] України виправдала б його деяким чином, якби ретельніше зазирнути в підґрунтя цих негараздів. А саме, літопис повідомляє, що генеральна старшина на почат-

ку 1672 р. порозумілася між собою, а особливо з писарем Карпом Мокрієвичем {Pissar Polykarp Mokrejewitsch}, [вони] напали на гетьмана Многогрішного вночі, у постелі, в Батурині, поклали його на віз та під вартою відправили до Москви; відданих йому полковників частково розігнали, частково разом із його братами і його дружиною так само відвезли до Москви. Літопис не подає цьому ані щонайменшої причини, проте супроводить згадування Многогрішного похвалою, що він, мовляв, заспокоїв тогобічну [Лівобережну] Україну, підпорядкував її московському скіпетрові, а козакам забезпечив не лише поновлення «Статей Богдана Хмельницького», але й вигідні тлумачення у Глухівських статтях. Отже, чи був то вплив відлучення, виголошеного патріархом Константинопольським? Чи був то наслідок звинувачення у зрадництві щодо Многогрішного? Чи було то плетиво жаги панування й підступності, що закоренилося було поміж козаків? Чи була то прихована пружина, що підштовхнула московський двір до усунення від керма чоловіка, котрий у слушну мить обумовив був собі й козакам такі вигідні умови, і в чоловіка ставало волі твердою рукою домагатися виконання цих умов? Принаймні при новому виборі увесь клопіт спрямовувався на те, щоб здобути чоловіка, на якого можна було б покластися, який серед усе ще енергійних козаків видавався би дуже необхідним. Адже вони, прочувши про нові переговори росіян і поляків навесні цього року, вирішили через генерально-го обозного Петра Забілу, через двох суддів — Івана Самойловича та Івана Дорошенковича {Iwan Doroshenkowitsch} та через писаря Карпа Мокрієвича {Karp Mokrejewitsch} запитати в Москві, що ж, власне, було вирішено в Андрусівському мирі між Долгоруким та Беневським про долю України. Поголоски з Польщі, мовляв, їх лякають тим, що буцімто Київ і ціла Малоросія будуть віддані назад Польщі, ба навіть козаки муситимуть відшкодувати збиток, заподіяний ще в минулих війнах. Уже, мовляв, деяке церковне начиння, що його козаки захопили в Польщі й віддали були в дарунок київським старовірським [православним] церквам, знову вивозиться геть із Києва⁹⁾. Козаки, мовляв, повинні лише доти триматися в невіданні, щодо цих мирних умов, доки не настане зручний час, щоб знову гамузом підпорядкувати їх Польщі. Подібні страхітливі поголоски, як у Москві, напевне, добре відомо, підбурили були, мовляв, Брюховецького на його мерзотний

бунт. На це надійшла заспокійлива відповідь: хоча передачу Києва й намічено заново на 1674 р., однак позаяк поляки не дозволили повністю виконати інші мирні статті, то це місто, мовляв, ніколи більше не буде передане Польщі, а козаки нехай користаються із цілковитого захисту й заступництва згідно з Глухівськими статтями.

Відтак у червні 1672 р. було скликано козацький збір у гаю між Путивлем і Конотопом. Князь Григорій Григорович Ромодановський, боярин Іван Іванович Ржевський і таємний секретар Афанасій Ташликов, як царські комісари, керували вибором [гетьмана], який випав на сина священика — Івана Самойловича (дотеперішнього генерального суддю). Не тільки новий гетьман, але й усі козаки мусли знову скласти присягу на вірність царю, його престолонаслідникові {Prinz} Федору Олексійовичу та іншим царським дітям і нащадкам, за дотримання Глухівських статей.

Новий гетьман тут же зайнявся тим, щоб закликати до порядку т. зв. «свавільців» {Swoiewolzi}, або ж свавільних козацьких незалежників, і цар підтримував його в цих намаганнях. Хоча й зводили на нього наклеп при Царському кабінеті Рославець, стародубський полковник, та Адамович, протопіп Ніжинський, — та коли вони нічого не змогли довести, були віддані під суд і, після того як протопопові було скасовано тонзуру [постриження], отримали смертний вирок. Гетьман помилував їх і задовольнився тим, що відправив їх до Сибіру. Під час слідства з'ясувалося, що Лазар Прилуцький {Lazar von Priluzk} та інші посягали на життя гетьмана; ці були засуджені на довічне ув'язнення, а їхні маєтки забрані до скарбниці.

§ 20. Собеський, переможець під Хотиним {Chotschim}, і Сірко у Криму 1673 р.

Незадоволена миром партія Собеського погрожувала через прихильність солдатів до свого коронного полководця перевершити придворну партію і тому була запрошена на т. зв. пацифікаційний сейм, або сейм примирення, на якому Ян Собеський у березні настійливо радив розірвати ганебний мир із турками, підбурити московитів та австрійців проти турків, завдяки обіцянкам та наданню на деякий час гетьманської посади приборкати Дорошенка, а потім і татар, надісла-

ти запорожцям гроші на кораблі, збудити калмиків, а поперед усього іншого — створити польську армію з 60 000 осіб і для цієї потреби використати клейноди Краківського замку, що лежали марно. Король довіряв Собеському ще не повністю і тому став на чолі армії, яку він 6 жовтня застав у Сквирі {Skarawa} чисельністю 30 000 чоловік. Завдяки грошам та славі про свою хоробрість Собеський зумів долучити до табору також чималий загін українських козаків, щоправда не під проводом призначеного королем гетьмана Ханенка, з яким, як із креатурою Ольшовського, Собеський не хотів би мати справи, а під командуванням Самійла Мотовидла. Після того як король через хворобу повернувся до Львова, де він 10 листопада й помер, Собеський, незважаючи на всі труднощі та незважаючи на опір литовського полководця Пака, 9 листопада привів свою армію під Хотин, де сераскір Хусейн з приблизно 40 000 чоловік старих, випробуваних під Кандією турків в укріпленому таборі чекав на підкріплення Каплан-паші. 10 листопада задерикуватий Мотовидло без наказу великого полководця [Собеського], який хотів пустити армію на привал, напав на фланг турецьких позицій та навіть удало здолав їх, але сила яничарів надто запекло протистояла його нечисленним військам: перш ніж відступити, він хотів спочатку спорожнити на ворогів цілий сагайдак стріл, але тим часом він сам був поранений, узятий у полон та прикутий на турецьких галерах.

Після вісімнадцяти перенесених тяжких років цього рабського життя він разом зі своїми товаришами по нещастю убив двісті турків, тобто цілий екіпаж своєї галери, та врятувався разом із галерою у Венеції, бо — як зазначає Коер — така людина, звичайно ж, заслуговує на честь принаймні померти вільною.

Увечері того ж 10 листопада молдавани й волохи під проводом Георгія Дуки {Georg Gika} та Петрічейку {Petriczenko} перейшли до поляків, тому що сераскір, за їхніми словами, окрім іншого гидкого поводження, навіть рубав бойовою сокирою їхнього господаря під тим приводом, що нібито вони виставили в похід недостатньо військ. 11 листопада турецький табір брався штурмом: 20 000 чоловік полягли на бойовищі, 10 000 тюрбанів утоплених пливли вниз Дністром, щоб сповістити узбережжя Чорного моря про поразку Хусейна. Смерть короля та відклична грамота примаса змусила Собеського відійти назад:

і навіть війська, що їх Собеський залишив у Молдові, при наближенні татарського війська мали звільнити землю.

На це залишення татарами Криму тільки й чекав Сірко. Літопис не повідомляє, чи то поляки, а чи росіяни заохотили його до цього, але певно, що він з калмиками та своїми запорожцями дуже зле похазяйнував спочатку в Криму, а потім в окрузі Білгорода й попустив віжки своїй природженій ненависті до татар, а козаків відмовляв від вірності Дорошенкові.

§ 21. Цьогобічна [Правобережна] Україна також підпорядковується росіянам, але, залишена ними, стає здобиччю турків 1674 р. Наприкінці року її знову опановують поляки. Ханенко йде з посади

У проміжку від 11 листопада до 21 травня, дня проголошення Яна Собеського королем Польщі, нелюбий останньому, призначений попереднім урядом гетьман Ханенко кинувся в обійми московитам, передав свої клейноди Іванові Самойловичу та віднині займався приватними справами у Києві. Цей крок спричинився в Московському кабінеті до плану опанувати також тогобічну Україну. Під приводом допомоги, згідно з даною обіцянкою, у приниженні Дорошенка на початку 1674 р. Ромодановський та Самойлович переправилися через Дніпро та відібрали Черкаси й Канів. Щоб не був утрачений ще й Корсунь, Дорошенко мусив укинути [до справи] сім полків із їхніми полковниками, як-от: Мих.[айло] Солова, корсунський полковник; Євфр.[атій] Торговицький {Ephr. Torgeowetzki}, уманський полковник; Григ.[орій] Білогруд {Greg. Belogrudi}, брацлавський полковник; Григ.[орій] Дорошенко, брацлавський полковник; Євстафій Гоголь, могилівський полковник {Oberst von Mogila}; Андр.[ій] Поссопоцький із Хмільника і, нарешті, Андрій Дорошенко. Верховне командування плацдармом було доручено Григорієві Гамалії. Сам Петро Дорошенко замкнувся у Чигирині та відправив гінця по орду. Вона ж, давно ласа до війни з Росією, відразу була до послуг, але під час свого маршу вчинила стільки насильств, що й без того розлючені на Дорошенка та на його магометанські зв'язки жителі околиць Рашкова [Жашкова] лупцювали її, де тільки могли. Коли ж, тим не менше, татари поєдналися із сімома

полковниками, що розташувалися табором під Корсунем, то Григорій Дорошенко повів їх на Богуслав {Boguslaw} проти російських військ, які там стояли. Сутичка склалася несприятливо для татар: вони мусили тікати до Лисянки, але жителі цього поселення вибили їх знову, спіймали декотрих татарських ватажків та Дорошенкового брата Григорія й переправили їх Самойловичу. Другий брат Дорошенка (Андрій) ледве вирвався з однією ротою. Після того як удача так рішуче виявилася на користь московитів, то майже всі цьогобічні [правобережні] полки, за винятком Чигиринського, через Якова Улеску {Jakob Uleska}, верховного [генерального] судді, та через Солову, корсунського полковника, підкорилися царю та його наказному гетьманові Самойловичу. Тепер хіба що пора року не дозволяла подальших дій проти Чигирини або ж Ромодановський хотів зробити нове підкорення доволі урочистим і блискучим, — певним лишається те, що Ромодановський передав своєму синові Андрію командування московськими, а Самойлович — Іванові Лисенку командування козацькими військами, обидва подалися до Переяслава з вищеназваними депутатами від цьогобічних [правобережних] козаків, і тут на громадській великій раді старшин та полковників Самойловича було проголошено гетьманом обабічної [цілої] України аж ген до Дністра. Дорошенко тут зіграв роль лукавого: він нишком відправив по нову підмогу до орди, проте відкрито відрядив посланця до Переяслава — Івана Мазепу (чоловіка, який уже тепер управлявся в усіх мистецтвах хитання, іменованого в політиці розважливістю), який мав бути присутнім на тамтешніх урочистостях та просити про [скликання] Ради, або загальних зборів, на літо, що на них також він, Дорошенко, хотів би засвідчити свою підлеглисть Москві. Швидко він дізнався, що мав справу з обережними людьми, які не давали приспати свою пильність. У квітні вже з'явився він, щоправда, з татарською ордою, зі своєю особистою охороною (або з так званою ротою сердюків) та з черемисами {Tscheremissen}, відібрав ближче розташовані міста довкола Чигирини, спалив їх дощенту й видав залоги, призначені Самойловичем, разом із відданими йому жителями з жінками й дітьми татарам на поталу. Самойлович ще у травні скомандував Димитрашкові {Dimitroschko}, переяславському полковнику, з 20 000 осіб козаків, двома полками росіян та необхідними гарматами взяти в облогу Смілу {Smjelo} по сусідству з Чигирином; коли

ж цей Димитрашко прочув, що новий кримський хан з 20 000 татар та з Дорошенковим братом Андрієм накинувся на уманського полковника Торговицького {Targowitzki} при Оляниці {Orlawitza}, то він зняв облогу Сміли, поспішив на підмогу до Торговицького, зустрів ворога при Ташлику {Taschlin} та розбив його настільки переконливо, що чотири милі шляху було вкрито трупами, а ті, що лишилися живими, майже всі були взяті в полон. Тепер Дорошенко знову мусив упродовж кількох тижнів зазнати облоги в Чигирині з боку Ромодановського та Самойловича, які зібрали були численну армію.

Тим часом турецький султан вирушив у похід власною персоною, щоб помститися на поляках за торішню поразку під Хотиним. За короткий час Хотин було відвойовано назад, а блокаду Кам'янець знято. Бідних подолян було перевезено через Дунай, а 2 000 родин спагі {Spahis-Familien} із Бендер мали зайняти їхні спорожнілі місця. Підтвердження присягою виборного договору 5 червня, стягання військ та інші справи при вступі на керівництво так довго затримали Яна Собеського, що він лише 22 серпня зміг вирушити в дорогу до армії. Тим часом Дорошенко й татарський хан цього разу відвернули бурю від поляків. Перший [Дорошенко] через Гоголя наново засвідчив свою підданість та закликав султана врятувати його, як свого васала, від поневолення московитами. Останній [хан] — згідно з тією татарською політикою, яка не залишала туркам ніяких певних осідків на Поділлі чи в Україні, а також за спонукання польськими подарунками й умовляннями королівського посланця Качоровського {Kaczorowski} — спочатку під приводом хвороби відмовився пробиватися до турецької армії; тоді ж, коли султан прислав йому свого власного лейб-медика і ця відмовка провалилася, — умовив султана повернути свою зброю проти московитів у цьогобічній [Правобережній] Україні та помститися за дворазову поразку татарських орд⁹. Колос турецької армії, таким чином, раптом розвернувся з Поділля проти України: Стіна {Stjena}, Бар, Підгайці {Podhaicze}, Меджибіж {Medsiboshe}, Могилів {Mohila}, Шаргород {Tuarogrod} зазнали нападів різних підрозділів і швидко були взяті; але Куниче {Kunitza} боронилося аж доти, доки не загинула вся залага. У Ладижині {Ladishin} дивовижно хоробро боронився Мурашко {Muraschka}: Димитрашко отримав від Самойловича наказ зняти з нього [Ладижина] облогу; коли ж до нього долинула звістка про

падіння інших витривалих поселень та про наближення татарського війська, то він вирушив у зворотню дорогу до Канева. Налякані такими звістками та поголоскою, нібито поляки вже уклали мир з татарами, Ромодановський і Самойлович також зняли облогу з Чигирини та поспішили назад до Черкас. Дорошенко й татари погналися за ними, але запізно: бо за добу вся армія була вже по той бік Дніпра⁴⁾.

Полишений сам на себе хоробрий комендант Ладижина (польською мовою Ladiczyn) на ім'я Мурашко зі своїми 5 000 душ козаків відбив одинадцять штурмів розлючених турків; коли ж нарешті сам султан наліг на місто, він усе-таки лишився незворушним. Підступність жителів урешті-решт здала місто в руки туркам через капітуляцію, посередниками в якій виступили Петро Дорошенко та Гоголь, що начебто мало подарувати жителям життя. Коли ж султан дізнався, що боягузи капітулювали без згоди Мурашки, а козаки кинулися з міста в замок, — то він звелів жителів міста всіх порубати. Мурашко, цей козацький Зріньї {Zrini}, ще протягом двох тижнів відчайдушно боронився в замку, і оскільки діло дійшло до останньої межі, оскільки напруженими роботами та нестачею води залога була повністю знесилена, то він учинив випад і продав життя своє та своїх братів за голови багатьох турків. Усім цим ще більше наполохані, всі побігли за Дніпро, покидавши майно й добро, заселили тогочасну [Лівобережну] Україну; навіть жителі багатолюдного укріпленого міста Лисянка були охоплені страхом. Це місто, яке ще ніколи не зазнавало такого, щоб татари безкарно ступали на його землю; воно — яке відбило триразові облоги турків і татар за часів Тетері та Суховія {Tetera und Suchowei}; воно — на яке жоден татарин не наважувався бодай кинути косий погляд, — воно стало тепер здобиччю і тирловиськом Дорошенка та орди.

Ще страхітливіше розгорталися події довкола Умані. Дванадцять пашів закликали це місто до здачі; але воно опиралося, бо всі з довколишньої місцевості кинулися в його мури, хоча його й не захищала регулярна козацька залога. Не штурмами яничарів, які всі були відбиті, а тільки мінами вдалось домогтися взяття цього найміцнішого з усіх українських міст. Ще в завулках траплялися рукопашні сутички між яничарами, що вдиралися сюди, і відчайдушними жителями; [а] Дорошенко, перестрашено споглядав, як текла кров завулками, як турки здирали шкіру з голів християн, набивали їх соломною, і за

кожну таку голову отримували від турецьких пашів по дукату; як за тим цілі вози, наповнені такими головами, прямували до табору султана під Ладижином, як найвродливіші з жіноцтва запроторювалися в гареми варварів і як султан повсюди насаджував пашів та кадіїв і намагався оттоманізувати країну. Навіть по тому як султан, наситившись убивствами, повернувся до Константинополя, Дорошенко зі зграйкою турків і татар, що їх йому залишив султан, продовжував карати українців, які стали на бік Самойловича, своїх земляків та єдиновірців, і витискати з них останній крок, аби тільки мати змогу задовольнити татар, — на що тоді дедалі більше й більше людності переселялося в тогочасну Московсько-Українську частину.

У цьому стані перебувало все, коли король із коронною і литовською арміями та з 1 200 особами бранденбурзьких допоміжних військ дістався Золочева {Zloczow}. 12 листопада він завоював Бар; Могилів був переданий Гоголем, якому допекла Дорошенкова хиткість, і при закінченні цього походу Дорошенко знову не зберіг за собою жодного визначного поселення, крім Чигирина.

§ 22. Поляки витісняються з України, але все ж таки викидають із Поділля турків, які туди вдерлися. Сірко призначається поляками гетьманом замість Ханенка, але через перемовини поляків із його ворогами — татарами, [він] відійшов на російський бік. 1675 р.

Під час зимового квартирування, на яке король став у Брацлаві та спокій якого дуже порушували татари своїми наскоками, з польського боку зусиллями Жевуського {Rzewuski} шляхом нічного нападу було взято Рашків [Жашків] та висланими загонами взято здобич у Молдові. Дорошенко знову тримав короля в напрузі вдаваними мирними переговорами, поки підходили свіжі татарські допоміжні сили. Відтак король звелів Радзивіллові оточити Паволоч {Pawolozk} і дістав задоволення від того, що тут Дорошенкова особиста охорона перейшла до нього, після чого він призначив Остафія {Eustachius}, або ж Остапа, Гоголя її командиром, а кошового запорожців Сірка — гетьманом замість Ханенка. Татарського хана він намагався перетягти на свій бік через відпущення багатьох татарських бранців, і той обі-

цяв послугувати мирним посередником між ним та великим султаном. Тим часом перед сильною турецькою армією під командуванням сераскіра Ібрагіма король мусив відступити до Львова: і з'ясувалося, що запропоноване татарське посередництво було не тільки цілковито надієвим, але й остільки шкідливим, оскільки тим самим Сірко, внаслідок його антитатарського світосприймання, робився недовірливим та неприязним щодо поляків. З турецького боку забажали, щоб поляки мали виклячати собі мир як милість і пристати на будь-яку умову; сераскір відібрав Збараж та інші міста в Поділлі й Волині; 24 серпня Нурадін із 40 000 чоловік наблизився до міста Львова, але був відігнаний, — зате інші підрозділи турецької армії завоювали Підгайці та Бучач {Podhaycze und Buczacze}, і врешті Ібрагім узяв у облогу Тереховлянський замок, комендант якого Хржановський {Chrzanowski}, під'юджуваний своєю власною дружиною, боронився настільки хоробро і стійко, що король тим часом вигравав нагоду для посилення своєї армії, погнав турків через Дністер та Прут і сплюндрував Сучаву. Тут короля відкликала назад, до Варшави, його майбутня коронація, так що він не міг знову випробувати своє щастя в Україні: 10 листопада він [Собеський] дістався Жовкви {Zolkiew}, і 2 лютого 1676 р. його було короновано у Варшаві.

Московити скористалися із цих обставин, що Дорошенко був покинутий турками, а цьогобічна [Правобережна] Україна була також порожня від поляків, для свого вже вищерозвиненого і стійко ними переслідуваного наміру. Вони ще раз переправилися через Дніпро: Ромодановський та Самойлович звеліли взяти в облогу Корсунь та Чигирин — перший невдовзі здався, а жителі цього велелюдного міста, щоб їм більше не доводилося страждати від воєн, були переселені на тогочасну [Лівобережну] Україну. Облогою останнього Дорошенко був так дуже наляканий, що він присягнувся на вірність московському царю. На знак своєї щирості він відіслав через свого тестя до Москви декількох яничарів, які залишалися в нього. Водночас Сірко, кошовий Січі, який у вищезгаданий спосіб став невдоволеним поляками, подався буквально під московське заступництво. На чому ж ґрунтувалося Дорошкове обернення — це швидко з'ясувалося через його поведінку. Повернулося його палке бажання стати гетьманом над усією Україною: подарунками він прагнув привернути до себе запорожців

та козаків Самойловича, щоб на всезагальних національних зборах, або Раді, бути обраним генеральним гетьманом {General Hetman}. Але позаяк здобути знову милість царя та козаків більше не вдавалося, то нещасливий владололюбний чоловік знову звернувся до турків; однак після зрадництва, яке він учинив щодо яничарів, його там не послухали. Тепер він не мав нічого більше, крім банди ласих до грабунків і крові хвальків у 1 500 осіб⁶⁾; із цими він замкнувся в Чигирині та спробував у всіх сусідів урятуватися через переговори — але ніхто більше не хотів мати будь-яке діло із цим політичним хамелеоном. Отакі були справи з Україною, коли Олексій Михайлович помер 10 лютого 1676 р.

§ 23. Дорошенко сходить зі сцени й передає цьогобічну [Правобережну] Україну Москві. Собеський призначає Гоголя гетьманом замість вибулого Сірка, проте залишає Україну туркам за Журавнівським миром. 1676 р.

Новий цар Федір Олексійович, вірний планові свого батька й попередника, звелів Ромодановському та Самойловичу навесні 1676 р. знову взяти в облогу в Чигирині хиткого Дорошенка. Та тільки-но вони зробили бодай серйозний замір до нападу, як Дорошенко вже запропонував підкорення, аби лише його не позбавляли життя⁷⁾. Відтак він мусив здати свої польові війська, гетьманські клейноди та місто разом з усією амуніцією і, відбувши до Сосниці, провадити життя приватної особи. Чигирин отримав московський та козацький гарнізон під проводом коменданта Василя Борковського, чернігівського полковника. Так закінчилося, як стверджує літопис, Дорошенкове гетьманство зі спустошенням України, на яке не вистачає сліз, та з переляком Польської держави {des Pohnischen Reichs}. Так зійшов — можна додати — зі світової сцени чоловік, так само безславна, як і нещаслива доля якого частково має бути списана на рахунок дражливого становища, що в ньому він перебував між трьома потужними і поборюючими одна одну державами {Reichen}, але великою частиною — також на рахунок його владоловної несталості.

Замість Сірка, який став московським васалом, король [Ян III Собеський] призначив гетьманом України Гоголя — доказ того, що

Собеському аж ніяк були недоречні оторочені лисячим хутром допомоги турків, наміри Московського кабінету щодо цьогобічної [Правобережної] України і що він плекав бажання з часом уже знову здобути останню. Гоголь, у минулому полковник Подільського полку і новопроголошений гетьман, отримав поки що Володимир {Wladimir} як осідок свій та прихильних йому козаків, геть пізніше — місто в Литві, до того ж утримання, переказуване з королівської скарбниці⁰; отримав він також гетьманську булаву. [А от] його приведення до влади й набуття чинності справжнього українського гетьмана можна було здійснити чи бодай сподіватися на це тепер менше, ніж будь-коли. Страшенна турецька армія у 80 000 та ще й татарська у 130 000 чоловік під проводом Ібрагіма Шайтана {Ibrahim Scheitan} знову вдерлася на Поділля, взяла в облогу короля в його таборі під Журавним {Zurawno}, що нараховував приблизно 13 000 осіб (бо сейм хоча й ухвалив був більше, проте лише на папері), і змусив його до укладеного 17 жовтня миру, котрий, однак, стосовно Польщі був виписаний настільки державницьки мудро {staatsklug}, що віддано було лише ту смужку землі, яку й так можна було вважати втраченою через її сполучення з Росією, і саме через те тягар війни було перекладено на московитів, які до цього тільки й знали що пожинали плоди її переваг. Першою статтею цього миру було обумовлено, що від України (яка називалася турками Козацький еялет {Kazak Wijaleti}, тобто Козацька земля)⁰ дві третини мали припадати полякам, одна третина — козакам під турецьким заступництвом. Під останньою третиною розумілася область Чигирини й Запорізької Січі, якою [областю] тоді володіли вже росіяни. Польськими двома третинами охоплювалися місцевості Києва, Білої Церкви, Паволочі {Pawolock} тощо. Кам'янець {Samieniek} так само залишався в турецьких руках; що ж до решти Поділля, то подробиці мав залагодити польський великий посол у Константинополі.

Наскільки виразно тоді з польського боку розглядали Україну як уже наполовину втрачену країну, доводить план, що з ним носився канцлер Ольшовський уже з часу коронаційного сейму під проводом Мих.[айла] Вишневецького, а тепер — знову⁰. На його думку, Україну треба було проголосити провінцією в римському сенсі, додатком до Польської держави {Anhang des Pohnischen Reichs} і на чолі її поставити проконсула, маркграфа, власного намісника або герцога,

водночас польського васала, як то було в Пруссії та Ліфляндії. На нього та на саму країну цілковито мала бути полишена оборона останньої: адже досвід, мовляв, навчив, що коронна скарбниця не розколеться аж на стільки військ та гарнізонів, скільки вимагає Україна, і що землевласники, старости та чиновники в цій країні досі, мовляв, дбали не так про спільний добробут, оборону та утвердження, як про наповнення свого гаманця. Усіх цих неприємностей та збитків нібито можна було позбутися вищезазначеним способом, а понад те ще й отримати перевагу, що цей український васальний герцог із кількома тисячами козаків стоятиме до послуг Польській державі {dem Pohnischen Reiche} в інших війнах останньої.

§ 24. Перший невдалий для турків військовий похід проти московитів 1677 р. Юрій Хмельницький — новопризначений турками гетьман

При всіх цих переговорах, що відбулися між Польщею і Портою, царський двір удав, ніби він зовсім не бере це до відома. Відтак на воєнну удачу полишалося визначення: кому в майбутньому мала б належати Україна, в якій та за котру ось уже як тридцять років пролито так багато польської крові? Турки точно ознайомилися були з дотеперішньою поведінкою росіян, з поля їхньої уваги не випали здача Дорошенка, взяття Чигирини та переселення багатьох українських жителів в тогочасні [лівобережні] місцевості. Певно знаючи, якими національними та релігійними стосунками були пов'язані козаки й московити, диван цього разу попросив поради навіть у патріарха Парфенія. Той тямучо порадив протиставити тим стосункам ще міцніші — стосунки давнього вдячного згадування про Богдана Хмельницького: він радив відпустити Юрія Хмельницького, з яким поводитися жорстоко, як із рабом, і його — як нащадка основоположника козацької вольності — представити козакам їхнім гетьманом. Для проби диван звелів спочатку розповсюдити серед козаків звістку про нову появу Хмельницького на світовій сцені за допомогою власноручних листів Хмельницького за посередництвом якогось Стамателло; та коли вони не схотіли йняти віри поголощі, тоді в Константинополі дійшли висновку, що якби вони [козаки] спершу пересвідчилися, то

відразу відійшли б від царя та його гетьмана Самойловича і пристали б до Юрія Хмельницького. Із цим наміром султан раптово призначив Юрія Хмельницького князем Русі {Herzog von Rußland} і гетьманом козаків^{*)} та спішно направив його з пашею Ібрагімом під Чигирин із завданням забрати спочатку це поселення несподіваним нападом, а потім — Київ. В останні дні червня турецька армія дісталася місця, облогу було вчинено з турецькою люттю й несамовитістю та відбито з козацько-московською хоробрістю. День і ніч обложники подвоявали свої зусилля, коли вони довідалися про підхід Ромодановського й гетьмана Самойловича. Ромодановський вислав наперед через Дніпро московський полк з 1 500 козаків, і їм пощастило з того боку, де пости займали татари, ускочити у взятю в облогу фортецю. Ромодановський сам уночі козацькими перевізними засобами переправив запорожців через Дніпро — [і] татарський хан, який хотів був стримувати переправу військ, що тривала наступного дня, був відкинений вогнем російських батарей: два дні тривав штурм цих батарей, і сам ханів син при цьому наклав своїм життям. Коли Ібрагім-паша почув був про переправу такої поважної армії в 60 000 чоловік^{*)}; коли надійшла звістка, що князь Голіцин {Galitzin} з іншим військовим корпусом стоїть у готовності по той бік Дніпра; коли він [Ібрагім], нарешті, побачив, що впродовж чотирьох тижнів усі штурми та наслідки підриву чотирьох мін не дали ніяких плодів, а козаки з шаблею в кулаці боронилися на руїнах мурів, — він зважив за ліпше 29 серпня припинити облогу та покинути країну, скуштувавши облизня. Росіяни доклали старань до того, щоб не лише привести Чигирин до тривкого стану та за допомогою залози в 6 000 росіян і 9 000 козаків під проводом коменданта Івана Івановича Ржевського {Iwan Iwanowitsch Rshowski} над першими та Григорія Карповича Коровки над останніми, а також за допомогою переселення в тогочісну [Лівобережну] Україну підозрілих через їхні настрої жителів подбати про більшу безпеку цієї фортеці, але й зміцнити та забезпечити гарнізонами покинуті турками поселення Медведівку, Жаботин, Мошни, Драбівці та Черкаси {Medwedowoza, Shabotana, Moschna, Drebowza, Tscherkassi}.

§ 25. Другий турецький військовий похід проти московитів в Україні, причому обидві частини спливають кров'ю. 1678 р. Відновлення Андрусівського миру між Польщею і Росією

Зима — ця така бажана для воюючих пора року, яка втамовує кровожерливість та знівільність, охолоджує та заспокоює розум і розчищає вхід для мирних пропозицій, — цього разу прислужилася лише тому, щоб сильніше розпалити обох ворогів один проти одного. Цар звелів доповісти султанові через свого кур'єра Давидовича, який отримав аудієнцію 10 березня 1678 р.^{у)} і який уже раніше, під час облоги Кам'яця, мабуть, перебував у Константинополі, що він [цар], мовляв, продовжить війну із подвоєним завзяттям, якщо тільки султан не захоче відмовитися від усіх зазіхань на цілу Україну до Дністра^{з)}. Дуже охоче султан уникнув би продовження цієї війни, бо Текелі {Tököli} та Бесселені {Besselényi} запросили його тоді в Угорщину — але такий виклик царя не міг лишитися непочутий без заповідання шкоди гідності турецького імені та імперії, тим паче, оскільки султан домігся-таки в польського посланця Гнінського {Gninski} в Константинополі 1677 р. роз'яснення Журавнівського миру та обумовив у ньому, що поляки мусили очистити також решту Поділля, напр.[иклад] Бар, Меджибіж, а в [Правобережній] Україні утримати тільки Білу Церкву і Павлоц {Pawolock}^{а)}. Щоб підбадьорити своїх яничарів, султан звелів обезголовити всіх своїх пашів, які повтікали з Чигирина, скинув кримського хана та наказав Юрію Хмельницькому знову бути напоготові до облоги Чигирина й до змиття торішньої ганьби.

Новий хан показав свою ретельність тим, що звелів заповідати спустошення на річці Рось та під Сосною {Somna} в окрузі Переяслава. Росіяни хоча й також прибули чисельністю 100 000 чоловік під Бужин {Butschin}, у табір на Дніпрі, 10 травня за старим стилем під командуванням царського принца^{б)}, Ромодановського й Самойловича, але вони довго чекали на князя Булата з донськими козаками та калмиками. Самойлович, який уже раніше перебрав собі наймані війська Дорошенка, тепер привернув до себе й Гоголя з його найманою піхотою та кавалерією (з Литви?) і — щоб усіх їх оплатити — запровадив в Україні акциз на горілку. Тим часом 8 липня за старим стилем

під командуванням великого візира під Чигирин прибула ще більша турецька потуга, ніж торік, а саме — 80 000 осіб турків, 30 000 татар і 4 000 козаків (на стількох багатьох іще справили враження ім'я Хмельницького та його син)³. Частина залоги тоді працювала на нових передових укріпленнях — турки, що насунулися несподівано, напали на них, засіли в цих укріпленнях і відразу ж почали штурмувати, щоб здобути переваги з нападу: але після чотиригодинної бійні вони були вибиті, залишивши по собі 2 000 убитих. Отже, великий візир мусив наважитися на буквальну облогу. Тим часом тепер і калмики та донські козаки прибули до Бужинської переправи⁴. Була саме пора встигнути на підмогу хоробрим комендантам Ржевському {Rshewski} та Коровці (які сміливими наскоками виводили спійманих яничарів із їхніх шанців). Турецька спостережна армія {Observations-Armee}, розташована на вигідній висоті під командуванням Каплан-паші, мала запобігти переправі через річечку та підходів російської армії. Суперечка за цю переправу криваво тривала цілий день; у ранкових сутінках вона дісталася росіянам; але тепер їхні війська, що переправилися, стояли знову впродовж цілого дня під вогнем розміщеної на горі турецької артилерії. Наступної ночі Василь Борковський, чернігівський полковник, отримав наказ із козаками та московитами прориватися на Чигирин; але оскільки його команда, перш ніж вона ще здобула вершину гори, невчасною стріляниною збудила турків, то знову розпочалася гарматна пальба по російському табору і знову тривала цілий наступний день. На четвертий день — то була субота — росіяни й козаки підійшли в повному бойовому порядку, піднялися на гору та відібрали в турків 27 гармат. Коли ж, однак, турки побачили, що їх не переслідують, то вони повернулися, прогнали московитів та козаків знову назад аж до їхнього табору; один-єдиний російський полковник тримався позаду іспанських вершників, яких він наказав був виставити попереду свого фронту: до нього з табору знову швидко зібралася інша армія, і так заново розпочата сутичка тривала ще цілий день⁵. Турки більше не змогли відвоювати колишню позицію в сильної російської армії, тому й відійшла турецька спостережна армія через річку Тясмин {Taschlin} до облогової армії.

Ці об'єднані армії були настільки сильні, що Ромодановський не наважився повністю знімати залогу з узятого в облогу Чигирина,

а вдовольнився тільки тим, що біля озера, яке прилягало до Чигирина з боку річечки Тясмин, зайняв позицію, котра давала йому змогу тримати зв'язок із залогою. Коли турецька облогова армія побачила, що росіяни цілий тиждень начебто простояли бездіяльно, то вона подвоїла свої заходи щодо облоги. Гетьман Самойлович думав, що зробив досить, замінивши втомлену й послаблену залогоу свіжою та повночисельною; але невдовзі проявився той недолік, що нова команда не була звична до багатьох штурмів та прийомів у мистецтві оборони. Підірвана під замком міна вбила спочатку коменданта Ржевського; наступної неділі пополудні, 10 серпня за старим і 21-го за новим стилем, коли залога захмеліла та здебільшого спала, отже, недостатньо охороняла пошкоджені місця фортечних укріплень, — звідки й узялися турки, заповнили рови мішками із землею та прорвалися в місто. Тікаюча залога бігла частково по мосту до російського табору, та оскільки міст завалився, сила-силенна потонула, тоді як інші врятувалися вплавав на уламках мосту; частково (і це більше стосувалося московської частини гарнізону) вона кинулася в замок; частково вона засіла на горі під гарматами замку; усі решта, яких знайдено в місті або в його околицях, було заколото. Сердюцький гарнізон замку, після того як він подбав про виведення тих, які втекли в замок та під нього, і про свій власний відхід на веслових плотах, — переповнив гармати порохом, підпалив замок і вже був у повній безпеці, коли гармати одна за одною з причандаллям та шматками мурів висаджувалися в повітря, розліталися зі страхітливим гуркотінням та освітленням усієї місцевості, а шматки цього розсіялися по місту й по табору з обох боків⁹.

Відразу ж у понеділок після заходу сонця Ромодановський відійшов тепер назад до Дніпра. Здається, Російському кабінетові за дорогою була ціна викупу цьогобічної [Правобережної] України коштом аж надто великої крові: тому після 32-х переговорів починаючи від 23 травня нарешті 17 серпня 1678 р. було поновлено на 13 років Андрусівське перемир'я, і, отже, тим самим заново було підтверджено розподіл {Zweytheilung} України¹⁰. Турки, які загордилися чигиринським випадком, покляли собі за мету не відпустити росіян так просто і так дуже турбували Ромодановського при його відступі, що він зміг долати тільки дві милі за два дні. Коли він у вівторок дістався Дніпра, то ошанцювався й відтак упродовж

трьох тижнів проти кінця серпня та початку вересня зазнавав облоги від великого візира, від хана та від Юрія Хмельницького. Нарешті (хоча Ромодановський¹⁾ сподівався на усунення турків від самого лише наближення зими), за порадою гетьмана Самойловича діло дійшло до битви, яка, за літописним змалюванням, належить до найкривавіших у всесвітній історії. Під самим великим візиром було застрелено двоє коней, і після щонайзапеклішого вогню з обох боків тепер сталася ще й рукопашна сутичка. Це було саме тут, що, за розповіддю яничарів у Константинополі, войовничі козаки, тільки-но втративши в бою праву руку, ще спрямовували шаблю лівицею, аж поки, скривавлені та знесилені, падали додолу²⁾. З невідмовною втратою турки відступили до Чигирина і звідти — через Дністер, послаблені на 2/3 свого особового складу. При їхньому відступові козаки хотіли захопити здобич та перебити турків, котрі, як їм здавалося, ще залишалися в таборі; коли ж вони наблизилися, то це виявилися верблюди з набитими опудалами вершників, по прострілах яких було видно, що їх виставлено підступними турками для того, аби росіяни повистрелювали на них свій порох та свої кулі і щоб уважали турецьку армію сильнішою, ніж вона була насправді. Російська армія, зі свого боку, також відступила за Дніпро, тому що після нового укладення миру цьогобічна [Правобережна] Україна її не стосувалася, та відшкодувала втрату Чигирина відновленням влади над Крилівською фортецею {Festung Krilew}, розташованою всього у трьох милях від Чигирина. Тому Юрій Хмельницький випросив собі в турків, які маршували назад, на Батьківщину, певну кількість їхніх легких військ разом із татарами, і з цими він знову підкорив собі більшість міст цьогобічної [Правобережної] України, чим він, отже, певною мірою зреалізував титул князя Русі та гетьмана козаків.

§ 26. Третій турецько-московський похід 1679 р., у якому Росія боронить лише тогочасну [Лівобережну] Україну. Радзінське {Radzyn} перемир'я 1680 р. між московитами й турками. Юрій Хмельницький гине в Казікермені {Kisikermen} близько 1679 р. Нові спроби унії в Любліні й Варшаві. 1680 і 1681 рр.

Унаслідок Андрусівського миру Польща мала не тільки утверджувати свою [владу] в цюгочасній [Правобережній] Україні, але й допомагати росіянам в обороні тогочасної [Лівобережної України]. Тому й справді, на сеймі, що розпочався у грудні 1678 р., мова зайшла про початок нової Турецької війни; але, як зазвичай, не дійшло ні до яких дієвих ухвал і заходів. Тож росіяни ще й у третьому поході мусили цілковито самостійно захищати свої землі, а саме, головним чином, від татар. Відразу ж на початку віце-гетьман {Unterhetman} Хмельницького, на ймення Яненко, прийшов з Білгородською ордою та розграбував села поблизу Козельця й Носівки {Koseletz und Nasowka}. Невдовзі по тому Юрій Хмельницький привів чотирьох султанів Кримської орди і зробив набіги під Лукомль та Яблунів {Lukomlja und Jabronow}, але частково їм завадив сніг, що рясно випав, частково вони прочули про російську армію, яка вирушила від Крилева {Kriolejew} до Миргорода, і тому вони повтікали звідти не без втрат у конях та вершниках. На помсту за це гетьман Самойлович відправив через Дніпро свого сина Семена {Samen}, який прогнав Яненка з Корсуня, а потім відразу з Корсуня, Мошнів, Драбівців, Жаботина й Черкас {Korsun, Moschna, Drebowtza, Shabotana, Tscherkassi}, спровадив усіх жителів у тогочасну [Лівобережну] Україну. Прагнення до заселення держави {Bevölkerung des Reichs}, яке вже тоді було так дуже до серця російському дворові, заслуговує такого ж самого нашого подиву, як і вправність, з якою для цього завжди використовувалася слухна мить. Польща не могла скажитися на це переселення, бо вона не була у змозі утвердитись у цюгочасній [Правобережній] Україні, отже, її треба було розглядати як турецьку провінцію; і здавалося християнською справою вирвати своїх одновірців із магометанського ярма, здавалося людяним вирвати сусідів та братів із воєнних злигоднів. По тому частина російської армії зайняла позицію під Києвом для прикриття тогочасних земель {jener

Länder}; Юрій Хмельницький, непевний у Чигирині, подався до турків, які займалися тим, щоб звести мури та укріплення Казікермена і Тавані й тим самим зробити недоступним для козаків використання соляних озер. І при цій роботі завжди налаштований на шкоду татарам кошовий Сірко не давав туркам спокою. Він принагідно напав на них із 15 000 чоловік, вийшовши з іншого грабунку, й дуже багатьох порубав шаблями, серед них і Юрія Хмельницького, що його доля так дуже кидала туди — сюди^{h)}. Але наприкінці Сірко все ж таки мусив, згідно з літописом, відступити перед турецькою переважаючою силою^{l)}, причому генерал Долгорукий {Dolgorukoi} змушений був поспішити йому на допомогу.

Після стількох багатьох кривавих битв, після смерті Юрія Хмельницького та після повороту в угорських справах диван більше не мав жодного інтересу допускати далі ведення війни в Україні. Тому в подальшому нічого більше й не трапилося, окрім того що у відплату за ту Сіркову виправу хан на річці Мерла на початку 1680 р. звелів сплюндрувати все в окрузі 30 миль. Московити ж, навпаки, були налаштовані якраз на сутичку, їхня армія під командуванням Голіцина {Galizin} й Ромодановського стояла під Путивлем; але саме в цьому таборі точилися мирні перемовини з турками, до яких були залучені також Самойлович і його старшини. Їх результат відомий в історії під назвою Радзинського двадцятирічного перемир'я. Згідно з його змістом, турки повинні були залишити всі свої зазіхання на Україну, а саме на Чигирин^{h)}; але також Росія не мала володіти нічим з того, окрім що Трипіллям {Tripol}, Стайками {Staiki} та Васильковом {Wasilikow}, як належні до Києва поселення, мали залишатися в руках московитів, — яким також залишалася підлеглою Запорізька Січ, в області котрої, як і по всій Україні, не міг осісти жодний татарин. Цими умовами, як здавалося, Андрусівський мир зберігся при повній чинності; проте таємно диван мав на думці зробити з Чигиринської округи та з Кам'янця додаток до Молдови, а Російський кабінет, навпаки, намірявся зробити із цьогобічної [Правобережної] України безлюдний нічийний степ, який мав би наче перегородкою відокремлювати Росію від турецьких провінцій. Східна ідея, скопійована з пустель, що розривають зіткнення Перської і Турецько-Азійської імперій, а отже, зменшують привід для чвар. Мирні роки, що настали по тому, надали тогочасній [Лівобережній]

Україні повний час для її перепочинку: хоча [цар] Федір і помер 27 квітня 1682 р., але Самойлович, як здається, навіть у стрілецьких {Strelitzen} потрясіннях Росії залишився вірним та спокійним.

Треба було б думати, що найревніше прагнення Яна Собеського мало б бути спрямоване на відвоювання України, але 1679 р. він дав себе приколисати маркізові де Бетюну, посланцеві Франції, солодким сподіванням на угорську корону та надавав допомогу угорським бунтівникам. До успіху із цим наміром Ян Собеський завів собі побічну справу з унією. При 1661 р. ми наводили заяву польського кліру на Чуднівський мир, через яку привілеї Гадяцького та Чуднівського замиренень для прихильників старої віри обмежувалися тільки тими, що приєдналися до унії. Гавриїл Коленда, литовець, на той час уніатський архієпископ [митрополит] Київський, домігся того, щоб цю заяву, повторену також на сеймах 1667 і 1668 рр., було покладено до публічних актів і тим самим ніби мовчазно схвалено, а отже — створено ґрунт для нових спроб унії. Він також умовив Яна Казимира щодо удаваної несправедливості, нібито заподіяної уніатам під час його правління, насамкінець відшкодувати тим, аби він через нові два різні привілеї частково встановив права та вольності уніатських духовних осіб, як їх було дозволено Олександром і його наступниками, а саме — їхню юрисдикцію та претензії на колишню церковну власність; частково — аби констатував, що виморочні церковні мастки¹⁾ та прибутки з парафій до призначення короля не повинні управлятися ніким, окрім як людьми уніатського архієпископа [митрополита] Київського, — завдяки чому митрополит, який загалом вузько мислить і здебільшого живе поза Києвом, мав би здобути на сили та статки. Тож на цьому ґрунті Коленда провадив подальшу розбудову і на проміжному сеймі перед обранням Михайла [Вишневецького] проштовхнув закон, щоб відщепенців від уніатської релігії карати так само суворо, як і від римокатолицької. Военні роки, що настали після того, не залишили часу ані Михайлу, ані Янові Собеському прислухатися до уніатських клопотань Коленди, а по його смерті 1676 р. — до клопотань його ревного наступника, красномовного та вченого Кипріяна Жоховського {Surgian Zochowski}. Після того, однак, як держава {Reich} була запевнена Журавнівським миром 1676 р. [в оригіналі помилково подано 1677 р.] перед турками, та відновленням Андрусівського миру в 1678 р. — з росія-

нами, — духівництво заново натиснуло на короля й отримало королівський універсал, яким уніатські та неуніатські особи духовного і світського станів запрошувалися на 24 січня 1680 р. обговорити в Любліні своє церковне та політичне зближення. Зустріч дійсно відбулася й, імовірно, була дуже численна з обох сторін; уже нібито були накидані й деякі попередні об'єднавчі статті, як раптом луцьке неуніатське чернече духівництво (Луцьке братство) {Braetnov Luckie^m} заявило, що без патріарха Константинопольського, його духовного предстоятеля, та без його депутатів воно не може, та й вони всі не можуть нічого вдіяти; і тому [луцьке неуніатське чернече духівництво] попросило короля, аби він звелів перенести це зібрання на інший час та в інше місце. Король, який, імовірно, побоювався Москви, коли б вона миром із турками розв'язала собі руки, після того відклав усю справу, на велике невдоволення уніатської та єзуїтськи налаштованої частини польського духівництва. Щоб угамувати це невдоволення, Собеський 1681 р. знову скликав таке зібрання у Варшаві та при цьому призначив к.[оролівськими] комісарами Станіслава Витвицького, єпископа Київського; Андрія Потоцького, краківського воєводу; Степана Немирича {Njemerzic}, київського воєводу; Станіслава Яблоновського, руського воєводу {Reußen}; Франца Галецького {Franz Galetzki}, коронного шеф-кухаря; і Томаса Каневського {Thomas Kanjewski}, прапороносця сяноцького. Саме місце зібрання показує, наскільки несерйозно до цього ставився король, який познайомився був з єзуїтами⁹⁾: з якою б то довірою могли неуніати приїхати до Варшави? Тим-то навіть те, що нечисленні туди прибулі погодили були та підписали, як розповідає сам Островський, залишилося без жодного успіху.

Тим часом Ян Собеський, відляканий малим просуванням справ Текелі {Tökölische Unternehmungen}, 1680 р. знову замислився над відібранням Кам'янця та направив князя Радзивілла {Radziwil} до папського двору. Тодішній Папа Інокентій XI, син одного міланського банкіра і налаштований дуже проавстрійськи, зробив усе, щоб об'єднати Польщу, Австрію та Венецію у спільному інтересі проти турків. На сеймі 1681 р. папський посланець Мортеллі виступив з умовляннями за розрив з турками. У 1682 р. вироблявся альянс, хоча формалізм та повільність [імператора] Леопольда спричинили справі дуже багато труднощів, коли він Янові Собеському навіть відмовив у титулі Його

Величності. У січні 1683 р. посланці імператора дісталися Варшави, і 31 березня формально був скріплений присягою союз, згідно з яким, між іншим, король Польщі мав продовжити війну в Україні та Поділлі силами 40 000 чоловік. Коєр звинувачує Собеського, що той сподівався через підтримку Австрії стати необмеженим повелителем у Польщі та закидає йому порушення Журавнівського миру — порушення такого ганебного для Польщі, такого небезпечного під час місії Гнінського, так свавільно витлумаченого Портою миру!

§ 27. Польський похід проти турків під Віднем та в Україні 1683 р. Відновлення польських козаків під командуванням Куницького {Kunitzki}. Сірко гине під Ужгородом {Unghwar} 9 січня 1684 р.

Після того як сейм схвалив союз і погодився на виділення грошей для наймання військ, Собеський, згідно з Далераком {Dalerac}^{o)}, доклав усіх зусиль, щоб зібрати необхідні війська. Наймалися козаки переважно за папські гроші, тому що на козаків Собеський завжди дуже розраховував, згадуючи давно випробувану хоробрість цієї піхоти^{p)}. Спочатку здавалося, ніби він хоче повести їх із собою для визволення Відня; та коли їхня кількість збільшилася, то він зважив задоречніше послугуватися ними для відновного здобуття України. Войовничий клич у Польщі потужно пролунав серед козаків: у них з'явилася смілива надія забрати свої подільсько-київські маєтки у волохів, які зайняли були їх під турецьким владарюванням. Драгинич {Dorohin}, намісник молдавського господаря господаря Дуки {Dukas}, який жив у Немирові, тримав народ дуже строго загнuzданим, бо хотів відучити його від частих заколотів. Коли ж тепер Андрій Потоцький та Сераковський зібрали були маленький польський табір під Язловцем {Jaslowietz}, у якому перебував також Стефан Петрічейку {Stephan Petriczenko}, вигнаний господар Молдови, — то Куницький, польський шляхтич, який уже давно служив серед козаків і якого король недавно проголосив гетьманом козаків та при успішному триванні ще більших милостей запевнив, що викине Драгинича з Немирова. Це вдалося Куницькому повністю — і слава про взяття тут здобич, особливо у провіанті, а також перше вдале застосування його зброї (Драгинич мало не сам звалився йому в руки)

збадьорила неслухняних Дуці волохів та всякого роду козаків новою надією. Навіть із тогочасної московської України тепер багато хто перемандрували назад до Куницького, і перемандрували б були ще більше, якби Самойлович не застосував погрози і штрафи, щоб стримати їх від того⁹). Після Немирова, який король відразу ж визначив новим тимчасовим місцем перебування гетьмана, призначивши водночас декілька полковників і сотників, нападу зазнав Меджибіж; але оскільки козаків не мали при собі гармат, а тільки спритністю з шаблею в руці хотіли відбирати укріплені міста⁹), то їх було вигнано як із Меджибожа, так і з Бара; зате Язловець, Гусятин, Чортків, Ягільниця були відібрані в турецьких залог, що повтікали до Кам'янця, а у зграї буджакців, яка промишляла на Волині, під Дунаєвцем було забрано здобич. Після того під Ботошанню {Botuszan} Петрічейку був проголошений воєводою Молдови та було погоджено, що Андрій Потоцький має пильнувати Кам'янецьку фортецю, а Куницький спробує встановити Петрічейку на посаді. На звістку про цю затію військо Куницького збільшилося до 20 000 чоловік. Кажуть (як пише Коховський⁹), що в цьому загоні перебували також 500 донських козаків. Якби ця армія була пристойно оплачена, забезпечена необхідною військовою амуніцією та керована досвідченішим, шанованішим і тактично освіченішим полководцем, яким був Куницький, то вона могла б покласти край турецькому пануванню в тих місцевостях. Але в такому стані, у якому вона перебувала тепер, вона могла чогось домогтися тільки першим наскоком, а не регулярними операціями⁹). Хоча король і відправляв гроші та сукно на однострої, але що значила та дешиця для стількох багатьох? Близько саме тієї пори, під кінець літа, також російська спостережна армія вздовж Дніпра дісталася Києва; як припускалося — щоб налякати козаків нападом турків; але насправді, як видається, — тільки щоб завадити переселенню тогочасних [лівобережних] козаків, щоб підтримати нові переговори з Польщею за подовження та зміцнення миру, які були призначені на листопад у Кодимі {Kadzyn}, і щоб спостерегти, що ж поляки робитимуть із цьогобічною [Правобережною] Україною? Молдавський план, однак, відвернув їх від першого плану, який був спрямований на Україну: і важко збагнути, як польські генерали могли на це пристати. Куницький залишив ворога у своєму тилу та вишукував нового на його Батьківщині з непевним успіхом.

Після того, як уся козацько-волоська армія ще раз поєдналася взаємною присягою, Куницький — мабуть, із наміром послабити осілих у тих місцях турків, а наступного року успішно напасти на Молдову — вирушив через Сороку на Тягиню {Tehin}, спустошив усе навкруги аж до Акермана [Білгорода], особливо осідки Буджацької орди, де перебував приспішник Атці-Гірея {Atzigerej}, так сильно налякав хана Атці-Гірея {Atzi Gerej}, який повертався з Угорщини зі здобиччю, що він лише манівцями прокрався до Криму; ще у Варварин день побив під Тиргу-Тіном {Tylgrotin} всіх турецьких спагі та яничарів, які згуртувалися з Тягині й Білгорода, повбивав каймаканів та комендантів обох фортець і взяв у полон десять мурз. Звістка про перемогу надійшла до Варшави, коли король уже прибув з Угорщини, і тому він звелів у костьолі {Kirche} Св. Станіслава заспівати із цього приводу «Te Deum» [«Тобі, Боже»]. Але всім цим «великій зміюці» у Криму навряд чи була бодай трішки подряпана шкіра; наступити їй на голову — польська повільність ніяк не могла наважитися⁹⁾.

Перш ніж ще король повернувся в Буду {Ofen} [Тут ужито давню традиційну німецьку назву Будапешта. — *Заувага перекладача*], він хотів зайняттям верхньоугорських міст та місцевостей догодити імператорові, але разом зі своєю армією змушений був зазнати багато неприємностей від налаштованих на бік Текелі {Tökölyi}¹⁰⁾. Сувора зима, та ще й при таких умонастроях (25 листопада 1683 р. Ільєшхазі, Зріні, Надашді {Illyeshazi, Zrini, Nadasdi} тощо були оголошені зрадниками), ускладнила постачання військ, змусила короля у грудні прийняти їх додому — залишилися тільки ще деякі литовські війська під Бартфельдом під командуванням Поплавського і двадцять чотири когорти під Ужгородом. Серед них перебував також Сірко, запорізький кошовий, із 1 000 чоловік, який, оскільки Росія через свій мир із турками ще раз позбавила його радості заподіювати шкоду татарам, знову пробився на польський бік — можливо, навіть брав участь у військовому поході на Відень. Ця ужгородська {Ungwager} залога завжди перебувала в сутичках з прибічниками Текелі {Tökölyi}, що їх називали куруцями, і в одній із таких знайшов Сірко свою смерть 9 червня 1684 р.¹¹⁾ Узагалі, козаки не хотіли робити в Угорщині особливого добра під тим приводом, що вони, мовляв, надто далеко від своєї Вітчизни, але, напевне, власне, тому, що куруци не були магоме-

танами й самі були вправні та спритні в тому воєнному мистецтві, яке мали козаки. Тому Ян Собеський швидко відвів і ці останні війська назад від Ужгорода та Бартфельда, і коли відбув Космінський, командувач польських військ, то й козаки також не хотіли залишатися.

**§ 28. Марні спроби втягти Росію в Турецьку війну.
Убивство Куницького. Могила стає його наступником.
Поляки не здійснюють нічого значного проти турків.
1684 р.**

Під час війни, яку треба було продовжувати проти турків, головна вимога як для імператора, так і для Яна Собеського була так зайняти татар, щоб вони не посилили турецьких військ і не змогли зробити турецькі воєнні походи спустошливими для їхніх обобережних {beiderseitig} країн. Тому, коли польські переговори в Бенджині {Bendzyn} закінчилися безплідно, до Москви прибули делегати імператора, єзуїтський отець Бота і барон Юровський {Jogowskia}²³, щоб запросити тамтешній двір до гуртової спілки і до бажаного зруйнування кримського грабіжницького кубла. На те з московського боку було засвідчено щонайбільшу схильність до участі в цьому славному заході християнства, але вибачилися неповноліттям обох спадкоємців трону та нарешті видали таку заяву: що, мовляв, незважаючи на труднощі, все-таки також хочуть узяти участь, подібно до Венеційської республіки, яка вступила 5 березня 1684 р. у війну, якби поляки зате захотіли навечно вчинити відмову від Смоленська, Києва та цілої козацької нації. Ще є висновок, зроблений тоді генералом Гордоном у російській державній раді {RussischerStaats-Rath}: на його думку, хоча й не треба піддавати сумніву стару злобу Польщі щодо Росії, тим часом варто зауважити, що, якби зараз допомогти Польщі, тим самим було б пом'якшено цю озлобленість і легше отримано бажане при майбутньому «Вічному мирі». Ян Собеський ще не був налаштований вислуховувати такі далекосяжні відвертості Московського кабінету, тому з російського боку знадобилися маленькі піддражнювання, щоб зробити його прихильнішим до цього. Тому ще до кінця 1683 р. московський двір посилив заборону в тогочасних [лівобережних] козаків, а саме, що вони не повинні брати на себе ніяких охочих

[добровільних] служб у поляків, покарав розжалуванням полковника Івана Стригайла {Iwan Strigalo}, який дозволив польським комісарам спокусити себе на непослух, і відкликав назад також тих, які до того часу перейшли були до поляків. Дійсно, також із 9 000 чоловік, які до того билися і були з Куницьким, 6 000 після невдачі, якої зазнали під Кам'янцем, та після отриманої своєї плати золотом повернулися до тогочасної [Лівобережної] України; решту 3 000 осіб запорізьких козаків Могила, обраний наступником Сірка і запорізьким кошовим, зумів дістати з війська Куницького тільки тим, що він пообіцяв їм велику здобич. Щоб назбирати цю здобич, Куницький у грудні 1683 р. з 5 000 осіб козаків — здебільшого кіннотників (він сам часто був похвалявся, ніби мав під своїм командуванням 30 000 чоловік) — наважився на рейд у товаристві деяких молдавських перекинчиків аж до Тобака {Toback} в Бессарабії, але він був побитий і врятував свою втрачену через це репутацію тільки тим, що зіпхнув провину на молдаван та за нові грошові пересилання обіцяв згуртувати більше військ⁹⁾. Коли він у лютому 1684 р. дістав розпорядження залагодити цю похибку та поквартитися на підмогу господарю Молдови²⁾, і в цьому намірі також заподіяв туркам і татарам під Акерманом [Білгородом] відчутну шкоду грабунком та вогнем, то зазнав нападу татар. Тож козацьке військо з порядком — табір {im Tabor} відступило; але, замість того щоб при нападах татар стати на його чолі та командувати спротивом, Куницький, навпаки, втратив самовладання, прокрався з табору геть та промчав одним духом аж до Немирова. Козаки тим часом зі звичною холоднокрівністю пробивалися крізь позиції татар повільними маршами під проводом кошового Могили; і коли вони щасливо дісталися Немирова, то порубали боягузливого Куницького на дрібні шматочки та поставили Могилу верховним гетьманом (а на його місце, як, здається, зазначає літопис, — Драгинича {Dreginitsch} кошовим). Тож цей Могила отримав у квітні 1684 р. 1 300 штук сукна на 15 000 чоловік, тому що саме стільки обіцяв він королю вивести в похід. Та коли діло дійшло до справжнього відбуття походом із Немирова у травні 1684 р., то таких знайшлося набагато менше: бо ж із розданих 50 000 польських гульденів [злотих] {Pohln. Gulden} на кожну посполиту душу припадало 3 імперіали, на отамана {Attaman} — 4, на сотника {Hauptmann} — 5, з чого можна судити про нечисленність його військ, та й ці нечисленні

до того ж були роз'єднані⁹⁾. Зрештою, Могила взяв участь у військово-му поході цього року, який складався лише із завоювання Ялівця та з блокади Кам'янця, під проводом короля.

Через присутність татар, які не зазнали нападу росіян, та через відкликання тогочасних [лівобережних] козаків, отже, весь цей польський похід, який мав полегшити й підтримати царські операції в Угорщині, був зірваний. Московський кабінет, крім того, потребував ще інших засобів, щоб показати свою значущість. Під приводом огляду фортець та дотримання порядку з татарами у викупі полонених росіян генерал Шеїн 1684 р. прибув до України та звелів сильно зміцнити особливо Київ (який, однак, унаслідок ще недавно оновленого Андрусівського миру невдовзі мав би бути переданий Польщі). Два інші цивільні комісари так само прибули до Самойловича, щоб запевнити його в царській милості й одночасно порадитися з ним начебто про Турецьку війну, насправді ж — як показав наслідок — про розширення російсько-українських кордонів та можливу вигоду Росії, що її вона могла дістати з обставин часу.

§ 29. Польща нападає на Молдову, Могила заселяє Поділля, а росіяни розширюють підвладні їм землі в Україні, 1685 р. Т. зв. «Вічний мир» з Росією 6 травня 1686 р. та поступлення цілою Україною Росії. Король Польщі в Яссах, а росіяни озброєні, щоб напасти на Крим

1685 р. польська армія лише дуже пізно і (позаяк король, без сумніву, сам не сподівався на блискучий успіх) тільки під командуванням коронного воєначальника вступила в Молдову, але витратила час на те, щоб битися з переважаючим татарським військом на вузьких перевалах Буковинського лісу. Тим часом гетьман Самойлович за наказом царського двору зайняв смужку землі від Гомеля {Homlja} до Рославля {Roslaw} на річці Сож як таку, що належить козакам, і приписав її Стародубському полкові. Могила ж, згідно з літописом, займався тим, щоб зробити своїх козаків осілими на Поділлі в Немирові та в інших очищених від турків поселеннях і організувати їх. За розповіддю полководця Станіслава Яблоновського, Могила і білоцерківський полковник Палій були вірними й хоробрими соратниками в його

молдавських ризиках: у польському кодексі також знаходиться стаття під 1685 р., якою визначається комісія для поселення молдавських козаків за [дотримання] старих прав і вольностей.

Коли ж тепер при імператорському [австрійському] і польському дворах також через досвід 1685 р. прийшли до усвідомлення, що без російської співдопомоги, особливо проти татар, нічого плідного й великого не може бути зроблено проти турків, то, нарешті, наприкінці 1685 р. Собеський відправив до Москви познанського воеводу Гржимальтовського {Grzymaltowski}; канцлера Литви Огінського та молодшого стольника Пржиямського {Prziamski}, щоб запропонувати там «Вічний мир» та відступлення цілої України, вічну відмову від Києва і Смоленська, якби тільки за це царський двір звелів погодитися на допомогу в турецькій справі та на виплату грошової суми, достатньої для того, щоб відшкодувати українським поміщикам втрату їхніх прибутків і поповнити коронну скарбницю для поважного озброєння армії проти турків. Московський двір погодився також на ці умови: 6 травня в Яворові боярин Шереметєв підписав «Вічний мир», і Польща за втрату однієї із своїх найчудовіших провінцій мусила задовольнитися 1½ мільйонами польських гульденів [злотих]. Собеський плакав, коли він скріплював ці умови^{a)} присягою у Львові на початку 1687 р.^{b)}; але ж скільки гірких сцен не відвернула від оплакування обережність наступників Собеського! Аж до Брацлава й Поділля тепер панував московський цар, і гордо міг тепер Самойлович іменуватися гетьманом обох берегів України. До дев'яти полків, які досі по той бік Дніпра розцвітали були після старого поділу, вчиненого Хмельницьким, а саме — до Стародубського, який було наново створено, до Чернігівського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Лубенського, Гадяцького, Миргородського, Полтавського, — відтак долучився ще й десятий, Київський; але до старого блиску п'ятнадцяти полків жалюгідне животіння козаків більше зринуть не змогло, тому що околиці Чигирини й Черкас запустили, а осідки Брацлавського та решти подільських полків були в руках поляків і турків.

Треба було б подивуватися, як Росія так швидко змогла порушити мир із турками, укладений у Радзині, якби винахідлива політика і тут не дала в руки привід — а саме, той, що новий Яворівський союз, власне, мав би стосуватися не турків, а татар, які до того, мовляв, частенько

наважувалися вимагати річну данину. Насамкінець, і щоб із початком наступного року відразу ж мати змогу розпочати великий похід на Крим, генерал Косагов із поважною армією подався у близькі місця до Запорізького похідного кошу, який тоді стояв біля Бечкі {Betschki}⁶⁾, щоб там і перезимувати, а навесні відразу ж вирушити маршем на Крим. У серпні 1686 р. до гетьмана Самойловича прибув царський камергер Неплюєв із запевненнями в царській милості та з інструкціями на майбутній військовий похід. Тим часом хоча й узяті 16 серпня Ясси Собеський знову покинув 17 вересня (причому польські козаки підпалили яські церкви запалювальними стрілами, щоб у веремії мати змогу грабувати, але якраз через це накликали на себе й на поляків ненависть уроджених місцевих жителів), проте його військовий похід усе ж таки дуже полегшив завоювання Буди й Фюнфкірхена {Ofen und Fünfkirchen} та спалення Ессецького {Esseck} мосту.

§ 30. Безплідний похід Голіцина до Криму та марна облога Собеським Кам'янця в 1687 р. Падіння Самойловича. Голіцин ставить пронирилого Івана Мазепу гетьманом України обох берегів [Дніпра]

Як і виправу Собеського на Кам'янець було скасовано через ревності польських магнатів та полководців до королевича Якоба⁴⁾, точнісінько так само через інші причини з грози, яку Голіцин хотів обрушити на Крим, вийшла тільки зірниця. Голіцин, таємний радник принцеси Софії, регентки Росії та опікунки обох царевичів Івана й Петра Олексійовичів, хотів зруйнуванням Криму обезсмертити своє ім'я й підтяг також 60 000 осіб добірних козаків під командуванням Самойловича до його [Голіцина] й так численної російської армії.

Марш у степах для великого загону став тим обтяжливішим, що татари підступним чином заздалегідь випалили траву навкруги у полях. 17 червня Голіцин, незважаючи на те, що він розпорядився видати різним армійським підрозділам чудотворні ікони, мусив із приниженням та ганьбою повернутися від річечки Кінські Води {Konskaja Woda} (бо він просунувся не набагато далі, ніж до цього Кінського струмка). Щоб затулити цю ганьбу, скнарий чоловік створив собі

в історії ще й іншу, яка була ще набагато лихіша, ніж перша. Офірним цапом мав бути гетьман Самойлович, на якого хотілося все зіпхнути, а щоб мати змогу це зробити — послуговувалися його невірними генерал-ад'ютантом і генеральним писарем та іншими зіпсованими ними [московитами] старшинами. 17 червня розпочали зворотний марш, і 20-го лише говорилося, що тільки сам Самойлович винний у цьому. У «Щоденнику» Гордона⁹⁾ значиться дослівно таке: «Козаки, певно, самі випалили траву, щоб завадити походіві, а гетьман при цьому дивився крізь пальці, тому що козаки при цьому мали свій інтерес. Звідси виникла притаєна недовіра росіян до козаків. Але на гетьмана падала ще тяжча підозра. Правитель Склевескея (?) {Skleweskey} [Знак запитання у круглих дужках міститься в оригіналі. — *Заувага перекладача*] привертав увагу до гетьмана і для тієї потреби підкупив генерального осавула⁹⁾ {Assaul} та секретаря гетьмана. Від них стало відомо, що Самойлович уже давно був роздратований на Росію. Він часто-густо випрошував собі копії трактатів із Польщею, наскільки вони стосувалися його та його козаків, щоб нічого не було ухвалено їм на шкоду. Він також від себе направляв депутатів до короля Польщі, і тому йому було зроблено з двору різке зауваження — перше, що його він отримав за час свого гетьманування, бо перед тим він був дуже високо шанований. Необхідно зазначити, що він скося дивився на перемоги християн над турками, наприклад, під Будюю {Ofen}, ба навіть було розкрито таємницю, що він начебто уклав таємний союз із татарами, згідно з яким він при допомозі хана мав зробитися незалежним правителем України, як і він мав допомогти ханові стати незалежним правителем Криму. Але тим козацька нація була незадоволена⁹⁾, тому вона тишком-нишком надсилала до [царського] двору письмові скарги проти свого гетьмана.

Гетьман мав свій намет у російському таборі, бо в козаків він почувався непевно. Коли надійшов наказ із [царського] двору ув'язнити його, утримували його таємно, один російський полковник мусив уживати до цього заходів уночі. Гетьманові служники пронюхали про це; але гетьман хотів скласти про себе враження, ніби він не боїться росіян, а тільки козаків, та написав полковникові, запевнив у своїй невинуватості й попросив не застосовувати силу, перш ніж він буде вислуханий. Відповіді не було. Гетьман іде вранці до церкви; при виході його змушують завітати до російського полковника, чим він був

не надто збентежений. Його сина Якова {Jakob}, який хотів прийти до нього вночі, було перехоплено. Іншого його сина — Григорія — було відправлено з 20 000 осіб козаків, щоб з'єднатися із запорожцями та захистити Україну від набігів татар. Щоб той нічого не довідався, було виставлено пости, які нікого не випускали. Тож гетьмана на поганому возі було привезено в російську штаб-квартиру 23 липня. Російський генералітет зібрався. Козаки також підійшли, виголосили звинувачення й наполягали на покаранні^{h)}. Голіцин виразно довів до їхнього відома, чи не походить, бува, їхнє звинувачення з приватної ненависті, бо ж справи можна було б поладнати й по-доброму. Вони відповіли: гетьман, мовляв, хоч і вартий порубання бодай лише за саму несправедливість, котру він їм коли-не-коли заподіював як приватним особам, однак зараз вони хочуть покартати тільки за його невірність Росії. Гетьман з'явився з білим парусиновим покривалом на голові, спираючись на свою оздоблену сріблом патерицю. Він усе заперечив і оборонився зовсім коротко. Із цього виникла довга й затята суперечка між гетьманом та козаками, нарешті його відвели. Козаки стояли на тому, що його треба було порубати на шматки; але це було заборонено, і гетьман був просто засланий в одне місто у Великоросії.

Ми вважаємо себе вправі щодо твердження про невинуватість Самойловича, окрім обставин, які вже трапляються у вищенаведеній оповіді, винести тільки короткий переказ цієї пригоди власними словами з літопису: «Оскільки татари спалили траву, то армія змушена була повернутися від Кінських Вод із втратою виголодалих коней та людей. Коли ж вона дісталася Коломака, то старшини (отже — не нація, котра, як видається, і при розказаному Гордоном допиті була присутня аж ніяк не повною чисельністю) узяли свого власного гетьмана в полон та 23 липня передали його князеві на ув'язнення. 25 липня гетьманом був поставлений Іван Мазепа; і він хутко направив по гетьманового сина Григорія, який якраз на другому боці Дніпра переміг був татар, котрого без опору було взято в полон та якому в Севську {Schewski} відтято голову. Його брат Яків, зять Швіковського, смоленського воеводи {General}, був відправлений на заслання до Сибіру. Це все сталося з подачі Мазепа».

Можна було б також, певно, для обтяження провини Самойловича навести ще й те, що клав йому на карб Ян Собеський в одному листі,

написаному 1687 р. до кардинала Барберіні¹⁾. А саме, він начебто вже російському посланцеві (на початку 1687 р. у Львові) автентичними доказами й документами довів, що Самойлович невірний^{к)}. Але докір ворога означає, мабуть, те ж саме, що й похвала друга: через стримування козаків від перебігання до поляків він зробив короля аж ніяк не своїм прихильником. Це видно і з невдоволення останнього обранням Мазепа. Ця людина, каже він, того самого штабу й до нас зовсім не зичлива. Ми ж відтак переходимо до решти актів трагічної п'єси за Гордоновою щоденниковою розповіддю.

Тут же на місці, після завершення процесу, мав бути обраний гетьман. Та оскільки присутні були вкрай роз'єднані між собою (обставина, до якої, імовірно, не були готові), то вибори було перенесено на 25-те [число]. 24-го до Голіцина прийшли штабні офіцери та заслухали нові договірні статті {Capitulations-Artikel} для новообираного гетьмана. В основу було покладено Глухівський трактат із Богданом Хмельницьким [насправді мова йде про Д. Многогрішного], але в ньому було дещо так змінено й доповнено, щоб — як про це чітко сказано в «Щоденнику» — запевнити собі вірність козаків, і (підкуплені) козаки були тим дуже задоволені. Щоправда, Самойлович, прямий справедливий чоловік, ніколи б на це не пристав. Боярин Голіцин хотів скористатися ницістю старшини для деспотичного втручання в первинні договори козаків із московитами. Ці додатки та зміни історія для нас не зберегла, за винятком одного-єдиного пункту¹⁾, який був призначений для більшого здобуття на свій бік старшин та їхніх настроїв і полягав у тому, що гетьман у майбутньому більше не мав права знімати з посад та карати старшин^{м)}, але він мусив у всіх кримінальних випадках повідомляти про це монарха. Це означало все одно, що розірвати всі узи військової залежності; це означало поділяти, щоб панувати. По тому Голіцин оголосив старшинам, що, хоча маєтки зрадника, які склали близько 60 000 руб.^{н)}, цілком мали б відійти до скарбниці {Fiscus}, — все ж таки половину з того треба було розподілити козакам. Цим вони були настільки вже задоволені, що найзатніші вимагали знати: який на виборах був би найприйнятнішим? І честь випала на Івана Степановича Мазепу. Через цей вступ, що так гарно пройшов, відразу ж направили до Москви кур'єрів, а також, крім того, ще й старшини склали грамоту, у якій просили поскидати зі сво-

їх місьць крестур попереднього гетьмана (аби Мазепа міг настановити свої створіння). 25 липня стрільці та інші добірні загони мусили при-сунутися ближче до козацького табору, де для Голіцина та його бояр установлено церковний намет. Усі гетьманські клейноди були складені на один стіл. Навколо намету вишикувалися 800 кінних і 1 200 піших козаків (на яких, вірогідно, можна було покластися). Після проведеної молитви було оголошено вибори. Спочатку запала невеличка мовчан-ка, потім деякі назвали Мазепу, невдовзі його ім'я вигукував натовп. Деякі нечисленні кричали: «Борковський!»⁹⁾ — але швидко змусили інші їх замовкнути і попередній вигук було повторено. Голіцин ще раз перепитав найзначніших козаків, кого вони б хотіли, і всі назвали Мазепу. Відтак було підписано згадані статті й старшини присягнули на вірність Мазепі. Статті було розіслано по всіх містах, щоб їх мо-гли підписати магістрати та священство. 26 липня гетьман відрядив свого секретаря Саву до Москви. Зрештою, Гордон теж підтверджує, що Яків Самойлович, зять російського воеводи [авт. — коменданта] у Смоленську, був відправлений на заслання в Сибір, а Григорій піс-ля тільки-но здобутої разом із запорожцями перемоги над татарами був заскочений у шанцях під Кодаком, відправленим для взяття його в полон Неплюєвим. Тут він здався добровільно, сказавши, що нібито кинувся в шанці не проти росіян, а проти деяких неспокійних козаків. Після того він був доручений Гордонові для нагляду, але в містечку Севськ Гордон змушений був його видати і тут хороброму невинному молодикові було відтято голову.

Сильний доказ того, що ціла нація не брала участі в таких сва-віллях і звірствах Голіцина та його старшин, вони дали відразу ж 30 липня, коли гетьман Мазепа був відряджений до Смоленська, — бо одразу ж селяни й козаки наважилися нападати на деяких російських шляхетних людей, але переважно на збирачів акцизів, плюндрувати їх і, якщо вони не хотіли віддавати гроші, катувати. Про такий ви-падок Гордон сповіщає лише зовсім коротко — «Надійшла звістка, що козаки спричинили багато безладу». Ян Собеський, навпаки, допові-дає про нього кардиналові Барберіні з виразним доповненням, що він породжувався з невдоволенням козаків щодо зняття з посади [колиш-нього гетьмана] та новими виборами¹⁰⁾.

Так вийшов на сцену горезвісний Мазепа — чоловік, від якого князь Голіцин не міг вибрати гіршого для спокою Російської імперії та

України, не міг вибрати кращого для своїх намірів, що плекалися аж проти Петра I. Чоловік неміряного честолюбства, безмежної заповзятливості, найрафінованішого лицемірства. Оскільки роль, яку він пізніше відігравав, була такою помітною та важливою, то й не дивно, що докладалося дуже багато старань, щоб дослідити його походження. Прокопович і Нордберг, гідні довіри історіографи, нам доповідають: він був уроджений українець, як додають інші^{а)} — з Білої Церкви, де нібито розташовувався його родовий маєток Мазепинці. Його матір звали Магдаленою Мокієвською {Mokiowska}^{б)}. За повідомленнями, що узгоджуються між собою, він був камер-пажем у Яна Казимира; згідно з Нордбергом^{в)}, польський коронний полководець після вибуху Дорошенкового повстання хотів ті чи інші речі доставити зі своїх маєтків у безпеку і дав це доручення Мазепі. Тут на Мазепу напали козаки й привезли до Дорошенка, до якого він завдяки своїй набутій при дворі спритності так підлестився, що був використаний для виконання різних справ і насамкінець — для посольства у Крим. Тут він ще раз потрапив запорожцям у руки, які відправили його до Самойловича в Батурин. І його милість він зумів дуже скоро здобути^{г)}: він одружився з багатою козацькою вдовою, яка померла 1702 р.; і народжена нею від нього дочка не залишилася в живих. У Самойловича він спочатку був придворним юнкером, потім камергером, потім секретарем і, нарешті, генерал-ад'ютантом, або осавулом. Яка ж то, певно, чорна невідячна душа був цей Мазепа!

§ 31. Польська і козацько-російська бездіяльність у 1688 р. — Збудовано Самару. — Даремна виправа поляків на Кам'янець, а Голіцина — на Крим. 1689 р. Бездіяльність у 1690 р.

Голіцин ще аж ніяк не відмовився від плану щодо Кримського походу: тому він наказав під наглядом Мазепи укріпити місто Самару, яке іншими називається Богородиця, як збройний та опорний пункт, тоді як Борис Петрович Шереметев для прикриття України стояв із військом під Севськом. Поляки, що через внутрішні чвари стали бездіяльними, а через узяття в полон Смачевського у травні ще й занепади духом, стикалися цього року на Поділлі з татарами; поголооска

про завоювання Білгорода {Belgrad} королівськими [силами] розпалала дух тогочасних [лівобережних] козаків — вони ще до кінця року геть чисто сплюндрували місцевість довкола Очакова.

Наступного, 1689 р. Голіцин уже в квітні зі стрільцями та з іншою російською силою, з боярами Шеїним, Долгоруким, Сміговим, Шереметевим, Тепелевим {Schein, Dolgoruki, Smigow, Scheremetew, Terelew} прибуває під Самару. Поляків було повідомлено через посланця про бажання вчинити дещо велике. Справді, Голіцин, незважаючи на мужню протидію татар, з неперервними боями 20 травня або на день Трійці, прорвався до Перекопської коси. Татарам, щоправда, один раз вдалося вдертися аж у табір та понищити обоз Сумського та Охтирського слобідських полків, проте сердюки (особиста охорона гетьмана) швидко вибили татар і відновили порядок. Налякані таким нечуваним наближенням росіян, татари запропонували Голіцину гроші та, і справді, відкупили собі мир у своєкорисливого чоловіка, якого, напевно, також відкликав до Москви стан справ, що його намагався змінити Петро Олексійович. Із гнівом та ремствуванням після того ціла армія вирушила у зворотний марш. Ціла мужня армія через одну-єдину ясновельможність змушена була залишити почесну й плідну виправу, задля якої вона вже так багато постраждала! Козаки гомоніли, як легко здогадатися, найлютіше, і Мазепа мусив постати перед ними, щоб довести свою невинність. Сміховинним при цій події було те, що й самого Голіцина татари ошукали: бо під справжніми дукатами на поверхні, усередині в гаманах знаходилися кружальця для лічби. Поляки, які багато розраховували були на похід Голіцина, також занепали духом, і позаяк напад на Кам'янець 19 серпня їм не вдався, то вони дали себе остаточно вигнати одним наскоком ворога б вересня.

Голіцин узяв із собою до Москви відданого йому Мазепу та декількох довірених старшин, без сумніву, щоб там у разі потреби використати їх у своїх намірах. Ті залишалися там від 20 липня до 1 жовтня, але не могли стримати того потоку, котрий, як відомо, змив принцесу Софію від керма справ у монастир, а її дорадника Голіцина — у Сибір. Мазепа тепер раптом, згідно з «Історичними ремарками» 1704 р., був саме тим, хто найгучніше волав проти Голіцина за те, що він продався миру, й, імовірно, цим утвердився у благоволінні Петра; але таємно,

мабуть, у його серці усе-таки залишилася якась озлобленість на Петра за лиху долю його благодійника та нібито політичного творця.

Оскільки Петро 1690 р. мав доволі справ у забезпеченні й упорядкуванні новоперебраного правління імперією {Reichsverwaltung}, то все, що з російського боку було вжито проти турків і татар, полягало в козацькій вилазці до Очакова — тоді, як сама Україна дуже тяжко страждала від сарани. Але з боку Польщі, де французька партія працювала проти королівського {kaiserlich} альянсу, не було далі ніяких дій, окрім як коронний военачальник марно виснажував своє військо маршами. Мазепа знайшов нагоду наново запевнити царя у своїй вірній підданості. А вже 1690 р. у Польщі було багато галасу про козацького попа, який нібито через Мазепу заявив про своє підданство Польщі. Підступний Мазепа невдовзі викрив у ньому ошуканця, який підробив почерк гетьмана та закопав печатку, якою той скористався для цього. Мазепа видав його царському дворові й цим вибудував новий шабель до вершини царської милості.

§ 32. Відновлення польських козаків походом 1691 р. Новий їхній гетьман Самусь {Samuscha}. Поява ватаг за польської бездіяльності в Турецькій війні до 1694 р. Наскоки Мазепа на татар до 1694 р.

Втомлений дотеперішньою бездіяльністю в Турецькій війні та розлючений високими вимогами Порти, що надходили через Відень, Ян Собеський, отже, 1691 р. хотів здійснити щось важливіше. На військовій раді, яка відбулася 20 серпня, було ухвалено хоча і не нападати на самий Кам'янець, але через завоювання укріплених місць у Молдові відірвати [його] від усілякої турецької спільності та підтримки. Головний тягар війни мав бути перекладений на козаків. Зі збережених для нас у Залуського коротких свідчень видно, що тоді Могила начебто більше вже не був серед живих або принаймні більше вже не був гетьманом, але, певно, ще залишалися різні отамани й полковники, від яких багато козаків прибилися до к.[оролівського] табору. Від запорізьких козаків, незважаючи на московську заборону, що стояла на заваді, перейшли 60 та більше, загонами. Серед них було розподілено 60 000 гульденів польських грошей [злотих] {Gulden Pohlisches Geld}, і поставили над

ними комісаром каштеляна холмського^{u)}, бородатого, але бадьорого чоловіка^{v)}, під проводом якого навіть ці козаки також зайняли Сороку. Сучава, Нямц й інші витривалі молдавські поселення мусили одне за одним здатися Собеському, і кінцеву мету військового походу було донині невідомо. Тепер імовірно те, про що повідомляє літопис без можливості визначити рік (Kogda, nje iswestno), могло статися після відходу з життя 1691 р. холмського каштеляна — наприкінці 1691 р. або на початку 1692-го; а саме — що Собеський (на знак визнання козаків за виявлену ними хоробрість під Сорокою та деінде) поставив над ними власного гетьмана в особі якогось Самуся^{w)}. Він, згідно з літописом, нібито надав йому привілей поряд із гетьманськими клейнодами та визначив Вінницю його осідком. У 1691 р. цар Петро Олексійович за порадою Лефорта спорядив свої полки, і не можна прочитати про жодний російський захід проти турків або татар. Зате взимку 1692 р. кримські й білгородські татари спустошили Домантівські місцевості {die Gegenden von Domantow}. Та оскільки вони прочули, що козаки під проводом Мазепи готові до зустрічі з ними, то наживали звідти п'ятами. Генеральний осавул Гамалія {Gamalej} слідом за ними переправився через Дніпро, та не зміг їх наздогнати; тому армія, складена з російських та польських охочих [добровільних] {freywillig} козаків, промаршувала до Очакова і спустошила навколишні татарські поселення, а також вдало повернулася зі здобиччю. Коли наступної весни канцелярист Мазепи на ім'я Петрик утік спочатку до запорізьких козаків на Січ, а потім у Крим, то татари скористалися його настановами, щоб витолочити Полтавську округу; та тільки-но показався Мазепа зі своїми козаками, то він і орда знову побігли назад до Криму. Поляки ж через нестачу коштів 1692 р. зібрали тільки 8 000 чоловік для задуманої облоги Кам'янця: коли Самусеві козаки побачили ці дрібні підготування, то вони вже тоді відмовилися пробиватися до цієї маленької польської армії, адже мали досить клопоту із захистом своїх власних осель від нападів татар, але насправді їх стримувала від цього зручність, знайдена ними в тому, що вони, як їм самим заманеться або й разом із козаками Мазепи, могли виступати проти татар і стягати здобич. Ця зручна сваволя зросла, коли Польща також у 1693 і 1694 рр. (крім розгону 6 жовтня 1694 р. татарського конвою, призначеного для Кам'янця) не вдіяла нічого істотного проти турків. Окремі отамани

в місцевості довкола Вінниці з'явилися під назвою ватагів і зібрали собі сотні [букв. — роти] та полки, якими заходилися ладнати власні справи — кружляти у [безлюдних] пустелях біля Дніпра й Дністра, нападати на орди, що відступали зі здобиччю, визволяти полонених християн, пересилати їх — залежно від того, наскільки їм було зручніше і ближче, або від того, з тієї чи іншої Батьківщини походили самі бранці, — назад до Польщі чи до Росії та ділили між собою решту здобичі. У пустелях вони харчувалися дичиною або навіть просто своєю кашею та вівсяним борошном, або також товченими сухарями. Часто вони так дуже блукали, що не віддали ні шляху ні дороги; побоюючись викриття могутніми татарами, стримували кінське іржання, вночі не розпалювали багаття, а від прохолодного нічного повітря укривалися невичиненими звірячими шкурами та загляджували за собою сліди на піску. Удень вони спрямовували свій марш за сонцем та за пасмами пагорбів і дюн, уночі вони прямували за місяцем та струмками. Так повернулися героїчні часи Лянцкоронського й Дашкевича — так малим, але відважним зграйкам удавалися деякі набіги на переважаючі силою загони завдяки несподіваності й швидкості в нападі^{*)}. Татари не лишилися без відповіді й 1693 р. дали відчутти відплатний удар місту Полтава, а ще більше — довколишній місцевості, але по суті вони нічого не домоглися та знову повернулися назад зі своїм поводитирем Петриком.

Одним таким ватажком був якийсь Палій {Palej}, родом із Борзни {Borsensk}, а тепер через одруження осілий у Фастові {Chwastow}, звідки він зі своїм охочим корпусом {Freycorps} зробив своє ім'я постраховиськом для татар. Вище, при 1687 р., у § 30, ми вже зазначали, що король Ян Собеський познайомився із запальністю цього чоловіка та наказав спостерігати за ним. Коли ж тепер, узимку 1694 р., татари несподівано вторглися навіть в округу Переяслава й поводитися тут дуже люто, то київський і переяславський полковники поєдналися з Палієм, помстилися за цю ганьбу на місцевості поблизу Очакова і 300 чоловік турецьких бранців привели з прапорами до Батурина. Коли після того влітку 1694 р. татари були відкликані в Угорщину до турецької армії, Мазепа звелів чернігівському полковникові Лизогубу спустошити Буджацьку землю: загін запорожців навіть перейшов убрід гниле Перекопське море та повернувся навантажений здобиччю.

§ 33. Мазепа під час Турецької війни стає улюбленцем Петра I в 1695–1699 рр. Ян Собеський помирає 1696 р. Мир Польщі й Росії з турками 1699 р.

Після того як Петро I упорався з кращою організацією своєї армії, в 1695 р. це здійснено з огляду на чотири муровані з каменю турецько-татарські фортеці при гирлі Дніпра — Казікермен, Тавань, Шангірей {Singerej} та Аслангород²⁾, Мазепа був доданий бояринові Шереметеву, щоб їх зруйнувати, обидва справилися з цим завданням із щонайкращим успіхом, тільки Тавань залишилася не спустошеною на одному Дніпровому острові, обнесеному в козацькому стилі земляним валом та зайнятому здебільшого козацьким гарнізоном. Бранці були розподілені між росіянами та козаками²⁾ — але Мазепа не пропустив і цієї нагоди, щоб здобути довіру царя: найзначніших із цих бранців, а саме яничарів, він відправив під супроводом двох полковників — гадяцького Михайла Бороховича, переяславського Івана Мировича та Костянтина Мокієвського весною наступного року царю нібито в подарунок, який бо ж і Петром був дуже милостиво прийнятий. Поляки 1695 р. відзначилися більш ніж звичайно: адже татари, які 12 лютого наважилися проникнути аж до Краківського передмістя Львова, були у кривавий спосіб відкинуті та застережені від повернення цього року.

З усіма цими перемогами християн зросло розлючення ворога. Хоча якою довгою та суворою була зима 1696 р., та все ж уже в лютому татари вторглися в тогочасну [Лівобережну] Україну і спустошили землі поблизу Полтави й Миргорода, уздовж річки Говтви до Гадяча. Данило Апостол, миргородський полковник, Борохович — гадяцький та Павло Черчин {Tschertzin} — полтавський, — улаштували їм настільки криваву зустріч, а Мазепа й Шереметев настільки спішно висунулися до Лохвиці й Сорочинців {Lochwitz und Sorotschinka}, що ті [татари] з усього ходу переправилися через Ворсклу та Дніпро і при цій нагоді багато їх знайшло свою могилу в цих річках. Про їхню лють щодо козаків свідчить також те, що коли вони в цьому поході спіймали ватажка охочих козаків Вечурку {Wetschiurka}, то після всіляких тортур вирвали з нього серце, яке ще билосся, та спалили.

Незважаючи на те, що від Польщі, яка через смерть свого короля 2 червня 1696 р. потрапила у безлад, Петро Олексійович відтак не міг

сподіватися на сприяння, він усе ж таки доклав усіх зусиль для продовження Турецької війни, щоб випробувати свою новостворену армію на менш досвідчених ворогах. Сам Мазепа зі своїм підрозділом козаків спільно з боярином Шереметевим із зайнятої на Дніпрі під Кодаком {помилка автора — Kolomak} позиції мусив прикривати облогу Азова, для якої він водночас змушений був виділити 15 000 осіб козаків під командуванням переяславського полковника Якова Лизогуба²²). Вони були виставлені проти кубанського боку біля гирла Дону (яке було зайняте транспортними засобами донських козаків), щоб стримати напади татар, які турбували із цього боку^а). Це вони вчинили не тільки за бажанням, але вони були також першими, які так далеко підвели свої апроші, що 17 липня зуміли видертися на вал. Тут вони закріпилися після 6-годинного затиютого бою, відразу ж прострелили пробоїни у фортеці і так хоробро протиснулися через малий отвір у руїнах, незважаючи на всі мішки з порохом, що скидалися на них, незважаючи на всі рови й палісади, що 18 липня фортеця вже мусила бути здана московському генералові Олексію Семеновичу. На знак свого задоволення Петро [Олексійович] дав кожному простолюдинові по рублю, кожному старшому офіцерові — 15 дукатів, полковникові Лизогубу, однак, — 30 дукатів поряд із 30 соболями вартістю 100 дукатів. Повернувшись до Москви, цар звелів і Мазепі прибути до нього в Рибне {Ribnja} та відпустив його, обдарувавши знаками свого вдоволення. Нові спроби турків, що їх вони здійснили під командуванням великого візира для повторного зайняття Казікермена вже після завоювання Азова, Мазепа вдало звів нанівець.

Що паралізованішим ставав польський уряд через виборчі усобиці та конфедерації неоплачених військ, то незалежнішими й зухвалішими ставали ватаги польських козаків. Кардинал-примас у своєму посланні сеймові 1696 р.^б) рекомендував як дуже важливий предмет також утримання козаків у послуху Республіці й утримання прав Республіки на цей предмет, але справу було забуто через і так багато інших: на шкоду подільським та українським поміщикам, ватаги згуртовували дедалі численніші роти [сотні] з тамтешніх селян і продовжували свою ворожнечу з татарами. Навпаки, Мазепа й Долгорукий отримали завдання від Петра, який вирушав у європейську поїздку, спуститися під вітрилами Дніпровської флотилії і не тільки підтвер-

дити Казікермен та інші завоювання минулих років, але й напасти також на Очаків. Про останнє не могло бути й мови: росіяни застали надто переважаючу турецьку морську потугу з великих галер, бракувало постачання, а ще більше — Петрового духу. Отже, вони задовольнилися дотриманням першої частини свого завдання: встановили в заявлені фортеці сильні й добре забезпечені задоволенням усіх потреб залоги та відійшли з пустельних місцевостей. Великий візир тепер доклав усіх зусиль, аби відшкодувати втрату цих міст. Головним чином він звелів жорстко атакувати фортецю Тавань бомбами й мінами, підбадьорив свої війська доплатами золотом із власного гаманця і, коли насильство вже нічим не зараджувало, поклався на мистецтво вмовляння. Він наговорив узятим в облогу, буцімто вони покинуті їхнім гетьманом і не можуть сподіватися на визволення, що їхній пороховий склад уже підірваний турецькими бомбами, що їх, мовляв, виведуть туди, куди вони забажають, і що кожному подарують 5 талерів при добровільному відході. Усе було сказано й зроблено даремно, він [великий візир] мусив відступити. У 1698 р. Мазепа супроводжував воєначальника Долгорукого до фортець Тавань і Казікермен, які ще сильніше було споряджено до опору й усім забезпечено, потім — до фортеці Перекоп, яка захищала Кримський перешийок і була ними взята. Петро Великий звелів Мазепі ще раз прибути до Воронежа, до своєї судноверфі й засвідчив велике задоволення ним. У 1699 р. між Польщею і Росією з одного боку та Портою — з іншого було досягнуто миру. В 3-й статті укладеного 26 січня Польського миру Порта відмовлялася від усякого зазіхання на Україну й Поділля, від усякого верховенства над козаками та від володіння Кам'янцем, — за що Польща повертала все забране в Молдові. Не на тій самій основі Status quo було вибудовано Російське перемир'я, обумовлене лише на два роки, потім у 1700 р. подовжене на тридцять років. Згідно з ним, Азов із прилеглою місцевістю відходив Російській імперії. Та наскільки мало схожі між собою були обидві мирні угоди, настільки ж мало подібною була поведінка обох держав після миру. Петро Олексійович нагородив і пошанував своїх козаків, щоб зробити їх охочішими також до майбутніх послуг. У 1699 р., 30 листопада, було наново засновано орден Св. Андрія; Головін був першим, кому його наділи на шию; другий — Мазепа, якому з огляду на його блага поведінку під час Турецької

війни вже раніше, як здається, дісталася боярська посада; третій — Шереметєв; четвертий і п'ятий — сам цар та Меншиков⁹. Зате польський сейм, замість того, щоб почестями і платою винагородити добровільні дерзання Самуся та Палія проти татар і турків, навпаки, здається, знову, як при укладеному мирі, розглядав козаків, немов щось зайве та наполягав на їх скасуванні, через що власною статтею 1699 р. (без сумніву, на вимоги українських та подільських могутніх землевласників) був відновлений закон від 1646 р. проти наймання охочих козаків, хоч які лихі наслідки він потяг за собою вже в 1648 р., також для цих часів з усіма прописаними в ньому суворими покараннями. Захлланість частини польської шляхти, що поверталася у свої маєтки, яка хотіла відшкодувати принизливий відступ новими видами поборів та нещадним вибиванням недоїмок, готувала — як і в 1648 р. — новий, для поляків дуже ризикований спалах козацького обурення^d.

§ 34. Поведінка Мазепи під час Російсько-польсько-шведської війни до 1707 р. — Повстання Палія та Самуся проти поляків 1702 р., придушене з російською допомогою року 1703-го, після чого всі польські й цьогобічні [правобережні] козаки зникають з історії. Єзуїти поступово схиляють Мазепу до невірності

Упродовж низки років за Мазепою помічається неодмінна — базована чи то нехай на любові, чи то, що ближче до правди, на страхі — вірність царю. Вже близько 1700 р. з'являються відомості про козаків при тій частині, як відомо, тяжко виснаженої російської облогової армії перед Нарвою, котра перебувала під командуванням Шереметєва. Цими 16 000 козаків командували наказний гетьман Обідовський, ніжинський полковник, царський стольник і родич Мазепи (син сестри), та Іскра, полтавський полковник. Обідовський поліг у сутичці та був перевезений в Україну й там похований⁹. У 1701 р. вони [козаки], а саме Гадяцький полк під командуванням Бороховича та січові козаки, допомагали князеві Репніну взяти в облогу Ригу. Сам Мазепа був відряджений із 20 000 чоловік та всією козацькою артилерією до Могильова і Пскова, щоб із цього боку утримати російську область не-

доторканою шведами, які почали хазяйнувати в Литві. В 1702 р. через спалах заколоту Самуся й Палія Мазепа мусив повернутися в Україну, щоб у її російській частині подбати про дотримання порядку. Тож він передав командування тими військами Данилові Апостолу, миргородському полковникові, який із вправним полководцем Шереметєвим у дрібних ліфляндських боях побив шведів під проводом їхнього генерала Шліппенбаха.

Із тим заколотом Палія та Самуся, отже, докладніше справа була така. Одного разу Палієві при його різноманітних вилазках удалося навіть здобути бранцем одного татарського султана {einen Sultan der Tataren}⁹. Татари були цим настільки принижені, що просили в нього миру та ще й виторговували його вагомими дарунками. Тож жорсткий герой Палій почав бундючитися та поведився як удільний князь. Він призначив собі придворну челядь та прислугу, своїм козакам, яким на війні вже нічого було робити, він розподілив маєтки на Поліссі навколо Фастова, аж до Дністра, накладав десятини й податки та звільняв багатьох шляхтичів від клопоту займатися їх збиранням. Палій міг усе це дозволяти собі тим сміливіше, що він знаходив прихильність у пригноблених селян, і Шведська війна, що розпочалася 1701 р. [насправді 1700 р.], та литовські заворушення відвернули увагу Республіки на інший бік. Однак чим більше польська шляхта прагнула до відновного здобуття своїх маєтків, то болісніше вона сприймала цю Палієву поведінку. Ще війська Республіки не виступили маршем проти шведів, отже, шляхта заховалася за спину польського коронного полководця, який напав на нього [Палія] у Фастові та, як колись Юрія Хмельницького, звелів доправити до Марієнбурга у фортецю. По дорозі, що вела повз Кам'янець, Палій зумів дуже вправно вислизнути з рук та з-поперед очей охоронців і примчати назад до своїх. Відтак проти нього довелося застосовувати відкрите насильство й узяти в облогу Фастів. Армія, складена з гусарів, польських та німецьких піхотинців і щедро оснащена артилерією, дісталася до цього укріпленого поселення. Проти цієї небезпеки Палій ужив того заходу, що більшість своїх козаків заховав у прилеглих лісах та наказав їм на обумовлений знак з усіх боків удертися в табір поляків, тоді як він сам командував набігом з міста на шанці. Успіх випав за його бажанням: польський полководець мусив відступити й піти з ним на замирення за умови, що той, як

незалежний полковник, зможе продовжувати свій спосіб життя в окрузі Фастова. Гетьманського титулу йому не можна було надати, бо його ще носив Самусь. Літопис запевняє, що Палій за його особистість користався милістю царя й короля Августа, тому що його послуги в Турецькій війні вони забули не так швидко, як польська шляхта.

Таке порівняння лише далі збільшувало злобу польської шляхти та її твердість проти його підлеглих; зате він [Петро I] захоплював Самуся діяти так само незалежно й чинити з Палієм спільну справу. Так, як польська шляхта разом із деякими регулярними військами під командуванням регіментаря Рущича⁹⁾ {Regimentarius Ruszczycz} збиралася на Волині, так само і Самусь, навпроти, у серпні 1703 р. на свій розсуд звелів зайняти Богуслав та Корсунь та повбивати католицьких та єврейських жителів цих міст, з чого можна зробити висновок про озлоблення народу проти шляхти та її орендарів і духівників. У листопаді вже й Немирів перейшов до Самуся; на Дністрі селяни самі по собі та за таємним нацькуванням Палія вбивали єврейських орендарів і оголосили Палія у двадцятьох містах та їхній окрузі володарем їхніх десятин¹⁰⁾; дух опору поширився як вогонь аж до середовища селян під Львовом. Через те шляхта вважала саме вчасним під командуванням Рущича у поєднанні з 5 000 чоловік волинських і 1 200 київських військ, а також із двома хмільницькими хоругвами придушити полум'я, але тільки ще більше сприяла його розгорянню. Незважаючи на те, що Палій (імовірно, щоб зажити собі слави чоловіка, який дотримується останнього примирення) не вирушив у похід, то Самусь, навпаки, виступив із прихильними до нього козацькими полковниками Іскрою та Абазином, вибив Рущича з Бердичева і, позаяк згодом той кинувся до замку Манжелівка {Manzhelowka}, то він оточив його тут так дієво, що оточеним не залишалось жодної іншої можливості, окрім здачі. Рущич її не чекав, а таємно спустився в мішку з муру та втік, зате його полишена залога була цілковито порубана впень¹¹⁾. Тож Самусевим козакам стелився відкритий шлях на Волинь і Поділля.

Через усі ці події Мазепа змушений був після передачі командування Данилу Апостолу відійти в Україну, де він уже в листопаді виставив сторожі по обидва боки Дністра [насправді мова йде про Дніпро], щоб тогочасним [лівобережним] і запорізьким козакам перекрити будь-яку переправу до заколотників Самуся. Водночас він із декількома пол-

ками встановив спостережний табір під Києвом. Король водночас написав був царю, як своєму доброму другу (під 25 листопада), і просив його віддати накази Мазепі не тільки не підтримувати українські заворушення, але й, навпаки, сприяти їх угамуванню. Король також заявив при повному сенатові (бо він був запідозрений у його прихильній налаштованості щодо Палія), що він не має щонайменшого опосередкованого чи безпосереднього відношення до цього повстання, хоча й щиро бажає пом'якшення долі найбідніших суспільних станів у Польщі^k). Від подібної підозри цар [Петро] мусив очищатися частими заявами. Коли йому доповіли звістку про просування Самуся, то у присутності польського кур'єра він сказав своїм боярам і канцлерам: яка все ж нещаслива Польща, перша-ліпша невідома людина її дратує! Нічого перед тим я, мовляв, про того Самуся не чув. Усе це збурення думок у Польщі та усяка підозра на Августа й Петра виникли через плутанину Палія з Самусем. Перший поставив себе в усій справі нейтрально, і оскільки він не міг довіряти польським полководцям, якби вони впоралися із Самусем, то він розігрував особливу прихильність до Мазепи й до царя, щоб бути прикритим на всяк випадок. Тільки останній, а саме — Самусь, отже, діяв відверто вороже щодо поляків; але, за повідомленнями з польських джерел, також здобув пошану за такі дії від імені Росії і називав себе московським генералом. Підозра стосовно Росії ще збільшилася, коли Палій на початку грудня оточив Білу Церкву й дуже швидко відібрав. Польський комендант цієї фортеці після здачі поїхав до Києва, щоб придбати собі там усіляке необхідне, й по тому подався до Фастова під захист Палія. Тепер польським генералам було чітко зрозуміло, що Росія проглядає за вчинками не тільки Палія, але й Самуся. Через короля Августа вони аж нібито захотіли пояснень від царського двору, а через Піотровського, камергера Вільно, — від самого Мазепи. Пропозиція Любомирського, одного із цих коронних полководців, зайшла до того, щоб покликати татар на підмогу проти цих козаків або ж по-доброму встановити комісію для владнання їхніх скарг. Сенат відкинув перше, бо це знову принадило б неспокійних татар у державу {Reich}, і друге — бо це, як колись Гадяцька комісія, додало б козакам гордості. Король із власного гаманця виділив гроші й хліб для армії і Адам Миколай Сенявський {Adam Nikolaus Sieniawski}, другий коронний полководець, отримав наказ, за

попереднього видання, датованого 17 січня 1703 р., Маніфесту про амністію, виступити силою проти впертих заколотників та проти самого Палія. Водночас цар [Петро] на неодноразові польські подання видав повторні строгі накази від 2 грудня 1702-го і 25 січня 1703 р. Мазепі про зайняття постів, недопущення перебігання російських козаків до Семена Палія та Івана Самуся і про застереження обох від подальших дій проти Польщі у той спосіб, що вони мали б радше повернути свою зброю проти шведів. На запит Мазепи, що йому треба відповісти Піотровському, він отримав повторну вказівку від 11 лютого 1703 р. — не допускати будь-яких перебігань, виразно повторити ті застереження, відіслати Піотровського назад до полководців із доповіддю про це і з подарунками та не давати полякам щонайменшого приводу для підозри і скарг^{л)}. У відповіді, яку Мазепа дав на це польському генералітетові під 20 лютого, він жалкував, що той [генералітет] був змушений у таку сувору зимову пору вирушити в похід, запевнив, що то лише розпущена шведами поголоска, ніби Москва (котра й без допомоги таких заколотників володіє достатніми силами для помсти своїм ворогам) або він підтримує бунтівних козаків; заколотники, які присвоїли були собі звання московських генералів, хотіли собі цим нібито тільки тримати відкритим останній притулок у скруті; він пообіцяв напосісти на Палія і Самуся з ще більшими погрозами; на дотеперішні — вони, мовляв, заприсягнулися поводитися спокійно й більше не заподіювати спустошень. Він, мовляв, хоче, як того вимагали польські генерали, видачі Палієм коменданта Білої Церкви й передовірити полякам для допиту, чому він так швидко здав фортецю Палієві; він, мовляв, хоче заарештувати розташоване в Києві майно Палія, ба навіть хоче застосувати погрози й війська, щоб знову здобути Білу Церкву для поляків. Він [Мазепа] нагадав полякам тільки про те, що це тяжко, майже неможливо, бо якби і вважати Палія простодушним чоловіком, то все одно без певних умов та безпеки своєї персони він на здачу Білої Церкви не піде. Що ж стосувалося обіцянки короля Швеції, яку він висловив своїм польським прибічникам, — порозганяти бунтівних козаків, — то це, мовляв, він [Мазепа] вважає, як і самі польські генерали, лише вихваланням^{м)}.

Тим часом польські генерали побили бунтівних Самусєвих прихильників під Костянтиновом і Вербічем {Werbicz}, а для Палія дали

завдання Йог.[аннові] Рейнгольду Паткулю {Joh. Reinhold Patkul} провести переговори щодо Білої Церкви. Паткуль і так був на російській службі по дорозі на Москву і виявив себе дуже прихильним, унаслідок добрих стосунків, що склалися між Петром та Августом, спонукати проїздом Палія до здачі фортеці. У тому ж самому догідливому тоні було складено і його перше повідомлення польським генералам від 3 лютого 1703 р. У ньому він розповідає, як він указав Палієві на його вартий покарання непослух та з перехопленого листа у присутності [їхнього] верховного — Абазина дорікнув йому, що той товаришував із заколотниками та заслужив на такі самі покарання, яких декотрі з них уже зазнали. Коли Палій посилався на царя й Мазепу, що, мовляв, без їхнього відома й волі він аж ніяк не хоче повернути Білу Церкву, то Паткуль марно катував себе уявленнями, як би ж йому довести, що у світлі останніх союзницьких і дружніх стосунків між Петром та Августом цар ніколи не візьме його під захист супроти поляків. Палій, тим не менше, залишився непорушним, через що Паткуль ганить його^{н)} та обіцяє подати проти нього скарги царю й Мазепі; але тим часом, мовляв, він радить Сенявському не наважуватися виступати польською армією проти цього чоловіка, бо він начебто надто сильний, а зате новим універсалом про помилювання відвернути його та інших від їхньої заповзятливості. Коронний полководець Сенявський, недовірливий до своїх власних сил, пішов за останньою порадою й надіслав Паткулю з Дашева {Daszkow} під 24 лютого нарис нового універсалу, який підлягав оголошенню, котрим у пробаченні й забутті були запевнені всі козаки, які повернулись би до служби своїм панам. Там значиться: Палій, мовляв, узяв Білу Церкву тільки для того, щоб ця важлива фортеця, від якої залежить благо України, не була забрана в короля й держави, скажімо, шведами, ще краще збереглася для польських розрахунків. Але тепер він, нібито хоче повернути цю фортецю і за цю послужливість наступний сейм винагородить його почестями та маєтками тощо.

Швидко по тому з'ясувалося, що цей нарис виявився даремним, а сам Паткуль, коли він глибше поглянув у справу і був повідомлений Мазепою про справжній її стан, — м'якшим у своїх домаганнях, мінливим у своїх порадах. Хоч як приязно був настроєний цар [Петро] щодо самого Августа, все ж таки він таємно злобствував проти поляків,

яких упродовж тривалого часу не вдавалося спонукати до участі у Шведській війні. Коли він на зустрічі з Августом у Біржаї {Birsee} в лютому 1701 р. промацав пульс польських сенаторів, ті в нагороду за польську підмогу проти шведів вимагали міста Київ і Смоленськ з їхніми околицями, на що Петро пристати не міг. Наскільки безневинним видався він тепер і в Самусевій колотнечі, настільки ж відкрито стояв Палій під його проводом і нове здобуття Білої Церкви мало бути принадою, якою він і так затиснену шведами Республіку {Republik} хотів присилувати до вступу в оту велику Північну війну. Звідси й змінена мова Паткуля, якою він під [датою] 1 березня звернувся з Білої Церкви до польських генералів. Палій тривалий час відмовлявся віддати Білу Церкву без царського наказу, однак запевнив, що він вірний підданий та слуга короля й Республіки. Фортецю Біла Церква він, мовляв, зайняв просто тому, що його попросив про це комендант. Паткуль радив удатися до м'якого покарання, бо чоловік дуже поважний серед своїх і через нього можна утримувати в порядку цілу провінцію. Також тепер уже, мовляв, треба тільки дочекатися царської резолюції, тому що Палій написав до нього й запропонував йому фортецю. Цим листом Паткуль виплутався зі справи й більше не писав.

Тим часом польська армія застосувала силу проти збуреної Самусем округи; полководець Сенявський захопив декількох ватажків заколотників, тільки Самусь у квітні 1703 р. вислизнув у тогочасну [Лівобережну] Україну, поступився там, як повідомляє літопис, на користь Мазепі гетьманською грамотою, булавою та повноваженнями і вдовольнився місцем коменданта Богуслава. Палія польська армія залишила у спокої в Білій Церкві та подалася на квартири до Волині й до Русі {Reußen}, щоб перепочити від злигоднів, зазнаних упродовж зими⁹⁾.

Менше спокою від шведів мала литовська армія: вона змушена була звернутися до царя по допомогу, і, отже, за наказом Петра, Мазепа відправив стародубського полковника Мих.[айла] Миклашевського з 15 000 козаків на допомогу генералові Халецькому, перший із яких у квітні 1703 р. під Биховом {Bichow} поєднався з останнім та допоміг завоювати Свіаж {Swiash}. Один шведський прибічник Бельзикович {Belzikewitsch} був тут спійманий і доставлений до Мазепи, у його резиденцію в Батурині. З іншим загоном Радич {Raditsch} вирушив на підмогу литовській шляхті на її побажання. Мазепа сам, як вида-

ється, у цей час умовляв Палія поступитися Білою Церквою йому та росіянам і по тому позбувся цього чоловіка, який, як здавалося, перевершував його самого та був страшним, — у той спосіб, що звинуватив його у зрадництві та звелів відправити на заслання у Сибір⁹⁾. Принаймні наступного 1704 р., коли шведи вже заповнили половину Польщі, а партія Августа мусила вдатися до формального союзу з Росією, Біла Церква й польська Україна були повністю в руках козаків. Тому одна стаття цього союзу, укладеного в серпні 1704 р., вимагала їх уступлення полякам та відшкодування всіх збитків, яких козаки або калмики заподіяли у Польщі. Але з виконанням обіцянки щодо України цар [Петро] зволював під усілякими приводами, наприклад, до повернення короля Августа, який утік із держави; потім знову до відновлення спокою в його краях; тим часом він послуговувався білоцерківськими фортечними гарматами і ще в 1709 р. не хотів чути про повернення всього того, перш ніж поляки вдовольнили б його інші слушні вимоги⁹⁾. Тим часом ми повертаємося до 1704 р., у якому Мазепа аж ген до пізньої осені тримав варту проти шведів на межі Волині. У 1705 р. він мусив надіслати допоміжні війська під командуванням Кічірловського {Kitschirlowski}, лубенського полкового судді, полководцеві Шереметеву до Астрахані, де той приборкував бунтівних стрільців, які запротивилися розпорядженню стосовно гоління борід та німецького вбрання й загрожували збурити також козаків на Дону, Тереку тощо. Він сам [Мазепа] отримав наказ просуватися у Підгірські місцевості для розпорошення ворога, що слугувало майже повністю вигнаному з Польщі Августові. 22 серпня 1705 р. він уже проминув Броди і, як здавалося, прямував маршем на Львів та Збараж⁹⁾. Згідно з літописом, він перемістив свої війська на зимові квартири навколо завойованого Замостя й направив чернігівського та гадяцького полковників з їхніми полками поряд із сердюцькою ротою до Спишу {Zipsen}, де вони вбили польського воєводу спишських міст {Zipser Städte} та розігнали його військових, вірогідно, тому що він схилився до короля {Gegenkönig} Лещинського. Можна з великою ймовірністю припустити, що це перебування у Польщі вперше похитнуло вірність Мазепи стосовно Петра. Коронований 4 жовтня 1705 р. у Варшаві Лещинський мав дуже багато прихильників у Руському воеводстві, наприклад, архієпископа Львівського Костянтина Зеленського, та

особливо єзуїтів. Мазепа належав початково до католицької релігії, але у своєму [зрілому] віці розігрував роль ревного поборника прийнятої ним грецької віри. Та у глибині серця йому хотілося ще триматися увібраного з дитинства віровчення, йому хотілося згадувати про більші свободи польського шляхтича, тоді як тепер він мусив слухатися щоразу строго виписаних і погрозливих наказів Петра, на якого був сердитий від часів Голіцина. Удача Лещинського тоді, як здавалося, брала гору; добре озброєне просування Карла XII розпалювало фантазію Мазепа: адже Карл допускав тоді все, що в Європі прагнуло вважатися сміливим, чого не міг пообіцяти собі Мазепа, якби Лещинський дійсно утвердився на польському троні! Тож Мазепа вже тепер видається залученим до зв'язків із єзуїтами — один із них на ім'я Зеленський {Zalenski} час від часу відвідував його в Батурині⁹. Або наказ про те, щоб жодний єзуїт не ступав на російський кордон, тоді не поширювався на Малоросію, або ж вони зустрічалися там таємно й під іншим приводом. Цим шляхом, як здається, Мазепа вже з 1705 р. підтримував із Лещинським таємне листування.

Ще романтичніше повідомлення дає Прокопович, що начебто піднесення й падіння чоловіка мали б бути творінням любові — нібито його історія повинна була б розпочинатися та завершуватися романом. Мазепа під час свого перебування у Польщі закохався, а саме, незважаючи на свої тоді вже 58 років, у якусь собі княгиню Дольську {Dulskaja}. На одному балу, що його давала ця княгиня і на який вона запросила самих прихильників Станіслава Лещинського, він заявив, що охоче підкорився б Польській державі зі шведською допомогою, якби його зробили князем Сіверщини {Severien}, а княгиню Дольську — його дружиною. На цю умову, як видно, Станіслав й справді геть пізніше погодився⁹.

З Руського воєводства Мазепа мусив вирушити серед зими на початку 1706 р. до Мінська, тому що російські війська в Литві побоювалися, що не встоять перед потугою Карла. У боях, які сталися по тому, 13 березня 1706 р. шведським підполковником Траутфеттером було забито стародубського полковника Михайла Миклашевського разом із його зятем Андрієм Гамалією і Тарасом Гавриловичем та взагалі від 900 до 1 000 чоловік у Несвіжі {Njeswetsch}, Радзівілловому місті; інші, приміром, Романовський, Чорнолевський, Турковський, Бурмака

та 180 чоловік були взяті в полон, і були забрані чотири гармати, перяславський полковник на ім'я Мирович потрапив у ворожий полон навіть зі своїм усім полком під Ляховичами {Lachowitza} (у повідомленнях Адлерфельда — Ляковцем {Lackowitz}), тоді як інші 4 000 загинули. Карл завоював усю Волинь і загрожував вторгненням Україні. Петро якнайшвидше 4 липня прибув до Києва, 8 липня стягнув армію, до якої мусив пристати й Мазепа; і позаяк сам Київ видавався йому недостатньо міцним, то 15 серпня 1706 р. [в оригіналі помилково зазначено 1760 р.] він сам заклав наріжний камінь нової фортеці, яка мала оточувати Печерський монастир, на що монастир, щоб бути краще захищеним, видав кошти. Карл, який тим часом повернувся в Саксонію і примусив Августа до підписання свого власного skinення з престолу в Альт-Ранштадтському мирному договорі 24 вересня 1706 р., надав для цієї будови повну свободу дій. У першій половині 1707 р. Мазепа мусив прикривати будівництво Печерської фортеці, що зрушило з місця, тому що Карл XII із Саксонії знову повернувся до Польщі. Тут через успіхи Карла відтак визріли Мазепині плани, які раніше містили намір зробити українців та запорізьких [букв. — водоспадних — *Заувага перекладача*] козаків {Wasserfalls-Cosaken} наскільки можливо невдоволеними росіянами, — тепер вони виходили вже з того, щоб із цими невдоволеними козаками відкрито заявити про прихильність до Лещинського і при допомозі шведів вигнати росіян з України.

Для розкидання насіння розбрату й для підбурювання козаків ніхто не годився краще, як він [Мазепа], майстер мистецтва облуди. З міною довірливої співучасті, сердечної щирості він умів випитувати настрої і таємниці своїх людей, особливо при пиятиках. Щойно віднайшовши своїх людей, він розпочинав закидати слова, які, непомітно для його співрозмовників, вели до його мети. Він виставляв себе оборонцем та прихильником старих звичаїв і традицій та залюбки спрямовував розмову на зміну форми одягу, на скасування стрільців і на новий стройовий статут. «Що станеться, — полюбляв він тоді додавати, — що станеться з нами, коли тільки царю після війни розв'яжуться руки! Тоді він, звичайно, викоренить наші національні міські магістрати й насадить нам воевод. Тоді він перетворить нас на регулярних солдатів»⁴⁾. Далі він розігрував із себе ревного борця за релігію, будував та обдаровував багато церков і часто виступав проти

новацій Петра у статуті духовництва {*Verfassung der Geistlichkeit*}. У своїй подорожі до Москви Мазепа великими подарунками підлабузвився до Меншикова. Потім він скористався з нагоди часто бувати у товаристві царя. Серед іншого він часто-густо змальовував йому, наскільки необхідно, корисно й доцільно було б перетворити козаків на регулярну піхоту та драгунів. Щоб подобатися царю, він сам убрався в німецькі шати й хотів умовити Петра I змусити до цього також козаків. Цар визнавав у всьому його слушність, але й казав також, що для цих змін потрібен ще добрячий проміжок часу. Тим не менше, при кожному своєму прибутті додому Мазепа таємними промовами покладав на нього [царя] саме те, до чого він сам хотів його спонукати⁹⁾. За ненадійними повідомленнями Шерера¹⁰⁾, Мазепа буцімто знайшов і дуже примарну підставу для підбурювання в тоді вже запровадженому в Україні, за порадою генерала Чернишова, подушному податку в розмірі 75 коп. Вірогідніше, що Мазепа перед очима своїх малоросійських козаків змалював приклад донських козаків, які якраз 1707 р. зчинили заколот, тому що їх хотіли змусити до видачі російських утікачів, і під проводом їхнього отамана Булавіна змусили тікати князя Долгорукого, який хотів силою розшукати й забрати цих утікачів, ба навіть уже робили рейди в округи слобідських полків та аж в Україну; далі — приклад Польщі, де цар при своєму відступі, щоб відокремити себе від ворога пустками, заподіяв спустошення, тож і Україну, при подальшому просуванні Карла, мала б настигнути подібна доля.

З подібними домислами й намовляннями лукавий літній чоловік звертався переважно до запорізьких [водоспадних] козаків {*Wasserfalls-Cosaken*}, про тодішній стан яких Прокопович¹¹⁾ дає таку жваву замальовку. Їхній кошовий (Гордієнко) {(*Gorodenskyj*)} був тоді підпорядкований гетьманові України, як і отамани куренів мусили приймати накази від командувача полку, яким іменувався головний курінь. Але, незважаючи на цю військову залежність, запорожці все ж таки стали бешкетним, Богом забутим народом. 140 років вони вистояли під поляками, 56 років під росіянами, завжди в позашлюбному або все ж у безладно шлюбному житті, у житті справжніх розбійників із великої дороги та морських піратів. Що вони чинили в мирний час або вдома, те обмежувалося грою, пияцтвом та бійками. Бійка зчинялася за

бійкою; якщо били одного, а інші перехожі чули тільки його знайомий їм голос, то вони відразу ж підбігали й віддухопелювали лупцювальника, не розбираючись, хто правий чи ні. Царських указів вони дотримувались лише постільки, оскільки самі хотіли, і тільки тоді, коли вони супроводжувалися дарунками вином, сукном, грошима. Направлений до них царський або гетьманський посланець завжди висів між життям і смертю та мусив щонайменше — так це вислухати багато докорів і прокльонів. Курінні отамани зовсім не слухалися полкових командувачів, а просто вимагали від них щорічних дарунків плодами й особливо — вином. Кордонам, що їх вони повинні були захищати, тепер вони самі завдавали клопоту: нападали на грецьких купців, які торгували з Росією, руйнували царські селітряні заводи, викрадали худобу, — одне слово, чинили, що хотіли й хазяйнували точно так зле, як могли б колись похазяйнувати самі татари. Через це самі татари збадьорилися та безчинствували, де тільки хотіли. Січові козаки могли навіть утягти Російську імперію в небезпечні чвари з Портою, хоча милість останньої ніколи не була така необхідна, як у великій Північній війні. Щоб задовольнити скарги Порти, Петро I мусив одного разу звеліти виплатити їй 100 000 альбертусталерів за плюндрування, що їх заподіяли запорожці грецьким купцям.

Отже, то були люди, до яких переважно звертався Мазепа і робив це у гідний йому спосіб¹⁾. За таких нагод, що траплялися, як-от грабунок грецьких купців, він пропонував царю це січове гніздо, яке, мовляв, є джерелом усіх заколотів та заворушень, зруйнувати. Коли ж цар на те прохопився деякими несприятливими висловлюваннями про цих диких вояків, то Мазепа скористався з нагоди роздратувати найзначніших запорожців та надоумити їх, буцімто цар їх ненавидить і буцімто тільки його заступництво стримує їхню загибель. Так що 1707 р. все на Січі та в Україні було обсаджено креатурами Мазепи; усе, як здавалося, було настроєне в тому тоні, який він задав, і відтак йому захотілося також відразу використати зручне положення, в якому він перебував, для виконання свого плану. В останній половині 1707 р. він написав Станіславові Лещинському²⁾: він, мовляв, хоче порубати шаблями 7 000 росіян, які перебувають в Україні, і згромадити з їхніх мертвих тіл міст через Дніпро для шведів, якби ті прийшли йому на допомогу: У ці вирішальні миттєвості Карл XII піддався

надмірному почуттю власної гідності, яке призвело до неприйняття важливої пропозиції. Карл хотів сам зажити всіх лаврів за вигнання росіян із цілої Польщі; козаків же, які, на його думку, і так годилися тільки для легкого нападу, він потім хотів використати лише для переслідування росіян у їхній власній країні. Тому Карл XII звелів доповісти Мазепі через Лещинського: він, мовляв, через останнього вже дасть йому знати, коли настане найзручніший час для виконання його наміру; а тим часом він у листопаді 1707 р. просувався маршем через Куявію на Литву. Це зволікання стало однією з багатьох співпричин, через які під Полтавою {Pultawa} з тріском було зруйновано страшну силу шведського імені; бо він [Карл XII] був тією причиною, чому Мазепа, хоч як він був на те налаштований та хоч він щиро покладався на Лещинського й Карла XII, все ж не зміг надати останньому повну обіцяну допомогу. Якби Мазепа зміг діяти у своєму первісному завязатті, він не мусив би відкладати прорив на 1708 р., коли його наміри ставали дедалі помітніші, його вороги дієвіші, російські війська в Україні численніші, а його прихильники малодушніші, — тоді ми тепер, можливо, мали б українську Величність з роду Мазепідів {Mazepiden}, Велику Шведську імперію на півночі, і Суворов {Suwarow} 1795 р. не стояв би у Варшаві.

**§ 35. Мазепа прикриває свою зраду в 1708 р., але
виривається з нею назовні року 1709-го.
Скоропадський {Skoropedski}, наступник Мазепи.
Зруйнування Січі. Битва під Полтавою {Pultawa}**

Отже, Мазепа мусив стримати прорив: він мав пожертвувати свої прекрасні плани впертості Карла XII і нічого більше йому не залишалося, як знешкоджувати наслідки цього, хоч як добре можна було б усе зробити. Із вправністю, яка зробила б честь найвишколенішому макіавеллістові, він зумів так довго приховувати свої наміри, що Петро I запримітив їх майже тільки ввечері напередодні, перш ніж він повністю скинув личину. Літній чоловік цілий рік від жовтня 1707 р. по жовтень 1708 р. представлявся кволим і хворим від старості^{а)}. Від слабкості він не міг ні ходити, ні стояти, тривалий час залишався просто в ліжку, тримав собі лікарів і давав себе цілком покривати пластирями,

мазями та компресами. Ледве чувся його голос, нібито він уже напів-мертвий і повністю знесилений, нібито він уже не може думати ні про що інше, як про свій відхід у ліпший світ. Тому, коли генеральний суддя Кочубей та полковники Іскра й Осіпов {Assipow} за півроку до прориву його обурення помітили негаразд^{b)} і дали звістку царю про Мазепин намір, той не хотів йняти віри такому про шістдесятирічного літнього хворого чоловіка, який уже двадцять років із незмінною вірністю стояв на чолі своєї гетьманської армії, і цих сумлінних людей, які, до речі, як це і взагалі трапляється в подібних випадках, не змогли навести жодного переконливого доказу, передав на помсту Мазепі, яку той і здійснив із канібальською люттю. Як бунтівників і наклепників, він звелів перших двох стратити під Білою Церквою, а третього, як і свого часу Палія, він відправив на заслання до Сибіру. Під приводом наближення Карла XII він вжив додаткових заходів. Батурин, його резиденція, мав стати — як він удавав — опорним пунктом для спротиву [королю] Карлу. Тож він переніс сюди численну артилерію, великий склад, а як гарнізон він розташував усередині сердюків, або свою особисту охорону. Крім того, він ще укріпив Ромен та Гадяч і, щоб про всяк можливий випадок забезпечити собі втечу до Польщі, він заховав ліпшу частину свого майна по цей бік Дніпра, у фортеці Біла Церква й у Печерському монастирі. Таким чином підготовлений, він очікував наближення Карла XII.

Той був зайнятий тим, щоб поступово повиганяти росіян із Литви та тримати в покорі Августового прихильника полководця Сенявського, якого зате підтримував цар грошовими сумами та корпусом із 25 000 козаків, який Мазепа мусив вислати на Волинь і який мав з'єднатися із Сенявським. У травні вже чітко розвинувся план Карла вторгнутися в Україну, тільки-но він залучить на свій бік розташоване в Ліфляндії військо Левенгаупта {das Löwenhauptische Heer}. Карл чудово розрахував на небажання багатьох росіян до царя та його новацій^{c)}, але обманувся, бо він, як чужинець, не мав би розраховувати ні на яку відразу чужинця. Тож за таких передумов у травні 1708 р. він і випустив у Родоскевичах {Rodoskiewicze} усіх московських бранців, щоб вони мали оголосити милість короля Швеції. Після вдалої сутички під Головчиним {Holowzin} 4 липня Петро I наказав спустошити околиці Смоленська й Могильова зі страху, щоб шведи не вдерлися з цього

боку. Тим часом донський бунтівний козак Булавін був убитий своїми людьми в Черкаську в липні 1708 р. — тому не можна визначити, чи був він підбурений Мазепою; але його доля могла б послугувати тому застереженням. 5 серпня к.[ороль] Карл перейшов через Дніпро; Петро I усе ще вірив, що йдеться про Сіверщину, — заледве він відправив генерала Іфланда з сімома полками у Верхню Україну. 15 вересня король Швеції вперше ступив у цю країну. 21 вересня Левенгаупт також перейшов через Дніпро, проте, як відомо, 29 вересня був злепобитий під Лісною переважаючою російською силою. Саме вороги Левенгаупта найбільше наполягали на тому, щоб король, не очікуючи першого, вирушив маршем в Україну, і саме вони затримали видання наказу на підхід Левенгаупта^{d)}, але також Мазепині листи й обіцянки багато сприяли прискоренню виправи. В одному із цих листів Мазепа сам обнадіював короля, що татари з прихильності до козаків діятимуть заодно зі шведами^{e)}, особливо ж він йому вклав у свідомість, що при довшому зволіканні добра воля його, приборчників Мазепа, може вивітритися. Із праці Нордберга^{f)} видно, що шведи розраховували на 20 000 легкоозброєних та обізнаних з місцевістю військ, які вони могли б пречудово використати на ворожій землі. Що ж до України, то їм обіцялася родюча благословенна земля, — і тут їх не обманювали: у цій країні знаходилися села, з яких в одному-єдиному могли розміститися, мати хліб і до хліба чотири полки; тут були в достатку худоба, збіжжя й фураж. Але застали цю країну бездорожньою, лісною та болотистою; після поразки армії Левенгаупта росіян застали більш піднесених духом, Мазепиних прихильників — спантеличених нечисленністю шведської армії, козаків — узагалі дуже несхильних забезпечувати навіть цю малу армію. 13 жовтня король підтягнув до себе жалюгідні рештки гарної армії Левенгаупта: що важливішим тепер мало стати Карлові підкріплення, яке він очікував був від Мазепа, то болісніше він повинен був сприйняти, коли воно, супроти сподівань виявилось малим. Мазепа залишався вірним своєму продуманому потаємному планові якраз по 26 жовтня, і якби то залежало від нього, він дотримувався б його ще довше. Хоча він отримав певні нагальні укази від царя — виступити назустріч шведам, переправившись через Дніпро, — але й переходити через Десну для єднання зі шведами він не хотів так рано, бо не бажав віддалятися від свого природою та мис-

тецтвом укріпленого любого Батурина, адже не знав, чи досить швидко він із королем зможе перейти Десну назад, щоб зірвати російську облогу Батурина, яка так чи інакше мала статися. Тож він безугавно виправдовувався перед царем смертельною хворобою — він лежав у ліжку, коли прибували кур'єри від царя, і заледве міг розмовляти. А щоб це не могло означати, що козацьку армію має перевести віцегетьман, то він підбурих деяких старшин, аби вони скликали свого роду збіговисько проти нього за те, що їх хочуть завести так далеко від їхньої Батьківщини^{g)}. Щоб наново засвідчити царю тривку вірність, він на час наближення шведів навіть видав грамоту такого змісту: оскільки країна, мовляв, перебуває в такій великій небезпеці, то наказується кожному закопати своє збіжжя та безпечно заховати своє майно й добро. Так само необхідно було доправити в надійні місця (тобто в три Мазепині фортеці) церковні каси й церковне начиння, щоб усе це не потрапило до рук шведським заклитим грабіжникам. Він звелів у всіх церквах та монастирях при повному соборі правити молитви, щоб Бог відігнав єретичних шведів від кордонів Росії. Але на ділі це означало перегнути палицю з обережності: його грамота насправді справила ту дію, що дуже багатьох посполитих козаків, які ще не стали були на жодний бік або щонайдовше стояли по боці росіян, серйозно налаштувала проти шведів.

Тим часом із цими виправданнями^{h)} щодо нездійсненого переходу через Десну та з цими новими доказами своєї відданості, а також з усними запевненнями в цій останній, Мазепа направив свого племінника Войнаровськогоⁱ⁾ до князя Меншикова — саме в час, коли той наближався до Чернігівської фортеці після битви під Лісною. Войнаровський примітив, що його дядько й він утратили довіру царя до себе. Уже й комендант Києва, князь Голіцин, отримав наказ від царя пильнувати за кроками Мазепи. Причиною цього був Скоропадський, стародубський полковник. Цей чоловік, як стверджують додатки до [праці] Адлерфельда (Т. 4. — С. 42 і наступні), упродовж усього свого життя був налаштований ревно прошведськи і вже від початку знав також про Мазепину таємницю. Але позаяк він осмислив наслідки битви під Лісною, невдалу виправу на Петербург коменданта Інгерманляндії Любеккера і поганий, нужденний стан шведської армії та не передбачав доброго успіху Мазепиному планові, — то він не хотів піддавати

себе царському гніву й дозволити іншим випередити себе з доносом у справі: тож він розкрив царю все, що знав, і, замість того щоб розчинити шведам і [генерал-] майорові Лагеркрону брами Стародуба та інших сіверських міст, навпаки, підтягнув до себе російські підкріплення, що поспішали туди під командуванням генерала Іфланда, та зайняв із ними всі ці поселення раніше, ніж підійшов шведський генерал-майор Лагеркрон, який був збитий із пантелику фальшивими дороговказами та спізнився на два дні. Мазепа видав непевний наказ про те, що стародубці мають відчинити брами тому, хто першим у них постукає, але він прорахувався у швидкості шведів. Ті ж самісінькі повідомлення закидають і Мазепі, що він, мовляв, занадто довго залишав короля [Карла XII] в Сіверщині та зволікав його прийняття в Україні, усе ще вагаючись та сподіваючись зуміти знову здобути царську милість, і нібито лише наближення військ Меншикова до Батурина пробудило його від сну. Але це останнє неймовірне, і ми повертаємося до точніших, саме стосовно цього пункту, повідомлень самого камергера Адлерфельда. Добрі приятелі попереджали Войнаровського, щоб був обачним: він знайшов вихід у тому, щоб податися від Меншикова не попросившись. При його поверненні Мазепа виразив крайнє невдоволення поведінкою цього молодого чоловіка і, поскаржившись на це московському полковникові, який за царським наказом увесь час перебував при ньому, щоб простежити за його діями, попросив його перебрати посередництво в усій цій справі та висловити Меншикову своє праведне обурення молодим чоловіком. Завдяки цьому він водночас здобув перевагу, віддаливши від себе цього надокучливого російського спостерігача. Але тепер більше не можна було гаяти часу; 22 жовтня він відправив до Карла одного довіреного ліфляндця і шведського підданого, який на початку війни був узятий у полон та відправлений до України, де він оселився зі своєю сім'єю поряд з одним зі своїх родичів, — вони зустріли короля в Панарівці {Panarowka}, і за бажанням їм тут же було приділено увагу. Відтак тут же було зміцнено залогу Батурина, а з рештою 4[000]–5 000 чоловік^{k)} він переправився через Десну.

Тільки-но Мазепа залишив цю річку позаду себе, як він обрав собі шлях до місця розквартирування шведів. Його війська, які він мав при собі, усе ще вважали, нібито він веде їх проти шведів, щоб напасти на них: бо це він оголосив був їм заздалегідь. Коли ж він уже був близько

до шведів, то вишикував їх [війська] у бойовий порядок та розкрив перед ними, що він вийшов маршем не для того, щоб битися з королем Швеції, а щоб йому служити і з його допомогою визволити Україну з московського ярма. 27 жовтня, у той час як обговорювалася зустріч із королем Швеції, Мазепа змусив старшин та полковників скласти присягу вірності. Усі старшини та майже всі полковники (за винятком єдиного — чернігівського, на ймення Полуботок, який у похід не вирушив) мусили поклястися, тому що по сусідству перебували шведські драгунські полки Гієлма {Hielm} і Гілленстерна {Gyllenstierna}. 28 жовтня в Гірську {Horki} сталася ця зустріч. У більш як шістдесятирічного старигана¹⁾ ще заіскрилися очі, коли він увійшов до Карла XII. Його супроводжували генеральний обозний, генеральний суддя, писар, осавули й декілька полковників. Поперед нього було пронесено дві ознаки його посади, а саме — кінський хвіст [бунчук] та гетьманську булаву. Потім він звернувся до короля латинською мовою. Його промова була коротка, але сповнена добрих слів. Він попросив Його Величність узяти козаків під свій захист і подякував Богові за те, що король наважився визволити Україну з московського ярма, яке накинув був на неї цар деякий час тому. Після того він поцілував руку короля і, оскільки він слабував на подагру, то дістав дозвіл сісти. Король залишився стояти й розмовляв із ним. Мазепу зображують нам як середньої статури худорлявого чоловіка, з репутацією строгого й серйозного, з вусами за польським звичаєм; при тому дуже веселої вдачі, схильного до сміху й до того, щоб добрими витівками розсмішити інших. Нордберг та Адлерфельд одноголосно запевняють: він говорив з такою розважливістю і скромністю, що король дістав задоволення від спілкування з ним^{m)} та удостоїв його також таємних переговорів. Відразу того ж першого дня він мав бесіду з ним аж до обіду — то про серйозні речі — у присутності графа Піпера та обох державних секретарів, то про інші предмети — за участю знатних козаків, які отримали дозвіл увійти, щоб поцілувати руку короля. За королівською трапезою Мазепа харчувався з самим [начальником] генерального штабу; два столи було накрито для інших старших офіцерів. Інші козаки харчувалися у графів Піпера і Райншільда. Після трапези король пішов назад до своєї кімнати; Мазепа звелів занести сюди свій кінський хвіст [бунчук], показав його спочатку королю і потім поклав його до ніг останнього на

знак своєї покори. Відтак він вирушив назад до своєї квартири. Коли він сів на верхи, заграли в сурми: його почет із 1 000 осіб зібрався, щоб його супроводжувати, — усі, як видавалося, дуже шанували його особу.

Тим часом 29 жовтня цар отримав від генерала, князя Меншикова певні відомості про зраду гетьмана Мазепи. День по тому князь Меншиков поряд із київським намісником [воєводою], князем Дмитром Голіциним прибув у Погребки, після чого було проведено військово-ву раду й вирішено, що — аби цар одразу ж переконливо помстився Мазепі — князь Меншиков має напасти на Батурина. Цар сам написав усім віце-полковникам по цілій Україні звістку про перебіг Мазепиної зради. До цього він додав у звістці віце-полковникові ніжинському ще й таке: «Ми вже видали указ усім полковим командирам та віце-полковникам, щоб вони мали зібратися й обрати нового гетьмана за своїми правами та звичаями. Ми наказуємо Вам якомога швидше прибути до Нас сюди, щоб Нам із Вами порадитися: бо Ми приймаємо малоросійський народ дуже близько до нашого серця, щоб він знову не потрапив до польського рабства і щоб церкви та монастирі залишилися чистими від усякої скверни та унії. Ми сподіваємося, що Ви в силу Вашої Нам вірності плачете саме ці настрої і зробите все задля віри та Вітчизни. З огляду на це поквартуйтеся негайно прибути до Нас, тому що Ми запевняємо Вас у Нашій особливій милості та обіцяємо удостоїти Вас посади істинного полковника ніжинського». Листи, написані у такому тоні й супроводжувані такими обіцяннями, були спрямовані так само до архієреїв Київського, Чернігівського і Переяславського, мусили неодмінно знайти добрий відгук; і царю — з огляду на мудрість та швидкість розправ, до яких він удався після Мазепиної зради, — треба висловити щонайгучнішу похвалу, щонайповніше замилювання. 31 жовтня Меншиков уже підійшов до Батурина, для визволення якого від облоги король під тиском Мазепи не без тяжких перешкод із боку росіян 2 листопада переправився через Десну. Під час цього маршу Мазепу залишили три полковники — стародубський (Скоропадський), ніжинський і переяславський, які 1 листопада прибули до царя у головну ставку в Субочево й подали прийнятний для царя, але неприємний для Мазепи доказ, як мало шведи могли покладатися на більшість козацької нації. Тож тепер особливо близьким Мазепиному серцю був його Батурин: адже він мав у ньому поважний гарнізон, підпорядко-

ваний наказам його довірених — полковника Чечеля {Tschetscheli} та заступника генерального пушкаря (осавула при артилерії) Кенігсека {Königseck}, шляхтича родом із Пруссії; але фортечні укріплення цього місця були все ж дуже занепалими і, за звичаєм цієї країни, зведені тільки із землі. Мазепа кілька років перед тим хотів був їх поправити, але йому завжди перешкоджали в тому посланці царя, які не бажали, щоб Мазепа володів укріпленими пунктами, а за привід видавали те, що, мовляв, цар достатньо могутній, аби його захистити. Тим паче Меншиков прискорив штурм перед наближенням шведів і в такий спосіб, отже, він ще 3 листопада — після того, як Меншиковому спритному парламентареві Марковичу, через якого той закликав здати укріплення, пригрозили смертю, — усе ж нарешті захопив укріплення силою. Зі шпагою в руці він піднявся на вали і, позабивавши всіх осіб чоловічої статі без жалю до їхнього віку, наказав забрати звідти жіноче населення та 40 гармат (не враховуючи мортир тощо), а потім спалити місто разом з 30-ма млинами та гарним, на польський взірць, замком-резиденцією Мазепа. Мала частина залоги врятувалася через струмок [річку] Сейм {Sem}, але обидва коменданти були взяті в полон, захоплено багато Мазепиних пожитків, які він у поспіху не зміг узяти із собою, та зруйновано вогнем великий склад, наповнений для шведів. З усіх поглядів, це завоювання було найдошкульнішим ударом по Мазепі. Що в подальшому не було взято, приміром, Полтаву — в тому стала провиною втрата Батурина, бо тут було заодно втрачено всю Мазепину важку артилерію. Тим сильніше враження мусила справити на царя ця удача й водночас спонукати його до вияву суворості щодо зрадників. Усі потягли до Глухова, куди 5 листопада прибув цар: бо ж тут очікувалася роздача стількох багатьох вільних посад. 6 листопада туди приїхав також Меншиков, і саме під цією датою цар видав маніфест^{н)}, у якому заявив — «Жодна нація під сонцем не може похвалитися такими привілеями, вольностями та статусом, як милістю Нашої Царської Величності (але ж не завдяки договірній обов'язковості, як треба було по правді висловитися) — малоросійська. Адже Ми, мовляв, у всій Малоросійській області не велимо збирати жодного шеляга для наших скарбниць^{о)}, а дивимося на неї [малоросійську націю] поблажливо та обороняємо власними військами й коштами малоросійські землі^{р)}, їхні святі православні церкви, монастирі,

міста й поселення від наскоків магометян та еретиків». 7 листопада цар звелів зійтися всім присутнім у Глухові козакам, щоб вони обрали гетьмана відповідно до своїх вольностей. То не було довге голосування — каже Нордберг — козаки знали, хто царю підходить, і гукнули Івана Ілліча Скоропадського, до того полковника стародубського, на гетьмана. Той відтак прийняв прямо із царевих рук свою грамоту та гетьманські клейноди⁴⁾. 8 листопада до Глухова приїхали архієпископи Київський, Чернігівський та Переяславський і 9-го піддали Мазепу, разом з його прибічниками, церковному прокляттю. Того ж самого дня натоптане опудало Мазепи потягли на громадський базарний майдан, відтак зачитали офіційний вирок про злочин та покарання: князь Меншиков і великий канцлер граф Головін виступили наперед та розірвали рескрипти, якими Мазепа призначався гетьманом та лицарем, водночас було знято й потоптано ногами блакитну Андріївську орденську стрічку. Затим опудало кинули катові, який на мотузці протяг його завулками та майданами міста аж до шибениці й там повісив. 10 листопада відсікли голову Чечелю поряд із декількома іншими Мазепиними прихильниками⁵⁾.

Цар також ужив не менших запобіжних заходів, щоб забезпечити собі Україну за Дніпром та запорізьких козаків. Відразу ж після обрання Скоропадського на Січ пішли один російський стольник та один посланець Скоропадського разом із двома духовними особами, щоб передати тамтешнім козакам не лише звичайну платню, але ще й на додату поважний подарунок від царя, а саме 60 000 гульденів⁶⁾, та закликати їх до вірності за нинішнього неспокою. Їхне [царевих посланців] особливе завдання полягало в тому, щоб спонукати запорожців, аби вони свого тодішнього кошового Гордієнка — Мазепиною прихильника, якого вони вже тричі були скидали, — усунули з посади вчетверте та аби обрали іншого, на вірність якого цар міг би поклатися більше. За таких побажань, звичайно, кошовий улаштував посланцям дуже грубе й дике поводження, їм погрозили втопленням та спаленням і вже насправді закували в кайдани. Після того, як потім він провів через народні збори формальне заперечення царевого домагання і підтвердження себе на посаді, тоді у присутності царевих посланців він наказав, з огляду на привезені ними дарунки, удавано запрягти-ся, що запорожці залишаться безсторонніми й повністю усунуться від

війни. Так самісінько удавано Мазепі було написано несприятливого листа, у якому вони називали себе царевим воїнством, применшували титул Мазепи й під числом 13 березня 1709 р. запитували: з якою кінцевою метою король Карл XII прийшов в Україну? Можливо — щоб руйнувати міста, як він уже вчинив з деякими? У такому разі вони погрожували незабаром поєднатися з росіянами, щоб визволити Україну з-під гноблення чужинців. Отак цар своїм посольством до запорожців і домігся того, що Мазепин прибічник Гордієнко — через численних відданих росіянам та грецькій релігії членів Січової Республіки — мусив ще трішки довше тримати на собі личину нейтралітету й відсунути в часі привселюдний вияв своєї небезсторонності.

Рішучишим успіхом завершилися заходи Петра в цьогобічній [Правобережній] Україні⁹. Комендант [воєвода] Києва Голіцин на видані ним циркулярні послання-застереження щодо вірності отримав самі лише їхні [адресатів у Правобережній Україні] запевнення через посланців та вірнопіддані прохання про накази щодо поведінки. Заколотницькі Мазепині рескрипти, у яких він звинувачував царя та його міністрів, буцімто вони притісняють козацькі вольності тощо, і зачитання яких він хотів з усіх церковних кафедр, — надходили до Глухова або Києва непрочитаними; Мазепині емісари, яких він надсилав із підбурювальними листами або з патентами про надання полковницьких звань до Чигирина, Богуслава, Корсуня тощо, перехоплювалися або самі переходили до царя. Тож Палій, якого все ще дуже шанували в цьогобічній [Правобережній] Україні, тепер був відкликаний із Сибіру, щоб із його допомогою помститися Мазепі за негідну поведінку. За таких сприятливих обставин Голіцин вдався до наступальних дій і заволодів містом Біла Церква та Мазепиними скарбами, які лежали як тут, так і в Печерському монастирі. За даними біографа, князя Максиміліана Еммануеля фон Віртемберга¹⁰, сам Мазепа оцінював збиток, що його він зазнав через підступно здійснене у грудні 1708 р. взяття Білої Церкви, у 2 мільйони гульденів.

Крім того, цар пообіцяв кожному посполитому 10 руб., а офіцерам ще більше, якби вони покинули Мазепу. До того ж він наказав скрізь розголосити послання, котре буцімто мало бути надіслане Мазепою королю Станіславові і в якому перший сповіщає останнього, що все ж таки невдовзі подасть про себе звістку й підтримає

королівську армію в жалюгідному становищі, у якому та перебувала. Цей лист начебто задля надійнішої доставки мав бути довіреним одному селянинові з Черкас, але ж був перехоплений. У царському коментарі йшлося про те, що позаяк Мазепа розписується як вірний васал та служник короля і оскільки він запрошує в Україну його та його війська, — то, мовляв, вочевидь, що Мазепа хоче зтягти себе й Україну в польське ярмо і що він, отже, у своїх циркулярах ганебно брехав, обіцяючи, буцімто Україна після скинення російського панування мала б стати незалежною країною. І звідси ж, мовляв, ясно як день, у якому жалюгідному стані мусить перебувати ворожа армія, і т. д. Зрештою, немає жодного сумніву, що такі та подібні листи від Мазепа з інших нагод справді потрапляли до Станіслава, бо той у своєму універсалі від 26 січня 1709 р. виставляє самого Мазепу полякам як взірць слухняності й підпорядкованості його наказам, якого мала б наслідувати польська армія кварцяних і яка мала б виступити маршем в Україну проти Петра, а не проти нього на Краків⁹⁾.

Такі й подібні, пристосовані до обставин, зокрема, й запозичені від релігії, прийоми дедалі більше і більше давали бажаний успіх. Коли цар від 26 листопада до 3 грудня та в подальші дні перебував у Лебедині, до нього з Мазепаїного табору прибули Іван Сулима й Данило Апостол, останній із названих — миргородський полковник, — та попросили пробачення за свою дотеперішню відстороненість, до якої вони буцімто були змушені просто лукавством і насильством Мазепа. Завдяки запрошенню вони були також прихильно прийняті царем і знову призначені на свої посади¹⁰⁾. Селяни в Україні не лише ховали своє начиння та продовольство в темряві лісистих і болотяних місцевостей, але й самі крали у шведів коней, нападали на них поодинці й нищили тих, що видавалися в їхніх очах гідними прокляття еретиками. Деякі селяни стали до служби як справжні солдати в невеличких боях проти шведів¹¹⁾; так, приміром, 20 листопада до російської штаб-квартири надійшла звістка, що якісь селяни на Десні вбили 150 шведів. Король відчув себе змушеним удатися до жорсткості і звелів декількох, пересвідчившись у їхньому вчинкові, скарати на горло¹²⁾.

Король Швеції 12 листопада застав лише скорботні рештки Батурина та сморід тіл убитих; тому зимові квартири довелося зайня-

ти в укріплених поселеннях Ромен та Гадяч. Маніфести, що їх король Швеції звелів розповсюдити наприкінці листопада, аж ніяк більше не допомагали, і старий Мазепа щиро сердився на супротивну волю українців щодо нього та шведів²⁾. До всіх цих несприятливих обставин долучалися ще й незвична холоднеча, жертвами якої цієї зими стали близько 4 000 шведів і від якої майже всі отримали пам'ятні знаки на своєму тілі; і залога, яку росіяни у вигідний спосіб перекинули були до Полтави. Увесь перебіг подій, що проростав із цього, та несприятливість для шведської армії, Мазепа сподівався відшкодувати підтягненням запорізьких козаків. У згоді з відданим йому Гордієнком він знову спрямував у добре річище перервані російським посольством переговори; і на згаданий вище письмовий запит запорожців від 12 березня 1709 р. (бо вони вдали, що перший Маніфест, яким Мазепа запрошував їх до участі у своїх намірах, нібито був перехоплений росіянами) Мазепа відправив одного з своїх найкрасномовніших старшин і генерального суддю, який змалював їм таке: цар нібито хоче всіх козаків, а особливо січовиків, придушити й усунути як розбійницьку банду; а от Карл XII, мовляв, прийшов, щоб знайти росіян як ворогів у їхній власній країні, але не заподіяти чого-небудь лихого козакам як своїм друзям. Відтак зразу ж було сказано, що подаровані царем 60 000 гульденів начебто були відібрані в одного козака у Глухові, тобто вони [козаки] не визнавали їх [гроші] подарунком, а грабунком, який цар витиснув з одного свого побратима, щоб піднести іншому. Бо ж хан також надомлював їх, щоб ставали на бік Мазепа³⁾. Тож вони направили королю формальне союзницьке послання, яке він милостиво прийняв 19 березня 1709 р. і залучив їх до кавалерійського реєстру. Тут вони начебто повелися так розгнуздано й ненажерливо, що довелося докласти зусиль, аби утримати їх у тверезості бодай півдня, протягом якого вони мали зробити візит до короля, який не любив бачити перед собою п'яних. І лист кошового до короля було складено в такому дикунському стилі, що його довелося попередньо змінити, перш ніж його було передано королю. Після того, як ці посланці отримали попереднє рішення, яке їх задовольнило, Гордієнко відвідав Мазепу 26 березня. Опис церемоніалу⁴⁾, що спостерігався при цьому, може посприяти визначенню, наскільки далеко заходила незалежність кошового від загальнокозацького гетьмана. Коли Гордієнко

в'їжджав верхи у двір, то найзнатніші козаки, які мали його приймати, стояли зовні, у переддвір'ї, де бунчужний {Vorreuter} Гордієнка, який тримав його бунчук, або кінський хвіст, схиляв його донизу, що мало означати водночас привітання й засвідчення шани. Мазепа стояв у кімнаті перед столом та мав при собі свої клейноди. Після низького уклону та схиляння бунчука Гордієнко виголосив таке звернення: «Я та Запорізька військова влада — ми дякуємо Вам як гетьманові України, що Ви без своєкорисливості або інших намірів хочете вивольнити нашу Батьківщину від росіян. Ми налаштовані слухатися Вас в усьому, що Ви накажете для цієї потреби. При цьому уклінно Вас просимо, щоб Ви прийняли на себе цей тягар. І позаяк ми також готові заприсягтися Вам у вірності й надійності, то вимагаємо, щоб Ви нарешті навзаєм поєдналися з нами для оборони нашої Вітчизни порадою й чином». Мазепа запевнив, що він готовий заприсягтися перед ними у вічній приязні та єдності, причому вони мали б за те завдячувати йому, літньому чоловікові без жінки й дитини, що він не проводить вечір свого життя у спокої, а навпаки — намагається відвернути їхне знищення, яке цар має на думці, і т. д. При цій урочистій бесіді були присутні всі запорожці, бо їхня свобода та їхня влада, за їхніми ж словами, ґрунтувалися на тому, що вони поділяли зі своїми старшинами всі обговорення, і [вони] привернули увагу до того, що при щасливому чи нещасливому наслідкові вони ж не мають нічого відбирати із заслуг одне одного, чи дорікати одне одному. Між іншим, тут вони також показали взірці своєї неотесаності, що виходила з їхнього способу життя³⁾. Мазепа дав велике частування для Гордієнка і його запорізьких офіцерів. Упродовж трапези все йшло порядно: вони засвідчували велике благоговіння перед Мазепою й дуже багато говорили про свою вірність та стійкість. Коли ж пани офіцери, захмелілі, повиходили геть, то у своїх квартирах вони почали запаковувати та брати із собою те, що їм здавалося пригожим. Управитель шляхетського двору, так само напідпитку, почав із доріканням запитувати: чи прийшли вони грабувати й плюндрувати, як це вони взагалі звикли? Таких промов не терпіли ніякі запорожці: вони поскаржилися на це кошовому Гордієнку, який розцінив себе зневаженим і запідозрив, що буцімто сам Мазепа намовив управителя, аби той насварився на запорожців. Мазепа справді змушений був вибачитися й віддати управи-

теля їм на поталу, якому один із його ворогів через стару ненависть застромив ножа у груди⁴⁾.

28 березня Гордієнко дістав аудієнцію також у короля та був обдарований разом зі своїми офіцерами. На їхню вимогу король мусив зазначити у відкритому листі, який було зачитано перед усіма, що цей дарунок призначено, власне, тільки для офіцерів: бо інакше посполита юрба забажала б, щоб цей дарунок, як і загалом дарунки або здобич, був розподілений рівними частинами. Головні пункти обопільного союзу були такі: король бере під оборону Мазепу, Гордієнка та підпорядковане їм угруповання; ні на який мир, ні на яке перемир'я не можна було погоджуватися без залучення їх усіх; і про жодну іншу умову не можна домовлятися, окрім тієї, що Україна визволяється з-під російського панування, повертається до своїх давніх вольностей. Об'єднані козацько-шведські армії не повинні заподіювати шкоди одна одній, не чинити перепон; жителям країни має бути дано вказівку щодо забезпечення військ продовольством у мирний час, військам — щодо воїнської дисципліни тощо. Ще того самого дня запорожці зібрались у грецькій [православній] церкві в Будищах {Budiczin}, щоб присягнути на цей союз: спочатку склав присягу кошовий, потім — писар і старшини; потім усі вони вчинили хресне знамення й поцілували Євангеліє та Розп'яття. Ще того самого дня вони попрощалися з Карлом XII і невдовзі розпочали військові дії проти росіян тим, що здобули гору над трьома їхніми полками, котрі під командуванням генерала Камбеля {Cambel} повинні були розірвати епільнність між Січчю і шведським військом.

Підхід 8 000 запорізької сіроми, з яких 3 000 відразу стали на поле бою, долучившись до шведських військ, відчували росіяни дуже болісно і доклали всіх старань, щоб дати цьому зворотний хід. Лютеранський генерал-лейтенант Кьонне на російській службі приписував січовим козакам таке: з долі Батурина, Ромена та інших зруйнованих росіянами міст вони, мовляв, могли зробити цілком достатній висновок, якими німецькими були шведи в їхній обороні. І це, мовляв, безбожно, що вони допомагають язичникам — настільки релігійна ревність загубилася у службовій ретельності — проти православних християн. Нічим не менш поблажливий обмін посланнями виник через січових козаків між Карлом XII і Меншиковим. 6 квітня останній забажав від Січі обрати нового кошового, який по тому мав стати заручником поряд

з іншими офіцерами, за умови чого цар хотів розщедритися на милість та дарунки. У протилежному разі вони мали б остерігатися погибелі і остерігатися тим швидше, що король Швеції буцімто попросив миру в царя. 11 квітня він [Меншиков] видав інший рескрипт, яким відраджував жителів триматися сторони еретика короля та зрадника Мазепи. Король Швеції — то, мовляв, безбожний владар тощо. Карл на те застеріг їх подібним рескриптом: не вірити Меншикову, який хотів бути князем і все ж таки не соромився поширювати брехню під своїм ім'ям. Хоча цьому чоловікові було зовсім не в новину писати фальшиві листи, а саме одного разу — що запорізькі офіцери нібито скаржаться на шведів, а другого разу — що запорожці начебто лайливо пишуть про шведів. Цим-бо ж він [Меншиков] хотів роз'ятрити чвари між двома націями. Сам цар, мовляв, уже часто робив йому, Карлові, мирні пропозиції, але завжди неприйнятні: він начебто обіцяв забезпечити їхній спокій та їхні вольності назавжди, навіть після того, як він покине буде країну. Закид у еретицтві — то напускання туману: він [Карл] не заважає нікому й не змінює нічого в релігіях; цар же, навпаки, дозволяє будувати католицькі церкви й нещодавно лише відправив посланців до Риму і т. ін.

Тим часом усе ж таки саме це приєднання січових козаків складало велику частку того вирішального кроку, що призвів Карла XII до його поразки. Граф Піпер та деякі військові знавці радили: оскільки не можна ні Гадяч, ні Ромен зробити зручними гарнізонами, а татар спонукати до підтримки, — то армія мала б обернутися до Дніпра, започаткувати спілку з Польщею та привернути на свій бік легку польську кінноту; всупереч цьому Гордієнко та запорожці бралися швидким наскоком завоювати Полтаву, з якої король відтак міг би зробити найкращий гарнізон; завдяки цьому завоюванню такого населеного міста й місцевості стався б приплив нових підкріплень до армії; але водночас було б забезпечено вільний шлях та сполучення між Січчю й армією. Остання пропозиція видалася королю набагато прийнятнішою вже тому, що відступ до Дніпра мав би вигляд, подібний до втечі; потім він вірив, що після завоювання Полтави все ще зможе встановити спілку з Польщею, а татар — усе ж таки нарешті спонукати до відправлення допоміжних військ. До того ж уже й запорожці показували ознаки небажання [воювати] через переважання російської армії: по-

дібний до втечі марш до Дніпра цілковито їх розбив би і роззброїв би. Між іншим, і не хотілося, щоб найкраще сприяння та слава були надані запорожцям, — як висловлюється біограф князь Віртемберг: унаслідок не наскоку, а справжнісінької облоги мала б упасти фортеця. 4 квітня її було оточено і з поганим наслідком утримано в облозі аж по самісінький червень. У той час як січовики тут спочатку дуже охоче прислужувалися в шанцях, росіяни скористалися з їхньої відсутності та вислали генерал-майора Яковлева з поважною силою із завданням: зруйнувати Січ на струмку Чортотлик. Яковлев при цьому використав послуги козака Галагана {Gelagan}, який сам колись був кошовим і знав усі дороги та стежини. Отже, 19 травня⁹ завдання було повністю втілено у реальність: Січ спалено і зруйновано; усіх козаків, яких застали, — вбито: адже більшість їх були відсутні при облозі Полтави, або ж вони якраз повтікали туди. На цю звістку запорожці, особливо після бурхливого ворожого випадку 26 травня, стали набагато вайлуватішими в облозі, лише насилу їх удавалося заганяти в шанці, і врешті-решт вони почали вголос скаржитися: чому ж усе-таки весь час туди відряджають їх, а не шведів? Вони ж бо не раби останніх!

У бою під Полтавою 27 червня 1709 р. Мазепа з козаками був призначений прикривати артилерію і з нею підтримувати наступ на російські окопи; коли ж, однак, через міцність окопів, численність гармат та військ штурм провалився, то король разом із Мазепою мусили вдатися до втечі на якійсь колясці. 12 липня переправилися через Дніпро, причому вправність козаків у плаванні стала в дуже добрій нагоді шведам. Вони роздяглися зовсім догола, позаскакували на своїх неосідланих коней, приманили їхнім голосом більше інших коней до переправи; і коли кінь, на якому вони пливли верхи, втомлювався, то вони «спішувалися», пливли поряд, але завжди тримали його за вуздечку. Деякі козацькі жінки їхали при них у візках; проте шведам були важливіші дві маленькі діжечки, заповнені дукатами, що їх Мазепа взяв із собою, та знання пустельних [незаселених] рівнин, якими володіли він та його козаки. А от біля Очакова козаки були винні в тому, що турки, все ще озлоблені та ревниві до цієї нації, лише неохоче 15 липня допустили до себе через переправу 400 осіб як таких, що належали до почту короля, серед яких перебував Мазепа з кількома старшими офіцерами. 19 липня вже підійшли переслідуючі росіяни; шведи, які

ще перебували на російському березі, мусили здаватися в полон; але козаки, які втрапили в ту саму халепу, втекли в пустелю, з якою вони були доволі обізнані, і вимучені маршем росіяни їх якраз і не переслідували. 1 серпня, коли король уже був біля Бендер, він отримав звістку, що цар забажав від султана видачі Мазепи і сина його сестри Войнаровського, на що той, однак, великодушно відмовив. 22 вересня такий ненависний росіянам Мазепа помер, за шведськими повідомленнями, від старості, гіркоти й перенесених злигоднів пустельного мандрування; а за російськими або радше за донесеннями російських розвідників із Туреччини, — від отрути, прийнятої в Бендерах¹⁾. Це останнє наймовірне через те, що шістдесятидворічний²⁾ дідуган більшість часу, який він пробув у Туреччині, лежав у ліжку. Його тіло було поховане в Яссах, але прощання справили в Бендерах. Попереду йшли жалобні музики, потім прямував штабний офіцер, який ніс перед собою оздоблену коштовним камінням й перлами гетьманську булаву. Поряд із катафалком, у який було запряжено шістку коней, виступали козаки у кольчугах із шаблями наголо.

За труною йшли декілька козацьких жінок, які за слов'янським звичаєм голосили й причитали. Насамкінець прямували офіцери і обабіч їх — посполиті зі схиленими корогвами та зброєю долілиць, з якої вони врешті дали залп.

Коли одного разу вчення про політичну моральність, у якому Гарве, здається, ще не все впорядкував, буде цілком виправлене, і стосунки, в яких Мазепа перебував із Петром, та поведження останнього з першим будуть достатньо з'ясовані, — тоді історіограф зможе трохи вірогідніше судити, чи епітафія Мазепі має бути укладена на взірець Юдиної чи Помпеевої. Коли Мазепа відчував поведження, яке допори суперечило українським привілеям і святою присягою скріпленим «Статтям Хмельницького», настільки болісно, що він з огляду на ще інші обставини та на характер Петра побоювався ще лихіших втручань у них, які й сталися насправді, — так що шведські автори, певно, залишаться не єдиними, які підхоплять Мазепине виправдання щодо його відколу від Росії. Але його поведження із Самойловичем мені здається непростачним і само по собі видається достатньою спонукальною підставою більше підносити хвалу проникливому духові й розумові Мазепи, ніж його серцю.

§ 36. Пилип Орлик, гетьман після смерті Мазепи; відбудова Січі під татарською протекцією 1710 р. та убезпечення її завдяки турецько-російському мирові 1711 і 1712 рр. Росіяни залишають польську [Україну] та починають гноблення тогочасної [Лівобережної] України у 1713 і 1714 рр.

Ненависть, з якою Петро I переслідував усіх промазепинськи налаштованих козаків, не піддавалася описові. Всіх запорожців, які потрапили до рук у бою під Полтавою, бачили в околицях цього міста повішеними, заколотими списками, колесованими. Згідно з Шерером,¹⁰ козаки, які не могли втекти, гарячково вбиралися в одяг та перуки вбитих шведів, щоб бути взятими як шведи у полон, а не як козаки до колеса страти, — проте ніщо не допомагало. Коли генерал Левенгаупт біля Персволочної {Perewolotscha} здався в полон разом із тиловою заставою, то в 5-й статті він мусив заприсягтися видати царю всіх запорожців та заколотників. Згідно з генеральним указом Петра I, усіх запорожців, яких тільки вдавалося заскочити на російських землях, було повішено, що тривало далі й за Катерини I¹¹; і ще 1736 р. Юнкер зауважив, що спричинена Мазепиним заворушенням кривава різанина зробила дуже тоненьким стовбур козацького роду. На місце гадяцького полковника Трощинського {Proschtsinski}, який утік із Мазепю, був поставлений Іван Чарниш. Деякі підозрілі вищі офіцери, наприклад, Гамалія, Кандиба {Gamalej, Kandaba}, утримувалися в Москві немов бранці. Проте рештки цих бунтівливих козаків, які, як ми бачили, не змогли переправитися через Дністер {Dnestr} [насправді йдеться про Дніпровський лиман] біля Очакова, зійшлися в тому місці, де за 30 верст вище великого Дніпрового гирла в цю ріку впадає струмок Кам'янка, та збудували тут нову Січ під захистом татар, своїх колишніх найзапекліших ворогів, і під головним проводом гетьмана Пилипа Орлика, доти генерального писаря, якого король Швеції відразу після смерті Мазепи затвердив його наступником. Власне, цю посаду король пропонував нащадкові Мазепи, його племіннику Войнаровському. Вже раніше, коли король під Полтавою втратив свою касу і ще нічого не отримав на своє утримання від Порти, він позичав гроші в самого Мазепи. Це, а також те, що він прийняв із його

посмертної власності, складало разом 240 000 німецьких талерів. Він пообіцяв Войнаровському знову виплатити йому цю суму, а тим часом, у винагороду зробив його полковником. «Він запропонував його також козакам-відщепенцям, які залишилися при ньому, що вони мали б обрати його гетьманом; але сам Войнаровський не мав жодного прагнення цієї посади, яка нічого не означала, і спекався її грошима: адже щоб Орлик дозволив себе обрати, він дав йому 3 000 дукатів, а запорізькому кошовому, щоб той [Орлик] справді був обраний, — 200 дукатів. Нащадки цього Орлика ще живуть у Франції». Це — те, що зазначає пан Бакмайстер^{b)}. До останньої нотатки ми можемо долучити ще одну з Адлерфельда^{l)}: герцог фон Штенштіхт {*Stenstucht*}, французький генерал-лейтенант і близько 1740 р., комендант Гамбурга, одружився з однією з дочок Орлика, який ще приблизно в тому ж самому році перебував у Константинополі. Що сталося з кошовим Гордієнком — я ніде не знаходжу такого запису; але з певністю наводиться те^{m)}, що інший кошовий — Кость Деянков {*Kostjagor Dejankow*} [Енгелева плутанина, див. коментар] — утік із Мазепою до Бендер. Але Орлик був переслідуваний російським двором так само затято, як і сам Мазепа. Коли російський посол у Константинополі — Толстой — підкупом дивану домогся в січні 1710 р. аж того, що [коли] короля Швеції треба було вивезти з Бендер через Польщу, то було вилучено всіх поляків і козаків, які прямували були з ним у турецькі землі. Але, як відомо, король Швеції, особливо з допомогою кримського хана, зумів повалити великого візира й повернути диван таким чином, що він у грудні того самого року ухвалив розпочати війну проти Росії. Таким чином, отже, до лих нашестя сарани і чуми, які 1710 р. настигли спочатку Київ, а потім також інші міста, додалися ще злигодні війни. У березні 1711 р. Бутурлін і Скоропадський {*Skoropatski*} отримали наказ вирушити з вісьмома полками на Кам'яний Затон {*Kamennoi Saton*}. Скоропадський за цієї нагоди звелів сильним загоном російської армії ще раз зруйнувати Січ на струмку Кам'янці; хан же, однак, виділив для запорожців-утікачів надійну місцину біля Олешків {*Aleschki*}, на східному березі Дніпра, у тій місцевості, що мала однакову висоту з Перекопом. З однаково добрим успіхом російська армія відтісняла назад Орлика, який, щоб зробити чинним свій гетьманський титул, невдовзі після оголошення війни Туреччиною, здійснив вторгнення

в лютому із 40 000 татар під командуванням ханського сина Девлет-Гірея {Dowlet Gherej} і з 12 000 запорожців через Рашків [Жашків], Брацлав, Кам'янець {Raskow, Braclaw, Kaminiak}, у товаристві тридцяти шведських офіцерів, аж в Україну та у слобідські полкові області {die slobodischen Regimentsbezirke}; головна армія Петра по тому вирушила в Молдову, і Орлик прибув у липні 1711 р. з козацькими та шведськими військами до табору великого візира. Його мистецтво вмовляння корумпованого великого візира поступилося перед уміннями імператриці Катерини: він ще так дуже хотів зауважити великому візиреві, що являє собою старий кордон між російською Україною і відтепер татарськими васалами — запорожцями; яку силу-силенну людей та гармат цар звелів забрати із Запорізької області під час війни, — та на це він отримав лише пустопорожні відмовки, а 12 липня стався горезвісний Прутський мир. Згідно з ним, запорожці залишалися під кримським захистом; усю землю починаючи від річки Самара, заодно з фортецею Азовом, було відступлено туркам. Мир забезпечував січовим козакам також прибутки від перевізництва через Дніпро, які були залишені їм татарами замість усіх інших виплат; фортеці Богородицьку та Кам'яний Затон було знесено⁹⁾.

Тим часом у 1712 р. ще були великі сварки через цей укладений мир між Портою і Петром I. Останній не передав був достатньо вчасно фортецю Азов і не наказав достатньо вчасно знести Таганрог; це послугувало Порті приводом перед затвердженням Прутського миру наполягати на цілковитому відступленні України козакам¹⁰⁾ — позаяк, мовляв, воно також було обумовлене Прутським миром; — а в разі відмови — погрожувати новою війною. На цей пункт російські заручники Шафіров та Шереметєв {Schastrow und Scheremetew} не хотіли погоджуватися і звернулися до англійського та голландського міністрів — Роберта Саттона та Якоба Кольєра {Robert Sutton und Jakob Collyer}, завдяки заступництву яких, як і завдяки здійсненню передачі та заднім числом знесенню фортець Азов і Таганрог, а також завдяки російським грошам 16 квітня відбулося тлумачення Прутського миру¹¹⁾. Першою статтею вимагається, щоб цар за тридцять днів після затвердження цього трактату вивів війська, які він мав по цей бік, а впродовж трьох місяців — ті, котрі [розташовувались] по той бік, у Польщі, і надалі щоб не втручався у справи Польщі. 3-тя стаття

дослівно звучить у перекладі таким чином: оскільки укріплення Київ, яке розташоване на цьому боці Дніпра, паланки (тобто передмістя, ошанцьовані палісадами) з належними ним угіддями та козаки та їхні угіддя по той бік Дніпра перебувають у володінні московського царя, — то вони мають також за своїми старими кордонами залишатися у володінні цього царенка, зате московський цар має бути цілковито позбавлений козаків по цей бік Дніпра, належних їм угідь, укріплень та паланок, а так само й Січі, яка розташована на Дніпрі по цей бік ріки. Козацька нація, яка залишається на боці царя, не повинна заподіювати ніякої кривди, ані шкоди прямо чи не прямо щодо цього трактату на боці кримських татар або ж [щодо] інших країн та підданих, які залежать від цієї імперії, і, таким чином, якби поіменована нація вчинила якусь дію проти цього трактату, то цар має її покарати та припинити подібні безчинства, не зазнаючи дорікання, що то — козаки, а не московити. Так само однаково й козаки, які перебувають на боці Порти, не повинні сміти заподіювати ніяку кривду ані московитам, ані козакам, які залишаються на боці царя, а якби вони вчинили якусь дію щодо цього мирного трактату, то Порта має дати їх приборкати. — Наступного, 1713 р. Порта мала з польськими посланцями суперечку за шмат України, але зважено було тільки на грошові дарунки для дивану, і коли вони надійшли, то все лишилося по-старому⁴⁾. Ця турецька наполегливість, на яку поляки відтак спиралися на сеймі, усе-таки дала їм урешті-решт у такий спосіб те, чого не можна було ні отримати, ні домогтися ніякими проханнями та вимогами з польського боку: відступлення росіянами Польщі, особливо України та укріплення Біла Церква на початку 1713 р. Тепер польські магнати та шляхтичі повернулися до володіння й користування своїми рясними маєтками і — навчені досвідом — більше не допускали й гадки, щоб поселяти козаків у польській Україні. Отак і губиться цілком історія польської України в історії Польської, а найостаннішим часом Російської імперій, — оскільки диван, як здається, у зручний та щасливий для Росії спосіб розучився системи північного врівноваження, яку він так досконало знав у 1712 р.

Орлик зі своїми козаками, які не брали участі також у спротиві короля Швеції під Варніцею проти висланих на його знищення турків⁵⁾, сприймався в Бендерах прихильно. За деякими повідомленнями, він там одружився з туркинею і погодився на обряд обрізання. У росій-

ській же Україні, куди Шереметев за царським указом вже на початку 1712 р. мусив перевести більшість полків із Польщі (однак ще із залишенням невеликих залог у деяких місцях), уперше, згідно з літописом, сталося так, що російські війська зайняли зимові квартири, причому місцеві жителі — як виразно повідомляє літопис — за згодою гетьмана Скоропадського безоплатно забезпечували продовольством та фуражем як солдатів, так і коней.

Зрештою, Шереметев до 1715 р. залишався в Україні, де він, згідно з його біографом⁸⁾, завдяки добродійності став загальним улюбленцем: «...бо ж він як такий, що часто перебував там у своїй молодості, завжди добре сприймав слушні вимоги малоросіян. Це визнавав малоросійський гетьман Іван Скоропадський і вважав за свій обов'язок ще перед Прутським походом на благо козацької громади забажати [звання] фельдмаршала; скористатися із затверджених для них Петром Великим прав та вольностей. Це мало здійснитися в той спосіб, що гетьман поступався йому маєтком у тамтешніх полках на правах спадщини та власності, і на це монарх давав свою згоду. Для цього було обрано розташований у Чигиринському полку потойбіч Дніпра клаптик Смілу з усіма околицями та прибутками, а у виданому задля цього в Лубнах універсалі від 20 лютого йшлося, що Малоросія має завдячувати Шереметеву, який, мовляв, уберіг її від занепаду. Оскільки, проте, після Прутського миру більшість людей, які мешкали потойбіч Дніпра, переселилися на другий бік цієї ріки і через це також місцина Сміла втратила жителів, то невдовзі по тому, щоб надолужити цю втрату, гетьман дав фельдмаршалові із зазначенням дати «Глухів, 6 серпня 1712 р., два села у Прилуцькому полку, Вільшану в ротному окрузі цього полку та Гмирянку {Ghmigawka} в Ічнянській сотні [букв. — ротному окрузі], і ще село із церквою Хорошки {Ghoroschewka} у Глинській {Ghlinkischen} сотні Лубенського полку. Фельдмаршалового сина, який народився 26 лютого 1713 р., хрестив гетьман Скоропадський».

Наскільки згубною для блага України була така поступливість Скоропадського, засвідчують наступні слова щирого Вебера:⁹⁾ «Оскільки при зміненому статуті царських військ більше немає такої вже нагальної потреби в козацькій службі, то їх залюбки звідти звільнили б (особливо через те, що тепер вони не могли нараховувати понад 30 000 осіб) і перевели б на російські засади, якби не вимушене зане-

покоєння, що вони повернуться через Дніпро на польський кордон або навіть через ріку Дон [Дніпро] до татар, тим паче що вони там татар завжди називають братами, у разі чого не лише ця гарна земля спорожніла б та стала пустою, але й через їхнє очільництво та посилення треба було побоюватися татарської навали. Позаяк зважитися нині на це російському урядові видається надто небезпечним, то він намагається повністю впокорити їх в інший і м'якший спосіб: адже цьому було покладено добрий початок, коли їх не лише змусили надавати квартири більшій частині російської кавалерії від турецької битви й донині, але й поштовими кінями, котрі щомиті залучаються та ніколи не оплачуються, настільки поруїнували їхню країну, що віднині Україна не скидається й на тінь від себе колишньої». У «Додатках» до «Новоперетвореної Росії»⁴¹ пишеться, що забезпечення шістьох укомплектованих кавалерійських полків покладається на кошті звичайних і тривалих коронних прибутків від Малої Росії.

Як дуже Петро I усе ще недовірливо ставився до козаків, з'ясується також із того, що, коли 1714 р. колишній прилуцький полковник Дмитро Горленко та його зять Бутович, потім — Орликів писар Іван Михайлович, потім — Михайло Ломинський та канцелярист Антонович об'явилися в російських посланців у Константинополі — Шафірова {Schassirow} й Толстого та отримали через них від Петра I дозвіл повернутися на свою Батьківщину, то хоч вони й дісталися безперешкодно у Київ і Глухів до гетьмана Скоропадського, та все ж невдовзі після того змушені були мандрувати до Москви, у щось подібне до вільної в'язниці, і там дістали від державної скарбниці своє утримання. Зате Гамалія і Кандиба 1714 р. були Москвою звільнені.

§ 37. Титулами, одруженням Меншикова, новозаснованою Військовою канцелярією, будівництвом [оборонних] ліній і каналів у 1714—1721 рр. козаків готують до втрати вольностей, забезпечених договірними умовами. Заснування Малоросійської колегії і смерть Скоропадського в 1722 р.

Нові маршові переходи росіян через Польщу, спричинені триванням Північної війни, спонукали Порту до того, що вона наско-

ками татар немовби нагадала про точне дотримання миру. У 1715 р. Скоропадський мусив перезимувати в Гадячі, бо навкруги займалися розбоєм татари і Орлик, який користався з нагоди. Під 1716 р. знаходимо в літопису спочатку генерал-хорунжого, або генерал-фенриха [прапорового генерала], посадовий обов'язок якого полягав у тому, що він зберігав головний прапор війська⁹⁾. О цій порі, як здається, з'явилися також генерал-бунчужний, або генерал-носій кінського хвоста; під його проводом служили «військові товариші», або офіцери від артилерії, які не підпорядковувалися полковому командуванню й отримали також назву «бунчукові товариші». «За малоросійським державним календарем¹⁰⁾ то було не дуже довго, від започаткування цих посад, оскільки в Малоросії зміна найважливіших місць ще залежала від волі збройної сили. Вони перші за рангом після полковника і в мирні часи використовувалися для деяких справ, а так само під час миру вони перебувають безпосередньо під керівництвом гетьмана, — докладніше описує їх пан придворний радник Шлецер у «Додатках» до «Новоперетвореної Росії»¹¹⁾. — Ад'ютантами гетьмана є бунчукові товариші, які хоча й молодші званням від полковників, але все ж таки претендували навіть на те, щоб братися до уваги при виборах гетьмана. Без «височайшого» затвердження вони призначаються самим гетьманом довільним числом і являють собою власне охорону кінського хвоста [бунчука] як польового прапора малоруської нації». При цьому також зауважується, що гетьман також міг тримати власну національну артилерію. Видно, що всі ці титули були вигадані тільки росіянами та Скоропадським, щоб забезпечити та міцніше прив'язати до себе своїх прибічників, а отже — мати змогу тим певніше уярмити простого козака.

Генеральний хорунжий Іван Сулима, який, між іншим, дав нам привід для цієї нотатки, мусив вирушити 1716 р. з декількома 1000[-ми] чоловік, щоб під Царичиним побудувати [оборонні] лінії проти Кубанської орди та від проміжку до проміжку спорудити вежі. Бо ж Петро вже утвердився в думці за допомогою цих ліній, які прилягали праворуч до Дніпра, а ліворуч — до Дінця й мали простягатися на 100 французьких миль, прикрити свою імперію з півдня, тоді як на півночі він силкувався її розширити; але здається, що стосовно багато чого іншого й потрібного, що йому треба було зробити, він залишив усе

у спокої за станом робіт 1716 р. У 1716 р. цар у своїй подорожі за допомогою горезвісної поступливості Гамбурзького магістрату наказав схопити Войнаровського й відправити на заслання до Якутська у Сибір. Цей молодий чоловік скрізь зробив великі трати з Мазепиних коштів та обертався в колах найзначніших осіб, серед інших також із графинею гамбурзькою Кенігсмарк, уславленою як кохана короля Польщі Августа, як його посланниця до Карла XII та як мати графа саксонського Морітца. Деякі, хто не знали його роду, називали його графом. Після того як він покинув турецьку область, він жив у Відні й Бреслау [німецька назва польськ. м. Вроцлав. — *Заувага перекладача*], а незадовго до його потрапляння в полон він прибув до Гамбурга, щоб звідти подорожувати до Швеції і там зажадати назад борг (який ми згадали вище) від короля Швеції. Петро Строгий, який уже в Копенгагені отримав звістку про це, наказав 21 серпня своєму резидентові Беттіхеру в Гамбурзі вимагати від магістрату його видачі. Беттіхер, який мав при собі команду гамбурзьких солдатів, 12 серпня у провулку без утруднень узяв Войнаровського під арешт і доправив у будинок резидента. Щоб прийняти його собі, фельдмаршал граф Шереметев улаштував так, що на кордоні Гамбурзької області також стояв військовий загін від дивізії князя Репніна. Але оскільки зі шведського боку справу магістратові було подано так, ніби Войнаровський не є російським підданим, а радше перебуває на шведській службі; і оскільки, більше того, ще й магістрат отримав від віденського двору (заслужений) доказ, що він [магістрат], мовляв, своєю згодою на його [Войнаровського] арешт порушив нейтралітет Німецької імперії щодо воюючих держав, — то його видача затяглася в часі. «Проте правдиве сповіщення про всі стосовні його обставини, дозвіл опитати його депутатами магістрату; його власне бажання отримати змогу 24 листопада, в день іменин імператриці Катерини I, особисто попросити свого істинного (?) пана [Петра I] про пощаду й прощення (?), можливо (певно, найбільше) — перебування Петра і його армії поблизу міста спонукали нарешті магістрат задовольнити вимогу російського монарха»⁹⁾. Якби ж то нам повідомив пан Бакмайстер про судовий допит Войнаровського від 25 листопада 1716 р., про Мазепине зрадництво та про його власні походеньки з архівних писань, що їх той навводить! У 1736 і 1737 рр. Г. Ф. Міллер ще застав бідолашного молодика

в Якутську, але вже здичавілого, непридатного для свого товариства, він забував мову, спосіб життя та навички. Після повернення Петра з другої подорожі, котру той як державний діяч здійснив був по Європі, гетьман разом із чернігівським полковником Полуботком, та з лубенським полковником Андрієм Марковичем, та із Семеном, генеральним писарем, 1718 р. поспішив до Москви, щоб зичити царю щастя. Із Москви вони попрямували за царем до Петербурга, щоб розділити з ним радість його новим тамтешнім спорудам. Тут вони спостерігали страти, що супроводжували смерть царевича Олексія. Архієпископ [митрополит] Київський Іоасаф Кроковський {Joseph Krokowski} так само був покликаний до Петербурга, але помер під час подорожі від добровільно прийнятої отрути та підтвердив тим самим підозру змови із царевичем. Однак головним наміром у цій подорожі було прикувати Скоропадського до [царського] двору зав'язуванням сватальних стосунків між ним та царським міністром Петром Андрійовичем Толстим (який також дав скористатися собою при вбивстві царевича). Якраз восени до Глухова прибули секретар Михайло Шафіров та ще один інший, а крім того — Іван Петрович Толстой зі своїм братом Петром Петровичем Толстим, останньому з яких, власне, й судилася в дружини Юліана — дочка Скоропадського. На весілля завітали генерал-майор фон Вейсбах і князь Кантакузен (Димитр.[о] Кантемир) {Fürst Kantakuzen (Demetr. Kantemur)}, разом із яким Петрові так само перепало в Молдові, як Карлові XII в Україні з Мазепою, і якого, між іншим, Петро I обдарував гарними мастками в Україні².

У 1720 р. князь Олександр Меншиков з усією своєю домівкою вирушив до України³. Ще взимку в Шестовиці {Scheptasna} над рікою Десною, а на Великий піст у Гадячі йому прислужував гетьман з усіма старшинами та полковниками, і вони вели перемовини про провіант для драгунських полків. 10 квітня генерал-фельдмаршалові князю Меншикову, який з усією російською кавалерією стояв в Україні, було надіслано наказ: для більшої певності проти висадки, яку, за чутками, шведи намірялися здійснити в Курляндії, розподілити кавалерію — тільки-но з'явиться трава в полі — частково до Смоленська, частково в околиці Стародуба, частково до Лівонії неподалік Риги, ^{b)} — через що Україна позбулася частини свого тягара. Тим часом на неї тиснув інший — через самого Меншикова. Він отримав був у дарунок від

Скоропадського доти належний тому маєток Почеп у Стародубському полковому окрузі, але невдовзі він розпочав чвари з козацькими сотнями під Мглином та Бакланом {Maglinsk und Buklansk} тим, що хотів підпорядкувати козаків, як ніби посполитих або селян, усім підданським обов'язкам. Це якраз ішло врозрід із «Пунктами (Статтями) Хмельницького», і сам гетьман мусив утрутитися у справу та подати щодо цього чолобитні царю. Упродовж цього року Скоропадський із деякими старшинами та бунчуковими товаришами з'їздили до Ніжина на введення його зятя Толстого на посаду ніжинського полковника (лихий приклад проникнення росіян на українську службу), а звідти — гендо Прилук {Priluzk} та знову до своїх маєтків. Під час його відсутності (за іншими повідомленнями^c) — через подагру Скоропадського) у його канцелярії сталися зловживання; і тому він отримав датований 17 листопада 1720 р. строгий царський указ, у якому йому зауважувалося, що він при хворобі та [своїй] відсутності довірив печатку своїм канцеляристам і що приймає до них людей без розбору. Один із тих — Григорій Михайлов — був навіть відправлений на заслання до Казані, бо він, мовляв, уже служив Мазепі та Орликові і видавав такі маніфести, які йшли всупереч інтересам царя^d. Крім того, було засновано під головуванням писаря власну Генеральну військову канцелярію у власній будівлі, а її правочинність визначено в той спосіб, що, позаяк уся нація поділяється на 4 класи [стани] — шляхту, козаків, міщан і посполитих, або селян, — правосуддя має здійснюватися для двох перших класів у полковій канцелярії за Польськими статутами, а для останніх — магістратом за магдебурзьким правом, звідки всі вони повинні були мати право апелювати до Генеральної військової канцелярії і так далі — до гетьмана, нарешті — до самого імператора.

10 вересня 1720 р. було укладено ще й Ніштадтський мир та встановлено загальну амністію. І тут також ненависть Петра I настільки позначилася утиском козаків, які пішли за шведською зброєю, що їх разом із тими поляками, які вчинили були те саме, вилучили із благодіяння загального заради забуття скоєного. В 1721 р. сталося вперше, що 12 000-м козаків було наказано вирушити в похід під проводом чернігівського полковника Полуботка, лубенського полковника Марковича та під проводом генерального хорунжого Івана Сулими (який по дорозі помер) та копати Ладозький канал: щоб їм,

які присягали воювати за Росію, а не копати канали, при цьому тяжкому копанні та й загинути — і це, як повідомляє Бюшінг, траплялося часто. Як відомо, в 1721 р. було запроваджено регулювання російського духовництва та заснування Священного синоду. Тому єпископ Переяславський Шумлянський та інші знатні духовні особи мусили подорожувати з Києва до Москви, щоб там підписати підпорядкування цим розпорядженням та синодальній колегії. 1722 р. Чарниш {Tschernak}, полтавський полковник, мусив із 10 000-ми козаків змінити Полуботка на копанні Ладозького каналу. Імовірно, ані побажання щастя з нагоди славного миру та з нагоди прийнятого імператорського титулу, ані також учинене ним, а відтак і всією Україною підтвердження присягою закону про престолонаслідування не було єдиною кінцевою метою, чому Скоропадський із деякими старшинами та з бунчуковими товаришами поїхав у Москву до царя. З огляду на його скарги щодо Меншикова він справді одержав імператорський присуд: щоб Меншиков не міг володіти земельним маєтком із більшим правом, аніж ним володів дарувальник Скоропадський, і що він, отже, не може ані змінювати меж, ані обкладати козацькі подвір'я селянськими повинностями. Що ж до інших скарг, які він, зокрема, нібито подав був проти робіт на каналі, то він не лише не отримав розради, а й навпаки — царський указ, у якому немовби з пошани до літнього Скоропадського та задля полегшення адміністративних повинностей було наказано заснувати Малоросійську^{е)} колегію, яка мала складатися з російського бригадира Степана Вельямінова, як директора, та чотирьох російських гарнізонних офіцерів, і так само з малоросійських членів дотеперішньої Генеральної військової канцелярії. Великоруські члени її [колегії] сиділи по праву руку, а малоросійські — по ліву. Вони поєднали, згідно з літописом, всі повноваження вищого апеляційного та фінансового відомства, котре мало збирати данину для царської скарбниці.

Щоб скласти собі уявлення про цю данину та про скарги росіян щодо неї, то треба завжди мати на увазі чотириразовий поділ нації. За прадавнім устроєм України, усі селяни (за винятком 10 000 селянських дворів, що завжди належали гетьманові як відомча власність [посадова власність] {Amts-Eigenthum}) підпорядковувалися самому тільки царю і обкладалися незначними податками, тобто були просто селянами царя

{Cron-Bauern} (а отже, дарування деяких маєтків приватним поміщикам в Україні було незаконною новацією за Скоропадського). Тільки від самих селян стікалися надходження до коронної скарбниці: ці надходження були обмежені в усталеному за Хмельницького використанні; і задля їх розподілу, згідно з особливою статтею [угоди] гетьмана Богдана Хмельницького від 26 лютого 1654 р., було постановлено призначити міських старост {Stadtvögte}, градоначальників {Bürgermeister}, міських радників {Rathsherrn} та лавників {Lawniken}, або ж засідателів {Schöpren}, від яких наставлений царем чиновник мав їх [надходження] оприбутковувати. Вони полягали ось у чому:

1. Млинові збори {Mühlkarpen} з усього збіжжя, яке мелеться в сільських млинах (за винятком шляхетських та козацьких млинів).

2. Кошти за горілку та мед — за всю горілку та мед, які споживаються на селі.

3. Незначне мито з чужинецьких купців, які приїзять у Малоросію.

4. Кошти за мости та греблі (це, здається, пізніше запроваджені податки).

Напевне пізнішими обов'язками українських селян були такі:

aa. Забезпечення військ продовольством та квартируванням, про що ми згадували.

bb. Данина медом і тютюном, яку було накладено Скоропадським, але грамотою сенату від 13 листопада 1722 р. скасовано, [проте] знову впроваджено Петром I.

cc. Податки з розкольників слобід.

dd. Тарифне мито на товари, що вивозяться і ввозяться.

Цілковито відмінними від цих царських надходжень є гетьманські — вони склалися:

1. З частки від мита. Його за російського уряду було встановлено у 2 відсотки від вартості товару.

2. З посадових маєтків, які склалися приблизно з 10 000 селянських подвір'їв та міст Батурин і Почеп, після того як відпав Чигирин.

Мазепа, крім того, ще й оволодів певними орендними надходженнями, які, однак, робили гетьмана надто багатим та надто небезпечним і цілковито припинилися за указом Петра I в 1708 р.

Каса, з якої оплачувалися старшини та вищі офіцери, а також домашні війська гетьмана, або ж Військовий скарб, мала такі надходження, що перебували під управлінням старшин:

1. Кошти з горілчаних буряків та качанів {Kolben}.
2. Зі смоли.
3. З горілчаних гуралень.
4. З мірки збіжжя.
5. Кошти з мостів та перевозів.
6. Річна данина з муніципальних сіл {Rathsdörfer} та зі свійського молодняка.
7. З ярмарків.
8. Внески збіжжям від кожного полку.

Нарешті, міські каси, які управлялися не козаками, а міщанами і використовувалися тільки для громадських міських потреб, поповнювалися з таких джерел:

1. Вагових та мірних коштів.
2. З коштів візницьких та гужових промислів.
3. Млинових зборів {Mühlkarpen}.
4. Акцизів на мед, пиво, солод та хміль із тих, які в шинках продають напої.
5. Льохових зборів.
6. Перевізницьких коштів.

Козак нікому нічого не платив, а був зобов'язаний до стройової служби і мав привілеї шляхтича {Edelmann}. Якщо ж козак продавав, здавав в оренду і віддавав під заставу своє подвір'я, що йому вільно було робити за правами шляхтича, то він втрачав свою спроможність до стройової служби і через бідність ставав оброчним посполитим {zinsbarer Pospolitek}, який більше не міг продавати свою землю. Кожний полк складався зі стількох козаків, що в кожній сотні, згідно з останньою ревізією, є козацькі подвір'я (як російська політика через зубожіння козаків посприяла зменшенню їх кількості та збільшенню посполитих — див. вище у Вебера). Кожне із цих подвір'їв у разі необхідності мусило надати для стройової служби обмундированого й кінного козака, який у мирні часи жив із ріллі та плуга, а у воєнні часи утримувався короною.

До гетьманської влади, крім права над життям і смертю, належало ще й таке: він викликав генеральних старшин, полковників та інших

старшин — а саме одного з трьох довільно вибраних — та видавав йому посадовий патент {Charakter-Patent}. Однак про генеральних старшин і полковників після здійсненого призначення він мусив доповідати імператорові. Мазепа під назвою сердюків мав дуже поважну лейб-гвардію — її Петро I більшою частиною скасував 1708 р.¹⁾ та залишив усього лише один полк солдатів {Scholdaken}, або ж стрільців, який складався не з певної кількості особового складу, а всього тільки із самого командування та займав сторожі у Глухові, крім того — три полки компанійців, оплачуваних із Військового скарбу.

Відтак Малоросійська колегія мала намір зайняти посади полковників і старшин уродженими росіянами, перевести прибутки Військового скарбу, міст і окремих полковників на царський рахунок та поставити все на засади злиденного російського жалування²⁾. Після оголошення [про створення] цієї колегії цар також віддав наказ Скоропадському, який перебував у Москві, щоб ще в цьому ж самому 1722 р. імператора у Перському поході супроводили 10 000 козаків, командування над якими мав би здійснювати миргородський полковник Данило Апостол. Ці війська використовувалися не так для війни, як для того, щоб заснувати фортецю Святого Хреста на річці Сулак, яка мала б отримати і козацький гарнізон.

Із цими новаціями Скоропадський повернувся з Москви до Глухова, де він невдовзі по тому 3 липня й помер. Коли геній українських привілеїв плаче на його могилі, яку він знайшов у кам'яному Гамаліївському жіночому монастирі, збудованому ним самим та його дружиною, — то це не за втратою його, а радше за нагодою, яку його смерть надала навіть для скасування гетьманської посади. Тільки-но козаки намірилися обрати нового гетьмана, як надійшов указ такого змісту, що, мовляв, до подальшого наказу виконувати обов'язки гетьмана має Павло Полуботок, чернігівський полковник, разом зі старшинами.

§ 38. Незайнята гетьманська посада з 1722-го по 1727 рр. Операції Малоросійської колегії. Ув'язнення за часів Петра I членів козацької делегації, які скаржилися проти цього. Пом'якшення, але й часткове пожорсткішання порядків за правління Катерини I, заведених Петром I в Україні

До чого воно, власне, велося далі з оцим відсуненням виборів гетьмана — з'ясувалося вже 20 липня. Бригадир, з 1720 р. генерал-лейтенант Вельямінов прибув, організував нову колегію і всілякі нові податки, як їх Петро I запровадив у Росії, розпочав насаджувати також в Україні: без розрізнення стану селян, міщан і козаків. Так, наприклад, як ми довідуємося з розпоряджень імператриці Катерини, було приписано печатковий збір з усіх судових ухвал та грамот, не кажучи вже про податки із земельних ділянок та ремесел. Хоча і вважалося було, що Полуботка і старшин можна здобути на свій бік наданими їм повноваженнями, проте вони вчиняли клопотання проти нових податків, особливо тому, що вони стосувалися козаків. Сенат, і справді, виданням грамоти від 13 листопада 1722 р. скасував деякі з них, приміром запроваджений Скоропадським податок медом та тютюном, — тому що йому [сенатові] було пред'явлено договори з Хмельницьким. Та зверхньому духові Петра, який бундючно підносився над старими обіцянками, — що то йому був за клопіт із якимись там ще договорами? Тільки-но він 1723 р. повернувся з Дербента, то й оголосив, що з податками, як і раніше, нехай воно собі так і буде. Були наставлені малоросійські збирачі данини, і нові податки пішли в хід^{h)}.

Козаки ще не могли гаразд повірити, що то була серйозна воля Петра I. Адже 1723 р. Андрій Маркович мусив змінити гарнізон Св. Хреста на Сулаку; крім того, 12 000 осіб мали прориватися під командуванням Данила Апостола до Голіцина під Коломаком, щоб узяти участь у Перському поході, — тож за яким правом, думали вони собі, Петро I міг вимагати стільки служб та ще й водночас грошових платежів від них, які, мовляв, підпорядкувалися йому лише умовно? Тому прямий чоловік Полуботок із генеральним суддею Іваном Чарнишем {Tschernitsch} та з писарем Семеном Савичем поїхали до Петербурга завдяки отриманому через указ дозволіві. Тут вони попросили царя

дозволити вибори гетьмана та скинення всіх новонакладених повинностей — відповідно до «Статей Хмельницького». Часові обставини для цього видавалися їм тим зручнішими, що треба було здійснювати воєнні спорядження як проти турків, так і проти персів, з яких останні загрожували новим російським завоюванням. Згідно з графом Бассевітцом {Bassewitz}¹⁾, козацькі посланці, які довго, як їм видавалося, були стримувані спонуканнями Меншикова, поступово підвищили свій тон до жорсткого; і до зими, за літописом, вони чи не подвоїли свої подання. Петро I, який мав в Україні 70 000 розквартированих осіб^{k)}, урешті-решт відповів роздратованою нетерпимістю: «Це означає — зле вибирати час, якщо просити мене про знаки милості (а не все ж таки тільки про виконання контрактних зобов'язань), коли я у поганому гуморі. Я продовжу сам призначати Ваших гетьманів, але вважаю слушним брати їх із середовища Вашої нації; а щоб надокучливих людей навколо Вас навчити поведінки, оскільки Ви посміли збільшити замішання Вашого володаря, — то я оголошую Вам ув'язнення аж до миру, який має бути укладений із турками, після котрого піде мова про Ваші скарги». І справді, відразу ж після аудієнції їх запроторили до фортеці. Коли ж у Петербурзі побачили, що їхні земляки зі страху перед Петром I та його примхами заради них і пальцем не поворухнули, то й після здобутого 8 липня 1724 р. миру з Портою їх не було відпущено, а, згідно з Бассевітцом, навіть переправлено на галери до Ревеля. Їхні маєтки в Україні було конфісковано, їхні захисники, які ще залишалися, які могли б уголос говорити за ув'язнених та за націю, — а саме генеральний осавул Василь Журахівський {Wasilej Churakowski} та генеральний бунчужний Яків Лизогуб — так само були відвезені до Петербурга, а їхнє майно опечатане. Данила Апостола відразу після завершення [військового] походу наприкінці 1723 р. також було доправлено до Петербурга й ув'язнено. Безліч інших полкових старшин та отаманів були посаджені в неволю в Глухові. Для врядування Україною та для співзасідання в Малоросійській колегії розпорядженням графа Олександра Івановича Румянцева {Alexander Iwanowitsch Rumântzow} були призначені такі, які дали себе залучити до пригнічення своєї Вітчизни: Іван Левенець {Iwan Lebentjetz}, колишній полтавський полковник; Іван Мануйлович, отаман {Getman} глухівський; та Федір Петрович Гречаний. Крім цих усіх здійснених Петром по-

карань, подали свою руку на підтримку (як і завжди бувають дурні або своєкорисливі продавці Вітчизни серед кожної нації) також деякі вроджені козаки. Згідно з указом від 22 жовтня 1723 р.¹⁾, полкові старшини та бургомістри Стародуба вже давно скаржилися, що полковник Журавка {Shurnawja} ображає їх у багатьох справах, забирає в них лани й хати, свавільно накладає акцизи на харчові й питні товари, використовує козаків для спорудження будинків та інших послуг тощо, і попросили царя про вродженого російського полковника, від якого вони сподівались би отримати полегшення своїх злиднів. Оскільки цар, обмежений у діях своїм походом, не міг їм зарадити своєю звичною м'якосердістю, — то вони ще раз подали підписану їхніми отаманами та нижчими офіцерами чолобитну проти полковника і водночас проти полкових старшин такого змісту: ті, мовляв, відмовляють їм у праві й суді або зволікають, не дослухаються до їхніх вибачень і супротивних доказів, без балачок їх лупцюють та саджають під арешт; і що їм, мовляв, отже, потрібен російський полковник, як-от був Толстой у Ніжинському полку. Тож цар призначив сюди російського майора Кокошніка, дав йому настанову справедливо керувати на своїй посаді, що особливо наголошено — остерігатися як вогню будь-яких утисків козаків і дружньо поводитися з ними. Водночас Петро наказав оголосити, що коли він усе-таки проти сподівань діятиме всупереч цій настанові, то козаки повинні мати свободу оскаржити його, а якби вони підкріпили цю скаргу доказами — тоді його треба як державного злочинця покарати на смерть. Ця позірна впевненість у житті та окремії влаеності, що її забезпечував суворий азійський деспотизм, змусила козаків забути про привілеї як власність їхнього цілого державного утворення, і також Чернігівський полк дозволив дати собі в полковники росіянина на ймення Михайло Богданов. Між іншим, ще Петро I, за усним переказом, що його зберіг Гупель^{m)}, нібито перекинув в Україну п'ять полків Мекленбурзьких військ, які він узяв був до себе [на службу]. Там вони не отримували жалування, а мусили жити з рільництва; просувалися по службі між собою, не отримуючи більшої платні за вищу посаду, й поступово повимирали.

Коли 1724 р. було короновано Катерину, але гідний жалю Полуботок, за ним — Карпич, підполковник переяславський, та Дмитро Володзьківський {Wolodnowskiy}, управитель Військової канцелярії,

у суворій петербурзькій в'язниці померли мученицькою смертю за свій народ, а також утретє 10 000 козаків під проводом гадяцького полковника Михайла Михайловича мусили вирушити на Сулак та змінити Марковича {Warkowitsch}, — тоді ж Малоросійська колегія дедалі більше поширювала свої фінансові операції на користь кас Петра I і на шкоду Україні та її устрою. Це видно з подальшої таблиці зростання імператорських надходжень⁹⁾. Вони склали:

У році		Грошима		Збіжжям
		рублів	копійок	чвертей {Tschetwert}
1722		45 527	19	16 785
1723		85 854	49	27 524
1724	аж	141 342	91	40 693

8 лютого 1725 р. помер Петро Нещадний, який принаймні стосовно України не заслуговує імені Справедливого, а отже — й Великого. Велич без справедливості — то химера завойовників, які позбавлені людських почуттів!

Одразу ж у лютому 1725 р. з України було відкликано генерала князя Голіцина {Gallizin}, який командував там більш як 40 000 осіб, через сумнів у його відданості імператриці⁹⁾. Меншиков, цей упертий щодо України чоловік, також ще й тепер спрямовував урядове кермо, ба навіть ще більше, ніж за Петра I, при якому його кредит [довіри] уже занепав був через декілька привласнень казенних коштів. На початку, коли ще не було певності у спокої по всій імперії та в задоволенні регенткою, здавалося, що й стосовно українців було взято лагідніший тон; звільнено всіх арештантів, які ще залишилися в живих, повернено їм їхні маєтки, але все ж до наступного наказу вони ще мусили залишатися у Петербурзі. Єдиний полковник миргородський — Данило Апостол — був звільнений та поновлений на своїй посаді. Писар Семен Савич помер відразу після звільнення в Петербурзі; із цієї частоті смертності можна зробити висновок щодо лихого поведження та щодо бідувань цих порядних людей.

Та тільки-но Катерина I побачила, що ніби утвердилася на троні, то вона і в Україні залишила все по-старому; тільки Малоросійська коле-

гія погамувала свою ретельність задля імператорської скарбниці і замість 141 000 руб. та 40 000 чвертей плодів у 1725 р. було зібрано лише 118 552 руб. та 36 774 чверті. До Перського походу на Гілянъ {Ghilan} і Дербент навесні знову були призвані дві тисячі козаків. Бунчукові товариші перебували під командуванням Кандиби {Kandiba}, колишнього корсунського полковника; зате 2 000 козаків — під рукою прилуцького полкового цехмістра {Regiment szeugmeister} Михайла Огроновича {Michael Ogranowitsch}. Ці війська не з'явилися на перський кордон три, деякі навіть п'ять років. Посеред маршу з бунчукових товаришів Семен Лизогуб та Андрій Горленко були викликані до Петербурга за звинуваченням одного ченця, але швидко відпущені. У грудні всевладний князь Меншиков замість Почепського маєтку, котрий, як здається, відібрав був у нього Петро I, отримав у власність Батурин із його околицями^{р)}.

Вірогідно, нагромаджувалися скарги на зажерливість Малоросійської колегії, бо один указ імператриці Катерини I від 3 червня 1726 р. приписує таке^{ч)}: треба надати доповідь про досі чинні за розпорядженням Петра I повинності і не накладати жодної нової до подальшої вказівки. Малоросійська (фінансова) колегія, крім того, повинна була мати свій запас, але також власну, за розпорядженням Петра I від 1720 р. влаштовану, Військову канцелярію. Із судових постанов і грамот не повинне було справлятися мито. Росіян, які перебігли до козаків, на підставі указу Петра I від 1723 р. треба було карати батогами. Кандидати на посади полкових старшин мали наділятися свідцтвами їхньої ретельності та вірності, представлені колегії й канцелярії; обома інстанціями одностайно мав бути визначений один [голова] і поданий сенату на затвердження. Інший указ, від 15 серпня 1726 р., затвердив видані 1723 р. фінансові розпорядження Петра I. Водночас козаків у доволі-таки принизливий спосіб було поставлено перед вибором, чи то вони хочуть надати людей на стройову службу для потреб імперії, чи сплатити грошима вартість їхньої служби. Оскільки як за природним відчуттям, так і за римським правом кожна служба, при якій існує ризик для життя, є неоціненною, то багато козаків соромилися такого відкupu від служби, та й на вартості служби не можна було зійтися. Деякі оцінювали її в 4, інші — у 2 і 3 руб. Уся суперечка дійшла до сенату, і той забажав грошей,

а не служби, та ще й визначив, що з кожного козака мусить бути заплачено 1 рубль. Можливо, при цій нагоді і було складено той покажчик усіх подвір'їв козаків, посполитих, козацьких та посполитих вдів, попів, дяків, підопічних {*Protektionaten*} тощо, який уміщено в «Додатках» до «Новоперетвореної Росії» (Т. 2. — С. 435), згідно з яким 1726 р. у Київському полку було 12 229 таких подвір'їв, у Переяславі — 17 929, Лубнах — 28 760, Гадячі — 16 448, Миргороді — 15 823, Полтаві — 18 529, Ніжині — 32 178, Прилуках — 26 051, Стародубі — 29 571, Чернігові — 22 291, загалом було 219 815 подвір'їв або родин. Помножене на 5, їх число вказує на кількість населення понад мільйон жителів. Серед них були в Стародубі 12 000, але в решті полків — лише 2[000]–3 000 козацьких подвір'їв. [Однак додавання наведених чисел дає в сумі не 219 815, а на шість одиниць меншу величину — 219809. — *Заувага перекладача*]. Такий вигляд мала російська Україна, коли 17 травня 1727 р. померла Катерина I.

§ 39. Відновлення устрою України згідно з [попередніми] договірними умовами за Петра II. 1727–1730 рр. Новий гетьман Данило Апостол

Нові дорадники Петра II зробили перший крок до звільнення України від владолубства Меншикова у той спосіб, що указом від 16 червня 1727 р. управління нею було відібране в сенату й довірено Колегії закордонних справ під керівництвом Голіцина та Остермана. У вересні ж 1727 р. сталися: [політичне] падіння й вигнання Меншикова, що само по собі визначається в літопису як відрядна для України подія; також старий граф Толстой поряд зі своїм сином, ніжинським полковником Петром Толстим, були кинуті в нужду; останній поступився місцем вихідцю з цієї країни полковнику Іванові Семеновичу Хрущу. Нація, як здавалося, настільки дуже знову здобулася на своїй пружній силі, що існувало занепокоєння, як би вона не замислила відокремлення від Росії.

Тому ще у вересні до Глухова новим головою Малоросійської колегії швидко був направлений міністр та статський радник Федір Васильович Наумов, щоб вивідати й угамувати настрої, і думалося, ніби все було зроблено для останньої кінцевої мети в той спосіб, що навіть нові вибори гетьмана було дозволено.

Насамкінець Федір Наумов наказав оголосити у Глухові⁹⁾ під бій литавр і барабанів, що найзнатніші люди країни мають тут зібратися 1 жовтня 1727 р. й обрати нового гетьмана. Цього дня гарнізон оточив покритий кармазином [багряним сукном] поміст на великому майдані перед церквою, куди секретар Наумова подався в кареті, запряженій шісткою коней, і в супроводі 24 солдатів. У руці він тримав виготовлений для цих виборів імператорський диплом. Один вищий офіцер ніс командирську булаву гетьмана на червоній шовковій подушці; за ним ішов другий офіцер із прапором, що його імператор надіслав на знак наділення владою. Наостанок третій ніс кінський хвіст [бунчук] і велику печатку країни. Статський радник Наумов наказав секретарю зачитати диплом на помості, після того сам піднявся і виголосив промову до зібрання: позаяк, мовляв, Їхня Імператорська Величність милостиво довіряють Вам вибори гетьмана, то Вони натомість сподіваються, що нація зверне свої погляди на чоловіка, який мав би достатні заслуги та здібності, щоб упоратися з такою важливою посадою. Відтак було перейдено до голосування і запропонованого російським двором Данила Апостола, миргородського полковника, обрано одностайно. Наумов відтак вигукнув триразово, чи обирає нація цього чоловіка з доброї волі і чи хоче наполягати на такому виборі. Тож, коли пролунало незмінне «Так!» і згаданий полковник із посиленням на свій сімдесятирічний вік хотів відмовитися від такої тяжкої посади, його оточила юрба, і він нарешті дав себе умовити проханнями прийняти та взяти в руку генеральську [гетьманську] булаву. Відразу ж полковники країни підхопили його на свої плечі та винесли на поміст, аби показати його всьому народу, який на це підкинув догори шапки й вигукнув йому: «Многая літа Данилові Апостолу, нашому великому генералові! [гетьману!]» Після цього йому формально передали його посадові клейноди під триразову пальбу гармат і мушкетів; також після того в церкві уповноважений імператором архієпископ [митрополит] Київський прийняв урочисту обітницю гетьмана, а на завершення один чернець Печерського монастиря виголосив напучувальну проповідь церковнослов'янською мовою. Водночас Павла Апостола, гетьманового сина, було призначено миргородським полковником, а Василя Кочубея — полтавським полковником.

За літописом, Наумов зразу ж усним розпорядженням при обранні гетьмана усунув Малоросійську колегію — але козаки не хотіли

задовольнитися усними домовленостями. У «Мові сили»⁸⁾ {Kraftsprache} Вебера так переповідається перебіг цієї справи і водночас докладніше змалювання Данила Апостола: «Неспокійні козаки хотіли знову знахабніти й прописати закони, яким чином та у який спосіб вони хочуть, щоб ними віднині керували (тобто вони турбувалися про забезпечення своїх досі так часто потоптаних вольностей). Але через генерала Вейсбаха їх зупинили і змусили відправити до Москви кількох знатних посланців та просити прощення. Відтак вони знову були запевнені в імператорській милості, однак з умовою, що на додачу до попередньо залишених у Росії заручників⁹⁾ вони мали б дати ще й своїх власних синів та залишити як гарантів вірності Москві. Серед цих посланців був також сам гетьман Данило Апостол. Перед цим чоловіком та його клопотанням була висока пошана, бо він був відданий російському дворові впродовж багатьох років і може без труду виставити в поле 50 000 чоловік, а в разі потреби — так ще стільки ж. Він походить зі знатного і давнього роду татар у Молдові, що в цьому князівстві його предки посідали найвищі службові пости. Його батько Павло Апостол дуже уславився за допомогою зброї та зробив поважні послуги польській короні, за що йому в Україні було подаровано у власність великі земельні маєтки біля Хомутця {Chomutey}, які успадкував його син Данило. То був саме він, той, хто на посаді полковника миргородського підписав у Переяславі договір підданства, через який усі жителі Малоросії знову зобов'язалися коритися російському царю. Він помер у 1678 р. Його єдиний спадкоємець і син — Данило — здобув уже стільки заслуг перед своєю Вітчизною, що був Мазепиним суперником за гетьманську посаду, і, отже, між ними точилася смертельна ворожнеча. Данило час від часу надавав царю поважні послуги, також за його наказом прогнав черкеського {Cirkassischen} князя Махмуд-султана, спустошив його землі й насамкінець знову примирив його з царем, який його за це щедро винагородив, також Петро II із цієї ж самої причини допоміг йому здобути гетьманську посаду. Він має двох синів — Павла і Петра. Перший — полковник, і він у 1717 р. одружився зі своячкою [швагровою] молдавського князя Кантакузена {Kantakuzino}, але не має дітей. Молодший — Петро — живе зі своєю дружиною з польського роду Храпориків {Chraporiki} у Петербурзі, а саме як козацький заручник. З нагоди чудового частування, яке

його батько Данило влаштував дворові в серпні 1728 р., цар дарував йому Лубенський козацький полк (яким він, згідно з літописом, був обраний), котрий налічує 6 000 осіб. Хоча цей молодий пан ніколи не подорожував, однак він дуже добре розмовляє й пише латинською, польською, французькою, італійською, німецькою й російською; розуміється на математиці, фортифікації та інших добрих науках».

Також літопис підтверджує обставину, що Данило Апостол помандрував до Москви, але він додає: він, мовляв, подався туди з нагоди коронування імператора і перебував там від лютого до 1 жовтня 1728 р. Його пошанування при дворі врешті-решт зумовило низку вигідних указів для України. Під 10 липня 1728 р. вийшов той, яким було скасовано Малоросійську колегію і українську фінансову систему повернено на ті засади, що були зрівнянні з часами попередніх законних гетьманів нації. Інший мудрий указ із тією ж самісінькою датою⁴⁵ спрямовувався на те, щоб пошану до імператора зробити простим козакам доволі любою і цінною. Надходили скарги, що Генеральна військова канцелярія знову справляє з процесуальних паперів мита, які Петро I все ж таки заборонив був указом 1722 р., і що особливо Гаврило Милорадович {Gabriel Miloradowitsch}, гадацький полковник, нібито змушує козаків викуповувати в нього його пиво та вино і з кожної хати без розрізнення осіб вимагає продовольство й фураж. Цар не тільки наказав припинити причини цих обох скарг, але й заборонив також офіцерам використовувати простих козаків для виконання робіт чи обтяжувати їх у будь-який інший спосіб. Цей указ мав бути повсюдно зачитаний переважно в ярмаркові дні перед зібранням народу і один його примірник вручений кожному офіцерові, аби ніхто не міг виправдатися незнанням. Самого Милорадовича викликали для відповідальності до Москви.

У наступному указі від 22 серпня 1728 р. усю систему управління та вольностей України було докладно визначено запропонованими «Статтями» гетьмана Данила Апостола. Ось найістотніше звідти:

1-ша стаття. Мирна угода Хмельницького залишається наріжним каменем українського устрою. Відповідно козаки надалі мають самі справляти судочинство; апеляція, як зазвичай до того, мала подаватися від сотенного до міського суду⁴⁶ або полкового трибуналу, а звідси — до генеральних суддів. Оскільки ж проти цих останніх, особливо через свавільні мита, висловлювалося багато скарг, то цар

хотів, як верховний суддя в імперії, заснувати Верховний апеляційний трибунал з трьох росіян та трьох козаків під головуванням гетьмана, який водночас повинен був мати право накладати грошові штрафи на нижчих суддів, які провинились би несправедливістю або утисками, і тим самим задовольнити скривджену сторону. Лише тоді, коли навіть вирок цього трибуналу не задовольняв, дозволено апелювати до Колегії закордонних справ.

2. Гетьман повинен був, як і донині, мати змогу обиратись вільними голосами; тільки на вибори або усунення треба було завжди отримувати дозвіл. Обраний мав брати своє затвердження та отримувати клейноди в Москві.

3. На посади мали прийматися поспіль ретельні, вірні, тутешні, вроджені греко-християнські особи, а не ті, що лише недавно навернені до цієї віри. На місця старшин і полковників Загальна рада {Reda} або Народні збори наділені правом визначати двох або трьох кандидатів та пропонувати імператорові для призначення. Ті, кого призначить цар, більше не можуть бути без його повеління усунені або скарані на горло. Полкові старшини мали обиратися всім полком із сотників, а сотники — своїми ротами [сотнями] із найзначніших козаків, — але ті й ті у такий спосіб, щоб гетьманові пропонувати двох або трьох козаків, а він назвав би з них одного, якому він відтак мав би виписати т. зв. універсал, тобто рекомендаційну грамоту, від імені царя, але також доповісти царю, чому він вибрав якраз цих, а не інших. Понад це гетьман отримав ще й стільки влади, що при доведених несправедливостях та злочинах він міг їх штрафувати, усувати з посад і в карних випадках подавати на них скарги імператору.

4. Надходження м. Короп мали витрачатися ще й на те, щоб утримувати козацьку артилерію під наглядом генерального обозного і всіх офіцерів, що служать при ній. Про стан цієї артилерії мав щорічно надсилатися [звітний] табель.

5. Що тепер російські війська перебували в Україні, то мало за підставу й мету безпеку і здійснювалося начебто згідно з домовленостями з попередніми гетьманами. Російська діюча армія щодо своїх квартир мала домовлятися з гетьманом, а від повинностей стосовно продовольчого забезпечення не вивільнялися маєтки ні російських, ні українських шляхтичів.

6. З регулярно оплачуваного особового складу мало бути 3 полки компанійців, кожен чисельністю лише по 500 чоловік, щоб не переобтяжувати податками Військовий скарб {*Woiskowoi Skarb*} та націю.

7. Малоросійська колегія мала й надалі залишатися під заборону, а Військовий скарб створений — тільки з ліпшим улаштуванням. Оскільки доти гетьман визначав усі податки на свій розсуд, тим самим давав привід для багатьох скарг, а ті визначав на свій розсуд, як наслідок, збагачувалися він та його креатури, то цар хотів із милості до бідного народу скасувати цю нечувану в усіх країнах установу і призначити двох підскарбіїв {*Podskarbniks*}, або казначеїв, — одного вродженого росіянина та одного козака,⁴⁰ — які могли б призначати підлеглих чиновників у магістратах різних поселень і які через книгу видатків та прибутків мусили б вести облік, щоб імператор, як інші князі у своїх землях, міг би знати прибутки своєї малоросійської землі⁴¹). Старе влаштування Військового скарбу тепер, мовляв, більше вже невідоме цілком точно. Тому цар для полегшення народу і за цих мирних часів визначає тільки такі податки:

aa) на винні діжки та горілчані казани і загалом за дозвіл продавати на розлив ці напої;

bb) десятину зі здобутку бджільництва й тютюнництва, від якої, однак, звільняються козаки;

cc) акцизи з товарів та збіжжя, яке привозиться на ринок;

dd) мостові, перевізницькі та поховальні кошти;

ee) надлишок від доходів міських магістратів.

Позаяк жодний монастир і жодний шляхтич не звільнені від цих податків, то гетьман також має подати пропозицію, як би їх можна було б рівномірніше, ніж досі, розподілити між різними полками.

8. Увесь законний набуток як серед селян, так і серед козаків після смерті хазяїна домівки залишається його вдові або його дітям. За видатні заслуги цар за поданням гетьмана обіцяє також власні винагороди.

9. Наданий гетьманові замість Чигиринського староства Гадяцький округ із вагомим додатком декількох маленьких містечок мав і надалі залишатися гетьманові як алод командного штабу. Треба було розслідувати — чи не багато маєтків, що їх Скоропадський подарував монастирям або залишив своїм нащадкам, замість приватного майна є алодами командного штабу?

10. Маєтки, пов'язані з іншими старшинами й полковниками, а також із магістратськими посадами, мали надалі залишатися при цих посадах, а після пильного розслідування ті, котрі вже почали бути спадковими, мали бути відібрані. Про ці повернені двору маєтки не вдовзі мав бути надісланий [звітний] табель.

11. Гетьман сам мав запропонувати місце, де він хотів би мати резиденцію більше, ніж у Глухові.

12. Імператор хоч і скасовує кару на горло, яка застосовувалася до переховувачів російських селян, які втекли в Україну, та оскільки все ж таки поміщики таких кріпаків через їхню втечу зазнають відчутної шкоди, то при їх видачі повинні були вірно й сумлінно дотримуватися приписи указів від 1718 і 1723 рр. Якщо через таких перебіжчиків дотеперішня Малоросійська колегія аж занадто жорстко повелася була з українцем, то йому після попереднього точного розслідування все мало бути відшкодовано.

13. Мито, оскільки воно зачіпає тільки купців і не утискає націю, надалі мало надходити до імперської каси; якщо ж через це значною мірою зазнає утисків сам народ, то гетьман мав би щодо цього подати доповідь із необхідними документальними доказами.

14. Торгівля з росіянами вивільняється аж до контрабандних товарів, про що новостворена Комерц-колегія ще мала б ухвалити докладніші розпорядження. Євреям дозволено відвідувати базари, але вони можуть займатися тільки гуртовою торгівлею і не брати із собою з України срібло, золото та мідь, а закуповувати за це товари.

15. Указ від 1727 р. скасовується, і дозволяється, щоб росіяни могли собі придбати перелогові землі в Україні, а українці — у Росії, — однак за умов, щоб вони в обох місцях сплачували прийняті у цій країні мита й під загрозою тяжких покарань щоб не заселяли українські маєтки російськими селянами і навпаки.

16. Розкольники, які оселилися у Стародубському й Чернігівському полкових округах [полках], з вагомих причин мають там і залишатися й після подушного перепису, який мусив здійснитися, сплачувати накладені на них сенатом податки та повинності до Київської урядової канцелярії. Хто з них спробує зробити прозелітів — має бути скараний на горло; зате дозволяється в будь-який спосіб навертати на віру цих еретиків.

17. Зі шляхтичами зі Слобідських полкових округів [полків], які придбали собі землі, що знаходяться в Полтавському й Гадяцькому полкових округах [полках], треба чинити так, як з росіянами згідно з 15-м абзацом.

18. Духівництву ніщо з перелогових земель не має ані продаватися чи здаватися в оренду, ані надаватися в користування в інший спосіб. Якщо ж, незважаючи на це, воно [духівництво] щось із цього дістане для себе, то те має бути відразу ж відібране в нього без відшкодування й повернене попередньому власнику. Хто хоче щось подарувати церквам і монастирям, має дарувати це грошима. Усі позови від або проти духівництва щодо світських маєтків підвідомчі світським судам.

19. Послання зарубіжних держав гетьманові мають перекладатися й надсилатися до Москви, а самі посланці — утримуватися у Глухові. Якщо то просто листи прилеглих польських і татарських воевод з приводу набігів, крадіжок коней та худоби тощо, то на них треба відповідати на Народних зборах у присутності російських панів і необхідно доповідати Колегії закордонних справ.

20. Такі різні, часто суперечливі [норми] саксонського права треба перекласти російською мовою, з допомогою вправних людей зробити з них цілісність. До речі, гетьман мав з усіх сил сприяти інтересові Його Величності і нічого не робити без погодження з уродженим росіянином, якого має направити імператор.

Хто зі мною вірить, що мудрість і справедливість є єдиними справжніми опорами трону, той, напевно, приєднається також до похвали, на яку заслуговує цей указ Петра II з огляду на його поміркованість, доцільність та справедливість, і зауважить контраст із громовими розпорядженнями Петра I — не на користь останнього.

Відразу ж після повернення гетьмана до двору 22 грудня 1728 р. [у автора помилково зазначено 1722 р.] було відправлено делегацію, щоб вірнопіддано подякувати за таку імператорську милість та подати для імператорського затвердження і призначення кандидатів на посади генеральних старшин. На це під 28 березня 1729 р. надійшла дуже доброзичлива відповідь, і генеральними старшинами були призначені:

Генеральним обозним — Яків Лизогуб, досі генеральний бунчужний. Цей отримав 400 дворів.

Генеральними суддями:

1. Андрій Кандиба {Andrej Kondiba}, колишній полковник корсунський.
2. Михайло Забіла {Michael Sabjelo}, колишній отаман борзненський.

Ці отримали
у відшкодування платні,
кожен по 300 дворів.

Писарем — Михайло Турковський.

Осавулами:

1. Іван Мануйлович, досі отаман глухівський.
2. Федір Лисенко, досі отаман березінський {Hauptmann von Beresina}.

Генеральним хорунжим — Юхим Горленко.

Генеральним бунчужним — Іван-Владислав. Йому було надано 200 дворів. Про решту старшин, при яких ми не знаходимо зазначених дворів, мова йшла на Народних зборах у 1731 р. і було визначено, що їхня обрахована відповідно до обставин платня мала покриватися новим податком. Водночас постала також комісія для перекладу й поліпшення прав, при якій залишилися загалом тільки 50 світських осіб, бо духовні мало-помалу відходили. Такою щасливою, спокійною і оживаючою почувалася Україна, коли молодий Петро II помер 29 січня 1730 р.

§ 40. Данило Апостол вириває січових козаків із підлеглості татарам, возз'єднує їх з Україною і помирає 17 січня 1734 р.

Імператриця Анна спочатку залишила мудрі й лагідні порядки управління Петра II. Данило Апостол був присутній на її коронації, вона відразу на початку свого правління скасувала десятини медом і тютюном, мостові, перевізницькі та поховальні кошти й дозволила другому синові гетьмана, Данилові Апостолу, щоб він виїхав із Петербурга та перебрав посаду лубенського полковника. 1731 р. вона ще раз запросила гетьмана до Москви й нагородила його орденом Олександра Невського. Щоб водночас знову зайняти войовничо бездіяльних козаків, вона, за підказкою полководця Мініха {Münlich}, прийняла проект Петра I щодо земляного валу з баштами, який треба було накидати від Дніпра до Дінця проти татар, і наказала 20 000 коза-

ків та 10 000 селян настільки діяльно попрацювати над цим витвором, що вже 1732 р. були завершені самі лінії, малі форти або башти, числом 15, були готові лише 1738 р. У 1731 р. для вартування на цих лініях було створено добрячу драгунську «ланд міліцію» з осілих вільних селян (однодворців) Курського та Рильського {Rifsker} округів. Аж занадто велика протяжність цієї лінії, однак, не дала змоги уникнути всіх наскоків татар, але здавалося доволі корисним, що їх було утруднено доти, доки вдалось би приперти татар до стінки у самих їхніх криївках.

Найбільше відзначилися сам Данило Апостол та його гетьманська адміністрація, завдяки здійсненому 1733 р. [насправді — 1734 р., див. коментар] поверненню січових козаків під російське зверхництво і під верховний нагляд українського гетьмана, після того як вони 24 роки поспіль відбували панщину в татар⁹⁾. Коли 1709 р. ці колишні смертельні вороги турків відтепер пішли навіть під їхній захист, то можна легко уявити собі радість останніх. Турки передавали їм платню грошима й продовольством та поступилися їм також прибутками від перевозів через Буг та Дніпро. Саме це їм було запевнено також у Прутському мирі. Та тільки надто швидко турецьке ярмо стало їм відчутне. Уже в 1711 р. 2[000]–3 000 січових козаків мусили супроводжувати татарського хана у поході проти віддалених кабардинських черкесів {Cabardinische Tschirkassen}. Часто вони були змушені безоплатно працювати на спорудженні Перекопських ліній. Під тим приводом, що вони нібито беруть до соляних озер також російських козаків, їм було заборонено безоплатне користування ними. Під загрозою тяжких покарань їм не можна було приймати християнських рабів та інших утікачів із Криму, розбійництво й набіги віддавна стали ніби ріллею та плугом для людей цього штибу, але тепер хан припинив їм усі набіги на Польщу, і якщо вони переступали через його заборону, то мусили сплачувати вартість награбованого. Так, одного разу вони мусили за один-єдиний набіг розплатитися 10 000 руб. Навколо Кодака {Kudak} вони зовсім не мали права жити, щоб близькість польської України не могла їх звабити ні на чий бік. Хан відібрав у них усі гармати і заборонив надто сильно укріплювати Січ. Ще від Галицького походу, у якому росіяни мусили потопити у Дніпрі 50 гармат через нестачу тяглової худоби, котру вони з витрачанням продовольства змушені були забити, — запорожці знали

місцину, де їх можна було віднайти, але не наважилися скористатися з цієї знахідки, поки знову не повернуться під російський захист. Часто хан направляв мурзу до Січі з усіякими завданнями, наприклад, залягодити чвари або взяти на замітку стан Січі. Тоді козаки мусили витримувати його і його почет, що часто-густо нараховував 200 осіб, та ще й обдаровувати при від'їзді. При цьому захист, яким козаки користалися щодо інших сил, був не досить потужним, і за їхні гайдамацькі витівки {Heidamaken-Streiche} їх часто карали росіяни та поляки. Так, приміром, 1714 р. бригадир Калиновський з артилерією та кавалерією переслідував січових козаків-розбійників аж до їхніх криївок і не дав завести себе в оману хановими уявленнями, що нібито долю України має бути вирішено лише між польським послом та Портою, що Україна нібито ніколи не належала значним націям, а тільки козакам, і що, мовляв, починаючи від Немирова поляки більше не мали б цікавитися жодним відтинком землі. У Польщі, як говориться у [праці] «Еугор. Фапа» [«Європейська слава»]²⁾, треба мало балакати і багато робити, бо інакше скуштуєш лиха.

Усе це спричинило злу волю, яка швидко визріла в обопільні насильницькі дії. Козаки вирушали на грабунки й обкрадали також татарські отари. Якщо їх при цьому ловили, то їх прирікали на грошові покарання, а якщо вони не могли їх сплатити — то на рабство. Перед усім іншим вони постаралися перемістити свою Січ із занадто близької до Криму місцини Олешки, де хан так гарно міг їх діставати, до старого місця на струмку Кам'янка. У цьому їм підсобили [під]російські українські козаки неприязним чином. Ті осіли на Самарі в Богородицькій [фортеці] {Bochoroditza} і також у Кодаку та особливо в останній місцевості заклали зимівники і скотарні. Січовики хотіли розглядати цих поселенців як своїх підданих; ті, однак, не хотіли нічого про це знати; і коли одного разу ядро січовиків було з татарами в поході проти черкесів, то самарські й низові козаки використали слушний час, удерлися в Січ, порубали все впень, сплюндрували та спалили всю Січ. Тож коли повернувся кошовий і побачив спустошення, то він переніс Січ на струмок Кам'янку під тим приводом, щоб помститися з подвійним правом на нових т. зв. самаритянах.

Оскільки січовики остаточно дізналися, як добре російська сторона поводить з Україною від початку правління Петра II, і оскільки

честь та користь спонукали гетьмана Данила Апостола зробити титул гетьмана українських і запорізьких козаків чинним у всій його повноті, то всього лише маленького поштовху вистачило для останнього кроку зближення — і він стався в 1733 р. Простаніславськи налаштовані в Польщі попросили хана про добрячу кількість запорожців, і хан видав свої накази. Січовики знали, що це буде не до вподоби російському двору, і, отже, подали чолобитну до Глухова з обіцянкою не слухатися в цьому хана, якби тільки їх прийняли на свою милість. У Петербурзі вже тоді виношували задум війни проти турків і прийняли заяву дуже добре. Один офіцер вирушив з імператорським посланням до них [січовиків] і привіз також гроші, щоб побудувати нову Січ. Цього посланця вони [січовики] прийняли в найсвятковіший, найурочистіший спосіб. Кошовий зі старшинами вийшли йому назустріч за 2 версти і пропустили його крізь свій стрій. Пальбою з великих і малих рушниць, сурмами, вигуками та оплесками виражалися радість, а наостанку під грім гармат було виконано за звичаєм «Господи, тебе величаємо». У великому колі було зачитано лист імператриці [Анни] і складено уклінну шану.

Ця зміна не заскочила турків зненацька. Щоб уникнути її, диван відправив до запорожців посланця з розкішним почтом і багатьма подарунками, та прибув він надто пізно: російський офіцер знаходився вже на Січі. Гарматним пострілом дав він [турецький посланець] знати про своє прибуття; йому відповіли заледве зміною однієї гармати. Застережне послання султана й Орлика хоча й було зачитане, але просто задля того, аби дати козакам нагоду вивергнути всілякі лайливі слова проти турецьких дворових прислужників, проти татарського хана та проти мамлюка Орлика. Відтак у присутності російського й турецького посланців було урочисто проголошено, що ніколи більше тут не будуть стояти під нехристиянським правлінням, а хочуть залишатися вічно вірними Російській імперії. На вимогу турецького посланця саме цю заяву було викладено на папері. І от почалися кпини та змагання, між турками й татарами — з одного боку, а запорожцями — з іншого, — хто кого перевершить у грубошах. Турецького посланця переслідували у його подорожі додому, і тих грошей, які він привіз був для роздачі січовим козакам, а тепер віз назад нероздані, у нього більше не стало. Тоді татари відразу ж заволоділи всіма

запорожцями у Криму або тими, кого їм ще якось удалося здобути, і використовували їх як рабів. У свою чергу запорожці посікли шаблями всіх з турків і татар, хто тільки траплявся на Січі та її околицях й перенесли саму Січ на річечку Підпільну {Ваш Подполнаја}. Цим турки були зле невдоволені: з посиланням на Прутський мир вони вимагали, щоб запорожці, коли вони так уже хочуть стати російськими підданими, відступили за російські кордони. Але в Петербурзі саме те й мали на думці, щоб усіма способами дратувати султана, і відповідь запорожців, яку було вкладено їм у уста, зводилася ось до чого: «Вони, мовляв, з давніх-давен жили у цих місцевостях, і ці місцевості з давніх-давен належали Російській імперії. Вони не бояться ніяких подібних погроз, що їх з російською допомогою сподіваються швидко зробити безплідними». Відтак запорізькі козаки разом з іншими українськими [козаками] під командуванням генерального обозного відразу ж також були використані, щоб приперти до стінки станіславівців у Польщі. Посеред цього походу 17 січня 1734 р. помер Данило Апостол, гідний послідовник Хмельницького, який повернув своїй Батьківщині спокій, не ставши зрадником її вольностей. Навіть своє дозвілля він обернув на користь завдяки закладенню дуже гарного саду біля Сорочинців {Sorotschinsk}, який доручив доглядати німецьким садівникам і зробив найкрасивішим садом в Україні, щоб провести в ньому останні дні свого життя⁹⁾.

Другий підрозділ: від 1733 р. до новітніх часів.

Скасування гетьманської посади та недотримання козацьких привілеїв. Ліквідація січових козаків, які повернулися під Росію. Роздріблення України на намісництва та її уподібнення до всіх інших провінцій Російської імперії.

§ 1. Утворення Урядової колегії в Україні замість передбаченої договором посади гетьмана та застосування козаків у Турецькій війні за правління імператриці Анни. 1733–1740 рр.

Відразу ж після смерті Данила Апостола його син Петро за порадою його овдовілої матері подався в Санкт-Петербург, щоб обумо-

вити для її домівки імператорське опікування, тобто приховано для себе — спадкоємність у гетьманстві. Імператриця [Анна] підтвердила також сім'ї всі надбані покійним гетьманом маєтки та наказала видавати вдові довічно річне жалування у 3 000 руб. із Військового скарбу. Але понад те і молодий Апостол нічого не отримав: навпаки, під 31 січня 1734 р. з'явився такий указ: «Оскільки до важливої посади гетьмана вимагається дуже щедрий, вірний і розважливий чоловік, щоб ні Ми не могли зазнати нової невірності, ні Ви — лихих наслідків і спустошення, які вона тягне за собою, то Ми мусимо дати собі час відшукати такого. Але щоб тим часом при Вашому уряді не виникло жодної затримки та жодної плутанини, яка б ішла всупереч Нашому інтересові і гнітила б Вас, — то Ми цим самим засновуємо тимчасовий уряд із шістьох осіб. Президентом його хай буде генерал-лейтенант і начальник дворянської {adlisehen} гвардії князь Олексій Шаховський, і йому Я додаю ще двох росіян. З Вашого середовища я призначаю генерального обозного Якова Лизогуба, двох інших Ви можете обрати як завгодно. На правій лаві сидять росіяни, на лівій — козацькі представники, і так вони мають одностайно й згуртовано порядкувати справами, що колись випадали гетьманові, та, як і всім іншим, так само керувати особливо сферою податків за старим укладом та за виданим у 1728 р. регламентом. Це Наш наказ, що впливає з материнської дбайливості, [він] має бути оголошений скрізь, бо ми хочемо Вам всемілостиво зберегти Ваші права і свободи згідно з угодою Хмельницького».

Під тим самим днем з'явилася також імператорська вказівка для цього нового царського уряду такого змісту:

1) Апеляції спрямовуються, як звичайно, до генерального судді {General Sudja}, від нього — до канцелярії цього тимчасового уряду і нарешті до сенату.

2) Рахунки щодо триваючих, як і донині, надходжень коштів мають надсилатися до сенату, а саме — до його призначеного для українських справ відділення (Малоросійського приказу).

3) Прибутки гетьмана мали б збиратися самі по собі і до призначення гетьмана не використовуватися для жодного іншого вжитку без особливого дозволу імператриці.

4) Законодавчу комісію має бути оновлено.

5) Що ще було б сприятливим імператорському інтересові та благу народу, те тимчасовий уряд має подавати до двору, супроводячи своїм висновком.

Тож по такому представленні уряду, як здається, з огляду на тоді триваючу Польську і наступну Турецьку війну було спущено такий указ від 8 серпня 1734 р.:

1) Для кожного полку має бути придбано достатню кількість артилерії з прибутків м. Короп, а коли їх не вистачить — із Військового скарбу. По неділях та святкових днях мають вправлятися артилеристи, і особливо бунчукові товариші кожного полку.

2) Шаховський у погодженні з командуючим генералом Вейсбахом має домовитися про розквартирування та забезпечення драгунів, яких треба було перемістити в Україну³⁾. Від жителів віддалених місцевостей, звідки забезпечення військ натуральними продуктами не може здійснюватися без їх [жителів] пригноблення, має прийматися грошовий викуп.

3) Пропозиція генерального судді щодо збереження знаків гетьманської влади та створення законодавчої комісії приймається: для останньої потреби 12 осіб мав обрати сам Шаховський, а саме — трьох архімандритів, із кожної епархії {Еxarchie} по одному, настоятеля Печерського монастиря, одного протопопа, одного зі старшин і одного полковника; решту п'ять — з усіх інших класів униз аж до простих солдатів. Імператриця призначить довіреного чоловіка, якому треба буде передати готове зроблене, щоб він подав це разом зі своїм міркуванням на імператорське затвердження. Йому ж мають висловлюватися і пропозиції щодо зміни цих прав на краще для малоросійського народу.

4) Жалування мають залишатися незмінними.

5) Ревізію народу [перепис населення] треба оновлювати, наскільки часто це можливо, щоб тягар оброку жителі несли рівномірно.

6) Козаки, з яких декілька (3–4) живуть в одному подвір'ї, повинні більше вносити до полкової каси, використовуватися для тяжчих служб та для віддаленіших місій, ніж ті, з яких один володіє тільки одним цілим подвір'ям.

7) Шаховський мав надсилати висновок, яких з обраних козацьких кандидатів треба призначати на вільні вищі посади.

8) Мостові, дорожні та перевізницькі кошти мають бути залишені на козаків та на самих підлеглих козацьких офіцерів.

9) Податок накладається на землю й угіддя і не міняється зі зміною власника ^{b)}.

10) При кожному полкові має бути певне число значкових товаришів, тобто відзначених іменитих козаків, а саме: при Ніжинському, Стародубському, Чернігівському, Лубенському, Полтавському та Переяславському полках — по 50, а при Київському, Прилуцькому, Миргородському та Гадяцькому — 30 осіб; загалом, отже — 420. Хто був би вписаний понад це число, того треба було б відкинути назад у число простих козаків, особливо якщо він такого виокремлення не заслуговує, якби то навіть був син іменитого козака. У майбутньому жоден не повинен бути прийнятий до цих іменитих (значкових) без відома урядової канцелярії.

Примітка. Ця відмінність, що суперечить військській рівності та все ж таки пов'язаній з нею субординації, однак [спрямована] просто проти самообраних і легкоусуваних начальників, виникла, як здається, тому, що зв'язок із Російською імперією, де вже тоді все було розраховано за ранговими відмінностями, збуджував також честолобство окремих козаків, і син офіцера або заможного козака, або той, хто відзначився у війні та був захочений офіцерами, вважав себе кращим за своїх товаришів. Ще в новітніх часах близько 1770 р. було 400 таких значкових товаришів. Вони підпорядковувалися тільки полковникові свого полку і використовувалися для воєнних та інших справ як ад'ютанти і були кандидатами на офіцерські пости.

11) Духівництво не повинне приймати у своє середовище сина якого-небудь офіцера або іменитого козака без відома урядової канцелярії та без пред'явлення їй посвідчення полковника і полкових старшин, щоб здійснити належні розпорядження щодо маєтків того, хто переходить у духовний стан. Духівництво повинне було не втручатися ні в які громадянські справи і не робити ніякої присяги.

12) Грецькі купці, які оселилися в Ніжині, хоча й мали внаслідок наданої їм Петром I вільної грамоти право судитися між собою (за винятком кримінальних випадків) згідно зі своїми звичаями, але вони також не мають права апелювати до Глухівської урядової канцелярії.

13) Євреям, які прибували б в Україну, мало бути зразу ж дозволено продавати також на фунти й лоти.

14) Комісії, які працювали у Глухові для підрахунку забезпечення полків, мали бути влаштовані таким чином, щоб не стали тягарем малоросійському народові через тривале утримання.

15) Оскільки попередній гетьман Данило Апостол роздаровував села й людей без імператорського повеління, то це все має бути повернене назад, і доповідь про те має бути надіслана до Імператорського кабінету.

Відтак цим Глухівським урядом також щоразу затверджувався новообраний кошовий січових козаків із даруванням кожного разу 7 000 руб. Кошовий щоразу ділив дарунок із найзатнішими козаками — звідси якраз і виникла часта зміна кошового, щоб частіше отримувати подарунки⁹.

Під час війни, яка розпочалася після того, Україна та її упривілейований стан шанувалися настільки мало, що Манштейн зі свого часу запевняє, що вже її буде тяжко знову звестися на ноги, і довго не буде вона страшною російському дворові¹⁰; і що Україну розглядатимуть та поводитимуться з нею тільки як із будь-якою іншою завойованою країною. Під час війни навіть Січ отримала російську залого, комендантом якої був генерал-лейтенант Глебов. Позаяк той не знав січового звичаю і дозволив собі приїхати на Січ своїй дружині, то козаки зібралися, оточили його будинок [курінь] та забажали видачі всіх жінок, які там знаходилися. Генерал-лейтенант доклав усіх на світі старань, щоб угамувати їх кількома діжками горілки, які викотив для товариства, а щоб у майбутньому уникнути подібних вихваток, мусив свою дружину відіслати геть.

Найбільше вражає звинувачення генерала Манштейна, нібито козаки в Турецькій війні не служили ні для чого іншого, як збільшувати чисельність російських армій; вони хоча і мали бути спроможними виставити в поле 22 000 вершників (а скільки піхоти?), але небезпідставно вважалося, що їхня давня хоробрість згасла¹¹. В останніх бойових походах (1738—1739 рр.) вони, мовляв, майже не виконували ніяких інших служб, окрім як супроводжувати до армії вози з продовольством. При цьому, щоправда, добре чується нагадування, що вільний народ, коли його пригнічують, багато втрачає також від пружної сили честолюбства й хоробрості і що, можливо, російські генерали, які все ж таки не могли так беззастережно розпоряджатися українцями,

як уродженими російськими регулярними солдатами, саме через це були невдоволені першими. Та ще точніше роз'яснення дає нам автор твору «Козаки» {le Cosaque}¹⁾. «Треба тільки, — каже він, — зазирнути в щоденники російських армій: там швидко віднайдеться, що козаки завжди без підтримки виставлялися перед вовчою пащекою і що їхні часті сутички, які, однак, усе ж таки коштують їм багатьох людей, аж ніяк нічого не вирішують, ба навіть тим менше, що їхні вороги переважають їх у кавалерії, ба навіть у надто легкій кавалерії, щоб козаки могли їм заподіяти велику шкоду або хоча б тільки утвердитися перед ними на полі. Тож чи не завдається козакам несправедливість, коли кажуть, що вони нібито не спроможні показатися хоча б тільки перед турками? Чи не проявляється при цьому поведінка такого роду, що здатна відібрати у них усяку мужність?» Із цього видно також, що російські генерали хотіли використовувати козаків не як піхоту, в ролі якої особливо українські, власне, здобули собі колись найбільшу славу, як і січовики в ролі моряків, а як кінноту²⁾, в ролі якої вони, проте, не зрівнювалися з кавалеристами-тубільцями й татарами. Та й, нарешті, сама історія турецьких походів навчає, що Манштейнове звинувачення перебільшене і що козаки дійсно в дуже багатьох випадках надавали найплідніші послуги.

1735 р. командував в Україні генерал Вейсбах накреслив план завоювання Криму, але помер над ним; після цього для реалізації плану був призначений генерал-лейтенант граф Дуглас, але він захворів, після цього генерал-лейтенант Леонт'єв мусив виконувати план. Він мав під своїм командуванням 20 000 чоловік регулярних військ, переважно драгунів, і 8 000 осіб козаків (безсумнівно, також кіннотників), але не просунувся далі, ніж до Кам'яного Затону³⁾ і через голод та холоднечу втратив 9 000 чоловік та стільки ж коней. Тим часом фельд-маршал Мініх оглянув [захисні] українські лінії.

У 1736 р. було заблоковано Азов; 21 квітня інша армія з 54 000 чоловік зібралася під Царичанкою, причому тут перебували 4 000 українців і 3 000 запорожців. Манштейн сам розповідає про сутички козаків з окремими татарськими частинами⁴⁾ та їхні добрі послуги в переході турецьких кур'єрів, шпигунів і табунів, далі — у зайнятті редутів і малих фортець [укріплень], завдяки чому армія, що виступила маршем, зберігала зв'язок з Україною. Козаки були причетні до взяття

Перекопу, Козлова та Бахчисарая. Та оскільки Трубецької недостатньо спритно провадив справу продовольчого постачання військ, то спочатку запорожці й українці мусили бути відіслані назад із наказом вивідати переміщення турків під Очаковом і Бендерами, зрештою назад повернулася вся армія та розташувалася в Україні на зимових квартирах, розрахованих не без обтяження [місцевих] жителів, де вони [місцеві жителі] мусили розбивати річкову кригу, щоб ускладнити перехід татарам. У той час як Мініх у Петербурзі виправдовувався за невдалу виправу та отримував у дарунок українські мастки, що залишилися після померлого генерала Вейсбаха, а також генерал-лейтенант Румянцев {Rumänzow} став генерал-губернатором України замість померлого князя Борятинського {Boreatinskoï}, татари невпинно тривожили цю країну зимовими набігами, хоча які добрі запобіжні заходи вживали також запорожці завдяки безугавному висиланню розвідувальних загонів та завдяки запалюванню смолоскипів тривоги і сторожових вогнів.

1737 р. Мініх розпорядився змайструвати у Брянську дніпровські човни, названі «дубельтшлюп» [подвійними шлюпками], — дуже плоскі, завантажені чотирма гарматами та сотнею чоловік. 1 квітня армія виступила на марш. При облозі та взятті Очакова допомагали також козаки. Манштейн, щоправда, прославляє тільки донських [козаків]^{k)}, але зовсім інакше говорить автор твору в Бюшінга^{l)}: «Немає нічого образливішого для всіх козаків, — каже він, — як ставити їх у порівняння з татарами. Як можна забути, що при штурмі Очакова ми з доброї волі спішилися та зі списом у руці першими увірвалися в це місце, всупереч очікуванню Мініха, який аж ніяк не сподівався опанувати його завдяки козакам або й хоча б тільки з того боку, звідки ми увірвалися. Насправді Мініх, замість видавати це завоювання за взірць своєї вправності, мав би шарітися за нього від ганьби». А саме, козаки вдерлися з боку моря, тоді як росіян з численними втратами було відбито з боку суходолу. 25 липня надійшла звістка, що 1 500 запорожців на 38-х човниках зборознили Чорне море і застали спорожнілими всі острови біля Криму через страх людей, — але невдовзі після того, як вони увійшли в гирло Дніпра і повернулися з чималою здобиччю та із загальним переляком, що поширився аж до Бендер. Після походу, який коштував життя 5 000 козаків, армія ще раз у вересні зайняла

свої квартири в Україні, а Мініх — свою в Полтаві. Намагання турків знову завоювати Очаків були зведені нанівець російською армією, і комендант Штоффельн отримав у винагороду українські мастки.

У лютому 1738 р. Україна вряди-годи зазнавала вторгнень татарських зграй. Манштейн сам розповідає, наскільки вдало боронилися від вторгнень турків козаки, як українські, так і запорізькі, хоча останні всередині свого табору, або укріплення з возів^{m)}. Між іншим, цей похід на Дністер не увінчався визначним успіхом. Також у загоні фельдмаршала Лассі {Lascy}, який продовжував виправи проти Криму, українці-козаки склали ар'єргард, котрий мусив витримувати жорстокі набіги ворога, але все-таки з російською підтримкою брали гору на полі боюⁿ⁾. Україну знову було виснажено обома великими арміями під час зимового квартирування.

У листопаді того самого року страхітливі втрати сталися в Україні. Син одного селянина із цієї країни видав себе за царевича Олексія, сина Петра I, і був також визнаний таким деякими солдатами, селянами та священником прикордонного села. Один козацький сотник, або отаман {Hauptmann}, доповів про цю справу Румянцеву: лжецаревича та його прибічників було заарештовано, допитано в таємній канцелярії в Петербурзі та для покарання відправлено назад до України. Лжецаревича було піднято на списи, священника і трьох солдатів у різні способи страчено, село зруйновано, а жителів розпорошено по інших поселеннях.

У поході 1739 р. Мініх використав 18 000 козаків усякого роду, а саме — з великим успіхом: бо вони інколи несподівано перепливали через Дністер та спустошували турецькі володіння до 15 малих миль навкруги. Хотин і Ясси були знову відступлені туркам в укладеному після того мирі. Армія Лассі через деяку занепокоєність з боку шведів упродовж цілого року залишалася на постій в Україні, а армія Мініха до початку листопада знову повернулася туди ж. Сам Манштейн неспроможний достатньо змалювати ту нужду, що її витримала Україна в ці воєнні роки через постачання продовольства та возів, а ще через кричущі знущання губернатора й нижчих чинів^{o)}. Волання про це нарешті сягнуло також двору, і той після відбуття відрядженого послом до Константинополя Румянцева обрав у 1740 р. губернатором для порятунку однієї з найкрасивіших російських земель

генерала Кейта {Keith}, який якраз у Франції лікувався був від ран, що отримав під Очаковом. Під час свого тільки однорічного перебування у Глухові цей хоробрий воїн упорався з більшою кількістю справ, ніж його попередники й за десять років. Україна відчула м'якість його врядування та порядок, що його він вніс в усі справи, завдяки чому він полегшив країні гнітюче ярмо свавільного панування. Він почав навіть серед козаків запроваджувати своєрідну військову дисципліну, якої вони доти не знали; але він не мав часу завершити свою справу: бо Шведська війна покликала його назад. Він забрав із собою з Глухова загальне жалкування та висловлювання козаків: що, мовляв, двір або не мав би давати їм такого губернатора, який дозволив пізнати настільки велику відмінність від його попередників, або не повинен був би його ніколи звідси забирати.

Між іншим, фельдмаршалові Мініху забажалося після укладення миру з турками стати герцогом України; та коли він попросив герцога Курляндії переказати цю забаганку імператриці [Анни], вона дала ущипливу відповідь: фельдмаршал занадто скромний — чому б йому не забажати ліпше Велике князівство Московське?⁹⁾

Імператриця [Анна] надто добре знала важливість України, аби вона хотіла бодай чути про щось подібне. Померла вона 28 жовтня 1740 р.

§ 2. Імператриця Єлизавета довго розмірковує, перш ніж вона нарешті в 1747 р. встановлює устрій України, згідно з [попереднім] договором, та наказує обрати гетьманом графа Кирила Григоровича Розумовського. 1741–1762 рр.

Як відомо, Єлизавета, будучи дочкою Петра Великого, завдяки допомозі свого особистого лікаря [лейб-медика] Лестока {l'Estoque} та свого улюбленця, українця на ім'я Розумовський, 6 грудня 1741 р. заскочила на російський трон з усуненням регентки Анни.

Випадком, який зробив українця при цьому приспівником, той зумів скористатися на благо своєї Батьківщини. Розумовський був селянським сином родом неподалік від Ізюма (слобідського полкового міста). Коли ще ходив до школи, він відзначався красою свого голо-

су. Оскільки згідно з руською літургією всі церкви мають мати хори для ритуальних співів, то й Розумовський був прийнятий хлопчиком-співаком. Один полковник, на імення Вишневський, знайшов у нього щасливий образ лица і прийняв його до себе на службу як за це, так і за його гарний голос. Він навіть повіз його із собою до Петербурга й порекомендував його графові Левенвольде {Löwenwolde}, який здохнув для нього місце співака при імператорській капелі. Упродовж кількох років він залишався на цій посаді, поки за привабливі риси обличчя його помітила тодішня принцеса Єлизавета і виклопотала йому прощання з графом Левенвольде. Принцеса доручила йому верховний нагляд над одним із її маєтків, і швидко він став її улюбленим домашнім економом. Після свого утвердження на троні Єлизавета підвищила його до камергера {Kämmerer}, а через декілька місяців після своєї коронації — до головного єгермейстера {Oberst-Jägermeister} і графа⁴⁾. Кирило Григорович Розумовський раніше, коли Єлизавета ще була принцесою, приїхав до свого брата в Петербург із триструнною лютнею {(Balabeja)} [балалайка], після того, як він раніше в Україні шукав гриби і жив з їх продажу⁵⁾. При зміні на троні на користь Єлизавети він, здається, виграв так само, як і його брат: бо Манштейн повідомляє, що Воронцов і Розумовський були призначені прем'єр-лейтенантами Преображенської гвардії з генерал-лейтенантським рангом.

В Україну ще на початку грудня 1741 р. був відряджений генерал-лейтенант і військовий комісар Бутурлін, щоб прийняти вірнопідданську присягу; пізніше саме туди вирушив для командування над військами генерал Бісмарк. У продовженій після того Шведській війні, здається, були використані також деякі козаки⁶⁾. Після завершення війни та після придушення затіяного проти Єлизавети заклоту Лопухиних {Lapuchinsche Verschwörung} її фаворит граф Розумовський спочатку подумав про самого себе, через посередництво Єлизавети поклопотавшись, щоб 22 листопада 1744 р. римський імператор {Röm. Kaiser} надав йому титул імперського графа. Але потім пролунали скарги з України через його посередництво аж до імператорських вух, і указом сенатові від 5 травня 1747 р. Єлизавета розпорядилася приступити до виборів нового гетьмана, який би цілковито пішов по стопах колишнього гетьмана Скоропадського. Проте сенат, здається, зтягнув справу, бо наслідку цього імператорського розпорядження досить

тривалий час не було. Тим часом останнього [дня] травня 1748 р. місто гетьманської резиденції Глухів вигоріло дощенту з усіма канцеляріями та будинками. Як із цього приводу, так і з приводу деяких інших негараздів, зібраних представниками козаків, було подано скаргу безпосередньо імператриці та щодо міста гетьманської резиденції висловлено прохання, що, мовляв, позаяк Глухів аж надто віддалений від осереддя українських полків та його відбудова потребувала б надто багато коштів, то нехай їм буде дозволено знову відбудувати Батурин. У чому полягав зміст решти скарг козаків, видно зі спрямованого сенатові ще 1 січня 1749 р. імператорського указу такого змісту:

1) Через останнє спустошення сараною звичайно переміщені в Україну 6 драгунських полків та 1 гарнізонний полк треба на три роки вивести з України. По закінченню цих трьох років ці полки мають отримувати свій провіант та свій фураж тільки з оплатою грошима за військовими цінами, а для полегшення місцевим жителям не робитися повночисельними, а залишатися на нижчому щаблі в мирний час.

2) 27 000 руб. орендної плати від української митниці, які поряд з іншими прибутками Глухівської урядової канцелярії використовувалися для утримання деяких гусарських полків, від 1 січня 1749 р. мають призначатися на допомогу збіднілим українцям. Тому від Глухівської урядової канцелярії бунчукові та значкові товариші мають бути розіслані по країні, щоб переписати всіх безпомічних, щоб потім за цим переліком сенат розпорядився про розподіл.

3) Усі конюшні мали бути перенесені з України і всі військові коні переведені звідтіль.

4) Упродовж двох років горілка має виганятися тільки в половині нині наявних гуралень, але всіма станами — без відмінностей та без монополії, щоб усі рівно відчували нужду і полегшення.

5) Кошти, від часів останньої Турецької війни призначені для побудови та вдосконалення фортець, — наскільки їх можна звідти відірвати фортецям — повинні так само прислужитися на користь жителям країни, про що, однак, попередньо має бути надіслано доповідь.

6) Для фортечного будівництва в Києві та в інших місцях мають використовуватися російські регулярні солдати, а не козаки.

7) Усю артилерію та воєнне оснащення для «Української лінії», редутів і фортець має бути привезено туди людьми та кіньми російських полків.

Яку загальну радість викликали ці розпорядження, видно з послання-подяки від 25 лютого 1749 р., складеної від спільного імені козаків, та з окремих послань-подяк окремих полків, наприклад Полтавського, до імперського графа Розумовського. Однак здається, що справа з установленням упривілейованого устрою доти не могла отримати доброго продовження, доки 16 жовтня 1749 р. нагляд над Україною було відібрано в сенату і знову довірено Колегії закордонних справ. Відтак грамотою {Gramota} цієї колегії 15 грудня 1748 р. до нації відбулося надання повного дозволу на обрання гетьмана за «Статтями Хмельницького». Для влаштування цього обрання був направлений граф Гендриков {Hendrikow} з іще однією особливою грамотою від 16 грудня 1749 р. Обрання відтак стосувалося брата імператорського улюбленця, самого Кирила Григоровича Розумовського. За наполяганням новообраного іменним указом {Imappoj Ukas} від 16 червня 1750 р. Малоросійську колегію було формально скасовано, а грамотою імперської колегії від 31 липня 1750 р. дозволено відбудову міста Батурина як гетьманської резиденції. Тож після впорядкованих у такий спосіб попередніх процедур граф Розумовський наказав написати собі гетьманський патент під 22 травня 1751 р.¹⁾ Що то було за прибуткове місце, видно також хоча б із того, що, коли 1754 р. корона після запровадження великоросійського тарифу прибрала українську митницю до своїх рук, гетьманові натомість щорічно перепадало 50 000 руб. із каси коронної митниці. Незважаючи на це позірне встановлення справедливих та договірних стосунків України з Росією, виявилось, однак, як зазначає Катерина II у своєму указі про скасування Січі, зіткненням між вимогами Російської імперії та козаків уже в 1755 р., про що пан Шерер висвітлює нам ближче підґрунтя. Головна суперечка стосувалася дуже великого лісу (Чорний ліс {Tscharnoi Les}, татарською — Шеп Карегач {Scher Karegatsch}, німецькою — Шварцвальд {Schwarzwald}), що його з російського боку захищували до тієї нової провінції, яку хотіли заснувати в родючих степах між Дніпром і рікою Дон під назвою Нова Сербія {Neu-Serwien} і сильно заселити сербами²⁾, які з 1752 р. — на жаль! — через деякі політичні та релігійні утиски (слава Богу, припинені) виїздили з Іллірії, а також захищати силами створеного із сербів {ausden Serviern} легкокінного крайового війська або осілих гусарів, водночас змусити їх

ще ближче спостерігати за козаками також. Тому січові козаки направили до двору й до сенату делегацію, яка доводила, що вони з давніх-давен мали в мирному володінні смугу землі, яку зроблено спірною, і що їхні старіші отамани й кошові, а саме також Сірко, користувалися цим лісом, щоб утримувати в ньому свої вулики; не менш віддавна володіли вони лісом Круглик; крім того, їхня область простягалася понад річкою Інгул аж до її витоків; і тут, як і в Балці Лозоватка {Balka Lasowatka}, вони, мовляв, займалися вільною торгівлею. Для рибальства вони від давніх часів використовували як Дніпро, так і інші малі річки та струмки, які протікали в Очаківській пустелі від острова Хортиці до ріки Буг. До цих обґрунтувань вони долучили довгий реєстр своїх мисливських та рибальських угідь і посилалися ще й на те, що коли в цих межах досі кургани або могили використовувалися для випалювання селітри, то це робилося з відома й дозволу козаків та за щорічні знаки вдячності. Посланців, які все це представили, було затримано й запроторено до Петербурзької фортеці. Таким жорстким поводженням, однак, січові козаки не дали себе залякати: вони знову направили делегацію і наказали прямо пояснити, що без вступу запорожців до Російської імперії остання не могла б робити ані щонайменших зазіхань на ті земельні простори, котрі тепер мали б утворити Нову Сербію, позаяк раніше татари претендували на панування над ними, тоді, коли й Січ була підлегла їм. Але усе це не допомогло: посланці залишилися і померли в'язнями в Петербурзькій фортеці, а в січовиків при нагоді було відібрано ще декілька їхніх вольностей. Причину такого роду поводження пан Шерер знаходить у тому, що вся ця справа провадилася через сенат (я і сам вважаю, що сенат через звільнення України міг ревниво ставитися до своєї владної дієвості щодо цієї країни), але Єлизавета за 16 років не була присутня ні на яких переговорах у сенаті й не підписала жодного указу (через що саме сенат осягнув таку владу, якою часто триматиметься у віжках діяльність самої Катерини II). Але вищезгаданий указ про скасування запевняє: запорожці, мовляв, від 1755 р. грабунками та плюндруваннями завдали шкоди Новосербській провінції вартістю в декілька 100 000 руб. Розташований у фортеці Єлисаветград кавалерійський полк мусив спостерігати за запорожцями, завжди висилати малі загони і переслідувати їх, тільки-но вони вирушають сильнішими гур-

тами. Усе це видається більше наслідком, ніж причиною жорстокого способу, яким людей, які у надії мати змогу спокійно продовжувати свої республіканські ремесла мисливства, рибальства та військової справи вирвалися з пов'язаності з татарами і тим самим дали змогу Російській імперії в кінцевому результаті зруйнувати татарське розбійницьке гніздо — Крим, — були свавільно позбавлені своєї старої та все ж таки^{х)}, також унаслідок давньої історії та Прутського миру, належної їм області та можливостей для мисливства й рибальства.

Між іншим, здається, що сама Україна під прихистком Розумовського і благодійним впливом свого встановленого упривілейованого стану доволі-таки відпочила від сумних спустошень попередніх років. У 1761 р. нараховувалося^{у)}:

у Глухові, Києві, Чернігові, Полтаві, Стародубі, Ніжині — скрізь гарнізон у [кількості] 1 266 чоловік;

10 малоросійських і 3 компанійські полки — разом 65 637 осіб. Запорізьких, або власне січових, козаків — 27 117 осіб бійців.

Також літературними починаннями й покращеннями відзначається правління Єлизавети (цієї жінки, відомої завдяки своєму наміченому скасуванню смертних кар як людяна правителька) щодо України. У Братському монастирі в Києві, з яким був пов'язаний т. зв. університет і в якому всі студенти внаслідок першої пожертви коштів без оплати відвідують колегіуми, викладання латинською, французькою, німецькою мовами теології, філософії, риторики та географії було поліпшено настільки дієво, що від 1754 р. як із цього університету, так і з Чернігівської гімназії [колегіуму] щороку виходила чимала кількість осіб до шпиталів для вивчення хірургії, з яких у 1760 і 1761 рр. п'ятнадцять за кошти сенату було відправлено до Лейдена і Страсбурга для студіювання медицини²⁾.

На Семирічну війну близько 1757 р., щоправда, поряд з 6[000]–10 000 донських козаків, було відправлено також 6 000 українських та 2 000 слобідських [козаків] тощо. Але швидко стало видно, що хоч яку велику користь дає на війні певна кількість нерегулярних військ, та все ж завелика кількість радше шкодить через утруднення з провіантом і з забезпеченням продовольством армії з причин спустошення, — тож залишено було тільки донських козаків як найпридатніших, тобто найслухняніших, які підкорялися обтяжливим наказам російських

генералів. Так що донським козакам кладеться на карб усе, що Гаммард повідомляє про їхню жорстокість у Семирічній війні, і підноситься хвала за те, що він повідомляє про їхню вправність у володінні списом, — поки генерал Вернер навчив пруссаків застосовувати шаблі проти списів. Чим більше їх переслідували, тим жорстокішими вони ставали й пускали все з димом. Українські козаки, яким, імовірно, не припадали до вподоби ні така велика віддаленість від Батьківщини, ні війна з регулярними збройними формуваннями (бо вони досі завжди мали справу з турками й татарами), ні, нарешті, жорсткі завдання російських генералів, були звинувачені у придатності лише для дрібних послуг та відіслані додому^а.

§ 3. Катерина II цілковито перетворює Україну з привілейованої країни в керовану на російський лад, а саме: а) через скасування гетьманської посади в 1762–1764 рр.

Повалений уряд Петра III не торкнувся в Україні нічого іншого, окрім борід. Хоча, згідно з деякими повідомленнями^б), ад'ютант великого князя і потворного імператора Петра III на ім'я Худович нібито мав бажання потіснити з гетьманської посади графа Кирила Григоровича Розумовського, також начебто він вихвалявся деякими запевненнями Петра III про надання цієї посади і тим самим чимало посприяв падінню Петра. Зате, згідно з власними словами пана Шерера, призвідники падіння Петра III хотіли бути особливо певними у гвардійських полках, розташованих у Петербурзі; уже Преображенський та Семеновський полки склали були присягу вірності, однак Ізмайловський, командиром якого був граф Розумовський, вагався щодо сторони, на яку мав стати. Це, мовляв, зробило графа малоугідним імператриці. Певно те, що він одразу по її утвердженні на троні склав із себе повноваження президента Академії наук.

Згідно з повідомленнями пана Гупеля, уже в 1762 р. козаки висловлювали невдоволення та скарги на правління графа, котре видавали як гнітюче, та на утиски їхніх привілеїв, яких зазнали за його урядування, і було започатковано розслідування: «Кажуть, що граф, який поїхав був до Москви з імператрицею, де та коронувалася, буцімто до-

відався через своїх друзів, що рішення могло бути несприятливим для нього, і тому розважливо повернув справу так, щоб усе розслідування просунулося в Москву, де йому було ближче та де він мав вплив. Ніяка інформація щодо цього рішення не стала надбанням гласності. Тим часом пізніше позбавлення графа гетьманської посади могло видаватися в очах козаків [саме таким] рішенням і повністю їх задовольнити. Ба навіть цілковите скасування посади мусило видатися їм стерпнішим, бо тим самим вони водночас позбувалися людини, яку ненавиділи»⁹.

«О гнучкий письменнику!» — хотілось би тут вигукнути; але водночас хотілось би засумніватися у правдивій основі цієї оповіді та знайти основу цього сумніву в інших свідченнях і в наступних уривках з указів, що їх Катерина II видала в 1762 і 1763 рр.

2 лютого 1762 р. гетьманові Розумовському для його подорожей туди й назад з Петербурга в Україну та навпаки було дозволено користуватися перекладними кінями, як і Скоропадському.

30 червня. Через нестачу дров у Переяславській окрузі дозволено завезти без мита деревину з Польщі.

16 жовтня. Забороняється ввезення горілки з Польщі в Україну та на Січ, бо воно витягає гроші з країни та утискає горілчані монополії козаків.

25 жовтня. 6 полків кавалерії, як і досі, мають залишатися в Україні на продовольчому забезпеченні.

1763 р. 6 лютого. На знак прихильності імператриці до запорожців їм мали бути видані їхні (отже — перед тим затримані?) клейноди.

14 березня. Після філософсько-політичного вступу про нерівномірно розподілені природні блага між державами і країнами нарешті згадується, що теперішній сорт тютюну в Україні, який називається «тютюн» або «бакун» {Тјујун oder Bакун}, через поганий догляд при його вирощуванні та через його неприємну своєрідність, мовляв, не є продуктом для зовнішньої торгівлі. Через монополії цей промисел начебто вже дуже занепав. Та оскільки торік їх цілком було скасовано, і статський радник Теплов подав проект про вирощування кращого тютюну в Україні з американського насіння, чим започаткував успішні й повчальні дослідид), тим самим він призначається директором новостворюваного тютюнництва. У місті Ромен він мав мати свою контору. Тут упродовж двох років повинно було безоплатно

розподілятися американське насіння з друкованими вказівками для вирощування. Кожний вирощувач мав мати змогу продавати отриманий із цього тютюну кому захоче всередині й поза межами країни. А хто за ці два роки продасть 1 000 пудів та більше такого тютюну з вірджинського і амерсфортського насіння, отримає не тільки обумовлені закупівельні гроші, але і премії, а саме: у першому році за вперше поставлені 200 пудів — 5 преміальних коп., удруге — 4 коп., утретє — 3, учетверте — 4 і вп'яте — 1 коп. У другому році за вперше видані 200 пудів — 4 коп., за п'ятий раз — одну «деньгу» або «гріш» {Denep}. Хто поставить менше 50 пудів, не отримає премії. Українцям нагадується, що імператриця думає не про збільшення своїх прибутків, бо ж нікого не треба й змушувати брати таке насіння.

13 травня. Існуючі, згідно з 9-ю статтею «Малоросійських статутів», межові судді, підкоморні судді (межовики) {Meschewtschiki} мають зберігати свою чинність. Вони були, власне, судьями для особливого випадку межових суперечок і не належали ні до міських, ні до сільських судів {Landgericht}. Від них виходила апеляція до суду генеральних старшин. Такий підкоморник мав своїх помічників, або коморників.

6 червня. Січовим козакам надано нову печатку з коловим написом: «Печатка Низового Війська Запорізького Його Імператорської Величності» {Das Siegelder Nisowisch-Saporogischer Miliz Sr. kaiserl. Majestät}.

10 вересня. Спірні справи про маєтки вимерлих родин мали потрапляти не до ординарних суддів, а до генерального судді, який повинен обіймати місце фіскальника (тобто судді й фіскальника водночас) і пильнувати за тим, щоб такі маєтки не діставалися в руки приватних осіб.

19 вересня. Переїзди селян із місця на місце через несприятливі наслідки, згідно з «Малоросійськими правами», обмежуються до такої міри, що бажаючий переселитися селянин повинен мати посвідчення від свого колишнього пана про своє звільнення. Таке свідоцтво необхідне й тоді, коли селянин хоче помандрувати з України в решту Росії або назад. При цьому указові є додаток з «Малоросійських статутів», що стосується цього питання. Найважливіше в ньому те, що кожний чужинець або втікач, прибуваючи до якогось поселення, му-

силь з'явитися і прописатися: хто такий? Звідки прибув? Що надумав робити? — тощо. Хазяїнові, який доповів про свого гостя не відразу ж наступного ранку після його прибуття, загрожує тритижневий арешт. Зате після вчиненої доповіді начальству чужинець до певного часу отримує право затриматися в поселенні навіть без паспорта від свого колишнього пана і власника (розділ 12 «Статутів», стаття 7, номери [пунктів] 3 і 4). Якщо ж буде забажано його повернення і його колишній пан ще може довести претензії на нього, то його мусить бути видано (розділ 3, стаття 38, номер 2). Однак якщо він прожив у поселенні незатребуваним упродовж десяти років, то при настанні випадку затребування він не видавався, а міг відкупитися (там само, номер 1). Нероба після триразового безрезультатного попередження виганявся до міста (розділ 12 «Статутів», стаття 7, номер 6). Уже із цих уривочків видно, як гарно й похвально усе це було спрямоване на населення й порядок.

Тут мене покидає використувана мною опублікована збірка указів із Геттінгенської бібліотеки. Зате розпочинається низка важливих для України подій. 15 липня 1764 р. Василь Мирович, уроджений українець, підняв невдале повстання у Шліссельбурзі на користь ув'язненого царевича Івана {Prinz Iwan}. Як впливає з указу від 17 серпня 1764 р., то був онук віроломного Мировича, якого прокляли з Мазепою. І саме в тому ж 1764 р. у графа Кирила Григоровича Розумовського було відкуплено гетьманську посаду. Ми розповімо про це, власними словами двох різних, але легко поєднуваних авторів. Один — дуже вірогідний свідок і мандрівник також завдяки своїм іншим повідомленням — запевняє ось у чому: «Посада гетьмана тому, хто нею володів, надавала всі переваги правителя, і було небезпечно мати на своїй службі такого пана, який повсякчас міг підняти на ноги 100 000 армію^д. Тож у нього відібрали [гетьманську] посаду і за втрату 300 000 руб. щорічних прибутків дали чималенькі маєтки в Україні, котрі, однак, не могли дати більше ніж 100 000 руб., зате були спадковими й вічними, а от гетьманська посада — тільки мінливою. Тому це відшкодування, що стосується грошей, не треба розглядати як достатнє. Це наводилося і йому [Розумовському], коли від нього вимагався [такий] крок. Він володіє гарним маєтком у Батурині, резиденції знаменитого Мазепа. З його замку нічого більш не видно,

як мури та насипний вал. Уся нація ще із задоволенням говорить про час, коли вона складала власну вільну республіку {Freystaat}, і з гіркою дивиться на те, що за сучасного уряду їй намагаються обмежити великі переваги⁹⁾, які вона колись займала. Хоча граф Розумовський давно не мав влади, яку мали старі гетьмани, його попередники, — все ж таки козаки ще так сильно тримаються за свою свободу, що вони самі все ще нагадують один одному, нібито він ще є їхнім головнокомандувачем, і з власних спонукань поважають його за це. Можливо, цьому ентузіазмові багато сприяє також його прямота на посадовому керуванні¹⁰⁾.

Трішки інакше розповідає пан Шерер: «Кажуть, справжньою причиною скасування гетьманської посади буцімто був опір, що його побоювалися від тямущого чоловіка при наміченому знищенні як Січі, так і привілейованого становища України; але додатковою спонукальною причиною був страх перед таким дужим імперським чиновником. Ваше місце, сказала одного разу імператриця Розумовському, мусить бути прибутковим; скільки Ви маєте з нього на рік? Близько 60 000–100 000 руб., була відповідь¹⁾. Ви, певне, образитеся — відказала на те імператриця — якби я сама схотіла бути гетьманом і якби я, не зменшуючи Ваших прибутків, позбавила Вас клопотів, яких завдає ця посада? Розумовський, цілковито спантеличений, мусив погодитися й відповісти: це залежить від Вашої Величності. — Відразу ж цю посаду було ліквідовано і поставлено уряд із 8 осіб під головуванням українського генерал-губернатора, а саме графа Румянцева, пізніше додатково іменованого Задунайським». Як же урядування Катерини II точно нагадує урядування Петра I! Урядування німкені наприкінці XVIII ст., урядування росіянина на його ж початку! Серед новоподарованих службових маєтків, які були колись частково гетьманськими, є також Козелець; палацом та декількома новозведеними будинками він [Румянцев] володів у Батурині на вулиці, котра веде до Києва. Між іншим, у 1764 р. було влаштовано перепис населення, і ось що вийшло в результаті його [проведення] стосовно України:

	Подвір'їв	Хат {Stuben} без подвір'їв	У них осіб чоловічої статі
Реєстрових козаків	19 750	52 835	163 889
Резервних козаків	22 469	68 934	199 998

Міщан, селян та інших станів	76 028	175 931	585 909
Розкольників та велико- руських селян	212	2 128	5 432
Разом	118 459	299 828	955 228

На Січі канцелярія утримувалася настільки недбало, що вона рідко знала справжню кількість козаків; але в 1764 р. їх було тільки 27 117 чоловік на виконанні служби. На ті часи ще й російські та німецькі лютеранські, але неодружені генерали записувалися для дивовижі козаками на Січі. Потім таким прийнятим ретельно пересилалася частка, що випадала їм від усіх розподілів: зазвичай чолобитник отримував за це більший подарунок. Пан Гупель наводить у 3-му випуску своїх «Північних розмаїтостей» {Nordische Miscellaneen} таку чолобитну про прийом. Такі прийоми здійснювалися з наміром: безпека серед самих козаків і більше слухняності.

У самій чолобитній про прийом зазначалося наступне:

«Його ясновельможності пана генерал-лейтенанта і різних орденів лицаря князя N. N. ад'ютант пан N. N. за своїм добровільним поданням прийнятий на службу в товариство т. зв. Війська Запорізького Низового та записаний до реєстру ордену, при якому він повсякчас має рахуватися й шануватися у вищевказаному обов'язку. На засвідчення цього йому, козакові та ад'ютантові N. N., належному до Війська Запорізького Низового та Кушівського^{k)} товариства (куреня), наказано виписати й виписано з нашої Військової канцелярії цей ате-стат, скріплений нашим підписом та печаткою Війська Запорізького Низового, — 26 вересня 1773 р.

Його Імператорської Величності
Війська Запорізького Низового
наказний кошовий отаман Петро Калнишевський

№ 1205

(Місце печатки)

Старійшини у війську й побратимстві

Герб зображує запорізького козака у своїх обладунках, а саме, у лівій руці з пікою, у правій — із шаблею, з мушкетом, висячим на ремені, та пістолями з коловим написом — «Достославного Війська Низового».

§ 4. б) через ліквідацію Січі (1765–1775). Становище України в 1770–1773 рр.

Що за доля мала, власне, спіткати українських козаків під Росією, те побачили вони ще 1765 р. на прикладі п'яти слобідських полків, приєднаних до Російської імперії Іваном Васильовичем [насправді мова йде про московського царя Олексія Михайловича] щонайсприятливішими обіцянками та щонайклятвенішими запевненнями. Їх також звинуватили в бездіяльності і відсутності войовничого духу; а понад те, як зазначалося в імператорському указі, козаки аж надто погрузли в міщанському устрої, непотрібні козацькі служби лягали тягарем на всіх жителів: «Вони мушили виставляти в поле стільки війська, скільки вимагалось, і утримувати [його] громадськими, часто-густо обтяжливими внесками; але імперія, — провадить далі пан Гупель, — отримувала з того мало вигоди, бо їх не можна було з користю й дієвістю застосувати проти ворога: чи то вже так сталося, що їм заважала їхня м'якість, чи то вони розгубили свій первісний войовничий дух, чи то їхні офіцери стали непридатними, — адже під час походів вони здебільшого спокійнісінько залишалися вдома, а натомість направляли інших. Тому цим козакам в армії зазвичай ставилися лише незначні завдання, їх використовували для дрібних послуг, наприклад, поганяти волів, прикривати обоз, доправляти провіант, утримувати пости в полі, супроводжувати кур'єрів.

Це спричинилося в 1765 р. до рішення спочатку цілковито скасувати козацький устрій у п'ятьох слобідських полках, причому засновувалася Слобідська, або Харківська губернія {das Slobodische, oder Char-kowsche, Gouvernement}. У такий спосіб натомість було засновано п'ять регулярних гусарських, або легких кавалерійських полків зі збереженням старих назв (які, однак, тепер знову мають бути змінені; так, наприклад, один зветься Македонським полком) — дуже мудро та з найліпшим успіхом і для видимого блага як імперії, так і самого люду (?). Кожен [полк] мусить рекрутуватися зі свого старого округу {Canton}, але отримує свою повну платню за польовим бюджетним розписом із коронної військової каси. Відразу ж після свого переформування вони проявили стільки дисципліни, порядку й краси, що повністю зрівнювалися зі старими гусарськими полками, декотрі навіть пере-

важали, і вже в минулій Турецькій війні служили з пречудовою мужністю й відмінною хоробрістю»^{l)}.

Не менш доцільним Катерина II вважала проголошення 1765 р. Новосербії формальною губернією і передачу її населення під керівництво генерала Хорвата {Horgvath}; зате запорізькі січовики зважили за доцільне спротивитися цьому скаргами та вихватками. Тому для їхнього приборкання в Новосербії було поселено два гусарські полки — Чорний і Жовтий — спочатку з угорців і сербів, потім із волохів. Кожна рота селилася осібно й укріплювала своє місто проти навали татар валом, ровом, іспанськими кіннотниками та власними гарматами; і за 18 років ця земля сягнула поважної чисельності населення^{m)}. Українським козакам не менше муляло скинення їхнього гетьмана, і тому в новій законодавчій комісії, до якої їх змусили 1767 р. відрядити своїх депутатівⁿ⁾, вони вбачали засіб до втрати також ще притаманного їм магдебурзького права та свого устрою і до зрівняння з усіма іншими провінціями Російської імперії. Тож вони звернулися до свого генерал-губернатора Румянцева з клопотанням щодо «Статей Хмельницького», але губернатор отримав наказ закувати їхніх посланців у кайдани та відправити до Петербурга, де їх морили голодом і морозом^{o)}.

За цих обставин дуже сумнівними стали звинувачення, які близько 1767 р. поширювалися в Новосербії проти генерала Хорвата, а саме, що він буцімто з 30 000 поляків, гайдамаків і січових козаків хотів зчинити повстання. Можливість збудити народ та здійснити заколот існувала, особливо за обставини, що конфедеровані поляки {die konföderirten Pohlen} ризикали поблизу, — якби ж то він мав гроші; тому в Єлисаветградській фортеці було розміщено комісію щодо його діяльності, його відправлено до Петербурга, а в 1770 р. — до Вологди^{p)}. Але він усе ж таки, як видно, очистився від усіх звинувачень, бо його ім'я можна знайти в пізніших переліках російських генералів^{q)}.

За цих обставин у подальшому й при Турецькій війні, яка наближалася 1769 р. [насправді — 1768 р.], в Україні зіткнулися з наступними новаціями, і це дає нам нагоду опертися на часовий відтинок 1770–1773 рр., щоб окреслити бодай тіньовий силует уже наполовину або все ж таки ще не зовсім пригнобленої України, якою вона тоді ще була, бо досконалого кольорового зображення була гідна тільки вільна Україна під Хмельницьким.

Малоросійська урядова колегія⁹⁾ мала президентом генерал-губернатора України графа Петра Олександровича Румянцева і таких членів:

1) Семен Васильович Кочубей, генеральний обозний у званні генерал-майора і лицар ордена Св. Анни⁹⁾;

2) князь Платон Степанович Мещерський {Mestscherskoi}, генерал-майор;

3) Василь Григорович Туманський {Tumanskoi}, статський радник і генеральний писар;

4) Іван Тимофійович Журавка, генеральний осавул у званні полковника;

5) Дмитро Кирилович Натальїн {Dimitrej Krilowitsch Nataljin}, колезький радник;

6) Олексій Федорович Семенов, колезький радник;

7) Йосип Григорович Туманський {Tumanskoi}, колезький радник і секретар (у 1773 р. були чотири секретарі).

Генеральний суд у 1773 р. складався з одного генерального судді, двох надвірних радників, одного асесора [засідателя], одного бунчукового товариша і одного секретаря.

1772 р. в Малоросії було 2 085 церковних парафій, у яких

народилося ⁹⁾		померло	
хлопчиків	38 630	26 746	чол. статі
дівчаток	35 561	24 238	жін. —
Разом	74 191	50 984	—

Ці дані з урахуванням чистих звичаїв, помножені на 25, дають чисельність населення в 1 854 775 жителів.

Головою духівництва в 1770 р. був Арсеній [Могилянський], архієпископ [митрополит] Київський і Галицький (як він усе ще називається на старий лад), який не завозить Святе миро з Москви, а виготовляє сам. Поряд із ним — єпископи Переяславський та Чернігівський; ігумени Іоанникій {Johannpiej} зі Святої великої і чудотворної Печерської Лаври в Києві, крім того — зі Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, з Видубицького, Межигірського {Nežigorischen} та інших монастирів. Автор подорожніх нотаток у Бюшінга в 1770–1772 рр. оповідає¹⁰⁾: Київська Лавра тоді була найбагатша і найславетніша ма-

етками в усій Росії, тому що вона зберегла свої помістя, як і інші монастирі в Україні, тоді як у монастирів у Росії було забрано всі села й селян⁹⁾. Тодішній архімандрит Кузьма {Cosmius} був шляхетного роду, він щоразу обирається з їхнього [шляхти] середовища¹⁰⁾ та затверджується двором. Ченців було десь під 200, коли вони сходилися разом. Монастир мав книгодрукарню і численних митців серед своїх служників — художників, різьбярів, столярів тощо. Головна церква одна з найкрасивіших і найкоштовніших. Серед самих козаків має бути багато [церковних] розкольників.

Шляхта {Adel}, згідно з Рубаном, складалася:

- 1) з декількох небагатьох прародин аж ген від руських царів [князів];
- 2) з польської шляхти, яка ще залишилася та отримала свої ленні грамоти від великих князів литовських або за браком грамот усе ж довела право неперервного володіння;
- 3) із шляхтичів {Edelleute} різних націй, які перемістилися сюди;
- 4) з козаків, які за заслуги в цивільному або військовому стані потрапили до шляхти і які за Зборівським та Гадяцьким миром могли зачислятися до шляхтичів¹¹⁾.

5) з козаків, які отримали нерухому власність жалуваними грамотами від правителів Росії або також від гетьманів. Згідно зі «Статтями Хмельницького», російські монархи пообіцяли затвердити гетьманські наділи, якби хто про це попросив і при тому не було б установлено термін, протягом якого це прохання мусить бути подане. Отже, тим самим не визначено, що якби подібна чолобитна про затвердження не вступила в дію, то ніби наділи гетьмана мали б бути нечинними. Переважні права шляхти полягають ось у чому: повна свобода в користуванні своїми маєтками; право купувати села, йти на служби, обирати [уповноважених] та бути дорадниками у земських справах та на вільний розсуд використовувати свої вироби для власної користі. Жоден із шляхти без судового засвідчення не може бути взятий під арешт, окрім як за образу Величності та злісні наміри (дуже розтяжний вислів).

Козаки {Cosaken} — слово, що його деякі хочуть писати за татарською вимовою «казаки» {Kasaken} (але безпідставно, бо тут мова йде про російську та польську вимови), — мали переважно такі три вольності: використовувати свої маєтки; вільними голосами обирати

своє керівництво зі свого середовища; за свою воїнську службу бути вільними від повинностей селянства. За польськими законами вони, як шляхтичі, мали шануватися так само, як в Угорщині шануються однодвірні шляхтичі та як у Росії здавна шанувалися однодворці. Ті козаки, які залишалися вдома, мали надати підмогу тим, які вирушали в похід⁹⁾.

Міщан і селян часто називали черкасами {Tscherkassen}; але ті, які вирушали в походи, завжди зберігали назву козаки. Міщани мали республіканський устрій. Їхній магістрат складався зі старости (війта) {Vogt (Woit)}, бургомистра і радників, від нього [магістратові], однак, виходила апеляція до генеральних суддів. В усьому, що стосується купців, мистецтв та промислів, діяло магдебурзьке право. Шляхтичі й козаки, які займалися в місті промислом, підпорядковувалися, як і годиться, міському праву і впливаючим із нього обов'язкам та повинностям.

Посполиті, або селяни, серед яких коронні та монастирські (або тепер це духовна економія {geistl. Oekonomie}), селяни, які в імператорських указах називаються республіканськими {Republikaner}²⁾, не могли продаватися поодинці без землі або села, могли як завгодно мандрувати з одного поселення в інше, їхні податки приватним землевласникам (яких, власне, в Україні зовсім не повинно було б бути) визначалися по-різному не законом, а погодженням. Бо коли поміщик мав покинути землі, він виставляв на вулиці дошку, на яку записував умови; охочим, які відтак з'являлися, він показував землі та готові будинки. Досі вони були обтяжені тільки продовольчим забезпеченням розквартированих регулярних російських військ.

Подальші коронні прибутки (тобто все, що надходило до Військового скарбу або до т. зв. Малоросійської скарбничої канцелярії під наглядом двох підскарбіїв, генеральної рахункової комісії та полкових рахункових підкомісій) розносилося по книгах і рахунках) складали в 1770 р. такі показники:

З коронних сіл — 12 107 руб. Вони надійшли до Української скарбничої канцелярії {Ukrainische Schatzkanzlei}.

У магістратів — 3 978. Вони були занесені в магістратах у видатки.

Для оплати листів на пошті — 918.

Нарешті, митні надходження — невизначені.

Щоправда, всього цього було замало, але ж козаки заради не самої лише користі Росії, а заради своєї власної вигоди подалися під захист Росії в пошуках не платні, а військової служби.

Адміністративний поділ країни завжди безпосередньо пов'язаний із самим республіканським устроєм і тому має бути зауважений нами дуже коротко. Ще від польських часів Україну було поділено на воєводства та повіти. Хмельницький об'єднав декілька повітів у один полк і створив 15 полкових округів, які злилися в 10, позаяк у т. зв. «Вічному мирі» осідки [для проживання] козаків стали ще обмеженішими (наприклад, Брацлавське воєводство було їм закрите). Однак ці полки були дуже різні з огляду на чисельність особового складу й кількість сотень. Так, приміром, мали

за Ле Клерком За Гупелем

Переяславський		}	16	}	сотень
Полтавський					
Миргородський	15	—	15		
Чернігівський	6	—	14		
Лубенський	12	—	12		
Ніжинський	14	—	10		
Гадяцький ^{a)}	9	—	9		
Київський	6	—	8		
Прилуцький	7	—	7		
Стародубський	10	—	6		

У містах, іменами яких названі полки, жили полковники, але кожна сотня мала своє супутнє містечко, де знаходився сотник, а в ще менших поселеннях жили нижчі офіцери. Уже тоді також ці десять міст з їхніми округами називали Малоросійською губернією, але росіяни, які жили там, належали до Київської губернії, генерал-губернатор якої був водночас президентом Малоросійської колегії. Росіяни мали в чотирьох містах своїх власних суддів. Мова в Україні, звичайно, мішана з давньослов'янської, польської, російської й татарської ^{b)}. Важливіші поселення в кожному полковому окрузі були такі:

1) У Київському полку — столиця України Київ, збудована на ріці Дніпро за польським звичаєм, на високих піщаних горах. Вона складається з трьох міст: нового та старого міста (обидва укріплення) і т. зв. Подолу, розташованого внизу понад берегом [ріки] за 3 версти від нового міста. Нова Печерська фортеця, закладена Петром I, охоплює великий Печерський монастир і поблизу, але нижче — дві менші, Антоніївський та Феодосіївський, через які заходять до Печер, або підземних порожнин; у них лежать так багато спочилих святих, і їхній [менших монастирів] ігумен підпорядковується Київській Лаврі. Другу половину забудовано великими дерев'яними будинками для губернатора, генералітету і для головнокомандувача. Передмістя — Стара Слобода з Микільським монастирем і Нова Слобода — належать до Печерського монастиря. У старій фортеці — Софійський і Михайлівський монастирі: перший є водночас помешканням для митрополита; майор служить комендантом і має в підпорядкуванні 2 батальйони та 60 кіннотників, решта — бідні обивателі. Поділ — це найпросторіше найкраще місто, де живуть майже поспіль купці, у яких можна знайти будь-які товари. Серед них є чимало багатих людей; у 1770 р. вони ще мали свій магістрат, свого війта і магдебурзьке право. Вони користалися з великих вольностей і платили короні за шинкарство пивом та горілкою всього 500 руб., надавали також розквартирування військовослужбовцям. Щороку проводилися три ярмарки, які тривали 14 днів і відвідувалися [людьми] з далеких місць. Налічувалося близько 20 000 жителів. Церков було, мабуть, із 20, а монастирів — чотири. У Братському [монастирі] знаходиться університет^{с)}, а у Фролівському дівочому монастирі — сила-силенна російських дам. Для віруючих-євангелістів близько 1771 р. були церква і священник на ім'я Граль {Grah}; для шовківництва — дерева шовковиці та дві шовкоткацькі фабрики. Козаки й селяни прилеглої місцевості не підпорядковувалися генерал-губернаторові, а належали до підсудності чинного на даний час Глухівського уряду. Також тут є ще імператорський палац і сад.

Проходи Печерських підземель не вимурувані каменями, а викопані в міцному червоно-білястому ґрунті й вимощені цеглою, стіни стоять як мури, але не тверді, як камінь, і з них можна децю відшкрябати, щод багатьох хто й робить та беруть це із собою, поливають водою

і дають пити проти всіляких хвороб. Багато таких видряпаних заглибин замошені вапном. Можна зайти на 70 або 80 сажнів то праворуч, то ліворуч. Обабіч у стінах лежать тіла святих у трунах, накриті так, що нічого оголеного більше не видно, крім руки, яку благоговійні відвідувачі цілують, вони [руки] чорно-брунатні, сухі подібно до мумій; шкіра й кістки нетлінні. Провести дослідження не дозволяється. У склепіннях не відчувається ні найменшого гидкого смороду, хоча вгорі немає отворів для повітря. Труни стоять відкриті, а на стіні великими літерами на папері написано імена кожного святого. Тіла нібито мають почасти 700-річний вік і здебільшого [походять] із самого Печерського монастиря, проте також декілька князів і монахів було перевезено сюди з інших місць. Деякі [монахи] жили в келіях і скінчили там своє життя: їх замуровано, і залишено тільки маленький чотирикутний отвір, у який прочани кладуть гроші — часто лише дрібну мідну монету. У стінах подекуди виставлено черепи голів на блюдах, накритих скляним ковпаком; вони коли-не-коли мокріють і виділяють із себе запах миро, як подорожній у Бюшінга помітив це по волозі на скляній тарілці. У цих Печерах лежать 47 святих. Їх засновник — Святий архімандрит Феодосій {Fedossé} — уже віддавна вийшов назовні та був похований у великій церкві Печерського монастиря, біля вівтаря, у срібній домовині, — так само, як і Св. Антоній. Нині померлих не приносять у ці підземні печери. У них є три вівтарі, де в певні свята відправляється Служба Божа. Патерик, або життєпис спочиваючих у Печерському монастирі святих, дарується мандрівнику.

Осідком полкового штабу був не Київ, а Козелець. Він та Остер на річці Остер — два міста з магдебурзьким правом. Вишгород {Wischegorod}, згідно з Ле Клерком, ще за імператриці Єлизавети мав бути подарований графові Шувалову, і останній оснастив його шпиталями.

2) У Ніжинському полку. Ніжин на Острі — одне з чотирьох гарантійних міст Хмельницького, з магдебурзьким правом та укріплене земляним валом, повне греків та вірменів і сповнене стосунками з Польщею, Сілезією і Туреччиною. Батурин, колишня резиденція Мазепи, наділена імператрицею Єлизаветою гетьману Розумовському; Глухів — від 1708 р. осідок по-різному змінюваного уряду країни. Кролевець має добрий ярмарок. Буринь {Borina}, Новий Млин {Nowaja Mlina}, Конотоп, Ямпіль {Jampolu}, Вороніж — немаловажливі поселення.

3) У Чернігівському [полку]. Чернігів — місто з магдебурзьким правом на Десні, з російським гарнізоном у своїй цитаделі; осідок єпископа і школи [колегіуму]. Березна, Сосниця та Мена — незначні поселення.

4) У Стародубському [полку]. Стародуб — одне з чотирьох гарантійних міст; Мглин, Погар та Новгород-Сіверський — поспіль міста з магдебурзьким громадянським правом. Почеп належав колись князю Меншикову, віднедавна — колишньому гетьману графу Кирилові Григоровичу Розумовському.

Наступні полки зазвичай звалися степовими полками.

5) У Переяславському [полку]. Переяслав — одне з чотирьох гарантійних міст на річці Трубіж, має цитадель із російським гарнізоном, єпископа, семінарію та магдебурзьке право.

6) У Прилуцькому [полку] — головне місто Прилуки.

7) У Лубенському [полку]. Лубни {Lubnja} — добропорядне місто на височині біля річки Сула. Тривалий час воно мало єдину закладену Петром I польову аптеку для України. Ромен має значні ярмарки, а Глинськ є місцем походження князя Глинського.

8) У Гадяцькому {Hadiatscher} або, кажучи російською, «Гадіцькому» {Gaditscher} полку. Гадяч на височині біля річки Псел також належав колишньому гетьманові Розумовському.

9) У Миргородському [полку]. Миргород на річці Хорол {Korol} є незначним; полковий штаб мав осідок у Сорочинцях {Sorotschinsk}. Городище {Gorodischtscha} — поселення з добрими ярмарками.

10) У Полтавському [полку]. Полтава на річці Ворскла на підвищеній місцевості; осідок генерала — командувача над переведеними в Україну полками. Жителі мають магдебурзьке право й торгують волами аж до Сілезії.

У такому устрої перебувала Україна, коли 1769 р. [насправді — 1768 р.] спалахнула війна з Туреччиною, — до чого дали привід також деякі запорізькі гайдамаки, які, згідно з російськими повідомленнями, з поцупленою в Польщі залізною гарматою подалися плюндрувати околиці турецького прикордонного міста Балта. Що козаки, а саме також січовики, у цій війні пречудово виконали службу та склали іспити своєї хоробрості, визнає сама російська імператриця в касаційному указі. За таблицею Кераліо щодо армії, яка 1769 р. ви-

ступила проти турків^{d)}, під командуванням князя Голіцина перебували 3 000, Румянцева — 6 000 українських та січових козаків, останніх граф Панін використовував ще в жовтні 1769 р. для рейдів на Очаків. У поході 1770 р. в армії генерала Паніна перебували 4 000 українських і 7 000 запорізьких козаків, які надали добрі послуги при маскуванні Очакова під командуванням Прозоровського, тоді як велика армія облягала Бендери. Прозоровський бив кримського хана, а запорожці, які зі своїми возами стояли біля Дніпрового лиману, вискочили до Кінбурну й Перекопу та 25 вересня застали ханський багаж при відступі на Перекоп, на який [багаж] тут же напали й захопили два прапори поряд із численним начинням^{e)}.

Тільки-но виникало бажання йти за Дунай, січові козаки були дуже потрібні. Вони хутко доставляли необхідну кількість човнів, дуже вправно лагодили старі й кожне завдання швидко втілювали в діло^{f)}. Пан Гаммард^{g)} запевняє, що за багатьох нагод, аби винищити, їх гнали на бійню, і розповідає приклади якраз із цієї війни з турками, наскільки мало російські генерали взагалі були навчені жаліти життя козаків. Не можна собі й уявити, розповідає пан Гаммард, як мало російські генерали зважають на життя одного або декількох козаків, так само як і з іншого боку — доводиться дивуватися слухняністю і безстрашністю цього народу, яка, однак (часом), начебто більше є недостатнім знанням небезпеки, ніж чеснотою (?). У одній із війн проти турків, але не під командуванням Румянцева {Romānzow}, генерал узимку хотів переправитися через річку, щодо якої не було певності, чи має крига достатню товщину, аби витримати вагу військ і гарматної бригади. Зробити спробу було наказано 500 козакам, які, тільки-но досягли середини, провалилися й загинули без порятунку.

Вихований з юності на небезпеках при диких конях, привчений до застосування зброї і розпалений оповідями про подвиги батьків, козак сліпо йде на щонайсміливіші вчинки і довго не знав, крім перемоги або смерті, ніякого третього призначення. Перед Хотинським боєм російське військо під командуванням князя Голіцина стало табором навпроти турецького і часто зазнавало тривоги через сміливість арабських спагі [кіннотників], які від російських передових постів привозили голови одну за одною. Генерал, після того як він довго споглядав цю гру, особливо розлютився на одного араба, який за короткий час

уже нашаткував тринадцять голів, і наказав одному донському козацькому полковнику з'явитися до нього [одному] знаному козакові, доброму вершникові. «Ти, — сказав князь, — чи бачиш там кіннотника, який нишпорить навкруги? Ти маєш там тому хлопкові стягти голову і принести мені її сюди». — «Харашо {Karascho} (добре)», — сказав козак. «Але якщо ти мені її не принесеш, то це коштуватиме тобі натомість власної голови». — «Добре», — була відповідь козака, який після тривалої битви з непевним наслідком, доставивши голову, упорався-таки з дорученою йому справою, яку виконав на очах в армії.

Із цих прикладів можна зробити висновок щодо можливого їхнього [козаків] застосування, якби ними вдавалося керувати (що могло б здійснюватися з дотриманням їхнього національного устрою), намуштрувати на більші воєнні маневри та мало-помалу привчити до доброї дисципліни, нестача якої утруднювала командування ними. Вони незрівнянні для розвідки та патрулювання місцевості, прочісують кожний куц та кожну яругу і в цьому мистецтві все ще залишаються вчителями інших націй. Гаммард бачив на російських передових постах козацьких офіцерів, які виставляли свої польові варти й кінні роз'їзди так само регулярно, як на оглядовому плацу, використовували переваги місцевості в їхньому повному обсязі і тримали в голові мапу всієї округи. Навіть їхній спосіб полювання здійснюється за принципами війни, навчав їх швидкого застосування коня та зброї, вишколює їхній меткий погляд і є для них саме тим, що для регулярних гусарів — час вправлянь і маневрів.

Із досі сказаного можна легко зробити висновок, як козаки використовувалися й у подальших воєнних роках 1771–1774-му, і щодо цього ми відсилаємо до російських придворних доповідей, котрі з'явилися тоді, а також до історії цілої війни (згідно з Корном) — також поки що, доки ми хіба що згодом отримаємо її ґрунтовніший та правдивіший опис і більше повідомлень очевидців.

Ще під час Турецької війни імператриця показала своїми розпорядженнями, що вона хотіла вдіяти з Україною. Тоді як суспільство рільництва і домашнього господарювання ставило в Петербурзі запитання до роздумів, чи буде більшим благом, якби селяни залишалися кріпаками чи якби мали бути звільнені, — у той самий час щодо українських селян зазіхалося на залишки їхньої свободи і видавалися

розпорядження, що кожний селянин може залишатися на тій землі, на якій знаходиться, і що у разі, коли хтось із них хоче подати скарги проти свого начальства, то має подавати їх судді, щоб незабаром здобути сумний досвід: сильніший гнобить слабкого скрізь, навіть перед судом. Невдовзі по тому обклали податком «кожний дим» на 1 рубль. Цю розповідь Шерера підтверджує Рубан, бо повідомляє дослівно так: «У розпису 1773 р. в Україні було 84 065 козацьких і 162 840 посполитських хат {Stuben}; прибутки, обраховані одним рублем із кожної, становили 246 905 руб.». Але він не повідомляє, що цей новий позадоговірний податок (згідно з Шерером) спричинив усезагальне ремствування та виїзд 6 000 селян до Польщі.

Головним засобом утримання свободи й устрою були закон та звичай, що ніхто, крім козака, не міг привласнити маєтки в Україні. Хоча було б краще і справедливіше, якби жодний селянин в Україні не мав пана, а тільки робив би свій внесок у збереження цілого та управління ним; проте вище в історії ми помітили, як дуже старалися поляки накидати щодо цього пагорби й гори [перешкод] на козацьку площину, — і врешті було також справедливо, щоб селяни, які діставали захист, надавали деякі необтяжливі послуги своїм покровителям-козакам. Крім козаків, ще всього лише євреям, які навернулися до Грецької Церкви, і синам священиків (та навіть не самим священикам) було дозволено купувати земельні маєтки. Тож тепер імператриця наказала, що дворяни Великоросії можуть купувати собі маєтки в Україні й навпаки: хто при цьому вигравав і хто програвав — кожному само собою видно.

Навіть власне управління юстиції не залишили на козаків. Його забрали 1773 р. у генеральних суддів, які досі вели його із залученням річних депутатів від кожного полку, і заснували власну Колегію юстиції, застерігши за собою право призначати цих суддів указами та більше не дозволяти їх обирати, призначили графа Румянцева президентом також цієї колегії, а заодно — ще й 4-х російських та 4-х козацьких членів колегії. Оскільки перші були не обізнані з магдебурзьким правом, то в козаків — каже Шерер — украли й ці права та перевели апеляцію від Малоросійської судової палати до третього департаменту сенату.

Українські козаки, сильно пригнічені російською потугою, яка тепер під час війни зайняла їхню землю, мусили миритися з усім; але

не так добре пройшли спроби й домагання в запорожців. Їх бажали наблизити до селянського стану, запропонувавши їм те, щоб вони відмовилися від безшлюбного нехристиянського життя, — але вони розкусили намір та зауважили, що шлюб був би їм надто обтяжливим як воїнам. Їм було запропоновано необхідність звикнути до регулярних збройних навчань, до строгішої дисципліни, російської організації збройних формувань — але вони відповіли, що донині вони у старий спосіб цілком добре та славно боронили свою землю від турків. Нова організація російських військ, мовляв, витісняє хоробрість або перетворює її більше на механізм, рушієм якого є капральський кийок^{h)}.

21 липня 1774 р. було укладено знаменитий Кючук-Кайнарджійський мир, яким обумовлено незалежність кримських татар і відступлення землі, розташованої між Бугом та Дніпром, і поселень Єнікале, Керч та Кінбурн з їхніми околицями, а також фортеці Азов — Росії. Новоздобута земля між Бугом і Дніпром тут же отримала своє визначення і своє власне ім'я, а саме — губернія Новоросія. За розповіддю імператриці у касаційному указі, козаки Січі, як колись і на майно Новосербії, так само зазіхали на майно в цих новоздобутих землях на тій підставі, що вони раніше належали Польщі, а саме — власне Січі, коли та підпорядковувалася Польщі. Та все ж ми хочемо надати слово самій монархині в її указі від 3 серпня 1775 р.:

«Цим повідомляємо, що тільки-но зруйновано Запорізьку Січ і самі запорожці викорінені аж до їхнього імені.

Ми зробили цей дуже неприємний Нашому материнському серцю крок лише після вичерпання всіх м'якіших та поблажливих засобів, якими ми їх хотіли привести до визнання їхнього [козаків] зухвальства та до відчуття, що вони спричинили Наш гнів і спонукали до застосування наділеного Нам Найвищим суддею карального правосуддя.

Не кажучи вже про зовнішні скарги щодо них, ми згадаємо лише їхнє виникнення, становлення, їхній непослух проти Нашої монаршої влади й кривди російських співпідданих.

У старих вітчизняних хроніках кожен може прочитати, що запорожці являли собою ніщо інше, як частину малоросійських козаків, які тільки в подальшому відрізнялися від них звичаями та устроєм. Малоросійські козаки залишилися при своєму розважному способі життя і завжди будуть добрими громадянами. І лише запорожці

здичавіли до краю при своїх порогах, де раніше тільки власне варти проти татарських рейдових загонів виставлялися завдяки зручній місцевості; тут вони мало-помалу перетворилися в дивовижний та розмноженню людського роду несприятливий, отже, невгодний Творцеві устрій. Такі пости й варти спочатку змінювалися, тож їм навіть і заборонялося брати із собою жінок та дітей, щоб вони їх даремно не піддавали небезпеці від татар та щоб самі в такий спосіб залишалися пильнішими й дієвішими. Проте деякі з-поміж них (зокрема, й тому, що регулярна зміна здійснювалася не так уже й точно) звикли до цього безжіночного, гультайського, безтурботного життя, зробили собі це законом, забули свою Вітчизну й жили на Січі за своїм уподобанням. Спочатку вони не були ані численними, ані впливовими, і коли царські міністри запитували посланців Хмельницького: чому ці запорожці також не присягнули? — то отримали відповідь, «що ті люди не варті й клопоту». При своїй безжіночності вони рекрутували собі поповнення з усіляких утікачів та волоцюг, яких приймали без огляду на звичаї, релігію і націю.

Народ із таким недоладним устроєм, що так дуже відхиляється від природно узвичаєного, — народ, який годується грабунком та плюндруванням без оглядки на союзи й угоди, який приходиться у Божі храми зі зрошеними людською кров'ю руками, який, коли йому відрізано всяку нагоду до грабунку, живе в безглуздому гультайстві, пияцтві й дурості, — такий народ усе ж таки, очевидно, не може належати до корисних громадян Вітчизни.

Їхні найвидатніші злочинства є такими:

1. Щоб оминати свої колишні зрадництва, вони 10 років тому почали і донині твердолобо продовжували вимагати не тільки всю землю, яку ми завоювали в передостанній Турецькій війні, але й нові місця проживання в Новоросійській губернії як належні їм. Але відомо, що ті завоювання ніколи не належали Республіці Польській, тож ніколи й не могли бути нею роздарованими; і що хоча ці місця проживання є частиною Малоросії, але в жодний спосіб не можуть розглядатися, та й ніколи не розглядалися як власність запорожців. Не розглядалися такими уже й тому, що ці люди не мали жодного законного походження (але також насправді жодного незаконного та забороненого владним начальством!), тобто не можуть мати власність на землю (не

отримали її й за Прутським миром?), де їх терпіли тільки замість варт, які інакше зазвичай були змінюваними. Тому ці родючі поля теперішньої Новоросійської губернії зайняті людьми, однаково хвацькими як до плуга, так і до зброї та захисту кордону.

2. Через це позірне право власності вони перешкоджали вимірюванню полів, загрожували смертю Нашим інженерам, самовільно будували в околицях зимівники {Winterwohnungen} і серед тамтешніх жителів, як і серед розташованих там у гарнізонах гусарів та пікінерів угнали у свою Січ 8 000 осіб чоловічої та жіночої статі, до якої також залучені ті, які під дією своїх утисків разом зі своїми домівками та насадженнями підпорядкувалися самоуправному пануванню запорожців.

3. З 1755 р. грабунками й плондруваннями вони заподіяли шкоду Новоросійській губернії на декілька 100 000 руб.

4. Знову відвойованими в турків землями між Дніпром і Бугом вони заволоділи розміщенням зимівників та привласнили собі виселки Молдавського гусарського полку. Нарешті, вони впали в несамотитість, щоб збройною рукою дійсно привласнити собі новоросійські землі, на які претендували, незважаючи на те, що Ми в посланні до них від 22 травня 1774 р. наказали відрядити делегацію до Нашого двору, представити свої права та заборонили їм будь-яку самоуправну самодопомогу.

5. Незважаючи на всіляку заборону, вони не тільки приймали козаків-утікачів із решти України, але й розмаїтими вмілостями доводили до того осілих у Росії селян разом із жінками та дітьми, що ті селилися в їхній області, аби провадити тільки своє власне рільництво на своїй землі, у чому їм також так добре таланило: бо тепер у їхній області жили до 50 000 душ земельних селян (у російському розумінні щодо осіб чоловічої статі понад 14 років).

6. Свою захланність вони поширили врешті-решт також на землі, які віддавна належали такому хваленому Донському козацькому війську, що в нас за вірність та добропорядність числиться на гарному рахунку. Кожна мисляча людина вбачає в цьому план створити власну незалежну республіку з їхнім безглуздим устроєм у сподіванні, що тяжіння до розгнузданості й до грабунку завжди підтримуватиме та збільшуватиме їхню чисельність, якби вони водночас мали своє влас-

не рільництво. Немає необхідності пояснювати, як дуже це могло б зашкодити Нашим прилеглим провінціям та народним масам імперії. А цього Ми не можемо замовчати, що торгівля з турецькими провінціями, на шляху якої Ми тільки-но усунули перешкоди, ніколи не могла б розквітнути, якби з околиць не була усунена ця розбійницька банда. І потім Ми не можемо приховати ще й того, що відразу на початку останньої Турецької війни багато запорожців зневажили присягу та богобоязливість і хотіли перейти до ворогів — та що вони й насправді ні Нашим військам не дали звістки про наближення татар, ні самі не виступили проти хана, хоча були для цього зараз достатньо численними.

То правда, що чимала частина запорожців в останній славній Турецькій війні при Наших арміях склала багато іспитів своєї хоробрості, і Ми, звичні винагороджувати заслуги, також ніколи цього не забудемо; проте так само правда — на жаль! — що багато цих загалом бравих чоловіків по своєму поверненні вчинили підлу справу проти Нас зі своїми братами на Січі.

Через усе це ми зважили за свій обов'язок перед Богом, перед лицем Нашої імперії та перед лицем людства викоренити Січ й пов'язане з нею ім'я козаків. Відповідно до цього, Наш генерал-лейтенант Текелій із вірними військами усунув їх у цілковитому порядку і спокої, без опору, бо вони раніше не довідалися про підхід військ, доки не були повністю ними оточені; позаяк він і мав завдання по змозі уникнути при цьому кровопролиття.

Їхню область Ми відводимо новим корисним колоністам, які в майбутньому мають належати до Новоросійської губернії; і Ми наказуємо губернаторові з усією ретельністю заопікуватися цією землею. Із самого лише людинолюбства також щодо злочинців Ми дозволили їм залишитися в країні та вести порядне трудове життя або повернутися на свою Батьківщину, де їм має бути виділено досить землі для утримання. Їхні старшини, які матимуть свідчення від наших офіцерів про порядну поведінку, отримають пенсії відповідно до їхніх заслуг та колишніх посад».

Закінчуємо цитувати імператрицю. Відтак ще один скромний погляд на історію скасування самої Січі і на політичну та правову процедуру в цій справі. Російський корпус, складений із двох відділень та стягнений із різних полків, який був відряджений на ліквідацію,

але не знав наміру, що був відомий тільки офіцерам, і думав собі, що вони марширують на Очаків, зненацька замкнув Січ із двох боків — від Бендер та від Криму — і цим приголомшив її та позбавив можливості для відходу, оскільки два генерали з кількома полками стояли також у напрямку України, або думати про протидію, котра й так була б даремною проти регулярної переважаючої сили¹⁾. Водночас їм було надано волю вирішити, чи хочуть вони обрати порядне життя як російські піддані або зовсім податися з імперії. Їм було надано волю вирішити: стати на службу в гусарських та пікінерських полках або стати селянами, або, якщо вони володіли більш як 500 руб., зайнятися торгівлею. Згідно із запевненням Георгі, більшість козаків, яких скоротили, особливо одружені, стали старанними землеробами. Але Зуєв у своїх подорожніх нотатках висловлюється, що деякі з них ще не повністю змогли забути свій колишній неробський спосіб життя, тож усе ще грали на скрипці та пили горілку. Багатьох із тих, які кружляли у степу, треба було силоміць змушувати будувати місто Нікополь {Nikopol} під наглядом їхніх старшин, які бундючилися наче дворяни. Чимало подалося через кордон до турків і татар та намагалися звідти тривожити російські кордони. Публічні повідомлення оповідали, що деякі нібито примандрували й до Австрійської держави; але цей намір не став дійсністю. Хоча воно й правда, що, коли близько 1785 р. ці вибулі запорожці при напруженні стосунків турецького двору з російським стали підозрілими диванові та зазнали від нього утисків, вони звернулися з клопотанням оселитися в імператорських і королівських землях, а саме — у Банаті; але вся ця справа не здійснилася — більше того, згідно з одним повідомленням у Гупеля, під час облоги Очакова близько 1788 р. у російській армії перебували 500 запорожців, які повернулися, прибули знову в імперію і показали себе хоробрими козаками, а особливо — згідно з публічними листівками — надавали корисні послуги оточеним лодіями та човнами.

Коли пан надвірний радник Шпіттлер²⁾ {Schpittler} у своїй пречудовій манері підсумовує всю цю історію такими словами: «Запорізькі козаки, яким ще лише 1733 р. при їхньому новому підпорядкуванні було підтверджено колишні права, втратили увесь свій устрій», — то водночас він окреслює образ скасування Січі, яким воно мусить видаватися перед престолом щонайстрогішої справедливості. Навпаки,

пан Гупель силкується виправдати його підставами з історії та урядової політики. Він закидає січовим козакам¹⁾ часту зміну їхніх очільників та під проводом усіх засвідчену незалежність, заподіяння кривди Російській імперії в 1668 та 1709 рр. і підлеглість татарам; але на все це донині опрацьована нами історія відповідає єдиним реченням — запорожці хотіли, щоб їх трактували й розглядали завжди як бойових побратимів, а ніколи не як підданих. Але ж тепер через географічне положення склалося так, що польські, татарські й російські зверхники, як висловлюється сам пан Гупель^{m)}, не відчували схильності за саму лише честь та деякі нечисленні (?) допоміжні загони бути покровителями, особливо такому міцному, ревно затятому на своїх вольностях народу, який через незадоволення легко перекидався на бік ворога. Крім того, Гупель закидає запорожцям їхні кривди полякам; але ж він сам і зауважує, що в польській Україні є надивовижу довга долина, де збираються усілякі втікачі, які живуть грабунком, і то є справжні гайдамаки {Heidemaken}, у товаристві яких або за намовлянням і від імені яких іноді грабували все ж таки й запорожці. Звинувачення щодо Новосербії і Новоросії не мають слухності: очевидно, обидві були січовою областю, і по праву її не могло бути відібрано без відшкодування. Правдивий і найповажніший докір, який треба висловити запорожцям і який просто-таки зумовлював необхідність зміни [у поведженні] з ними, — що я охоче й визнав у порівнянні козаків зі спартанцями, — так це їхній сам по собі все ж таки неприродний державний устрій та захист і сприяння, що через їхнє хижацтво надавалися їхнім підопічним та частково служникам — гайдамакам, а особливо нелюдське поведження тих у польській Україні ще в 1770 р. Усе це ми хочемо переповісти словами пана Гаммарда, не забуваючи, однак, що тон, у якому він це робить, сам він прийняв у польській Україні й там навчився плутати запорожців із гайдамакамиⁿ⁾.

«Поряд з українцем окреслюється запорізький козак — покинутий у найвіддаленішому закутку України народ, відвійки всіх варварів, убивць, вуличних грабіжників, онанітів, коротше кажучи — покидьки людства, що їх природа відтоді зберігала радше для втілення глибини людської зіпсутості, ніж здатними до поліпшення, і навіть не дала здійснитися різним засобам їх викорінення. Їх називають у Польщі гайдамаками {Heydamaken} — ім'ям, з яким поєднано поняття всіх,

які тільки можливі, пороків, що робить їх начебто вільними птахами і щомиті дозрілими до заподіяння смертельного удару поза своєю областю. Хоча вони й надавали російському дворові деякі послуги, котрі робили їхнє буття, щоправда, не необхідним, та все ж таки вигідним, бо хутко можна було налаштувати каналій проти (татарських) каналій, але невдовзі їхні вилазки та жорстокощі змусили й цей двір замислитися над їх викоріненням.

Щодо вторгнення в Польщу 1770 р. наводять різні причини. Деякі кажуть з вагомою підставою: грецькі священики польської України, буцімто з ненависті до римо-католицької шляхти, навіювали своїм парафіянам підозру щодо запровадження цієї релігії, нагадували їм про часи Сигізмунда III, за правління якого в 1654 р. з однакових [релігійних] спонукань Україна підпорядкувалася Росії, та змальовували небезпеку, яка чекала на них із боку цієї релігії в цю мить^о. Гонта {Gonda}, який колись був козаком до послуг воеводи графові Потоцькому, начебто — аби помститися за різні заподіяні йому образи — скористався з цієї нагоди, щоб сповістити запорожців про ту небезпеку та від імені польської України закликати їх до захисту і сприяння. (Головним призвідцем, отже, був не запорожець, а польський підданий). Зі страшним рішенням, подібним до Наливайкового, винищити шляхту та їхніх посібників — євреїв — він перейшов до запорожців і отримав схвалення. Заледве російські армії повернулися від своїх перемог, вони різними зграями вдерлися в маєтки Потоцького і посікли впень усе, що не підходило їхній релігії та партії або завчасно повтікало. 11 000 біженців були в Умані {Human}, коли Гонта прийшов вимагати здачі. Євреї, які в цьому разі мали очікувати смерті, наполягали на обороні поселення; найліпше, що можна було зробити, — порада, яку їм дав один прусський офіцер, який якраз стояв на ремонті {auf Remonte}, ще в ту мить, коли він отримав від Гонти свободу відступу для себе та сім'ї свого господаря. Як на біду, легковірний комендант дав себе звабити капітуляцією, згідно з якою Гонті мали бути відчинені брами для проходу маршем, а вся юрба — забезпечена продовольством та горілкою. Заледве він відчинив браму, як тут же був схоплений разом зі своєю родиною, і на ринку з нього заживо обдерли шкіру. У його вагітної на шостому місяці дружини, після того як деяких її дітей на її очах було страхітливо страчено, вичавили плід із лона й завдавали їй

наймерзенніших катувань стільки, аж поки вона випустила дух поряд зі своїми дітьми. Відтак різанина ринула на заповнені євреями та біженцями вулиці міста і душила від рання о 9-й годині до 3-ї години по півдні, де їхній ватажок Гонта перед очима всіх здійснював чин, що за високої міри жорстокості виказує так само виразно як натуру мрійника, так і нелюда, — чин, подібний до гекатомби, при якій він урочисто заступив місце верховного жерця, і слідом за віфлеємським побиттям немовлят вже напевне єдиний в історії нелюдськості.

Усі діти, які ще залишилися, — від немовляти до 4–5-річних — за наказом Гонти були зібрані й утримувалися до останнього акту трагедії перед ратушею, з веранди якої, що стала його жертвним вівтарем, він спостерігав за різаниною. За поданим знаком близько 1 000 невинних жертв бійні, яким було зв'язано ноги, підвішувалися до жердини по троє і по четверо та передавалися Гонті в руки, який ножем одне за одним перерізував їм горло, а потім скидав стікаючу кров'ю дитину через бильце. Тільки-но вони торкалися землі, як їх хапали, волочили до розташованого посередині ринкової площі колодязя надзвичайної глибини, вкидали туди і ховали в їхній же крові.

Тим часом деякі прочісували частину України, що лежить між Бугом і Дністром, за течією якого попрямувала кількатисячна юрба, щоб перехопити й віддати в жертву своїй несамовитості всіх, хто тільки хотів урятуватися з Польщі та втекти в Молдову. Уже деякі з їхніх патрулів показалися були перед Тульчином {Dulczin}, який був резиденцією Потоцького, коли за наказом маршала Румянцева {Rumānzow} підоспів російський підполковник із берегів Дніпра зі слабеньким корпусом і неподалік Умані у степу завдяки хитрощам полонив усю юрму запорожців, до яких прибилася була велика частина тутешніх жителів. Їх змусили повірити у те, що російська монархія, рада доброму поступові їхньої зброї, нібито наважилася провадити з ними спільну справу і з цим наміром відрядила цей корпус. Після того як офіцер приглянув придатну для ув'язнення місцевість, більшу частину своєї команди призначив для засідки і здійснив необхідні заходи з поляками, які нарешті наблизилися з якимись військами, він подався зі слабким супроводом до Гонти, виклав йому план операції та деякі обіцянки та вмовив його на клятву вірності. Гонта, засліплений погордою і пихою, вмить скликав свою команду за підполковником,

який під час акту умовив його на складення зброї, попрямував до визначеного місця, де його разом з усіма заводіями було схоплено й передано полякам. Уся згряя складала понад 8 000 осіб, яких було розподілено гуртами на польські міста й осідки і страчено так, як кому й де подобалося. Гонта і найвизначніші заводіяки були четвертовані неподалік від Могилева на Дністрі, а число тих, що прийняли свій вирок у самих лише маєтках воеводи Потоцького, сягнуло кількох тисяч, яких задля заощадження деревини задушували, вішали на дерева і в такий спосіб якомога економніше зводили зі світу. Людство жахається від тієї різноманітності тортур, що їх винайшли сваволя і помста, а так само від жорстокості та варварської холоднокривності, з якою цей народ — навіть у ту мить, коли єврейською свавільністю його понівечено в найуразливіших частинах тіла, — облишив прикмети бо-лів та запротивився тій вирішальній миттєвості, що її відчуває кожне створіння. Але людство жахається і від аристократичного збайдужіння в Польщі, яке — замість того щоб 2–3-тисячною армією перекрити кордони — радше залишило їх та подорожніх на власну самооборону і, як-от князь Олександр Любомирський, разом зі збіговиськом просто вів малу постійно триваючу війну, що супроводжувалася грабунком, смертовбивством і вішалництвом. Позаяк, згідно з Гаммардом, гайдамаки ще в 1786 р. коїли свої безчинства, то із цього видно, що їхня пов'язаність із січовими козаками, усуненими вже 1775 р., не була істотною. Якби благо імперії потребувало заселення тих місцевостей і врегулювання побуту січовиків (котре з огляду на зазначені обставини не піддається запереченню), то вони перебрались би, приміром, на Кінбурн або ще до якоїсь гавані Чорного моря, там могли б бути забезпечені садибами, використовуватися для торгівлі, суднобудування та флотської служби, у війні з турками проти морського піратства — на славу й користь Російській імперії⁹⁾. Та оскільки цього не сталося, то нехай мені буде дозволено — навіть при всій повазі до pana Кокса — разом із Шерером розглядати цілковите скасування Січі як неполітичне і як операцію, через яку сама Росія позбавила себе великого допоміжного матеріалу для південної морської потуги: хоча все ж пізніше, однак запізно, повернулася до цієї думки.

§ 5. с) через заснування в Україні трьох намісництв на російський кшталт і нову систему податків. 1775–1783 рр.

4 квітня 1775 р. між російським генерал-майором Кохіусом і турецьким уповноваженим було укладено конвенцію щодо кордонів, згідно з якою від річки Кам'янки з боку Дніпра і від Гарда з боку [Південного] Бугу охоплені обома річками куток пустельної землі передавався на вічне володіння в руки Російської імперії внаслідок Кючук-Кайнарджійського миру⁴⁾. 1777 р. володар [пан] Язиков {Herr von Jasükow} у генерал-майорському чині був призначений губернатором Новоросії. Під 16 січня 1781 р. між російським генерал-майором Михайлом Потьомкіним і польським генерал-майором Мальчевським було обумовлено проведення кордону між Польською Україною та між Новоросійською губернією⁵⁾, так що правий берег річок Тясмин та Ірклія {Täsmın und Irklea} за їхньою течією мав належати Росії, лівий — Польщі, — але, починаючи від тієї точки, де закінчується проведений суходолом кордон (від витоків Ірклії до слободи Перинної), лівий берег річок Вись та Синюха до їхнього впадіння в Буг — Росії, а правий — Польщі.

Під 17 вересня 1781 р. спеціальним власноручно підписаним указом імператриця розпорядилася правлячому сенатові про таке: «Наймилостивіше наказуємо Нашому генерал-фельдмаршалові і генерал-губернаторові Малоросії графові Румянцеву-Задунайському {Rumänzow Sadunaiskoi} у майбутньому листопаді цього року заснувати Київське намісництво за Нашими розпорядженнями від 7 листопада 1775 р. Це намісництво має складатися з таких одинадцяти округів: Київського, Остерського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Говтвянського, Градизького та Золотоніського. Згідно із цим, поселення, за якими названо округи, мають бути піднесені до міст. Виправлення меж цього намісництва покладаємо на домовленість Наших генерал-губернаторів, які мають доповісти Нашому сенатові як про це, так і про число душ, що живуть у цьому намісництві та в кожному з його округів».

Під тією ж датою імператриця наказала згаданому фельдмаршалові: «У грудні місяці цього року має бути започатковане також Чернігівське

намісництво, і воно мусить складатися з таких одинадцяти округів: Чернігівського, Городнянського {Gorodnizischen}, Березнянського, Борзнянського, Ніжинського, Прилуцького, Глинського, Роменського, Лохвицького, Гадяцького та Зіньківського». (Останні в 1791 р. відійшли звідти, натомість додався Конотоп). «У січні 1782 р. в Малоросії має започаткуватися ще й третє, Новгород-Сіверське намісництво, яке складатиметься з таких одинадцяти округів: Новгород-Сіверського, Стародубського, Погарського, Мглинського, Глухівського, Кролевецького, Коропського, Сосницького, Конотопського, Ново-Міського та Суразького» {Suroskyj} ⁹.

Під 4 листопада 1781 р. дали було наголошено, що, позаяк у Малоросійській колегії і тамтешньому Генеральному суді ще багато процесів лежать незавершені й через те нові губернські суди будуть завалені старими справами, то позивачі та відповідачі мусять бути запрошені в річний термін, щоб покінчити зі своїми справами перед цим судом. І оскільки сенатові, мовляв, відомо, що різні члени Малоросійської колегії та Генерального суду із цього останнього перейшли до новозаснованих губерній, то пан генерал-губернатор у разі, якщо судів, які залишаються, буде не досить, за своїм благоволінням залучить потрібну кількість із тамтешніх станових осіб: або з тих, що посідають рангові села (посадові алоди), або, за їх нестачі, інших осіб, що живуть там, яким це їхнє заняття має захищуватися замість тамтешньої звичної військової служби, тому вони мають братися за нього без оплати. Водночас дбання про ці справи піде їм як на славу, так і на користь, бо в разі, якщо вони поратимуть справи і здаватимуть їх у визначений термін, то не повинні залишитися без винагороди.

3 травня 1783 р. був доведений до низів також горезвісний указ про податки в Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському намісництвах такого змісту: «У трьох намісництвах замість дотеперішнього податку з 1 рубля, який надалі не мав ані вимагатися, ані сплачуватися, має справлятися таке:

1) Від купецтва за Нашим повелінням із 17 березня 1775 р. з його по совісті зазначених капіталів — один відсоток.

2) Від міщан у намісницьких і окружних містах, а також коронних містечках від кожної душі чоловічої статі — 1 рубль та 20 коп. на рік.

3) Від посполитих або коронних селян, від селян монастирів, церков та поміщиків від кожної душі чоловічої статі — 70 коп. на рік.

4) Від посполитих або коронних селян замість їхніх робіт та інших відсоткових оброків аж до подальшого розпорядження від кожної душі чоловічої статі — 1 рубль на рік.

5) Від козаків для утримання їхньої військової служби замість до-теперішніх невизначених, залежних від рішень командувачів, дуже обтяжливих данин від кожної душі чоловічої статі — 1 рубль і 20 коп. на рік.

6) Від усіх попередньо названих подушних коштів на кожний 1 рубль — 2 коп. надбавки.

7) Козакам, міщанам та селянам корони має бути дозволено влаштувати особливий розподіл покладених на них податків у їхніх містах, містечках і селах за їхнім станом через ними ж самими обраних уповноважених та збирачів; а саме, міщани — під наглядом їхніх магістратів або ратуш, а решта — під наглядом управителя економією, який, між іншим, має не обмежувати їхні поміж собою ухвалені добровільні установи, а допомагати швидкому завершенню справи у разі зволікання, розбрату або інших завад. Рівною мірою спеціальну установу щодо накладених селянам на приватні обійстя податків має бути залишено в розпорядженні поміщиків за їхнім ліпшим розумінням.

8) Для певного й точного справляння коронних прибутків і для уникнення втечі селян, шкідливої як для поміщиків, так і для решти жителів сіл, кожний селянин має залишатися у своєму поселенні та при своєму призначенні, де його записано останньою сучасною ревізією, — за винятком тих, які відійшли до цього Нашого повеління; стосовно ж тих, які втекли б після оголошення цього Нашого повеління, має бути вчинено за загальними імператорськими повеліннями.

9) Міста трьох намісництв мають користатися з різних вольностей та привілеїв, а так само міста Київ, Чернігів, Ніжин та інші за жалуваними грамотами Наших предків, — причому Ми, втім, застерігаємо за собою можливість загальними повеліннями, що видаються для міст Нашої імперії, сприяти станові їхнього процвітання.

10) Оскільки, згідно з жалуваними грамотами і статутами міст, торгівля, промисли й ремесла цих міст залишаються за міщанством, то дозволяється, аби зайняти їх більшою кількістю жителів, щоб, коли

хто-небудь із козаків або перебуваючих під коронним управлінням сільських поселенців захоче провадити в містах міщанські промисли, він міг би записатися в їхнє міщанство або, відповідно до свого капіталу, в їхнє купецтво;⁹ причому ніхто не повинен бути ані стримуваний, ані змушуваний.

11) Продаж горілки має здійснюватися в містах лише на благо останніх, як-от для утримання магістратів та інших громадських потреб; водночас магістрати зобов'язані складати звіт тим установам, які за законами про прибутки та видатки корони мусять брати це до відома.

12) Усе це має розумітися щодо тих міст, стан яких не підпадає під жодний сумнів або суперечку, бо вони складаються з підданих корони і нікому не були передані у володіння. Але якщо володіння містом суперечливе, то воно має бути попередньо розслідуване і звичайним способом має вирішуватись, кому це місто належить. Позаяк також майже в усіх малоросійських містах містяться різні обійстя із селянами та земельні угіддя, котрі через усілякі випадковості належать шляхтичам та знатним людям, то Нашому тутешньому генерал-губернаторові належить постаратися, як би купівлею або обміном можна було здобути такі блага для міст, щоб тим самим очистити міста від усього їм непідходящого, про що згаданий Наш генерал-губернатор для сприйняття Нашого волевиявлення також має зробити Нам подання.

13) Фінансові палати [скарбниця] та керуючі економіями мають подбати про збільшення прибутків корони: по-перше — у коронних селах через поліпшення і здачу в оренду млинів та інших подібних предметів орендування; по-друге — у містах через здачу в оренду під торговельні майданчики та ринки порожніх площ, якщо тільки вони належать короні; по-третє — через побудову, здачу в оренду й утримання за коронний рахунок продажу горілки в коронних селах, однак таким чином, щоб не спричинити анінайменшого заважання чи обмеження поміщикам та козакам, які мають на те право, а саме: перші — у своїх селах та фільварках, останні — у своїх домівках.

14) Приписані Нашими повеліннями прибутки («пошліни» {Poschlin}) або мита від судових справ також мають справлятися у трьох намісництвах.

15) Так само — приписаний у Нашому маніфесті від 17 березня 1775 р. 6-відсотковий податок від продажу нерухомих маєтків».

Оскільки за «Малоросійськими правами» [«Права, за якими судиться малоросійський народ»] шляхті було надано повну свободу роздаровувати або комусь відписувати своє майно, то в таких випадках кожен мусить бути зобов'язаний в акті дарування або відчуження сумлінно зазначити вартість цього майна, щоб співрозмірно із цим зазначенням згаданий податок міг бути справлений із набувача. Щоб при цьому, однак, уникнути всіх сумнівів та утаювань, право переважного придбання, що належить найближчим родичам, — яке не встановлене «Малоросійськими правами» — має бути поширене також на три намісництва, так само як його треба розуміти згідно із загальними імперськими законами.

Під тією ж датою наказом генерал-губернатору трьох намісництв було доручено ще й таке:

1) Для попереднього огляду, скільки дасть нова надбавка копійок на рубль, він мав надіслати точнішу таблицю — скільки є людей кожного стану, — позаяк уже надіслані згідно з наказом від 16 листопада 1782 р. таблиці рясніли помилками.

2) Він мав доповісти, як він хоче влаштувати монополію виноторгівлі в містах і скільки коштів вимагають утримання магістрату та інші потреби міст; крім того — скільки козаків і коронних селян можуть бути прийняті до міщанства й купецтва та скільки із цього можна сподіватися на примноження прибутків тощо.

Отже, крім чисел та примноження прибутків, ніщо більше не було безпосереднім наслідком заснування намісництв. Теперішні податки становлять 800 000 руб., попередні — 92 000 руб.; увесь грошовий обіг усередині України обчислювався деякими в 500 000 руб.⁴⁾ Які ж то подвійні розквартирування військ та інші усілякі заходи мали б змогу забезпечити стільки грошового обігу й добробуту, щоб бідна країна не була виснажена великими обтяженнями та самими ж військами?

Звідси кожен сам може зробити висновок, чи досить патріотичних спонукань мав бунчуковий товариш Павло Якович Руденко, щоб наказати спорудити на великому майдані перед церквою Воскресіння Христового поважну колону в пам'ять про Полтавську битву між Петром Великим і Карлом XII, на цоколі якої відтворено план цієї, настільки вирішальної для долі України битви⁵⁾. Немаловажливим для

тієї долі був також крок Росії, через який вона згідно з Указом від 8 квітня 1783 р. проголосила себе володаркою Криму.

§ 6. d) через перетворення десятих козацьких полків у десять регулярних кавалерійських полків. 1784 р. Найновіші відомості про Україну

До повалення старого українського укладу востаннє було докладено руку в той спосіб, що 1784 р. з українських козаків — при скасуванні всіх нерегулярних служб та збереженні попередніх назв — було створено десять регулярних карабінерських полків,^{*)} які мали отримувати від корони платню та все необхідне, але рекрутуватися зі своїх колишніх полкових округів. За виданим розпорядженням, кожен повинен служити 15 років, потім повертатися до своєї сім'ї; але на його місце — призивався через окружного отамана інший від губернії. Однак кожен із цих десяти полків ще й мусить щороку постачати вісьмох осіб для поповнення великокняжого кірасирського полку {das Großfürstliche Kürassier-Regiment}. «Вони також — щойно ставши регулярними — здобули загальну похвалу (через повну слухняність щодо російських генералів). Здається, що відтоді вони самі сповнилися пробудженим честолюбством або ж прийшли в той фах, до якого придатні. Вони показують, що вони природжені кавалеристи. Із цього перетворення постають деякі вигоди імперії (але ж не їм самим), бо відтак є в наявності здатні солдати замість непридатних козаків; вони тримають своїх братів немовби у вузді, а їхня платня розповсюджує гроші у провінціях. Тепер решта козаків займаються вдома своїми ремеслами без перешкод» (через податки та чиновницьку тяганину?), «більше не зазнають свавільних вимог від (самостійно обраних) офіцерів» (але ж, певно, від вищестоячих губернських чиновників) «і через накладений на них податок покривають видатки, що їх спричиняють короні їхні наймані брати».

«Увесь устрій України був порочний, — веде далі пан Гупель; — дрібні поліпшення були недостатні, зло мусило бути викоренене з ґрунту. Мудрість імператорів уважала за благо поступово торувати кроки до великої революції. Гетьманська посада була щільно вплетена в козацький устрій; останній зазнав сильного потрясіння і піддавав-

ся відтак легшим змінам, коли першу було скасовано. Не кажучи вже про те, що українські привілеї вже давно втрапилися через часті зради» (також через прихильність козаків до Росії при зраді Мазепи?) «та приголомшливі витребеньки народу, [тож] впливає як з історії, так і з дотеперішнього успіху, що заради блага самого народу і його країни (?), а також заради блага держави взагалі мусила статися велика зміна, при якій деякі привілеї — особливо за несправедного їх застосування, — щоправда, трохи й постраждали» (радше були цілком сплюндровані), «але загалом створився великий виграш» (для російського імперативу). «Варто кинути лише один погляд назад і дослідити, чи козаки при повному користуванні своїми привілеями бодай колись» (у свій спосіб, а не спосіб пана Гупеля) «жили щасливо й насправді були корисні державі. Вони грабували, але навзаєм були пограбовані та перемелювалися у геть чисто міжособних чварах» (через вплив чужинців). «Вони мали складати захист проти ворожих набігів, проте самі не тільки спричиняли ворожі набіги, але й ставали тій державі, до якої вони належали» (коли та їх пригноблювала), «часто так само страхітливими, як зовнішні вороги. Часто роз'єднані між собою, завжди схильні до зрадництва й заколоту, постійно окрилені войовничим, а проте тільки на полювання здобичі націленим духом; рідко вірні своїм обіцянкам; неситимі у вимогах, сповнені підозр та невдоволень, своїми службами вони не відплачують ту шкоду, яку спричиняють або погрожують спричинити; і оскільки вороги були в кожному разі краще устатковані, то їхні [козаків] послуги коштували державі більше, ніж давали користі. Часом на їхню долю, навіть за польського урядування, нехай і випадала істинна несправедливість, але хто ж тепер може заднім роздумом з'ясувати кожну співпричетну спонукальну причину. Та нинішнє століття, головним чином, його теперішня остання третина, неспростовно показує, що відтоді козаки — позаяк їхній старий устрій, що опирався на привілеї та зловживання ними, істотно змінився — стали корисними, добрими, спокійними, а також, коли самі того хочуть, задоволеними й щасливими членами держави. І тоді, певно, обмеження привілею перестане зватися втратою».

Так вважає пан Гупель. Шерер, навпаки, здається, підпирає своє дорікання та слова — «Справа, яка веде до перемоги, подобається богам, а до поразки — Катону» наступними положеннями:

- 1) Що несправедливе, те не може бути корисним.
- 2) Козаки підпорядкувалися Російській імперії не просто заради імперії, а й заради самих себе.
- 3) То ще під питанням — чи служби регулярних полків та солдатів за декілька крейцерів денних, які до того ж у глибинах серця невдоволені, — рівноцінні тим службам, що їх з удачних спонукань виконував би народ, спокійно й безперешкодно керований за власними законами та устроєм, який по-доброму можна було б повернути до новітнього воєнного мистецтва і військової дисципліни через їхніх же самостійно обраних очільників?

Однак ми виконали обов'язок історика, розглянули обидва боки справи, почули обох причетних і достеменно простежили один із дивовижних предметів історії — виникнення та занепад вільних станових устроїв, також у козаків.

Тепер нам залишається ще викласти тут і там розпорошені крихти, які тут і там віднаходяться та стосуються новітнього стану України.

Згідно з переписом, який оприлюднив правлячий сенат 31 травня 1786 р., під час останньої ревізії там було нараховано душ чоловічої статі, які оподатковувалися:

У намісництвах	Купців і ремісників	Селян
Київському	9 532	382 806
Чернігівському	7 959	360 915
Новгород-Сіверському	21 321	344 378
Разом	38 812	1 088 099

Коли ж до цього числа, яким були охоплені й підлеглі оподаткуванню від 1783 р. козаки, додати жіночу стать, численне дворянство, духівництво, цивільних людей і козаків на військовій службі, які перебувають там із жінками й дітьми, то вийде близько двох із половиною мільйонів осіб. Однак пан Гупель уважає,^{х)} що було б перебільшенням припускати число власне козаків у 600 000 душ чоловічої статі.

Не може пройти повз наше зацікавлення також коротке повторення того, що про їхні звичаї повідомляють новітні мандрівники та свідки, наприклад, Георгі в четвертому виданні свого «Опису всіх народів Російської імперії»). Їхній звичаєвий характер є росій-

ський; проте вони, щонайменше в новітні часи, були все м'якшими й ніжнішими, ніж донці [донські козаки], при всьому тому, що тривалий спокій послабив їхній войовничий дух або ж обмеження їхніх зловживаних вольностей зробило їх невдоволеними. Колись вони проявляли більше потягу до війни, але й до грабунку та зрадництва. А втім, вони пронозливі,²⁾ стримані, працьовиті, дужі, приятелі задоволень, кохання, пиятики та співів і тільки тому — також грошей. Вірність і вдячність належать до прикметних, уславлених козацьких чеснот, які підтверджені загальною хвалою. Малороський служник за свою вірність дуже затребуваний у Росії. Якщо до них зайти в кімнату, то видно, як у донців, на стіні [висить] їхнє козацьке озброєння. Хліб, сир та сіль, поряд зі слабким пивом, завжди стоять на столі. Їхні житла або села, з яких багато дуже великих, розташовані загалом біля річок і струмків. Через нестачу лісів, що подекуди проявляється, а також частково через звичку лише деякі хати збудовані з дерева, а більше — з клейкої речовини та глини, але не саманної роботи, а стіни сплетені з чагарників і обкидані як іззовні, так і зсередини. Та оскільки клейка речовина біла, то вони [хати] завжди біленькі, чепурні. Де через дим у кімнаті, яка водночас слугує кухнею, білість трохи припадає кіптявою, там вони [козаки] мають звичай частими побілками відразу ж відновлювати все в чистоті. Стріхи покриті соломною, у певних місцевостях, певно, ще й очеретом. Оскільки м'який клімат вимагає лише небагато тепла пічки, то кімнати, в яких варять, оснащені просто коминами. У безлісих місцевостях для опалювання використовуються солома, очерет, товстостеблій бур'ян та кізак. У містах і в багатих людей на селі видно багато чого на закордонний смак. Скотарство, рільництво та гуральництво — їхні найулюбленіші промисли. Вони харчуються як росіяни, однак, либонь, трохи краще і [споживають] більше овочів, бо мають гарні городи. Де є пиво, мед і горілка, там малий попит на вино. Вони ходять повністю в польському вбранні, тільки не з остриженою головою. Малий капелюх із плоскими широкими крисами вкриває їм голову. У сільському вбранні звичайного жіноцтва сорочка має барвисто вишитий комір. Простолюддя ходить улітку в сорочках та замість нижньої спідниці обгортають штуку тканини навколо стегон. На свята вони ходять у довгих платтях із короткою талією та вузькими або гостро звуженими вирізаними рукавами

без складок, попереду згори донизу з багатьма дрібними гудзиками, шви оздоблені шнурами або галунами. Це вбрання, що має ошатний вигляд, декілька років тому під назвою «слов'янського» прийшло до вжитку також при імператорському дворі. Дівчатка ходять з непокритою головою, довкола якої укладають заплетене волосся та прикрашають його перлинами. Молодиці носять намітки, зроблені на голові та оздоблені галунами або також зі стоячим догори краєм півмісячної форми, через який вони перекидають шовкове покривало. Їхні звичаї при хрещенні дітей та похоронах ті ж, що звичні в Російській Церкві. Під час одруження відбувається сватання дівчини через коровай {Kuchen}, відправлення якого назад натякає на заперечну відповідь^{a)}. Заручини часто тривають понад рік. На весіллі всіх гостей частує наречений; але наступного ранку, як у Великоросії, на сорочці нареченої прилюдно показує ознаки цнотливої дівочості, після чого товариство проводить день у великих розвагах, так що, бува, і якусь бабуленцію можна побачити напідпитку.

Увага до літніх людей, — розповідає пан Шерер, — тут перше і найважливіше правило, яке прищеплюється молодим людям, бо їхнє республіканське урядування мало багато спорідненості з патріархальним життям. Люди дуже помірковані в суперечці, й дві сторони часто опиняються на одному возі, щоб поїхати до найближчого судді й там виступити один проти одного. Вони ніколи не б'ються використовуючи зброю, а тільки навулачки та палицями. Тому коли таємні радники імператриці — Теплов і Єлагін — якраз перебували біля монархині, щойно їх повідомили, що було ув'язнено одного ченця з Невського монастиря, бо він відрубав голову дівчині, якій спричинив вагітність, — то перший сказав останньому: б'юся об заклад, що цей монах з Великоросії, а не з Малоросії. Єлагін пристав, і Теплов виграв суперечку. Єлагін спитав його після того, звідки той міг це знати заздальгідь. Теплов відповів: з того, що українці віддають перевагу хоробрості перед мистецтвами злоби, тоді як росіяни більше лукаві й злостиві, ніж хоробрі^{b)}.

Коли в новітні часи можна було прочитати звістку, що Потьомкін став верховним гетьманом козаків, то це породило припущення, ніби український устрій трішки знову ожив. Згідно з роз'ясненням, яке дає пан Гупель,^{c)} цей гетьманат поширювався на катеринославських коза-

ків, тобто [ново-] донських та чорноморських, які початково також були донськими й були переселені тільки в певні місцевості Причорномор'я. Адже корона розглядає козаків⁴¹ як підданих у щонайстрогішому розумінні, тому часом цілі їхні юрми переселялися в інші місцевості. Взагалі, Потьомкін був гетьманом над усіма козаками, які служили як нерегулярні війська.

У переліку від 1786 р.,⁴² що його Військова колегія розіслала полкам через їх переміщення та розподіл, знаходилися:

Серед 19 полків карабінерів також один Київський, Чернігівський, Переяславський, Сіверський, Ніжинський, Лубенсько-Глухівсько-Стародубський {Lubni-Gluchow-Starodubisches}.

Серед 16 полків легкої кінноти один Острогозько-Українсько-Харківсько-Сумсько-Охтирсько-Ізюмсько-Полтавський {Ostrogow-Ukrain-Charkow-Sum-Achtirka-Isum-Pultawisches}.

Серед 10-ти гренадерських полків один Київський.

Згідно з іншим подібним переліком від 1791 р., тоді було 16 полків карабінерів, кожен по 1 051 особі, та 14 полків легкої кінноти, кожен по 997 осіб. Один полк київських стрільців-вершників, стягнений із різних карабінерських полків та ескадронів, разом — 1 846 осіб. Крім того, сформований за наказом князя Потьомкіна корпус малоросійських козаків та стрільців у 5 600 осіб. Водночас у перебігу Турецько-російської війни виник корпус Чорноморських вірних козаків, що його князь Потьомкін зібрав із колишніх січових козаків, а саме з тих, які під час скасування всього їхнього устрою одразу ж залишилися в імперії або після того, як усе ж таки виїхали, невдовзі знову повернулися та погодилися на військову службу. За їхню службову ретельність, проявлену в останній війні на воді й на суходолі, імператриця указом від 30 червня 1792 р. віддала їм у вічне володіння розташований у Таврійській області острів Фанагорія (колишню Тамань) разом із землею між рікою Кубань і Азовським морем від Фанагорії вдовж моря аж до містечка Сійськ та вздовж ріки аж до гирла Лаби — з доданим розпорядженням, що відтак вони мали отримувати свої накази від військових командувачів через таврійського генерал-губернатора.

Як новоздобуті Польсько-українські та Подільські землі були вкрай важливими для Росії не лише зі статистичного погляду на їхню родючість, але й у військовому відношенні до війн із турками, — щодо

цього задля стислості пошлюся на зауваги пана Гаммарда;¹⁾ але з того, що він повідомляє про рільництво й торгівлю цих місцевостей, мушу дещо навести, тим паче, що для майбутнього воно відкриває цілковито нові перспективи²⁾. «У російській Україні, починаючи від білоруських кордонів біля Добрянки, через Чернігів аж ген до Вишеньок {Wischinke}, усамітненого поселення великого Румянцева, я бачив рільництво, проваджуване вже методичніше, ніж у Польщі, а добротність землі там, де не краща, то, напевне, так само висока. Часто я бачив там оранку чотирма кіньми, плуг налаштований глибоко, ниви були чистіші, й мені здавалося, що я потрапив на золоту луку в Тюрингії, — настільки добре та настільки рівномірно була підготовлена рілля. Взагалі, треба переїхати з Польщі до Росії, щоб належно збагнути поступи, яких досягла ця імперія в культурі країни та її жителів. Катеринівський дух і діяльність Румянцева у цьому відношенні спрацювали в російській Україні з найліпшим успіхом³⁾».

Після упривілеювань Херсонської пристані граф Потьомкін {Potolki} виступив із торговельним проектом, утвердився через контору в Херсоні та через другу [контору] на своїх маєтках у Чуднові, налагодив зв'язок з найбільшими зовнішніми вексельними домами, забезпечив свій кредит саме такими поважними сумами, як порядок і точність у його справах. Крім його вексельних комбінацій, у тамтешній місцевості найшановніших [людей], його комерція, однак, полягала більше в спекуляціях, ніж у підприємницьких починаннях; і тепер усе те, певно, мало зазнати змін через найновіші обставини. У 1784 р. біля Шклова {Skloff} у Білорусі Гаммард бачив, як за течією [Дніпра] спускалося навантажене різними товарами та матеріалами судно; і Потьомкін ужив деяких заходів для поширення російської торгівлі на його товари. Згідно з тим самим автором, Дністер міг стати дуже вигідним для австрійської монархії, особливо Галичини, Семигорода та Верхньої Угорщини {Galizien, Siebenbürgen und Oberungern}, якби вдалося прибрати (що не коштувало шалених грошей) шматки скель та каміння, а особливо підірвати при літньому мілководді скельну стіну біля Ямполя завтовшки близько 20 рейнландських стіп. Особи, відправлені для дослідження цієї річки за часів імператора Йосифа, згідно з Гаммардом, не зрозуміли справи і ошукали міністерство у Відні, щоб Австрійський уряд мав зосередити їхню увагу лише на Дунаї.

Так самісінько міркує пан Шерер⁹⁾, що, мовляв, Росія не мала б зробити нічого доречнішого, як почистити Дніпро та підірвати пороги, над чим і справді, коли він це писав (1788 р.), працювали 6 000 чоловік; деякі запевняли пана Шерера, що два із цих порогів нібито вже зрівняні, але на інших, мовляв, через непереборні труднощі хотіли зупинити роботи і прокопати для Дніпра інше русло. 72 російські версти складає власне транспортна вісь, яка стає непрохідною через пороги.

Після таких підготувань, вважає пан Гаммард, два імператорські двори відтак мали б ближче домовитися про вільне судноплавство на Чорному морі, навзаєм гарантувати його собі та у повному обсязі відкрити собі прохід через Геллеспонт до Середземних вод [моря], щоб тим самим проторувати новий шлях до становлення благословенної торгівлі їхніх держав. Призвідці щойно придушеної Польської революції, певно, вбачали важливість України для Росії і слабкість Російської імперії із цього боку, у яку вона сама себе загнала свавільними розпорядженнями і виниклим через це невдоволенням, й направили в Україну генерала Дзялінського {Dzialinski}, щоб спричинити там новації, який, утім, був — родом із Канева, рідної землі гарячих голів в Україні, який уже сім років у Польщі мандрував з теорбою [басовою лютнею] {Theorbe}, був схоплений пруссаками в Цехануві {Cziteze} — за декілька миль від Варшави, де він себе видавав за Костюшка, — та відвезений до Познані {Posen}⁹⁾.

Згідно з «Петербурзькою газетою» {Petersburger Zeitung}, у травні 1795 р. у Новомиргороді {Mirgorod} було засновано Вознесенське намісництво, до якого належали такі дванадцять округів:

1. Вознесенський {Der Wofnesenische}
2. Херсонський {Chorsonischt}
3. Єлисаветградський {Elisabethgradische}
4. Новомиргородський {Nowomirgorodische}
5. Богопільський {Bogopolskische}
6. Тираспольський {Tirapolskische}
7. Яланецький {Elenskische}
8. Огопільський {Ogopolskische}
9. Уманський {Umenskische}
10. Катеринопільський {Catharinopolskische}
11. Чигиринський {Tschigirinskische}
12. Черкаський {Tscherkaskische}

округ

Останні два — то, очевидно, маленька частинка польської України, решта частин якої, вірогідно, будуть приписані до інших новостворюваних губерній, так що велике ціле, яким керував Хмельницький, напевно, навряд чи коли-небудь з'єднається. 24 жовтня 1795 р. було укладено прикметний останній трактат поділу щодо колишнього Польського королівства. Поділля, Україна, Литва дістаються переважачій у силі Росії, яка тепер упритул стала сусідом Галичини та опосередковано — Угорщини. Майбутній світ, який наочно бачитиме наслідки цього, зможе тоді сам і про цю подію зробити певніший висновок, аніж ми, непосвячені в таємниці кабінетної політики. Але хоч що б там настало — моє останнє бажання, останній подих мого життя нехай піднесеться у височинь за честь, гарний устрій та добробут моєї Вітчизни!

Примітки Й.-Х. Енгеля

до § 1

1. «Загальна всесвітня історія». Галле, 1771. — Ч. 31 {Theil de ralgemeinen Weltgeschichte. Halle, bei Gebauer}. — С. 241.
2. «Послання старого космополіта Шіраха Конвенту Франції // «Сарматія» {Sarmatie}, 1785. — С. 63.

до § 3

1. Довідником тут є Бюшінг (Ч. 9) та Юнкер, [виданий] Мюллером (див. вище. Крім того, статтю у «Квартальнику» {Quartalschrift}).
2. За даними «Щоденника» принца Вюртемберзького (див. Мюллер, с. 158) — 70 миль.
3. Мюллер. — С. 12.
4. Див.: «Reisen und Feldziige des Prinzen Vax. Emanuel V. Wintemberg. Tubingen, 1739. Frankfurt und Leipzig 1755. Bei Möller». — С. 162.
5. Відносно цього краще пояснення подає Дюріх, учений член духовного товариства Св. Павла у «Слов'янській бібліотеці» {Bibliotheca Slavica}. — Т. 1. Див. також «Північну історію» придворного радника Шлецера, с. 527 і Actisfoejabl. — Т. 5 князя Яблоновського.
6. Князь Яблоновський перетворює цих пеліканів на «Істрійських соколів» {Hicrafalcones}.
7. Лисянка як у Меллера {Möller}, так і в Мюллера стоїть назва Вільний {Wolnoi} (під номером 8). Але вона знову зустрічається під № 13.
8. Так, Гвагнін фон Пашковський [Гваньїні] перекладає вислів «Московським шляхом» {inire Moschow}, що його вживає Мейерберг (с. 67); інші автори посянують назву «Пониззя — низинною землею» {Nisovien sisa depressiori terra} тим, що поверхня землі там нижче від рівня моря.
9. У дев'ятій частині журналу «Algem Welthist».
10. «Павші міста». Гельт {Schözers Staatanz. Helt}.
11. Див.: Бюшінг. — Ч. 16. — С. 155.

ПЕРІОД I

Перший підрозділ

до § 1

1. Можна було б піддатися спокусі й припустити, що в часи монгольських спустошливих воєн за Чингісхана в Азії також черкеси {circassie} й грузини {georgianer}, чия країна була [розташована] біля південних кордонів монгольської держави (у тих краях), прибули сюди або як військовополонені, або як біженці — і стали засновниками Черкас. Так можна пояснити, чому українці красивіші й спритніші люди, ніж росіяни. Також можна навести як паралель державу мамлюків у Єгипті. Так можна, справді, надто далеко зайти, звичайно ж, у своїх припущеннях — разом із паном надвірним радником Шлецером — згідно з шановним істориком — дослідником, паном надвірним радником Мойзелем (Т. 3, с. 8). — Однак 1) [та] обставина, що козаки [могли] раніше називатися черкасами, а не

козаками, можливо, здається, впливає з того, що Черкаси були першим місцем проживання тих мародерів, яких лише тільки 1516 р. почали іменувати козаками. 2) [тс], що головне місце [місто] донських козаків називається Черкаськ, дозволяє добре пояснити, що донські козаки, як буде доведено нижче, походять від українських-черкаських козаків.

- в) Мені пощастило, [що я] зміг використати [праці] з історії Литви цих чудових класичних літописців у варшавському виданні, у 2-му томі «Збірника польських літописів» (1766) — з ласки вченого придворного повіреного фон Єкеля {Jekel}, (упорядника видання, Відень, 1795).

до § 2

- с) Нарушевич у «Тавриці», с. 84.
 d) Стрийковський запевняє, [що] однозначну розповідь про цей похід можна знайти у Литовських анналах. [Було б непогано], якби він також знав, що руські літописи та інші письменники, аж до Герберштейна, про це не згадують.
 e) За: Несецький у статті: «Князь Острозький» {Fürsten von Ostrog}.
 f) Стрийковський. — С. 398.

до § 3

- g) Стрийковський. — С. 446.

до § 4

- h) «Київський синопсис» {Synopsis Kioviensis}. Петербург. — 1762. — С. 1851. Книга написана руською мовою й називається: «Синопсис або Короткий опис від різних літописців». Тохтамиш — хан Золотої Орди; до 1388 р.
 i) Стрийковський. — С. 475.
 k) Нарушевич. «Таврика». — С. 87.
 l) Стрийковський. — С. 480.
 m) «Литовські князі відсилали своїм підкорених татарів із Литви».
 n) Б.: «У межах кордонів корони Польської та головнокомандувача Литовського».
 o) Стрийковський. — С. 514.
 p) С. 534.
 q) «Синопсис». — С. 185.
 r) Критичні дослідження Климента Ходкевича про Київський та Галицький єпископат від 1415 до 1770 р.
 s) Стрийковський під 1422 р. згадує про такого собі Андрія Івановича, київського князя (С. 520), дочка якого Софія стала четвртою дружиною Ягайла.

до § 5

- t) Ходкевич уважав Григорія людиною, яка прагнула до запровадження унії, й тому перебував у зневазі в русинів, а Герасима, навпаки, — опальним архієпископом [митрополитом]: правда, в цьому випадку Свидригайло, котрий сподував грецьку віру, не наказав би його спалити.

до § 6

- u) Граціані {Gratiani}. «Похвальне життя». — Кн. 2, розділ 15.

до § 9

- ^{а)} Ходкевич за цей рік.
- ^{я)} «Таврика». — С. 108.
- ^{л)} Міцховський {Micchowski} називає їх паннонцями {pannosos}.
- ^{з)} С. 631.
- ^{и)} Із праць: Боплан. — С. 41; та Михалон — «Литовці про звичаї татар, литовців та московитів», фрагмент 10 із багатотомної історії, укладеної та виданої Іоанном Якобом Грассером. — Базель, 1615. — С. 3 і наступні. Михалон написав її в 1550 р. для повчання нового короля Сигізмунда Августа.
- ^{и)} Там само. — С. 35.
- ^{в)} Михалон. — С. 2.
- ^{с)} Нарушевич. «Таврика». Очаків називається у турків Каалх Озю {Kaalch Ossi}, у греків — Ольвія {Olbia}.
- ^{д)} С. 7 франц. ориг.
- ^{с)} «Переважно з руських провінцій Польщі» — С. 53. Старовольський у «Війнах» {Bellatores} — С. 353 — каже: «Прості люди були зібрані з поселень, містечок, хуторів знаменитої Роксолани».
- ^{о)} «які ухилилися від земельних поштово-транспортних повинностей».
- ^{и)} «З них одні, втікаючи від батьківської влади, або повинностей, або тяжкої праці, або покарання, або боргів, або ж чогось іншого, а інші, у пошуках кращого місця та значного прибутку, здебільшого навесні приставали до нього». — С. 36.
- ^{в)} Михайло Литвин [Михалон], там само: Не знайшовши розради ані в цьому місці, ані в укріпленнях, розташованих нижче, вони потім повертаються додому. Дуже важливе є також таке місце в Рудавського, с. 5: «З руської бідноти деякі, позбавлені долею всього, набувши зухвалості від бідності та постійної присутності ворогів, приєднувалися до товариства розбійників; вони захопили деякі місцини, пристосували човни як для рибної ловлі, так і для грабінництва, і нападали на татар, що поверталися, біля преправ через річки».

до § 10

- ^{л)} Див. працю єзуїта Несецького «Королівство Польське». — Т. 3. — Острог {Korona Polska, III, arq. Ostrog}.
- ^{к)} «Таврика». — С. 109.

до § 11

- ¹⁾ Ці важливі дані з'ясовуються зі статті Несецького «Немирович».
- ^{м)} С. Горницький. Польські події за часів Сигізмунда I і II. Польською [мовою]. Старовольський. «Організація військової справи» {Instituta rei militaris}. — Краків, 1639. — С. 335—439.
- ^{н)} Класичним щодо цього є Зіморевич у [праці] «Історія облоги Львова». Див. також Бюшінг. — Ч. 9. — С. 433. Старовольський називає Остафія поспіль «родоначальником (згодом т. зв.) запорізьких козаків» («Організація військової справи», с. 439) і «Сарматські війни» (С. 353). Про їхнє воєнне мистецтво в «Організації...» {Instituta...} — С. 107, а у «Війнах...». — С. 154.
- ^{о)} «Організація...». — С. 327.
- ^{р)} Єзуїт Несецький у статті «Острог».

- q) «Організація ...». — С. 266.
- r) «Війни» Старовольського. — С. 150. Несецький, стаття «Лянцкоронський».
- s) «Підземелля Кисва». — Іена, 1675, с. 7, та в дослідженнях про водоспади світу {dissertationibus de catarractis mundi}, Амстердам {Amstelodami 1078. d^o.}. — С. 251.
- t) «Літопис до року 1655». — С. 53.
- u) «Королівство Польське». — С. 884 і наступні.
- v) На поч.[атку] його книги.
- w) У його «Історії облоги Львова» без нумерації сторінок.
- x) «Історія гунів». — Т. 3. — С. 519.

Другий підрозділ

до § 1

- y) Т. 2. — С. 76 і 77.
- z) Міллер. «Зібрання Російської історії». — Т. 3. С. 384. Про теперішню велику Киргизо-Казахську пустелю і 3 підрозділи тамтешньої орди див. Плещев. Обозрение Российской Империи. Петербург, 1787. 8vo при 38-й, Уфимській губернії.
- aa) С. 11.
- ab) «Королівство Польське». — С. 843.
- ac) Міллер у зазнач. праці. Гваньїні в польському перекладі. — С. 338.
- ad) «Зібрання польських історичних пам'яток». {Zbior Dwieciopisow Polskich}. — Т. 1. — с. 481.
- ae) «Земля Польська» {Orbis Pol.}. Краків, 1643. — Т. 3. — С. 318.
- af) «Зібрання ...» — Т. 4. — С. 338.
- ag) «Тезаврус східних мов». {Thesaurus linguar. Orient.}. — С. 3 688.
- ah) Усе це за Міллером у зазначеній праці.

до § 2

- ai) «І з того часу не тільки козаки, а за ними й поляки стали називатися козаками, які були вільними, безоплатними виконавцями».
- aj) Негебауер. «Історія Польська». — С. 678.
- ak) Любенський. «Критичний розгляд війни Юлія», пізніше співставлення, с. 226.
- al) Кн. 3. — С. 144.
- am) Бельський. — С. 180. Цими та подальшими мовними заувагами я завдячую вченому польському мовознавцеві у Відні.
- an) С. 270.
- ao) С. 227, 324.
- ap) С. 358.
- aq) С. 376.
- ar) С. 119.
- as) С. 638.
- at) Польща, пізнана тепер знову. Велфербіт. — Т. 4. — С. 93.
- au) Кн. 4. — С. 148. «Історія Польщі від смерті Сигізмунда Августа». Франкфурт, 1672.
- av) С. 326.

- к) С. 119.
- л) Поминальна промова Кромера на похороні Сигізмунда I у ч. 3 «Пісторової збірки» {Pistorische Sammlung}. Поділля за нього було таким доглянутим і заселеним, яким ніколи не було за [його] братів, батька та дядька.
- м) «Організація військової справи». — С. 330.
- н) Подальше переповідається здебільшого за Бельським. «Життя Сигізмунда» Старовольського. I, як видно, є лише перекладом Бельського.
- о) Ходкевич, у цитованому місці.
- п) С. 33 і наступні. Михалон зауважує, що татари завжди рекрутувалися через багатоконство й нібито не відчували втрат у людях.
- р) С. 519.
- с) Бельський. — С. 659.
- т) Т. 3. — С. 371.
- у) Дуже помітна похибка пам'яті у Лінажа на с. 83, коли він стверджує, що всі козаки нібито були вершниками.
- ф) Пясецький {Piasec.}. — С. 54. «Вони видовбують стовбур дерева та, вміло розігрівши, роблять його широким й увігнутим». Боплан. — С. 18. Старовольський. «Організація...». — С. 297.
- х) Стрийковський. — С. 746.
- ц) За Несецьким радше Фрідріх.

до § 3

- к) Це хронологічна похибка, коли Старовольський розповідає таке про діда Дмитра — Михайла Вишневецького.
- л) Бельський. — С. 545.
- м) С. 553.
- н) Див. Бельський — та «Промова архієпископа Суліковського про Сигізмунда II» у Кірхнера (Германна) «Життєпис імператорів і королів минулої епохи». Марпург, 1609. — Т. 8. — С. 192.
- о) Кост.[янтин] Поль. — 1569. — Т. 2. — С. 759. «Архієпископу те саме &c. Обіцяємо те саме &c. Також &c. Слова закону про релігію у § також звучать так: Обіцяємо достойним нашої Київської землі духовним особам і мирянам як грецької, так і римської віри, ні зменшити [права], ні притіснити, звісно, ні на йоту зменшити».
- п) Це визнає навіть п. Теод.[ор] Островський, дуже єзуїтський автор у [праці]: «Діяння у Законі Польської Церкви». — Варшава, 1793. — Т. 3. — С. 401.
- р) Там само. — С. 375.
- с) «про місце в сенаті, якщо не за новою [унією], принаймні як стверджували за застарілою звичкою самі єпископи, для того, щоб не використовувати цей визначний закон, залишив його, подальшому часові та роздумам».
- т) Бельський.

ПЕРІОД II
Перший підрозділ

до § 1

- к) Фредро у [праці] «Генріх». — С. 32.

- *) Не захопивши ніякої здобичі, вони захотіли вирушити додому. Леонард Горецький. Опис війни Івоні в «Історії Сарматії». — Франкфурт, 1584. — Т. 3. — С. 467. (перші 2 томи здебільшого складають передрукований згодом Гванніні {Guagninus} текст). Горецький називає козаків поспіль «веліти» [легкоозброєні солдати], бо, мабуть, тоді серед них було багато кіннотників, які зійшлися з подільських залог.
- *) Фредро. — С. 166.
- *) «Як це і буває під час переворотів, — зауважує Старовольський, — козацьке військо збільшувалося і лютувало».
- *) «Серед вояків». Горецький встановлює чисельність ворогів у 102 000 осіб, а саме: 70 000 осіб волохів, 30 000 осіб турків, 2 000 угорців. Фредро говорить вірогідніше про 60 000 осіб.
- *) С. 200. «У турків викликало страх те, що невелика кількість поляків зробила так багато й існувала небезпека підбурювання до зброї всього народу».
- *) «Їхні господарі», — каже Горецький. Але це треба розуміти так, як зазначено в тексті.

до § 2

- *) Несецький у цій статті.

до § 3

- *) Згідно зі своїм власним визнанням у «Коментарі до Польської історії». — Данціг. 1647. — Т. 4. — С. 25.
- *) Гейденштейн {Heidensteinii}. «Історія Польська». — Франкфурт {Francof.}, 1672. — Кн. 12. — С. 41. Слова клятви були такими: «Я встановлюю мир та спокій між релігійними противниками і гарантуватиму, що жодним чином не дозволю гнобити та переслідувати будь-кого через релігійні міркування ані з боку нашого судочинства, ані повноваженнями наших посадовців чи осіб будь-якого стану. І сам я не гнобитиму та не переслідуватиму».
- *) С. 60.
- *) Грондський. — С. 315 і наступні.
- *) Див. «Життя Мелетія Смотрицького» від [автора] Суші {Susza}.
- *) Грондський. — С. 20. «Для контролю над козаками на Поділлі було розміщено 2 000 кварцяних і [кожного] 30-го чоловіка у всіх коронних помістях на Підгір'ї, Волині, Поділлі та в Україні призначено воювати з татарами».
- *) Про цю обставину повідомляють Бельський і Папроцький.
- *) Мюллер (Лавр.). — С. 60. «Польські, ліфляндські, московські та ін. історії». Франкфурт-на-М.[айні], 1585, 4то. [«In quarto»] (латинське) — формат книжки у чверть аркуша. — *Заувага перекладача*. Містить цінний, маловикористовуваний додаток щодо історії Стефана Баторія. Нове видання: Амберг, 1595, 4то, під заголовком «Північні історії» {«Septentrionalische Historien»} має малозначне продовження до 1593 р. з других рук.
- *) Усі ці обставини переповідаються за Бельським молодшим, також порівнюються зі Старовольським у «Сарматських війнах» і вищезгаданим курляндцем Лоренцом Мюллером. Але, незважаючи на все моє старання, така дуже цікава історія козаків під проводом Стефана Баторія все-таки подекуди ще залишила-

ся темною: рукописні літописи в ці давніші літа — скупі, темні та некритичні, а окремі дані мусили з трудом вишукуватися і зводитися воедино часто з нехронологічних [праць] польських письменників. Деякі з подальших річних подій та імен ґрунтуються на припущеннях, про які я доповім на своєму місці.

- o) Петро Дунін, граф Скржинський у «Роз'ясненні, якого потребує Польща». — Прага, 1590. — Т. 4, добре вбачає: «Звідти численні послы Сулеймана та Мурада {Amurat} [повідомляють] про численні відведення козаків від кордонів Поділля, про руйнування та знищення фортець і деяких укріплень, укриттів і захисту наших солдат, так що ясніше за полуденне світло, Туреччина прагне за будь-якої нагоди вдало вести війну та захопити Європу».
- o) «Засмучення майже всіх і велика втрата для репутації королівського двору перед іноземцями». — С. 105. Згідно з Мюллером, польські судді також не хотіли ухвалювати вирок про страту; але Стефан Баторій зазначив, що визначені гарантії свободи не поширюються далі, ніж справедливе діло та те, що інакше неможливо протистояти турецьким погрозам жорстокої помсти: тому всі судді погодились із ним.
- m) Про цей факт одностайно оповідають «Аннали» та Гваньїні. Обидва джерела не називають точно час, а описують події в цілому; це мало відбутись тоді, коли Баторій вирішив знищити козаків.
- n) Міллер у «Зібранні Російської історії» дуже чітко переконує в цьому.
- o) Див. там само. — С. 658.
- p) Гваньїні стверджує: «Король бачив ще більшу небезпеку (через втечу донських козаків) у нібито подальшому мирі».
- q) Цю оповідь узято із «Заслуг лицарства Польщі» {Cznotaricerstwi Polskiej} Папроцького, с. 106 і наступні, але рік, який він забув указати, базується на дургорядних обставинах.
- o) Лише таку кількість вираджає Папроцький рушати разом зі Зборовським.
- o) Той факт, що вони були справжніми низовими козаками і ніякими іншими, підтверджує Гваньїні та Старовольський.
- o) С. 84.
- o) Оржельський, який у часи Баторія писав про польське безкоролів'я до Генріха Валуа, повідомляє про це в рукописній оповіді: «Військо поповнилося вісьмома тисячами, які, відверто кажучи, були піратами».
- v) Ці поняття увійшли вжиток лише після частих виборчих сеймів.
- w) Гейденштейн: «Щоб козаки не загрожували безпеці на Чорному морі та прилеглих до нього турецьких провінціях».
- x) Ми вже і раніше наводили багато прикладів для цього з творів Боплана, а далі наведемо ще багато прикладів із творів Грондського приблизно в часи Хмельницького. Як приклад наводяться ще слова чесного та обізнаного Коховського, с. 27: «Не можна заперечувати, що у відношенні до українського народу без кінця чиняться різні утиски. Якщо тільки одночасно вони встановили такі податки, як: виплата десятини конями, перерахування робочої худоби, здача десятої частини від бджільництва. Але після того, як на підставі зростаючих показників опису майна були винайдені нові приводи для поборів, як от: хутра звірів від полювання чи такий незвичайний податок від рибної ловлі: за день роботи [сплачувати] в цілому три монети, — [люди] були видосені і тоді

- починали нарікати. Євреї або прагнули до грошових прибутків від ділових стосунків за попередньою домовленістю із земляками, або отримували прибуток, установлюючи монополію».
- y) С. 21 та наступні.
 - z) У відомій [комедії] Немцевича «Повернення депутата» {Powrot Posla} водночас зустрічаються і слуга, і солдат, оскільки ще й у наші часи у Польщі на кожному багатому шляхетському дворі тримають таких людей. В угорського панства їх називали гусарами, у польського — козаками (тобто легкими кіннотниками) у дуже широкому розумінні.
 - aa) Островський. — С. 382. Ходкевич.
 - bb) «Північні історії», та сама сторінка.
 - cc) Також там. Власне кажучи, це було сказано в такій формі: «Вони напали на багате турецьке містечко, сплюндрували більш ніж 300 крамниць із вишуканими товарами та забили до смерті багато жителів». «Аннали» називають це містечко Синоп (хоча не вказують рік) та водночас розповідають про сплюндрування Трапезунда.
 - dd) Фредро у Гарткноха в «Республіці Польській» {derep. Pol. Lipsiae}, 1698. — С. 843.
 - ee) Гейденштейн — у 1590 р.
 - ff) «По сто сорок». Там само.
 - gg) С. 327.

Другий підрозділ

до § 1

- hh) Гейденштейн. — С. 298.
- ii) Гейденштейн. — С. 322.
- kk) Гейденштейн. — С. 302; Бюшінг. — Ч. 9. — С. 434.
- ll) С. 409.
- mm) Гейденштейн назвав це сваркою неподалік від Білгорода, який знаходився під владою турків, с. 304.

до § 2

- nn) Згідно з Гейденштейном, с. 325, з боку Торунського собору надходили скарги на сплюндрування синагог (так називає він — дуже урбаністично — лютеранські церкви), оскільки цього не дозволялося за свідченнями в судах трибуналів, не згадується це серед почесних справ, викидалися трупи [людей], та деяке інше. Офіційно ж я цього не чув.
- oo) С. 165.
- pp) Так його називає Гейденштейн. — С. 314.
- qq) У Кракові вони навіть не вагалися погрожувати королю, що в Польщі править той, під владою кого він [король] знаходиться. Згідно з Гейденштейном, с. 327, але, мабуть, трохи перебільшено.
- rr) Див. «Описи» {Inventars}. — 1596, розділ «Козаки» {Kozacy}.

до § 3

- ss) «Аннали» стверджують, що Наливайка було у Варшаві «спалено за наміченим задумом», тобто подібно Фаларісу {Phalaris}, живцем підсмажено і спалено.

Одного з полковників, яких було схоплено разом із Наливайком, називають вони Мазепою. — Пояснення до цього надає деякий пастер Ясинський, сучасник Владислава IV, чийми рукописними творами, у більшості біографічними науковими записами, з бібліотеки пана графа Оссолінського я міг користуватись. Далі наведемо декілька його власних слів із «Життя Жолкевського»: «Наливайко народився в сім'ї жителя Острога, в новому місті, яке знаходилося під опікою Заславських. Його батько народив трьох синів зухвалої вдачі. Перший був протоієреєм, або архідияконом, у церкві Острозької фортеці. Він згубно занурився у схизму [православ'я]. Помираючи, він визначив у заповіті, щоб його не ховали при жодній церкві, і додав пояснення: знаю, що сюди, в Острог, прийде латинський релігійний устрій, тому навіть кістки мої поховайте в полі, щоб вони не зішлись з латинською церквою. Молодший брат Наливайка був за своїм майном і кушніром, і шинкарем, — однаково нечестиві справи. Середній, не поважаючи кушнірське ремесло, подався до зграї козаків і, після смерті Лободи в 1597 р., був обраний збуреним народом начальником тридцятитисячного війська. Проти нього Жолкевський підготував військовий виступ і захопив його, вже трохи виснаженого в боях. Коли його разом із командирами загонів вели через майдан у Львові, Наливайко, йдучи повз кафедральний собор (а рушив він верхи, закутий у кайдани під білим конем), повернувши голову, сказав: «Спархія! Спархія! Тут у всіх на очах були коні, які мали намір влаштувати святкове розстилання килимів, отже, саме я правдиво показав, що ти — у стайні». Коли його доправили до Варшави, то з ним вчинили за козацьким звичаєм так, що йому не дозволялося спати ні вдень, ні вночі, а коли він стуляв очі для сну, приставлені для цього наглядачі-солдати тупим краєм сокири примушували його не спати. Згодом він був посаджений на розжареного коня та коронований розжареною короною. Нарешті ж він виявив розум. Однак дехто стверджує, що перед смертю він зрікся своєї віри». — А Собеський у «Коментарях про Хотинську війну» підтверджує його страшні тортури через постійне неспання.

⁹⁾ Гейденштейн. — С. 352.⁹⁾ Гейденштейн. — С. 352. Козаків, які були підбурені Михайлом, він упізнав через Орішовського {Orissovium}, їхнього старого командира.

¹⁰⁾ Гейденштейн називає його Кішка. Очевидно, що він був наступником Орішовського {Oriszewski} після його смерті. Це саме той період, коли козаки дуже часто вибирали своїх ватажків до своєї вподоби, та коли, таким чином, не потрібно знати чи дізнаватись про імена та послідовність усіх ватажків із дуже скупих та рідких записів літописців.

¹¹⁾ У Гейденштейна, с. 358 зветься він через друкарську помилку Казимириць {Kazimierz}. Справжнє ім'я з'ясовується лише на с. 378.

до § 4

¹²⁾ Гадебуш. «Ліфляндські щорічники» {Liefländische Jahrbücher}. — Т. 2. — С. 312, де наводиться витяг з історії Туана {Thuanus}.

¹³⁾ Наступне походить із виданих паном Шмідт-Фізельдеком {Schmidt Phiseldek} цінних статей із питань російської історії в історичних доповідях пана Гофрата Мойзеля {Meusel}, с. 170 і наступні.

- y) Це розповідає Любенський (Станісл.), єпископ Полоцький, у своїх «Пізніших працях». — Антверпен, 1643. — С. 35 і наступні.

до § 5

- a) «Історія Владислава IV» {Hist. Ulad IV}. — Гедані {Gedani}. — 1655, 4 то. — С. 91.
 aa) Свавільні збіговиська {Swawolnie Kupizbieraja}, так називає цей закон.
 bb) Кобержицький. — С. 87.
 cc) Кобержицький {Kob.}. — С. 261.

до § 6

- dd) Істориограф Островський у своїй «Польській історії Церкви» {pohlische Kirchengeschichte}, т. 3, с. 514, ставить між Олевченком {Olowcinko} та Сагайдачним ще й призначеного польським королем гетьмана Голуба.
 ee) Старовольський у своєму творі про вояків «Війн», с. 226; Собеський у «Хотинській війні». — Данціг, 1646. — Т. 4. — С. 38.
 ff) Ля Круа пише про 1612 р. тільки наступне: «Пірати з Русі постійно розорюють Чорне море своїми розбійницькими нападами».
 gg) Пясецький {Piasek.}. — С. 356; Кобержицький {Kob.}. — С. 656.
 hh) Ля Круа, там само.
 ii) Кобержицький. — С. 558.
 jj) «Військо знаходилося в щільному тумані, тому несподівана і майже небом надіслана допомога сповнила зраділі душі надзвичайним натхненням». Кобержицький {Kobierzycki}. Там само.
 kk) Ля Круа, «Короткий хронологічний виклад Оттоманської історії». — Т. 2. — С. 208.
 ll) Згідно з Коховським, с. 119 і наступні.
 mm) «Аннали».
 nn) Коховський. — С. 20.
 oo) Кобержицький {Kob.}. — с. 725.
 pp) Згідно із Собеським, с. 113. Устрій козаків в ті часи був таким: Найвищим командуванням був гетьман із комишиною {Rohrstab} [булавою] в руці. Свій вибір козаки виявляли лише криками та киданням шапок угору. Дуже часто гетьманів змінювали. Але під час гетьманства він мав право приймати рішення щодо життя та смерті своїх підвладних. Відразу ж за гетьманом йшли 4 осавули або військові радники та один віце-гетьман. Після цього йшли квартирмейстери {Quartiermeister}, генеральний обозний, полковники, сотники та писар, який вів облік та оформлював за порадою православних монахів громадські слухання та листи до короля та великого панства. У Трахтемирові вони зберігали свої корогви, привілеї, гармати та здобуті турецькі знаки перемоги. Як тільки відбувається щось важливе, гетьман відразу ж скликає всіх (такі збори називаються радою), після цього на збори з'являється гетьман, із пошаною та незначним кивком голови вклоняється декілька разів перед зборами та стає поруч із встановленим королівським прапором, разом зі своїми чотирма осавулами, в той час як усі інші сидять. Дружелюбно та довірливо повідомляє він про справу, яку винесено на порядок денний, знімає з себе докори, якщо його закидають такими, або просить помилування. Він наказує показати зборам усі подарунки, які йому були надіслані та просить дозволу

у зборів залишити їх собі. Якщо збори відхиляють що-небудь, він надає їм право прийняти рішення. Поки він виголошує промову, всі мовчать та слухають його уважно, але обговорення та голосування відбуваються з галасом та гамором.

99) Собеський. — С. 76.

100) Собеський. — С. 116: Його ім'я було в них у великій пошані.

101) «Організація...». — С. 166.

102) «Турки так розлютилися на козаків, що за голову кожного давали 50 дукатів. Татари ж дуже часто видавали за голови козаків голови полонених подолян та отримували за них платню».

до § 7

9) Островський, т. 3, с. 314, указує між Сагайдачним та Павлюком призначених королем гетьманів Чорного {Czarny} та Орендаренка {Arendygonek}.

10) Сагредо. «Оттоманська Порта» {Ottomanische Pforte}. — С. 403–408; Ля Круа. — Т. 2. — С. 276, уточнює вказану Сагредо дату, який називає 1626 р.

11) Імовірно, що це були походи під проводом самовільно обраного гетьмана Семена Перев'язки, про якого літописи кажуть: «Він був (у той час) — але точно невідомо, коли — козацьким гетьманом» (букв. на рос. лад — был гетманом, а когда, неизвестно).

до § 8

9) Згідно з Якобом Сушею {J. Susza}. «Життя Мелетія Смотрицького» та за Островським.

10) Докладніше про це розповідається в «Літописі перебігу подій Королівства Польського і видатних подій міста Львова {Leoburgicae} 1614–1620 pp.» Яна-Томаша-Юзефовича {Joh. Thoma Josefowicz}, канонік львівський. Австрійська імператорська бібліотека, Відень.

11) «Він ставив себе вище інших людей за своєю знатністю і нещадно гнобив козаків за їхню гордість. У 1646 р.».

12) С. 31.

13) Про це розповідає Юзефович наступними словами: «У цих місцях незвична влада поляків поширилася настільки, що вони навіть надали право впорядкування церков іудейському народу».

14) «Він був посібником бунту Тараса {Tarassii}». — С. 20.

15) «Viliogacipita, польською мовою шляхтичів — дешевші голови, тобто [голови] звичайних солдат, у звітах польських відомств не враховуються». Пясецький. — С. 500.

16) Про це розповідається в листівці тих часів: «Дискурс Станіслава Розинського про дивовижну новину, яка дійшла до Варшави серед дня «S» {w'drien S}. Лютий минулого 1631 р. — у Варшаві 1632. 4-те.

до § 9

100) Боплан, «Опис України ...». — С. 77.

101) Коховський. — С. 407.

102) «Аннали».

103) Боплан згідно з Мелером {Meller}. — С. 39.

кк) С. 20.

л) Сагредо, Ля Круа, Міллер. «Зібрання Російської історії». — Т. 2. — С. 104 і наступні.

до § 10

л) Сагредо. Ля Круа. Міллер. «Зібрання Російської історії». — Т. 2. — С. 104 і наступні.

мм) У праці «Безперервність Діаріуша воєнного» {*Kontynuacja dyaryusza wojennego, &c*} або «Історія воєнного походу 1638 р.».

нн) Пясецький. — С. 598: «А саме, ще до змагання з поляками, бо в ньому Острянин і Гуня більше не зазначені».

оо) Боплан за Мюллером. — С. 27.

п) Пасторій у «Повній історії Польщі», с. 27, засвідчує: «Хмельницький, посол козаків (після угоди 1638 р.), того року був направлений до комісії».

до § 11

а) С. 30.

в) С. 30.

с) Островський. — С. 493.

до § 12

а) Грондський. — С. 41.

б) «Повна історія...» Пасторія. — С. 27.

в) Пасторій. — С. 32.

г) Там само.

д) Коховський. — С. 27.

е) Малоцінний розділ {*Vile caput*}.

ж) За Грондським, він мав на руках писану відступну грамоту, але вона через правове непорозуміння не була запроTOCOLьована судами.

з) «Аннали».

и) Грондський. — С. 46.

до § 13

а) Рудавський. — С. 27; «Аннали».

б) Це Лінаж має із власних уст Радзівського.

в) «Визнання їхнього повстання».

г) Тому що 1) Це розповідає Радзівський, польський шляхтич-утікач, який хоче відновити свою спадщину {*Eredit*} у своїх земляків. 2) Він розповідає це в будинку графа д'Арпажона, {*duc d'Arpajon*} який мав відігравати головну роль у справі. 3) Він розповідає це у Франції — і французька принцеса, заручена з Влад[иславом] IV, була саме тією, яка підтримала план гришми.

д) Грондський. — С. 175.

е) «Звідки така відвага у цього бунтівника Хмельницького? Здається, що він бере на себе це ярмо війни під впливом сили, більшої, ніж його власний козацький дух. Нагороди за послуги короні». — С. 92.

ж) Згідно з Грондським — навіть 30 000 чоловік. Між іншим, це дивно чути, і це ще більше послаблює віру в усього лише антиурецькі наміри короля, у чому запев-

няє Радз.[ієвський], що король Польщі нібито залучив до своїх інтересів проти турків навіть великого князя московського і через його посередництво, мовляв, нацькував також хана.

h) Грондський. — С. 46.

i) Пасторій каже про Хмельницького: «У Варшаві він був таємно допущений [до короля] з метою схилити його до війни проти неназваного ворога». — С. 35. «І навіть після смерті короля, як розповідають, він вихвалявся мечем, який носив при собі і який він отримав від короля після того, як поскаржився йому на несправедливість щодо себе».

m) Бюшінг. — Ч. 9. — С. 435; «Аннали».

n) Так розповідають Рудавський, Коховський.

o) Коховський. — С. 24.

p) Боплан. «Опис України...». — С. 88.

q) Коховський: «Роман Песта доніс про заколот».

до § 14

r) Рудавський. — С. 7.

s) Усе за Грондським, с. 30, який чув це від Виговського.

до § 15

t) Згідно з Лінажем.

u) Формуляріус {formularius — букв. юрист} каже: Коховський.

до § 16

v) С. 7.

w) Рудавський. — С. 16.

x) Лобщинський у витязі з «Діань Єремії». Лобщинський...

y) Рудавський. — С. 22.

z) «Аннали».

aa) Коховський.

ab) Рудавський. — С. 17.

ac) Коховський. — С. 53. Деякі доходили до богохульства. «О любий Боже, — казали вони, — не допомагай ні нам, ні козакам, стань лише глядачем, і ти масш із задоволенням побачити, як ми їх посічемо».

ad) С. 24.

ae) У цьому пан фон Колоф {Herr von Kolof} не знаходить нічого невірнішого.

af) Грондський: «Затята партія у поляків, терористи, не впустили нагоди вихлюпнути своє кепкування на оце зайняття посад. Що буде, — казали вони, — якщо спорядити армію, перший командир якої перина, підстилка (делікатно вихований князь Острозький), другий — дитина {Detina} (юний Конецпольський), а третій — латина, тобто вчений (Остророг)».

ag) Коховський. — С. 55: «В Україні не було нікого воевод, нікого, хто хотів би віддати величезні прибутки заради слави перемоги».

ah) С. 23 і наступні.

ai) Грондський. — С. 78. Це кладе їм на карб; «Повна історія...» Пасторія, с. 152, додає навіть таке: «Вони у свою чергу дарують необмежену свободу та обирають, щоб кожен сам приймав рішення, як хто може».

- ¹⁾ «Тоді одразу стало очевидно, — сказано в Юзефовича в «Манускрипті» {MS}, — що не буває омани в середовищі знаті, особливо польського роду».

до § 17

- ^{k)} [Грондський]. — С. 99.
- ^{l)} Грондський. — С. 248: Останнє є ймовірнішим. Оскільки у подальшій війні проти поляків Хмельницький знову залишив її сидіти, а Тимофій Хмельницький, її ворог (імовірно, син від попереднього, законного шлюбу), звелів її схопити та повісити.
- ^{m)} Коховський. — С. 107.
- ⁿ⁾ Грондський. — С. 90.
- ^{o)} Коховський. — С. 111: За Юзефовичем, Хмельницький {Chm.} уже в жовтні 1648 р. перед Львовом мав при собі 15 000 румелійських турків. Тож видається звичайнісіньким наклепом те, що це турецьке послання було буцімто відповіддю на заявку Хмельницького щодо верховного владарювання над Україною, яку він передав султанові через Джеджалія {Dsiadidaly}.
- ^{p)} Коховський. — С. 108.
- ^{q)} Грондський. — С. 99.
- ^{r)} Пасторій. — С. 301: Хмельницький супроводив ці вимоги усною погрозою, що він урешті-решт не потерпить в Україні жодного шляхтича, якщо шляхта не цінуватиме козаків більше та не буде слухнянішою королю.
- ^{s)} С. 40: «Не дуже ймовірно було, щоб така цілком мужня душа була вражена цими балачками. Одним словом, не можна було б зробити певного висновку про те, що його тоді зробило таким войовничим».
- ^{t)} Пастор.[ій]. — С. 289.
- ^{u)} Пасторій. «Повна історія». — С. 292: Там я з усією очевидністю показав, до кого переходить влада народного зібрання.
- ^{v)} Там само. — Т. 2. — С. 3–4.
- ^{w)} Т. 2. — С. 60: Згідно з Пасторієм, був то саме хан Іслам-Гірей, якого Хмельницький колись спіймав, доставив до Владислава {Vlad.}, але той його відпустив.

до § 18

- ^{x)} Лінаж. — С. 163.
- ^{y)} Лобщинський у своїй смиренній простоті думає, що цей дощ зійшов від чаклунства козаків.
- ^{z)} Хмельницький у подальшому («Літопис до року 1655». Період III, § 3) закидав ханові: «Татари, мовляв, від часів Зборівського договору не були щирими до козаків. Адже під Зборовом вони вимагали спіймати короля й доставити його до Криму (щоб хапнути за нього добрий викуп), але ж намір козаків сягнув лише до тієї міри, щоб війною стримати шляхтичів від мордування селян та вибороти давні вольності козаків».
- ^{aa)} Цим істотним визначенням виручає Грондський, с. 100. Решту написано у Пасторія, т. 2, с. 107 і далі, та в Шерера, «Виправдальні документи», с. 236.
- ^{bb)} Так подає Островський дослівно. Але Пасторій, сам настоятель собору і голова єпископської канцелярії, перекручує цю статтю таким чином: «Згідно з правилами Унії як у королівстві, так і у Великому князівстві Литовському, рівним чи-

ном, згідно правила про свободи та права Церкви грецького обряду, рішення про майно, що здавна належало цій Церкві, мало прийматися за участі Київського митрополита та грецького духовництва на найближчих народних зібраннях; для того, щоб ця угода мала силу і кожна сторона мала користь згідно своїх законів та свобод, король допустив, щоб цьому митрополиту було надано місце в сеймі». Антін Селява {Anton Sielawa}, титулований уніатський архієпископ [митрополит] Київський і водночас Полоцький, через загрозу життю мусив жити в Тикочині {Tykoczin} та помер 1655 р.

- с) «Історія козацько-польської війни». — С. 68.
- д) Увесь пасквіль, але позбавлений дотепності, наведено у Грондського.
- е) «Короткий звід рішень великого канцлера».
- ф) Прагненням віднайти причини повстання козаків у недотриманні угод із сусідами.
- в) Коховський. — С. 167.
- б) Радзівівський у Лінажа. — С. 193.

до § 19

- и) Бюшінг. — Ч. 9. — С. 432: «Руські селяни ще з часів їхніх давніх київських та галицьких національних князів утвердили свого роду право вільного пересування».
- к) Охочі війська {Ochotnaja wojska}.
- л) Коховський. — С. 150.
- м) С. 208: «Він навіть виставляє напоказ листа хана, в якому той відраджує Хмельницького від пияцтва».
- н) «Тепер діяльність Хмельницького, як видно, сягала Стокгольма. 1650 р. туди прибув татарський посланець із завданням, щоб Христина для зміцнення дружби з ханом звеліла направити когось до Криму. У Польщі це було записано на рахунок Хмельницького». Пуффендорф. «Історія Шведської війни». — Т. 20. — § 57. Рудавський. — С. 65 і 66.
- о) «Повна історія». — Т. 1. — С. 162.
- п) Згідно з Пасторієм, тільки всередині їхніх кордонів.
- р) Ця назва походить від «restis» — «мотузка», тому що за недотримання розпорядження передбачалася страта.

до § 20

- т) Цей закид ханові літопис робить цілком неприховано.
- а) Пасторій. — Т. 2. — С. 208.
- б) Коховський звинувачує Богуна, що той спочатку з кількома довіреними, під приводом рєскогносцирування, нібито хотів був наківати звідти п'ятами, і вся решта армії була змушена до подібного. Пасторій розповідає, що, коли Богун виступив проти Лянцкоронського, серед козаків запанував переляк і вони безладно повтікали.
- в) Згідно з літописом — навіть 50 000. Але ця описка навіть не узгоджується із даними поляків.
- г) Грондський запевняє, буцімто король заявив, що не гідно задля поразки селян проливати шляхетну кров його німецьких військ.

- *) Також тоді ще при королі дуже впливовий віце-канцлер Єронім Радзівєвський, за його словами, начебто багато зробив для того, щоб шляхта не йшла далі, а король відступив. Принаймні 1652 р. він намагався переконати в тому Хмельницького. Коховський. С. 337: «Таким чином, хоча Радзівєвський не схвалив плану Оссолінського (Лінаж), проте завжди добре ставився до козаків».
- *) Грондський зводить його силу тільки до 40 000 чоловік, серед них 2 000 татар.
- у) Грондський. — С. 203.
- *) Пор. Коховський. — С. 294; Грондський. — С. 211.
- *) «Трибуни знаходились під владою полковників, яких Королівська Величність поставила на чолі козацького війська». Так у Пасторія. Але як сильно Коховський перекинує цей пункт: «Малі посадовці обиралися королівськими полковниками в усіх випадках зі схваленням, яке залежало від довіри і заслуг».
- б) Які, згідно з Грондським, мали призначатися королем за рекомендацією і поданням козаків.
- с) Грондський. — С. 212: «Чи можна було б виконати судові обмеження спокійніше».
- д) Потойбіч річки Горинь. Грондський: «Ніколи польське військо не розміститься на квартири по той бік річки».
- *) Коховський. — С. 297; Пасторій. — Т. 2. — С. 297. Рудавський оповідає про те, що поляки нібито напилися й посягнули на життя Хмельницького, який, однак, устиг намастити салом п'яти.

до § 21

- *) Грондський. — С. 240.
- в) Звіди, імовірно, проросло звинувачення Коховського, буцімто Хмельницький надіслав список із 20 000 чоловік, а насправді записав 40 000.
- а) Наприкінці цієї книги.
- і) «Аннали».
- *) За іншими, менш вірогідними повідомленнями, між Калиновським та кварцянями виникла розбіжність і німці за наказом першого обстріляли останніх.
- ii) Насправді Пасторій каже це про Хмельницького та Виговського, які були зовсім не проти.
- м) Рудавський. — С. 105; Кох.[овський]. — С. 333 і 347.
- н) Залуський. «Спогади». — Т. 2. — С. 548.
- *) «Аннали».

до § 22

- р) Літопис робить його нащадком давнього київського боярина й полководця Святольда {Swatold}, який жив у 1128 р.
- с) Міх. Лебрехт. «Семигородські князі». — Германнштадт, 1792. — Т. 2. — С. 239.
- т) Коховський, с. 368, приписує турецькому комісарові вгамування ворожнечі й спонування об'єднаної армії до повернення назад.
- *) Ці посланці, згідно з Коховським, говорили вже не про книжкові образи, а про вольності України та скасування унії, тобто вже тоді справляли вплив на внутрішні польські справи, певно не без побажання України.
- і) Рудавський. — С. 127; Кох.[овський]. — С. 325.
- у) С. 405.

- ❖ Ковховський наводить той факт, що хан тільки попросив прощення за те, якби непогамовні ногайцідесь би там попустували.

Період III Перший підрозділ

до § 1

❖ *Грамота* є настільки важливою, що ми вміщуємо тут також витяг із праці пана надвірного радника Шлецера «Додатки» до «Новоперетвореної Росії» (Рига і Лейпціг, 1770. — Т. 2. — С. 423), який він сам зробив у будинку графа Розумовського з достовірного списку, щоб порівняти з витягом із літопису: «3 березня 7162 р. (тобто 17 лютого 1654 р.) під [владарюванням] царя Олексія Михайловича гетьман Богдан Хмельницький разом з усіма Запорізькими військами, старшинами та жителями Малоросії, позаяк поляки утискали їх у їхній вольності та грецькій релігії, після того як вони вже відбули переговори за [правління] ц[аря] Михайла Федоровича і патріарха Філарета, на вічні часи пішов під російське панування і під тією ж самою датою домігся певних пунктів договору (статей), що їх урегулювали боярин і намісник Казані — князь Олексій Микитович Трубецькой, боярин і намісник Твері — Василій Васильович Бутурлін, окольничий і намісник Кашири — Петро Петрович Головін і думний дяк Алмаз Іванов із запорізькими посланцями Михайлом Богдановичем та Павлом Тетерею, а 27 березня 7162 р. (13 березня 1654 р.) схвалив і підтвердив сам цар.

Ці статті стосувалися:

1. Свободи нації обирати собі гетьманів, полковників, сотників і решту старшини зі своїх же земляків та подавати на затвердження царю.
2. Підсудність шляхти, козаків і міщан у великих містах залишити за нацією, причому царським воеводам не вільно було втручатися в це — окрім випадку подання скарги, тому що потім царському воеводі має бути передане право контролю.
3. Чисельність Запорізьких, або Малоросійських, військ установити в 60 000 чоловік, які — NB — мають отримувати платню тільки в тому разі, якщо вони справляють царські воєнні служби.
Примітка. Цей пункт опісля був скорочений, тому що перші запорізькі перемовці проголосили, що ці війська будуть самі утримуватися з національних прибутків.
4. Платні полковників, осавулів, суддів і сотників.
5. Володіння шляхетськими маєтками підтвердити тим, хто служить у національних військах.
6. Орендованих та відчужених маєтків, володіння ними.
7. Воевод конституювати нацією, а саме таких, які були б обізнані з правами козаків і могли б збирати прибутки для царя.
8. Пожалувати місто Чигирин та інші поселення, на булаву {Allodiader Bulawa}, або гетьманському командному штабу.
9. Забезпечити з царських прибутків придбання та ремонт артилерії, так само як і закупівлю пороху та свинцю.
10. Розміщення людей і коней узимку в місцевих поселеннях.

11. Жінкам і дітям козаків, полеглих на війні, дозволити володіння їхніми маєтками без податків доти, доки діти самі зможуть служити.
 12. Видати царські власною рукою написані й печаткою скріплені жалувані грамоти на власність церков, монастирів, шляхтичів та козаків.
 13. Так само видати жалувану грамоту на маєтки, що належать Київській митрополії.
 14. Тільки в Києві та Чернігові конституювати царських воевод, або
 15. На кшталт турецької адміністрації в Угорщині, Молдові та Волощині, звеліти регулювати і збирати прибутки через власне для цього настановлену людину.
 16. Як необхідно поводитися з прибулими іноземними посланцями.
 17. Про риболовлю й полювання на дичину збіднілих козаків.
 18. Утримання 400 осіб козаків, як гарнізону, в місті Кодак, побудованому польським королем Владиславом біля річища Дніпра.
 19. Панування над річкою Самарою та деякими маєтками Трахтемирівського православного монастиря.
 20. Для більшої образи поляків негайно відрядити царські війська до Смоленська.
- б) Число 16 000 у примітці до Грондського, с. 229, є неправильне.
- в) Припущення Грондського, що Хмельницький мав на думці дати росіянам Чернігівське і Київське воеводства, а козакам здобути Поділля, Волинь і Підгір'я, є необґрунтованим. Але правда є те, що росіяни пішли на порушення Вяземського миру і на завоювання Смоленська, Чернігова та Вітебська.

до § 2

- а) Це та наступне — за Коховським і Грондським, с. 228 та наступні, з яких останній, проте, мав би краще розрізнати роки 1654-й і 1655-й.
- б) Кох.[овський]. — С. 424.
- в) «Аннали».
- г) Коховський. — С. 449.
- д) «Аннали».
- е) Руд.[авський]. — С. 153; Коховський. — С. 445.

до § 3

- а) «У Любліні Хмельницький звелів церкви, відібрані 30 років тому в неуніатів, повернути останнім, а магістратові та католицькому духовництву скласти присягу над часточкою Св.[ятого] Хреста, який нібито знаходився тут, про те, що в цій церкві ніколи більше не повинна відправлятися католицька служба Божа. Дрібочка від тієї часточки Св.[ятого] Хреста для більшої надійності була передана Хмельницькому із запевненням, що цей хрест сам має накликати всі кари на клятвopушників».
- б) Юзефович називає його родичем Виговського.
- в) «Аннали».
- г) Грондський. — С. 253; «Аннали» замовчують цю обставину.
- д) Про поведінку татар під Зборовом йде мова в моїх, на жаль, часто з помилками написаних літописах. Так, підводили (татари) козаків під Зборовом, щоб хутко взяти короля, й віддати їм, татарам, цього козаки не мислили, тільки шляхту від озлоблення народу руського приборкати, і гордість їхню змирити війною, а собі

давні вольності відшукати хотіли. Як, мені видається, я так мушу це розуміти — див. вище: Період II, § 18.

до § 4

^{п)} Грондський. — С. 282.

^{ч)} С. 365–366; С. 352 — Грондський потребує висловлення: «Ракоці розпочав спілкуватися та обмінюватися різними повідомленнями з козаками, незважаючи на те, що вони, скільки б для вигляду не вдавали із себе великих друзів, насправді були ворожими та підозрілими». Такі ж припущення мають і угорські автори. Казі у своїй «Історії королівства Угорського», XVII ст., Трнава {*Turnavia*}, 1737, т. 2, с. 200, пише: «Козаки повідомили, що для них настав час належним чином помститися за негідну смерть Тимофія {Тумі}», — і на с. 203: «Ракоці боявся, що козаки занапастять військо, оскільки більшість із них марили такою думкою».

^{ш)} С. 289.

до § 5

^{а)} У часто цитованому рукописі отця Ясинського містяться такі повідомлення про двозначне поводження козаків щодо Ракоці. Біля Завихоста: «Антон прагнув діяти хоробріше і розташував своїх вояків на рівнині з наміром вирушити проти поляків. Але це бажання козаків не було ширим, оскільки вони розвернулися в напрямку до Сапіги так, що посередині між двома військами була болотиста глиниста місцина. Тому з іншого боку Сапіга став обтяжним для Ракоці. Біля Тернополя козаки почали більше виявляти невдоволення Ракоці, стверджуючи, що стосовно них вийшла несправедливість, оскільки угорці пройшли перед ними неушкодженими, натомість їх, розташованих посередині, посікла польська зброя. Тому їм було наказано йти попереду угорських орлів, і вони просувалися в більшій безпеці, доки не дісталися Барсажівки. Тут козаки, побачивши насипану дамбу через річку Буг {*Buch*} і Бужок {*Bozek*}, швидше ніж цього можна було очікувати, захопили цю дамбу та після захоплення зруйнували її так, щоб угорець, побачивши себе оточеним водою спереду та з боків, спрямував своє військо проти польського. Адаже обидва полководці з військами вже наздогнали його. Так Ракоці почав думати про умови укладання миру».

Як вільно, бува, пише чоловік іншим разом і як дуже він підтверджує те, що ми навели про бажання Владиславом та Оссолінським необмеженої монархії, з'ясується ще й із таких його прикметних слів: «Після коронації Владислав попрямував до Львова, щоб стати віч-на-віч із ворогом. Насправді ж війна виявилася не стільки війною Марса, скільки — Венери. Король, повернувшись до Варшави, під впливом канцлера Єжи {*Kiziel*} Оссолінського відправив уповноважених до розкольників. Оскільки задуми короля завжди були таємними, то під виглядом здійснення нападу на Швецію він направив вірні загони козаків, із яких уже 1 200 раніше пройшли через Берестя, у Полісся під проводом Вота, якого я частенько по-дружньому підбадьорював під час захисту майна Берестейської колегії (езуїтів). Вони стверджували, що збираються вийти в море через річку Німан і в них уже були готові кораблі, які називаються чайки».

Що Владислав дійсно (близько 1635 р.) мав на думці спорядити козацьку флотилію в Балтійське море та особливо на Двіну, підтверджує також «Спогад про

чесноти, гідну хоробрість Владислава IV», написаний Яном Олександром Горчином у Кракові 1648, т. 4, с. 50: «І тому це розмірковування йому в схожості подало річ, корисну короні, аби з України спровадити запорожців на освоєння ділянки Двіни, де б зі жмудських ясенів було зроблено їхні лодії, аби ці чайки могли як у Шведському океані, так і на Балтійському морі розголошувати і поширювати до кордону славу мужніх сарматів. Але такого вимагали задуми для подальших часів: тому це є справою більшою, ніж захист плану корони, і не даремно».

Тепер дамо продовжити Ясинському: «Сам Вот приготував для себе похоронні носилки, виготовлені із ситникових прутів та обмазані смолою, на які він хотів бути покладеним після загибелі. Але згодом, після того як усі плани сплуталися, Вот був убитий при штурмі Львова, коли негідний Хмельницький напав на Львів. Та саме такої смерті він і був гідний. Оскільки він коли перебував на господарській службі в Олександра Гафієвського, смоленського боярина, а жартома — боярина Волжина, то досить брутално та по-варварськи вбив майстра; потім, коли його шукали для покарання, пішов до козаків-бунтівників. І такі люди живлять козацьке військо!»

Після того як Ясинський розповів і про друге одруження Владислава з французькою герцогинею 1646 р., він продовжує так: «Канцлер Оссолінський швидко скористався цією нагодою, ревно прагнучи до змін. Він мав владу, ненависну для руських воєвод: Єремій Вишневецького, Корецького, Острозького. І замислював то те, то інше. Тоді мали місце різні течії, події, різні плани та хитрощі, про які він знав. Безпосередньо перед козацькою війною, розпочатою Хмельницьким, Оссолінський напав на Батурин. Але нехай за ці вчинки його судить Бог. І хоча це тихо замовчується, численні знамена були відправлені козаками до Києва через архієпископа [митрополита] Київського.

Це все, а також те, що ми вище навели з Ясинського про Наливайка, достатньо доводить, як дуже цей біограф польських королів, святих, єпископів, полководців та державних діячів заслуговував на те, щоб стати відомішим через друковане слово. Але при нагоді щодо Наливайка на більший розголос теж заслуговує той анекдот, що він розповідається в Залуського, т. 1, с. 1168. Особистого лікаря Брауна король Казимир уважав здатним на те, щоб отрутою звести зі світу Наливайка, який задля уникнення всілякого поговору хотів тасмно померти серед повсталих козаків. Браун низько вклонився перед королем. «Вашій Величності, — сказав він, — я служу, щоб підтримувати здоров'я і життя, а не щоб когось убивати».

- ☉ Кох.[овський]. — Т. 2. — С. 282. «Так закінчив життя Хмельницький, погана та негідна людина, доля якого як приклад була величнішою, ніж сама людина — жодної поваги до слави або честі».

до § 6

u) Усе це з літопису.

v) Кох.[овський]. — Т. 2. — [С.] 309.

w) У моєму списку літопису це ім'я спотворено як «Dnjenski».

до § 7

x) Кох.[овський]. — [С.] 170; Руд.[авський]. — [С.] 411.

- л) Т. 2. — С. 273.
- м) Юзефович. «Манускрипт». «Сам особисто С. Марія визнав, що внаслідок невдоволення та тиску бідноти в його державі було вчинено побиття батогами [людей], починаючи від семирічного [віку], і він пообіцяв, що зі своїми загонами проведе ретельний підрахунок усього, щоб народ його держави був звільнений від несправедливого тягара та насильства».
- н) Коховський запевняє, що для уникнення усіляких непорозумінь нібито досягнено домовленості, що католицький єпископ Київський повинен жити у Фастові.
- о) Проти цього пункту протестував єпископ Краківський у той спосіб, що він дочасно вдав, ніби користався архієпископськими правами і, отже, хотів сидіти ще перед Київським старовіруючим архієпископом [митрополитом].
- п) Згідно з Кох.[овським], Виговський отримав також староство Любомльське і Барське {Lubomlja und Bar}.
- р) Коховський. — Т. 2. — С. 309. «Зароджені у впровадженні задумів, вони доповнювали природний хист спритністю у справі догодження».

до § 8

- л) Згідно з польськими повідомленнями, Юрій Немирич, [новопризначений] підскарбій Києва, за наказом переяславського полковника Цицюри, був убитий підступно із-за рогу, а Данилові Виговському залито розтоплене срібло в рот та у вуха (на знак того, що він не забував свій власний інтерес при мирові) й по тому загнано кілок крізь тіло.

до § 9

- л) Коховський. — Т. 2. — [С.] 460, 489.
- м) «Аннали».
- н) Т. 2. — С. 479.
- о) Шерер. — С. 344 і «Польська збірка законів». Присяга, через яку козаки скасували усілякий взаємозв'язок із Москвою та іншими потугами, а присягнулися на Чуднівський договір, міститься також у [праці] Вестаппі — «Географічна та суспільна історія», с. 698, та у праці Тулда {Thuld.} — «Додаток» до ч. 4 «Історії», с. 258.
- п) Кох.[овський]. — С. 482.

до § 10

- л) Усе це з, на жаль, спотвореного описками літопису.
- м) Кох.[овський]. — Т. 3. — С. 51.

до § 11

- л) Т. 3. — С. 89.
- м) «Аннали».

до § 14

- л) Шерер. «Збірка законів». — С. 255—257.
- м) Ця 28-ма стаття проголошувала: «Ухвалено рішення, що посли мають повні повноваження для проведення переговорів щодо збереження як України, так

і Запоріжжя, і для встановлення серединної території для обопільного захисту як від татарського хана, так і від султана, навіть якщо, можливо, вони змушені будуть підкорити українських козаків своїй владі усіма своїми військами.

Згідно з моїм списком літопису: Москвеевич {Moskwejewitsch}.

*) Грондський. — С. 451.

**) Залуський. «Послання». Ч. 1. — С. 373.

ш) Нордберг. — С. 128 і наступні.

*) 1) Левушківський {Lewuschkowskoi}

2) Пластунівський {Plastunowskoi}

3) Дядьківський {Diadkowskoi}

4) Брюховецький {Brjuchoweczkoj}

5) Ведмедівський {Wedmedczki}

6) Платніровський {Ratnirowski}

7) Пашківський {Paschkowski}

8) Кущівський {Kuschtschowski}

9) Кисляківський {Kislakowskoi}

10) Іванівський {Iwonowskoi}

11) Конелівський {Konelewskoi}

12) Сергіївський {Sergeewskoi}

13) Донський {Donski}

14) Крилівський {Krilowski}

15) Канівський {Kanewski}

16) Батури́нський {Baturinski}

17) Поповичівський {Popowitschewski}

18) Васюринський {Wasurinski}

19) Незамаївський {Wesamanowski}

20) Іркліівський {Irkleowskoi}

21) Щербинівський {Stscherbinowski}

22) Титарівський {Titarewski}

23) Шкуринський {Schkurenskoi}

24) Куренівський {Kureniwskoi}

25) Рогівський {Rogowskoi}

26) Корсунський {Korsunskoi}

27) Калниболоцький {Kanibalozkoi}

28) Уманський {Umanskoi}

29) Дерев'янківський {Derewankowskoi}

30) Нижньостеблівський {Steblikoinischnei}

31) Верхньостеблівський {Steblikoiwerchnei}

32) Джерелівський {Scheralowskoi}

33) Переяславський {Pereaslawski}

34) Полтавський {Paltawskoi}

35) Мишастівський {Muischastowskoi}

36) Мінський {Minski}

37) Тимошівський {Timoschewski}

38) Величківський {Welitschkowski}.

- a) Прості козаки йменувалися в українців «чернь» {tschern}, а в запорожців — «товариство» {towaritschestwo}.
- ») «Мемуари генерала Манштейна». — С. 23.
- c) Феофан Прокопович каже у своєму «Життєписі Петра Великого» (С. 203), буцімто запорожці з'являлися на Раду з великими палицями. Старшини пильно стояли завжди поблизу церкви, щоб мати змогу втекти в неї.
- d) Гаммард. «Подорож до України». «Новий квартальник із подорожніх нотаток». 1792. — Ч. 4. — С. 52.
- e) За цієї нагоди годилося би також довести українське походження так добре відомого в Угорщині й Німеччині слова «Pandur» [бандура] з повідомлень Штеліна {Staehlin} про музику в Росії, у «Додатках» Шлецера до «Новоперетвореної Росії», т. 2, с. 71. Ось власні слова пана Штеліна: «Бандура {Pandor} своєю будовою і звучанням скидається на лютюю, тільки от її гриф коротший і по ньому натягнуто менше струн: тому її можна було б по праву назвати і напівлютнею. Вона походить, власне, з Польщі або з України, звідки також більшість найкращих бандуристів {Pandoristen} прибувають до Росії. Загалом ця провінція, у порівнянні з іншими провінціями Російської імперії, є тим самим, що й Прованс у відношенні до інших провінцій у Франції. Південне розташування землі, надлишок усіляких польових та садових плодів і природно впливає з цього привільне життя бадьорих жителів становлять їхню головну прикмету. Усе в цій країні співає, танцює та грає. Найуживаніший інструмент — бандура {Pandor}, на якій вправні українці грають найкрасивіші польські та українські танці і вміють акомпанувати собі до своїх численних та доволі ніжних пісень. Оскільки відтак вельми багато молодих людей в Україні з особливою ретельністю опановують цей інструмент, то вже з давніх-давен тут завжди було з надлишком бандуристів {Panduristen}. Багато хто з них колись час від часу подавалися до Москви та Петербурга у знатні домівки, де вони співали і грали за трапезою та мусили привчати до цього великоруських кріпаків-служників. Ці українські бандуристи {Pandoristen} — здебільшого веселі й моторні пташки, які при своїх піснях зазвичай дуже жваво виражали емоції мімікою та жестикуляцією і взагалі блазнювали досхочу. Я знав різних із найчудовіших, котрі у співі та грі водночас дуже гарно по-українському витанцьовували по кімнаті і без знонйменшого збою у грі вміли піднести до рота й випити поставлений на бандуру {Pandor} повний келих вина. Від інших служників у знатних домівках вони по-всякчас відрізняються вбранням, ходять у довгих та легких українських костюмах із розрізними та звисаючими додолу рукавами сюртука, як польські, з яких вони обидві передні поли повсякчас при своїй грі й танці зазвичай піднімали та запихали за пояс {Scherpe}».
- Як відомо, пандурами {Panduren} називаються слов'янські легкі вояки в довгому й легкому одязі та з власною музикою: через це так часто зіставляли хорватів з пандурами та плутали одних із другими.

до § 15

- a) Беневський сказав це в листопаді 1671 р. на польському сеймі. — С. 241.
- d) У моєму спискові літопису сказано: під Грайвороном {Gaikworo}.

до § 16

- а) Завадський (С. 220) називає Уманський полк переважно серед тих, без відома й проти волі яких Дорошенко кинувся в обійми турків.
- б) У Едичкулі — як промовляє мій список літопису. Вагнер в «Історії Росії» змальовує його буцімто як ченця, зловленого татарами під час мандрівки, ренегата, який у Криму зрадив свій стан та був замкнений у семи баштах. Із цього полону він хотів утекти разом із Шевальє Боже {Chevalier Beaujeu}, коли якраз стояли на якорі французькі судна, що привезли посла Нойваля {Noival} до Пери {Pera}, — але при цьому його [Ю. Хмельницького] було схоплено, побито, і до 1678 р. з ним поводитися як із найнікчемнішим рабом.

до § 17

- а) Вагнер. «Історія Росії». — С. 449. У порівнянні з працею: Залуський. «Послання». Ч. 1. — С. 339.
- б) Цит. праця. С. 244 і наступні.
- в) «Він приписує собі й керівництво цією справою». — С. 310 у Залуського.
- г) Згідно з Ля Круа (колишній секретар посольства Франції в Порті), «Війни турків з Польщею та Московією». — Гаага, 1689. — Т. 8: Дорошенківські три посланці налякали Порту московськими військами.
- д) «Аннали».

до § 18

- а) Завадський. — С. 222.
- б) «Він мав би бути його боржником за отримане помилування», — сказав архієпископ Гнезненський на сеймі у січні 1672 р.
- в) Відібрання Брацлава двір розцінив як непересічно важливе. Залуський та Коер у своїй праці «Історія Яна Собеського», т. 6 і 7 із його праць. Коер, згідно з французькими «Мемуарами» офіцера Дюпона, який служив під керівництвом Собеського, описав військову частину історії правління Собеського.

до § 19

- а) Юзефович у своєму часто цитованому «Манускрипті» каже: «Не знаю, чи я повинен прославляти польську долю за проголошення влади над Україною через стільки років, чи засуджувати. Згубні рішення народного зібрання, суворі постанови сейму призначили залізом зруйнувати опір козаків — стосовно них завжди дотримувалися не справедливості, а тиранії».
- б) Завадський. — С. 282.
- в) Це було передбачено 9-ю ст. [аттею] Андрусівського миру, а саме щодо часточки Люблінського хреста. {Lubliner Kreuz-Splitter}.

до § 21

- а) Завдяки цим здебільшого витягненим із літопису та «Історії Польщі» Вагнера й у взаємній погодженості роз'яснюючим даним, уточнено Залуського, [ч.] 1, [с.] 560; Коера в зазначеному місці, с. 340, та Ля Круа в «Короткій хронології Оттоманської імперії», т. 2, с. 502.

*) Залуський тут подає багато авантюрного про російську армію і особливо картає її за те, що вона при чисельності 300 000 чоловік усе ж так безславно покинула театр воєнних дій. Щодо закиду в деякій боязкості перед турками при цих майже перших зіткненнях із ними не може виправдатися, шоправда, сильна, але все ж таки збільшена Залуським більш як наполовину московська армія.

до § 22

*) Згідно із цим, необхідно виправити праці: Шмідт. «Історія Росії», т. 2, с. 57; Вагнер XVI, т. 8. «Книга Всесвітньої історії», 8vo, с. 476, та навіть Міллер. «Зібрання Російської історії», т. 2, с. 230.

до § 23

*) Шляхетний і простий спосіб, у який цар Федір Олексійович відповідав на Дорошенкові чолобитні, заслуговує на те, щоб я навів лист першого до останнього з праці Ля Круа, с. 99: «Від імені Господа в трьох його іпостасіях, Федора Олексійовича милістю Господа царя та великого князя московського і пр., до пана Дорошенка, гетьмана, генерала козаків та інших високопосадовців цієї войовничої нації. Вивчивши уважно висловлювання у Вашому листі та обміркувавши Вашу легковажність та легкість, із якою Ви скидаєте ярмо Ваших справжніх правителів, Ми відчували би складність у тому, щоб почути Ваше прохання простягнути Вам руку і прийняти Вас у Нашій державі, якби мотив віросповідання, на який Ви посилаетесь, не розчулив Нашого милосердя. Ми Вам пропонуємо ввійти і жити в Нашій державі і мати ті самі привілеї та свободи, що й Наші справжні піддани; Ми Вам також обіцяємо усіяку допомогу та підтримку. У той же час Ми відкрито Вас запевняємо, що якщо Ваша звичайна невірність приведе Вас удруге до ухилення від Нашої влади, то така Ваша зухвалість не залишиться без покарання. Таким чином, остережіться від того, щоб несвоєчасно взяти на себе зобов'язання у справі, яка, якщо вона не щира, приведе Вас тільки до суворого покарання». У числі року, здається, він помилився, бо зазначено: Москва, 15 січня 1677 р. замість одного з весняних місяців 1676-го.

*) Закон від 1677 р., ухвалений сеймом, виділяє щороку 60 000 гульденів для цієї козацької колонії Гоголя, але вказує їм [козакам] на місця [проживання] в Україні.

*) Дисертація Вайсса {Weissii} про козаків, теза 7.

*) Залуський. — Ч. 1. — С. 650.

до § 24

*) Наскільки тяжко було спонукати до цього Хмельницького і як його з турецького боку заохочували даруваннями каптанів, коней, цехінів тощо — про те див.: Ля Круа, с. 118 і наступні.

до § 25

*) Міллер. «Зібрання Російської історії». — Т. 2. — С. 131 і наступні.

*) Ля Круа. — С. 120.

*) Слова царського послання у Ля Круа звучать так: «Якщо Ви збираєтеся вчинити з нами так, як Ви зробили з поляками, у державу яких Ви вторглися, незважаючи

на мирну угоду, і, як ми знаємо, збираєте з усіх боків війська для взяття в облогу Чигирина, який належить до володінь великих князів московських за поступкою, зробленою покійному імператорові, світлої пам'яті Нашому Батьку, Хмельницьким та Запорізькою державою, що було визнано й підтверджено і Дорошенком, Ми Вам заявляємо, що Ми рішуче налаштовані не тільки зберегти, але й вимагати від Вас повернення провінції Україна до Дністра і фортеці Азов [Azac] з усією артилерією» і т. д.

а) Слова трактату, що його султан із Гнінським уклав у високомовних висловах, наведено у Ля Круа, с. 88, так: «Ми бажаємо, щоб провінція Україна у своїх давніх кордонах була передана підвладним нам козакам, за винятком міст Паволоч і Брацлав, які Ми своєю особливою милістю подарували полякам з умовою: за межами цих міст вони не можуть захопити ані джойма землі, ані потурбувати когось якимось чином; нехай же вищеназвані козаки будуть Нашими підданими». «під командуванням королевича Казимира», — сказано в моєму списковій літопису.

б) Ці дані згідно з Міллером у зазначеному місці.

в) Один польський державний вісник {*Staatsschrift*} обраховує чисельність російської армії після цього об'єднання дуже перебільшено — у 350 000 чоловік. Залуський. — Ч. 1. — С. 698. За словами Таннера, що будуть наведені нижче, їх було 200 000 осіб.

г) Звістка про цю сутичку надійшла 1 серпня до Москви. Отже, сталося це в останній половині липня. «Проте повідомлялося, — свідчить Таннер, с. 87, що генералісімус Ромодановський зі своїм військом, з одного боку, змусив турків залишити військовий табір і вщент розбив до 50 тисяч [воївків], захопивши величезну здобич. Але оскільки він втратив також більшу частину свого війська, то потрапив у немилість до царя, який вирішив його відкликати та позбавити посади. Однак після розповіді про завдану ворогові поразку він невдовзі з допомогою друзів уникнув невдоволення царя, відновивши знову його милість та визнання». Відтак іде звістка про висадження в повітря Чигирин. Зовсім інші, відмінні від літопису повідомлення подає Ля Круа, колишній секретар посольства в Константинополі, у своїх спогадах (Париж, 1684, т. 8, с. 245 і наступні).

Згідно з Ля Круа, турецька армія збудувала 8 серпня місток завдовжки 300 кроків через болото, яке щільно прилягало до Чигирин, — причому, на загальну думку, підкуплений візирем Ромодановський цьому не заважав, — а 9 серпня Каплан-паша, так само безперешкодно з боку росіян, переправився через нього із 40 000 чоловік та 50 гарматами, щоб розташуватися табором між болотом і російською армією. Щоправда, імовірніше те, що Ромодановський допустив цю переправу як хитрий, а не як підкуплений воєначальник. Бо тепер він міг усією своєю потугою напасти на відрізаних болотом 40 000 турків — і це сталося з якнайкращим успіхом 13 серпня.

21 серпня вибухнули дві міни, і дерев'яні палісади та фортечні укріплення зайнялися вогнем, який швидко перекинувся на бастіон, потім — на замок і о 2-й годині по півночі підірвав пороховий склад.

23 серпня сутичка біля Дніпра. Ля Круа ще раз звинувачує Ромодановського в підкупленості, тому що той дозволив відійти ослабленим та виснаженим через нестачу продовольства й фуражу для людей і коней туркам, які 2 вересня при своїй переправі через Дніпро раділи, що вислизнули з рук росіян. На це ми почасти

відповіли в тексті оповіді, почасти ми мусили зауважити, що Ромодановський не міг прямувати без складу в жодну висмоктану землю. Врешті, турки не брали полонених, а молотили все дощенту. Двом юним козакам великий візир хотів залишити життя, якби вони стали мусульманами. Мауро Кордато {Mauro Cordato}, перекладач, був змушений висловити пропозицію щодо цього молодшому, але замість слова згоди він отримав різку відсіч, що він, мовляв, будучи християнином, хоче спокусити своїх одновірців на відщепенство. Тільки-но великий візир це почув, він звелів стягти голову молодшому братові, щоб залякати старшого. Але цей на всі пожадання та погрози відповів: «...мовляв, його молодший брат показав йому дорогу, на яку він теж мусить ступити», він став навколішки, поцілував стопи свого брата й простягнув свою шию катові».

п) Таннер: «Коли турки, не дуже піклуючись про втрачений табір, надійно зайняли Чигирин і завдали захопленому місту повного розорення, генералісимум увійшов до розташованої поблизу міста фортеці, та, добре розуміючи, що довго її утримувати не зможе, наказав таємно прорити у фортеці підземні ходи, сам залишив фортецю, а багатотисячне військо турків перейшло в порожнє верхнє укріплення».

в) Про це можна знайти дещо цікаве в рідкісній книзі: «Польсько-литовське посольство до Москви, здійснене 1678 р.», описане свідком-очевидцем Бернгардом-Леопольдом-Франциском Таннером із Праги (Богемія), німецьким слугою пана першого посла (Чарторийського). [Книга] видана Іоанном Зігером у Нюрнберзі {Nogimbergae}, 1689 р.» Що з цієї книги стосується нашої історії, те складається, крім уже наведеного, тільки ось чому, с. 69: «Для захисту Чигирини проти турків у червні 1678 р. був лише озброєний гарнізон, в якому за підрахунками було 200 000 вояків, після того як усього 100 000 із них загинули, за короткий термін їхня колишня кількість була відновлена».

п) «Кажуть, що великий візир наказав схилити до зради Ромодановського [повідомленням] про те, що татарський хан йому написав, що якщо він переслідуватиме турецьку армію, він накаже вбити його сина, якого він тримає в полоні в Татарії». Ля Круа, с. 142. Ми переповідаємо за літописом.

в) Міллер. — Т. 2. — С. 134.

до § 26

в) Ля Круа. — С. 148.

п) А саме, за його висловом, «в луги Дніпрові».

к) Згідно з польськими авторами, росіяни просто-таки поступилися туркам Україною.

д) Так, приміром, до т. зв. архієпископських володінь, або до маєтків Київського архієпископату [митрополії], належали Городок та Обарів {Obagow} на Волині, Дідівщина {Dydowczyzna} в Київському воєводстві тощо.

м) Островський. — Т. 3. — С. 548.

н) Коер. — Т. 7. — С. 34—35. З приводу жаги величі, притаманної колегії єзуїтів, він, між іншим, писав генералові їхнього ордену: «Прощайте. Пам'ятайте, що я король».

до § 27

- ^{o)} «Польські анекдоти, або Таємні спогади про правління Яна Собеського». — 1699. — Т. 8.
- ^{ю)} «На козаків завжди дуже покладалися, зважаючи на давню цінність цієї піхоти. Я сто разів чув, як вони протестували проти окремих частин війська, висловлювали невдоволення їхньою затримкою, намагалися прискорити зрушення з місця, радили королеві при від'їзді дозволити їм виступити настільки швидко, наскільки це було б можливо: ніби порятунок Відня був пов'язаний тільки з присутністю козаків». Так пише очевидець Д'Алерак.
- ^{ч)} «Козаки були цим дуже збуджені, з надзвичайною радістю, милістю Божою, вони піднімали султани ворожого племені, гаряче заявляючи про свої права на здобич Сходу». Коховський у праці «Історія свободи міста Відень». — С. 79.
- ^{п)} «Командування козаків вагалось, адже ті, хто жив на цьому березі річки Тиса, були надзвичайно відважними та спритними, багато навчившись у постійних розбоях у лісових потаємних місцях та гірських ущелинах, проте вони не мали навичок ведення бою у відкритому полі».
- ^{а)} С. 82 вищезазначеної праці.
- ^{і)} «Військо більше руйнувало, ніж рухалося».
- ^{в)} І все-таки державні діячі в Польщі вбачали необхідність у цьому. Коховський сам каже на с. 89: «Насправді цей змії, що приховується у найславетнішому куточку Європи, небезпечний і шкодить сусідам, він розширює справу формальними купівлями сусідніх земель, підживлюючись нашою кров'ю, він є передовим солдатом Туреччини, або ж її протоспартарієм. Якщо хтось не розчавить чудовиську голову або не відітне хвоста, то дракон приведе християнство до загибелі».
- ^{г)} «Так само, на думку досвідчених радників, полякам треба було або заздалегідь піти з Угорщини, або довше протистояти: так у турків було б більше переляку, як перед Цезарем, і менше ненависті до нас через підозру в нападах на невинних», — каже Коховський у зазначеному місці.

до § 28

- ^{в)} Залуський. — Ч. 1. — С. 851, 861, 869.
- ^{а)} Д'Алерак. — Т. 1. — С. 359. Бакмайстер у «Життєписі Шереметєва», с. 15, називає цих посланців бароном Йоганном Крістофом Зеровським і б[ароном] Себастьяном фон Блумбергом {Baron Joh. Christoph Zierowski und B. Sebastian von Blumberg}.
- ^{у)} Залуський. — Ч. 1. — С. 858.
- ^{з)} Залуський. — Ч. 1. — С. 871.
- ^{а)} Залуський. — Ч. 1. — С. 875, 881.

до § 30

- ^{д)} «На цю виправу були запрошені також запорізькі козаки Могили. Але вони не прийшли, тому що не отримали сукна та грошей. Уже тоді полковник Палій за свою запальну і вперту голову був під підозрою в поляків». Зал[уський]. — Ч. 1. — С. 1004.

- а) У Міллера. — Т. 2. — С. 185. Але цей Гордон і Гордон в «Історії Петра Великого», на диво, різні.
- б) «То був саме Іван Мазепа».
- в) «Як же дуже зловживають ім'ям цілої нації! Адже саме козацька нація, яка нібито мала бути обуреною Самойловичем за його татарські зв'язки, у підсумку Гордонової оповіді все ж таки випалила траву на користь татарам із його дозволу! Ні, то були тільки Мазепа й купка убогих, котрі, нацьковані Голіциним, висунули проти Самойловича такі звинувачення».
- г) «Підбурювані Мазепою».
- д) Залуський. — Ч. 1. — С. 921.
- е) «Нечесність його ми довели присутнім тут їхнім послам через достовірні документи».
- ж) Бюшінг. — Ч. 9. — С. 426.
- з) «Навіть не порадившись із загальнонародними зборами?»
- и) Міллер. — Т. 2. — С. 170.
- к) За іншими повідомленнями, Данило Апостол також був сильним супротивником Мазепа, але він якраз перебував із 10 000 чоловік у якомусь Кримському поході. «Історія Росії» Вагнера. — С. 891; «Перетворена Росія» Вебера {Weber verändertes Rußland}. — Т. 3. — С. 148.
- л) «Після призначення Мазепа, що козаки сприйняли з величезним невдоволенням, вони спочатку виявляли невдоволення наріканнями, а потім учинили бунт, значним свідомством якого насправді є те, що вони вбили кількох першопризначених чиновників та знищили приватні укріплення».
- м) Гордон {Z. E. Gordon} та «Історичні ремарки про найновіші справи у Європі». Гамбург. — Т. 6. — С. 27.
- н) «Історичні ремарки», розділ 1.
- о) С. 93. — «Історичні ремарки» повідомляють: «Через бунт Дорошенка він вирушив в Україну рятувати свої маєтки, де допомагав польському полководцеві словом і ділом. Дорошенком він був відряджений посланцем до татарського хана, при своєму поверненні перехоплений запорожцями» і т. д. Шмідт у своїй «Історії Росії», т. 2, с. 84, переказує роман, якому звичайно вірять: «Мазепа при дворі Казимира доволі далеко просунувся не лише у всіляких тілесних вправах, але й у мистецьких науках. Мазепа був при тому привабливо збудований і подобався польським дамам. Один знатний поляк викрив надто задушевне поводження своєї дружини з молодим шляхтичем, він прив'язав його до необ'їждженого коня і пустив на поталу долі. Кінь попрямував дорогою в Україну, на свою Батьківщину. Кілька козаків відв'язали його та залікували його рани. Після того він зумів зробитися в них таким улюбленцем, що піднімався з одного щаблика на другий». Здається, що й Прокопович вірить цій історії, бо він каже: «У польських дворах служив, хоча й безчесно звідти вийшов». (С. 156).
- п) Далі — за «Історичними ремарками».

до § 32

- а) То був, мабуть, Казимир Завадський, згідно зі списком холмського каштеляна у Несецького, який помер ще 1691-го, саме того року.

- v) Залуський. — Ч. 1. — С. 1227. «Мала вийти постанова про захоплення Волощини. Козаки захочувалися грошима та одягом, що саме склало 60 000 обігових монет. Поставили [над ними] славетного роду уповноваженого, шляхетного, шановного та досвідченого каштеляна холмського, який у похилому своєму віці порадами і вчинками здобув собі славу досить рішучого воїна, гідно виконавши свій обов'язок. І козаки були задоволені... Король вирішив вкласти у козаків найбільші зусилля... Козаки були успішно захочені разом із Дружковницьким ..., с. 1229. Король щедро винагородив тих козаків, які перейшли від ворожих полковників».
- w) Також у Залуського, ч. 4, с. 248, написано: «Самусь, колишній гетьман запоріжців».

до § 33

- x) Дослівно за літописом.
- y) У Бакмайстерівського {Bakmeisterischen} Шереметева вони зветься Казу-Кермень, Аслан-Нустріг, Мубарек та Сагін-Кермень.
- z) «Аннали» повідомляють, що в цьому військовому поході начебто були всі козацькі полки, крім того — міські та охочі козаки (тобто з польської України), і, нарешті, низові, або запорізькі козаки. Також буцімто Петро цього року з боку ріки Дон здійснив напад на Азов, хоч і невдалий. У завойованій фортеці Коланча {Kolantscha} він, мовляв, по тому залишив залогу, але в Черкаську — артилерію і нібито повернувся до Москви.
- aa) Їхній табір на Міллерівському планові Азовської облоги № 14 помічений назвою «Черкаські козаки». При Лизогубові були ще полковники гадяцький — Мих. Борохович, прилуцький — Дмитро Горленко, лубенський — Леонтій Свічка {Leon Swietschna von Lubnja}, а крім того — провідник сердюцької роти Кожуховський {Koshukowski}.
- ab) «Це завдання було не з найлегших, бо татари з кубанського боку весь час хотіли поєднатися з турками на флоті, котрий не міг гаразд підійти через російський флот; тому більшість нападів татар і вилазок залоги спрямовувались на козаків».
- ac) Залуський. — Ч. 1. — С. 39.
- ad) «Біографія Шереметева», упорядкована Бакмайстером. 1789. — С. 8.
- ae) Залуський. — Т. 4. — С. 332.

до § 34

- ca) «Аннали» та «Історичні ремарки». — Т. 6. — С. 27.
- cb) «Аннали».
- cc) Так зазначено в Залуського. Літопис називає його Рустич {Rustitsch}. Залуський. — Т. 4. — С. 294. Згідно зі с. 335, здається, що він був комендантом Хмільника.
- cd) С. 333 у Залуського в зазначеному місці.
- ce) Так у літописі. Польські повідомлення замовчують деталі та кажуть тільки загалом від числа 6–7 листопада 1702 р.: Після того як була розбита одна частина війська під проводом керманича (губернатора) Хмельницького, вони вже загрожують Поділля та Україні.

- «Ми щиро тужимо з приводу скарг знедолених. І немає більшого бажання, ніж щоб вони якнайшвидше звільнилися від тягаря». Залуський. — Ч. 4. — С. 317. Зовсім інакше говорить Адлерфельд {Adlersfeld} у праці «Военна історія Карла XII». — Амстердам, 1740. — Т. 1. — С. 325. «З перехоплених листів видно, що цар [Петро I] і король Август таємно підігрівали це повстання в надії примусити таким чином усю шляхту сісти на коней та повести її одразу проти шведського короля. Але цей проект не мав успіху волею князя. Він був ображений бачити, що в його присутності у Варшаві приймається рішення про примушення більшої частини королівського війська виступити на придушення бунтівників».
- Початок цього царського послання заслуговує на вміщення тут за латинським перекладом Залуського: «Два листи Ми тобі надіслали, один 2 грудня 1702 р., інший 25 січня 1703 р., у яких Ми суворо під власну відповідальність доручили тобі, Нашому підданому полководцю і кавалеру, щоб ти вчинив суворий нагляд за частинами, розташованими вздовж Дніпра, і позбавив козаків на твоїй землі будь-якої можливості переходу на територію Польщі та приєднання до свавільних полковників Семена {Simoni} Палія та Івана Самуся. До цього ж Ми доручили тобі, якщо вважатимеш за необхідне та доцільне, написати вищезгаданим полковникам із застереженням, щоб вони, відмовившись від небезпечних намірів, повернулися до покори королю Польщі і краще б виявили бажання воювати проти Нашого спільного ворога, шведського короля. Тепер із твоїх листів стає відомим, що до тебе прибув посланець від полководців короля — Стефан Піотровський і привіз тобі, Нашому підданому, листи... ти навіть надіслав листи від Тезаварія Ольжинського, до яких додав і з Нового Криму та з інших областей. За це тобі, Нашому підданому полководцю Війська Запорізького та кавалеру, висловлюємо вдячність та вшановуємо милостивим словом, оскільки ти вірно перебуваєш у покори до нас».
- Це місце заслуговує на повне цитування, щоб достатньою мірою відрізнити теперішнього Мазею від майбутнього, зовсім зміненого чоловіка. § 5. «Що стосується короля Швеції, який проголосив про надання частини свого війська для стримування бунтів в Україні, бо сподівався, що потім війна може бути перенесена через Дніпро на наші землі, то, з огляду на вищезазначене, полководець запорізький покладає велику надію на Бога та воїнів Його Величності царя і висловлює марність надії на допомогу короля Швеції. Полководець не боїться, але й не може заспокоїтися з приводу того, що шведи, розміщені так далеко від свого королівства, хотіли б замислити перенесення війни в цю землю через стільки річок та кордонів. Все було інакше, але шведам у Польщі було відкрито священне місце самими ж польськими полководцями, які, домовившись, що все, що стосується храмів, домівок та свобод, має залишитись у них недоторканим, перекинувши та вимостивши переправи через річки та Віслу, самі відкрили шлях ворогу. І все ж найширший Дніпро ще треба перейти. Навіть якщо вони захочуть перейти до нас, наваливши тіла замість мосту, він сподівається, що Бог цього не допустить».
- «Ми доходимо до таких слів, що я вважаю, ця людина є найнегіднішою, бо хто може зрівнятися з тим, хто не боїться ані Бога, ані диявола». Залуський. — Ч. 4. — С. 434.
- Зал.[уський]. — Ч. 4. — С. 455.

- р) З Палієм припиняється існування польсько-українських козаків. «Відтоді, — каже пан Гаммард у своїх працях «Подорож із Верхньої Сілезії до України», Гота, 1787; «Квартальник подорожніх нотаток». — Берлін, 1792. — Ч. 4. — С. 27 {Reise von Oberschlesien nach der Ukraine, Gotha 1787. Quartalschrift aus Reisebeschr. 1792. IV. St. S. 27. Berlin}, — польський козак уже мало що значить, шаблю й списа переплутав із плугом, служить щонайбільше тільки ще для супроводу магнатів, для вторгнень та захоплення продуктів, спірних земельних ділянок, а також для рейдів і походів проти запорожців та гайдамаків, за що він має користатися з певних переваг, наданих його поміщиком, а свою проіржавілу зброю символічно повісив у своїй домівці».
- q) Зал.[уський]. — Ч. 4. — С. 885.
- р) Зал.[уський]. — Ч. 4: за цей рік; Адлерфельд. — Т. 2. — С. 463: наводить дані про його армію чисельністю 40 000–50 000 чоловік.
- с) Праця Бакмайстера «Життєпис Шереметева», с. 61: Цьому Зеленському він пообіцяв побудувати у Києві колегіум на 30 сьютів. Але професорам академічної неуніатської Київської гімназії [колегії] він одного разу сказав: будуйте собі далі, проте я не знаю, чи ви тут викладатимете.
- т) Прокопович (який у цей самий час був ректором у Києві). — С. 160.
- у) «Як це неправильно! — каже Прокопович. — Треба, напевно, постерегти такому бунтівному загонові через регулярну організацію надавати ще більшої сили!»
- v) Нордберг. — Т. 2. — С. 92 і наступні.
- w) С. 198 і наступні.
- x) Т. 1. — С. 205.
- y) Прокоп.[ович]. — С. 159.
- z) Нордберг. — Т. 2. — С. 44. Витягові з клопотань Мазепа, з-поміж яких він вимагав шведської протекції, згідно з Адлерфельдом, т. 4, с. 8 і наступні, тут буде саме місце:
- а. Мазепа пообіцяв передати Сіверщину {Sewerien} в руки королю. Зі Стародубом це замалим не сталося, як ми нижче розповімо докладніше, але через Скоропадського і через промах шведського генерала Лагеркрона замір зіврався.
- б. Король повинен був перебувати в Україні, доки Мазепа не приверне на свій бік усіх донських і білгородських {Bjelgorodisch} козаків, які так само були незадоволені Росією, а також
- с. хана калмиків Аюку {Ajuka}, після чого король повинен був переїхати до Москви й отримувати своє постачання з України.
- Королю Польщі Станіславу Мазепа, крім того, пообіцяв, що він поверне державі {dem Reiche} Київ, Чернігів і Смоленськ, але натомість має владарювати в Полоцьку й Вітебську з таким самим васальним правом, як герцог Курляндії. Жодна людина не знала нічого про цей договір, окрім трьох зацікавлених — графа Піпера, одного польського сенатора та одного болгарського архієпископа, який, будучи вигнаним зі своєї Батьківщини, перевдягнений у грецького ченця-жебрака, пробрався від Мазепа до Карла й назад. Станіслав повинен був пізніше, 1708 р., накинутися на Київ та Смоленськ, а генерал Любеккер з Інгерманландії — на Санкт-Петербург. Мазепі було визначено час для переходу короля через Дніпро та для розкриття його плану старшинам і полковникам».

до § 35

- a) Прокоп.[ович]. — С. 157.
- b) Бакмайстер у «Біографії Шереметева» в зазначеному місці.
- c) Адлерфельд. — Т. 3. — С. 274.
- d) «Шведська біографія» надвірного радника Шлецера. — Т. 1. — С. 204 {Hofraths Schlözer Schwedische Biographie I. S. 204}.
- e) Прокоп.[ович]. — С. 178.
- f) Т. 2. — С. 88.
- g) Це — з Прокоповича.
- h) Наступне — з Адлерфельда, т. 3, с. 359 і наступні.
- i) «Історичні ремарки». — Т. 6. — С. 28: Сестра Мазепи була тричі заміжня: 1) За Обідовським. Син від цього шлюбу залишився, як ми розповідали, в 1700 р. під Нарвою. 2) За Вітуславським. Дочка від цього шлюбу Мартіана {Martiana} пішла до Печерського монастиря в Києві. 3) За Войнаровським {Woinakowski}. Син від цього шлюбу, про якого йдеться в тексті, навчався в Києві і повинен був успадкувати Мазепині маєтки.
- j) Так повідомляє свідок Адлерфельд. Вольтер говорить про 2–3 тисячі чоловік, Гордон — про 4 000. «Щоденник» {Journal} Петра Великого [свідчить] про 5 000 осіб, Нордберг — про 7 000 (т. 2, с. 92).
- k) Прокопович дає йому 60, Нордберг — аж 80, проте Адлерфельд — що найімовірніше — 64 роки.
- l) Левенгаупт у «Шведській біографії» пана Шлецера, т. 1, с. 317, говорить про нього: «літній чоловік, який, як видавалося, володів чималою силою суджень та розуміння». — Щодо Мазепи тут варто навести той анекдот, який розповідає Адлерфельд (т. 3, с. 420): «Коломак був розташований на кордоні з Татарією. Старий Мазепа, який був (лютий 1709 р.) у цьому поході з козаками, захотів прислужитися королю, поздоровляючи його з успіхом його армії, та звернувся до нього латиною, що залишилося більше, ніж вісім льє до Азії. Його Величність, який чудово знав карту, відповів йому з посмішкою: «Але географи не згодні». Це примусило старого трохи почервоніти».
- m) Бюшінг. — Ч. 9. — С. 431.
- n) Вкинута у витяг з літопису звістка, а саме, що під той час усі акцизи та інші податки в Україні начебто скасовані.
- o) «А водночас хіба не цілу Російську імперію?»
- p) Шерер, т. 1, с. 210, розповідає, що цар у винагороду за завоювання Батурина запропонував князеві Меншикову гетьманську булаву, але князь плекав вищі наміри й відкараскався тим, що це, мовляв, лише занадто роздратує козаків. Зачарований цією несвоекорисливою відмовою, Петро нібито висловився в такому дусі: Добре, якщо Ви відмовляєтеся від цього титулу, то я позбавляю його й моїх нащадків, які його подарують кому б то не було після смерті Скоропадського; цей титул буде ліквідований і будуть тільки кошові.
- q) Деяких, за Шерером, т. 1, с. 209, прибили цвяхами до дощок і пустили за течією річки Десна.
- r) Нордберг. — Т. 2. — С. 129 і наступні.
- s) Прокоп.[ович]. — С. 190.
- t) Меллер {Möller}. — С. 158.

- “ Залуський. — Ч. 2. — С. 867. «Відзначасмо гідним вічної хвали і слави полководця запорізького Мазепу, який перший, прагнучи душею до Батьківщини, підкорившись Нашому імені з народом і землею своєю, спочатку став на шлях законності, повертаючи чуже, раніше за військо кварцяних, які мають титул найманців і разом зі своїми воєначальниками за законом повинні як охороняти, так і відновлювати власні кордони. Хто б не погодився, що це чудовий приклад чужинця, який мав би надати крил й іншим для наслідування того, хто себе спрямував назустріч усій Україні. І от ми чуємо, що військові стяги спрямовані проти Кракова замість Кисва чи України».
- “ Адлерфельд. — Т. 3. — С. 393, повідомляє, що Мазепа від Апостола вимагав, аби той, як інші козаки, звелів своїй жінці та сім'ї прибути до Ромена і щоб вони прямували слідом за армією; це настільки його роздратувало, що він 22 листопада зник. Очевидно, жінки мали бути заставою за вірність.
- “ Нордберг. — Т. 2. — С. 125.
- “ Щодо цього пункту чесний капелан Нордберг отримує від Вольтера незаслужену заувагу.
- “ Адлерфельд. — Т. 3. — С. 396.
- “ Король Карл писав від 30 березня самому Станіславі: «Татарський хан мас підтримати цих козаків у даному випадку» і т. д. Шведські біогр. — Т. 1. — С. 462.
- “ Нордберг. — Т. 2. — С. 130.
- “ Вольтер тому дуже потішається із цих нових союзників Карла XII, але якраз у цьому він недооцінює одну з перших властивостей історіографа, а саме — вдумуватися в усі настрої, звичаї та часи і від народу, який присвятив себе лише війні, не вимагати галантних манер французів. Провина за всю вихватку падає головним чином на Гордієнка й Мазепу.
- “ Нордберг. — Т. 2. — С. 131.
- “ Так у Прокоповича, так у «Щоденнику» Бакмайстра — отже, не аж після битви під Полтавою, як подає Міллер. — Т. 4. — С. 418.
- “ «Щоденник...». — Ч. 1. — С. 288.
- “ За Нордбергом, він був навіть сімдесят і кількарічним. Між іншим, Мазепа при своїй смерті залишив по собі ще 80 000 дукатів. Фабрісе {Fabrice}, «Іст. [орія] Карла XII в Туреччині». — Гамбург і Лейпціг, 1759. 8vo. — С. 12.

до § 36

- “ Т. 1. — С. 226.
- “ Міллер. — Т. 4. — С. 426.
- “ «Біографія Шереметева», с. 132, яку Міллер упорядкував російською мовою, а герцог Бакмайстер переклав.
- “ Т. 3. — С. 358.
- “ Міллер. — Т. 4. — С. 418.
- “ Слова 3-ї статті у Ля Моттрає, «Мандрю», т. 2, с. 20, звучать наступним чином: «Нехай цар надалі не втручається у справи козаків, підлеглих Польщі або Світлішого татарського хана, але, навпаки, залишить їх в спокої у їх поселеннях та в користуванні їхнім майном і не утискає їх безпосередньо чи іншим шляхом».
- “ Фабрісе. — С. 114, 117.

- р) Там само. — С. 132.
- ч) Фабрісе. — С. 361.
- ц) Додаток до Ля Моттрас. — Т. 2. — С. 29.
- с) Бакмайстер. — С. 112.
- у) У «Новоперетвореній Росії», т. 1, с. 35.
- ш) Т. 2. — С. 429.

до § 37

- р) Бюшінг. — Ч. 9. — С. 427.
- ш) Там само. — С. 428.
- с) Т. 2. — С. 431.
- у) «Біографія Шереметєва». — С. 133 і наступні.
- ц) «Новоперетворена Росія». — Т. 1. — С. 219.
- ч) У «Щоденнику», ч. 2, с. 159, повідомляється: 9 лютого, мовляв, Меншикова було направлено до України, щоб забезпечити потреби кавалерії.
- ц) «Щоденник». — Ч. 2. — С. 161.
- с) «Додатки» до «Новоперетвореної Росії». — Т. 2.
- д) Улюблений вислів суворого Петра I в його указах.
- е) Назва «Мала Росія» {Malaja Rossija} єдино була живвана за Петра I не без причини, щоб змусити забути слова «Україна» та «козаки», які містять у собі супутні поняття про привілеї. Бо що чинилося у Великій Росії — з тим же, певно, мусила змиритися й Мала. Так, відірвана від Литви велика смуга зветься тепер «Красная Россия» {Krasnaja Rossija} — «Гарна Росія». Так триумфує право сильнішого і над історією.

до § 38

- р) Бюшінг. — Ч. 9, у зазначеному місці.
- с) «Північна і східна частини Європи та Азії» Штрабленберга {Schtrahlenberg}. — 1730, in 4°. — С. 344.
- ш) За Вебером, т. 2, с. 70, тоді в Україні стояли 22 полки піхоти, 7 полків кавалерії і 3 полки жалуваних козаків: кожен із цих останніх — з 6 000 осіб. Із такою силою, певно, можна було загасити всіляке ремствування.
- ц) Бюшінг. — Ч. 9. — С. 361.
- д) Вебер. — Т. 2. — С. 115.
- е) Переклав Шерер. — Т. 2. — С. 348.
- ш) «Північні розмаїтості» {Nord. Misc}. — Т. 23. — С. 282.
- ц) «Додатки ...». — Т. 2. — С. 427.
- ч) Вебер. — Т. 3. — С. 20. Генерал Вейсбах став його послідовником. «Гермея» {Hermäa} Шмідта, якого звать Фізельдек {Phiseldeck}, Лейпціг, 1786, с. 229. Голицин 1728 р. став головою Військової колегії.
- у) Вебер. — Т. 3. — С. 47.
- ш) У видрукуваній 1777 р. в Петербурзі збірці, с. 185.

до § 39

- р) Далі майже дослівно з Вебера. — Т. 3. — С. 113.
- с) Між іншим, і Манштейн у «Спогадах про Росію», Лейпціг, 1771, с. 20, підтверджує декілька наведених Вебером обставин, а особливо необхідність, яку

вбачав двір, у тому, щоб наказати військам виступити маршем проти невдоволених українців. Вагнер знаходить у цьому привід, щоб звинуватити українців, ніби в дарованих їм виборах гетьмана вони вбачають не милість, а знак слабкості.

- ¹⁾ Вейсбах начебто схопив декотрих найсміливіших призвідців і відправив їх за-ручниками до Росії.
- ²⁾ У «Зібранні ...», с. 385.
- ³⁾ Бюшінг. — Ч. 9. — С. 429: «Таких городських, або міських, і полкових судів було 10 за числом полків — як для цивільних, так і для кримінальних процесів. Полковник при цьому головував, за ним був полковий суддя і потім ще два інші старшини. З-посеред того необхідно вирізняти земський суд {Landgericht Sudsemskii}, таких, за цивільним [територіальним] поділом України перед її роздрібненням на намісництва, за числом 20 повітів, було також двадцять. То були окружні суди {Distriktsgerichte} для селян, і складалися вони із земського судді {Semski Sudja} та двох підсудків {Unter-Richter}».
- ⁴⁾ Ці перші скарбники звалися Андрій Маркович, доти полковник Лубенського козацького [полку], та Іван Мянїнін {Mjaninip} із російського боку. Перший замість посадової платні отримав 300 дворів.
- ⁵⁾ Щоб про дохід із підданих своїх малоросійського народу знати міг.

до § 40

- ¹⁾ Міллер. — Т. 4. — С. 119 і наступні.
- ²⁾ 157-ма частина. — С. 171.
- ³⁾ Міллер. — Т. 9. — С. 32.

Другий підрозділ: від 1733 р. до новітніх часів

до § 1

- ¹⁾ Отже, знову вишукувалася висмоктувальна система.
- ²⁾ Тим самим усім занепалим козакам, які мусили продати своє козацьке подвір'я та стати посполитими, було ускладнено повернення до їхнього козацького стану.
- ³⁾ Манштейн. — С. 23.
- ⁴⁾ «Спогади». — С. 20, 21.
- ⁵⁾ На с. 261 він навіть каже: «Українські козаки мали славу найгірших серед військ Росії».
- ⁶⁾ У Бюшінга в «Журналі». — Ч. 16. — С. 161.
- ⁷⁾ Січовики мусили виставити 8 000 чоловік кінноти. Вони могли б, каже Манштейн на с. 24, довести чисельність до 12–15 тис., якби всі хотіли осідлати коней.
- ⁸⁾ Манштейн. — С. 133: «Він розташовувався навпроти Нової Січі козаків».
- ⁹⁾ С. 134, 178.
- ¹⁰⁾ С. 210.
- ¹¹⁾ С. 261, 264.
- ¹²⁾ Ч. 16. — С. 155.
- ¹³⁾ С. 277.
- ¹⁴⁾ С. 343.
- ¹⁵⁾ Манштейн. — С. 356, 368.

до § 2

- а) Манштейн. — С. 440.
- б) «Збірка дивовижних анекдотів, стосовних Російської імперії, від одного мандрівника, який перебував там 13 років. З французької». Грайфсвальде, 1794. — Т. 6. — С. 4.
- в) Манштейн. — С. 467, 498. Проте то могли бути донські [козаки].
- г) Ці дані здебільшого запозичені з «Додатків» до «Новоперетвореної Росії», т. 2, пана надвірного радника Шлецера.
- д) Спроба Гупеля відобразити державний устрій Російської імперії, т. 2, с. 210. Його ж «Північні розмаїтості» {Nordische Miscellaneen}, вип. 24, с. 216: «Генерал-аншеф Глебов (мабуть, вищезгаданий) спочатку розпочав закладати фортецю Єлисаветград {Elisabethgorod} та поселяти колоністів у відірваній від України частині. По тому генерал-лейтенант Хорват {Horvath} дістав привілей поселяти тут іноземних колоністів — греків, угорців, болгар, волохів, православних {Raitzen}. На військовий манер вони були поділені на полки й роти. Через 6 років він уже міг без нарікань решти поселенців відіслати понад 1 000 чоловік легких військ на пруську війну».
- е) Також пан Зуев у своїх «Подорожніх нотатках» (т. 1, с. 166) не може не визнавати, що землі Новосербії належали, власне, частково до Української, частково до Запорізької області; Гупель. — Вип. 24. — С. 216.
- ж) «Додатки...». — Т. 2. — С. 405.
- з) Бюшінг. «Журнал». — Ч. 7. — С. 216.

до § 3

- а) «Північні розмаїтості» Гупеля. — Вип. 24. — С. 142 і наступні. — Рига, 1790. Дуже цінна збірка багатьох матеріалів. Але все ж таки дивовижно, що автор зовсім не знає і не використовує нашумілий твір Рубана {Rubans ... Werk} про Україну. Зрештою, пан Гупель захищає всі кроки російського двору стосовно козаків навіть там, де вони очевидно видаються суперечними договорові Хмельницького: а чи на сьогодні більше вже не діють ніякі договори? Справді, деяких правителів, які за свої внутрішні добрі починання заслужили б вічну вдячність, проте за їхнє поводження із сусідами й союзниками, коли вони цілковито зневажають прислів'я цесаря Франца II «Законом і вірою», світ нащадків називатиме їх з огидою.
- б) «Збірка дивовижних анекдотів» і т. д. — Т. 6. — С. 102.
- в) Ч. 24. — С. 290.
- г) Такі самі досліди в 1759 р. Теплов начебто започаткував із шовковичними деревами. Ле Клерк. «Історія сучасної Росії» {Le Clerc hist. de la Russie moderne}. — Т. 2. — С. 345.
- д) «Геттінгенський журнал» Ліхтенберга. {Götting. Magazin von Lichtenberg}. — 1780. — Вип. 4. — Ч. 4. — С. 110 і наступні.
- е) Навпаки, пан Гупель наводить таке: «У Петербурзі не мислять так нерішуче! Інакше усунули б також отамана донських козаків. Завжди 1 000 росіян прогналі б 15 000 нерегулярних українців!».

- а) Гупель. — Вип. 24. — С. 231, згадує щодо цієї обставини, що горді своїми привілеями українці не хочуть навіть приймати, читати або слухати зачитувані укази, якщо в них містилися розпорядження стосовно України.
- б) Як це римується зі слідчою комісією Гупеля?
- в) Також Рубан запевняє, що прибутки гетьмана зросли до трохи понад 100 000 талерів. У Бюшінга, «Журнал». — Ч. 9.

до § 4

- а) Власне — Кушівського, 9-го.
- б) Гупель. — Вип. 23. — С. 237 і наступні.
- в) Бюшінг. — Ч. 7. — С. 190—191: «Ще в 1770 р. запорожці показували татарам дорогу для спустошення Новосербії».
- г) Їхній перелік міститься у праці Бюшінга, ч. 9, с. 455: «Першим був генеральний осавул Іван Скоропадський {Iwan Skoropatski}».
- д) Шерер. — Т. 1. — С. 57 і наступні.
- е) Бюшінг, у зазначеному місці.
- ж) Наприклад, від 1786 р. у Гупеля «Спроба» і т. д. {Versuch. s. w.}. — Т. 2. — С. 485.
- з) «Новоперетворена Росія». — Т. 2. — С. 493.
- и) Батько або ще якийсь родич нинішнього посла в Константинополі.
- й) Ці дані з Рубанівського державного календаря України {Rubanischer Staats-Calender von der Ukraine} у Бюшінга. — Ч. 9. — С. 400 і наступні.
- к) Ч. VII. — С. 224. Там само. — Ч. 9. — С. 443 — кожен, хто цікавиться, може знайти перелік малоросійських священників із 1773 р.
- л) «Церковну справу тепер також поставлено на той самий лад, що й у Великоросії». Гупель. — Вип. 24. — С. 182.
- м) Інші монастирі отримують свого ігумена від прелата, до єпархії якого вони належать.
- н) Пан Гупель користується із цієї нагоди, щоб знамениті козацькі вольності поставити під підозру: «Офіцери, — каже він у [вип.] 23, с. 232, — мали помістя, але не мали окладів; при цьому вони вмели так добре використовувати простоту людей, що багато хто з них, хоча до того вони не були нічим більшим як рядовими козаками (але так вимагає перебіг подій у республіканському устрої), однак своїми підступами й підкупамі (чому ж не теж часто талантами й хоробрістю?) перескакували з однієї командної посади на другу, збагачувалися за рахунок своїх бідолашних підлеглих (?), а по тому ще й монархія ошчасливила всіх козацьких командувачів від полковника до військового товариша дозволом носити золоту портупею {Porte Epee}, перемістилися у шляхетський стан. Тож так дуже уславлена велика воля козаків базувалася, певною частиною (тобто все ж не цілком), оскільки вона ще не була порушена впливом російського імперативу та чиновництва), просто на ілюзії, навіть незважаючи на утиски від своїх власних начальників. Завжди на них були накладені певні податки, осібно — для підтримання військової служби; також подібна данина мусила сплачуватися з усіх товарів у торгівлі як до громадської скарбниці або для громадських видатків, так і до особливої каси гетьмана». Також на с. 21 пан Гупель запевняє, що через найнедавніше видані офіцерські патенти серед козаків нібито виникає шляхта.

- у) Гупель. — Вип. 24. — С. 128.
- з) Гупель. — Вип. 24. — С. 187.
- а) За польською вимовою — Гадяцький.
- б) Проба із цього — у Гупеля. — Вип. 24. — С. 189.
- с) Персонал у ньому 1773 р. складався з таких осіб:
- 1) Тарасій Вербицький, ректор академії, викладач богослов'я, архімандрит Київського Братського монастиря;
 - 2) ієромонах Никодим Панкратьев {Nikodin Pankratiew}, префект і викладач філософії; 3) ієромонах Касіян Лехницький {Kassian Lechnitzki}, викладач риторики;
 - 4) Іван Самуйлов, викладач поезиї й німецької мови;
 - 5, 6, 7, 8) ієромонахи та ієродиякони, викладачі синтаксису, граматики, евфемії та аналогії;
 - 9) Антон Злотницький, викладач грецької та гебрайської мов;
 - 10) Іван Яковлев, викладач французької мови;
 - 11) один ієромонах, викладач польської мови;
 - 12) один ієромонах, суперінтендент бурсаків;
 - 13) сеньйор бурсаків, студент філософії.
- д) С. 182 в «Історії війни Росії...» і т. д., Петербург, 1773.
- е) «Журнал імперської армії» {Journal del'Armée Imperiale} у Бюшінга. — Ч. 9. — С. 98.
- ф) Так їх нахвалює сам Гупель: «Північні розмаїтості». — Вип. 3. — С. 222.
- г) «Новий кварталник» {N. Quartalschrift}. — 1792. — Ч. 4. — С. 52.
- б) Бюшінг. — Ч. 16: «Треба побоюватися, щоб від бажання зробити солдат схожими на ляльок, із них не зробили справжніх ляльок».
- и) Це та наступне — з Гупеля. — Вип. 3. — С. 224 та Вип. 24. — С. 210 і наступні.
- к) «Нарис історії європейських держав». 1794. — Т. 2. — С. 426.
- л) Вип. 24. — С. 213.
- м) С. 227.
- н) «Новий кварталник» {Neue Quartalschrift}. — 1792. — Ч. 4. — С. 41.
- о) То сумні наслідки гофманнізмів {Hofmannismen}, яких припускалися в Польщі супроти дисидентів.

до § 5

- р) «Здається, що, якщо Росія розширить свої кордони, козаки також змінять місце проживання, щоб бути завжди наготові в турків або татар» — каже пречудовий упорядник твору «Козаки» Бюшінг. — [Ч.] 16. — с. 180.
- с) «Санкт-Петербурзька газета» {St. Petersb. Journal}. — 1776. — Грудень. — С. 69; 1777. — С. 68.
- т) «Нова Петербурзька газета» {Neues Petersb. Journal}. — 1781. — Ч. 3. — С. 182.
- д) «Нова Петербурзька газета». — 1781. — Ч. 3. — С. 202. Указом від 29 вересня 1791 р. Конопольський округ {Bezirk} передано Чернігову, і в кожному із цих 3-х намісництв {Gouvernements} визначено число з 10 округів.
- е) За повідомленням у Гупеля, вип. 24, с. 235, невдовзі козакам було заборонено продавати свої угіддя і вдаватися до інших засобів існування, бо, вірогідно,

через збідніння дуже багато хто позбувався своїх земель. Згідно зі с. 242, українська шляхта також спочатку була незадоволена новими змінами.

*) Гупель. — Вип. 24. — С. 286.

до § 6

v) «Нова Петербурзька газета». — 1781. — Ч. 2. — С. 210.

w) «Регулярний полк, який мав би існувати вже в 1774 р., був полком компанійців» (Гупель. — Вип. 24. — С. 242).

x) Вип. 24. — С. 46.

y) Згідно з Гупелем. — Вип. 24. — С. 223.

z) Пан Гаммард («Квартальник». — 1792. — Ч. 4. — С. 34) каже про них: «Вони настільки ж підприємливий, як і метикуватий народ, і якби ж він був вихований на засадах розсудливої релігії, у її повчанні розвинулись би почуття людяності, у яких їм не можна відмовити, і добрі звички цих дітей природи ушляхетнились би, — то цей народ виплекав би великих чоловіків і мав би фору перед усіма своїми сусідами».

*) Згідно з Гаммардом, чоловіча гордість супроводжує козаків аж до виражень їхньої любові та ніжності. Вони очікують першого оспідчення з жіночого боку і афектують труднощі доти, поки через деякий час гра в закоханість закінчується на користь коханця, — завдяки чому, на думку Гаммарда, виникають щасливі шлюби. Здебільшого обидві сторони вже згодні, і немає прикладу, щоб дівчина була відправлена додому з відмовою. Описаний Бопланом звичай із сорочкою нареченої та викрадення дівчат у польській Україні припинилися.

*) Певно, навряд чи пан Теплов ужив саме такі слова.

*) «Спроба [опису] державного устрою Російської імперії» {Versuch über die Staatsverf.[assung] des Russ.[ischen] Reichs}. — Рига, 1791–1793. — Т. 1. — С. 348; Т. 2. — С. 293.

*) Там само. — С. 210.

*) Там само. — Т. 2. — С. 461.

*) «Квартальник». — 1792. — Ч. 4. — С. 6 і наступні.

*) Там само. — 1793. — Ч. 1. — С. 28, 36 та наступні.

*) Румянцев ще 1787 р. був генерал-губернатором. Див.: «Щоденник подорожі К. Ю. М. Станіслава, 1787». Варшава, 1788. — Т. 2. — С. 188. У цій книзі, всупереч припущенню, дуже мало можна знайти про новітній стан України, та й про старий нічого нового.

*) «Аннали». — Т. 1. — С. 115.

*) «Віденська газета» {Wiener Zeitung}. — 1795. — С. 1123.

*) Там само. — С. 1381.

Коментар

Ком. до § 1

Шлецер Август Людвік (1735–1808) — німецький історик, філолог, статистик, ад'юнкт Петербурзької АН (від 1762 р.), почесний член Товариства історії та старожитностей російських (з 1804 р.). Навчався у Віттенберзькому та Геттінгенському університетах. На запрошення Г. Міллера в 1761–1767 рр. працював у Росії. Став одним з авторів «Норманської теорії» виникнення державності у східних слов'ян, склав граматику російської мови. В 1769 р. А.-Л. Шлецера обрали почесним членом Петербурзької АН. З 1769 р. очолював кафедру історії, статистики та політики Геттінгенського університету. У своїй науковій творчості розвивав теорію «всесвітньої історії», виступаючи проти поділу народів на «історичні» та «неісторичні». Виявляв інтерес до історії козацтва, яку підніс до рівня самостійної галузі історичної науки в рамках розробленої ним системи 24-х слов'янських історій. Історико-порівняльна методика А.-Л. Шлецера була запозичена його учнем — Й.-Х.Енгелем.

Владислав IV Ваза (1595–1648) — король Речі Посполитої з 1632 р., прихильник ідеї міцної централізованої влади та знаходження порозуміння з православною спільнотою і козацтвом. Владислав Сигізмундович ще в 1610 р. був проголошений поляками московським царем, згодом він вів польсько-російські війни 1617–1618 рр. та 1632–1634 рр. Щоб приборкати незадоволення правлінням поляків в Україні, підписав «Статті для заспокоєння руського народу» 1633 р., згодом запровадив у дію «Ординацію Війська Запорізького реєстрового, що на службі Речі Посполитої» (1638).

Карл X Густав (1622–1660) — шведський генералісимус (1648), перший із Пфальцької династії король Швеції (1654). У 1655–1660 рр. вів війну проти Речі Посполитої, паралельно воював із Московським царством (1656–1658) і Датським королівством (1657–1659). Підтримував контакти з українськими гетьманами Б. Хмельницьким та І. Виговським. Так, 25 жовтня 1657 р. було укладено шведсько-український договір, згідно з яким, король визнавав незалежність Української козацької держави включно із західноукраїнськими територіями. Реалізувати цю угоду завадила Данія, котра вступила у війну проти Швеції.

Карл XII (1682–1718) — шведський король у 1697–1718 рр., прихильник політики абсолютизму. В ході Північної війни, шукаючи нових союзників проти Петра I, заручився підтримкою гетьмана І. Мазепи. Після поразки під Полтавою в 1709 р. уклав договір про взаємодопомогу з гетьманом П. Орликом. Подальша політика Карла XII була спрямована на створення антиросійського військового союзу, захисті Швеції (з 1916 р.) від дій військ Північного союзу.

Юрій (Дьєрдь, Георгі) II Ракоці (1621–1660) — князь Семигорода (Трансильванії) у 1648–1660 рр. Під час Молдавських кампаній українських козаків в 1650 р. і 1652 р. був союзником польського короля Яна II Казимира Вази, згодом підтримав гетьмана Б. Хмельницького, уклавши з ним договір про спільні військові дії проти поляків (1656). Розраховував посісти польський королівський трон. 1657 р. військову допомогу Юрієві II Ракоці у Польщі надавав київський полковник А. Жданович із козацьким військом.

Стефан Баторій (1533–1586) — полководець, король Речі Посполитої з 1576 р., перед тим упродовж 1571–1576 рр. — семигородський князь. Прагнув зміцнити

королівську владу в Речі Посполитій. Упродовж 1579–1582 рр. брав участь у Лівонській війні з Московським царством. Прагнув ліквідувати Запорізьку Січ, разом із тим продовжив реформування українського реєстрового козацтва.

Берншторф (Бернсторф) Андреас Петер (1735–1797) — відомий датський державний діяч, міністр закордонних справ Данії (1773–1780, 1784–1797), фактичний керівник датського уряду в часи регентства кронпринца Фредеріка (з 1784 р.), один із ініціаторів та керівників реформ у дусі «освіченого абсолютизму».

Гофманн Ернст-Теодор-Амадей (1776–1822) — німецький письменник, композитор, диригент, музичний критик і художник-декоратор. У творчості поєднував сатиричний погляд на дійсність із фантастикою. Написав романи «Еліксир диявола» (1814–1815), «Життєві переконання kota Мурра» (тт. 1–2, 1820–1822), опери «Аврора» (1812), «Ундіна» (1816).

«Енергія цілих народів і окремих осіб, котра зачарує нас в історії греків та римлян, воскресє тут знову на полях поблизу Берестечка, Корсуня, Зборова...» — маютьє на увазі події Української національної революції XVII ст.

Ком. до § 2

Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) — народився в сім'ї козака Г. Розума. В 1742 р. переїхав до імператорського двору, де знаходиться під опікою свого старшого брата, фаворита імператриці Єлизавети — О. Розумовського. Упродовж 1743–1745 рр. навчався за кордоном (в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена та Страсбурга). З 1744 р. К. Розумовський став графом, згодом — президентом Петербурзької АН (1745–1765), сенатором (1762), учасником дворцового перевороту 1762 р. та генерал-фельдмаршалом (1764). В 1750 р. К. Розумовського з волі імператриці Єлизавети на козацькій раді у Глухові обрали гетьманом. На цій посаді він намагався розширити права української автономії, реформувати козацьку державу і війська, тим самим зміцнити їх, що не залишилось непоміченим за часів правління імператриці Катерини II, яка зрештою в 1764 р. ліквідувала гетьманську посаду, а К. Розумовському заборонила знаходитися в Україні. Упродовж 1768–1771 рр. колишній гетьман входив до державної ради Російської імперії. Лише 1776 р. К. Розумовський зміг приїхати додому, а з 1794 р. жив у Батурині.

«Летописец краткий...» — очевидно, одна з рукописних редакцій популярного в Україні «Короткого опису Малоросії», складеного невідомим автором близько 1734 р. на основі «Літопису Г. Граб'янки».

Рубан Василь Григорович (1742–1795) — письменник, історик і видавець. Походив із Белгорода, вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, Московській духовній академії та Московському університеті. З 1769 р. в Петербурзі видавав сатиричні журнали («Ни то, ни се», «Трудолюбивый муравей» тощо), збірники, зокрема «Старовина та новина». Працював перекладачем у сенаті (з 1768 р.), секретарем князя Г. Потьомкіна (з 1774 р.), колезьким асесором. В. Рубан написав низку праць, таких як: «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» (1773), «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 р.» (1777) та «Землепис Малої Росії ...» (1777), видав «Подорожні записки В. Григоровича-Барського» (1778) та ін.

Шторх Андрій (Генріх) Карлович (1766–1835) — німецький історик, бібліограф, економіст, академік і віце-президент Петербурзької АН.

«Відомий журнал Бюшінга...» — мова йде про «Журнал нової історії та географії», який видавався упродовж 1767–1788 рр. відомим німецьким ученим, географом, істориком та статистом Антоном Фрідріхом Бюшінгом (1724–1793). Він також був автором політико-статистичного методу дослідження, багатотомних «Нових описів Землі» (13 ч., 1754–1777 рр.), у яких описав й Україну, зробивши короткий огляд її історії.

«Зібрання Роейської історії» — історичний журнал, який видавався в 1732–1764 рр. відомим німецьким і російським істориком, географом, академіком Петербурзької академії наук Герхардом-Фрідріхом Міллером (1705–1789). Г.-Ф. Міллер став автором праць: «О начале и происхождении казаков», «Известия о казаках запорожских», «Рассуждение о запорожцах», «Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах».

Шерер Йоганн Бенедикт (Жан Бенау) (1741–1824) — німецький та французький історик, географ, економіст і дипломат. Вищу освіту здобував в університетах Страсбурга, Ієни, Лейпціга. У 1808–1824 рр. — професор Тюбінгенського університету. Далі став аташе посольства Франції в Петербурзі. 1788 р. Й.-Б. Шерер у Парижі видав книгу «Аннали Малої Росії або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії», де описав географію, історію та економіку України. Це була перша західноєвропейська праця такого плану про Україну.

Гаммард (Гаммердерфер) Карл (1758–1794) — німецький філософ, письменник, журналіст та історик, професор Ієнського університету. 1789 р. видав у Лейпцігу скорочений та «виправлений» переклад «Анналів Малої Росії» німецького й французького історика Й.-Б. Шерера під назвою «Історія українських і запорізьких козаків із додатком деяких відомостей про їх устрій та звичаї». Написав «Загальну всесвітню історію» (у 4 тт.), «Історію Польського королівства» (у 3 тт.) та у співавторстві історичну хрестоматію «Європа, Азія, Африка й Америка» (в 4 тт.).

Боплан Гійом-Левассер де (бл. 1600–1673) — французький військовий інженер, картограф та письменник-мемуарист. В 30–40-х рр. XVII ст. перебував на службі у війську Речі Посполитої, дислокованому в Україні. Керував спорудженням фортець і замків. Став автором відомого і популярного «Опису України з картами», вперше виданого в Руані 1650 р. «Опис» вважається одним із найцікавіших і найдовостірніших джерел з історії України першої половини XVII ст. Його перше повне видання українською мовою вийшло в Києві 1990 р.

Меллер Йоганн-Вільгельм — німецький вчений, медик і мандрівник. Тривалий час займав посаду лейб-лікаря при польському королівському дворі. Написав праці: «Подорож із Варшави на Україну в 1780 і 1781 р.» і «Подорож з Волині до Херсону в 1787 р.» (видана 1802 р.).

Шевальє П'єр — французький офіцер, дипломат та історик XVII ст. Під час облоги Дюнкерка 1646 р. командував загоном українських козаків. Згодом написав працю «Історія війни козаків проти Польщі» (перше видання побачило світ у Парижі 1663 р.).

Мюллер Йоганн Йоахім — німецький історик і філософ XVII ст., автор латиномовної дисертації — «Історична дисертація про козаків», представленій до захисту 7 червня 1684 р. у Лейпцігу (український переклад надруковано в журналі «Київська старовина». — 1996. — № 4–5. — С. 68–81).

Юнкер Готліб-Фрідріх-Вільгельм (1703–1746) — виходець із Саксонії. Виїхав на службу до Росії в 1731 р. Основною його спеціальністю було влаштування ілюмінацій та фейерверків. Молодий ад'юнкт, подібно до багатьох мислителів XVIII ст., мав численні таланти та наукові зацікавлення не тільки в цій сфері. Завдяки вправності у складанні віршів німецькою мовою він потрапив у милість до генерал-фельдмаршала Б.-К. фон Мініха. З початком Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Г.-Ф.-В. Юнкер отримав місце роботи при штабі головнокомандуючого російськими військами та взяв участь у марші армії теренами Запоріжжя й Кримського ханства впродовж весни-осені 1736 р. Результатом цього вояжу була поява праці «Обстоятельное описание о народах и землях, между Днепром и Доном находящихся» (німецькою мовою, з рукописною копією російською), уперше представленої на засіданні Петербурзької АН 27 лютого 1737 р. та опублікованої в академічному бюлетені. У книзі можна знайти детальний опис топографії, флори і фауни, мінералів, населення, історичних старожитностей, цікавинок, які довелося побачити автору під час подорожі.

Грондський Самуель (? – 1672) — шляхтич, історик, дипломат на службі в Речі Посполитій, королівстві Швеція і Трансільванії. Восени 1655 р. супроводжував польського посла Любовицького на переговори з гетьманом Б. Хмельницьким. Під час Польсько-шведської війни 1655–1660 рр. був на боці шведів, зокрема 1656 р. прибув до Чигирини з листами від шведського короля Карла X Густава до Б. Хмельницького. У липні 1657 р. вже від імені семигородського князя Юрія II Ракоці вів переговори з полковником А. Ждановичем. Написав «Історію козацько-польської війни», де мова йде про події 1648–1672 рр. (її вперше надрукував К. Копні 1789 р. в м. Пешт).

Любомирський Станіслав Геракліуш (1642–1702) — польський історик, автор праць з історії Польщі, в яких містяться відомості з історії польсько-козацьких взаємин.

Ян II Казимир Ваза (1609–1672) — король Речі Посполитої у 1648–1668 рр. Прагнув придушити Визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького, відновити шляхетське панування в Наддніпрянській Україні, 1667 р. підписав із Московським царством Андрусівський договір, що розділив українські землі по Дніпру.

Лінаж де Восієн — французький дипломат, історик XVII ст. У 1650-х рр. перебував у Речі Посполитій у якості французького посла, написав записки про Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького.

Радзівський (Радзейовський) Єронім (1612–1667) — польський коронний підканцлер, довірена особа короля Владислава IV Вази. Після смерті останнього (1648) був звинувачений у державній зраді та вимушений емігрувати до Франції, потім — до Швеції (1651), де виступав посередником у козацько-шведських стосунках. 1655 р. у складі шведського війська брав участь у війні проти Речі Посполитої. В 1662 р. був реабілітований польським сеймом. Помер в Османській імперії під час виконання дипломатичної місії.

Пасторій Йоахім (Гіртенберг) (1611–1681) — польський історик, лікар, учитель німецького походження, прихильник соцініан, придворний історіограф польського короля. Написав книгу «Скіфсько-козацька війна», присвячену подіям Хмельниччини, (видана вперше у Гданську 1652 р., наступні видання отримали назву «Історія Польщі» (1680 р. і 1685 р.)

«Щоденник» Андрія Мясковського — мається на увазі **Мясковський Войцех** (? – 1650) — польський дипломат, секретар короля Яна II Казимира Вази. З 1625 р. служив на Поділлі, від 1637 р. — у Львові. Разом із сенатором А. Кисілем у складі урядової комісії брав участь у переговорах із гетьманом Б. Хмельницьким у Переяславі (лютий 1649 р.). Залишив «Щоденник», який уперше опублікував Ю. Немцевич 1822 р.

Коялович Альберт Віюк (1609–1667) — литовський теолог-езуїт, педагог та історик, автор праць: «Історія Литви» (у 2-х ч.), «Хроніка Радзивіллів», «Про дії проти запорізьких козаків у 1648–1649 рр.» (у 3-х ч.), де критично висвітлив початковий етап народного повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького не тільки в Україні, а й на білоруських землях.

Граф Течин-Оссолінський — Оссолінський Юзеф Максиміліан (1748–1826) — польський магнат-просвітитель, письменник, літературознавець, історик та бібліограф. Був фаворитом імператорського двору у Відні (з 1793 р.), власником унікальної бібліотеки, яку передав для загального користування. Бібліотека разом із музеєм стала складовою «Оссолінеума», відкритого у Львові 1817 р. Став автором історичних праць, літературних творів та перекладів.

Дашкевич (Дашкович) Остафій Іванович (? – 1535) — литовський воєвода, староста канівський та черкаський (1514–1535). Походив із боярського роду, мав тюркське коріння. Став учасником повстання М. Глинського, уславленим воєначальником, автором проекту побудови вздовж Дніпра системи фортець (20-ті рр. XVI ст.), організації регулярної козацької служби (1533). У 1521 р. спільно з татарами здійснив військовий похід на Москву.

Старовольський Шимон (1588–1656) — польський державний і церковний діяч, письменник, історик, публіцист та літературознавець. Був учасником Хотинської війни 1620–1621 рр., автором праць: «Історія Сигізмунда I» (1616), «Сарматські війни» (1631), «Польща» (1632) і «Пам'ятки сарматів» (1655), які містять у собі цінні відомості про українських козаків.

Окольський Симеон (Шимон) (1580–1653) — польський шляхтич, хроніст і мемуарист, домініканський монах. Автор щоденників, у яких детально описав події козацьких повстань в Україні 1637–1638 рр., подав деякі документи, важливі для їхнього вивчення.

Зіморович-Озімек Юзеф Бартоломей (1597–1680) — польський історик, поет, бургомістр міста Львова. За походженням — вірменин. Автор історичних та поетичних творів, зокрема «Пам'ятки з турецької війни», «Ідилій новоруських», «Селянок руських», в яких знайшла відображення українська тематика.

Жолкевський Станіслав (1547–1620) — польський державний діяч, воєначальник, коронний польний гетьман Речі Посполитої (з 1588 р.), великий коронний гетьман (1613) і коронний канцлер (1617), автор праць з історії війни Речі Посполитої з Московським царством. Загинув 1620 р. при відступі після невдалого для поляків Цецорського бою 1620 р.

Броневський Мартин (XVI – початок XVII ст.) — польський дипломат і історик. 1579 р. очолював польське посольство до Кримського ханства. Підготував «Опис Татарії» (1595) і опис походу польсько-козацького війська на татар 1620 р., де не тільки висвітлив ці події, а й особливості перебування українських невільників у Криму.

Лерхе Йоганн Якоб (XVIII ст.) — військовий лікар, учасник походів російської армії до Криму 1738 р., автор записок — «Подорож із Санкт-Петербурга до Молдавії...», опублікованих у Галле 1774 р.

Зув Василій Федорович (1754–1794) — російський вчений-натураліст, мандрівник, академік Петербурзької АН (1779). Досліджував, під керівництвом П. Палласа, Урал і Сибір упродовж 1768–1774 рр. Написав «Путешественные записки от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг.» (1787), склав карту Дніпровського лиману на основі власних спостережень території.

Оріховський Станіслав (1513/1515–1567) — польсько-український письменник, публіцист і релігійний діяч, у творчості якого знайшли відображення українські сюжети («Хрещення русинів» 1544 р. та ін.).

Гейденштейн Рейнгольд (1556–1620) — німецький і польський хроніст, дипломат, юрист, автор історичних праць, зокрема «Справ польських після смерті Сигізмунда Августа», «Записок про Московську війну 1578–1582 рр.». У них він описав не тільки перебіг воєнних дій, але й приділив увагу внутрішньому життю Речі Посполитої.

Суліковський (Шуліківський) Ян Дмитрій (1539–1603) — польський публіцист, історик, королівський секретар і Львівський архієпископ.

Собеський Яків (Якуб) (1588–1646) — польський державний діяч, краківський каштелян, посол, маршалок сейму, історик та батько короля Яна III Собеського. Брав участь у Хотинській війні 1620–1621 рр., придушенні козацько-селянських повстань в Україні. Написав «Діаріуш української експедиції із запорізькими козаками 1625 р.», щоденник про події Хотинської битви 1621 р., а також «Діаріуш Хотинського походу» і «Коментарі про Хотинську війну в 3 т.» (1646).

Кобержицький Станіслав (? – 1665) — польський історик, автор праць з історії життя та правління польського короля Владислава IV.

Пясецький Павло (1579–1649) — польський хроніст, юрист політичний та церковний діяч. З 1627 р. був Кам'янецьким, від 1640 р. — Холмським, а з 1644 р. — Перемишльським єпископом. Написав «Хроніку подій у Європі» (1645), в якій висвітлив історичні події від кінця XVI ст. до 1638 р.

Коховський Веспасіан Єронім (1633–1700) — польський історик і письменник, автор «Щорічників» (видані в трьох томах у 1683–1698 рр., четвертий том — 1853 р.), у яких знайшли критичне відображення події Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Завадзький Казимир (XVII ст.) — польський державний діяч, хмельницький каштелян, історик. Написав низку праць з історії Речі Посполитої.

Оссолінський Єжи (1595–1650) — польський державний діяч, коронний канцлер у 1643–1650 рр., прихильник знаходження компромісу з українським козацтвом.

Нарушевич Адам Станіслав (1733–1796) — польський історик, архівіст, письменник, автор фундаментальних праць з історії Польщі, зокрема джерел з історії Польщі — «Теки Нарушевича», в яких містяться відомості про Україну.

Гербурт Ян Щасний (1567–1616) — польський шляхтич, громадський діяч, письменник та книгодрукар. Залишив політичні й сатиричні твори, наприклад «Австрійську практику». Із симпатією відносився до українського народу («Слово

про руський народ»), критикував укладення Берестейської церковної унії 1596 р. Тогочасною українською мовою написав поезії — «Гадка Гриця з Фортуною» тощо.

Вага Теодор (1739–1801) — польський історик, правознавець, автор «Історії князів і королів польських...» (1767).

Прокопович Феофан (Єлезар) (1681–1736) — церковний, громадський діяч, вчений та письменник. У 1698 р. закінчив Києво-Могилянську академію, згодом у Польщі став греко-католиком. 1702 р. переїхав до України, повернувся до православ'я та постригся в ченці. Був викладачем Києво-Могилянської академії, з 1711 р. — її ректором. 1716 р. переїхав до Росії, де став радником царя Петра I, єпископом Псковським, пізніше — Новгородським. Написав низку богословських, політико-філософських, історичних, юридичних та педагогічних праць, зокрема «Духовний регламент», «Історія імператора Петра Великого від народження його до Полтавської баталії».

Голіков Іван Іванович (1735–1801) — російський купець, історик-аматор, автор багатотомних «Діянъ Петра Великого» (1788–1789) з «Доповненнями» (1790–1797), в яких містяться матеріали з історії України.

Туманський Федір Йосипович (1746–1810) — український та російський історик, письменник, просвітителъ і видавець. Здійснив першу публікацію «Літопису Г. Граб'янки» (1793). Прагнув втілити в життя ідею відкриття у Глухові філії Петербурзької АН, членом-кореспондентом якої він був.

Ком. до § «Періодизація історії України»

Гедимін (Гедимінас) (? – 1341) — великий князь литовський упродовж 1316–1341 рр. Здійснював активну політику розширення меж своєї держави, першим почав називати себе «Королем литовців і руських».

Ляницкоронський Предслав — (? – 1531) походив з українсько-литовського шляхетського роду, був хмільницьким старостою (1520–1531). Виконував урядове завдання захисту південних рубежів Великого князівства Литовського від татарських і турецьких вторгнень. Для цього організував прикордонну службу козаків. Брав участь у походах на Білгород (1516) та Очаків (1528).

Хмельницький Богдан (1595–1657) — український гетьман. Походив із дрібної шляхетської родини. Народився близько 1595 р. на хуторі Суботів. Його батько — М. Хмельницький був чигиринським сотником. Б. Хмельницький навчався в Київській братській школі, Львівському колегіумі. Володів українською, польською, латинською, татарською і турецькою мовами. Після здобуття освіти вирішив стати козаком, брав участь у козацьких походах проти турків і татар, виступав проти шляхетського панування, посольствах до польського короля з приводу розширення прав козаків та вів перемовини з французькими послами щодо служби козаків французькому королю. В 1647 р. на масток сотника Б. Хмельницького напав черкаський підстароста Чаплинський, пограбував його, викрав другу дружину сотника, забив до смерті канчуками сина Б. Хмельницького. Останній намагався знайти заступництво в польського короля Владислава IV, але марно. Натомість корсунський та чигиринський староста О. Конєцпольський видав указівку заарештувати і стратити козацького сотника. Не знайшовши справедливості, з невеликим загonom однодумців Б. Хмельницький вирушив на Запорізьку Січ, де в січні 1648 р. був обраний гетьманом Війська Запорізького. Б. Хмельницький уклав військовий союз із

кримським ханом Іслам-Гіреєм III та видав низку універсалів, у яких закликав український народ до повстання проти польської шляхти. Після того, як у квітні 1648 р. до Б. Хмельницького приєдналися реєстрові козаки, він став провідником Визвольної війни українського народу проти шляхетського панування.

Мазепа Іван Степанович (бл. 1639–1709) — походив із шляхетської родини. Вищу освіту здобув у Київському колегіумі, Варшавській єзуїтській школі та Краківській академії. 1657 р. вивчав військово справу в Голландії. Відвідував лекції в західноєвропейських університетах. Упродовж 1659–1663 рр. служив польському королю Янові II Казимирові. Після цього повернувся до України, став генеральним писарем у гетьмана П. Дорошенка. Наступним його життєвим кроком був перехід на службу (генеральним осавулом) до лівобережного гетьмана І. Самойловича. В 1687 р. І. Мазепа був обраний гетьманом Лівобережної України. Бажання вийти з-під впливу царя Петра I призвело до переходу І. Мазепа у жовтні 1708 р. на бік шведського короля Карла XII. Але поразка в Полтавській битві 27 червня 1709 р. означала провал планів щодо підвищення політичного статусу України і спричинила передчасну смерть гетьмана поблизу м. Бендери на території Османської імперії в 1709 р.

Апостол Данило Павлович (1654–1734) — походив зі старшинського роду. Був миргородським полковником упродовж 1682–1687 рр. та 1693–1727 рр. Відзначився успішними військовими діями в Азовських походах, проти кримського ставленика П. Петрика. В ході Північної війни 1700–1721 рр. боровся зі шведами, потім, разом із гетьманом І. Мазепою, перейшов на бік шведського короля Карла XII (жовтень 1708 р.), але невдовзі повернувся назад до Петра I. Як наказний гетьман козацького війська Д. Апостол брав участь у Прутському (1711) та Перському (1722) походах. Упродовж 1727–1734 рр. був гетьманом Лівобережної України. В 1728 р. російський імператор Петро II підписав «Рішительні пункти», які дещо розширювали, у порівнянні з часами гетьмана І. Скоропадського, автономні права Гетьманщини та її керівника Д. Апостола.

ПЕРІОД I

Перший підрозділ

Ком. до § 1

Лев — мова йде про князя, вигнаного литовським правителем Гедиміном із Луцька. Лев загинув під час бою руського війська з литовцями на р. Ірпінь.

Дорогичин — нині білоруське місто Дрогичин, розташоване у Брестській обл. У другій половині XII – на початку XIV ст. — удільний князівський центр Берестейської землі, складової частини спочатку Волинського, а згодом — Галицько-Волинського князівства. 1237 р. саме тут Данило Галицький розгромив тевтонських лицарів. З 1320 р. Дорогичин потрапив під владу литовців.

Станіслав — деякі історики вважають його останнім київським князем, який зазнав поразки на р. Ірпінь від Гедиміна; інші заперечують достовірність згадок у джерелах про нього.

Олег — переяславський князь, який жив на початку XIV ст. Загинув у бою з литовцями на р. Ірпінь.

Роман — більшість істориків вважають малоімовірним існування в Брянську князя під таким ім'ям на початку XIV ст. Достовірні відомості про двох брянських князів на ім'я Роман датуються 1260–1280 і 1370–1401 рр.

Стрийковський Матвій (бл. 1547–1582) — польський історик та поет. Закінчив Краківську академію (1570), служив у війську, пізніше перебував на дипломатичній службі. Написав «Хроніку Польську, Литовську, Жмудську і всієї Русі». Її зміст доведений до 1572 р. Вперше «Хроніка» була надрукована 1582 р. у Кенігсберзі.

Міндовг (Міндаугас) (? – 1263) — великий князь литовський із кінця 1230-х до 1263 рр. Об'єднав під своєю владою більшість литовських земель, завоював Чорну Русь. У 1251 р. прийняв католицизм, 1253 р. був коронований від імені Римського папи. Підтримував дружні стосунки з Галицько-Волинським князівством, а також князем Олександром Невським. 1260 р. військо Міндовга змогло розгромити об'єднані сили лівонців і тевтонців, після чого князь зрікся католициста. 1263 р. Міндовга убили заколотники.

Дмитро Михайлович (? – 1325) — тверський князь, одружений із донькою Гедиміна — Марією 1320 р.

Владислав I Локетек (бл. 1260/1261–1333) — польський король (1320–1333) із династії Пястів. Від 1275 р. — князь брест-куявський. Діяльність короля Владислава I спрямовувалася на подолання феодальної роздробленості Польщі. Об'єднав під своєю владою Малу і Велику Польщу, а також Помор'я. Вів успішні війни з Бранденбургом і Тевтонським орденом.

Ком. до § 2

Ольгерд (Альгірдас) (бл. 1296–1377) — великий князь литовський у 1345–1377 рр. Правив разом зі своїм молодшим братом Кейстутом. Вів боротьбу проти Тевтонського ордену і Золотої Орди, у 1363 р. розгромив татарське військо біля Синіх Вод.

Крево — нині село на півночі Гродненської обл. Білорусі. Відоме тим, що саме тут 14 серпня 1385 р. була укладена Кревська унія — державно-політичний союз між Польським королівством і Великим князівством Литовським.

Березина — річка, що впадає у Дніпро в його верхній течії (права притока).

Кейстут (Кестутіс) (1297–1382) — тракайський (трокський) і жемайтійський князь, син Гедиміна. З 1345 р. фактично правив разом зі своїм старшим братом, великим князем литовським Ольгердом. Відіграв значну роль у боротьбі проти Тевтонського ордену, а також у загарбанні українських земель. У 1381 р. повстав проти сина Ольгерда — Ягайла, який у цей час зближився з Тевтонським орденом, але був захоплений у полон і за наказом Ягайла вбитий.

Явнут (православне ім'я **Іван**) (? – 1366) — один із синів Гедиміна, князь заславський (Волинь).

Заслав — нині м. Ізяслав Хмельницької обл., райцентр на р. Горинь. Заснований у 987 р.

Жемайтія (Жмудь, Самогітія) — історична назва нижньої Литви, що знаходиться на північному заході країни. Тривалий час потерпала від нападів хрестоносців. У складі Великого князівства Литовського Жемайтія зберігала адміністративну окремішність.

Коріят (православне ім'я **Михайло**) (? – 1358) — литовський князь, один із синів Гедиміна (від третьої дружини, руської княжни Єви). Після смерті Гедиміна (1341) отримав у володіння Чорну Русь із її політичним центром — Новгородком.

Сині Води — однозначної думки серед науковців із приводу цієї назви річки немає. Одні схиляються до думки, що це р. Снивода на Поділлі — ліва притока Південного Бугу, інші ж називають р. Синюху, також ліву притоку Південного Бугу, але розташовану далі на схід. Саме на Синіх Водах 1363 р. литовське військо великого князя Ольгерда розгромило монголо-татар.

Кутлубах, Качибей, Дмитро (Кутлубуга, Хаджибей, Дмитрій) — татарські князі, за визначенням литовського літопису — «отчичі і дідичі Подільської землі», розбиті Ольгердом під Синіми Водами.

Торговиця — середньовічне місто на Волині, розташоване біля р. Іква. Нині — село Млинівського р-ну Рівненської обл.

Звенигород — нині село Пустомитівського р-ну Львівської обл. В XI – першій половині XIII ст. — центр удільного князіння в межах Галицького, згодом — Галицько-Волинського князівства.

Литвин Михайло (Михалон) — імовірно, псевдонім **Венцлава Миколаєвича** (бл. 1490–1560) — секретаря великокнязівської канцелярії в Литві впродовж 1534–1560 рр., учасника литовського посольства до Криму 1542–1543 рр., а також посольств до Московії в 1536–1537 і 1555–1556 рр., автора записок «Про звичаї татар, литовців і московитів» (1548–1551), у яких описуються традиції українців. Перше видання записок побачило світ 1615 р. у Базелі.

Силистрія — адміністративна одиниця Силистрійський еялет часів Османської імперії, розташований у регіоні Мізія, що в пониззі Дунаю. Назву отримав від м. Силистра.

Добруджські татари — відгалуження татар, яке мешкало на території Добруджі — історичній обл. у пониззі Дунаю, розташованій між Дунаєм та Чорним морем (нині південно-східні території Румунії та північно-східні терени Болгарії). З XIV ст. ці землі потрапили під владу турків.

Дмитро Семечка (Дмитрій Іванович Донської) (1350–1389) — великий князь володимирський і московський із 1359 р. У 1368 та 1370 рр. відбив напади на Москву великого князя литовського Ольгерда, в 1380 р. на Куликовському полі розбив військо Мамаю.

Мамай (? – 1380) — татарський темник упродовж 1357–1361 рр., намагався стати фактичним правителем Золотої Орди.

Угра — річка, ліва притока Оки (басейн Волги).

Можайськ — нині місто Московської обл. Російської Федерації, розташоване на р. Москва.

Любарт (православне ім'я **Дмитро**) (? – 1384) — литовський князь, молодший син Гедиміна. Після смерті князя Юрія II бояри проголосили Любарта галицько-волинським правителем (1341).

Острозький Данило (Данко) — князь Острозький (перша половина XIV ст.), один із нащадків Данила Романовича Галицького, активний учасник повстання волинських та литовських феодалів 1341 р. проти влади польського короля Казимира III Великого.

Казимир III Великий (1310–1370) — польський король (з 1333 р.), останній із роду Пястів. Розпочав експансію Польщі на українській землі після смерті галицько-волинського князя Юрія II у 1340 р. Через опір бояр змушений був відступити,

але 1349 р. усе ж зайняв Галичину і Західну Волинь. Закріпив володіння над ними під час війни з Литвою.

Марія — княгиня Марія Ярославівна Вітебська — перша дружина Ольгерда.

Володимир Ольгердович — перший київський князь із династії Гедиміновичів у 1362–1394 рр. Визнавав залежність від татарського хана. Згодом був позбавлений влади Вітовтом.

Костянтин Ольгердович (? – до 1399 р.) — один із тринадцяти синів великого князя литовського Ольгерда, чернігівський князь. Від його сина Василя Костянтиновича (згадується 1393 р.) ведуть свій родовід князі Чарторийські.

Федір Ольгердович — один із тринадцяти синів князя Ольгерда, князь ратненський. Згадується в історичних джерелах у 1387–1394 рр.

Ягайло (Йогайла, Ягелло) (бл. 1350–1434) — великий князь литовський (1377–1392 рр., з перервами), король польський під іменем **Владислав II Ягайло** (з 1386 р.), родоначальник династії Ягеллонів. Син Ольгерда. Спочатку у Великому князівстві Литовському вів боротьбу за владу зі своїм дядьком Кейстутом, яка закінчилася вбивством останнього (1382).

Скиргайло Іван (? – 1397) — один із тринадцяти синів великого князя литовського Ольгерда, володів з 1387 р. Мінськом, Полоцьком, Бобруйськом і деякими іншими землями в Білорусі та Литві. Призначений королем Ягайлом намісником Литви з титулом великого князя; мав резиденцію в Троках. З 1392 р. — київський князь.

Троки — нині місто Тракай у Литві, розташоване на захід від Вільнюса на берегах оз. Гальве. До 20-х рр. XIV ст. — столиця Великого князівства Литовського.

Свидригайло (? – 1452) — великий князь литовський у 1430–1432 рр. Певний час зберігав владу на українських землях, маючи титул великого князя, але після 1438 р. володів лише Волинню та Східним Поділлям.

Корибут Дмитро Ольгердович (? – 1404) — новгород-сіверський князь. Був одружений із княгинею Анастасією Олегівною Рязанською. Один із восьми синів Ольгерда Гедиміновича та княгині Юліани Олександрівни Тверської.

Вітовт (1350–1430) — великий князь литовський 1392–1430 рр. Спочатку відстоював незалежність Литви від Польщі; вів боротьбу з удільними князями, спрямовану на централізацію держави. Після поразки від татар на р. Ворскла 1399 р. і перемоги над німецькими лицарями під Грюнвальдом 1410 р. підписав у 1413 р. Городельську унію з Польщею, що викликала опозицію з боку української і білоруської шляхти, лідером якої став князь Свидригайло.

Ком. до § 3

Сигізмунд Кейстутович (Жигімантас Кястутович) (бл. 1365–1440) — великий князь литовський з 1432 р. Після смерті батька був ув'язнений Ягайлом упродовж 1382–1384 рр. Далі діяв спільно з братом Вітовтом проти Ягайла в боротьбі за князівський престол. З 1398 р. правив у Новгородку та Стародубі. Вів активну боротьбу за владу з князем Свидригайлом, 1434 р. зрівняв у правах католиків і православних.

Копиль — нині місто на півдні Мінської обл. Білорусі, розташоване між Слуцьком і Несвіжем.

Німан — річка довжиною 937 км. Нині протікає територіями Білорусі, Литви і по кордону останньої з Російською Федерацією, впадає в Курську затоку Балтійського моря.

Петрков — нині місто Петриков Гомельської обл. Білорусі, розташоване біля р. Прип'ять. Відоме тим, що саме тут 1496 р. польський король Ян I Ольбрехт підписав державний акт («Петрковський статут»), згідно з яким підтвердив права і привілеї шляхти, обмежив право переходу селян від одного феодала до іншого, ліквідував термін розшуку селян-утікачів. Крім того, галицька шляхта урівнювалася у правах із польською.

Ком. до § 4

Іван Ольгимунтович (Борисович) Гольшанський — (? – 1401) — київський намісник упродовж 1396–1397 рр., син Ольгимунта-Бориса, князя Гольшанського, київського намісника у 20-х рр. XIV ст.

Андрій Іванович (? – помер до 1426 р.) — князь гольшанський. Син Івана Ольгимунтовича Гольшанського, київського намісника в 1396–1397 рр. та Агрипини — дочки смоленського князя Святослава.

Тамерлан (Темиркутлу, Тимурленг, Тимур) (1336–1405) — середньоазійський державний діяч, полководець, емір. Об'єднав під своєю владою в 1370–1390-х рр. Середню Азію. Під час походів 1389, 1391 та 1394–1395 рр. розгромив Золоту Орду.

Тохтамиш (? – 1406) — хан Золотої Орди упродовж 1380–1395 рр., нащадок хана Джучі.

Батий (Бату, Саїн-хан) (1208–1255) — хан Золотої Орди, син Джучі, онук Чінгісхана. У 1238–1242 рр. здійснив успішний для монголо-татар завойовницький похід до Європи.

Василій I Дмитрович (1371–1425) — великий князь московський із 1389 р., старший син Дмитра Донського. В 1392 р. приєднав до своїх володінь Нижегородське і Муромське князівства, уклав союз із Великим князівством Литовським для спільної боротьби проти Золотої Орди. Проте через захоплення литовцями Смоленська та Вязьми (1403–1404) розірвав цю угоду. Прагнув звільнитися з-під васальної залежності від монголо-татар, проте це йому не вдалося зробити.

Едигей (Ідігу, Ідику) (1352–1419) — емір Білої Орди, з 1396 р. самостійний правитель міжиріччя Волги та Яіку, засновник Ногайської орди. У 1399 р. розбив на р. Ворскла об'єднане військо великого князя литовського Вітовта і Тохтамиша. Був фактичним правителем Золотої Орди в 1399–1412 рр.

Олелько (Олександр) Володимирович (? – 1455) — онук великого князя литовського Ольгерда, удільний князь київський у 1440–1455 рр.

Баязид I (1354 або 1360–1403) — турецький султан із династії Османів (1389–1402). Під його проводом турецькі війська захопили великі території на Балканському півострові. Упродовж 1394–1401 рр. здійснив блокаду Константинополя. В 1402 р. був розбитий еміром Тимуром у бою біля Анкари.

Радзивілл — мова йде про представника князівського роду Великого князівства Литовського. Упродовж XIV–XVIII ст. Радзивілли посідали найважливіші державно-адміністративні і військові посади в Литві. Першим історично достовірним представником роду вважається Микола Радзивілл (помер у 1477 р.).

Очаків (тур. *Озю*) — місто на північному узбережжі Дніпровсько-Бузького лиману, нині райцентр Миколаївської обл. Поселення існувало тут із часів грецьких колоній (Алектор), з 1415 р. — литовська фортеця Дашів. В 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей I на її місці побудував нову фортецю Кара-Кермен (тур. Ачі-Кале). У 1792 р. було засновано власне м. Очаків.

Тавань (**Мустрідкермен** — тур. допоміжна фортеця) — невелика турецька фортеця в південно-західній частині одноіменного острова на Дніпрі, у його нижній течії. Контролювала татарську переправу через ріку, рух козацьких чайок. Перші письмові згадки відносяться до 1670-х рр. Неодноразово ставала ареною військових баталій. За умовами Константинопольського миру між Росією та Туреччиною 1701 р. була зруйнована. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. рештки Мустрідкермену майже цілковито знищені при забудові м. Берислава. Після великої повені на Дніпрі 1848 р. північна частина о. Тавань була розмита, залишки фортеці опинилися на його залишках, які отримали назву о. Денисенковий. Нині ця територія затоплена водами Каховського водосховища.

Мурафа — річка, ліва притока Дністра. Нині тече в межах Вінницької обл. України.

Тягиня — сучасне м. Бендери в Молдові, розташоване на р. Дністер. Засноване у ХІІ ст., коли гнузетці збудували на цьому місці фортецю.

Вовча Вода (**Вовча**) — річка, ліва притока Самари.

Оріль — річка, ліва притока Дніпра.

Самара — річка, ліва притока Дніпра.

Качибей — татарське поселення, засноване 1415 р. З 1480 р. від турків отримало назву Хаджибей. У 1764 р. поруч було споруджено фортецю Новий Світ (Ені-Дунья). Саме її в 1789 р. захопив загін Чорноморського козацького війська під командуванням А. Головатого і З. Чепіги. Згодом, у 1795 р., місто було перейменовано на Одесу.

Нур-Девлет-Гірей — кримський хан у 1466 та 1476–1478 рр.

Володимир — сучасне м. Володимир-Волинський у Волинській обл., райцентр на р. Лузі. Перша письмова згадка — 988 р.

Григорій Цамблак (?– 1419) — племінник Московського митрополита Кипріяна, поставлений 1415 р. князем Вітовтом Київсько-Литовським митрополитом всупереч волі Константинопольського патріарха Євтимія.

Ізяслав Мстиславович (1097–1154) — володимиро-волинський князь із 1134 р., переяславський — від 1143 р., великий князь київський упродовж 1146–1154 рр. Вів тривалу боротьбу за Київ із князями Юрієм Довгоруком та чернігівськими Ольговичами. У 1147 р. поставив Київським митрополитом монаха зі Смоленська Климента (Клима Смолятича).

Кромер Мартин (**Марціан**) (1512–1589) — польський церковний діяч, гуманіст, дипломат, письменник та історик. Вищу освіту здобув у Варшавському і Болонському університетах. Був Вармінським єпископом (з 1579 р.). Написав комічні твори, спрямовані проти іновірців, латиномовну хроніку з історії Польщі від найдавніших часів до 1505 р. та книгу «Польща», у якій умістив матеріали з географії та етнографії України.

Юліана (?– 1448) — донька Івана Ольгимунтовича Гольшанського та Агрипини Святославни Смоленської. Була дружиною князя Івана Карачовського, згодом — великого князя литовського Вітовта.

Сигізмунд I (Жигмонд) (1368–1437) — угорський король у 1387–1437 рр., імператор Священної Римської імперії в 1410–1437 рр., чеський король упродовж 1419–1421 та 1436–1437 рр.

Ком. до § 5

Ошмяни — нині місто на півночі Гродненської обл. Білорусі. В 1432 р. під Ошмянами відбувся бій між військами суперників за литовський великокнязівський трон — Свидригайлом і Сигізмундом.

Стефан III Великий (? – 1504) — молдавський господар у 1457–1504 рр.

Герасим — Київський митрополит у 1431–1436 рр., брав участь у змові проти князя Свидригайла з метою передачі Смоленська князю Сигізмунду. Був спалений на вогнищі.

Ком. до § 6

Исидор (? – бл. 1462) — митрополит усієї Русі з 1437 р. Під час Флорентійського собору активно захищав ідею унії католицької і православної церков. 1441 р. виїхав до Італії, згодом нетривалий час був Константинопольським патріархом.

Віссаріон (Віссаріон Нікейський) (1403–1472) — архієпископ Нікейський (з 1437 р.), активний прихильник унії католицької та православної церков із метою організації спільної боротьби проти турків, учасник Флорентійського собору.

Снятин — нині місто, райцентр Івано-Франківської обл., розташоване на р. Прут. У письмових джерелах згадується від 1148 р.

Ком. до § 7

Казимир IV Ягеллончик (1427–1492) — син Ягайла і княгині Софії Гольшанської, великий князь литовський від 1440 р., король Польщі з 1447 р. За рахунок розширення привілеїв шляхти прагнув зменшити вплив магнатів, здійснював політику закріпачення селян, вів централізаторську політику щодо українських земель — 1452 р. ліквідував Волинське, а в 1471 р. — Київське князівства, придушив повстання Мухи на Прикарпатті 1490–1492 рр. Прагнув об'єднати православну церкву з католицькою у своїй державі.

Владислав III Варненчик (1424–1444) — польський король у 1434–1444 рр., король Угорщини під ім'ям Ласло V в 1440–1444 рр. Походив із династії Ягеллонів. Під час правління Владислава III посилились позиції шляхти в державі, на українських землях було обмежено право переходу селянина від одного пана до іншого (1435). Загинув король під час військового походу проти турків у бою під Варною 1444 р.

«Тоді ж великий князь московський зазнав нищівної поразки ...» — мається на увазі **Василій II Васильович Темний** (1415–1462) — великий князь московський з 1425 р. — син Василя I Дмитровича. Вів боротьбу з коаліцією удільних князів на чолі з галицьким князем Юрієм Дмитровичем, яку підтримував Новгород та періодично Твер. В 1446 р., потрапивши у полон до князя Дмитрія Шем'яки, був осліплений. Після звільнення воював із Казанським ханством та Великим князівством Литовським. За його правління було ліквідовано дрібні уділи всередині Московського князівства, посилилась залежність від Москви Суздаля, Новгорода, Пскова і Вятки.

Магомет Улу-Мухаммед (Улуг-Мухаммед, Улухмет) (? – 1445) — за однією з версій — засновник Казанського ханства, хан Золотої Орди. У період феодальної

боротьби 20–40-х рр. XV ст. був змушений шукати притулку в Литві у князя Вітовта. Упродовж 1436–1445 рр. вів постійні війни з Москвою. 7 липня 1445 р. війська під командою його синів — Махмутека та Якуба розбили поблизу Суздаля військо Василя II, захопили його в полон. Звільнили князя через два місяці, примусивши сплатити величезний викуп і погодитись на складні умови миру.

Мамочак (Мамотяк, Махмутек) — син Улу-Мухаммеда, казанський хан в 1445–1466 рр. З 1450-х рр. перейшов до політики підтримки мирних відносин з Московським князівством.

Гаштольд Йоганн — найімовірніше, мова йде про **Яна Гаштовта** (? – 1458) — троцького, а згодом віленського воєводу.

Михайло Сигізмундович (Михайлушко) (? – 1451) — син великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича, вів боротьбу проти Казимира Ягеллончика за престол, закликав на допомогу татар.

Єремферден (Яремфердей, Єремферді, Єремферлей, Джаббар-Берди) — четвертий син хана Тохтамиша, хан Золотої Орди в 1417–1419 рр. Його діяльність позначалась, головним чином, у південно-західних регіонах Східної Європи, де він і загинув у бою.

Атци-Гірей або **Хаджи-Гірей (Ачкерей, Ач-Гірей, Ачжи-Гірей, Еді-Гірей)** (? – 1466) — хан у 1427–1466 рр., засновник Кримського ханства та династії Гіреїв. За підтримки кримської знаті, великого князя литовського Казимира IV у 1443 р. зайняв престол в Криму, а 1449 р. проголосив незалежність Кримського улусу від Золотої Орди. Союзом із турками проти генуезців 1454 р. поклав початок підпорядкуванню Кримського ханства Османській імперії.

Бетсабул — татарський хан, один із союзників Свидригайла в міжусобній боротьбі у Великому князівстві Литовському.

Богдан II — молдавський господар у 1449–1451 рр. Позашлюбний син Олександра I Доброго. Скинув із престолу свого племінника Олександра II, союзника Польщі, незважаючи на поразку в бою під Кроєною. Був убитий іншим претендентом на престол — Петром II.

Рів — замок, що отримав свою назву від одноіменної річки на Поділлі, правій притоки Південного Бугу. Перша письмова згадка про м. Рів відноситься до 1425 р. Згодом, у 1537 р., населений пункт перейменували на Бар. Нині — райцентр Вінницької обл. України.

Бона Сфорца — дружина Сигізмунда I Старого (1459–1548), польського короля, великого князя литовського з 1506 р.

Сахмат (Садахмат, Ахмед, Ахмат) (? – 1481) — хан Великої Орди упродовж 1459–1481 рр. У 1472 р. уклав союз із польським королем Казимиром IV про спільні дії проти Московської держави.

Ковно — до 1917 р. назва литовського м. Каунас, розташованого на р. Німан. Перша письмова згадка про м. Ковно відноситься до 1361 р. У 1408 р. місто отримало магдебурзьке право, а впродовж 1918–1940 рр. було столицею Литви.

Білгород — мається на увазі м. Білгород-Дністровський, який до 1944 р. мав турецьку назву Акерман. Нині це місто Одеської обл., райцентр на березі Дністровського лиману. Історичні відомості про давньогрецьке місто-державу Тіру сягають VI ст. до н. е. В IX ст. на її місці виникло давньоруське місто Білгород. З початку XV ст. воно увійшло до Молдавського князівства під назвою Четатя-Албе (Біла фортеця).

1484 р. турки встановили власний контроль над містом, яке з 1503 р. отримало назву Акерман.

Павло II — папа Римський в 1464–1471 рр. Походив із Венеційського роду Барбо. Планував організувати повномасштабний хрестовий похід проти турків, який так і не здійснився.

Капістран Йоганн (1386–1456) — юрист, керівник однієї з гілок ордену францисканців. У 1450 р. направлений папою Миколою V в Німеччину та Чехію з метою боротьби проти гуситського руху та заохочення німців до хрестового походу. Зібрав 60-тисячне військо, яке сприяло зняттю облоги Белграда турками, канонізований в 1690 р.

Папа Микола IV — у тексті праці Й.-Х. Енгеля явна помилка, оскільки в зазначений час Святий престол обіймав папа Римський Микола V (1447–1455). Після захоплення Константинополя турками виступав із пропагандою хрестового походу.

Григорій V (Григорій Болгарин) (? – 1473) — Київський митрополит, учень митрополита Ісидора. В 1458 р. поставлений папою Римським Пієм II і висвячений Константинопольським патріархом Григорієм Маммою на Київського митрополита, що призвело до відокремлення Московської митрополії від Київської.

Костянтин XI Палеолог — останній імператор Візантійської імперії (1449–1453).

Пій II (у миру Унеа Сільвіо Пікколоміні) (1405–1464) — папа Римський із 1458 р. У юнацькі роки набув слави гуманіста, автора поезій та новел латинською мовою, досліджень з історії Базельського собору 1431–1469 рр. Вів боротьбу за посилення повноважень папи Римського, виступав проти оформлення самостійних національних церков у Франції, Чехії та Німеччині. Закликав до хрестового походу проти турків. 1458 р. відновив Київську митрополію, призначивши разом із Константинопольським патріархом Григорієм і кардиналом Ісидором митрополитом — Григорія Болгарина.

Ком. до § 8

Симеон Омелькович (Семеон, Семен) (? – бл. 1470/1471) — правнук великого князя литовського Ольгерда, син київського князя Омелька Володимировича, останній київський удільний князь у 1455–1470 рр. Прагнув розширити автономію князівства, вів активну боротьбу проти нападів кримських татар. Уважається, що саме Симеон Омелькович відбудував соборну церкву Києво-Печерської Лаври.

Бучач — нині місто, райцентр Тернопільської обл., розташоване на р. Стрипа. Перша письмова згадка про Бучач сягає 1397 р.

Летичів — сьогодні смт, райцентр Хмельницької обл., розташоване на р. Південний Буг. Відоме з XIII ст.

Маняк — цар заволзьких татар, який воював у Литві, Валахії, на Поділлі, Волині.

Стефан III Великий (? – 1504) — молдавський господар з 1457 р. Здійснював централізаторську політику, спрямовану на подолання боярської опозиції. 1476 р. після поразки у війні з турками змушений був визнати себе васалом турецького султана.

Менглі-Гірей I (? – 1515) — кримський хан у 1466 р. та 1478–1514 рр., син засновника Кримського ханства — Хаджи-Гірея. Вів тривалу боротьбу з ханом Великої

Орди — Сахматом і його синами за свій незалежний статус. Ця війна завершилась у 1502 р. перемогою завдяки підтримці великого князя московського Івана III. Також воював із Польщею, Молдавією, згодом на початку XVI ст. із Московською державою.

Нур-Девлет-Гірей (? – бл. 1503) та **Хайдар-Гірей (Хайдархан)** (? – ?) — брати Менглі-Гірея I, його суперники в боротьбі за владу в Кримському ханстві. Певний час перебували в полоні в Москві, що допомогло Менглі-Гірею I посилити свої позиції в боротьбі з Великою Ордою.

Гаштольд Мартин (Гаштовт, Гастольд, Гаштаут) (? – бл. 1483) — брат дружини князя Симеона Олельковича, намісник Новгородка (1464–1471), далі — воевода київський (1471–1481). Через те, що не мав князівського титулу і був католиком, кияни двічі відмовлялись впускати його до міста. Лише погроза великого князя Казимира IV застосувати силу примусила киян погодитися з цим призначенням. У 1479 р. призначений маршалком Великого князівства Литовського, а 1481 р. — тракайським воеводою.

Ком. до § 9

Михайло Олелькович (? – 1481) — походив із роду київських удільних князів, був онуком Володимира Ольгердовича. Від Михайла Олельковича вів свою історію рід князів Слуцьких, який згас на початку XVII ст.

Іона (? – 1461) — рязанський єпископ, Московський митрополит у 1446–1461 рр. В тексті Й.-Х. Енгеля його помилково названо патріархом. Мав титул «митрополита Київського і всієї Русі». Завершив фактичне відокремлення Московської митрополії від Київської.

Данило Романович Галицький (1202–1264) — син князя Романа Мстиславовича, галицько-волинський князь у 1205–1264 рр. (з перервами), полководець, перший король на Русі (1253).

Ходкевич Іван (біля 1420–1485) — представник магнатського роду Великого князівства Литовського, який веде свій початок від українського боярина XV ст. Ходка (Ходора, Федора). Брав участь у війнах проти хрестоносців та угорців, отримав за службу Київське воеводство. 1482 р. потрапив у полон до кримських татар, звідки не повернувся.

Сікст IV — папа Римський у 1471–1484 рр.

Глиняни — нині смт Золочівського р-ну Львівської обл., розташоване на р. Перегнойці. Перша письмова згадка — 1379 р.

Дунайці — нині місто Хмельницької обл., райцентр на р. Тернава. Відоме з XV ст.

Корвін Матяш (Матяш Хуньяді, Матвій Корвін) (1443–1490) — угорський король у 1458–1490 рр. Здійснював політику централізації країни, створив постійне військо, вів успішну військову боротьбу з Османською імперією.

Магомет (Махмуд) (? – бл. 1470-х) — засновник Астраханського ханства. Син Кичи-Мухаммеда. В 60-х рр. XV ст. вів міжусобну боротьбу із Сахматом за трон Великої Орди.

Мехмед II аль-Фатіх Завойовник (1432–1481) — турецький султан у 1444 р. та 1451–1481 рр. Відзначився завоюванням Константинополя (1453), Сербії (1452–1459), Морєї (1460), Трапезунтської імперії (1461), Боснії (1463) та Албанії (1479), підпорядкуванням (встановлення васалітету) Кримського ханства (1475) і Волощини (1476).

Іван Васильович (Іван III) (1440–1505) — великий князь московський із 1462 р. Під час його правління землі Північно-Східної Русі остаточно звільнилися від золотоординського іґа, проводилася кодифікація законів («Судебник» 1497 р.), запроваджувалися обмеження переходу селянина від одного феодала до іншого, процес юридичного закріпачення селянства.

Баязид II Вели — турецький султан упродовж 1481–1512 рр. Приєднав до Османської імперії Буджак — територію в межах Дунаю і Дністра.

Ян I Ольбрехт Ягеллончик (1459–1501) — польський король у 1492–1501 рр. Підписав «Петрковський статут» для шляхти (1496). Розпочав Польсько-турецьку війну, під час якої зазнав поразки на Буковині (1497).

Сигізмунд II Август (1520–1572) — великий князь литовський із 1529 р., польський король від 1548 р., останній із династії Ягеллонів. 1561 р. отримав перемогу у війні з Лівонією. В 1569 р. домігся укладення Люблінської унії та створення Речі Посполитої, переходу більшої частини українських земель до Польського королівства.

Мишури́н (Ріг) — кам'янистий мис, що розташовувався на правому березі Дніпра вище порогів. Назву отримав завдяки своїй рогоподібній формі або, як свідчать перекази, від якогось відлюдника Михайла-Мишури, який там жив. Використовувався як зручне місце для переправи через ріку. Нині Мишури́н Ріг — село Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.

Кичкас (*осетин.* кочкоз — «струмок», *болгар.* каскас — «переходити», *тур.* кишкас — «короткий», *коч-кос* — «проходь») — переправа через Дніпро, що розташовувалась вище о. Велика Хортиця. Також Кичкасом у ті часи називалась балка на лівому березі Дніпра в тому ж районі.

Базавлук (Базовлук, Бузовлук) — острів на Дніпрі, який мав й інші назви — Базавлуцький, Городище та Чортомлицький. Розташовувався навпроти Чортомлицького Рогу біля злиття р. Чортомлик із протоками Дніпра — Павлюком, Підпільною та Скарбною. Саме тут упродовж 1593–1638 рр. знаходилася Базавлуцька Січ. Нині о. Базавлук затоплений водами Каховського водосховища.

Тягиня (Тягин) — турецька фортеця і місто у гирлі Дніпра. Засновані, імовірно, генуезцями в XIII–XV ст. У 1492 р. фортецю перебудували турки.

Скарга Петро (Повенський) (1536–1612) — польський теолог, письменник, громадський діяч. Будучи єзуїтом, противником Реформації, став засновником єзуїтських колегіумів у Речі Посполитій, ректором єзуїтської академії у Вільно, одним із ідейних натхненників Берестейської церковної унії 1596 р. Для обґрунтування власних поглядів написав низку творів, зокрема «Життя святих», «Про єдність костельоу Божого», «Пересторога Русі про жалі і зойки Орфолога», політичний трактат «Промови у сеймі».

Сигізмунд III Ваза (1566–1632) — син шведського короля Юхана III і Катерини Ягеллонки. Обраний королем Речі Посполитої 1587 р. У 1592 р. став шведським королем (до 1599). Був ревним католиком, противником Реформації, прихильником

Берестейської церковної унії 1596 р. Вів війни зі Швецією (1600–1611; 1617–1620; 1621–1629 із перервами), з Московським царством (1609–1612 і 1617–1618) та Османською імперією (1617; 1620–1621). Саме завдяки його рішення столицю Речі Посполитої було перенесено з Кракова до Варшави.

Муха — селянин, керівник селянського повстання 1490–1492 рр. в Галичині, на Прикарпатті, спрямованого проти шляхти й польського уряду. Опинившись у руках українських шляхтичів, Муха був переданий полякам, які ув'язнили його в Кракові, де він і помер.

Ком. до § 10

Олександр II (1461–1506) — син Казимира IV, великий князь литовський у 1492–1506 рр. і польський король у 1501–1506 рр. Був одружений із донькою великого князя московського Івана III — Оленою. Внаслідок невдалого завершення війни проти Московської держави 1500–1503 рр. Велике князівство Литовське втратило землі Чернігово-Сіверщини.

Путятин Дмитро (? – 1505) — з роду князів Друцьких, київський воєвода упродовж 1492–1505 рр.

Олена — дочка великого князя московського Івана III, дружина великого князя литовського Олександра Казимировича з 1495 р. Шлюб Олени та Олександра мав закріпити мирні стосунки між Москвою та Литвою, які порушувались війнами наприкінці XV ст., переходами деяких руських князів з-під протекції Литви до Москви. Умовою шлюбу було недопущення переходу Олени в католицизм. Через посилений тиск із боку Ватикану після укладання Флорентійської унії питання про віросповідання Олени викликало активне дипломатичне листування між Литвою, Московією і Ватиканом. Лише в 1505 р. Олександр отримав офіційний дозвіл папи Римського Юлія II жити з іновірною дружиною.

Йосиф II Солтан (? – 1522) — єпископ Смоленський (з 1498 р.), Київський православної митрополит у 1507 р. Активно захищав права православної церкви, боровся проти втручання римо-католиків у її справи в Україні.

Радимно, Переворськ (Шшеворськ) — міста на території південно-східної Польщі.

Білий Петро (Петро Білий Янович) — воєвода троцький, одна з найдовіреніших осіб великого князя литовського Олександра IV. Був учасником посольства до Москви 1494 р., яке домовлялося про заручини Олени, доньки Івана III, з Олександром II.

Острозький Костянтин Іванович (бл. 1463–1533) — князь, староста брацлавський і луцький, маршалок волинський, каштелян віденський, воєвода троцький, великий гетьман литовський. Потрапив у полон до московитів у 1500 р. під час бою на р. Ведрош. Після повернення з полону очолював литовське військо у війнах із татарами та Москвою. Розбив московське військо 8 вересня 1514 р. під Оршею.

Орша — нині місто, райцентр Вітебської обл. Білорусі, розташоване у верхній течії Дніпра. Перша письмова згадка — 1067 р.

Ромул — один із легендарних засновників Риму, його епонім та цар, брат-близнюк Рема. Згідно з давньоримською легендою Ромул і Рем були синами бога Марса та доньки царя м. Альба-Лонги Нумітора — Реї Сильвії. Після народження

братів викинули до р. Тібр. Дивом урятованих дітей вигодувала вовчиця, згодом вони виховувалися в будинку царського пастуха.

Вигорь — нині населений пункт на сході Смоленської обл. Російської Федерації.

Торопець — нині місто в Тверській обл. Російської Федерації, райцентр, розташований на р. Торопа.

Завихост — польське місто на лівому березі р. Вісла, розташоване нижче впадіння у неї р. Сян.

Яїк — давня назвар. Урал. У 1775 р. за наказом російської імператриці Катерини II був перейменований. Причина — підтримка яїцькими козаками повстання О. Пугачова.

Бобруйськ — нині місто, райцентр Могильовської обл. Білорусі. Розташований на р. Березині. Відомий із XIV ст.

Сандомир — місто в Польщі, розташоване на р. Вісла. В XII–XIII ст. був столицею удільного князівства. 1227 р. отримав магдебурзьке право.

Малополяки — жителі історичного регіону, розташованого на півдні Польщі під назвою Малопольща із центром у Кракові.

Великополяки — жителі польського історичного регіону під назвою Великопольща із центром у Гнезно.

Мухаммед-Гірей (Махмет) — син Менглі-Гірея I, кримський хан упродовж 1514–1523 рр.

Клецьк — нині місто Мінської обл. Білорусі, райцентр, розташований на р. Лань.

Ком. до § 11

Глинський Михайло (? – бл. 1534) — український магнат, князь, надвірний литовський маршалок у 1499–1507 рр. Після звинувачення у змові проти короля був позбавлений усіх посад. 1508 р. очолив антиурядове повстання частини української та білоруської шляхти. Отримавши поразку, перейшов на службу до московського князя Василя III, став боярином. Успішно проявив себе в боротьбі з татарами. Під час Московсько-литовської війни 1514 р. був звинувачений у спробі перейти на бік противника та ув'язнений до 1526 р. Після смерті князя Василя III взяв участь у боротьбі боярських груп за владу, після чого 1534 р. знову потрапив до в'язниці.

Василій III Іванович (1479–1533) — великий князь московський із 1505 р. Активно проводив політику приєднання до Москви нових володінь, зокрема Пскова, Рязанського князівства, Волоцького уділу, Смоленська та Новгород-Сіверського князівства. Крім того, успішно воював із кримськими, поволзькими татарами, а також турками.

Підгірські поселення — Й.-Х. Енгель має на увазі населені пункти, розташовані в межах Подільської височини і передгір'ях Карпат.

Царик — так називали представників молодших гілок роду Гіреїв або власне перших двох спадкоємців кримських ханів — Калгу і Нурадин-султанів.

Юлій II (Джуліано делла Ровере) (1443–1513) — папа Римський з 1503 р. Проти свого ворога, французького короля Людовіка XII, створив Священну лігу, витіснивши його з Італії. 1512 р. скликав V Латеранський собор.

Паволоч — нині село Попільнянського р-ну Житомирської обл, перша письмова згадка — 1593 р. З 1648 р. — центр Паволоцького полку.

Селім I Грізний (бл. 1470–1520) — турецький принц із династії Османів, упродовж 1512–1520 рр. султан Османської імперії. Здійснював активну завойовницьку політику, приєднав до своїх володінь Месопотамію, Курдистан, Сирію, Палестину, Єгипет і частину Аравійського п-ва (Хіджаз).

Белз — нині місто Сокальського р-ну Львівської обл. Розташоване на р. Солокія. Перша письмова згадка — 1030 р.

Красностав — нині м. Красностав на сході Польщі, розташоване на р. Вепш. Відоме тим, що в 1447 р. там відбувся сейм польських магнатів і шляхти, на якому фактично сформувалися умови взаємин між Польським королівством та Великим князівством Литовським після обрання королем великого князя литовського Казимира IV. Незважаючи на прагнення польської шляхти долучити до Польщі Волинь та Східне Поділля, новий король зумів зберегти ці території в підпорядкуванні Литви.

Татри — гірський масив у Західних Карпатах на території сучасних Чехії, Словаччини і Польщі. Поділяється на Високі та Низькі Татри.

Вишнівець — нині смт у межах Збарзького р-ну Тернопільської обл. Розташоване на р. Горинь. Вишнівець було засновано 1395 р.

Овідов — озеро під Очаковом, поблизу якого в 1516 р. козаки під керівництвом П. Лянцкоронського під час військового походу на Акерман розбили татарські орди.

Гербіній Йоганн (бл. 1620–1679) — німецький лютеранський пастор, історик. Деякий час жив у Речі Посполитій, спілкувався з І. Гізелем. Написав низку праць, зокрема про Київські печери та Дніпрові пороги (вперше видані в Ієні, 1675 р.).

«Київський синопсис» — перший короткий нарис з історії України і Росії від найдавніших часів до кінця XVII ст. Написаний у Києво-Печерській Лаврі. Ймовірним автором вважається І. Гізель. Перше видання датується 1674 р. До початку XIX ст. використовувався як підручник з історії. У «Київському синопсисі» наскрізно є думка про спільне походження українців, росіян і білорусів від східних слов'ян, також яскраво вираженою є ідея провіденціалізму.

Бельський Мартин (Марцін) (1495–1575) — польський хроніст, шляхтич. Став автором «Життєпису філософів» (1551), «Всесвітньої хроніки» (1551) та «Лицарської справи» (1569). Характерною ознакою творчого шляху М. Бельського було те, що він, будучи противником схоластики, писав твори не латинською, а польською мовою. Його син — **Йоахім Бельський** (бл. 1540–1599), доповнивши матеріали батька, підготував «Хроніку Польщі» (1597), у якій приділив значну увагу історії Київської Русі, описав життєдіяльність українських козаків.

Гваньїні (Гвагнін) Олександр (1538–1614) — польський хроніст італійського походження. Служив у польському війську (з 1561 р.), брав участь у Лівонській війні 1558–1583 рр. Написав історико-географічний опис «Європейська Сарматія»: Польща, Литва, Україна, Білорусь» (1578; 1611), книгу «Про козаків низових, яких зазвичай називаємо запорізькими» (1611), а також видав коротку хроніку історії Польщі (1584).

Меховський (Мацей Карліго, Матвій із Мехова) (1457–1523) — польський історик, географ, астролог і медик, професор. Упродовж 1501–1519 рр. займав посаду ректора Краківського університету. Написав низку праць з історії, геогра-

фії та етнографії, зокрема «Трактат про дві Сарматії» (1517) та «Польську хроніку» (1519).

Фердинанд II Габсбург (1578–1637) — король Чехії (з 1617 р.), частини Угорщини (від 1618 р.), імператор Св. Римської імперії (з 1619 р.), противник протестантського руху. Його політика спричинила повстання в Чехії та початок Тридцятирічної війни 1618–1648 рр.

Другий підрозділ

Ком. до § 1

Саадат-Гірей — кримський хан упродовж 1523–1532 рр.

Рогатин — нині місто, райцентр у Івано-Франківській обл., розташований на р. Гнила Липа. Перша письмова згадка — 1415 р.

Іслам-Гірей I — хан Кримського ханства в 1532 р.

Сулейман Кануні (**Сулейман Великий**, **Пишний**) (1495–1566) — турецький султан у 1520–1566 рр. із династії Османів. За його правління турецька імперія досягла вершини могутності. Цьому сприяли проведені реформи, які зачепили не тільки адміністрацію, армію, а й правову та фінансову сфери. За це Сулейман отримав ім'я Кануні — Законодавець. Певний вплив на політику султана мала його дружина Роксолана.

Мохач (**Могач**) — місто в Угорщині, розташоване на правому березі Дунаю. Саме тут у 1526 р. угорська армія зазнала страшної поразки від переважаючих турецьких сил султана Сулеймана Катуні. Поразка та загибель угорського і чеського короля Людовіка II з роду Ягеллонів спричинила міжусобну боротьбу всередині Угорського королівства, як наслідок, розпад держави на три частини.

Вільшаниця — нині смт Звенигородського р-ну Черкаської обл., розташоване на р. Вільшанці.

Петро II Кульгавий (**Петро Рареш**) (? – 1546) — молдавський господар у 1527–1538 і 1541–1546 рр., син Стефана Великого. У внутрішній політиці прагнув ослабити політичні позиції магнатів, у зовнішній — приєднати до своїх володінь Покуття, звільнитися з-під турецької залежності. Проте після поразки від турецької армії під м. Стефанешти 1538 р., втратив владу в країні, змушений був тікати до Трансильванії. Через три роки, 1541 р., зумів отримати дозвіл від турецького султана знову посісти молдавський престол. При цьому Петро II не полишав думки про подальше визволення від турецької залежності. Для цього встановив дружні зв'язки з Московським царством, отримував від царя фінансову підтримку.

Язловецький Юрій (**Єжи**) (бл. 1510–1575) — польський державний і військовий діяч, воєвода руський (з 1569 р.), великий коронний гетьман (від 1574 р.). Упродовж 1570–1572 рр. за наказом короля Сигізмунда II Августа він брав участь у складанні реєстру козаків. Був прихильником оформлення українського козацтва в окремий суспільний стан Речі Посполитої з метою встановлення контролю над ним.

Ржищів — нині смт Кагарлицького р-ну Київської обл. Виник біля Дніпра на місці давньоруського Іван-города (перша згадка — 1151 р.). Сучасна назва вживається з 1506 р.

Мединя — нині село Галицького р-ну Івано-Франківської обл., розташоване на березі р. Лімниця.

Радехів — сьогодні місто, райцентр Львівської обл. У історичних джерелах уперше згадується під 1493 р.

Динівці — нині село Новоселицького р-ну Чернівецької обл.

«Оскільки проєкт Остафія на Дніпрі не було здійснено...» — мається на увазі проєкт оборони українських земель, розроблений Остафієм Дашкевичем та поданий ним 1533 р. на розгляд Петрковського сейму. Згідно з проєктом пропонувалося спорудити в нижній течії Дніпра низку оборонних фортець.

Анатолійське або Візантійське узбережжя — назва узбережжя Чорного моря в азійській частині Туреччини, розташованій на п-ові Мала Азія. За часів Османської імперії Анатолія (*тур.* Анатолу) — еялет (провінція) із центром у м. Кютах'ї.

Румелія — турецька назва балканських країн. Від кінця XVI ст. до середини XIX ст. так називався один із еялетів Османської імперії з адміністративним центром у Софії.

Кодак (Старий Кодак) — фортеця на правому березі Дніпра біля Кодацького порогу, заснована 1635 р. Сама назва має тюркське походження — «кой» — поселення, «даг» — гора або пагорб. Збудували фортецю за наказом польського короля Владислава IV Вази з метою захисту південно-східних рубежів Речі Посполитої та нагляду за низовими козаками. У XVIII ст. Кодак було перейменовано на Старі Кайдаки, які нині знаходяться в межах Дніпропетровська.

Ком. до § 2

Серет — річка, ліва притока Дністра. На Сереті розташоване м. Тернопіль.

Угорські війни — мається на увазі боротьба за угорський престол після перемоги турків під Мохачем 1526 р. та загибелі короля Людовіка II Ягеллона. В ній взяли участь спадкоємець Ягеллонів — Фердинанд I Габсбург та виходець із народних мас — Янош Заполя. Як наслідок, територію колись єдиної Угорської держави було розділено на три частини: північно-західну частину приєднала до своїх володінь династія Габсбургів, у центральній Угорщині закріпилися турки, а на сході виникло нове державне утворення — Трансільванське князівство, залежне від Османської імперії (з 1541 р.).

Ком. до § 3

Свирговський Іван (Ян Сверчовський) — козацький гетьман на початку 1570-х рр. Вів боротьбу з турецько-татарською агресією, допомагав молдавському господарю Іоні Воді Лютому в боротьбі з Османською імперією, зокрема здобув спільну перемогу під Фокшанами, після чого були звільнені Бухарест, Бреїла та Бендери. Проте в бою під Кагулом I. Свирговський отримав поранення, потрапив у полон, після чого був страчений у Стамбулі.

Вишневецький (Байда) Дмитро Іванович (? – 1563) — український магнат, князь. У кінці 40-х рр. XVI ст. став черкаським і канівським старостою. 1554 р. король Сигізмунд II Август призначив Д. Вишневецького стражником о. Хортиця на Дніпрі. У 1555–1556 рр. князь спорудив там першу козацьку Січ. 1558 р. перейшов на службу до московського царя Івана IV Грозного. За три роки, у 1561 р., повернувся до Черкас. Згодом, 1563 р. втрутився в боротьбу за молдавський престол, отримав поранення і потрапив у полон, після чого був страчений у Стамбулі.

Ісламкермен або Аслангород (*тур.* Іслам-Кермен — Твердиня Ісламу або Аслан-Кермен — Левова фортеця, Аслан-Чердак — Левова вежа) — перша кам'яна фортеця

у нижній течії Дніпра, на острові біля його лівого берега. Збудована 1504 р. на території Кримського ханства з метою захисту татарської переправи в районі Тавані, перешкодження козакам випливати на чайках у Чорне море. Фортеця неодноразово руйнувалася козаками (1556 р., 1576 р., 1628 р. і т. д.), після чого відбудовувалась турками. Остаточо Ісламкермен був зруйнований московсько-козацькими військами під час Дніпровського походу 1695 р. Нині місце розташування фортеці затоплене водами Каховського водосховища.

Томаківка (*тур.* «тамак» — горло або гирло) — острів, що знаходився в нижній течії Дніпра поблизу сучасного м. Марганець Дніпропетровської обл., при впадінні р. Томаківки у Дніпро. З 60-х рр. XVI ст. і до 1593 р. саме там розташовувалася Запорізька Січ. Нині о. Томаківка майже повністю затоплений водами Каховського водосховища.

Поморяни — нині смт Золчівського р-ну Львівської обл, розташоване на р. Махнівка. Перша письмова згадка — 1437 р.

Ласький Ольбрехт — польський магнат, із яким князь Д. Вишневецький 1563 р. здійснив спільний похід до Молдавського князівства.

Спишські міста (стара німецька назва — Zips) — низка населених пунктів, що знаходяться на півночі Словаччини, зокрема Попрад, Кежмарок, Левоча, Нова Вес.

Сотмар — нині м. Сату-Маре в північно-західній Румунії, адміністративний центр повіту. Розташоване на р. Сомеш. Місто в XVI ст. під назвою Сотмар знаходилося під владою австрійських Габсбургів.

Меджибіж — містечко, фортеця на р. Південний Буг, нині смт Летичівського р-ну Хмельницької обл. Перша літописна згадка — 1146 р.

Кальвін Жан (1509–1564) — релігійний реформатор зі Швейцарії. Прихильник Реформації і протестантизму. Зумів розробити основи нового віросповідання і нової церкви, які ввійшли в життя під назвою кальвінізму — однієї з трьох головних гілок протестантизму.

«**Владиславів едикт**» від 1443 р. — мається на увазі едикт польського (1434–1444) і угорського (1440–1444) короля **Владислава III Варненчика** (Ласло I) Ягеллона.

«**турецький султан 1569 р. у листі...**» — мається на увазі султан Османської імперії упродовж 1566–1574 рр. **Селім II**. Під час його правління Туреччина активно воювала з Австрією, Угорщиною, Венецією та Персією, захопила о. Кіпр.

Азов — нині місто, районцентр Ростовської обл. Російської Федерації, розташований у дельті Дону. Відомий із X ст. Половці, татари називали його Азаком. У XIII–XV ст. на території Азова існувало італійське поселення Тана. З 1471 р. знаходився під владою турків. Остаточо був приєднаний до Росії 1774 р.

Черкаськ — фортеця, що знаходилася на правому березі нижньої течії Дону на території розташування донських козаків.

ПЕРІОД II Перший підрозділ

Ком. до § 1

Генріх III Валуа (**Анрі Валуа**) (1551–1589) — останній із династії Валуа, син французького короля Генріха II та Катерини Медічі, герцог Анжуйський. Спочатку став польським королем (1573–1574), далі — королем Франції (з 1574 р.).

Івоня (Іван Вода Лютий) (? – 1574) — молдавський господар у 1571–1574 рр. Проводив політику зміцнення централізованої влади, очолив боротьбу проти турків при допомозі загону українських козаків І. Свирговського. Після поразки в бою біля озера Кагул Івоня потрапив у турецький полон, був страчений.

Горецький Леонард (бл. 1525–1582) — польський історик та письменник. Брав участь у реформаційному русі. Став автором «Опису війни Івоні», де описав боротьбу молдаван проти турецьких військ султана Селіма II. Також збереглася його хроніка про історичні події в Речі Посполитій упродовж 1576–1582 рр.

Ясси — нині місто на сході Румунії, розташоване на р. Бахлуї. Перші письмові згадки про Ясси відносяться до XIV ст. З 1564 р. стали столицею Молдавського князівства.

Ком. до § 2

Ружинський Богдан Михайлович (? – 1576) — князь, (старший) гетьман реєстрового козацького війська у 1575–1576 рр. Походив із роду великого князя литовського Гедиміна. Очолював польську козацьку міліцію. Згодом здобув популярність серед козаків на Січі завдяки участі у війнах проти татар і турків. За керівництва Б. Ружинського козацтво отримало структуровану військову організацію — було створено п'ять полків: Корсунський, Черкаський, Чигиринський, Умансько-Полтавський і Миргородський, намітилась тенденція станового виокремлення старшини з-поміж козаків. Загинув гетьман 1576 р. під час військового походу на турецьку фортецю Ісламкермен.

Мурад (Амурат) — султан Османської імперії у 1574–1595 рр. Встановив свою владу над Гурією, Грузією, Карабахом, Ширваном, Азербайджаном і Луристаном.

Ружин — нині село Турійського р-ну Волинської обл., розташоване поблизу м. Ковель.

«...татари під командуванням 7-х принців їхнього хана». — на той час кримським ханом був Мухаммед-Гірей II (1557–1584).

Ком. до § 3

Підкова Іван (? – 1578) — запорізький козак, молдаванин. У 1577 р., як старший запорожців, на прохання молдавських бояр організував військові походи козаків до Молдови з метою усунення від влади господаря Петра Кульгавого. Здобувши перемогу в другому поході, І. Підкова на короткий час став правителем князівства. Проте під тиском турецьких і трансільванських військ весною 1578 р. змушений був відступити в Україну, де був схоплений поляками і на вимогу турецького султана страчений у Львові (1578). Згодом І. Підкову перепоховали у Канівському монастирі.

Підкова Олексій — брат І. Підкови. Весною 1578 р. здійснив невдалу спробу захопити молдавський престол. Козацьке військо зазнало поразки від трансільванського правителя, брата короля Стефана Баторія, після чого О. Підкову було страчено.

Шах Яків — кошовий запорожців у 1576–1578 рр., козацький гетьман (1578). Служив київському воеводі князю Костянтину Острозькому як командир козацького загону. В 1577–1578 рр. очолював два військові походи до Волощини, де розгро-

мив війська васала турецького султана — молдавського господаря Петра Кульгавого, допоміг І. Підкові посісти молдавський престол. Упродовж нетривалого часу був «управителем» Молдови. Збудував укріплення на о. Хортиця. Неодноразово керував морськими походами козаків до берегів Криму і Туреччини. З волі короля Стефана Баторія Я. Шаха було відправлено на довічне заслання в Канівський монастир, де він і помер.

Орішовський Іван (Орішевський Ян) (? – бл. 1608) — шляхтич, козацький старшина, один із організаторів реєстрового козацтва. В 1578 р. фактично очолив перший реєстровий козацький полк, яким керував у Лівонській війні в 1578–1583 рр. Уклав перший козацький реєстр (1581). Згодом І. Орішовський воював проти татар, був послом козаків у Ватикані, одним із керманічів українського війська у поході до Молдови (1574). Під час козацько-селянських заворушень межі XVI–XVII ст. став посередником між урядом та повстанцями.

Зборовський Самійло (Самуїл) (? – 1584) — польський державний і військовий діяч, дипломат. Під час Лівонської війни в 1582 р. перебував із дипломатичною місією на Запорізькій Січі для організації антитурецької військової коаліції. Зробив цінні описи о. Томаківка і організаційної структури Війська Запорізького. Був звинувачений у намірах вбити короля Речі Посполитої Стефана Баторія й канцлера Я. Замойського та страчений у Кракові.

«Герой Костянтин, князь Острозький, заснував у цьому своєму родовому поселенні неуніатську школу...» — мається на увазі Острозьку слов'яно-греко-латинську академію, засновану за кошти князя Костянтина Острозького 1576 р. Функціонувала до 1640 р.

Смотрицький Герасим (? – 1594) — український письменник, педагог, громадський діяч, перший ректор Острозької академії. Виступав проти окатоличення українського населення, підготував «Буквар» (1578), написав низку полемічних творів, зокрема «Ключ царства небесного», «Календар римський новий» (1587).

«Острозька слов'янська Біблія» — перше повне видання «Біблії» староукраїнською мовою, здійснене І. Федоровим 1581 р. в Острозі. Передмову до видання написав К.-В. Острозький, вірші — Г. Смотрицький.

Киевобратська школа — мається на увазі Київська братська школа, заснована при Київському братстві 1615 р. У 1632 р. внаслідок злиття з Лаврської школою (1631) було створено Києво-Могилянську колегію, яка згодом у 1694 р. отримала статус академії.

Папроцький Бартош (бл. 1543–1614) — польський шляхтич, історик-геральдист, поет. Українська тематика знайшла своє суб'єктивне відображення в його праці «Герби лицарства польського» (Краків, 1584 р.).

Трахтемирів — нині село Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. 1578 р. привілеєм польського короля Стефана Баторія Трахтемирівський православної чоловічий монастир було передано реєстровому козацькому війську і перетворено на шпиталь. У ході польських каральних акцій 1664–1665 рр. монастир зруйнували.

Данціці — жителі Данцігу. Так німці називали м. Гданськ, розташоване в гирлі р. Вісла на узбережжі Гданської бухти Балтійського моря. Перша письмова згадка — 997 р.

Нѣмирів — нині смт Вінницької обл., райцентр. Заснований наприкінці XIV ст.

Торчин — нині смт Луцького р-ну Волинської обл. Відомий із 1190 р. Магдебурзьке право отримав 1540 р.

Черкаське море — мається на увазі Чорне море.

Іван Васильович (Іван IV Грозний) (1530–1584) — великий князь московський (з 1533 р.), цар (від 1547 р.). У внутрішній політиці проводив жорстокий курс, що отримав назву «опричнина», скасував «Юріїв день», увів «заповідні літа». У зовнішній політиці проводив війни з метою розширення своїх володінь, внаслідок чого до Московської держави були приєднані Казанське і Астраханське ханства, визнали васальну залежність від Москви Сибірське ханство, Ногайська орда, черкеські та кабардинські князі. Для розширення впливу на захід Іван Грозний вів довготривалу Лівонську війну 1558–1583 рр.

Східний світовий океан — мається на увазі Тихий океан, що омиває зі сходу материк Євразію.

Разін Степан (бл. 1630–1671) — донський козак, отаман донського козацтва, очільник масового антифеодального повстання або Селянської війни 1667–1671 рр. у Росії. Під її впливом на Слобожанщині 1670 р. розгорілося козацько-селянське повстання І. Дзиковського. Після придушення Селянської війни С. Разіна було страчено 16 червня 1671 р. у Москві.

Булавін Кіндрат Опанасович (1660–1708) — донський козак, неодноразовий похідний отаман, керівник масового антифеодального селянсько-козацького повстання в Росії й Україні 1707–1709 рр.

Кричевський Іван — коронний гетьман козаків, двоюрідний брат хроніста М. Бельського.

Чортомлик (Базавлуцький) — острів, що знаходився в нижній течії Дніпра при впадінні в нього р. Чортомлик. Назва в перекладі з татарської означає «щуча». На острові спочатку розташовувалася Базавлуцька або Стара Січ (1593–1638), згодом на правому березі Дніпра — Чортомлицька Січ (1652–1709).

«...до Путивля на річці Псел...» — насправді м. Путивль розташоване на р. Сейм — лівій, найбільшій притоці Десни.

«...таємні переговори з ханом...» — мається на увазі кримський хан Мухаммед-Гірей II (1557–1584).

Костянтин, князь Острозький (Василь Костянтинович Острозький) (1526–1608) — український магнат, володимирський (з 1550 р.) та білоцерківський староста, київський воевода (від 1559 р.), сенатор (з 1569 р.), освітній і культурний діяч. За його ініціативою були засновані школи в Турові, Володимирі та Слуцьку, Слов'яно-греко-латинську академію (1576 р.), літературний гурток та друкарню в Острозі, друкарні в Дерманському та Києво-Печерському монастирях. К. Острозький був прихильником православ'я, здобуття українським народом культурно-релігійної автономії в Речі Посполитій, у той же час противником Люблінської унії 1569 р. і козацько-селянських повстань.

Почеп — нині райцентр Брянської обл. Російської Федерації, розташований на р. Судость.

Великі Луки — нині місто, райцентр Псковської обл. Російської Федерації, розташоване на р. Ловать.

Газі-Гірей II — кримський хан у 1588–1596 рр. і 1596–1608 рр.

Селямет-Гірей I — кримський хан упродовж 1608–1610 рр.

«При такому стані речей діяльний король наказав...» — на той час королем Речі Посполитої був Стефан Баторій (1576–1586).

Замойський Ян (1542–1605) — великий коронний канцлер Речі Посполитої (з 1578 р.) та великий коронний гетьман (від 1581 р.). Став одним з ініціаторів укладання «Генріхових артикулів» (1573), сприяв обранню королями Стефана Баторія, згодом Сигізмунда III. Увійшов до історії не тільки як політик, а й як засновник Замойської академії (1595–1784), розташованої у м. Замостя.

Ягорлик — замок, що знаходився на р. Ягорлик — лівій притоці Дністра.

Іслам-Гірей II — кримський хан упродовж 1584–1588 рр.

Ком. до § 4

Яворів — нині місто Львівської обл., райцентр на р. Шкло. Перша письмова згадка — 1408 р.

Низ — маєтья на увазі територія вздовж нижньої течії Дніпра — Запоріжжя або Великий Луг (насамперед річкові плавні Дніпра).

Лівій Тіт (59 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — давньоримський історик, автор «Римської історії від заснування міста», хронологічно доведеної до 9 р. н. е.

Онисіфор (Дівочка) — митрополит Київський і Галицький упродовж 1579–1588 рр.

Рогоза Михайло (? — 1599) — білоруський шляхтич, Київський митрополит (1589), один з ініціаторів Берестейської церковної унії 1596 р., після якої став уніатським Київським і Галицьким митрополитом. Перетворював православні церкви та монастирі на греко-католицькі.

Петро Могила (Могила Петро Симеонович) (1596–1647) — церковний, політичний і культурний діяч, активний опонент уніатів. Походив зі знатного молдавського роду. Навчався у Львівській братській школі, Паризькому університеті, далі — служив у польському королівському війську. В 1625 р. постригся у ченці, 1627 р. став архімандритом Києво-Печерської Лаври, 1631 р. — Київським і Галицьким православним митрополитом. Завдяки старанням Петра Могили було засновано Києво-Могилянську колегію (1632), реставровано Софійський собор, споруди Києво-Печерського монастиря, відкрито першу румунську вищу школу в Яссах (1640), підготовлено перший православний катехізис, схвалений Собором Православних Церков у Києві (1640) та Яссах (1641), крім того, побачили світ богословські твори: «Євангеліє Учительне», «Служебник», «Требник Петра Могили», полемічний трактат «Літос, або Камінь...».

Потій Іпатій (Адам) (1541–1613) — шляхтич, письменник-полеміст, церковний діяч, теолог. Навчався в Ягеллонському університеті у Кракові, далі — перебував при дворі литовського канцлера — князя Радзивілла Чорного, згодом став секретарем короля Речі Посполитої Сигізмунда II Августа, земським суддею, воєводою у Бересті, сенатором, а 1593 р. — берестейським і володимирським єпископом. І. Потій виступив ініціатором укладення Берестейської церковної унії 1596 р., після якої був обраний уніатським митрополитом Київським і Галицьким (1599). Заснував нові греко-католицькі навчальні заклади, в т. ч. Віленську семінарію. Написав низку творів, зокрема «Календар Римський новий», «Антиризис», «Оборона собору Флорентійського», «Гармонія, або Согласіє».

«...московити в той час нацькували кримського хана...» — мається на увазі хана Газі-Гірея II (1588–1596; 1596–1608).

Марієнбург (нім. назва) — сучасне м. Мальборк на території Республіки Польща.

Другий підрозділ

Ком. до § 1

Косинський Христофор (Криштоф) (? – 1593) — шляхтич, козацький гетьман із 80-х рр. XVI ст., керівник першого масового козацько-селянського повстання 1591–1593 рр. У 1590 р. від імені короля Речі Посполитої Х. Косинський організував козаків із метою оборони Поділля від нападів татар, проте уряд не надав обіцяної платні козакам, що й спричинило їхнє невдоволення. Повстання під проводом К. Косинського охопило територію Київщини і Поділля. Поразки під П'яткою та Черкасами змусили козаків відступити на Запоріжжя. Очільника повсталих у травні 1593 р. убили слуги черкаського старости О. Вишневецького.

Лобода Григорій (? – 1596) — козацький старшина, гетьман, керівник походів проти турків і татар, активний учасник козацько-селянських повстань. 1594 р. військом Г. Лободи зайняло Молдову. В 1595–1596 рр. діяв спільно з козацьким ватажком С. Наливайком, проте на відміну від останнього, мав помірковані погляди, виступав за знаходження компромісу з урядом. У повстанському таборі на р. Солониця, оточеному польським каральним військом, козаки запідозрили Г. Лободу в співпраці з поляками, через що стратили.

Оргіїв (Орхей) — нині м. Оргеев на території Республіки Молдова, розташоване на р. Реут.

Скалозуб Семен — козацький гетьман до 1599 р., загинув під час морського походу до Туреччини.

Острозький Януш (1554–1620) — князь, старший син Костянтина Острозького. В 1579 р. став католиком, проте зберігав толерантне ставлення до православних. Упродовж 1585–1593 рр. був волинським воєводою, далі — краківським каштеляном, першим світським сенатором Речі Посполитої. Крім того, Я. Острозький обіймав посади старости богуславського, канівського, корсунського, переяславського і черкаського. Мав активні зв'язки з козацтвом, але не розглядав його як самостійний політичний організм, брав участь у придушенні повстання К. Косинського 1591–1593 рр.

П'ятка — тогочасне містечко, нині село Чуднівського р-ну Житомирської обл., розташоване на р. П'яток. Перша історична згадка — 1585 р. Саме тут 23 січня 1593 р. відбувся бій між козацько-селянськими силами К. Косинського і польським каральним військом, у якому останнє здобуло перемогу.

Ясинський Варлаам (? – 1707) — ігумен Братського монастиря, ректор Києво-Могилянської колегії, Київський православний митрополит у 1690–1707 рр.

Аарон Тиран — молдавський князь у 1591–1595 рр., ставленник Османської імперії. Проти нього здійснили свої військові походи козаки під проводом С. Наливайка і Г. Лободи. Поразка Аарона восени 1594 р. змусила його оголосити про розрив союзних стосунків зі Стамбулом та прийняти підданство Австрії. Проте конфлікт

із колишнім союзником — Семигородським князівством спричинив загибель молдавського господаря Аарона.

Тисмениця — нині смт, райцентр Івано-Франківської обл. Перша письмова згадка — 1143 р. Магдебурзьке право отримала 1449 р.

Цецора — нині село в Румунії поблизу Ясс. Відоме тим, що 17 вересня 1620 р. тут відбувся бій між польськими військами С. Жолкевського з одного боку, турками та татарами — з іншого. Останні отримали рішучу перемогу, під час переслідування поляків коронний гетьман загинув. У бою під Цецорою брав участь Б. Хмельницький, який потрапив у полон до супротивників.

Ком. до § 2

Наливайко Северин (Семерій) (? – 1597) — ватажок козаків, очолив козацько-селянське повстання 1594–1596 рр. Народився в Галичині в родині дрібних українських православних шляхтичів. Навчався в Острозі, після чого подався на Запорізьку Січ, згодом служив князю К. Острозькому. Далі виступив проти польсько-шляхетського гніту, піднявши та очоливши повстання 1594–1596 рр., яке охопило територію України, Південної і Східної Білорусі. С. Наливайко діяв спільно із загонами реєстрового гетьмана Г. Лободи. Козацькі війська втрутилися у справи Молдавського князівства (Молдавські походи 1594–1595 рр.). Численні бої знесли повстанців в Україні. Капітуляція на р. Солониці призвела до ув'язнення С. Наливайка поляками та подальшої страти у Варшаві.

Примас (кардинал-примас) — найвищий церковний сан керівника церкви в окремо взятій католицькій країні.

Терлецький Кирило Сеиенович (? – 1607) — шляхтич, церковний і політичний діяч. Спочатку був призначений пінським і турівським єпископом (бл. 1572 р.), далі — луцьким і острозьким єпископом (1585). Став одним з ініціаторів Берестейської церковної унії 1596 р., після укладення якої, репресивними методами насаджував її серед мирян і священників.

Балабан Гедеон (Григорій) (1530–1607) — церковний і політичний діяч. У 1565–1569 рр. став львівським, галицьким і кам'янець-подільським єпископом. Перед тим сприяв відновленню друкарні І. Федорова у Львові (1558). Згодом заснував там греко-слов'янську школу (1585). Виступав прихильником укладення унії між католицькою і православною церквами. 1594 р. був усунутий із посади єпископа. В ході Берестейського церковного собору змінив свої погляди, фактично став опонентом унії. Константинопольський патріарх призначив Г. Балабана своїм екзархом. 1596 р. у своєму маєтку в с. Стратин на Галичині Г. Балабан відкрив нову греко-слов'янську школу і друкарню.

Копистенський Захарія (псевдонім Азарія) (? – 1627) — письменник, церковний і культурний діяч, богослов. У 1624 р. став архимандритом Києво-Печерської Лаври. Написав низку богословських трактатів, полемічних творів, зокрема «Книгу про віру єдину...», «Книгу про правдиву єдність православних християн...», «Палінодію, або Книгу оборони...», проповідь «На потреб...». З. Копистенський був прихильником продовження використання старослов'янської мови як літературної, у якій він бачив неперервний зв'язок із Київською Руссю.

Торунь — місто на півночі Польщі, розташоване на р. Вісла. З XIII ст. до 1466 р. знаходилося під владою Тевтонського ордена. Саме в Торуні народився вчений М. Коперник.

Могила Єремія — молдавський господар упродовж 1595–1606 рр., ставленик Речі Посполитої. При ньому було відновлено турецький протекторат, Молдавське князівство мало виконувати роль буферної зони між Османською імперією та Польщею.

Могилів — нині м. Могилів-Подільський, райцентр у Вінницькій обл., розташований на р. Дністер. Був заснований 1595 р. магдебурзьке право отримав 1743 р.

Шаргород — нині смт, райцентр у Вінницькій обл., розташований на р. Мурашка. Відомий з XIV ст. під назвою Княжа Лука, з 1497 р. — Карачева Пустиня, а від 1579 р. — Шаргород. 1688 р. отримав магдебурзьке право.

Сучава — місто на північному сході Румунії, розташоване на р. Сучаві. В XIV—середині XVI ст. — столиця Молдавського князівства.

Резван — молдавський господар після загибелі Аарона (1595). Наприкінці серпня 1595 р. війська канцлера Речі Посполитої Я. Замойського увійшли до Молдови, усунувши від влади Резвана, посприяли переходу влади до правителя Єремії Могили. Між Польщею та Османською імперією був укладений мир, за умовами якого українським козакам заборонялося нападати на турецькі фортеці.

Шаула Матвій (? – 1596) — міщанин, козацький ватажок під час козацько-селянських повстань кінця XVI ст. З початком 1596 р. був обраний гетьманом замість Г. Лободи. Відзначився тим, що разом зі своїм повстанським загоном дійшов до Орші в Білорусі. Поразка на р. Солониця та капітуляція призвели до ув'язнення М. Шаули і подальшої страти у Варшаві.

«... власне кажучи, запорізькі козаки, охороняли острови...» — мається на увазі територія колишнього Великого Лугу в нижній течії Дніпра, де знаходилось багато островів.

Жаботин — сьогодні село Кам'янського р-ну Черкаської обл.

Остропіль — нині с. Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., розташоване на р. Случ.

Мацевичі — сучасне с. Великі Мацевичі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

Трипілля — нині село Обухівського р-ну Київської обл., розташоване на правому березі Дніпра.

«острівні люди» — маються на увазі запорізькі козаки, які переважно жили на території Великого Лугу — Запоріжжі, споруджуючи укріплені Січі.

«...до Лубен, одного зі споруджених князем Вишневецьким замків при впадінні Сули у Дніпро...» — тут Й.-Х. Енгель зробив помилку, пишучи про місцезнаходження Лубен, оскільки це місто знаходиться далеко від впадіння р. Сули у Дніпро. Власне біля Лубен у Сулу впадає її найбільша притока — р. Удай.

Вишневецький Михайло (? – 1616) — овруцький староста, батько Я. Вишневецького — одного з головних опонентів Б. Хмельницького під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Кремпський Кшиштоф (XVI ст.) — один з очільників козаків під час козацько-селянського повстання під проводом С. Наливайка 1594–1596 рр., гетьман тієї частини козаків, які підтримали вияв народного невдоволення. К. Кремпський зу-

мів разом із півторатисячним загоном козаків вирватися з оточеного табору на р. Солониці та відійти на Запоріжжя. Подальша доля К. Кремпського невідома.

Санига Лев (1557–1633) — великий литовський канцлер упродовж 1589–1623 рр., віленський воєвода (з 1623 р.) та великий литовський гетьман (від 1625 р.), дорадник королів Речі Посполитої — Стефана Баторія і Сигізмунда III.

Ком. до § 3

Кішка Самійло (Кошка, Кушка) (1570-ті рр. – 1601 або 1628 рр.) — шляхтич, гетьман реєстрових козаків. Брав активну участь у морських походах козаків. Потрапивши в полон під час одного з них, пробув там 25 років. 1599 р. організував повстання невільників на галері поблизу м. Гезлева, після чого повернувся до України. В 1600 р., будучи старшим реєстрових козаків, здійснив військовий похід разом із польським військом до Молдавського князівства з метою підтримки тамтешнього господаря — польського ставленика Єремії Могили. С. Кішка був запідозрений у симпатіях до волоського господаря і скинутий зі своєї посади. В середині жовтня правитель Михайл Хоробрий зазнав поразки від польсько-козацького війська під Буковим поблизу Плоєшть. С. Кішку 1601 р. козаки знову обрали гетьманом. Загинув у іншій військовій кампанії — під час походу до Лівонії. Є гіпотеза, згідно з якою С. Кішка залишився живий, брав участь у бою під Цецорою 1620 р. і знову потрапив до турецького полону. Черговий раз піднявши повстання на галері 1627 р. в порту Мітіліні, зумів провести судно до Італії, згодом повернувся в Україну. Похований у Каневі.

Зизаній Тустановський Стефан (Жукіль) (бл. 1570–1600) — міщанин, письменник-полеміст, освітній діяч, захисник православ'я. Був одним із засновників і ректорів Львівської братської школи (1589–1592), ректором Віленської братської школи (з 1593 р.). Виступав проти укладення Берестейської церковної унії 1596 р. Його перу належать: «Катехізи» (1595), «Казанье Св. Кирилла ...» (1596). За поданням митрополита М. Рогози на православному соборі 1599 р. був відлучений від церкви.

Філарет Христофор (Хрестоносець Правдолюб) — протестантський теолог, член Острозького літературного гуртка, противник Берестейської церковної унії 1596 р. У 1597–1598 рр. видав полемічний трактат «Апокрисис...» двома мовами — староукраїнською і польською. Частина вчених ототожнюють Х. Філарета з **Мартиним Броневським** — польським дипломатом і письменником, який підготував «Опис Татарії» (1595).

Вільськ — нині село Черняхівського р-ну Житомирської обл.

Клірик Острозький (кінець XVI – початок XVII ст.) — український письменник-полеміст, член Острозького літературного гуртка, опонент Берестейської церковної унії 1596 р. Написав низку творів образною українською мовою, зокрема «Отпис на лист... Іпатія», «Історія о листрикійськом, то есть о разбойническом, Ферарском або Флоренском Синоде», «На другий лист велебного отца Іпатія».

Борецький Іван Матвійович (Йов) (? – 1631) — шляхтич, церковний, культурно-освітній і політичний діяч, письменник-полеміст, ідеолог братського руху. Освіту здобув в Україні та за кордоном. 1604 р. був обраний ректором Львівської братської школи. З 1611 р. — священник Воскресенської церкви в Києві, в 1615 р. — один з

організаторів та перших ректорів Київської братської школи. 1618 р. І. Борецький постригений в ченці, став ігуменом Михайлівського монастиря. В жовтні 1620 р. був висвячений на Київського і Галицького православного митрополита Єрусалимським патріархом Феофаном. І. Борецький виступив опонентом не лише католицизму, а й світської філософії, приборчником політичної концепції єдності східних слов'ян. Його погляди знайшли своє відображення у творах: «Протестація», «Пересторга» та ін.

Міхай (Михай) Хоробрий — волоський господар, який завдяки військовим перемогам на короткий час у 1599 і 1600 рр. зумів об'єднати під своєю владою Волощину, Семигород і Молдову. Проте згодом військова перевага опинилася на боці його супротивників — австрійців, угорців та поляків, внаслідок чого Міхай Хоробрий змушений був поступитися завойованими територіями.

Тарговиця — нині село Тарговиця Кіровоградської обл. України. Відоме також тим, що саме тут група польських магнатів, противників проведення реформ у Речі Посполитій — С. Потоцький, Ф. Браницький, Ш. Коссаковський та ін., за сприяння російської імператриці Катерини II, проголосили створення Тарговицької конфедерації 1792–1793 рр.

Плосить — місто на території сучасної Південної Румунії, розташоване на Волоській низовині, адміністративний центр повіту.

Ліфляндія (німецька назва **Лівонії**, поширена з другої половини XVI ст.) — територія на півночі сучасної Латвії та півдні Естонії між Ризькою затокою Балтійського моря і Чудським озером. Назва походить від фінської етнографічної групи лівів. У Середньовіччя належала Ордену мечоносців (Лівонському ордену). В XVI ст. у Лівонії закріпила свою владу Польща. 1629 р. Північна Ліфляндія потрапила у володіння королівства Швеції, як окрема провінція. З 1721 р. шведська, а від 1772 р. і польська частини регіону ввійшли до складу Російської імперії.

Ком. до § 4

Лжедмитрій I (Григорій Отреп'єв) (? – 1606) — монах, політичний авантюрист, який видавав себе за чудом врятованого московського царевича Дмитрія Івановича. Завдяки підтримці поляків захопив Сіверську Україну. Після смерті царя Бориса Годунова 1605 р. зайняв царський престол у Москві. Проте політика Лжедмитрія I швидко викликала протест серед населення, як наслідок, під час Московського повстання 1606 р. його було вбито.

Варна — місто в Болгарії, центр округу, порт на Чорному морі. Заснована у VI ст. до н. е. як грецька колонія Одессос. Отримала сучасну назву в VII ст.

Ходкевич Ян Кароль (1560–1621) — польний литовський гетьман (з 1601 р.), адміністратор Лівонії (1603–1621), великий гетьман литовський (від 1605 р.), віленський воєвода (з 1616 р.). Брав участь у придушенні селянсько-козацького повстання під проводом С. Наливайка (1596), здобув перемогу над шведами під Кірхольмом (1605), очолював оборону Хотина від турків (1621 р.).

Дерпт — упродовж 1224–1893 рр. назва м. Тарту. В історичних джерелах вперше згадується як м. Юр'єв 1030 р. В 1224 р. Дерпт став центром єпископства, підвладного Лівонському ордену. Упродовж XIII–XVI ст. Дерпт входив до Ганзейського союзу. 1582 р. свою владу над містом установила Річ Посполита, 1625 р. — Швеція, а після Північної війни 1700–1721 рр. — Російська імперія.

Ревель — сучасний Таллін, столиця Естонії. Відомий із X ст. У першій половині XIII ст. отримав магдебурзьке право.

Нарва — місто на території сучасної Естонії, розташоване на кордоні з Росією, на берегах одноіменної річки.

Пярну (Пернау, Пернов) — місто в Естонії, розташоване на одноіменній річці, при її впадінні у Ризьку затоку Балтійського моря. Засноване 1251 р.

«...табір росіян під Новгородком». — у цьому випадку мається на увазі м. Новгород-Сіверський — нині райцентр у Чернігівській обл., розташований на р. Десна. Перша письмова згадка — 1044 р. Згідно з археологічними даними виник у 80-ті рр. X ст.

Годунов Борис Федорович (бл. 1552–1605) — боярин, активний діяч опричнини, московський цар з 1598 р. Його сестра — Ірина була дружиною царя Федора Івановича (1584–1598). Це дозволило Борису Годунову стати фактичним керівником держави. Після кончини бездітного царя Федора Земський собор у Москві обрав Б. Годунова новим царем. У внутрішній політиці він сприяв посиленню ролі служилого дворянства, придушував селянські повстання, проводив колонізацію нових південних територій, а також Сибіру. У зовнішній політиці — відвоював частину земель, утрачених під час Лівонської війни 1558–1583 рр. Помер у боротьбі з Лжедмитрієм I.

Рильськ — нині місто, райцентр Курської обл. Російської Федерації, розташований на р. Сейм.

Ком. до § 5

Лжедмитрій II (? – 1610) — політичний авантюрист, який після вбивства Лжедмитрія I видавав себе за царевича Дмитрія Івановича, нібито врятованого під час народного повстання 1606 р. З допомогою польських військ влітку 1607 р. Лжедмитрій II почав боротьбу за московський престол із царем Васи́лієм Шуйським. Через рік, влітку 1608 р., сформував т. зв. уряд із бояр-перебіжчиків у с. Тушино під Москвою. Коли розпочалася відкрита військова інтервенція поляків у Росію в 1609 р., Лжедмитрій II втік до Калуги, де згодом його вбили колишні прибічники.

Бельов — нині місто, райцентр Тульської обл. Російської Федерації, розташований на р. Ока.

Василій Шуйський (1552–1612) — князь суздальського роду. Після вбивства Лжедмитрія I бояри обрали Васи́лія Шуйського царем. Під час його правління відбулося посилення кріпацтва («Уложення 1607 р.»), придушення повстання під проводом І. Болотнікова 1606–1607 рр., укладення військового союзу зі Швецією, спрямованого проти Речі Посполитої. Масове невдоволення політикою Васи́лія Шуйського призвело до скинення царя з престолу, постриження в ченці, згодом — видачу полякам і ув'язнення в Гостинському замку.

Вязьма — нині місто, райцентр у Смоленській обл. Російської Федерації. Розташоване на одноіменній річці. Виникла у IX ст., перша письмова згадка — 1239 р.

Клушино — нині село на північному сході Смоленської обл. Російської Федерації. Відоме тим, що в 1610 р. саме тут відбувся один із найважливіших боїв між військами Речі Посполитої і Московського царства.

Ком. до § 6

Сагайдачний Петро Конашевич (між 1570 і 1578–1622) — козацький гетьман, полководець, дипломат і меценат. Походив із православної шляхетської родини Галичини, навчався в Острозькій академії (бл. 1587–1591). Будучи очільником козаків на початку XVII ст., здійснив численні військові кампанії, зокрема до Криму, Молдови, Лівонії, Московії, Туреччини. 1620 р. відрядив посольство до московського царя Михайла Федоровича Романова з проханням прийняти козаків на службу. Після Берестейської церковної унії сприяв відновленню діяльності православної церкви в Україні, разом із Військом Запорізьким вступив до Київського братства. Взяв активну участь у Хотинській війні 1620–1621 рр., під час якої отримав смертельне поранення. Похований у Братському монастирі в Києві.

Бородавка Яцько (Нерода Яків) (? – 1621) — гетьман запорізьких козаків у 1620–1621 рр. Брав участь у численних військових кампаніях козаків. Був непримирено налаштований щодо поляків, прихильником укладання союзних стосунків із турецьким султаном, опонентом П. Сагайдачного. Підтримав відновлення православної церковної ієрархії в 1620 р. У червні 1621 р. на раді поблизу Кагарлика обраний керівником козацького війська в поході проти турків і татар. Я. Бородавка виступив противником таємних польсько-турецьких переговорів щодо припинення війни та відмовився приєднатися до польського війська, за що був усунутий із гетьманства і страчений під Хотинном.

Кафа (*тур. Кефе*) — так із XIII ст. до 1787 р. називалась сучасна Феодосія. Відома з другої половини VI ст. до н. е. як грецька колонія у Криму. У IV ст. була зруйнована гуннами. Упродовж V–VI ст. тут знаходилось поселення аланів. З XIII ст. потрапила під владу генуезців. 1475 р. Кафу захопили турки, зробивши місто адміністративним центром Кефинського пашалика, одним із головних центрів торгівлі невільниками.

Потоцький Стефан (? – 1648) — польський магнат, командувач карального війська в бою під Жовтими Водами 1648 р., у якому загинув.

Чаталджі-паша — турецький адмірал і державний діяч початку XVII ст.

Трапезунд — сучасне м. Трабзон на північному сході сучасної Туреччини, морський порт на Чорному морі. Засноване у VIII ст. до н. е. Упродовж XIII—XV ст. — центр Трапезундської імперії, з 1461 р. знаходилось під владою Османів.

Синоп — нині місто на півночі Туреччини, розташоване на узбережжі Чорного моря, поблизу мису Інджебурун.

Бершадь — сьогодні місто, райцентр у Вінницькій обл., розташований на р. Дохна. Перша письмова згадка — 1459 р.

Рашків — нині м. Жашків Черкаської обл., райцентр, розташований на р. Торч. Перша письмова згадка відноситься до початку XVII ст. Біля Рашкова відбувся Охматівський бій 1655 р. між українсько-московськими та польсько-татарськими військами, відомий під назвою «Дрижиполе».

Слець — сучасне місто, райцентр у Липецькій обл. Російської Федерації, розташований на р. Сосна. В історичних джерелах згадується з 1146 р.

Лівни — місто, райцентр Орловської обл. Російської Федерації, розташований на р. Сосна.

Шацьк — нині місто, райцентр Рязанської обл. Російської Федерації, розташований на р. Шача.

Коломна — сьогодні місто, райцентр у Московській обл. Російської Федерації, розташований на р. Ока. Перша письмова згадка — 1177 р.

Переяславль — мається на увазі м. **Переяславль-Рязанський**. З XIV до початку XVI ст. — столиця Рязанського князівства. Розташований на р. Ока. Перша письмова згадка — 1095 р.

Московський мир — мається на увазі **Деулінське перемир'я 1618 р.**, укладене 1 (11) грудня в с. Деуліно (нині м. Загорськ Московської обл.) між Річчю Посполитою і Московським царством терміном на 14,5 років. За його наслідками території Смоленщини і Чернігово-Сіверщини переходили під владу польського короля.

Лисянка — нині смт Черкаської обл., райцентр на р. Гнилий Тікич. Перша письмова згадка відноситься до 1593 р. Магдебурзьке право отримала 1622 р.

Данилович Ян — український магнат, львівський каштелян (з 1612 р.), воєвода руський (від 1613 р.). Саме у Я. Даниловича служив батько Б. Хмельницького — Михайло. Я. Данилович, будучи чигиринським старостою, заснував декілька містечок і хуторів. Також, як урядовий комісар, брав участь у переговорах із козаками при укладанні Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) угод.

Суботів — нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл., розташоване на р. Тясмин. Засноване як хутір 1616 р.

Ярослав — місто в південно-східній Польщі, розташоване на р. Сян.

Дорошенко Михайло (70-ті рр. XVI ст. – 1628) — шляхтич, соратник П. Сагайдачного, гетьман реєстрових козаків упродовж 1623–1628 рр., з перервами. Відстоював православну церкву, козацькі права і привілеї, брав участь у повстанні під проводом М. Жмайла. Після поразки повстанців, 6 листопада 1625 р. підписав із коронним гетьманом С. Конєцпольським Куруківську угоду, після чого створив новий козацький реєстр. Крім того, в 1625 р. уклав військово-політичний союз із Кримським ханством. Загинув М. Дорошенко в 1628 р. при облозі Кафи, допомагаючи відновити владу своїм союзникам — ханові Мухаммеду-Гірею III і його братові Шагін-Гірею, які боролися з тогочасним кримським ханом — Джанбек-Гіреєм.

Сорока — місто в північно-східній Молдові, розташоване на правому березі р. Дністер.

Осман II (1605–1622) — турецький султан від 1618 р. За його правління Османська імперія вела Хотинську війну з Річчю Посполитою 1620–1621 рр., яку фактично програла. 1622 р. султан був убитий невдоволеними яничарами.

Іслам-Гірей — мається на увазі майбутній кримський хан **Іслам-Гірей III** (1644–1654).

«... козацький табір на рівнині Дніпра поблизу Хотина...» — у цьому місці Й.-Х. Енгель помилково назвав р. Дністер — Дніпром.

Ком. до § 7

Чорний Григорій (? – 1630) — старший (гетьман) над козаками в 1628–1630 рр. Дотримувався угодовських позицій у взаємовідносинах із поляками. Очолив морський похід козаків до Криму (1624) та невдалий сухопутний похід до Кримського ханства (1628). Після цього запорожці позбавили Г. Чорного гетьманства і він залишився тільки старшим у реєстровців. У новий реєстр 1630 р. Г. Чорний не вписав

жодного запорожця, крім того, перейшов до унії. В червні 1630 р. був схоплений повсталими козаками Т. Федоровича і страчений за рішенням суду.

Сагредо Ніколо (1606–1676) — державний діяч Венеційської республіки, дипломат, дож (з 1675 р.). Будучи послом у Священній Римській імперії, намагався створити антитурецьку коаліцію держав. Із цією метою навіть установив зв'язок з українським гетьманом Б. Хмельницьким. У своїх звітах перед урядом Венеції Н. Сагредо навів дані про дипломатичну діяльність козацького гетьманського уряду в 1648–1651 рр.

Мухаммед-Гірей III — кримський хан упродовж 1623–1627 рр.

Джанбек-Гірей — кримський хан у 1610–1623 і 1627–1635 рр., брат хана Мухаммеда.

Концепольський Станіслав (між 1591/1594–1646) — магнат, державний і військовий діяч Речі Посполитої. Навчався у Кракові. Займав посади старости в цілій низці міст, згодом став коронним підстолием (1615–1618), гетьманом польним коронним (з 1632 р.) та краківським каштеляном (від 1633 р.). Брав активну участь у військових кампаніях поляків проти Московської держави, Османської імперії, королівства Швеції та Пруссії. У козацькому питанні був прихильником жорсткої лінії, проте не уникав можливості досягнення компромісів. Очолював каральні війська під час придушення козацько-селянських повстань 20–30-х рр. XVII ст. До історії увійшов у-як будівничий фортець, мануфактур, покровитель талановитих людей, зокрема Г.-Л. Боплана, С. Старовольського, С. Освенціма.

«...свого клієнта, кримського хана Гірея...» — у цьому випадку мається на увазі Мухаммед-Гірей III.

Орендаренко Тимофій — козацький полковник, гетьман реєстровців під час повстання Т. Федоровича у 1630 р. Т. Орендаренко був усунутий із посади поляками за бездіяльність стосовно повстанців.

«...турки знову зайняли два форти в гирлі Дніпра 1627 р. ...» — маються на увазі фортеці Газікермен і Ісламкермен у нижній течії Дніпра.

Інаст-Гірей — кримський хан упродовж 1635–1637 рр.

Ком. до § 8

гетьман Тарас — **Тарас Федорович (Трясило)** — гетьман запорізьких козаків у 1629–1630 рр., керівник козацько-селянського повстання, перед цим проявив себе під час походів до Криму. Перемоги повстанців змусили польський уряд піти на поступки і підписати з козаками Переяславську угоду від 28 травня 1630 р. Після цього Т. Федорович відійшов на Запоріжжя для продовження боротьби. У 1632–1634 рр. брав участь у Смоленській війні Речі Посполитої з Московським царством на боці першої. 1635 р. здійснив невдалу поїздку до Москви з метою отримати дозвіл оселитися на Слобожанщині. Згодом спробував підняти нове козацько-селянське повстання. Подальша доля невідома.

Смотрицький Мелетій (Максим) Герасимович (пс. **Феофіл Орфолог**) (бл. 1572–1633) — український філолог, письменник-полеміст, доктор медицини, церковний і освітній діяч. Навчався в Острозькій школі, Віленській єзуїтській колегії та європейських університетах. Згодом викладав у Віленській братській школі. 1617 р. М. Смотрицький постригся в ченці, згодом був обраний ректором Київської

братської школи. 1620 р. отримав сан Полоцького архієпископа. Зазнавав переслідувань із боку польських католицьких кіл. Упродовж 1623–1626 рр. перебував на Близькому Сході. Після повернення в Україну став настоятелем Дерманського монастиря і перейшов до унії (1627). Написав «Буквар», «Граматику словенську...», полемічні твори: «Тренос, або Плач Східної церкви», «Апологію до народу руського», «Протестацію».

Помпадур Жанна Антуанетта де (1721–1764) — маркіза, фаворитка французького короля Людовіка XV. Була покровителькою мистецтв і науки.

Дерманський монастир — православний монастир споруджений 1499 р. за кошти князя К. І. Острозького в с. Дермань на Волині (нині Здолбунівський район Рівненської обл.). Упродовж 1574–1575 рр. управителем монастиря був першодрукар І. Федоров. У кінці XVI — першій половині XVII ст. саме тут знаходився осередок антиуніатської боротьби. 1602 р. князь К. К. Острозький подарував монастирю друкарню, якою керував Д. Наливайко. На початку XVIII ст. монастир перейшов до греко-католиків.

Гізель Інокентій (бл. 1600–1683) — український освітній, церковний і громадський діяч, історик, професор та ректор Києво-Могилянської колегії (з 1646 р.), архімандрит Києво-Печерської Лаври (від 1656 р.). Народився у Пруссії в німецькій реформаторській родині. Освіту здобув у Києво-Могилянській колегії, далі — у Європі. Завдяки старанням І. Гізеля Київ за умовами Андрусівського договору 1667 р. залишився під владою Московського царства. Став автором полемічного «Антидотума», «Твору про всю філософію» (1645–1647), «Мир із Богом людині» (1669), гіпотетично був укладачем «Синопису» (1674).

Шведська війна — мається на увазі одна з війн Речі Посполитої проти королівства Швеції за часів правління короля Сигізмунда III Вази (1566–1632), які велися упродовж 1600–1611; 1617–1620; 1621–1629 рр. з перервами.

Юзефович Ян Томаш (Фома) (1662–1728) — польський письменник, історик, професор Краківського університету, з 1693 р. — канонік Львівського католицького капітулу. Написав «Хроніку міста Львова 1634–1690 рр.», видану вперше в 1854 р., також склав щоденник облоги Львова Карлом XII у 1704 р.

Густав II Адольф Ваза (1594–1632) — король Швеції впродовж 1611–1632 рр., полководець та реформатор. Зміцнював централізовану владу в країні. Для встановлення панування Швеції на Балтійському морі вів війни з Данією (1611–1613), Московським царством (1611–1617) та Річчю Посполитою (1617–1629). Брав активну участь у Тридцятирічній війні 1618–1648 рр., виступаючи у складі Антигабсбурзької коаліції. Загинув у бою.

Ком. до § 9

Сулима Іван (? – 1635) — дрібний шляхтич, гетьман запорізьких козаків (від 1628 р. з перервами). Спочатку був управителем мастків магнатів Жолкевських і Даниловичів. Утиски змусили І. Сулиму податися на Запоріжжя, де він брав активну участь у морських походах козаків. У серпні 1635 р. загін гетьмана І. Сулими штурмом узяв новозбудовану фортецю Кодак, після чого намагався підняти повстання проти влади. Ці дії викликали каральний похід на чолі з Л. Жолкевським і А. Кісілем. Як наслідок, після кількомісячної оборони на одному з дніпровських

острів І. Сулима був підступно схоплений реєстровцями і відданий на суд полякам, які стратили його у Варшаві.

Павлюк (Бут) Павло Михнович (? – 1638) — один із керманичів козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Перед цим — активний учасник морських походів запорожців проти турків і татар. Під час повстання І. Сулими, П. Павлюк був схоплений, але unikнув покарання. 1637 р. очолив військо повстанців на Січі та вирушив із ним на Наддніпрянщину. Після поразки в бою під с. Кумейками (грудень 1637 р.) П. Павлюк потрапив у полон до коронного гетьмана С. Потоцького під м. Боровицею, після чого був страчений у Варшаві.

«...прославлений мир із Московією». — мається на увазі **Поляновський мир 1634 р.** між Річчю Посполитою і Московським царством про припинення Смоленської війни 1632–1634 рр., підписаний у с. Семлеве на р. Поляновка. За його умовами було підтверджено кордон між двома державами, встановлений Деулінським перемир'ям 1618 р. Москва вимушено відмовилась від зайнятих під час війни територій, за винятком м. Серпійська, натомість поляки зобов'язались вивести свої війська з Московської держави. Король Речі Посполитої Владислав IV Ваза відмовився від своїх претензій на московський престол, таємно отримавши за це 20 тис. руб. Поляновський мир був ратифікований 1635 р.

«...на першому порозі або скелі під Кисвом, яку називали Кодак...» — насправді перший поріг на Дніпрі — Кодацький знаходився далеко від Києва, у межах сучасного Дніпропетровська.

Усть Саврань або Новий Конецполь — фортеця, що розташовувалася не біля Кременчука, як це зазначив Й.-Х. Енгель, а біля впадіння р. Савранки у П. Буг. Нині — це смт Саврань Одеської обл., райцентр.

Боровиця — містечко біля Черкас, укріплення, що захищало місто з півдня. Розташовувалася на р. Гречанка — притоці Дніпра. Боровиця була заснована 1613 р. Саме в Боровиці 1636 р. зробили свій табір повстанці П. Павлюка (Бути). Від середини XVII ст. стала сотенним містечком Чигиринського полку, у 1760-х рр. перетворилася на село. Сучасна Боровиця знаходиться в Чигиринському районі Черкаської обл. дещо далі від Дніпра, ніж її попередниця у зв'язку зі спорудженням Кременчуцького водосховища.

Сава Конович (? – 1637) — переяславський полковник, старший козацького реєстру (травень 1637 р.). Був обраний гетьманом замість В. Томиленка. Проте під час повстання П. Павлюка (Бути) у серпні 1637 р. був звинувачений козаками у зраді та страчений.

Мошни — нині село Черкаського р-ну Черкаської обл. Раніше — містечко на Правобережжі, розташоване на р. Вільшанка, яка в давні часи називалася Мошною. Перша письмова згадка — 1494 р. У часи Гетьманщини Мошни стали сотенним містечком Черкаського полку (з 1649 р.).

Кумейки — село Черкаського р-ну одноіменної обл., розташоване на правому березі Дніпра. Перші письмові дані — початок XVII ст. Саме під Кумейками 6–7 грудня 1637 р. відбувся знаковий бій між повстанцями під проводом П. Павлюка (Бути), К. Скидана і Д. Гуни з одного боку і каральним військом коронного гетьмана М. Потоцького — з другого.

Кисіль Адам (1580–1653) — український магнат, родом із Волині. Служив польському королю, зокрема комісаром зі справ козаків. Брав участь у придушенні

козацько-селянських повстань першої половини XVII ст. 1639 р. А. Кисіль став чернігівським каштеляном, 1641 р. — сенатором, у 1646 р. — київським каштеляном та брацлавським воєводою. У своїй діяльності прагнув поєднати захист православ'я з відстоюванням єдності Речі Посполитої.

«Після цього, ще в 1637 р., вони оточили Азов». — мається на увазі т. зв. «Азовське сидіння» донських і запорізьких козаків, коли після захоплення турецької фортеці Азов 1637 р., яка перекривала вихід до Азовського моря, козаки власними силами утримували її до 1642 р. Турецькі війська тривалий час не могли зламати опір оборонців. Тільки наказ московського уряду (18 червня 1642) залишити фортецю змусив їх відступити, після чого Азов було повернуто Османській імперії.

Ком. до § 10

Острияні (Острияниця) Яків (? – 1641) — один з очільників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Перед цим був реєстровим полковником, брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Речі Посполитої. У 1637 р. став організатором повстанських загонів, 1638 р. був обраний гетьманом, після чого очолив похід на Лівобережну Україну. Після поразки 13 червня 1638 р. у Жовнинському бою від польського карального війська Я. Остриянин перейшов на Слобідську Україну, отримавши перед цим царський дозвіл на проживання в Чугуєві. Загинув Я. Остриянин під час козацьких міжусобиць.

«...було видано довгий закон...» — мається на увазі постанова сейму під назвою **«Ординація Війська Запорізького реєстрового» 1638 р.**, укладена на підставі записки коронного гетьмана С. Конєцпольського. Згідно з нею, ліквідовувались козацьке самоврядування і судочинство, замість виборного старшого призначався урядовий комісар, вищі старшинські посади надавалися тільки шляхтичам, реєстр обмежувався 6-ма тис. осіб. Крім того, козаки мали право жити лише в королівських маєтках трьох староств — Черкаського, Корсунського і Чигиринського. Усі ті, хто не потрапив до реєстру (у т. ч. учасники повстань), повинні були повернутися до своїх панів. «Ординація» включала також і таємні статті у вигляді інструкцій, у яких передбачалося створення спеціального військового загону з підвищеною платнею для попередження народних виступів.

Гуня Дмитро — полководець, один із керівників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр. Після поразки під Кумейками (грудень 1637 р.) Д. Гуні вдалося вирватися з оточення і приєднатися до повстанців. Під час Жовнинського бою (травень 1638 р.) був обраний гетьманом. Далі вивів залишки свого війська на Запоріжжя. Згодом опинився на Дону, де активно воював із турками і татарами.

Скидан Карпо Павлович (? – 1638) — козацький полковник, один з очільників козацько-селянського повстання 1637–1638 рр.

«...закликали на підмогу кримського хана...» — на той час кримським ханом був **Бехадир-Гірей (1637–1641)**.

Хорол — нині місто Полтавської обл., райцентр. Перша ймовірна письмова згадка — 1083 р. У першій половині XVII ст. належав магнатам Вишневецьким. Населення Хорола взяло активну участь у повстанні Я. Остриянина. Статус міста отримав 1781 р.

Омельник — фортеця, що розташовувалася на правому березі нижньої течії р. Псел. Жителі Омельника брали участь у козацько-селянському повстанні під проводом Я. Остриянина 1637–1638 рр.

Говтва (Голтва) — нині село Козельщинського р-ну Полтавської обл., розташоване на р. Псел. Перша письмова згадка — 1097 р. Саме під Говтвою 1638 р. відбулися запеклі бої між повстанцями Я. Острянина і польським каральним військом. Упродовж 1648–1781 рр. Говтва була сотенним містечком.

Караїмович Ілляш (Еліас) (? – 1648) — козацький старшина. Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. був призначений поляками наказним гетьманом козаків, які розташовувалися на Сіверщині. В 1637 р. став переяславським полковником, 1646 р. — військовим осавулом реєстровців. У квітні 1648 р., разом з І. Барабашем, І. Караїмович очолив загін реєстрових козаків, яких коронний гетьман М. Потоцький відправив на Запоріжжя для придушення повстання Б. Хмельницького. Проте 24 квітня того ж року реєстровці на «Чорній раді» у Кам'яному затоні вирішили підтримати виступ Б. Хмельницького і вбили своїх старшин, у т. ч. й І. Караїмовича.

річка Старець — протока Дніпра, що знаходилася біля впадіння р. Сули у Дніпро. Нині затоплена водами Кременчуцького водосховища.

«...остання Шведська війна...» — мається на увазі Польсько-шведська війна на морі 1635 р., у якій брали участь козаки на чайках.

Богун Іван Федорович (? – 1664) — козацький полководець, шляхтич. Брав активну участь у козацько-селянських повстаннях 1637–1638 рр., т. зв. «Азовському сидінні» козаків 1637–1642 рр., Визвольній війні українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького. І. Богун 1650 р. став подільським, кальницьким і павлоцьким полковником. Під час бою під Берестечком 1651 р., за вимушеної відсутності Б. Хмельницького, був обраний наказним гетьманом, вивів козаків з оточення ворога. І. Богун виступив проти укладання військового союзу з Москвою, відмовився присягати на вірність царю. Певний час підтримував гетьмана І. Виговського, але згодом засудив його пропольську політику, і промосковську — Ю. Хмельницького. 1662 р. І. Богуна ув'язнили поляки в Марієнбурзькій фортеці, проте через рік знову звільнили та призначили командувачем правобережних козацьких полків під час їхнього походу на Лівобережжю Україну. У лютому 1664 р. через підозру в таємних зносинах із лівобережним гетьманом І. Брюховецьким був розстріляний.

Маслів Став (Маслів Брід) — урочище і село над р. Росава. Був улюбленим місцем проведення козацьких рад. Саме тут після поразки козацько-селянського повстання під проводом Я. Острянина 24 листопада 1638 р. відбулося засідання «заключної комісії». Як наслідок, побачив світ указ — т. зв. «Маслоставський акт», згідно з яким козаки позбавлялися багатьох прав і вольностей, а козацька старшина змушена була підписати постанову про визнання «Ординації Війська Запорізького реєстрового». З 1649 р. Маслів Став став центром козацької сотні Канівського полку. У 1760-х рр. населений пункт отримав назву Маслівка. Нині — село Миронівського р-ну Київської обл.

«...при річці Мерла, яка впаде у Дніпро...» — насправді р. Мерла (Мерля, Мерло) є лівою притокою р. Ворскла. На р. Мерла розташоване м. Богодухів.

Вишневецький Ярема (Єремія) Корибут (1612–1651) — магнат, воевода руський (з 1646 р.), коронний гетьман Речі Посполитої (від 1649 р.). Його батько — київський каштелян Михайло Вишневецький, мати, Раїна Могила — донька молдавського господаря, родичка Київського митрополита Петра Могили. Навчався Я. Вишневецький у Львівському єзуїтському колегіумі, далі — у Європі. Був прихильником католицизма, до якого сам перейшов. Брав участь у Смоленській війні

1632–1634 рр., проявив себе як опонент будь-яких виявів народного невдоволення, зокрема жорстоко придушував козацько-селянські повстання 1637–1638 рр. Під час розгортання Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького Я. Вишневецький був лідером магнатської «партії війни».

Ком. до § 11

Рутський Йосиф Вельямін — Київський уніатський митрополит упродовж 1613–1637 рр.

Видубицький (Видубецький) монастир — заснований у другій половині XI ст. великим князем київським Всеволодом Ярославовичем поблизу переправи через Дніпро. Будівництво головного собору — Св. Михаїла було завершено 1088 р. У 1096 р. монастир зруйнували половці, після чого він був відбудований. Саме тут побачив світ «Київський літопис», а також редакція «Повісті минулих літ» 1116 р. У XVII ст. монастир перебудував митрополит П. Могила.

Свято-Михайлівський монастир — Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. Заснований 1108 р. великим князем київським Святополком Ізяславовичем на місці Дмитрівського монастиря.

Унівський монастир — знаходився в Уневі — нині с. Міжгір'я Перемишлянського р-ну Львівської обл. При Унівському монастирі впродовж 1648–1699 і 1732–1770 рр. діяла друкарня, що видавала книги старослов'янською і українською мовами. Очолювали друкарню в різні часи такі особистості, як: А. Скольський, Д. Кульчицький, С. Ставницький.

«...отримав від короля Владислава привілей на академію, у яку він перетворив Київську братську школу». — мається на увазі відкриття П. Могилою Києво-Могилянської колегії в 1632 р., яка згодом у 1694 р. отримала статус академії.

Корсак Рафаїл — уніатський митрополит Київський у 1637–1640 рр.

Селява Антін — уніатський архієпископ Полоцький, митрополит Київський упродовж 1641–1655 рр.

Ком. до § 12

Конєцпольський Олександр (1620–1659) — магнат, державний і військовий діяч Речі Посполитої. Вищу освіту здобував у Кракові, Падуї та Болонії. Вплив на О. Конєцпольського мали його польські вчителі — мемуаристи С. Освенцім і С. Старовольський. На початку 1640-х рр. О. Конєцпольський служив австрійському імператору, за що отримав титул князя Священної Римської імперії. Упродовж 1641–1656 рр. був великим коронним хорунжим Речі Посполитої, старостою переяславським, корсунським і чигиринським, від 1656 р. — сандомирським воеводою. Виступав за повне придушення будь-яких козацьких заворушень. У бою під Пилявцями (вересень 1648), разом із В. Заславським і М. Острогомом, О. Конєцпольський був одним з регіментарів коронного війська. Гетьман Б. Хмельницький тоді назвав його «дитиною» за його молодість та недосвідченість. Брав активну участь у походах каральних військ проти повстанців під час Визвольної війни українського народу.

Данилович Ян Миколай — корсунський староста в 1636–1643 рр., великий коронний підскарбій. Був сином М. Даниловича, двоюрідним братом попереднього корсунського старости С. Даниловича. На початку Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького фінансував польське каральне військо.

Ком. до § 13

Барабаш Іван (? – 1648) — полковий осавул реєстрових козаків, мав вірменське походження. Відзначався дипломатичністю, лояльним ставленням до польської влади, реформаторськими поглядами щодо козацтва. Із початком Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького виступив на боці поляків, очолюючи разом з І. Караїмовичем загін реєстровців, які мали придушити повстання. Проте 4 травня 1648 р. реєстровці під час бунту вбили І. Барабаша.

Тридцятирічна війна 1618–1648 рр. — перша загальноєвропейська війна, яка розгорілася між країнами Габсбургського блоку (Іспанія, Австрія, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита) з одного боку і Антигабсбургської коаліцією держав (Франція, Данія, Швеція, Голландія, Московське царство, частково Англія, протестантські правителі Німеччини, Чехії, Італії, Трансільванії) — з іншого. Завершилася Тридцятирічна війна підписанням Вестфальського миру 1648 р., за умовами якого було покладено край намаганням Габсбургів встановити свою гегемонію у Європі.

«...збурити татарського хана проти поляків...» — на той час, упродовж 1644–1654 рр. кримським ханом був **Іслам-Гірей III** (1604–1654). У молоді роки, беручи участь у поході на українські землі, під Бурштином 1629 р. він потрапив у полон до козаків Г. Чорного, після чого сім років перебував на засланні у в'язниці в Мальборку. Завдяки викупу потрапив назад додому. По смерті хана БехаDIR-Гірей I в 1641 р. мав посісти його місце, проте був ув'язнений турецьким урядом на о. Родос, а кримським ханом став Мухаммед-Гірей IV. Зміна настроїв у Стамбулі призвела до звільнення Іслам-Гірея III і посадження його на престол у 1644 р. Під час його правління становище в державі залишалось складним через міжусобну боротьбу. З метою посилення власних позицій хан уклав військовий союзний договір із гетьманом Б. Хмельницьким, прагнучи використати боротьбу українців та поляків для ослаблення Речі Посполитої. Саме цим пояснюються неодноразові політичні зради хана в боях під Зборовом 1649 р., Берестечком 1651 р. та Жванцем 1653 р. Після рішення Б. Хмельницького перейти під протекцію московського царя Іслам-Гірей III негайно підписав угоду від 5 грудня 1653 р. з польським королем Яном II Казимиром про спільні дії проти своїх нових ворогів.

Бужин — місто, що розташовувалось у межиріччі Дніпра і Тясмина, в межах Чигиринського козацького полку.

Микитин Ріг — мис на правому березі нижньої течії Дніпра. Тут знаходилась переправа через ріку, що вела до урочища Кам'яний Затон. Від XVI ст. переправу контролювали козаки, які заснували сторожу, поселення Микитине і митницю. Упродовж 1638–1652 рр. на Микитиному Розі розташовувалася Микитинська Січ. 1782 р. Микитине було перейменоване на Нікополь. Нині більша частина Микитиноного Рогу затоплена водами Каховського водосховища.

Ком. до § 14

«...в останній Польській війні...» — мається на увазі польсько-московська **Смоленська війна 1632–1634 рр.**

Ком. до § 15

Жовтоводський бій — перший великий бій у ході Визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського поневолення. Відбувався з 19 квітня

по 6 травня 1648 р. біля урочища Жовті Води. Каральне військо очолювали коронний гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський, козацьке — гетьман Б. Хмельницький, якому допомагав татарський мурза Тугай-бей. Як наслідок, польське військо було розгромлене та змушене відступити, козаки змогли отримати стратегічну ініціативу.

«...повстання острівної залози...» — мають на увазі запорожці, які під проводом Б. Хмельницького готувалися на Січі розпочати повстання проти шляхетського свавілля в Речі Посполитій.

Любомирський Єжи Себастьян (1616–1667) — великий коронний маршалок (1650–1664) та польний коронний гетьман (1657–1664). Навчався у Краківській академії, далі подорожував по Європі (Німеччина, Нідерланди та інші країни). З 1637 р. перебував на державній службі. Через свою опозиційність до короля Яна II Казимира Вази в 1664 р. Є. Любомирський був позбавлений посад і засуджений до вигнання, після чого підняв рокош проти влади.

Джеджалій (Джелалій, Джалай, Джулай) **Філон** (Пилип) (XVII ст.) — козацький полководець, дипломат, сподвижник Б. Хмельницького. Походив із татарського роду. В 1630-ті рр. став сотником Переяславського полку. Під час бою на Жовтих Водах (квітень 1648), разом із Ф. Вешняком, очолив повстання реєстровців у Кам'яному Затоні, після чого приєднався до Б. Хмельницького. Гетьман призначив Ф. Джеджалія спочатку прилуцьким, згодом — кропивнянським полковником. Упродовж жовтня — листопада 1648 р. очолював українську дипломатичну місію у Стамбулі, у вересні 1650 р. — посольство до молдавського господаря В. Лупула. Під час бою під Берестечком виконував обов'язки наказного гетьмана, згодом — генерального осавула. Після 1654 р. доля Ф. Джеджалія невідома.

Тугай-бей (? – бл. 1651) — перекопський мурза, далі — бей, татарський воєначальник, опонент кримського хана Іслам-Гірея III. За наказом останнього брав активну участь у народному повстанні під проводом Б. Хмельницького, прагнучи ослабити політичні впливи Речі Посполитої. Був тяжко поранений під час Берестецького бою 1651 р., після чого помер.

Виговський Іван Остапович (? – 1664) — український православний шляхтич. Закінчив Києво-Могилянську колегію. У роки Визвольної війни був близьким соратником гетьмана Б. Хмельницького, генеральним писарем Війська Запорізького. Після смерті Б. Хмельницького в 1657 р. став наказним, а згодом і повноправним гетьманом козацької України. І. Виговський у своїй політиці орієнтувався на відхід від Москви та зближення з Польщею. Гетьман уклав Гадацьку угоду 1658 р., вів боротьбу з промосковськи налаштованою частиною козацтва, зокрема придушив повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша 1658 р. У 1659 р. здобув перемогу над московськими військами в Конотопській битві. У внутрішній політиці І. Виговський допустив низку прорахунків — збільшення поборів, поширення оренди та часткове повернення шляхетського землеволодіння. Через спротив козацької опозиції на чолі з В. Золотаренком, Я. Сомком, Т. Цицюрою І. Виговський змушений був на т.зв. «Чорній раді» (жовтень 1659 р.) передати булаву Ю. Хмельницькому. Далі служив у польській державній службі, 1660 р. був призначений кївським воєводою та сенатором. Проте 1664 р. І. Виговського звинуватили в намірах підняти повстання і за наказом правобережного гетьмана П. Тетері заарештували через підозру зради польському королю. За наказом комісара С. Маховського, І. Виговського розстріляли.

«Каннами поляків» — у цьому місці Й.-Х. Енгель порівнює поразку карального війська Речі Посполитої в бою під Жовтими Водами (5–6 травня 1648 р.) зі знаковою в історії «Пунічних війн» поразкою давньоримської армії від військ Карфагена під с. Канн (2 серпня 216 р. до н. е.) на південному-сході Італії, після якої багато племен цього регіону перейшли на бік полководця Ганнібала.

Калиновський Мартин (? – 1652) — польський державний і військовий діяч, магнат. Обіймав посади київського каштеляна (1635), старости брацлавського і любецького (1638–1643), чернігівського воєводи (1635–1645), польного гетьмана (1646–1648), великого коронного гетьмана (1651–1652). Був одним із керівників польського карального війська під час повстання Б. Хмельницького. Відзначався своєю жорстокістю і презирливим ставленням до простого народу. Під час Корсунського бою 1648 р. потрапив у полон до татар. Зміг викупитись лише 1650 р., після чого знову очолив каральне військо в Україні. У бою під Батогом 1652 р. загинув, а поляки зазнали нищівної поразки від козаків.

Корсунська перемога — **Корсунська битва** в ході Визвольної війни між польським каральним і козацько-селянським військами, що відбулася 15–16 травня 1648 р. біля м. Корсунь (нині Корсунь-Шевченківський у Черкаській обл.). Польсько-шляхетське військо коронного гетьмана М. Потоцького і польного гетьмана М. Калиновського протистояло козакам гетьмана Б. Хмельницького і татарам Тугайбея. Завдяки продуманій тактиці повстанці здобули важливу перемогу, захопивши в полон обох польських гетьманів, а також ворожу артилерію та обоз.

Ком. до § 16

Пилявці — нині с. Пилява Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., розташоване на р. Іква (Пилявка). Саме тут 11–13 вересня 1848 р. відбулася знакова битва Визвольної війни між козацько-селянським військом гетьмана Б. Хмельницького, якому допомагали кримські татари, і каральними військами Речі Посполитої на чолі з великим коронним гетьманом М. Потоцьким. Як наслідок, поляки зазнали повного розгрому.

Мозира (**Мозиря**, **Мазуренко**) **Лук'ян** (**Лукаш**) (? – 1652) — корсунський полковник з 1649 р., учасник Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Виконував дипломатичні місії до Варшави 1648 р. і до Москви 1651 р. Після підписання Білоцерківського договору 1651 р. очолив виступ невдоволених поверненням шляхти на територію козацької України. 1652 р. був страчений за наказом Б. Хмельницького через підтримку М. Гладкого — претендента на гетьманську булаву.

Котелянка — нині село в Хмельницькій обл., розташоване поблизу міст Полонне і Миропіль.

Погребище — сучасне смт у Вінницькій обл., райцентр на р. Рось. У XII ст. на місці Погребища знаходилось м. Рокитня, зруйноване монголо-татарами в XIII ст. З новою назвою населений пункт відродився вже за литовсько-польської доби. Під час Визвольної війни українського народу Погребище звільнили від поляків загоном М. Кривоноса.

«**Нестервар** або **Тульчин**» — нині місто Вінницької обл., райцентр, розташований на р. Сільниця. Перша письмова згадка під назвою Нестервар — 1607 р. Під час Хмельниччини був звільнений від поляків військовими загонами М. Кривоноса та

І. Ганжі. Упродовж 1672–1699 рр. місто перебувало під владою Османської імперії. 1787 р. отримало магдебурзьке право. Саме в Тульчині в 1823–1825 рр. діяла управа Південного товариства декабристів.

Костянтинів — нині м. Старокостянтинів Хмельницької обл., райцентр на р. Случ. Заснований 1525 р. на місці с. Колищенці, яке в 1582 р. отримало назву Костянтинівка, згодом, на початку XVII ст. — Старокостянтинів. Статус міста отримав у 1796 р.

Дарій I (Дар'явауш) Ахеменід — перський цар у 522–486 рр. до н. е. Відзначився тим, що не тільки жорстоко придушив повстання всередині Перської імперії, а й завоював північно-західну Індію (518 р. до н. е.), здійснив безуспішний похід проти скіфів (514–513 рр. до н. е.), розпочав війну з Грецією (492 р. до н. е.) та провів державні реформи з метою посилення своєї влади.

«...великого князя московського Михайла Романова...» — мається на увазі московський цар з 1613 р. **Михайло Федорович** (1596–1645), перший із династії Романових. Упродовж 1619–1633 рр. урядом фактично керував його батько — Московський патріарх Філарет. За цей час посилилась кріпосницька система в державі, у зовнішній політиці відбулося укладення Столбовського миру зі Швецією 1617 р., Деулінського перемир'я 1618 р. і Поляновського миру 1634 р. з Річчю Посполитою.

«...обтяжливого миру укладеного у Вязьмі». — мається на увазі Поляновський мир 1634 р., підписаний недалеко від м. Вязьма.

Кривоніс Максим (бл. 1600–1648) — полководець, активний учасник Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, черкаський полковник (з 1648 р.). У червні 1648 р. був призначений наказним гетьманом і відправлений на Поділля та Волинь, де 26–28 липня під м. Костянтинівим завдав рішучої поразки війську князя Я. Вишневецького. Під час облоги Львова 15 жовтня 1648 р. зумів захопити Високий замок. Дійшов до Замостя, проте під час повернення війська назад помер від хвороби.

Полонне — нині місто Хмельницької обл., райцентр на р. Хомора. Перша письмова згадка — 1171 р. Магдебурзьке право отримало у другій половині XVI ст.

Гуця — сучасне село Любомльського р-ну Волинської обл., розташоване недалеко на схід від р. Західний Буг.

Косів Сильвестр (? – 1657) — церковно-освітній діяч, письменник. Походив із білоруської православної шляхетської родини. Освіту здобув у Віленській школі, Люблінській єзуїтській колегії та Замойській академії. В молоді роки учителював. 1634 р. призначається Могилівським і Мстиславським єпископом. У лютому 1647 р. став Київським православним митрополитом. Написав богословсько-полемічні твори, спрямовані проти унії з католиками, а також життя святих. Виступав проти союзу з Московським царством, обстоював автономний статус Української Православної Церкви під зверхністю Константинопольського патріарха.

«...прискорити вибори Казимира...» — мається на увазі обрання нового короля Речі Посполитої Яна II Казимира Вази (1648–1668), брата померлого короля Владислава IV Вази.

Нечай Данило (? – 1651) — православний шляхтич, козацький полководець, близький соратник гетьмана Б. Хмельницького, активний учасник Визвольної війни українського народу проти польського панування, фактичний керівник радикальної течії козацтва, брацлавський полковник (з 1649 р.). Брав участь у Молдавському по-

ході козаків 1650 р. Загинув під час оборони м. Красне від військ коронного гетьмана М. Калиновського.

Небаба Мартин (? – 1651) — чернігівський полковник (з 1649 р.), герой Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, належав до радикальної течії козацтва. Брав активну участь у Молдавському поході козаків 1650 р. Загинув у бою під с. Ріпки поблизу Лоева 26 червня 1651 р.

Замостя — місто в південно-східній Польщі. Засноване Я. Замойським у 1580 р.

Ком. до § 17

Смарчевський Якуб (Смяровський, Смярчевський, Смаржевський) — секретар короля Яна Казимира, польський посол до козаків.

Гладкий Максим (? – 1649) — козацький полковник. Під час Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького потрапив у полон до поляків на Поліссі, де і був страчений.

Подобайло Степан (? – 1654) — сотник, згодом чернігівський полковник (1651–1654). Походив із селянської родини.

Мена — нині місто в Чернігівській обл., райцентр. Розташована на р. Мена. В письмово джерелах відома з 1408 р.

Гонсевський Вікентій (? – 1662) — литовський стольник, пізніше польний гетьман литовський, польський комісар на переговорах щодо укладення Білоцерківського договору 1651 р.

Мозир — місто в Гомельській обл. Білорусі, розташоване на р. Прип'ять. Перша письмова згадка — 1155 р.

Александр Великий (Македонський) — (356–323 рр. до н. е.) — цар Македонії (з 336 р. до н. е.), видатний полководець, син царя Філіппа II Македонського. Освітою молодого Александра піклувався філософ Арістотель. Після підкорення цілої Греції, Александр Македонський здійснив численні військові кампанії, внаслідок яких завоював Малу Азію, Єгипет, Вавілон, Парфію, Персію, Бактрію і Західну Індію. Столицею своєї імперії цар зробив Вавілон. Відзначився й тим, що заснував низку міст, зокрема Александрію в Єгипті.

Шолудивий Буняк — у цьому образі втілились Змій, Кошій, Вій та інші подібні фантастичні істоти, породжені віковою боротьбою українського народу з Диким полем. В одних варіантах — це велетень космічних розмірів, у інших — кістяклюджер, що живе у старих валах і городищах. Легенди про Буняка збереглися по всій території України. Більшість дослідників ідентифікують образ із половецьким ханом Боняком.

Зборів — нині місто в Тернопільській обл., райцентр, розташований на р. Стрипа. Відомий з XV ст. Саме під Зборовом 5–6 вересня 1649 р. відбулася знакова битва Визвольної війни українського народу між козацько-селянськими військовими силами гетьмана Б. Хмельницького і польсько-шляхетською армією короля Яна II Казимира — Зборівська. Отримавши перемогу, повстанці підписали мирний Зборівський договір із польським урядом від 8 вересня 1649 р. За його умовами оголошувалася амністія всім учасникам народного повстання, встановлювався козацький реєстр у 40 тис. осіб, козаки отримали право на власну адміністрацію в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, православна церква

урівнювалася в правах із католицькою, проте і шляхта отримала можливість повернути свої маєтки в Україні.

Бжозовський Максиміліан (Березовський, Березівський Максим) — київський каштелян, берестейський воєвода.

Кисіль Микола — новгород-сіверський хорунжий, пізніше чернігівський староста, брат Адама Киселя.

Гоща — нині смт Рівненської обл., райцентр на р. Горинь. У письмових джерелах Гоща відома з XIV ст. Від кінця XVI ст. і до середини XVII ст. була одним із центрів соцініанства на українських землях.

Чарнота (Чорнята, Чернята) Іван — генеральний обозний Війська Запорізького, активний учасник Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького. Керував складанням козацького реєстру восени 1649 р.

Русав — річка на Поділлі, ліва притока Дністра.

Фірлей Андрій — белзький каштелян, перший регіментар польського війська в 1648–1649 рр., згодом сандомирський воєвода.

Лянцкоронський Станіслав (? – 1657) — походив з роду українсько-литовських феодалів, був кам'янецьким старостою, коронним гетьманом, в 1648–1654 рр. керував польськими військами в Україні.

Голота Ілля (? – 1649) — козацький полковник, соратник гетьмана Б. Хмельницького. Відзначився тим, що весною 1649 р. на території Білорусі розгромив литовські війська польного гетьмана Я. Радзивілла. І. Голота сприяв наростанню антишляхетського руху серед білоруського населення. 17 липня 1649 р. потрапив у оточення біля м. Загалля, після чого — в полон, де і був страчений.

Сокаль — нині місто у Львівській обл., райцентр на р. Західний Буг. Перша письмова згадка — 1411 р. Магдебурзьке право отримав 1424 р.

Збараж — місто Тернопільської обл., райцентр розташований на р. Гнезна. Перша письмова згадка — 1211 р. Під час Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького тут відбулася відома Збаразька облога козаками оточених військових сил князя Я. Вишневецького (липень 1649 р.).

Ком. до § 18

Забузький Семен (XVII ст.) — представник козацької старшини, призначений польським королем Яном II Казимиром Вазою в 1649 р. «старшим над військом Запорізьким» замість гетьмана Б. Хмельницького. Запорізькі козаки не визнали влади С. Забузького, який після підписання Зборівського договору 1649 р. остаточно опинився в польському таборі.

Золотаренко (Нечипоренко) Іван (? – 1655) — соратник Б. Хмельницького, брат його дружини — Ганни. Був ніжинським полковником упродовж 1653–1655 рр., наказним гетьманом у 1654–1655 рр. козацького війська в Білорусі, де успішно звільнив від польської влади низку міст, зокрема Бобруйськ, Річицю і Мінськ.

Річиця — місто на правому березі Дніпра в Білорусі. Нині — райцентр у Гомельській обл.

Холмеч — нині село в Гомельській обл. Білорусі, розташоване на правому березі Дніпра.

Берестечко — нині місто в Горохівському районі Волинської обл., розташоване на р. Стир. Під Берестечком 18–30 червня 1651 р. відбулася важлива битва часів

Визвольної війни українського народу між козацько-селянським військом гетьмана Б. Хмельницького і польсько-шляхетськими військами. Зрада кримського хана Іслам-Гірея III спричинила фатальне для повстанців завершення бою. Б. Хмельницький змушений був підписати з польським урядом Білоцерківську угоду від 18 вересня 1651 р. За її умовами в Україні відновлювалась польська влада, козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб, козацьке самоврядування поширювалося лише на Київське воеводство, гетьманові заборонялося мати дипломатичні стосунки з іноземними монархами, а шляхті поверталися її маєтки.

Топоров — нині село Буського р-ну Львівської обл.

Білий Камінь — село Золочівського р-ну Львівської обл., розташоване на р. Західний Буг.

Аришевський Криштоф (1592–1656) — офіцер польської армії, начальник артилерії.

Лукул-Хмельницька Розанда (1630–1689) — дочка молдавського господаря В. Лупула. 31 серпня 1652 р. вийшла заміж за Т. Хмельницького. Після смерті останнього жила в Чигирині, Рашкові, де була вбита грабіжниками 1689 р.

Радзивілл Ян (Януш) (1612–1655) — князь, підкоморій литовський (з 1633), каштелян троцький (від 1640 р.), генеральний староста жмудський (1646–1653), воевода віленський (з 1653 р.), польний гетьман литовський (1646–1654) та великий гетьман литовський (від 1654 р.). Жорстоко придушував народні повстання у Білорусі впродовж 1648–1654 рр., вчинив розправу над населенням Києва (1651). Після захоплення Варшави шведськими військами, а Вільна — московськими змушений був підписати угоду (1655) про перехід Великого князівства Литовського під протекторат королівства Швеції.

«Реєстр 1649 р.» — розпочали його складати у вересні 1649 р. і завершили в березні 1650 р. До реєстру, поданого в королівську канцелярію, було внесено 40 477 осіб із шістьох старих реєстрових полків — Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського і Чигиринського, а також нових — Брацлавського, Кальницького, Київського, Кропивнянського, Миргородського, Ніжинського, Павлоцького, Полтавського, Прилуцького, Уманського і Чернігівського.

Ком. до § 19

Многогрішний Дем'ян Гнатович (1621–1703) — походив із селянської родини, був учасником Визвольної війни, генеральним військовим осавулом (1649 р.), чигиринським (наприкінці 1650 — на початку 1660-х рр.) та чернігівським полковником (1664–1667). У 1668 р. на козацькій раді в Новгороді-Сіверському обраний гетьманом Лівобережної України. Д. Многогрішний підписав Глухівські статті (1669). На посаді гетьмана пробув до 1672 р., активно придушував антифеодальні виступи, зокрема допомагав царському уряду придушити повстання І. Дзиковського 1670 р. на Слобожанщині. Був усунутий від влади нібито за зв'язки з гетьманом П. Дорошенком та ув'язнений в Іркутську (1672). Після звільнення в 1688 р. служив на Забайкаллі, а 1696 р. постригся в ченці.

Воронченко Яків (Єсько, Ясько) — прилуцький, згодом черкаський полковник, наказний гетьман.

Савич Семен — активний учасник Визвольної війни, канівський полковник (з 1648 р.). У 1651 р. С. Савич керував охороною тилкових позицій козацького війська,

проведенням мобілізаційних заходів. Крім того, в 1651 р. очолював посольство від імені гетьмана Б. Хмельницького до Москви, а 1654 р. — до Криму.

Глухий Йосип — уманський полковник упродовж 1649–1654 рр., активний учасник боїв української армії проти польських військ у ході Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, зокрема Зборівського, Берестецького та Батозького. В січні 1655 р., спільно з полковником І. Богуном, обороняв Умань від поляків.

Жданович Антон (Антін) Микитович (? — після 1660 р.) — полковник, дипломат, наказний гетьман. Походив із давнього українського шляхетського роду. Служив сотником у Чигиринському полку, 1649 р. став київським полковником. 1654 р. А. Ждановичу, як наказному гетьманові, було довірено командування козацьким корпусом, який Б. Хмельницький відрядив на допомогу своєму союзнику — трансільванському князю Юрію II Ракоці в боротьбі проти поляків. Неодноразово виконував дипломатичні доручення, зокрема в Османській імперії (1650) та Польщі (1653). З 1657 р. А. Жданович став прихильником гетьмана І. Виговського. У 1660 р. під час військових дій поблизу Могилева-Подільського потрапив у полон до московитів, після чого його подальша доля невідома.

Лобода Федір (Лебеда Федір) — переяславський полковник (1649), генеральний суддя в 1654 та 1658 рр.

Носач Тиміш (Тимофій) — брацлавський, згодом прилуцький полковник, соратник гетьмана Б. Хмельницького. Був генеральним обозним, входив до оточення гетьмана І. Виговського.

Гладкий Матвій (? — 1652) — учасник Визвольної війни, миргородський полковник. Восени 1648 р. керував українськими військами в північноукраїнських землях та Білорусі. Був на елекційному сеймі у Варшаві (грудень 1648 р.). М. Гладкий брав активну участь у боях під Збарожем (1649) і Берестечком (1651). Не погодившись із умовами Білоцерківського миру, протидіяв вступу польських військ на територію лівобережних козацьких полків. 1652 р. М. Гладкого стратили за наказом гетьмана Б. Хмельницького.

Пушкар (Пушкаренко) Мартин Іванович (? — 1658) — учасник Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, полтавський полковник у 1648–1658 рр., противник нового союзу з Річчю Посполитою. Разом із кошовим отаманом Я. Барабашем у 1657–1658 рр. керував повстанням проти гетьмана І. Виговського. Загинув під час бою під Полтавою, де військові сили повстанців зазнали поразки.

Хмельницький Тиміш (1632–1653) — старший син Б. Хмельницького. З 1648 р. був чигиринським сотником, учасником Визвольної війни. Дружиною Т. Хмельницького 1652 р. стала дочка молдавського господаря В. Лупула — Розанда. В Молдавському поході 1653 р. під час оборони Сучави отримав смертельне поранення, від якого помер. Був похований на хуторі Суботів.

Лупул Василь (1593–1661) — молдавський господар у 1634–1654 рр. У зовнішній політиці спочатку орієнтувався на союзні стосунки з Річчю Посполитою, згодом — на підтримку українського гетьмана Б. Хмельницького, син якого Тиміш став чоловіком його доньки — Розанди. В 1653 р. був усунутий від влади С. Георгіцею, після чого направився до Чигирина, далі — до Криму. Кримський хан видав В. Лупула Туреччині, де він перебував у в'язниці до своєї смерті в 1661 р.

Немирич Юрій (1612–1659) — походив зі шляхетського роду Київщини. Освіту отримав у польській соцініанській академії в Ракові, університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда, Кембриджа та Сорбонні. Після повернення в Україну став підкоморієм київським, сеймовим послом від київської шляхти. Його перу належать «Розвідка про московитську війну», в якій автор порівнював державні устрої Речі Посполитої і Московського царства та теологічний трактат «Опис і виклад духовного арсеналу християн». Визвольну війну 1648–1654 рр. спочатку сприйняв вороже, воював у складі війська Речі Посполитої. В 1652 і 1654 рр. як польський комісар брав участь у переговорах із гетьманом Б. Хмельницьким, підтримував позицію досягнення компромісів. В 1655 р. став уже посередником між шведським королем Карлом X Густавом і Б. Хмельницьким. 1657 р. Ю. Немирич переїхав до Чигирини. Згодом, будучи соратником гетьмана І. Виговського, став одним з авторів проєкту Гадяцької угоди 1658 р.

Косаковський Казимир Микола — брацлавський підсудок, польський комісар під час укладання Білоцерківського договору 1651 р.

Ком. до § 20

Наперський Костка Олександр Лев (бл. 1620–1651) — ватажок селянського повстання на території південної Польщі.

Васлуй — місто на території Трансільванії, розташоване на р. Бирлад, південніше від Ясс.

Тризна Йосиф (? – бл. 1656) — шляхтич, церковний діяч і письменник. Був вихованцем Києво-Печерської Лаври. В 1640 р. став ігуменом Віленського Святодухівського монастиря, а з 1647 р. — архимандритом Києво-Печерської Лаври. Редагував «Києво-Печерський патерик», готуючи його до друку, мав власні твори релігійного змісту.

Триліси — нині село у Фастівському районі Київської обл., розташоване на р. Кам'янка.

Маховський Стефан — польський шляхтич, бригадир, капітан, полковник. Активно боровся проти народних визвольних рухів на українських землях з 1648 по 1665 рр.

Тетеря Павло Іванович (Моржковський) (бл. 1620–1671) — шляхтич, переяславський полковник у 1653–1658 рр. Вів дипломатичну роботу, став одним з авторів Березневих статей 1654 р., Гадяцької угоди 1658 р., Слободищівського трактату 1660 р. В 1663–1665 рр. був обраний гетьманом Правобережної України. Своєю політикою спричинив козацько-селянське повстання на чолі з І. Поповичем та В. Вареницею 1664–1665 рр., як наслідок змушений був зректися булави і перебратися до Польщі, а згодом до Молдови. Звідти П. Тетеря підтримував контакти із султаном Мехмедом IV, за що його отруїли поляки.

Виговський Данило (? – 1659) — молодший брат І. Виговського, бихівський полковник. Був одружений із донькою Б. Хмельницького — Катериною. В 1655 р. як наказний гетьман керував узяттям Любліна. Згодом, у 1659 р., через підтримку пропольського політичного курсу свого брата, гетьмана І. Виговського, був узятий у полон і з волі московського царя закатований.

Германівка — нині село Обухівського р-ну Київської обл.

Ком. до § 21

Батіг — гора посеред рівнини, розташована недалеко від р. Південний Буг на Поділлі. 1–2 червня 1652 р. тут відбулася знакова Батозька битва — одна з найбільших перемог військ гетьмана Б. Хмельницького над польсько-шляхетським військом коронного гетьмана М. Калиновського. Як наслідок, каральне військо було повністю розбите, скасовані умови Білоцерківського договору 1651 р., очільник поляків — М. Калиновський загинув.

«план Христини» — Христина Августа (1626–1689) — шведська королева впродовж 1632–1654 рр. Таємно перейшла до католициста та зреклася престолу. 1652 р. за порадою колишнього коронного підканцлера Речі Посполитої — Є. Радзівського ініціювала переговори з українським гетьманом Б. Хмельницьким щодо укладення військового союзу.

Георгіу Стефан (Штефан) (? – 1668) — великий канцлер, хранитель державної печатки, секретар господарської канцелярії, молдавський господар (1653–1658), протеже турків. 1653 р. С. Георгіу заручився підтримкою правителя Семигорода і Волощини.

Гуляницький Григорій (? – 1675) — шляхтич, ніжинський і корсунський полковник (з 1656 р.). Був соратником гетьмана Б. Хмельницького, згодом належав до оточення гетьмана І. Виговського. В 1654 р. Г. Гуляницький відмовився присягти на вірність московському царю. Брав участь у придушенні повстання Я. Барабаша і М. Пушкаря (1657–1658). В 1659 р. 5-тис. козацький загін наказного сіверського гетьмана Г. Гуляницького три місяці тримав облогу м. Конопот московськими військами. Після усунення від гетьманської влади І. Виговського перейшов на бік гетьмана Ю. Хмельницького, ініціював підписання Слободищівського трактату 1660 р., згодом підтримував правобережного гетьмана П. Тетерю. В 1664 р. разом із Київським митрополитом Й. Тукальським і Ю. Хмельницьким був ув'язнений поляками у Марієнбурзькій фортеці. 1667 р. Г. Гуляницького звільнили, він перейшов на бік гетьмана П. Дорошенка. У 1775 р. Г. Гуляницький пішов на службу до польського короля, проте невдовзі загинув під Білою Церквою.

Ком. до § 22

Мехмед IV Авджи (1642–1692) — султан Османської імперії впродовж 1648–1687 рр. Дав згоду на надання військової підтримки кримським ханом Іслам-Гіреєм III українському гетьманові Б. Хмельницькому. 1669 р. поширив свою владу на територію Правобережної України за наслідками союзної угоди з гетьманом П. Дорошенком. За час правління Мехмеда IV турки змогли встановити свою владу і на Поділлі (Бучачький мирний договір 1672 р. і Журавнівський договір 1676 р.). Від правління султан був усунутий унаслідок заколоту яничарів 1687 р.

Рішельє Арман Жан дю Плессі (1585–1642) — французький політичний діяч, кардинал (з 1622 р.), герцог (від 1631 р.), голова королівської ради (1624–1642). Був ідеологом абсолютизму у Франції. Позбавив політичних прав гугенотів, залишивши окремі привілеї лише для їхньої буржуазії («Едикт милості», 1629 р.). Реформував державний апарат. Придушував опозиційні виступи селян, міщан і феодалів. Сприяв розвитку мануфактурного виробництва і торгівлі. У зовнішній політиці виступав проти поширення політичних впливів династії Габсбургів. За ініціативою кардинала Франція з 1635 р. вступила в Тридцятирічну війну 1618–1648 рр. А. Рішельє заснував

Французьку академію (1635), склав т. зв. «Політичний заповіт», у якому виклав принципи абсолютистської політики.

Монастирище — нині смт у Черкаській обл., райцентр. Перша літописна згадка — друга половина XVI ст.

Кемені Янош (1607–1662) — угорський дипломат і полковник. В 1648–1656 рр. був семигородським князем, 1657 р. керував трансільванською армією у спільному з козаками поході на Польщу. В 1661–1662 рр. потрапив у татарський полон, згодом написав мемуари.

Лянцкоронський Єронім — руський воевода, син польського коронного гетьмана С. Лянцкоронського. Походив із роду українсько-литовських феодалів.

Харач — татарський термін, який означає данину.

Період III Перший підрозділ

Ком. до § 1

Бутурлін Василій Васильович (? – 1656) — московський боярин, воевода, дипломат. В 1654 р. керував посольством в Україну, 1655 р. — московськими і козацькими військами в поході на Галичину.

цар Олексій — мається на увазі **Олексій Михайлович Романов** (1629–1676) — російський цар з 1645 р. За його правління в Московській державі відбулося розширення прав дворянства, юридичне закріпачення селян («Соборне уложення», 1649), церковна і митні реформи, створення регулярної армії, укладення Переяславської угоди 1654 р. з Україною, Селянська війна під проводом С. Разіна 1667–1671 рр., підписання Андрусівського договору 1667 р., згідно з яким, під владою Москви було закріплено Смоленщину, Лівобережну Україну та Київ.

Микитин острів — мається на увазі вже згадуваний Микитин Ріг, на якому в 1638–1652 рр. розташовувалась козацька **Микитинська Січ**.

Ком. до § 2

Охматів — населений пункт на Черкащині (нині село Жашківського р-ну). З 29 січня по 1 лютого 1655 р. поблизу Охматова над р. Багва відбувся бій між козацько-московським (60 тис. чоловік) та польсько-татарським (понад 60 тис.) військами, у якому полягло 30 тис. осіб з обох боків. Козаки назвали Охматівську битву — «Дрижиполем».

Твардовський Сильвестр — архімандрит Овруцького монастиря, прихильник порозуміння православних із греко-католиками. В 1681 р. визнав унію та став папським нунцієм.

«...зажадав від Казимира підтвердити претензію...» — мається на увазі від короля Речі Посполитої у 1648–1668 рр. Яна II Казимира Вази.

Дорогобуж — місто у верхній течії Дніпра на території Смоленщини.

Серпійськ — нині населений пункт Калужької обл. Російської Федерації.

Шклов — місто на території Білорусі у верхній течії Дніпра, нині райцентр Могильовської обл.

Шереметев Василій Борисович (1622–1682) — російський державний, військовий діяч, воевода, боярин. Очолював низку урядових приказів у Москві. Упродовж 1658–1660 рр. був київським воеводою, керував царськими військами в боротьбі

проти поляків і кримських татар. Після поразки під Чудновом 1660 р. потрапив у полон до кримського хана, був викуплений лише в 1681 р.

Старий Бихів — білоруське місто, розташоване на правому березі верхньої течії Дніпра.

Мухаммед-Гірей IV — кримський хан у 1641–1644 рр. та 1654–1666 рр., союзник Б. Хмельницького в 1655 р., гетьмана І. Виговського у 1659 р. 30 тис. татарської кінноти брали участь у Конотопській битві 1659 р.

Тиманівка — нині село Тульчинського р-ну Вінницької обл.

Баланівка — село Бершадського р-ну Вінницької обл.

Томиленко Василь (? – 1654) — активний учасник Визвольної війни, близький соратник гетьмана Б. Хмельницького, керівник козацької артилерії в боях 1648–1649 рр. В 1653 р. став чигиринським полковником, 1654 р. — військовим осавулом та наказним гетьманом. Очолював козацькі посольства до Польщі (1650) та Литви (1653).

Зеленський Михайло (? – після 1674 р.) — шляхтич, учасник Визвольної війни, соратник Б. Хмельницького, м'ястківський сотник (1649), брацлавський полковник у 1654–1657; 1659–1661; 1664 та 1666 рр., дипломат. Виступив на боці гетьмана І. Виговського та за придушення повстання М. Пушкаря і Я. Барабаша в 1657–1658 рр. М. Зеленський у 1667 р. здійснив невдалу спробу перехопити гетьманську булаву П. Дорошенка. Восени 1771 р. перейшов на бік М. Ханенка, через рік, у 1772 р., повернувся до П. Дорошенка, а в 1774 р. перебрався на Лівобережжя.

Гоголь Остап (Євстафій) (? – 1679) — учасник Визвольної війни, подільський (могилівський) у 1654–1661, 1663–1669, 1673–1675 рр. та брацлавський полковник в 1663–1665 рр. Підтримував гетьманів І. Виговського та Ю. Хмельницького, проте виступив проти Галяцької угоди 1658 р. та Переяславських статей 1659 р. Від польського короля Яна II Казимира Вази у 1661 р. отримав шляхетство. В квітні 1675 р. був призначений королем Яном III Собеським наказним гетьманом правобережних козаків. Після Журавнівського миру 1676 р. передислокувався у м. Димер. У 1678 р. визнав владу гетьмана І. Самойловича.

Ставище — нині смт Київської обл., райцентр на р. Гнилий Тікич. Перша письмова згадка відноситься до початку XVII ст. У 1635 р. Ставище отримало магдебурзьке право.

Буки — сучасне смт Маньківського р-ну Черкаської обл., розташоване на берегах р. Гірський Тікич. Відоме з кінця XVI ст.

«Також Олексій, після того ...» — мається на увазі московський цар у 1645–1676 рр. Олексій Михайлович Романов.

Ком. до § 3

«...йому нагадали його кварцяні у Кракові про платню...» — мова йде про військових найманців різних національностей, які служили королю Речі Посполитої Яну II Казимирові. Свою назву отримали від «кварти» — частини королівських коштів (одна чверть), яку виділяли на утримання найманців.

Городок (Sloni Grodeck) — «материнський», тобто перший Городок — нині місто у Львівській обл., райцентр на р. Верещиця. Перша письмова згадка датується 1213 р. Саме під Городком гетьман Б. Хмельницький у 1655 р. здобув перемогу над польським військом.

«...виказати подальше завдання до хана...» — тут мається на увазі кримський хан Мухаммед-Гірей IV.

Сахнович-Лесницький (Лісницький) Григорій (? – бл. 1660) — походив зі шляхетського роду, під час Визвольної війни служив у канцелярії гетьмана. Став миргородським полковником (1653–1654; 1657–1658 та 1660), генеральним суддею. Виконував дипломатичні доручення гетьмана, зокрема був послом до В. Бугурліна в 1654 р., брав участь в укладенні Переяславського договору. Як наказний гетьман у липні 1655 р. очолив похід козаків проти татар і поляків. Згодом увійшов до оточення гетьмана І. Виговського (1657). Підтримував політику союзу з Річчю Посполитою та Кримським ханством. У травні 1659 р. виконував дипломатичну місію до Польщі.

Ромодановський Григорій Григорович (? – 1682) — московський боярин, військовий і державний діяч. Керував Белгородським приказом, брав участь у російсько-українських переговорах у Переяславі 1654 р. Став воеводою московських військ в Україні (1654–1656), белгородським воеводою, очолював війська в Російсько-турецькій війні 1677–1681 рр. Г. Ромодановський був убитий під час Московського повстання 1682 р.

«...посланець Казимира...» — мається на увазі посланець польського короля Яна II Казимира.

«Хмельницький нашттовхнувся на хана біля Озерної...» — населеного пункту, що знаходиться недалеко від Білої Церкви.

Міус — річка, що протікає територіями сучасних Донецької та Луганської обл. України і Ростовської обл. Російської Федерації.

Чарнецький Стефан (1599–1665) — шляхтич, полковник, сандомирський хорунжий, учасник Жовтоводівської битви 1648 р., під час якої потрапив у полон до козаків. Після звільнення брав участь у боях під Зборовом (1649), Берестечком (1651) та Батогом (1652). У 50-х — першій половині 60-х рр. XVII ст. С. Чарнецький був старостою в низці прикордонних міст Речі Посполитої. Як коронний обозний брав участь у походах польського війська в Україну з метою відновлення шляхетського панування. Згодом став київським каштеляном (1655–1657), воеводою руським (1664–1665) та польним коронним гетьманом (1665). Дії С. Чарнецького спрямовувалися на придушення козацько-селянських повстань, повернення старих порядків, які існували до початку Визвольної війни українського народу.

Ком. до § 4

«...улюбленець шведського короля шляхтич Немирич». — мається на увазі Юрій Немирич (1612–1659).

Шебеші Ференц — угорський феодал, дипломат. Від імені трансільванського князя Юрія II Ракоці, разом із Я. Фалої, вів переговори з українським гетьманом Б. Хмельницьким. Ф. Шебеші в «Щоденнику» описав свою другу подорож в Україну (виданий у книзі «Пам'ятки історії Угорщини». — Пешт, 1874. — Сер. 1. — Т. 23).

Фалої Якоб — посланець князя Юрія II Ракоці до шведського короля.

Карлсбург — містечко в північно-східній Німеччині, розташоване біля Балтійського моря.

«Ракоці від початку 1656 р. після вдаваної удачі шведів забув свою колишню засвідчену Казимирові дружбу...» — маються на увазі союзні стосунки між семигородським князем Юрієм II Ракоці та польським королем Яном II Казимиром Вазою.

«...а рана, заподіяна Хмельницькому через загибель його сина, ще кровоточила...» — мова йде про загибель старшого сина гетьмана Б. Хмельницького — Тимоша (1632–1653) від смертельної рани, отриманої в Молдавському поході 1653 р., під час оборони Сучави.

Молдавська війна — Молдавські походи гетьмана Б. Хмельницького 1650 р. і 1652–1653 рр. проти союзника поляків — молдавського господаря В. Лупула. В серпні 1650 р. 70-тис. козацько-селянське військо, разом із загоном кримських татар, захопило столицю Молдовського князівства — м. Ясси. В. Лупул змушений був підписати угоду про союз із Б. Хмельницьким. Після поразки козаків від поляків під Берестечком 1651 р. молдавський князь відмовився від своїх попередніх зобов'язань, чим зумовив другий похід Б. Хмельницького, успішну для козаків битву під Батогом 1652 р. та просування військ до м. Сучави. В. Лупул прийняв нові союзницькі умови, серед яких — видати заміж свою дочку Розанду за Т. Хмельницького.

«...звернувся через посланців до свого дотеперішнього ворога — Олексія...» — мається на увазі московський цар Олексій Михайлович Романов.

Великопольща — історична частина Польщі із центром у м. Гнезно.

Померанія — середньовічне герцогство на узбережжі Балтійського моря, згодом провінція Пруссії (Західне Помор'я).

Малопольща — історична частина, розташована на півдні Польщі з центром у Кракові.

Мазовія — історичний регіон Польщі в середній течії р. Вісла, нижній течії р. Західний Буг та р. Нарев. Назва походить від племені мазовшан, які розселилися на цій території у IX–XI ст.

Богданович-Зарудний Самійло — сподвижник гетьмана Б. Хмельницького, дипломат, генеральний суддя. Походив із козацько-старшинського роду, був ресетровим козаком. У 1648 р. перейшов на бік повстанців, став активним учасником Визвольної війни. Упродовж 1650–1653 рр. виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького у Варшаві, Москві, Стамбулі, 1657 р. — у Трансільванії. Був одним із авторів Березневих статей 1654 р., Гадяцької угоди 1658 р. та Слободишівського трактату 1660 р. Підтримував гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького і П. Тетерю.

Ковалевський Іван (? – 1669) — походив із православної шляхти. Під час Визвольної війни став довіреною особою гетьмана Б. Хмельницького, в 1654–1655 рр. — генеральним підскарбієм, згодом — послом до Волощини. Доклав зусилля до підписання союзних угод між Україною і Трансільванією 1656 р. та шведсько-української угоди 1657 р. Упродовж 1658–1659 рр. займав посаду генерального осавула. Підтримав повернення на гетьманство Ю. Хмельницького, виступав за польський протекторат над Україною. Після відставки став сотником Глинської сотні Лубенського полку.

«...покровитель Олексій у Німиці...» — угода від 3 листопада 1656 р. між московським царем Олексієм Михайловичем Романовим та польським королем Яном II Казимиром Вазою. Згідно з нею, території, завойовані московськими військами, до проведення польського сейму тимчасово залишались під владою Олексія

Михайловича, який через бездітність Яна II Казимира мав за домовленістю стати майбутнім польським королем. У військовому плані ця угода спрямовувалась проти шведів.

Ком. до § 5

Мармарош — Мармарошський гірський масив у Східних Карпатах, розташований на території сучасної північно-східної Румунії та частково (відроги — Чивчинські гори) Чернівецької, Івано-Франківської й Закарпатської обл. України.

Магерів — нині смт Жовкв'янського р-ну Львівської обл. на р. Біла. У історичних джерелах відомий з XIV ст.

Бихов — сьогодні місто, райцентр Могильовської обл. Білорусі, розташований на правому березі верхньої течії Дніпра.

Рославль — місто на Смоленщині, розташоване біля р. Остер. Був заснований у першій половині XII ст.

«...через Лиман та Очаків...» — мається на увазі Дніпровський лиман і м. Очаків на його північному узбережжі.

Фердинанд III Габсбург (1608–1657) — імператор Священної Римської імперії (з 1637 р.), очолював табір антиреформації під час Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. Був батьком австрійського імператора і угорського короля Леопольда.

«Його син, навпаки, мав би ...» — мається на увазі молодший син Б. Хмельницького — **Юрій Хмельницький**, який навчався у Києво-Могилянській колегії, в 1657; 1659–1663; 1677–1681; 1685 рр. був українським гетьманом. Ю. Хмельницький підписав новий Переяславський договір із Москвою 27 жовтня 1659 р., який розширював владу московського царя в Україні. Через рік, 17 жовтня 1660 р., Ю. Хмельницький підписав із поляками Чуднівський договір, що нагадував Гадяцьку угоду 1658 р., але без пункту про автономне Велике князівство Руське. 1663 р. гетьман зрікся влади і постригся у ченці. В 1673 р. потрапив у полон до татар, які відправили його до Стамбула. З початком війни Османської імперії проти поляків та московитів у 1677 р. турки призначили Ю. Хмельницького «Князем сарматським, Малої Русі — України і вождем Війська Запорізького». Після завершення війни був відкликаний до Стамбула (1681). За невиправдані сподівання і жорстокість на займаній посаді турки скарали на смерть Ю. Хмельницького в 1685 р.

«...направив (щоб уберегти Україну від скорих наскоків) спостережну армію під командуванням свого сина до Ташлика...» — тут автор знову має на увазі Ю. Хмельницького, який вирушив до р. Ташлик на півдні Правобережної України протидіяти татарам.

«...нинішня плутанина у справах Півночі роз'яснилася і доля України була б визначена...» — мова йде про складні польсько-російсько-шведські стосунки тих часів.

Ком. до § 6

Беневський Станіслав Казимир (1620–1676) — каштелян на Волині, чернігівський воевода. Очолював польські посольства до гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського (1657–1660), був комісаром на переговорах у Гадячі в 1658 р. Виступав за знаходження порозуміння між поляками і українцями, надання автономії козацькій державі у складі Речі Посполитої.

Хитрово Богдан Матвійович (1615–1680) — московський боярин, військовий діяч, посол, керівник приказу «Большого двorca». 1658 р. отримав доручення від царя Олексія Михайловича придушити повстання проти гетьмана І. Виговського та примирити останнього з полтавським полковником М. Пушкарем.

Ком. до § 7

Гадяцька угода — договір від 16 вересня 1658 р. між гетьманом І. Виговським та урядом Речі Посполитої, підписаний у Гадячі. Згідно із цим документом козацька Україна, як Велике князівство Руське, в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств входила до складу Речі Посполитої на рівних правах із Польським королівством та Великим князівством Литовським, що мали мати спільного короля і сейм. Автономія нового адміністративного утворення передбачала надання привілеїв козацькій старшині, зокрема І. Виговський отримав посаду київського воєводи та приватні володіння у вигляді двох староств — Любомльського і Барського. Православна церква на території князівства зрівнювалась у правах із католицькою, Київському митрополиту й чотирьом єпископам надавалися місця в загальнодержавному сенаті, унія скасовувалась. Крім того, князівство мало власний суд (підпорядкований гетьману), скарбницю, монету, військо (30 тис. реєстрових козаків і 10 тис. найманців), виборне довічне гетьманське правління, законодавчий орган — виборні Національні збори. Планувалося відкриття двох університетів, а також школи, гарантувалась свобода друку. Поряд із цим, магнатам і шляхті мали повертатися їхні маєтки, поновлювалась феодальна залежність селян, гетьманові заборонялося мати дипломатичні стосунки з іноземними правителями.

«Тим часом справи Казимира...» — мається на увазі справи польського короля Казимира II Вази.

«Польські прапори, які Виговський направив проти нього...» — мова йде про польських найманців, які воювали на боці гетьмана І. Виговського проти повстанців, та їх керівника — полтавського полковника М. Пушкаря.

«Це спантелічення і поразку росіян під Валкою в Ліфляндії...» — містечко Валка нині знаходилося на кордоні між сучасними Латвією та Естонією. Сьогодні це два окремих міста: Валка — латиське, а Валга — естонське.

Силка — наказний гетьман, який підтримував повстання М. Пушкаря і Я. Барабаша. Після облоги Зінькова 1657 р. за наказом гетьмана І. Виговського був закатований.

Зіньків — нині місто Полтавської обл., райцентр на р. Ташань. Перша письмова згадка — 1604 р.

Веприк — село Гадяцького р-ну Полтавської обл.

Рашівка — сьогодні село біля р. Псел Гадяцького р-ну Полтавської обл.

Лютенька — село Гадяцького р-ну Полтавської обл.

Сорочинці — нині с. Великі Сорочинці на р. Псел Миргородського р-ну Полтавської обл., відомі з 20-х рр. XVII ст.

Ковалівка — село Шишацького р-ну Полтавської обл.

Обухів — місто Київської обл., райцентр. Відомий із XIV ст. як с. Лукавиця.

Багачка — нині смт, райцентр Велика Багачка на р. Псел у Полтавській обл. Перша письмова згадка — кінець XVI ст.

Яреськи — село Шишацького р-ну Полтавської обл.

Кардіський мир — мирна угода від 21 червня (1 липня) 1661 р. укладена в м. Кардіс поблизу Дерпта (Тарту) між шведами та московитами. Завершила війну 1656–1658 рр. За умовами договору Москва повертала королівству Швеції естляндські та ліфляндські міста, тобто відновлювався державний кордон відповідно до Столбовського миру 1617 р. Королівство Швеція зобов'язувалось не підтримувати поляків у війні з Московським царством, яка тривала упродовж 1654–1667 рр.

Безпалий Іван (? – 1718) — наказний гетьман у 1658–1659 рр. Під м. Варва обмеженою чисельно козацькою радою був обраний гетьманом. Виступав проти І. Виговського, підтримав повернення на гетьманство Ю. Хмельницького та отримав посаду генерального судді. На початку XVIII ст. став ченцем.

Барабаш Яків Федорович (? – 1658) — кошовий отаман Запорізької Січі. Виступав проти політики гетьмана І. Виговського. В 1657 р. разом із полтавським полковником М. Пушкарем підняв повстання проти нього. Отримавши поразку під Полтавою в червні 1658 р., Я. Барабаш знайшов захист у воєводи Г. Ромодановського, але 24 серпня того ж року при спробі переїзду до Києва був схоплений військовими гетьмана в Гоголеві. Згідно з наказом І. Виговського колишнього кошового отамана було страчено в серпні 1658 р.

Варва — місто, засноване між 1570 р. і 1620-ми рр., належало князям Вишневецьким. Нині — смт у Чернігівській обл., райцентр на р. Удай. В 1658 р. під Варвою відбувалися бої між військовими силами гетьмана І. Виговського і його противниками за участі московських військ.

Лохвиця — нині місто Полтавської обл., райцентр на р. Лохвиця. Перша літописна згадка — 1320 р.

Ромен — сучасне м. Ромни Сумської обл., райцентр на річках Сула та Ромен. Перша письмова згадка — 1096 р.

Ком. до § 8

Конотопська битва — відбулася 28 червня 1659 р. поблизу м. Конотоп між 100-тисячним московським військом разом із загонами наказного гетьмана І. Безпалого з одного боку, та військами підпорядкованими гетьману І. Виговському (козаки і татари) — з другого. Втрати царського війська склали: 40 тис. осіб убитими та 15 тис. полонених (серед них багато воєвод). І. Виговський втратив 4 тис. козаків і 6 тис. татар. Поразка в цьому бою змусила московське військо зняти облогу Конотопа та відступити на північ.

Трубецької Олексій — московський воєвода, князь, один із керівників московського війська в бою під Конотопом 1659 р.

Пожарський Семен — московський воєвода, князь, один із очільників московського війська в Конотопській битві 1659 р.

Гречаний-Потребич Степан Прокопович — упродовж 1663–1665 рр. генеральний писар Військової канцелярії.

Васильків — місто, райцентр Київської обл., розташований на р. Стугна. Заснований у кінці X ст. як Василів, сучасну назву отримав у XII ст.

Виговський Костянтин — брат І. Виговського, пінський і турівський полковник, згодом — генеральний обозний та підскарбій Великого князівства Руського. В 1659 р. постригся у ченці.

Виговський Федір — брат гетьмана І. Виговського, дипломат.

Стеблів — нині смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., розташований на берегах р. Рось. В історичних джерелах відомий з 1036 р.

Золотаренко Василь Никифорович (? – 1663) — ніжинський полковник у 1655–1663 рр. Перед цим — учасник Визвольної війни. Разом зі своїм братом брав участь у козацьких походах до Білорусі (1654–1655), обложі Смоленська (1654). В 1658 р. підтримав гетьмана І. Виговського, проте на початку 1659 р. перейшов на бік московського царя. Керував козацькими загонами в боротьбі з поляками. Після т.зв. «Чорної ради» 1663 р. був звинувачений у зраді та страчений за наказом гетьмана І. Брюховецького.

Брюховецький Іван Мартинович (1623–1668) — з 1648 р. обіймав посаду старшого слуги Б. Хмельницького, після 1657 р. супроводжував його сина Юрія на науку до Києва. З 1659 р. перебував на Запорізькій Січі, обирався кошовим отаманом. В 1661 р. І. Брюховецький став кошовим гетьманом Запорізької Січі, а в 1663 р. на т.зв. «Чорній раді» — гетьманом Лівобережної України. 1665 р. підписав Московські статті, які обмежували автономію Гетьманщини. Внаслідок цього у 1666 р. і 1668 р. вибухнуло повстання козацької старшини. За таких обставин І. Брюховецький домовився про перехід козацької України під владу Османської імперії. У червні 1668 р. у ході повстання старшини і царських воевод І. Брюховецький був убитий.

Сірко Іван Дмитрович (між 1605 і 1610–1680) — козацький ватажок. Активну політичну діяльність розпочав з участі у Визвольній війні, був кальницьким, вінницьким та харківським полковником. З 1663 р. неодноразово обирався кошовим отаманом Запорізької Січі. Під його керівництвом козаки провели десятки військових операцій на території Кримського ханства і Османської імперії. Після появи Андрусівської угоди 1667 р. І. Сірко підтримав гетьмана П. Дорошенка, але порвав із ним у 1670 р. За намовою гетьмана І. Самойловича в 1672 р. з волі царського уряду декілька місяців перебував на засланні в Тобольську, після чого повернувся в Україну.

Потоцький Андрій (Анджей) (? – 1691) — київський воевода, краківський каштелян та воевода, гетьман польний коронний.

Цицюра Тиміш — разом із В. Золотаренком, Я. Сомком входив до опозиції, яка виступала проти політики гетьмана І. Виговського.

Любар — нині смт Житомирської обл., райцентр на р. Случ. Відомий із середини XIV ст.

Ком. до § 9

Чуднівський договір — мається на увазі **Слободищівський трактат** від 17 жовтня 1660 р. між гетьманом Ю. Хмельницьким та поляками, підписаний у Слободищах під Бердичевом за наслідками Чуднівського бою (15 вересня 1660 р.) між московсько-козацьким та польсько-татарським військами. Угода повторювала Гадяцький договір 1658 р., але без окремого пункту про Велике князівство Руське.

Олівський мир від 3 травня 1660 р. (від назви Олівського монастиря поруч із Гданськом) між Швецією з одного боку та Річчю Посполитою, Австрією і Бранденбургом — з іншого. Дав можливість Речі Посполитій зосередити всю свою увагу на війні з Московським царством.

Ляховичі — нині містечко Брестської обл. Білорусі, розташоване на р. Шара поблизу Барановичів.

Руське герцогство — мається на увазі Велике князівство Руське за Гадяцькою угодою 1658 р.

Ханенко Михайло Степанович (1620–1680) — уманський полковник (1656–1669 рр. з перервами), у 1660 і 1663 рр. — наказний гетьман, пізніше кошовий отаман Запорізької Січі, в 1669–1774 рр. — гетьман Правобережної України. Належав до пропольської партії. Підписав Острозький договір із Польщею 1670 р. Вів боротьбу з гетьманом П. Дорошенком, в березні 1674 р. склав булаву на користь гетьмана І. Самойловича та перебрався на Лівобережну Україну.

Сомко Яким Семенович (? – 1663) — походив із міщан, його сестра Ганна була першою дружиною Б. Хмельницького. Я. Сомко займав посади спочатку прилуцького, згодом переяславського полковника. В 1660 р. став наказним гетьманом, далі на раді в Козельці (1662) був обраний гетьманом Лівобережної України (1660–1663). Виступав за збереження козацьких привілеїв, чим викликав незадоволення царського уряду. Після т.зв. «Чорної ради» 1663 р. у Ніжині Я. Сомка заарештували і з волі гетьмана І. Брюховецького стратили.

Дівиця — населений пункт на Чернігівщині. Велика Дівиця і Мала Дівиця нині знаходяться в межах Прилуцького району.

Остер — місто на лівому березі р. Десна, нині Козелецького р-ну Чернігівської обл. Відомий з 1098 р.

Ком. до § 10

Ян III Собеський (1629–1696) — великий коронний гетьман, командир у Польсько-турецькій війні 1672–1676 рр., король Речі Посполитої в 1674–1696 рр., герой оборони Відня (1683) від турецьких військ. Підписав із Московською державою угоду про «Вічний мир» 1686 р., яка закріпила на тривалий час поділ України по Дніпру.

Нечай Іван (? – після 1669 р.) — брат Д. Нечая, зять Б. Хмельницького. Був учасником Визвольної війни, послом-резидентом гетьмана в Криму (1650–1653), з 1656 р. — полковником білоруським і наказним гетьманом. Йому вдалося запровадити козацький устрій на підконтрольних білоруських землях, протидіяти політиці московських воевод. Згодом підтримав гетьмана І. Виговського, укладення Гадяцької угоди 1658 р. Під час облоги Бихова московськими військами 1659 р. потрапив у полон, після чого — на заслання до Тобольська. Повернутись в Україну зміг 1663 р. Служив полковником у козацькому війську, виконував дипломатичні доручення.

Бугаївка — нині село Глобинського р-ну Полтавської обл.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627–1698) — онук реєстрового гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка. Навчався гіпотетично в Києво-Могилянській колегії. Був одним із найближчих політичних і військових соратників Б. Хмельницького, учасником Визвольної війни, дипломатом, з 1657 р. — прилуцьким, чигиринським полковником, прихильником гетьмана І. Виговського, від 1663 р. — генеральним осавулом, а згодом — черкаським полковником. У 1665 р. Д. Дорошенка обрали гетьманом України (1665–1676). В 1669 р. змушений був укласти союзу угоду з Османською імперією, стати при цьому васалом турецького султана. Після укладення Бучацького миру 1672 р. між Річчю Посполитою та Портою поступово переорієнтувався на Москву, куди після свого відречення від гетьманської булави був

вивезений у 1677 р. Упродовж 1679–1692 рр. став вятським воєводою, потім жив у с. Ярополче під Москвою.

Демидів — сьогодні населений пункт у межах сучасного Вишгородського р-ну Київської обл.

Козелець — нині смт Чернігівської обл., райцентр на р. Остер. Відомий від початку XVII ст.

«...Юрій Хмельницький, будучи гетьманом пропольськи налаштованих козаків, разом із татарським ханом...» — мається на увазі кримський хан Мухаммед-Гірей IV (1654–1666).

«...обмеженого «Нексусом» (Nexus) Казимира...» — автор пише про вихід із покори польському королю Яну II Казимиру військових найманців через фінансову несплату наданих ними послуг.

Лизогуб Яків Кіндратович (? – 1698) — канівський (1666–1669) та чернігівський полковник (1687–1698).

Гагін Данило Великий — московський князь. Саме його військові оточили т. зв. «Чорну раду» в Ніжині 1663 р. для проведення виборів нового, вигідного царю гетьмана — І. Брюховецького.

Башмаков Дементій Мінич — думний дяк (з 1665 р.), печатник (від 1676 р.), дворянин (1688). Упродовж 1655–1700 рр. служив в 16-ти урядових приказах, був очільником Приказу тасмних справ (1658–1664; 1676), московським послом до Речі Посполитої (1672).

Ком. до § 11

Тукальський Йосип (Нелюбович) (? – 1675) — походив із родини українського православного духівництва. В 1650-х рр. став архімандритом монастиря у Вільно. Був прихильником політики гетьмана І. Виговського, схилив молодого гетьмана Ю. Хмельницького до підписання Слободищенського трактату 1660 р. з поляками. Наступного — 1661 р. Й. Тукальський посів кафедру архієпископа Білоруського. Вже у 1663 р. він обирається Київським і Галицьким православним митрополитом. Мав протиріччя з духівництвом Лівобережної України, зазнав політичних утисків. Так, гетьман П. Тетеря 1663 р. ув'язнив митрополита. Лише новий гетьман П. Дорошенко в 1665 р. звільнив політ'язня. Й. Тукальський залишався прибічником П. Дорошенка упродовж усього часу його правління.

Вороньків — нині село Бориспільського р-ну Київської обл.

Сулименко (Сулимка) Дмитро — козацький полковник, разом із полковником С. Височаном у 1664 р. виступив проти гетьмана П. Тетері, став керівником повстання, спрямованого проти польського панування на Правобережжі (1664–1665). Чисельність повстанців досягала 30 тис. осіб, центрами козацько-селянського руху були Лисянка та Ставища. Сам Д. Сулименко потрапив у полон до поляків і був страчений.

Сосниця — нині смт Чернігівської обл., райцентр на р. Убідь. Вперше згадується в письмових джерелах під 1234 р.

Короп — смт Чернігівської обл., райцентр. Перша письмова згадка — 1153 р. Магдебурзьке право отримав у 1654 р.

Куракін Борис Іванович (1676–1727) — князь, дипломат, сподвижник царя Петра І. Брав участь у Азовських походах 1695–1696 рр., Полтавській битві 1709 р.

Підписав російсько-ганноверський договір 1710 р. З 1711 р. був призначений царем послом у Гаазі. У 1717 р. супроводжував Петра I до Парижа, брав участь у підготовці Амстердамського договору між Росією, Францією та Пруссією. Упродовж 1724–1727 рр. — російський посол у Франції.

Животовський Павло Трохимович (? – 1699) — козацький сотник, з 1663 р. наказний обозний, генеральний суддя до 1669 р. Виступав за укладення союзу з турецьким султаном Мехмедом IV. 1672 р. знову став генеральним суддею. Під час Російсько-турецької війни 1676–1681 рр. П. Животовського було призначено наказним гетьманом козацьких військ.

Сердюки (серденята — від *тур.* — нещадні) — в Гетьманщині упродовж останньої чверті XVII — першої чверті XVIII ст. — військові службовці найманих піхотних козацьких сердюцьких полків, які перебували на повному гетьманському забезпеченні. Окрім військових, вони мали поліцейські та прикордонні функції. Сердюками могли стати не тільки українські козаки і селяни, а й іноземці. Ліквідовані царським указом в 1726 р.

Дейнеки — селянська голота, наймити, були учасниками повстання М. Пушкаря і Я. Барабаша 1657–1658 рр. у якості окремого полку.

Ком. до § 12

Яблоновський Станіслав Ян (1634–1702) — воевода руський, краківський каштелян і великий коронний гетьман Речі Посполитої.

Опара Степан — сотник Медведівської сотні Чигиринського полку. Після вигнання з Чигирина повсталими козаками та селянами С. Опара втік до Кримського ханства. 11 червня 1665 р. на чолі двох козацьких полків спільно з татарами захопив Умань і проголосив себе гетьманом Правобережної України, пробув ним два місяці, після чого знову втік до Криму. Через підозру в невірності татари невдовзі ув'язнили С. Опару. Його викупив гетьман П. Дорошенко та передав полякам, які тримали в'язня в Марієнбурзькій фортеці, згодом стратили у Варшаві.

«...татарського осавула Петра Дорошенка...» — мається на увазі гетьмана П. Дорошенка, який 1669 р. прийняв протекторат Османської імперії.

«Залишені у Брацлаві під проводом якогось собі Дрозденка козаки...» — мова йде про **Дрозденка Василя** (? – 1665) — козацького отамана, уманського ватажка, одного з керівників козацько-селянського повстання 1664–1665 рр. на Правобережжі. Повстанці обрали його брацлавським полковником. Орієнтувався на Москву та виступав проти політики П. Тетері, С. Опари і П. Дорошенка. Влітку 1665 р. В. Дрозденко під Уманню отримав поразку від військ гетьмана П. Дорошенка. З допомогою татар В. Дрозденка було схоплено, після чого розстріляно.

Децик Василь (Дацько Васильович) — овуцький полковник, один із керівників народного повстання 1664–1665 рр. на території Правобережної України, діяв спільно з В. Дрозденком. Резиденціями В. Децика у різний час ставали Димер, Бишів, Фастів та інші населені пункти. Влітку 1665 р. поляки завдали поразки повстанцям під Білою Церквою і В. Децик вимушений був відступити до Коростеня. Надалі намагався організувати повстання проти лівобережного гетьмана І. Брюховецького, але за доносом останнього, в липні 1666 р. був заарештований та доправлений до Москви, звідки далі на заслання до Сибіру.

Ком. до § 13

Браїлів — нині смт Жмеринського р-ну Вінницької обл., розташоване на р. Рів. Заснований у XV ст.

«У перші дні 1666р. обоярений Брюховецький та одворянена старшина...» — мається на увазі те, що під час поїздки до Москви у вересні — жовтні 1665 р. гетьман І. Брюховецький отримав від царя Олексія Михайловича Романова боярський титул, а окремі старшини — дворянські титули. Наслідком цього стало підписання у грудні 1665 р. Московських статей, які суттєво обмежували автономію Гетьманщини.

Щербатов Михайло Михайлович (1733–1790) — князь, історик, публіцист і державний діяч. Служив у війську, 1762 р. в ранзі капітана пішов з армії. В кінці 60-х рр. XVIII ст. працював у комітеті вироблення нового «Уложення», був лідером опозиційного уряду родового дворянства. В 1778 р. став президентом Камер-колегії, 1779 р. — сенатором. Його перу належать праці: «История Российская от древнейших времен» (до 1610 р.), утопічний роман «Путешествие в землю Офирскую» (1783), а також поема «О повреждении нравов в России» (кінець 1780-х рр.).

Ком. до § 14

Підгайці — нині місто Бережанського р-ну Тернопільської обл., розташоване на р. Коропець. Перша письмова згадка відноситься до 1463 р.

Мокрієвич Кость (Карпо, Полікарп) — генеральний писар упродовж 1669–1672 рр., якого гетьман Д. Многогрішний позбавив посади. Спільно з колишнім генеральним обозним П. Забілою, переяславським полковником Д. Райчею, підтримуваний царським представником та силами московського заgonу, 12 березня 1672 р. К. Мокрієвич оточив гетьманський двір у Батурині та заарештував Д. Многогрішного з метою усунення останнього від влади.

Косагов Григорій Іванович (XVII ст.) — російський полковник, згодом генерал. Упродовж 1663–1667 рр. керував походами московських військ, за участю донських і запорізьких козаків, на Перекоп і в пониззя Дніпра проти татар і турків, на Правобережжя — проти поляків. Брав активну участь у Російсько-турецькій війні 1677–1681 рр., у тому числі, Чигиринських походах. У 1682–1689 рр. Г. Косагов був учасником проектування та будівництва фортець на р. Самара. В 1686–1687 рр. керував зведенням фортеці Кам'яний Затон, став її першим комендантом. Був одним із воєначальників московсько-українських походів проти Кримського ханства у 1687 р. і 1689 р.

«Геттінгенський журнал» — виходив в університеті м. Геттінген, розташованого в німецькій Нижній Саксонії на р. Лайне.

Гота — місто в окрузі Ерфурт на сході Німеччини, відоме з XII ст.

Бахмут — нині м. Артемівськ Донецької обл., розташоване на р. Бахмутка. Перші історичні відомості про Бахмутівську сторожу датуються 1571 р. У другій половині XVII ст. навколо неї виросло селище. 1701 р. за наказом царя Петра I було засновано острів Бахмут. Ця назва належала місту до 1924 р.

Казікермен (Газікермен — від *тур.* «газі» — воїн за віру, «кермен» — фортеця) — кам'яна оборонна споруда Османської імперії, що знаходилась на правому березі нижньої течії Дніпра навпроти о. Тавань біля сучасного м. Берислав. Перші оборонні споруди Казікермену було зведено у другій половині 1660-х рр. Розвиток фортеці розпочався з будівництва цитателі, яка знаходилась на кам'яній скелі

в околицях сучасної балки Кизикерменки. В 1678–1679 рр. фортецю значно розширили: зі східного боку до цитаделі добудували «середнє» містечко з кам'яними стінами. Фортецю оточувало велике передмістя із земляними укріпленнями (ровами та валами). Разом з іншими турецькими фортецями Казікермен не тільки контролював Таванську переправу, але й унеможлилював масштабні морські походи запорізького козацтва. Через це Казікермен, від самих початків свого існування, став об'єктом військових виправ українського козацтва (1670 р.; 1689 р. та ін.). Під час спільного московсько-козацького Дніпровського походу під керівництвом боярина Б. Шереметєва і гетьмана І. Мазепи фортецю було захоплено і зруйновано (1695). За умовами Константинопольського договору 1700 р. між Московським царством та Османською імперією фортеця Казікермен мала залишатися зруйнованою.

«48 куренів запорожців...» — дійсне число куренів у Запорізькій Січі станом на XVIII ст. складало, як правило 38.

Цебер, цебра — велике відро, конічна дерев'яна посудина з дужкою для піднімання, переносячи і зберігання води.

Клефти — жителі о. Крит, які вели спосіб життя, подібний до запорожців.

Ком. до § 15

Завадський Казимир (1647–1691) — польський шляхтич, історик, письменник. Брав участь у Хотинському бою 1673 р., займав посади підкоморія мальборкського, каштеляна холмського і луцького старости. Став автором таких праць, як: «Тасмна історія, або Польські аннали...» (1699), «Геркулесів труд, що відкидає наявні заздрощі» (1675), «Слава Сарматського світу...».

Гамалія Григорій Михайлович (? – 1702) — посол гетьмана І. Виговського до Османської імперії в 1659 р., лубенський полковник у 1665–1668 і 1687–1688 рр. Підтримував гетьмана І. Брюховецького, потім — П. Дорошенка. 1676 р. отримав амністію від царського уряду та маєтки біля Лохвиці.

Котельва — нині смт Полтавської обл., райцентр на р. Котельва. Заснована в XVI ст., з 1648 р. — сотенне містечко.

Опішня — смт Зіньківського р-ну Полтавської обл., розташована на р. Ворскла. Відома із XVII ст.

Суховій (Суховієнко) Петро (1645 – ?) — військовий писар, кошовий отаман на Січі. У 1668–1669 рр. був гетьманом запорожців та частини правобережного козацтва. У своїй боротьбі з П. Дорошенком спирався на підтримку кримського хана Аділ-Гірея, з яким мав угоду про взаємодопомогу. Після переобрання в серпні 1669 р. П. Суховій залишився писарем у гетьмана М. Ханенка, через рік перейшов до Д. Многогрішного на Лівобережжя. П. Суховій був прихильником ідеї незалежної козацької держави.

Ком. до § 16

Білогруд Григорій — бабанський сотник, уманський полковник, дипломат другої половини XVII ст. Підтримав Гадяцьку угоду 1658 р., Чуднівський договір 1660 р., гетьмана П. Дорошенка. Виступав за відокремлення України від Польщі за етнічною ознакою, неодноразово їздив як посол до Стамбула. Після Переяславської ради 1674 р. і обрання І. Самойловича гетьманом «обох сторін Дніпра» був направлений послом до Москви.

Ком. до § 17

Ольшовський Анджей (1621–1677) — таємний радник польського короля, підканцлер коронний (1666–1676), примас (з 1674 р.).

Хотинський мир — мається на увазі перемир'я, укладене 1673 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією.

Ком. до § 19

Ага (*тюрк.* — пан) — в Османській імперії титул молодших і середніх воєначальників. У війську яничарів — генеральський чин. В соціальній структурі Кримського ханства — наступний після мурз чин та стан, також так називали всіх урядових чиновників.

Забіла Петро Михайлович (1580–1689) — учасник Визвольної війни, борзненський сотник, згодом полковник, генеральний суддя (1663–1669) і генеральний обозний (1669–1687). Отримав у Москві в 1665 р. дворянський титул. У 1672 р. очолив старшинську змову проти гетьмана Д. Многогрішного, за що був наділений московським царем значними земельними володіннями.

Ком. до § 20

Сквира — нині місто Київської обл., райцентр на р. Сквирка. Перша письмова згадка — 1390 р.

Дука Георгій (Юрій, Григорій) (1620-ті рр.–1685) — молдавський господар в 1665–1666, 1668–1672 та 1678–1683 рр. Турецький султан призначив Г. Дуку «господарем Молдови й України» (1681–1683). У свою чергу, Г. Дука зробив наказним гетьманом козаків І. Драгинича. Тоді ж були відновлені Білоцерківський, Корсунський та Чигиринський полки.

Ком. до § 21

Дорошенко Григорій — онук гетьмана реєстрових козаків М. Дорошенка, брацлавський полковник, наказний гетьман.

Дорошенко Андрій Дорофійович (1644–1709) — брат П. Дорошенка, учасник Визвольної війни. В 1660 р. потрапив до московського полону, був звільнений 1666 р. Виконував різні доручення гетьмана П. Дорошенка, у липні 1668 р. був призначений намісником Лівобережної України, наказним гетьманом. На чолі козацьких полків у вересні 1673 р. розгромив військо М. Ханенка. Згодом, будучи паволоцьким полковником, воював проти лівобережних козацьких полків. 1676 р. перебрався на Лівобережжя, де став сосницьким сотником.

Оляниця — нині село Тростянецького р-ну Вінницької обл.

Ташлик — у цьому випадку мається на увазі населений пункт (село) біля м. Сміла на Черкащині.

Спагі — різновид турецького ополчення, який складався з дрібної шляхти. Вояки служили за отриманий від держави земельний наділ — тімар, від чого походить ще одна назва ополченців — тімаріоти.

Стіна — сьогодні село Томашпільського р-ну Вінницької обл., розташоване на р. Русава.

Шаргород (до 1497 р. — Княжа Лука, до 1579 р. — Карачева Пустинь) — містечко на р. Мурафа, райцентр Вінницької обл. Відомий із XIV ст. Магдебурзьке право отримав у 1588 р.

Куниче — нині село Крижопільського району Вінницької обл.

Кадій — у мусульманських країнах, Османській імперії — суддя, наглядач за дотриманням законів (шаріату і кануну).

Ком. до § 22

Остафій (Остап) — масться на узвізї О. Гоголь, наказний гетьман правобережних козаків у 1675–1678 рр.

Ібрагім-Шишман-паша — турецький полководець. Під час Польсько-турецької війни 1672–1676 рр. керував військовою кампанією 1675 р., а саме — вторгненням 60-тис. турецько-татарських військ на територію Правобережної та Західної України за наказом султана Мехмеда IV.

Ком. до § 23

Журавнівський мир — укладений 17 жовтня 1676 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією у с. Журавне на Львівщині. Згідно з договором припинялася Польсько-турецька війна 1673–1676 рр. ліквідовувалася щорічна данина, яку платив уряд Польщі за умовами Бучацького мирного договору 1672 р. Натомість поляки змушені були визнати перехід Поділля і частини Правобережної України (окрім Білоцерківського та Паволоцького полків) під владу турецького султана.

Федір Олексійович Романов (1661–1682) — московський цар з 1676 р. Був тяжкохворим сином Олексія Михайловича. Під час царювання Федора Олексійовича країною фактично управляли боярські групи. Були проведені соціальні реформи, відбулися перша Російсько-турецька війна 1676–1681 рр. і велике повстання в Москві 1682 р.

Дунін-Борковський Василь Каспарович — генеральний обозний Гетьманщини впродовж 1687–1702 рр.

Ком. до § 24

Голіцин Олексій — князь, російський державний та військовий діяч, київський воєвода.

Коровка-Вольський (Коровченко) Григорій Карпович (? — після 1705 р.) — полковник стародубський, чигиринський та київський, генеральний військовий хорунжий (1672–1677). Наприкінці 40-х рр. XVII ст. розпочав військову службу на Запоріжжі. Був активним учасником Визвольної війни, Чигиринських походів, походів на Крим (1680–1690-ті рр.). Взяв участь у роботі комісії 1704–1705 рр. із розмежування кордонів між Запоріжжям та Очаківським бейлербейликом (Московським царством та Османською імперією) після укладення Константинопольського миру 1700 р.

Медведівка — нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Драбівці — сьогодні смт Драбів Черкаської обл., райцентр.

Ком. до § 25

Бужинська переправа через Дніпро — знаходилася поблизу фортеці Бужин та впадіння Сули у Дніпро.

Тясмин — річка, права притока Дніпра. На берегах Тясмину розташовані Кам'янка, Сміла і Чигирин.

Крилівська фортеця — розташовувалась на правому березі Дніпра між Чигирином і Кременчуком.

Ком. до § 26

Яненко-Хмельницький Павло — козацький полковник, віце-гетьман Ю. Хмельницького. Батько першої дружини П. Дорошенка.

Носівка — нині місто Чернігівської обл., райцентр. Перша письмова згадка — 1147 р.

Лукомль — сучасне с. Лукім'я на р. Сула Оржицького р-ну Полтавської обл. Перша письмова згадка — 1178 р.

Яблунів — нині смт Ємільчинського р-ну Житомирської обл. на р. Лючка. Заснований наприкінці XVI ст.

Стайки — село Кагарлицького р-ну Київської обл., розташоване на правому березі Дніпра.

«...хоча Федір і помер 27 квітня 1682 р., але Самойлович...» — тут мається на увазі московський цар Федір Олексійович Романов (1676–1683) та Іван Самойлович (? – 1690) — український гетьман у 1672–1687 рр. Замолоду він навчався з Київському колегіумі, служив козаком. 1668 р. підтримав гетьмана І. Брюховецького у його виступі проти засилля московських воевод в Україні. Далі, 1669 р., став генеральним суддею, а 1672 р. — гетьманом Лівобережної України. Неодноразово керував козацькими полками в боях проти турків (1677–1678). 1687 р. був звинувачений царським урядом у провалі Кримського походу та відправлений на заслання до Тобольська.

Маркіз де Бетюн — французький посланець до польського короля і великого князя литовського у 1674–1696 рр. Яна III Собеського (1679).

Коленда Гавриїл (бл. 1606–1674) — архієпископ Полоцький, уніатський митрополит Київський, Галицький і всієї Русі в 1655–1674 рр.

«...як було дозволено Олександром...» — мається на увазі те, що польський король і великий князь литовський у 1501–1506 рр. Олександр Казимирович надав низку привілеїв православним духовним особам.

«...перед обранням Михайла...» — тут автор згадує ім'я короля Речі Посполитої у 1669–1673 рр. Міхала-Корибута Вишневецького (1640–1673). На його правління впливали магнатські угруповання, зокрема Габсбурзька партія. Після поразки у війні з Османською імперією Річ Посполита змушена була погодитись з умовами Бучацького миру 1672 р. До запорізького козацтва король ставився вороже.

«... була запевнена Журавнівським миром 1677р. ...» — помилка Й.-Х. Енгеля, оскільки насправді ця угода була укладена 17 жовтня 1676 р.

Немирич Стефай (між 1626–1630 рр.–1684) — брат Ю. Немирича. Підтримав підписання Гадяцької угоди 1658 р., якою проголошувався генералом артилерії Великого князівства Руського. У 1682–1684 рр. був київським воєводою.

Ком. до § 27

Драгинич Іван (Ян) (? – після 1696 р.) — грек, боярин. У 1681–1683 рр. наказний гетьман від імені молдавського господаря Г. Дуки. Йому підпорядковувались Білоцерківський, Корсунський та Чигиринський полки, резиденцією був Немирів. Головним у діяльності І. Драгинича стало відновлення козацького самоврядування. 1683 р. І. Драгинич був усунутий зі своєї посади козаками С. Куницького, після чого втік до Молдови. В 1696 р. разом із послами І. Драгинича прибув до гетьмана І. Мазепи та з дозволу царя Петра I поселився в Лівобережній Україні.

Куницький Степан (Стефан) (? – 1684) — польський шляхтич, військовий товариш, немирівський староста і білоцерківський полковник. У 1683 р. перейшов з турецького на польський бік. Керував козаками в поході польського короля Яна III Собеського на Відень 1683 р. Того ж року король призначив С. Куницького наказним гетьманом. Відзначився на цій посаді тим, що розпочав нове заселення спустілого від війн Правобережжя вихідцями з Гетьманщини. У 1684 р. король офіційно відновив «Військо Запорізьке Його Королівської милості». Козаки обрали новим гетьманом А. Могилу, а С. Куницького звинуватили в поразці одного з молдавських походів та вбили при спробі втечі.

Язловець — нині село Бучацького р-ну Тернопільської обл.

Ягільниця — село Чортківського р-ну Тернопільської обл.

Буджакці — в XVII–XVIII ст. кочів'я Буджакців або орда Малих ногаїв, Білгородська орда чи Добруджська орда. Загальна назва всього тюркомовного кочового населення, яке жило в південних районах сучасної Молдови і Одеської обл. України — історичному Буджаку, а також на території Румунії — у Добруджі. Вживаною була і синонімічна назва — Буджацька орда.

Ногайські татари переселилися на територію між гирлами Дунаю та Дністра в 1620-х рр. з прикаспійських степів. Населення ногайців нараховувало 20–30 тис. осіб. В його складі були також казахи (киргизи). Тому не можна ототожнювати буджацьких кочівників згадуваного періоду лише з буджаками (субетносом ногайців) XVIII ст., оскільки в цей час тільки розпочався процес його консолідації з різних тюркомовних груп.

Центральними (стаціонарними) поселеннями орди були Ганкишла, Каушани, Комрат, Татарбунар і Тараклія. Буджацька (Білгородська) орда мала свого правителя (сераскира), якого призначав кримський хан, поділялася на п'ять родових гілок. У буджакців панували напівпатріархальні, напівфеодальні відносини. З 1770 р. буджакці потрапили під протекторат Росії, згодом були ліквідовані як окрема адміністративна одиниця.

Ботошань — місто в північно-східній Румунії на р. Сихна.

Кодима — нині смт, райцентр в Одеській обл., заснований у 1754 р.

Атці-Гірей (Хаджи-Гірей II) — кримський хан упродовж 1683–1684 рр.

Зріні Міклош (1620–1664) — угорський державний діяч, полководець, поет. У 1647–1664 рр. був баном Хорватії, керував військом під час Австрійсько-турецької війни 1660–1664 рр. У політичному плані виступав проти повного підпорядкування Угорщини австрійським Габсбургам. Написав політичні твори — трактат «Роздуми про короля Матяша» (1655), у якому підтримав ідею незалежності Угорщини, памфлет «Цілющий засіб проти турецького дурману» (1660–1661).

Бартфельд — німецька назва м. Бардійов, розташованого на північному сході Словаччини.

Ком. до § 28

Бендзин — місто в південній Польщі на р. Чарна-Пшемна.

Гордон Патрик (1635–1699) — російський генерал, контр-адмірал, автор «Щоденника Патрика Гордона...». За походженням шотландець. До 1661 р. служив у Швеції та Польщі, потім — московським царям. З 1667 по 1686 рр. перебував в Україні. Став активним учасником Російсько-турецької війни 1676–1681 рр., Кримських походів 1687 і 1689 рр. та Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр.

Могила (Могиленко) Андрій (? – 1689) — козацький ватажок. Служив компанійцем на Лівобережжі, 1683 р. перейшов на Правобережжя, де керував піхотними підрозділами війська гетьмана С. Куницького. В березні 1684 р. обирається гетьманом від імені чотирьох полків — Богуславського, Брацлавського, Корсунського та Фастівського (Білоцерківського). На цій посаді активно воював проти турків і татар, проводив нову колонізацію Правобережжя.

Ком. до § 29

Палій (Гурко) Семен Пилипович (1640-ві рр. – 1710) — народився на Чернігівщині у Борзні. Ймовірно навчався у Київській колегії. В 70-х рр. XVII ст. перебував на Запорізькій Січі. За згодою польського короля в 1684 р. отримав дозвіл на відновлення Білоцерківського (Фастівського) козацького полку, ставши полковником. Був прихильником приєднання Правобережної України до Гетьманщини (з 1688 р. писав відповідні звернення до Москви), за що поляки заарештували його в 1689 р. Але наступного — 1690 р. С. Палій утік з ув'язнення. Упродовж 1702–1704 рр. керував козацькими повстаннями на території Київщини, Волині, Брацлавщини та Поділля. 1704 р. повстання з волі Москви придушив гетьман І. Мазепа, а С. Палія в 1705 р. заарештували та відправили на заслання до Тобольська (1705–1708). Проте 1709 р. уряд вирішив повернути народного улюбленця в Україну через війну зі Швецією. Так С. Палій знову отримав посаду білоцерківського полковника, брав участь у Полтавській битві 1709 р. на боці царя Петра I. Помер полковник в Межигірському монастирі, де і був похований в 1710 р.

Огіньський Олександр (1632–1690) — троцький воєвода, великий канцлер литовський у 1684–1688 рр.

«...генерал Косагов із поважною армією подався в близькі місця до Запорізької Січі, яка тоді стояла біля Бечкі, щоб там і перезимувати...» — у ті часи у козаків була **Чортомлицька Січ** (1652–1709).

Офен — давня німецька назва Будапешта. До 1872 р. на території столиці Угорщини існувало три міста — **Пешт**, **Буда** і **Обуда**.

Фюнкфірхен — німецька назва м. Печ, що знаходиться на півдні Угорщини.

Ком. до § 30

Голіцин Василій Васильович (1643–1714) — державний і військовий діяч, фаворит московської царівни Софії Олексіївни. Будучи людиною освіченою і ерудова-

ною, В. Голіцин володів декількома європейськими мовами, був прибічником ідеї європеїзації Московської держави. Протягом 1682–1689 рр. очолював низку приказів, зокрема Малоросійський. Брав участь у Чигиринських походах 1677–1678 рр. Став ініціатором укладення польсько-московського договору про «Вічний мир» 1686 р., керував військами у Кримських походах 1687 і 1689 рр. За ініціативою В. Голіцина було розпочато будівництво московських фортець Кам'яний Затон, Богородицької (Новобогородицької) та Сергіївської (Новосергіївської), які стали плацдармами подальших наступів на Крим, а також поглинання Запоріжжя. В 1689 р., після усунення Софії Олексіївни від регентства та остаточного приходу до влади Петра I, В. Голіцина було позбавлено звань і маєтків та відправлено на заслання до Архангельського краю, де він перебував до самої смерті.

Софія Олексіївна Романова (1657–1704) — донька московського царя Олексія Михайловича, співправителька Івана V та Петра I в 1682–1689 рр. За цей час відбулися Кримські походи 1687 і 1689 рр., підписано угоду про «Вічний мир» 1686 р. з поляками, Нерчинський договір 1689 р. з Китаєм. Того ж року, в ході боротьби за владу, Петро I усунув свою сестру Софію від керівництва державою та ув'язнив її в Новодівичому монастирі. Софія Олексіївна Романова була причетна до Стрілецького повстання 1798 р., після чого її постригли в черниці.

Іван V Олексійович Романов (1666–1696) — московський цар у 1682–1689 рр. Через свою хворобливість правив номінально, фактично країною управляла його старша сестра царівна Софія.

Петро I Олексійович Романов (1672–1725) — московський цар (з 1682 р.), російський імператор (від 1721 р.). Характерною ознакою правління Петра I стало реформування різних сфер життєдіяльності держави, від адміністративної до духовної. Здобувши перемогу в Північній війні (1700–1721), цар продовжив політику утисків козацької автономії, заснував у 1722 р. Малоросійську колегію — вищий орган державного управління замість посади гетьмана. Перед цим — 1709 р., за наказом Петра I, було зруйновано Запорізьку Січ.

Кінські Води (Кінська, Кінка, Конка від *там.* «Вода диких коней») — річка, ліва притока Дніпра, далі — його лівий рукав.

«...направляв депутатів до короля Польщі...» — мається на увазі до польського короля Яна III Собеського.

Коломак — річка на території сучасних Харківської та Полтавської обл., ліва притока Ворскли.

Севськ — нині місто Брянської обл. Російської Федерації, розташоване на р. Сев.

«...Глухівський трактат із Богданом Хмельницьким...» — автор, очевидно, має на увазі угоду між гетьманом Д. Многогрішним та царським урядом — Глухівські статті 1669 р. Вони включали 127 пунктів, зокрема ті, що забороняли гетьманові мати дипломатичні зв'язки з іноземними правителями, козацький реєстр складав 30 тис. чоловік, наймане військо — 1 тис. вояків. При цьому зменшувалась кількість царських воєвод в Україні (залишилися лише в Києві, Ніжині, Острі, Переяславі та Чернігові), які мали виконувати суто військові функції.

Ком. до § 31

Самара (Новобогородицька) — прикордонна фортеця, що розташовувалась в нижній течії р. Самара, на її правому березі. Зведення фортеці спонукалося потре-

бою існування опорних пунктів для московського війська на шляху до Криму, в яких можна було б утримувати артилерійські запаси, провіант і фураж. З іншого боку, зведення нової лінії фортець у регіоні — найзаселенішій та господарськи розвиненій частині Запоріжжя — дозволяло контролювати підвіз продовольства на Січ та пересування козацьких загонів.

Згідно з поданням інженера-фортифікатора Вільгельма фон Залена — німця на російській службі, одним з опорних пунктів судилося стати околицям старовинного козацького містечка Самари, при впадінні р. Самара у Дніпро (нині в межах Дніпропетровська). Спорудження Богородицької фортеці проходило в 1687–1689 рр., але вже у травні 1690 р. вона сильно постраждала від пожежі, а влітку 1691 р. — під час облоги її запорізько-татарським військом П. Іваненка (Петрика). В 1691–1693 рр. фортеця була відновлена під назвою Новобогородицька. Наприкінці 1711 р., згідно з умовами Прутського миру, фортецю зруйнували. Черговий раз російське укріплення вже під назвою Усть-Самарський ретраншемент було зведене під час Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. біля однойменного містечка в 1736 р.

Шереметев Борис Петрович (1652–1719) — російський граф (з 1706 р.), боярин, генерал-фельдмаршал (1701) і дипломат. Займав посади псковського (1683–1684 рр.) та белгородського воеводи (1689–1697). Відзначився укладенням договору про «Вічний мир» між Московським царством і Річчю Посполитою 1686 р., у Кримських походах 1687 і 1689 рр., під час командування військами в Азовських походах 1695–1696 рр., також у Північній війні 1700–1721 рр. та Прутському поході 1710–1711 рр., після якого підписав мир з Османською імперією.

Перекопська коса — мова йде про перешийок, що з'єднує материкову частину України з Кримським півостровом.

«...стан справ, що його намагався змінити Петро Олексійович». — Й.-Х. Енгель мав на увазі боротьбу за владу в Московському царстві. В 1689 р. царю Петру I вдалося усунути від правління державою свою старшу сестру Софію Олексіївну Романову та її фаворита В. Голіцина.

«...змив принцесу Софію від керма справ у монастир, а її дорадника Голіцина — у Сибір». — мається на увазі те, що зі встановленням влади Петра I у Московському царстві в 1689 р. попередніх керівників держави — царівну Софію Олексіївну Романову було відправлено у монастир, а її фаворита В. Голіцина — на заслання в Архангельський край, позбавлено боярського титулу та маєтків.

«Але з боку Польщі, де французька партія працювала супроти королівського альянсу...» — маються на увазі станіславіти — прихильники короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського (1704–1709; 1733–1736), які спиралися на зовнішньополітичну підтримку Франції.

Ком. до § 32

Самусь Самійло Іванович (1688–1713) — походив із козаків Переяславського полку. У 1680–1690 рр. був одним із керманців козацько-селянського руху на Правобережжі. С. Самусь у 1684 р. отримав дозвіл польського короля на створення Богуславського полку, яким і керував упродовж 1684–1704 рр. У 1692–1699 рр. став наказним гетьманом правобережних козацьких полків. Після ліквідації гетьманської посади польським урядом С. Самусь брав активну участь у спротиві каральним

загонам та повстанні 1702–1704 рр. під проводом С. Палія. Був прихильником ідеї приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Через поразку повстання перебрався на Лівобережжя, де в 1708–1709 рр. боровся проти шведів.

Лефорт Франц Якович (1655–1699) — російський військовий діяч, адмірал (з 1695 р.), родом із Швейцарії. Служив у французькій та нідерландській арміях. У 1675 р. переїхав до Московської держави, став капітаном (1678). Брав участь у Російсько-турецькій війні 1676–1681 рр., Кримських походах 1687 та 1689 рр. Зумів увійти до близького оточення царя Петра I. У 1690 р. отримав звання генерал-майора, а в 1691 р. — генерал-лейтенанта. В Азовських походах 1695–1696 рр. командував флотом як адмірал.

«...кримські й білгородські татари спустошили Домантівські місцевості». — територію навколо с. **Домантове**, нині Золотоніського р-ну Черкаської обл. «Білгородськими татарами» Й.-Х. Енгель називає буджакців.

Гамалія Андрій — лохвицький сотник у 1679–1687 рр., генеральний осавул у 1688 та 1689–1694 рр. В листопаді 1708 р., разом з гетьманом І. Мазепою, А. Гамалія перейшов на бік шведського короля Карла XII.

Петрик (Іваненко) Петро Іванович (? – 1696) — походив зі старшинського роду. Був канцеляристом Генеральної військової канцелярії Гетьманщини, військовим писарем на Січі. 1691 р. втік до Криму, де в 1692 р. проголосив себе гетьманом і від імені Війська Запорізького, уклав із кримським ханом угоду про «Вічний мир» та союз проти Москви, перехід Лівобережної України під владу Османської імперії. У 1692–1694 рр. і 1696 р. здійснив низку нападів на територію України, але був відбитий московсько-українськими військами. Загинув в одному з боїв.

Борзна — нині місто Чернігівської обл., райцентр на р. Борзні. Заснована в XVI ст.

Лизогуб Яків Юхимович (1675–1749) — полковник чернігівський, переяславський, генеральний бунчужний (1713–1728) та генеральний обозний (1728–1749). В 1728–1744 рр. очолював кодифікаційну комісію, яка розробляла «Права, за якими судиться малоросійський народ». Став автором т. зв. «Лизогубівського літопису». За намагання відстоювати козацькі вольності був ув'язнений у Петропавлівській фортеці (1723).

«...перейшов убрід гниле Перекопське море...» — мається на увазі **Сиваш**, **Гниле море** — мілководна затока на заході Азовського моря.

Ком. до § 33

Шангірей (тур. **Шахінкермен**, або **Мубареккермен**, у перекладі — Соколина або Благословенна фортеця). Була звичайним фортом. Розташовувалася Шангірей на низькому о. Тавань — фактично вузькій і довгій піщаній косі посеред Дніпра. Турецькі фортифікатори вдало використали відцентрове розташування цього острова у дніпровій акваторії. Ліве річище Дніпра контролювали фортеці Ісламкермен та Шангірей (північно-східна частина о. Тавань), а праве — фортеці Казікермен та Мустрідкермен, які знаходилися на 2,5 км нижче за течією.

Борохович Михайло — гадацький полковник у 1687–1704 рр., керував козацькими загонами у війнах за межами України.

Мирович Іван — переяславський полковник, разом із М. Миклашевським очолював козацькі полки, направлені до Галичини та Білорусі з волі царя Петра I на підтримку польського короля і великого князя литовського Августа III (1733–1763).

Говтва — річка на Полтавщині, ліва притока р. Псел.

Краківське передмістя Львова — розташовувалося на північ від міських мурів Львова. Нині ця територія знаходиться в межах міста.

«...зайнятої на Дніпрі під Коломаком позиції...» — у даному випадку Й.-Х. Енгель помилково назвав фортецю Кодак на Дніпрі — Коломаком.

«...продовження Турецької війни...» — мова йде про Російсько-турецьку війну 1696–1700 рр.

Горленко Дмитро — прилуцький полковник у 1692–1708 рр., наказний гетьман козацьких полків (1705), які брали участь у Північній війні 1700–1721 рр. Виступав проти обмеження козацьких прав царизмом, підтримав перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Д. Горленко став соратником гетьмана П. Орлика. 1713 р. козацький загін Д. Горленка намагався утвердитись на Правобережжі, але польсько-литовські війська відбили його. В 1714 р. турецький султан Ахмед III продав частину Правобережної України полякам. П. Орлик змушений був переїхати до королівства Швеції. Д. Горленко повернувся до Гетьманщини, сподіваючись на амністію, але був відправлений на заслання до Москви і лише під кінець життя його відпустили до Прилук (1731).

Свічка Леонтій Назарович (? – 1699) — осавул у 1665, 1679 і 1682–1688 рр., суддя (1672) та лубенський полковник (1688–1699). Брав участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. та Азовському поході 1696 р.

Перекоп (*тат.* Ор-Капи — рів або брама, Ферах-Керман — Широка фортеця або Місто Радості, *тур.* — Ор-Капусу — Орські ворота) — татарське місто і фортеця, яку близько 1509 р. спорудив хан Менглі-Гірей I. Вона мала стратегічне розташування у центрі Перекопського перешийку.

Перекоп — також назва комплексу фортифікаційних споруд, головною з яких був рів довжиною 8 км, що пролягав у найвужчому місці Перекопського перешийку, між Каркінітською затокою Чорного моря на заході та затокою Сиваш Азовського моря на сході. Рів мав дотатарське походження. Численні попередники татар на землях Криму звернули увагу на переваги оборони півострова від загарбників завдяки географічним особливостям Перекопського перешийку. За часів Кримського ханства вали були досипані, а рів поглиблений та обкладений камінням. Вже за правління хана Менглі-Гірея I (1478–1515) у центральній частині рову було побудовано фортецю. Вона мала форму п'ятикутника з чотирикутними вежами на кінці кожної з вершин. Праворуч та ліворуч від фортеці, вздовж рову, було зведено по 3 форти (всього 6). Добре укріплені ворота на північному боці фортеці були єдиним шляхом до Криму. Підступи до воріт захищала численна артилерія на бастіонах та валах. Окрім захисників з числа місцевих татар, у фортеці постійно знаходився турецький гарнізон, який комплектувався яничарами. Під надійним захистом фортеці рік за роком зростав форштадт, який досить швидко перетворився на велике торгове місто. Всі спроби взяти фортецю Перекоп приступом, які мали місце з боку українського козацтва та московського війська, впродовж XVII ст. закінчилися невдачею. Після приєднання до Російської імперії в 1783 р. місто отримало назву Перекоп, а вже у XX ст. — Армянськ.

«1699 р. між Польщею і Росією, з одного боку, та Портою — з іншого, було досягнуто миру». — мається на увазі припинення війни між країнами «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Польща, Росія) та Османською імперією. Кожна з цих держав після проведення Карловицького конгресу 1698–1699 рр. уклала з турками окремі мирні договори (Москва підписала лише угоду про перемир'я на два роки), за наслідками яких, до Речі Посполитої поверталось Поділля, південна частина Правобережної України, за Московським царством залишалась фортеця Азов, приєднувалось узбережжя Азовського моря до р. Міус. До Австрійської імперії відходила більша частина Угорщини, Словенії, Трансільванія і Хорватія. Венеція отримала Морею, острови в Адріатичному морі, фортеці у Далмації. 1700 р. був укладений Константинопольський мир між Московським царством і Оттоманською Портою.

Головін Федір Олексійович (1650–1706) — російський дипломат, державний діяч, генерал-адмірал (з 1700 р.) та граф (1702). В 1699 р. Ф. Головін був начальником військового Морського приказу, з 1700 р. — Посольського приказу і підпорядкованого йому Малоросійського приказу. 1699 р. підписав Нерчинський мирний договір із Китаєм.

Ком. до § 34

Іскра Іван Іванович (? – 1708) — полтавський полковник упродовж 1696–1703 рр. В 1707 р. долучився до змови В. Кочубея проти І. Мазепи, підписавши донос про таємні зносини гетьмана з поляками та шведами на ім'я царя Петра І. Останній не повірив донощикам і передав їх І. Мазепі. Згодом козацький військовий суд виніс смертний вирок І. Іскрі та В. Кочубею.

Рєпнін-Оболєнський Борис Олександрович — боярин, князь, воєвода яблонівський, намісник великопермський. Керував московським посольством до Речі Посполитої в 1653 р. Пропонував полякам укласти з козаками мир на основі Зборівського (1649).

Шліппенбах Вольмар Антон фон (1650–1739) — дворянин, шведський генерал. Під час Північної війни 1700–1721 рр. командував шведськими військами у Лівляндії, отримав низку поразок від російських військових сил, у бою під Полтавою 1709 р. потрапив у полон. У 1715 р. перейшов на російську службу, став генерал-лейтенантом, бароном, членом Військової колегії та Військового суду (1718).

«... Шведська війна, що розпочалась 1701 р. ...» — мається на увазі Північна війна, яка насправді розпочалась 1700 р.

Богуслав — нині місто, райцентр у Київській обл., розташований на р. Рось. Перша письмова згадка про Богуслав сягає 1195 р.

Август III Веттін (1696–1763) — саксонський курфюрст, король Речі Посполитої з 1733 р. За правління Августа III у Речі Посполитій набули великого розмаху внутрішньополітичні чвари.

Абазинцев Андрій (? – 1703) — брацлавський полковник (з 1690 р.). У кінці 1680-х рр. проводив політику повторного заселення Правобережної України. Брав активну участь у походах до турецько-татарських володінь, спільно з поляками — у Молдавське князівство (1691), боях на Поділлі. Згодом став одним із керівників козацько-селянського повстання на Правобережжі (1702–1704). Потрапив у полон до польських каральних військ (лютий 1703 р.) і за наказом командувача А. Сенявського був страчений.

«...виставив сторожі по обидва боки Дністра...» — у даному випадку Й.-Х. Енгель Дніпро помилково назвав Дністром.

«Король водночас написав був царю ...» — мова йде про польського короля Августа III і московського царя Петра I.

Любомирський Єронім Август (бл. 1648–1706) — польський великий гетьман коронний (з 1702 р.). Був учасником оборони Відня від турецьких військ (1683), ініціатором створення Варшавської конфедерації (1704).

«Що ж стосувалося обіцянки короля Швеції...» — мається на увазі Карла XII (1682–1718) — шведського короля в 1697–1718 рр.

«...добрих стосунків, що склалися між Петром і Августом...» — мова йде про московського царя Петра I та польського короля Августа III.

Дашів — місто на Правобережжі. В 1570–1620-х рр. належало князям Збарзьким.

Біржай — місто, що знаходиться на півночі Литви, розташоване на берегах р. Апаща.

«...Палія польська армія залишила у спокої в Білій Церкві та подалася на квартири до Волині й до Русі...» — йдеться про воєводство Руське.

Миклашевський Михайло Андрійович (? – 1706) — генеральний хорунжий (1682), генеральний осавул (1683–1687) і стародубський полковник (1689–1706). Брав участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. Під його керівництвом козацькі загони воювали в Прибалтиці у 1701–1704 рр. та в Галичині й Білорусі на боці польського короля Августа III.

Калмики — народ, що проживає у Прикаспійській низовині з 30–60-х рр. XVII ст. До цього калмики жили на території Джунгарії, а з кінця XVI ст. — Ногайської орди.

Терек — річка, що витікає з Кавказьких гір та впадає у Каспійське море.

Лещинський Станіслав (1677–1766) — король Речі Посполитої у 1704–1709 і 1733–1736 рр. В 1705 р. уклав польсько-шведську мирну угоду, спрямовану проти Росії. Аналогічна домовленість існувала і з гетьманом І. Мазепою. Вдруге стати королем С. Лещинському допомогла Франція. 1736 р. зрікся престолу та став герцогом Лотаринзьким.

Дольська Анна — княгиня-русинок, тітка короля Речі Посполитої Станіслава Лещинського. З осені 1705 р. саме через неї гетьман І. Мазепа листувався зі Станіславом Лещинським.

Несвіж — нині місто, райцентр Мінської обл. Білорусі. Вперше згадується в письмових джерелах на початку XIII ст.

Ляховичі (Ляковець) — містечко Брестської обл. Білорусі, розташоване на р. Шара поблизу м. Барановичі.

Альтранштадтський сепаратний мирний договір від 24 вересня 1706 р. між Швецією та Польщею. Згідно з ним польський король Август III офіційно відкріс від престолу на користь Станіслава Лещинського та розірвав військовий союз із Росією. До цього кроку Августа III примусив шведський король Карл XII, який вступив зі своїми військами до Саксонії.

«...Мазепа тасмними промовами поклав на нього...» — мова йде про московського царя Петра I.

Чернишов Григорій Петрович (1672–1745) — російський державний та військовий діяч, граф (з 1742 р.), генерал. Був сподвижником царя Петра I, брав активну участь у Азовських походах 1695–1696 рр., Північній війні 1700–1721 рр., зокрема в 1713–1714 рр. керував походом у Фінляндію. З 1718 р. входив до Адміралтейської колегії, став сенатором, губернатором Азовської, Ліфляндської та Московської губерній. У 1730 р. вів боротьбу з членами Верховної таємної ради заради підтримки імператриці Анни Іоаннівни.

Гордієнко (Гординський, Головка) Костянтин Гордійович (? – 1733) — кошовий запорожець у 1702–1728 рр., з перервами. Походив із покозаченої шляхти Полтавського полку. Навчався в Києво-Могилянській колегії. На Січі К. Гордієнко опинився в середині 1680-х рр. Брав участь у спільних московсько-козацьких військових походах на Крим та на турецькі фортеці в пониззі Дніпра у 1687 р., 1689 р. і 1696–1697 рр. Будучи кошовим запорожцем, виступав проти присутності московських військ на території Вольностей Війська Запорізького Низового. У березні 1709 р. К. Гордієнко, разом із 8-тис. загоном козаків, підтримав гетьмана І. Мазепу. 28 березня 1709 р. уклав угоду з королем Карлом XII про шведську протекцію над козаками, спільні дії проти Москви. Поразка у битві під Полтавою в червні 1709 р. змусила К. Гордієнка перебратися разом із І. Мазепою до Бендер. Згодом кошовий підтримав гетьмана П. Орлика. Після укладення Прутського договору 1711 р. К. Гордієнко перейшов до Олешківської Січі. У 1711 і 1713–1714 рр. очолював запорізькі загоны під час спільних із татарами рейдів до московських володінь. Брав участь у військових виправах кримського війська на Кубань і Кабарду. Похований на території Кам'янецької Січі.

Куявія або **Куяви** — історична область на території Польщі між Віслою, оз. Гоплом та р. Нотец.

«...можливо, мали б українську Величність із роду Мазепідів...» — мова йде про нову династію монархів, яку міг, на думку Й.-Х. Енгеля, заснувати гетьман І. Мазепа.

Суворов Олександр Васильович (1729 або 1730–1800) — російський полководець, генерал-фельдмаршал (з 1794 р.), генералісимус (1799), граф Римніцький (1789) та князь Італійський (1799). Узяв активну участь у боротьбі проти загонів Барської конфедерації (1768), російсько-турецьких війнах 1768–1774 і 1787–1791 рр., придушенні селянського повстання під проводом О. Пугачова 1773–1775 рр., польського повстання 1794 р. Під час правління імператора Павла I опинився в опалі. В 1799 р. О. Суворов здійснив Італійський та Швейцарський походи російської армії, здобувши низку перемог над французами.

Ком. до § 35

Скоропадський Іван Ілліч (1646–1722) — військовий канцелярист (з 1675 р.), чернігівський полковий писар (1681–1694), генеральний бунчужний (1698–1701), генеральний осавул (1701–1705) та стародубський полковник (1705–1708). Брав участь у Чигиринських (1676 р. та 1678 р.), Кримських походах (1687 р. і 1689 р.). 6 листопада 1708 р. за наказом Петра I був обраний гетьманом Лівобережної України, керував козацькими військами, вірними царю, у Полтавській битві 1709 р. За часів гетьманства І. Скоропадського відбулися занепад прав не тільки посполитих,

а й козаків (запроваджені нові повинності), подальший наступ царя на автономію Гетьманщини, зокрема 16 травня 1722 р. була створена Малоросійська колегія.

«Із вправністю, яка зробила б честь найвишколенішому макіавеллістові, він зумів так довго приховувати свої наміри...» — тут мається на увазі те, що гетьман І. Мазепа був знайомий та діяв згідно з поглядами **Н. Макіавеллі** (1469–1527) — італійського політичного мислителя, письменника, історика та військового теоретика. У своїх творах, зокрема «Монарху» (1532), він обґрунтував тези про те, що головна рушійна сила в історії — політична боротьба (соціальна, класова), а для зміцнення держави придатними є будь-які засоби. Також Н. Макіавеллі поділяв віру гуманістів у творчі здібності людини.

Кочубей Василь Леонтійович (1640–1708) — козацький старшина. В 1681–1687 рр. став регентом Військової канцелярії, 1687–1699 рр. — генеральним писарем, а в 1699–1708 рр. — генеральним суддею. Через свою доньку Мотрону у В. Кочубея виник конфлікт із гетьманом І. Мазепою, який мав наслідком появу доносу на ім'я Петра І про таємні стосунки гетьмана зі шведами та поляками (1707). Але через брак доказів, донощиків В. Кочубея й І. Іскру було передано козацькому військовому суду, який засудив їх до страти.

Левенгаупт Адам-Людвік (1659–1719) — шведський військовий діяч. Навчався в університетах Лунди, Уппсали, Росток і Віттенберга. Після цього здійснив мандрівку по Європі. З 1684 р. був на військовій службі в Німеччині та Голландії. Згодом перейшов на бік шведського короля Карла XII. В 1703 р. став генерал-майором, а в 1706 р. — генерал-лейтенантом, губернатором завойованої шведами Ліфляндії та Курляндії. Очолювані А.-Л. Левенгауптом війська зазнали поразки від росіян у бою під Лісною 1708 р. Після Полтавської битви 1709 р. прийняв командування над відступаючою шведською армією. Під м. Переволочна на Дніпрі здався у полон О. Меншикову. Шведи намагалися викупити свого генерала, але безуспішно. В 1719 р. він помер у Росії, а в 1722 р. його прах перепоховали у Швеції.

«... відправив генерала Іфланда з сімома полками у Верхню Україну». — тут Й.-Х. Енгель має на увазі Північну Україну.

Лісна — село, розташоване на південний схід від білоруського м. Могильов. 28 вересня (9 жовтня) 1708 р. під Лісною відбувся бій між військами Петра І (17 тис. вояків) та силами шведського воєначальника А.-Л. Левенгаупта (16 тис. солдат).

Войнаровський Андрій (бл. 1680 – бл. 1740) — небіж гетьмана І. Мазепи, військовий діяч та дипломат. Навчався в Києво-Могилянській академії. Був одним з імовірних учасників написання Конституції 1710 р., кандидатом на гетьманську булаву. Прагнув створити антиросійську коаліцію європейських держав. У 1716 р. за наказом Петра І А. Войнаровського заарештував російський консул у Гамбурзі. Арештанта відправили до Москви, після чого далі — на заслання до Якутська.

Адлерфельд Густав (1671–1709) — шведський історик, офіцер (камергер-юнкер), історіограф короля Карла XII. Закінчив університет в Уппсалі. Написав щоденник «Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до битви під Полтавою», у якому описав й Україну.

Голіцин Дмитро Михайлович (1665–1737) — князь, російський державний діяч, дипломат. Упродовж 1711–1721 рр. був київським губернатором. Свідомо підбурював ворожнечу між українським гетьманом і полковниками. В 1718 р. став президентом Камер-колегії, сенатором, у 1726–1730 рр. членом Верховної таємної ради, згодом її

головою. Прагнув розширити вплив знаті на управління державою, направив відповідні «Кондиції» (умови) імператриці Анні Іоаннівні. 1736 р. за свої дії потрапив до Шліссельбурзької фортеці.

Полуботок Павло Леонтійович (бл. 1660–1724) — з 1705 р. чернігівський полковник. В 1708 р. не підтримав перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Згодом, у 1721 р. керував 10-тис. козацьким корпусом на будівництві Ладозького каналу. Після смерті гетьмана І. Скоропадського старшина обрала П. Полуботка наказним гетьманом (1722). Він одразу взяв курс на відстоювання автономних прав Гетьманщини (направляв відповідні клопотання до царя Петра I, здійснював саботаж окремих розпоряджень президента Малоросійської колегії), за що був ув'язнений у Петропавлівській фортеці у Петербурзі (10 листопада 1723).

Гірськ — населений пункт на берегах р. Снов, нині в Щорському районі Чернігівської обл.

Меншиков Олександр Данилович (1673–1729) — російський державний і військовий діяч, князь (1707), генералісімус (1727), з 1686 р. — денщик царя Петра I. У 1726–1727 рр. обіймав посаду президента Військової колегії. Внаслідок змови 1727 р. О. Меншиков був усунутий зі своєї посади та відправлений на заслання.

Чечель Дмитро — полковник сердюцького козацького полку, активний учасник Азовського походу 1696 р. Прихильник гетьмана І. Мазепи. Керував козацькою залогою при обороні Батурина від російських військ у листопаді 1708 р. Потрапив у полон і за наказом князя О. Меншикова був страчений у Глухові.

Маркович Яків Андрійович (1696–1770) — український мемуарист, походив зі старшинського роду. В 1713 р. закінчив Києво-Могилянську академію. Був парламентарем О. Меншикова, наказним лубенським полковником (1721; 1723–1725) і генеральним підскарбієм (1740–1762). Вів особистий щоденник упродовж 1717–1767 рр.

«До того ж він [Петро I] звелів скрізь розголосити послання, котре буцімто мало бути надіслане Мазепою королю Станіславові ...» — мається на увазі королю Речі Посполитої Станіславові Лещинському.

Лебедин — нині місто Сумської обл., райцентр на р. Вільшанка. Заснований у 1652 р.

Сулима Іван — генеральний хорунжий. В листопаді 1708 р., разом з гетьманом І. Мазепою, перейшов на бік шведського короля Карла XII. Але невдовзі змінив свою політичну орієнтацію та повернувся до ставки російського царя Петра I.

«Бо ж хан також надоумлював їх, щоб ставали на бік Мазепи». — на той час кримським ханом був Девлет-Гірей II (1699–1702; 1708–1713; 1716–1717; 1724–1725).

Яковлев Петро — генерал-майор, який на чолі трьох полків, разом із компанійським полком Г. Галагана, за наказом царя Петра I в середині травня 1709 р. зруйнував Чортомлицьку (Стару) Січ (1652–1709).

Галаган (Гелаган) Гнат Іванович (? – 1748) — колишній кошовий Війська Запорізького (1706), полковник Чигиринського (1709–1714) та Прилуцького полків (1714–1739). Був активним учасником Північної війни 1700–1721 рр. У 1708 р. перейшов від гетьмана І. Мазепи на бік царя Петра I. На чолі компанійського полку 14 (25) травня 1709 р. допомагав російським військовим зруйнувати Чортомлицьку Січ. Згодом Г. Галаган отримав від Петра I значні земельні володіння.

Ком. до § 36

Орлик Пилип (1672–1742) — походив із роду чеських баронів, які під час Гуситських воєн XV ст. переселилися до Білорусі. П. Орлик народився у с. Косуць на Гродненщині, був хрещений за православним обрядом. Освіту здобув у Віленській єзуїтській академії та Києво-Могилянській колегії. 1698 р. став кафедральним писарем Київської митрополії, згодом пішов на службу до Генеральної військової канцелярії. В 1706 р. гетьман І. Мазепа призначив П. Орлика на посаду генерального писаря. Він був близьким соратником українського гетьмана, підтримував союз із Швецією. Після Полтавської битви 1709 р., разом з І. Мазепою, вирушив до Бендер. По смерті останнього, обирається гетьманом та підписує «Пакти і Конституцію прав і вольностей Війська Запорізького» (1710). Тоді ж шведський король Карл XII визнав себе «опікуном» козацької держави на основі українсько-шведського союзного договору. Аналогічну угоду П. Орлик підписав із Кримським ханством у 1711 та 1712 рр. Після 1714 р. гетьман знаходився у вимушеній еміграції у Швеції, Німеччині, Австрії, Польщі, Франції, Чехії, Греції та Молдові. Його політична діяльність орієнтувалася на створення військової коаліції держав, спрямованої проти Росії з метою здобуття Україною державності. Перу П. Орлика належать політичні маніфести — «Покірний меморіал Запорізького Війська» (1709), «Вивід прав України» (1712), «Маніфест до європейських урядів» (1712) та художні книги — «Алکید Російський» (1695), «Гіппомен Сарматський» (1698), а також «Щоденник подорожного» (1720–1732). Помер П. Орлик у Яссах в 1742 р.

Переволочна — колишне сотенне містечко на лівому березі Дніпра біля гирла р. Ворскла, поруч знаходилася переправа через Дніпро. З 1962 р. ці землі затоплені водами Дніпродзержинського водосховища.

Чарниш Іван — гадяцький полковник (1709–1714), генеральний суддя. За свої політичні погляди (відстоювання козацьких вольностей) у 1723 р., разом із наказним гетьманом П. Полуботком, був викликаний до Петербурга та ув'язнений у Петропавлівській фортеці.

Кандиба Андрій (Андронік) — в 1690-х рр. — обозний Миргородського полку, конотопський сотник (1698–1707) та корсунський полковник (1708–1710). Підтримував гетьмана І. Мазепу, потрапив у полон під час Полтавської битви 1709 р. А. Кандиба перебував на засланні до 1715 р. За гетьманування Д. Апостола став генеральним суддею (1728–1730).

«...не змогли переправитися через Дністер біля Очакова...» — у цьому випадку Й.-Х. Енгель помилково назвав Дніпровський лиман — Дністром.

Струмок Кам'янка — насправді це не струмок, а річечка Кам'янка, права притока Дніпра. В 1709–1711 і 1728–1734 рр. при впадінні р. Кам'янки у Дніпро існувала Кам'янецька Січ.

«Що сталося з кошовим Гордієнком — я ніде не знаходжу такого запису; але з певністю наводиться те, що інший кошовий — Кость Деянков — утік із Мазепою до Бендер». — на час втечі гетьмана І. Мазепи до Бендер кошовим запорожців був Петро Гордієнко, який у квітні 1709 р. офіційно змінив К. Гордієнка.

Толстой Петро Андрійович (1645–1729) — російський державний діяч, дипломат, граф (з 1724 р.). Брав участь у Московському повстанні 1682 р., згодом під-

тримав царя Петра I. Проявив себе у другому Азовському поході 1696 р. Вивчав морську справу в Італії (1697–1698), був послом у Стамбулі (1702–1714), при цьому двічі опинявся за ґратами. В 1714 р. став сенатором, 1718 р. керував слідством у справі царевича Олексія. Упродовж 1718–1726 рр. очолював Таємну канцелярію, допомагав посісти імператорський трон Катерині I (1725), був призначений членом Верховної таємної ради. Через протиріччя з О. Меншиковим 1727 р. потрапив на заслання.

Олешки (Кардашине) — урочище, поселення в пониззі Дніпра, на його лівому березі, відоме з XI ст. Північною межею урочища є Дніпро з численними протоками, озерами та трясовинням, південною — піднесені Олешківські піски, густо вкриті невисоким лісом та чагарником. Походження топоніму трактується кількома способами. У результаті дослівного перекладу турецько-татарського *Kardaş-Orman*, отримуємо — Брат-Ліс (Братський ліс, гаєчок, діброва). Не виключено, що назва пов'язана з одним із численних легендарних переказів тюркомовних кочівників Північного Причорномор'я. Від 1711 р., коли саме в Кардашиному (Олешках) розташувалася Запорізька Січ, цей топонім набув подвійного смислового навантаження, оскільки ще з часів українсько-кримського військового альянсу періоду Визвольної війни у турецьких та кримських дипломатичних документах козаки — союзники Кримського ханства іменувалися *kardaş-kazaklar* (братні козаки). Не варто відкидати й версію про те, що назва урочища є ослів'яненою формою топоніму *Kara-dağ*'и (Чорні Гірки). Упродовж 1711–1728 рр. в Олешках на території Кримського ханства існувала Олешківська Січ.

Шафіров Петро Павлович (1669–1739) — барон, віце-президент Колегії закордонних справ у 1717–1723 рр., президент Комерц-колегії в 1725–1727 рр. та 1733–1739 рр.

Прутський трактат — мирний договір від 12 липня 1711 р. між Османською імперією та Московським царством. Згідно із цим документом Московська держава зобов'язувалася зруйнувати фортеці Кам'яний Затон, Таганрог та Новобогородицьку, передати туркам Азов і не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Натомість шведський король Карл XII мав бути висланий з Османської імперії.

Варниці — село на р. Дністер біля м. Бендери в Молдові.

Вільшана Прилуцького полку — нині село Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Гмирянка Ічнянського ротного округу Прилуцького полку — село Ічнянського р-ну Чернігівської обл.

Хорошки Глинського ротного округу Лубенського полку — нині село на р. Сула в Лубенському районі Полтавської обл.

Ком. до § 37

Петро Строгий (Суворий) — мається на увазі російський цар у 1682–1725 рр. Петро I.

Катерина I Олексіївна (у дівоцтві Марта Скавронська) (1684–1727) — дочка литовського селянина С. Скавронського. 1702 р. у Марієнбурзі потрапила до російського полону. Згодом стала дружиною царя Петра I (офіційно лише в 1712 р.).

Із січня 1725 р. посіла імператорський трон. Під час її правління справжнє керування Російською імперією здійснювала Верховна таємна рада. За правління Катерини І в Україні 1727 р. було відновлено гетьманство.

Маркович Андрій — лубенський полковник, скарбник, батько українського мемуариста, козацького діяча Я. Марковича.

Савич Семен — на початку Визвольної війни 1648–1654 рр., будучи реєстровим козаком, перейшов на бік повстанців. У 1648 р. став канівським полковником, 1651 р. очолив українську дипломатичну місію до Москви, 1654 р. — до Криму. Згодом займав посаду генерального писаря. Як соратник наказного гетьмана П. Полуботка, був ув'язнений у Петропавлівській фортеці в 1723 р.

Кроковський Іоасаф (? – 1718) — закінчив Києво-Могилянську колегію, був її професором, а згодом і ректором у 1693–1694 рр. Написав підручники з риторики і філософії. В 1707 р. став митрополитом Київським.

Вейсбах фон Йоганн-Бернгард (? – 1735) — виходець із Богемії, від 1707 р. знаходився на російській службі. В 20-х рр. XVIII ст. — генерал-аншеф, командувач російськими військами в Гетьманщині, від 1731 р. — київський генерал-губернатор. У 1734 р. в Лубнах вів переговори про повернення запорожців на територію Російської імперії. Завдяки появі жалуваної грамоти імператриці Анни Іоаннівни козаки того ж року змогли заснувати **Нову (Підпільнянську) Січ** (1734–1775).

Кантакузен (Кантемир) Дмитро Костянтинович (1673–1723) — князь, учений, член Берлінської АН (з 1714 р.). В 1710–1711 рр. став молдавським господарем. У квітні 1711 р. уклав таємну угоду про військовий союз із Росією, але реально не зміг підтримати царя Петра І. Після втрати престолу Д. Кантемир, разом із 4-ма тис. молдаван, прибув на територію Російської імперії. Від Петра І він отримав титул князя, маєтки в Слобідській Україні та став радником царя у східних питаннях. Перу Д. Кантакузена належать праці з філософії, історії Молдови й Туреччини.

Шестовиця — село на правому березі Десни, розташоване біля Чернігова.

Мглин та Баклан — сотенні містечка Стародубського полку.

Ніштадтський мир — укладений (30 (VIII) 10 вересня 1720 р. між Росією і Швецією у м. Ніштадт (Фінляндія). За умовами договору до Російської держави відходили Лівонія, Естляндія, частина Карелії з Кексгольмом, Інгерманляндія (Іжорська земля), о-ви Даго та Езель. Швеції поверталась Фінляндія, також відновлювалась російсько-шведська торгівля.

Вельямінов Степан Лукич (1670 – після 1736 р.) — російський бригадир, директор Малоросійської колегії, створеної царем Петром І указом від 16 травня 1722 р. До цього був учасником Північної війни 1700–1721 рр., комендантом Полтави та командувачем усіма слобідськими козацькими полками. На посаді директора Малоросійської колегії (1722–1727) сприяв уніфікації українського судочинства з російським, підпорядкував собі Генеральну військову канцелярію, був ініціатором ув'язнення наказного гетьмана П. Полуботка. В 1726 р. С. Вельямінов отримав чин генерал-майора. Через конфлікт із князем О. Меншиковим за часів правління імператора Петра II (1727–1730) опинився в опалі. Проте вже у 1730 р. став таємним радником імператриці Анни Іоаннівни, 1733 р. — сенатором, а наступного року — президентом Камер-колегії. 1736 р. пройшов через політичний суд, але був виправданий.

Ком. до § 38

Журахівський (Жураківський) Василь Якович (кін. XVII ст.—1730) — ямпільський сотник (1686; 1695), глухівський городовий отаман (1701), військовий товариш (1704), генеральний осавул (1710—1724), член I Малоросійської колегії, з 30 травня 1723 р. — тимчасовий управитель Гетьманщини. За дорученням наказного гетьмана П. Полуботка в Петербурзі вів переговори про розширення козацького самоврядування, за що був ув'язнений у 1724—1725 рр. Дозвіл повернутись в Україну отримав 1728 р.

Левенець Іван Прокопович (? — 1736) — сотник (1687—1690), полковий осавул (1691—1693), полтавський полковник (1701—1709), значний військовий товариш (з 1711 р.), бунчуковий товариш (від 1723 р.) та управитель Генеральної військової канцелярії (1724—1727). Учасник Кримських походів 1687 і 1689 рр. та Північної війни 1700—1721 рр.

Журавка (Жоравка) Лук'ян — новгород-сіверський сотник, стародубський полковник упродовж 1709—1719 рр.

Мекленбурзькі війська — маютьяся на узвізі німецькі найманці, які служили царю Петру I.

Володківський Дмитро — регент Генеральної військової канцелярії. 1723 р. був заарештований у Петербурзі, разом із наказним гетьманом П. Полуботком.

«Меншиков, цей упертий щодо України чоловік...» — маютьяся на узвізі князь Олександр Данилович Меншиков (1673—1729) і його плани посісти керівну посаду в Гетьманщині.

Горленко Андрій Дмитрович — бунчуковий товариш (1708). Після Полтавської битви 1709 р., разом із гетьманом І. Мазепою, вирушив до Бендер, після чого, того ж року повернувся до Гетьманщини і був засланий до Москви (1709—1715). Брав участь у Гілянському поході російських військ до Ірану в 1726 р.

Ком. до § 39

Петро II (1715—1730) — син царевича Олексія Петровича Романова, російський імператор у 1727—1730 рр. Виступав проти реформ, проведених царем Петром I.

Остерман Андрій Іванович (Генріх Йоганн Фрідріх) (1686—1747) — російський державний діяч, дипломат, граф (з 1730 р.). Народився в м. Бохум у Вестфалії. З 1703 р. був на російській службі. Став віце-президентом Колегії закордонних справ (1723), віце-канцлером (1725—1741), членом Верховної таємної ради (1726) та вихованцем імператора Петра II (1727—1730). Упродовж 1731 р. керував внутрішньою і зовнішньою політикою Росії. 1741 р. А. Остермана засудили до страти, але вирок замінили на довічне заслання до Сибіру.

Наумов Федір Васильович — міністр Колегії іноземних справ, статський радник. Контролював вибори гетьмана Д. Апостола 1727 р., керуючись царською секретною інструкцією.

«У «Мові сили» Вебера...» — мова йде про Християна Фрідріха Вебера — ганноверського резидента в Росії упродовж 1714—1719 рр., який подорожував і в Україні. Він написав книгу «Перетворена Росія» (у 3 т., 1721—1740), у якій, зокрема описав історію, економіку, культуру та міжнародні відносини України.

Хомутець — село на р. Хорол, нині Миргородського р-ну Полтавської обл. Відомий з кінця XVI ст.

Милорадович Гаврило — серб за походженням. Після Прутського походу 1711 р., разом із братом Михайлом, перейшов на службу до царя Петра I. В 1727–1729 рр. був гадацьким полковником. Відзначився здирництвами на своїй посаді. Завдяки клопотанням гетьмана Д. Апостола Г. Милорадовича було знято з посади й віддано до суду.

Військовий скарб — бюджет Війська Запорізького, що складався не тільки з фінансів, а й матеріальної власності козацького товариства.

Алод (нім. Allod) — вільна, повна, спадкова феодальна власність у ранньофеодальній Європі. Виник після розпаду общини. Малий алод спочатку перетворився в залежне селянське держання, великий — у бенефіцію, далі — у феодал.

Забіла Михайло Тарасович — походив зі старшинського роду, був борзнянським сотником (1710–1727) та генеральним суддею.

Горленко Юхим (Іоаким) Іванович — значковий військовий товариш (1715), бунчуковий товариш (1725), генеральний хорунжий (1729–1739), наказний гетьман козаків у Кримському поході 1737 р. та генеральний суддя у 1741 та 1745 рр.

Ком. до § 40

Мініх Бургард Крістоф (1683–1767) — уродженець Оледенбурга в Німеччині. З 1721 р. був на російській службі. Став графом, генерал-фельдмаршалом, генерал-губернатором Петербурга, Інгерманляндії, Карелії та Фінляндії, президентом Військової колегії та головою комісії військових справ. У 1731 р. ініціював створення сухопутного кадетського корпусу, командував російськими військами в Польщі. Упродовж 1736–1739 рр. — головкомандувач російської армії в Російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. Після сходження на престол імператриці Єлизавети Петрівни в 1741 р. потрапив у опалу і був засланий у Пелим. За часів правління Петра III повернутий назад. При імператриці Катерині II Б.-К. Мініха призначали керівником низки морських портів, Ладозького каналу. Його перу належить «Нарис управління Російською імперією» (1763–1764).

«Найбільше відзначилися сам Данило Апостол та його гетьманська адміністрація, завдяки здійсненому 1733 р. поверненню січових козаків під російське зверхництво...» — насправді повернення українських козаків під російську зверхність відбулося в 1734 р., після залишення козаками Олешківської Січі на території Кримського ханства.

Калиновський Григорій — український етнограф, родом із м. Кролевець. Служив офіцером у російській армії. 1777 р. у Петербурзі, за сприяння свого дядька В. Рубана, видав «Опис весільних українських простонародних обрядів...».

«...проти мамлюка Орлика». — Й.-Х. Енгель так назвав гетьмана України в 1710–1742 рр. П. Орлика, який мав союзні стосунки з Османською імперією. Мамлюки (*араб.* — білі раби, невільники) — у тюрків, кавказьких народів, у Єгипті — воїни-раби.

Підпільна — протока у нижній течії Дніпра. Саме на її правому березі у 1734–1775 рр. розташовувалася **Нова Січ** або **Підпільнянська**.

**Другий підрозділ:
від 1733 р. до новітніх часів.**

Ком. до § 1

Шаховський Олексій Іванович (бл. 1690–1737) — князь, генерал-лейтенант, начальник дворянської гвардії. У 1732–1737 рр. очолював Комісію для перетворення слобідських полків, яка проводила масштабні реформи, спрямовані на ліквідацію автономії Слобідської України. В 1734–1737 рр. О. Шаховський входив до Правління гетьманського уряду — державного органу, який здійснював управління Гетьманщиною.

Манштейн Крістоф-Герман (Христофор) (1711–1757) — мандрівник, вчений і письменник. Був виходцем зі старовинного богемського роду. Перебував на військовій (генерал) та державній службі в Російській імперії та Пруссії. Написав книгу «Нотатки про Росію» (1753).

Кам'яний Затон — урочище на лівому березі Дніпра. Татари влаштували тут свою залозу та митницю. Згодом, у 1696 р. на цьому місці з волі гетьмана І. Мазепи та царя Петра I була збудована фортеця Кам'яний Затон, як форпост у боротьбі з турками і татарами, а також для спостереження за січовими козаками. Останні ж виступили проти існування такої фортеці, тому зруйнували її в 1709 р. Під час Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. замість фортеці було збудовано Кам'янозатонський редут біля якого в кінці XVIII ст. виникло с. Кам'янка.

Царичанка — нині смт Дніпропетровської обл., райцентр на р. Оріль. Заснована 1604 р. як запорізький зимівник.

Козлов — до 1784 р. російська назва м. Гезлев (тат. — Гьозлеве). Перше поселення на цьому місці виникло у VI ст. до н. е. — античне м. Керкінітіда, що проіснувало до II ст. Лише в XV ст. кримські татари заснували м. Гезлев, яке після приєднання Криму до Російської імперії отримало назву Євпаторія (1783).

Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (1725–1796) — російський військовий і політичний діяч, граф (з 1764 р.) Упродовж 1736–1739 рр. виховувався в Україні. Згодом брав активну участь у Семирічній війні 1756–1763 рр., російсько-турецьких війнах 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр., за що отримав звання генерал-фельдмаршала (1770). З 1764 р. став головним командиром Малоросійських козацьких полків, запорізького козацтва й Української дивізії, в 1787–1789 рр. був головнокомандувачем Українською армією. Крім цього, у 1764–1794 рр. займав адміністративні посади президента II Малоросійської колегії, генерал-губернатора Малоросії. Дії П. Румянцева спрямовувались на втілення в життя політики ліквідації автономних прав Гетьманщини, привілеїв козацької старшини, закріпачення селянства (введення подушного податку, 1783 р.) та впровадження російських порядків (в т. ч. адміністративно-територіального устрою — намісництва). Провів перепис населення (т. зв. «Румянцевський опис», 1765–1769 рр.).

Ком. до § 2

Розумовський Олексій Григорович (1709–1771) — козак, родом із с. Лемеші на Чернігівщині. Співав у придворній капелі імператриці Єлизавети, став її фаворитом. Отримав графський титул (1744) та чин генерал-фельдмаршала (1756). У 1742 р. був таємно обвінчаний з імператрицею. 1744 р. організував подорож

цариці Єлизавети в Україну. Сприяв обранню українським гетьманом свого молодшого брата К. Розумовського.

Воронцов Михайло Семенович (1782–1856) — російський державний діяч, князь, генерал-фельдмаршал (з 1856 р.). Був учасником війни проти Франції 1806–1814 рр. та Російсько-турецької війни 1827–1828 рр. З 1823 р. М. Воронцов став новоросійським генерал-губернатором і намісником Бессарабської обл., від 1828 р. — новоросійським та бессарабським генерал-губернатором, а в 1844–1854 рр. — намісником на Кавказі, головнокомандувачем окремим Кавказьким корпусом.

Бісмарк Рудольф-Август (1683–1750) — генерал-лейтенант російської армії, учасник війни за польську спадщину 1733–1735 рр., Російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Був призначений генерал-аншефом і губернатором Ліфляндії, а в 1747 р. — головнокомандувачем Української дивізії.

«Українська лінія» — система оборонних споруд, збудована за наказом російського уряду в 1730-х рр. в Україні. Загальна довжина складала 285 км. Починалася «Українська лінія» біля р. Сіверський Дінець (фортеця Св. Петра). Далі йшла вздовж течії річок Берека, Берестова та Оріль. Закінчувалася поблизу впадіння останньої у Дніпро (Борисоглібська фортеця). До складу лінії входили: насипні вали, 16 фортець, 49 редутів, слободи, у яких і жили вояки гарнізону.

Гендриков (Гендрихов) Іван Симонович (1719–1778) — російський військовий та державний діяч, граф (з 1742 р.). Його мати була сестрою імператриці Катерини I. В 1732–1736 рр. І. Гендриков навчався у шляхетському кадєтському корпусі. Узяв участь у Російсько-турецькій війні 1735–1739 рр., став генерал-майором (1747), підпоручиком лейб-компанії. У 1750 р. провів Глухівську козацьку раду, на якій козаки обрали гетьманом К. Розумовського. Упродовж 1750–1762 рр. був помічником гетьмана, генерал-лейтенантом. Допомігав посісти імператорський престол Катерині II. В 1762–1765 рр. став шефом Кавалергардського корпусу. Згодом жив на Харківщині.

Лейден — місто на заході Нідерландів, порт на одному з рукавів р. Рейн.

Страсбург — місто на сході сучасної Франції, столиця Ельзасу, розташована на р. Рейн.

Семирічна війна — відбувалася у 1756–1763 рр. між Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Швецією та Саксонією з одного боку і Пруссією, Англією, Ганновером та Португалією — з іншого. Була спричинена боротьбою за колонії. У складі російської армії в боях брали участь Київський, Чернігівський, Ніжинський і Чугуївський козацькі полки. Згідно з Гебертсбургським миром 1763 р. між Австрією, Саксонією та Пруссією, остання закріпила за собою Сілезію. Відповідно до умов Паризького мирного договору до Великобританії відійшли Канада, східна Луїзіана, більшість французьких володінь в Індії. Таким чином, Англія здобула перемогу в боротьбі за колоніальну першість.

Ком. до § 3

Катерина II (Софія Фредеріка Августа, принцеса Ангальт-Цербстська) (1729–1796) — дружина Петра III, російська імператриця у 1762–1796 рр. Під час її правління в Україні було ліквідовано автономію Гетьманщини (1764) та слобідських козацьких полків (1765), зруйновано Запорізьку Січ (1775), юридично оформлено кріпосне право (1783), упроваджено загальноросійську адміністративну систему.

Петро III (1728–1762) — онук царя Петра I, російський імператор у 1761–1762 рр. Знаходився під впливом знаті, був прихильником прусського короля Фрідріха II. 1762 р. підписав указ «Про вольності дворянства», яким розширив права цього стану. Того ж року став жертвою дворцевого перевороту, здійсненого соратниками його дружини — Катерини II.

«...уже в 1762 р. козаки висловлювали невдоволення та скарги на правління графа...» — мова йде про гетьманування К. Розумовського (1750–1764).

Теплов Григорій Миколайович (1711–1779) — російський державний діяч, письменник, композитор, академік (1747), статський радник і сенатор (1775). Був вихователем, а згодом помічником гетьмана України, президента Петербурзької АН — К. Розумовського. Протягом 1750–1764 рр. жив у Глухові. Став родоначальником російського романсу, зокрема видав збірник «Между делом и бездельем, или Собрание разных песен с приложенными тонами на три голоса» (1759). Відзначався негативним ставленням до запорізьких козаків.

Мирович Василь Якович — підпоручик російської армії. Підняв повстання у Шліссельбурзі 15 липня 1764 р. із метою повалення з імператорського престолу Катерини II та проголошення царем Івана VI, який на той час був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці.

Калнишевський Петро Іванович (1690–1803) — останній кошовий отаман Запорізької Січі у 1762 і 1765–1775 рр. Походив зі шляхетського роду. У 1752–1761 рр. був похідним полковником, в 1654 р. став військовим осавулом (до 1761 р.), 1663 р. — військовим суддею. На посаді отамана Січі дбав не тільки про господарське освоєння земель Запоріжжя, а й про його культурне піднесення, зокрема за власні кошти будував церкви. Під час Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. успішно керував козацьким військом. Після зруйнування російськими військами Запорізької Січі в 1775 р. за наказом імператриці Катерини II був заарештований і відправлений на заслання до Соловецького монастиря. 2 квітня 1803 р. імператор Олександр I своїм указом звільнив П. Калнишевського, який через свій похилий вік вирішив залишитися в монастирі, де і помер.

Ком. до § 4

«...п'яти слобідських полків, приєднаних до Російської імперії Іваном Васильовичем...» — мається на увазі територія майбутніх слобідських полків, таких як: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський та Острогозький, приєднана до Московської держави за часів правління царя Івана IV Грозного (1547–1584). У самому тексті мова йде безпосередньо про часи московського царя Олексія Михайловича Романова (1645–1676).

Хорват Іван Самійлович (Откуртич) (? – 1780) — генерал-поручик. Походив із сербського дворянського роду. Був полковником на австрійській службі, одним із вищих граничарських командирів Марошської Границі. 1750 р. почав переговори з урядом імператриці Єлизавети Петрівни про умови переселення до Російської імперії. Імператриця своїм указом від 24 листопада 1751 р. дарувала І. Хорвату привілеї на заселення Нової Сербії. В 1752 р. він був призначений правителем краю, командиром корпусу військових поселенців. Жорстоко придушував виступи своїх підлеглих, добився приєднання частини земель Війська Запорізького. За корупційні дії І. Хорвата в 1762 р. позбавили чинів. Після розслідування його було засуджено до

страсти (1764), яку замінили засланням до Вологди. 1775 р. І. Хорват, завдяки клопотанням П. Текелія, повернувся із заслання до України.

«...при Турецькій війні, що наближалася 1769 р...» — у цьому разі Й.-Х. Енгель пише про Російсько-турецьку війну 1768–1774 рр., допускаючи помилку в зазначенні року її початку.

Могілянський Арсеній (в миру Олексій Васильович Могілянський) (1704–1770) — церковний діяч родом із Решетилівки на Полтавщині. В 1727 р. закінчив Києво-Могілянську академію, згодом Харківський колегіум. Учителював у Харкові та Росії. У 1741 р. постригся в ченці, 1744 р. став архієпископом Переяславль-Залеським, членом Синоду Російської Православної Церкви, в 1757 р. — митрополитом Київським і Галицьким. Виступав за відновлення автономії Української Православної Церкви.

«Хмельницький об'єднав декілька повітів у один полк...» — мова йде про адміністративну реформу Б. Хмельницького.

«У Братському [монастирі] перебуває університет...» — Києво-Могілянська академія, заснована 1632 р. як колегія.

Святий архімандрит Феодосій (бл. 1036–1074) — чернець, народився у Василеві під Києвом. У 1062–1074 рр. був другим настоятелем Печерського монастиря. Не стояв осторонь політичного життя, підтримував старшого сина Ярослава Мудрого — князя Ізяслава I. Серед літературних творів, що дійшли до наших днів — молитва «За всіх християн», кілька повчань та два послання до Ізяслава I.

Святий Антоній (? – 1073) — чернець, родом з м. Любеча, один із засновників Києво-Печерського монастиря.

Шувалов Петро Іванович (1710–1762) — російський державний та військовий діяч, граф (з 1746 р.), генерал-фельдмаршал (1761). Був учасником дворцового перевороту 1741 р. За часів правління імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1761) став фактичним керівником уряду, автором економічних, фінансових і військових реформ.

Погар — сотенне містечко Стародубського полку, розташоване біля р. Судость. Під назвою Радогощ (проіснувала до першої чверті XVII ст.) згадується в письмових джерелах під 1155 р.

«...коли 1769 р. спалахнула війна з Туреччиною...» — як зазначалося вище, насправді ця Російсько-турецька війна розпочалася в 1768 р. і тривала до 1774 р.

Панін Петро Іванович (1721–1789) — російський військовий діяч, генерал-аншеф, граф. Був учасником Семирічної війни 1756–1763 рр., командувачем армії в Російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., каральних загонів, які в 1774–1775 рр. придушили селянську війну під проводом О. Пугачова.

Хотинський бій — під час Російсько-турецької війни 1768–1774 рр. в 1769 р. російські війська зайняли узбережжя Азовського моря, здобули Хотин і Ясси.

«21 липня 1774 р. було укладено знаменитий Кючук-Кайнарджійський мир...» — мирний договір між Російською та Османською імперіями від 10 липня 1774 р. (підписаний у Болгарії). Він завершив Російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. За наслідками угоди до володіння Росії перейшли землі між Дніпром та Південним Бугом, фортеці Керч, Єнікале, Кінбурн та Азов, а також Велика і Мала Кабарда. Визнавалися незалежність Кримського ханства від Стамбула, автономія Молдови і Волощини та протекторат Петербурга над ними. Туреччина мала сплатити контри-

буцію, російські судна отримали право вільного мореплавства на Чорному морі та проході через протоки.

Текелій (Текелі) Петро Аврамович (1720–1793) — офіцер, походив із відомого у граничарському середовищі шляхетського роду. Брав участь у війнах за австрійську спадщину (1741). Наприкінці 1740-х рр. заступив на російську службу в сербському гусарському полку. На початку 1750-х рр. декілька разів із таємними місіями від уряду імператриці Єлизавети Петрівни їздив до Австрійської імперії, де вів проросійську агітацію серед граничар. Зарекомендував себе в Семирічній війні 1756–1763 рр. та російсько-турецьких війнах. 1770 р. отримав звання генерал-майора, згодом чин генерал-аншефа. В 1774 р. його призначили комендантом Новоросійського краю. Через вороже ставлення до запорізьких козаків Катерина II саме П. Текелія з військом направила зруйнувати Нову (Підпільнянську) Січ 4–5 червня 1775 р. Згодом за зловживання на посаді командира сербського гусарського полку П. Текелія відправили на пенсію. Останні роки життя прожив у Новомиргороді. Володів значною кількістю земель на півдні України.

Георгі Іван Іванович (Жоржі Йоганн-Готліб) (1729–1802) — етнограф, природознавець, мандрівник, академік Петербурзької АН (з 1783 р.). Родом із німецької Померанії. У 1768–1774 рр. став учасником експедиції на південний схід Росії, Поволжжя, Урал, Алтай, о. Байкал та Забайкалля. Підготував «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі ...» (1776–1777, у 3 ч.). 1799 р. світ побачило перевидання цієї книги з новою четвертою частиною про слов'янські народи.

«...деякі нібито примандрували й до Австрійської держави...» — мається на увазі військова еміграція запорізьких козаків після зруйнування Нової (Підпільнянської) Січі в 1775 р. до володінь Австрійської імперії.

Банат — історико-географічна обл. в межиріччі Дунаю, Тиси і Мурешу. З XII ст. належала королівству Угорщина, від середини XVI — до половини XVIII ст. — Османській, потім — Австро-Угорській імперії. Саме на території Банату і Бачки було нетривале місце знаходження частини запорожців у межах Військового Кордону на півдні Австрійської імперії. Поселенці-козаки належали до тієї гілки запорожців, яка до 1785 р. розташовувалася у князівствах Молдавія та Валахія і не підпадала безпосередній юрисдикції турецького уряду, що й дало їй змогу безперешкодно виїхати до імперії Габсбургів.

Частина дослідників вважає, що козаки мали окремий полк у складі граничарських полків, користувалися своїми зброєю, обмундируванням та амуніцією, обирали собі старшину, навіть заснували т. зв. Банатську Січ, яку очолювали кошові отамани. Запорожці, ведучи переговори з представниками австрійського військового командування весною 1785 р., дійсно намагалися зберегти широку автономію в системі Військового Кордону, але австрійська влада погодилася лише на присвоєння офіцерських чинів невеликій кількості представників запорізької старшини. Досить часто їхні офіцерські повноваження були номінальними, оскільки австрійське командування в більшості випадків головними командирами козацьких загонів призначало офіцерів-граничар, переважно сербів. Існування Січі на теренах Військового Кордону є сумнівним, оскільки матеріали архіву АО Воеводини стверджують, що запорізькі команди було розкидано по багатьох місцях у Банаті і Бачці, часто на значній відстані одна від одної, та з невеликою чисельністю складу (по 150–160 козаків). Питання про збереження запорожцями власних зброї та

обмундирування відпало з порядку денного вже в перші дні після переселення, коли з'ясувалося що в більшості козаків немає власної пристойної зброї та мундирів і вони самі погодилися на обмундирування за зразком граничар. Реформи, проведені на теренах Військового Кордону впродовж 1735–1748 рр., остаточно скасували залишки автономії граничар та уніфікували всі сфери життя за стандартами, встановленими австрійським військовим командуванням. Повернення запорожців з Австрії відбулося під час Австрійсько-турецької війни 1788–1791 рр. У ході бойових дій частина запорожців загинула, інша частина перейшла до турецьких володінь.

Гайдамаки (тюркське «гайде» — гнати, нападати, турбувати) — українські народні повстанці, які боролися проти шляхетського панування, що виражалося в соціальному гнобленні селянства, релігійних та політичних утисках українського населення на Правобережній Україні у XVIII ст. Перша згадка про гайдамаків датується 1717 р. З того часу і до поділів Речі Посполитої гайдамацький рух пройшов різні фази своєї активності, досягнувши найбільшого піднесення в 1734–1738 рр., 1749–1750 рр. та 1768 р. («Коліїщина»). Головними його ватажками були — Г. Голий, М. Грива, І. Жила, М. Залізник. У 1770–1780-х рр. гайдамацький рух під проводом С. Гаркуші перекинувся на Лівобережжя. Проте в кінці XVIII ст. повстанський рух було придушено об'єднаними зусиллями Росії та Польщі.

Гонта Іван (? – 1768) — гайдамацький ватажок. Походив із селянської кріпацької родини на Черкащині. В 1757 р. став сотником у навірному полку магнатів Потоцьких. Після початку Коліїщини перейшов на бік повстанців разом із вірними козаками. І. Гонті 9–10 (20–21) червня 1768 р. вдалося оволодіти Уманню, після чого його обрали уманським воеводою-полковником. Завдяки хитрості росіян 27 червня 1768 р. І. Гонтю, разом з іншим керівником гайдамацького руху — М. Залізником, було захоплено в полон, після чого передано для страти полякам.

Ком. до § 5

Гард — козацьке укріплення на лівому березі нижньої течії р. Південний Буг, адміністративний центр Бугогардівської паланки. Виникло в XVII ст. біля найбільшого козацького гарду — штучної перепони, що перегороджувала річку та використовувалася для вилову риби і для переправи.

Потьомкін Григорій Олександрович (1739–1791) — російський державний, військовий діяч, дипломат родом із дворянської сім'ї на Смоленщині. Мав відношення до двірчого перевороту 1762 р., став фаворитом імператриці Катерини II, графом (з 1774 р.), князем Таврійським (1783) і генерал-фельдмаршалом (1784). Був учасником російсько-турецьких воєн 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр. За ініціативою Г. Потьомкіна 1775 р. зруйновано Запорізьку Січ. З 1776 р. займав адміністративні посади генерал-губернатора новоросійського, азовського та астраханського, від 1784 р. — намісника Південного краю, президента Військової колегії. Активно сприяв політиці заселення регіону іноземними колоністами. В 1787 р., як головнокомандувач російських військ у Російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., подав ідею створити з колишніх козаків Чорноморське військо. Згодом отримав титул «великого гетьмана Чорноморського війська» (1790), керував будівництвом Чорноморського флоту Росії.

Вись — річка Велика Вись тече на межі сучасних Черкаської та Кіровоградської обл., є одним із витоків р. Синюхи.

Синюха — ліва притока р. Південний Буг, утворюється злиттям річок Тікич та Велика Вись.

«Водночас під час Турецько-російської війни виник корпус Чорноморських вірних козаків...» — мається на увазі **Чорноморське козацьке військо**, яке було створене в 1787–1788 рр. царським урядом у зв'язку з проведенням підготовки до Російсько-турецької війни. «Вільні козацькі команди», до яких входили 12 тис. колишніх запорожців, сформували Військо вірних козаків (1788), згодом перейменоване на Чорноморське козацьке військо, яке розташувалося на землях між Південним Бугом і Дністром. Адміністративним центром війська став населений пункт Слободзея. Чорноморське військо відіграло важливу роль у Російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. В 1792 р. імператриця Катерина II подарувала козакам землі на Таманському півострові (на Чорноморській кордонній лінії вздовж правого берега р. Кубань), де пізніше їхня військова організація отримала назву **Кубанського козацького війська**.

Фанагорія — античне місто на березі Таманської затоки Чорного моря, засноване греками в VI ст. до н. е. З V ст. до н. е. входила до Боспорської держави. В кінці IV ст. була розгромлена гунами. До сьогоденішнього часу залишилось городище, розташоване в межах Краснодарського краю Російської Федерації.

Сйськ — нині місто, райцентр у Краснодарському краї Російської Федерації, порт на узбережжі Таганрозької затоки Азовського моря.

Добрянка — сьогодні смт Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Заснована у XVII ст.

Вишеньки — нині село Бориспільського р-ну Київської обл.

Йосиф II Габсбург (1741–1790) — імператор Священної Римської імперії у 1765–1790 рр. Син і співправитель Марії-Терезії (до 1780 р.), представник т. зв. освіченого абсолютизму. За його правління до Австрії були приєднані Галичина (1772) та Північна Буковина (1774), проведено низку важливих реформ, зокрема скасовано особисту залежність селян від поміщиків (1782), обмежено панщину (1786), на українських землях — греко-католицьке духовництво зрівняно у правах із католицьким, відновлено роботу Львівського університету (1784) і засновано «Studium Ruthenum» (1787).

Геллеспонт — стародавня назва протоки Дарданелли.

Костюшко (Косцюшко) Тадеуш (1746–1817) — польський громадський діяч. Походив із родини шляхтичів. Брав активну участь у Війні за незалежність у Північній Америці 1775–1783 рр. у ролі бригадного генерала та ад'ютанта Дж. Вашингтона. Після повернення до Польщі боровся проти військ Тарговицької конфедерації 1792 р. Під час розгортання Польського повстання 1794 р. Т. Костюшка було обрано керівником держави (диктатором). Підписав Поланецький універсал 1794 р. поміркованого змісту. Того ж року після військової поразки під Мацейовицями потрапив у полон. Після звільнення (1796) виїхав до США і Франції. Згодом приєднався до Товариства польських республіканців (1799). Був прихильником демократичного національного відродження Польщі.

Новомиргород — нині місто, райцентр Кіровоградської обл. Заснований 1740 р. на р. Велика Вись.

Іменний покажчик

А

- Аарон Тиран 142, 143, 147
 Абазин А. 372, 375
 Август III Веттин 372, 373, 375–377, 379, 406, 515
 Адлерфельд Г. 379, 385, 386, 387, 400
 Апостол Д. 48, 367, 371, 372, 392, 412–414, 416, 418–421, 426, 427, 429–431, 434, 513, 518
 Арцішевський К. 219
 Атци-Гірей 65–67, 69, 72

Б

- Балабан Г. 144, 145, 152
 Балабан М. 153
 Барабаш І. 191
 Барабаш Я. 279
 Батий 57, 263
 Башмаков Д. 293
 Баязид І 58
 Баязид II 74, 87
 Безпалій І. 280
 Бельський М. 92–94
 Беневський С. 274, 276, 288, 303, 329, 507
 Берншторф А.-П. 27
 Бетсабул 58, 65
 Бжозовський М. 212
 Білий П. 79
 Білогруд Г. 318, 332
 Бісмарк Р.-А. 439
 Богдан II 66
 Богданович М. 252, 501
 Богданович С. 267
 Богун І. 183, 231, 232, 234, 248, 256, 499
 Бона Сфорца 66
 Боплан Г.-Л. 30, 31, 35, 37–39, 41, 42, 44, 77, 101, 175, 176, 178, 183, 185
 Борецький Й. 153, 171, 173, 174
 Борис Годунов 156, 157
 Бородавқа Я. 160, 166

- Борохович М. 367, 370, 514
 Брюховецький І. 282, 288, 290–300, 305, 306, 315, 316, 318, 329
 Булавін К. 124, 380
 Бутурлін В. 251–257, 260–264, 501

В

- Вага Т. 37
 Василій І 57
 Василій III 93
 Вейсбах Й.-Б. 407, 420, 432, 434, 436, 519, 520
 Вельямінов С. 409, 413
 Виговський Д. 238, 281, 288, 505
 Виговський І. 197, 227, 233, 238, 239, 242, 243, 258, 259, 261, 262, 266, 272–284, 291, 294–296, 318, 497, 500, 502, 505
 Виговський К. 281
 Виговський Ф. 281
 Вишневецький Д. 104, 106–109
 Вишневецький Є. 184, 185, 192, 201, 202, 206–209, 214–216, 218, 224, 226, 230, 232–234, 238, 504
 Вишневецький М. 161
 Вишневецький О. 128, 140, 223
 Вісаріон 63
 Вітовт 54–61, 65, 69, 117
 Владислав IV Ваза 27, 31, 32, 36, 79, 158, 162–164, 168, 177, 178, 184, 186–188, 190–192, 201, 204, 217, 219, 234, 235, 493, 498, 502–504
 Владислав Локеток 50
 Войнаровський А. 385, 386, 398–400, 517
 Володимир Ольгердович 54, 55
 Володьківський Д. 415
 Воронцов М. 439
- Г
- Газі-Гірей II 128
 Галаган Г. 397

- Гамалія А. 378, 399, 404
Гамалія Г. 290, 315, 332, 365
Гаммард К. 306, 444, 459, 460, 467, 470, 482, 483, 516, 524
Гаштольд Й. 64, 68
Гаштольд М. 70, 72
Гваньїні О. 92, 94, 128, 485, 488, 490, 491
Гедимін 47, 49–51, 55
Гейденштейн Р. 35, 93, 94, 132, 139, 141, 142
Гендриков І. 441
Генріх III Валуа 112, 116, 117, 125, 491
Георгі І. 466, 478
Георгіцу С. 265
Гербіній Й. 89
Гербурт Я. 37, 92, 107
Гізель І. 174, 188
Гладкий М. 210, 211, 225, 247, 250
Глинський М. 83, 84
Глухий Й. 225, 232–236, 338–339, 342, 509
Гоголь Є. 332, 334, 335
Гоголь І. 144
Голіков І. 37
Голіцин В. 341, 346, 357, 359–363, 378, 513, 519
Голіцин Д. 385, 388, 391, 413, 416, 418
Головін Ф. 369, 390
Голота І. 216
Гонта І. 468–470
Гордієнко К. 380, 390, 391, 393–396, 400, 518
Гордон П. 353, 358, 359, 361, 513
Горецький Л. 113, 115
Горленко А. 417
Горленко Д. 404
Горленко Ю. 426
Гречаний С. 315–317
Гречаний Ф. 414
Григорій V 67
Грондський С. 135, 175, 185, 188, 193, 209, 210, 218, 222, 230, 234, 241, 245, 250, 259, 260, 263–266, 301, 491, 498, 499
Гуляницький Г. 247, 251, 274, 279–281, 289
Гуня Д. 183, 184, 496
Густав II Адольф Ваза 178, 186
- Д
- Данилович Я. 165, 190
Данило Романович 71
Дарій I 205
Дашкевич О. 33, 47, 83–85, 89, 95–99, 101, 136, 160, 366
де Бетюн 348
Децик В. 300, 301
Джеджалій Ф. 196, 197, 203, 225, 233, 234, 498
Дмитро Михайлович 50
Дольська А. 378
Дорошенко А. 332
Дорошенко Г. 332, 333
Дорошенко І. 229, 231, 329
Дорошенко М. 166
Дорошенко П. 286, 289, 299–302, 305, 306, 315–330, 332–338, 340, 342, 362, 508–510, 513
Драгинич І. 350, 354
Дука Г. 331, 351
- Е
- Едигей 57, 60
- Є
- Єремферден 58, 60, 64
- Ж
- Жданович А. 225, 237, 268, 269
Животовський П. 296
Жолкевський С. 148–151, 154, 157, 158, 160, 162–165
Журавка Л. 415
Журахівський В. 414
- З
- Забіла М. 426
Забіла П. 329
Забузький С. 223

Завадський К. 315
 Замойський Я. 129–133, 138–140, 142,
 143, 146, 147, 149, 154, 155
 Зборовський С. 117, 125, 126, 127,
 128, 131
 Зеленський М. 256, 289
 Зизаній С. 153
 Зіморович Ю.-Б. 76, 77, 86, 90, 318, 487
 Золотаренко В. 281
 Золотаренко І. 217
 Зріні М. 352
 Зуєв В. 35, 466, 521

Й

Йосиф II Габсбург 482
 Йосиф II Солтан 78, 95

І

Іван Васильович Грозний 73, 124
 Іван Олексійович Романов 357
 Івоня 110, 112, 113, 114, 115
 Ізяслав Мстиславович 59
 Інаст-Гірей 170
 Ісидор 63, 67, 68, 71
 Іскра І. 370, 372, 383
 Іслам-Гірей II 131, 167
 Іслам-Гірей III 255

К

Казимир IV 64, 67, 69
 Калиновський Г. 428
 Калиновський М. 199
 Калнишевський П. 449
 Кальвін Ж. 109
 Кандиба А. 399, 404
 Кантакузен Д. 407, 420
 Капістран Й. 67
 Караїмович І. 182, 184
 Карл X Густав 27, 250, 258, 264, 267,
 274, 284
 Карл XII 27, 35, 48, 245, 251, 378–384,
 386, 387, 391, 393, 395, 396, 406, 407,
 475, 516, 518
 Катерина I 399, 401, 406, 413, 415–418

Катерина II 253, 441, 442, 444, 445, 448,
 451
 Кейстут 51, 54
 Кемені Я. 247, 249
 Кисіль А. 180, 196, 201, 203, 206,
 212–215, 222–224, 226, 227, 230, 239,
 240, 247, 270
 Кисіль М. 212
 Кішка С. 152, 154, 155
 Клірик Острозький 153
 Кобержицький С. 35, 158
 Ковалевський І. 267, 281
 Коленда Г. 348
 Коморовський П. 184
 Конєцпольський О. 194, 195, 205, 216,
 224, 230, 233, 258, 497
 Конєцпольський С. 169, 177, 179, 180,
 183, 185, 189, 192
 Копистенський З. 145, 152
 Корвін М. 72
 Коровка Г. 341
 Корсак Р. 188
 Косагов Г. 303, 357
 Косаковський М. 231
 Косинський Х. 139, 140, 154, 182
 Косів С. 206, 222, 226, 230, 237
 Костюшко Т. 483
 Коховський В.-Є. 36, 77, 176, 180, 205,
 224, 226, 227, 241, 250, 270–272, 275,
 285, 289, 294, 297, 351, 491, 499, 500
 Кочубей В. 383, 419
 Коялович А. 32
 Кремпський К. 150
 Кривоніс М. 202, 206, 211
 Кричевський І. 128
 Кроковський І. 407
 Кромер М. 60, 87, 92, 489
 Крупневич Г. 152, 154, 155
 Куницький С. 350, 351–354
 Куракін Б. 296, 297

Л

Левенгаупт А.-Лі. 383, 384, 399, 517
 Левенець І. 414

Лерхе Й. 35
 Лефорт Ф. 365
 Лжедмитрій I 156
 Лжедмитрій II 158
 Лизогуб Я. 366, 368, 414, 425, 431, 514
 Литвин М. (Михалон) 52, 58, 75–77, 93,
 99, 487, 489
 Лівій Т. 136
 Лінаж А. 32, 101, 191, 244
 Лобода А. 141
 Лобода Г. 139
 Лупул В. 224, 226, 228, 229, 242, 243, 246,
 248
 Любарт 53

М

Магомет 59, 64, 69, 72
 Мазела І. 27, 29, 39, 48, 251, 333, 357,
 359–400, 407, 408, 410, 412, 447, 457,
 477, 493, 513, 516–518
 Мамай 52
 Мамочак 64
 Манштейн К.-Г. 434–437, 439, 519, 520
 Маняк 69
 Маркович А. 407, 413
 Маркович Я. 389
 Менглі-Гірей I 69, 72, 80–83, 86, 87
 Меншиков О. 370, 380, 385, 386,
 388–390, 395, 396, 404, 407, 409, 414,
 416–418, 458, 517, 519
 Мехмед IV 247, 301, 320, 326
 Меховський М. 92
 Миклашевський М. 376, 378
 Милорадович Г. 421
 Мирович В. 447
 Мирович І. 367
 Михайло Вишневецький 36, 321, 324,
 339, 348, 489
 Михайло Омелькович 70
 Михайло Сигізмундович 65
 Мініх Б.-К. 426, 435–438
 Міхай 153, 154
 Многогрішний Д. 223, 315–318, 320, 321,
 323, 325, 329, 360

Могила А. 353–355, 364, 512
 Могила Є. 147, 148, 153
 Могила К. 161
 Могила П. 187, 188, 195, 206
 Мозира Л. 200, 225
 Мокрієвич К. 303, 329
 Мурад 116, 131, 138, 141
 Мухаммед-Гірей 80, 83, 96, 97

Н

Наливайко С. 143, 147–150, 152, 154, 182,
 205, 492, 493, 504
 Нарушевич А. 52, 65, 66, 72, 81, 82
 Наумов Ф. 418, 419
 Небаба М. 208, 211
 Немирич С. 349
 Немирич Ю. 230, 264, 274, 281, 283, 505
 Нечай Д. 213
 Нечай І. 291
 Носач Т. 225, 228, 274–276, 281
 Нур-Девлет-Гірей 69

О

Огінський О. 356
 Окольський С. 92, 182
 Олександр II 78
 Ольгерд 51–55, 61
 Ольшовський А. 321, 324, 331, 339
 Онушкевич Ф. 180
 Опара С. 299
 Орендаренко Т. 170
 Оріховський Р. 35
 Орішовський І. 117, 154
 Орішовський Я. 152
 Орлик П. 399–402, 405, 408, 429
 Осман II 166
 Оссолінський Є. 36, 192, 193, 195, 196,
 201, 203–209, 215, 217–219, 222, 227,
 244, 249, 258, 259, 500, 503, 504
 Оссолінський Т. 33, 36
 Остерман А. 418
 Острозький Д. 205–207, 497
 Острозький К.І. 79, 84, 85, 87, 88, 95–97,
 100

Острозький К. 106, 109, 111, 116, 119,
122, 128, 129, 137, 140, 144, 145,
151–153, 171
Острозький О. 171, 173, 174
Острианин Я. 181–184, 496

П

Павлюк П. 178, 180–182, 205, 495
Палій С. 355, 366, 370–377, 383, 391, 512,
515
Панін П. 459
Папроцький Б. 119, 126
Пасторій Й. 32, 102, 216, 221, 229, 233,
235, 240
Петрик П. 365, 366
Петро I 37, 38, 357, 362–365, 367–369,
372–384, 391, 392, 398, 399, 401,
403–408, 410, 412–417, 421, 425, 426,
433, 437, 438, 448, 456, 458, 475, 515,
517, 519
Петро II 418, 420, 425, 426, 428
Петро III 444
Підкова І. 117, 121–123, 130, 182, 205
Пій II 68, 71
Подобайло С. 210, 216, 231, 237, 238
Потій І. 144, 146, 153, 170
Пожарський С. 280, 281
Полуботок П. 387, 407–409, 412, 413, 415
Помпадур Ж.-А. 172
Потоцький А. 349–351
Потоцький М. 180, 183, 184, 193, 196–
199, 227–230, 233, 234, 236–238, 240,
242, 243, 245
Потоцький Станіслав 255, 257, 258, 261,
283, 285, 287
Потоцький Стефан 161, 196, 198
Потьомкін Г. 480–482
Прокопович Ф. 37, 362, 378, 380, 513, 518
Путятин Д. 78, 81, 82
Пушкар М. 225, 228, 257, 272, 274–276,
279, 280
Пясецький П. 35, 77, 108, 118, 146, 155,
161; 177, 184, 185

Р

Радзивілл Я. 210, 213, 215–217, 224, 237–
239, 243, 255, 257
Радзівевський С. 32, 190–193, 222, 227,
243, 245, 257, 302, 304, 496, 499, 500
Разін С. 124, 315, 318
Рішельє А. 247
Рогоза М. 137, 144
Розумовський К. 29, 438, 439, 441, 443–
445, 447, 448, 457, 458, 501
Розумовський О. 438, 439, 441
Ромодановський Г. 260, 279–281, 289–
291, 294, 297, 316–318, 330, 332–335,
337, 338, 341–345, 347, 510, 511
Ромул 80, 85
Рубан В. 29, 30, 453, 461, 521, 522
Ружинський Б. 116, 117, 119, 120, 149
Румянцев П. 436, 437, 448, 451, 452, 459,
461, 469, 471, 482, 524
Рутський Й.-В. 170, 173, 174, 175,
186–188

С

Саадат-Гірей 97–99, 104, 128
Савич С. 413, 416
Сагайдачний П. 160, 161, 163, 166, 494,
495
Сагредо Н. 169, 170
Самойлович І. 325, 329, 330, 332–338,
341, 342, 344–348, 351, 355–362, 398,
513
Самусь С. 364, 365, 370–374, 376, 514,
515
Сапіга Л. 151, 163, 173, 503
Сахмат 66, 73, 80, 81–83
Сахнович Г. 260
Свидригайло 54, 55, 57, 61–63, 486
Свирговський І. 109, 112
Селім І Грізний 87
Селява А. 188, 499
Селямет-Гірей І 128
Сигізмунд I 30, 83, 84, 86, 88, 92, 95, 97,
99, 101, 104, 105, 487, 489

Сигізмунд II Август 35, 75, 106, 107, 109,
110, 123, 487, 499
Сигізмунд III Ваза 35, 133, 143, 144, 154,
155, 158, 164, 165, 172, 175, 186, 468
Сигізмунд Кейстутович 54, 58, 61–64
Силка 279
Симеон Омелькович 68, 70
Сікст IV 71
Сірко І. 283, 295, 296, 298, 300, 302,
304, 305, 315–319, 322, 323, 330, 332,
336–338, 347, 350, 352, 354, 442
Скалозуб С. 117, 131, 139
Скарга П. 77, 152, 153, 172
Скидан К. 182
Скиргайло І. 54–56
Скоропадський І. 382, 385, 388, 390, 400,
403–405, 407–410, 412, 413, 423, 439,
445, 516, 517, 522
Смарчевський Я. 209, 212, 215
Смотрицький Г. 119, 171
Смотрицький М. 171–174
Собеський Я. 35, 161, 163, 166, 168, 192
Сомко Я. 287–293
Софія Романова 357, 363
Станіслав Лещинський 377–379, 381,
382, 391, 392, 516, 518
Старовольський Ш. 36, 85, 89, 94, 102,
105, 113, 131, 141, 162, 168
Стефан І 62
Стефан Баторій 27, 35, 47, 112, 117–119,
121, 123–125, 132, 133, 135, 142, 175,
490, 491
Стрийковський М. 49, 51, 56, 58–60, 65,
68, 73, 93, 94, 97, 112, 117
Суворов А. 382
Сулейман Кануні 97–99, 491
Сулима І. 178, 179
Сулименко Д. 295, 296
Суліковський Я. 35, 118, 123, 137, 144, 489
Суразький В. 153
Суховій П. 317–319, 335

Т

Тамерлан 56–58

Твардовський С. 254
Текелій П. 465
Теплов Г. 445
Терлецький К. 144, 146
Тетеря П. 238, 252, 258, 261, 262, 272,
288, 289, 291, 294–299, 335, 501
Томиленко В. 256
Тохтамиш 57, 58, 65, 69, 486
Тризна Й. 237
Тугай-бей 197, 199
Тукальський Й. 294, 295, 298, 299, 306,
322
Туманський Ф. 37

Ф

Фалої Я. 265
Федір Олексійович Романов 338
Фердинанд II 93, 99
Фірлей А. 215

Х

Ханенко М. 286, 289, 319–324, 327, 331,
332, 336
Хитрово Б. 274–276, 278
Хмельницький Б. 27, 29, 32, 47, 90, 139,
165, 167, 176, 179, 180, 183, 184, 189–
217, 219–224, 226–251, 253–273,
291, 298, 322, 329, 340, 343, 356, 360,
398, 408, 410, 413, 414, 421, 430, 431,
441, 451, 453, 455, 457, 463, 484, 491,
496–502, 504, 510, 521
Хмельницький В. 101, 104–106
Хмельницький М. 165
Хмельницький Т. 242, 247, 248, 249, 498
Хмельницький Ю. 273–275, 280–291,
295, 298, 299, 306, 318, 319, 340–343,
345–347, 371, 508, 509, 514
Ходкевич І. 71
Ходкевич Я. 155, 163, 166, 167, 171
Хорват І. 451, 521

Ц

Цамблак Г. 59, 60, 62, 63
Цицюра Т. 283, 284, 286, 505

Ч

- Чарнецький С. 197, 247, 248, 264, 269,
288, 294, 297, 299
Чарниш І. 399, 409, 413
Чарнота І. 214
Чернишов Г. 380, 390
Чечель Д. 389, 390
Чорний Г. 169, 176, 495

Ш

- Шаула М. 148, 149
Шафіров П. 401, 404
Шаховський О. 431, 432
Шах Я. 117, 120, 121, 129, 130, 160
Шебеші Ф. 265
Шевальє П. 31, 90, 206, 508
Шерер Й.-Б. 30, 45, 46, 380, 399, 441,
442, 444, 448, 461, 470, 477, 480, 483
Шлецер А.-Лі. 26, 29, 405, 485, 501, 507,
517, 521
Шліппенбах В.-А. 371
Шторх А. 29
Щувалов П. 457

Щ

- Щербатов М. 301

Ю

- Юзефович Я. 175, 201, 203, 211, 258, 260,
262, 495, 498, 502, 505, 508
Юлій II 85
Юнкер Г.-Ф.-В. 31, 399
Юрій II Ракоці 27, 31, 32, 209, 236, 246–
249, 258, 264–269, 503

Я

- Яблоновський С. 299, 349, 355
Явнут 51
Ягайло 54–57, 60–62, 486
Язловецький Ю. 98, 101, 110–112
Яковлев П. 397
Ян II Казимир 32, 33, 36, 207, 209, 213,
217, 219, 222, 247, 248, 254, 258, 261–
264, 266, 267, 269, 270, 275, 281, 285,
290, 291, 294, 296, 297, 301, 320, 348,
362, 510, 513
Ян III Собеський 288, 304, 315, 323–325,
327, 328, 330–332, 334, 337–339,
348–350, 353, 356, 357, 359, 361, 364,
365, 367, 508
Яненко П. 346
Ян Ольбрехт 74, 79, 80
Ясинський В. 141, 493, 503, 504

Географічний покажчик

А

Азія 26, 75, 79, 87, 88, 124, 485, 517, 519
 Азов 57, 93, 110, 181, 185, 368, 369, 401,
 435, 462, 510, 514
 Акерман 320, 352, 354
 Анатолія 103
 Аслангород 120, 289, 367
 Астрахань 110, 226, 263, 377

Б

Багачка 279
 Базавлук, переправа 76
 Базавлук, о. 194
 Базель 63
 Баклан 408
 Баланівка 255
 Бар 232, 324, 336
 Батіг 244, 302
 Батурин 295, 297, 300, 329, 362, 366, 376,
 378, 383, 385, 386, 388, 390, 392, 395,
 410, 417, 440, 441, 447, 448, 457, 504,
 517
 Бахчисарай 436
 Белз 82, 87, 96, 215, 258
 Бельов 159
 Бендери 39, 130, 334, 398, 436
 Березина, р. 51
 Березна 458
 Берестя 49, 86, 131, 137, 143–145, 151, 152,
 503
 Берестечко 218, 231, 232, 236, 263
 Берков 288
 Бершадь 162
 Бихів 270, 376
 Біла Церква 50, 52, 148, 149, 151, 199, 201,
 202, 231, 239, 256, 259, 295, 296, 299,
 302, 304, 328, 339, 342, 362, 373–377,
 383, 391, 402
 Білгород 67, 72, 73, 76, 81, 89, 92, 114, 133,
 139, 298, 317, 319, 332, 352, 363, 492
 Білий Камінь 218
 Біржай 376

Бобруйськ 82, 210, 287
 Богородицька фортеця 401, 428
 Богуслав 333, 372, 376, 391
 Богушівка 301
 Борзна 293, 366
 Боровиця 180, 203
 Ботошань 351
 Брагин 202
 Брацлав 63, 65, 76, 106, 148, 186, 244, 255,
 277, 282, 298–300, 324, 336, 356, 401,
 508, 510
 Бреслау 38, 406
 Бриг 38
 Броди 377
 Брсеш 280
 Брянськ 50, 54, 64, 65, 80, 296, 436
 Бугаївка 288
 Буджак 328
 Будилівський, поріг 42
 Будища 395
 Бужин 194, 290, 298, 342
 Буки 257
 Бургунка, о. 43
 Буринь 457
 Буськ 88
 Бучач 68, 337

В

Вага, р. 57
 Валка 279
 Варва 280
 Варна 155
 Варниця 402
 Варшава 27, 52, 113, 148, 150, 153, 155,
 166, 179, 184, 187, 190, 191, 200, 201,
 204, 208, 217, 224, 229, 236, 243, 245,
 268, 275, 276, 281, 282, 299, 319, 324,
 337, 346, 349, 350, 352, 377, 382, 483,
 492, 493, 495, 503, 515
 Васильків 238, 281, 347
 Васлуй 235
 Велика Вода, о. 43

Великий Острог, о. 42
 Веприк 279
 Вербич 374
 Вигорь 80
 Вись, р. 471
 Вишгород 457
 Вишнівець 88
 Відень 36, 88, 289, 350, 352, 406, 482, 488, 512
 Військова Скарбниця, о. 42
 Вільний, поріг 42
 Вільно 51, 52–55, 60, 64, 65, 81, 83, 84, 87, 140, 153, 170, 172, 257, 280, 373
 Вільшана 403
 Вільшаниця 97
 Вінниця 105, 231, 365, 366
 Вісла, р. 79, 80, 208, 209, 258, 268, 515
 Вітебськ 52, 53, 57, 62, 71, 83, 172, 173, 220, 255, 502, 516
 Віттенберг 171
 Вовнизький, поріг 42
 Вовча Вода, р. 58
 Волга, р. 52, 57, 60, 82, 83, 97
 Володимир 59, 259
 Володимир-Суздальський 56
 Вороніж 457
 Воронове Городище 83
 Вороньків 295
 Ворскла, р. 40, 43, 57, 367
 Вязьма 64, 159, 206, 227, 255

Г

Гадяч 276, 288, 291, 293, 300, 317, 367, 383, 393, 396, 405, 407, 418, 458
 Галич 53, 72, 77, 79, 97, 99, 142, 186
 Гамбург 400, 406
 Гард 471
 Геллеспонт, море 483
 Гербедеів Ріг, переправа 76
 Германівка 239
 Глинськ 458
 Глиняни 72, 248
 Глухів 296, 297, 300, 318, 389–391, 393, 403, 404, 407, 412, 414, 418, 419, 424, 425, 429, 434, 438, 440, 443, 457
 Гмирянкa 403
 Головчїн 383

Гомель 355
 Горинь, р. 214, 220, 270, 500
 Городок 66, 173, 258, 261, 269, 511
 Гродно 55, 69, 98, 130, 257
 Гусятин 351
 Гуша 206

Д

Данціг 170, 245, 267
 Дашів 375
 Демирів 289
 Денківка 255
 Десна, р. 43, 280, 297, 384–386, 388, 392, 407, 458, 517
 Дзвонецький, поріг 42
 Динівці 100
 Дівичі 287, 295
 Дінець, р. 405
 Дніпро, р. 37, 38, 41–43, 51, 52, 56, 58, 59, 66, 69, 71, 75–78, 84, 89, 93, 96, 97, 99–101, 103, 104, 116, 117, 120, 123–125, 127, 128, 130–132, 140, 143, 149, 150, 154, 162, 166, 167, 170, 176, 178, 182, 184, 196, 202, 236, 238, 244, 263, 264, 270, 282, 283, 287, 289, 290, 294, 295, 298, 302–304, 307, 310, 312, 316, 317, 319, 332, 335, 337, 341, 342, 344–346, 351, 356, 357, 359, 365–368, 372, 381, 383, 384, 390, 396, 397, 400–405, 426, 427, 436, 441, 442, 456, 462, 464, 469, 471, 482, 483, 502, 510, 515, 516
 Дністер, р. 43, 52, 58, 66, 85, 167, 168, 228, 263, 270, 327, 331, 333, 337, 342, 345, 366, 371, 372, 399, 437, 469, 470, 482, 510
 Дон, р. 52, 57, 130, 441
 Дорогичин 49
 Дорогобуж 80, 255
 Драбівці 341, 346
 Дубно 53, 208, 234, 284
 Дунаєвець 351
 Дунаївці 72
 Дунай, р. 115, 141, 334, 459, 482

Є

Європа 26, 46, 88, 216, 378, 407, 491, 512, 513, 519

Сйськ 481
Слець 163

Ж

Жаботин 341, 346
Жванець 247, 249, 263
Жидачів 69, 79, 186
Житомир 49, 55, 69, 83, 117, 202
Жовква 165, 337
Жовті Води, р. 196

З

Завихост 80, 503
Замостя 208–211, 258, 264, 277
Заславль 51, 101
Західний Буг, р. 96
Збараж 208, 209, 216, 217, 219, 337, 377
Зборів 29, 219, 259
Звенигород 52, 56
Звягель 53
Зіньків 279
Зіньківка 255
Золочів 127, 336

І

Ізюм 243, 438
Інгул, р. 442
Іпуть, р. 43
Ірклія, р. 471
Ірпінь, р. 47, 49, 50

К

Казань 57, 62, 96, 226, 263, 408, 501
Казікермен 307, 346, 347, 367–369
Каїр 43
Калуга 164
Кальміус, р. 307
Кам'яне 279
Кам'янець 72, 119, 196, 214, 215, 227, 228,
232, 246, 327, 334, 339, 342, 347, 349,
351, 355, 357, 362–365, 371, 401
Кам'яний Затон 400
Кам'янка 428
Кандія 323
Канів 41, 50, 51, 56, 58, 76, 101, 116, 149,
181, 290, 299, 332
Каспійське море 97
Кафа 51, 72, 105

Кернава 63
Керч 104

Київ 38, 39, 41, 43, 49, 50, 52, 54, 56–61,
63, 64, 68, 81, 84, 97, 105, 109, 112,
116, 126, 129, 147–149, 165, 174, 176,
183, 188, 195, 199, 210, 212, 213, 230,
236, 237, 241, 254, 274, 287, 295, 300,
303, 329, 330, 339, 341, 347, 351, 353,
355, 356, 373, 376, 379, 385, 391, 400,
402, 404, 409, 448, 456, 457, 473, 488,
504, 505, 516, 518

Кичкас, переправа 42, 76
Кінський Острог, о. 42
Кінські Води, р. 357, 359
Клецьк 83
Клушин 159
Княгинець, поріг 42
Княжий Острог, о. 42
Ковалівка 279
Ковно 66
Кодак 104, 178
Кодацький, поріг 41
Кодима 351
Козацький Острог, о. 43
Козелець 290, 346, 457
Козлов 436
Коломак, р. 359
Коломия 99
Коломна 163
Кононча 319
Конотоп 280, 290, 330, 457, 472
Константинополь 59, 60, 63, 67, 68, 76,
81, 103, 108, 114, 116, 123, 127, 133,
138, 161, 162, 164, 169, 170, 173, 177,
229, 235, 237, 291, 301, 302, 304, 315,
318, 320–323, 326, 336, 339, 340, 342,
345, 400, 404, 437, 510, 522
Констанца 60
Копиль 63, 68, 82
Коринф 210
Короп 296, 422, 432
Корсунь 29, 52, 130, 180, 181, 196, 198,
199, 205, 253, 255, 332, 333, 337, 346,
372, 391
Костянтинів 171, 203, 204, 207, 216, 281,
374
Котацин 255

Котелянка 202
 Котельва 316
 Краків 31, 54, 65, 97, 130, 131, 140, 142,
 174, 179, 200, 245, 257, 258, 261, 265,
 268, 270, 284, 392, 492, 504, 518

Красностав 87
 Крево 51, 54, 64
 Кременець 55, 236
 Кременчук, м. 41, 111, 179, 182, 293
 Кременчук, переправа 76
 Крим 40, 51, 52, 66, 75, 76, 117, 127, 131,
 132, 142, 161, 169, 195, 227, 228, 236,
 255, 261, 287, 302, 307, 315, 317, 319,
 321, 330, 332, 352, 356–358, 362, 365,
 427, 428, 430, 435–437, 443, 466, 476,
 498, 499, 508

Кролевець 297, 457
 Кубань, р. 481
 Кузьмин 69
 Кумейки 180, 183
 Куниче 334
 Курукове озеро 170
 Куявія 382

Л

Лаба, р. 481
 Ладижин 334–336
 Лебедин 392
 Лейпціг 171
 Летичів 68
 Лисянка 165, 255, 281, 296, 301, 333, 335,
 485
 Лисянський, поріг 42
 Лишний, поріг 42
 Лівни 163
 Лісна 385
 Літурівка 289
 Лоїв 43, 237
 Лоханський, поріг 41
 Лохвиця 280, 319, 367
 Лубни 150, 151, 279, 291, 403, 418, 458
 Луцьк 34, 49, 59–61, 144, 148, 220, 230
 Любеч 202, 238
 Люблін 53, 80, 87, 177, 217, 257, 258, 260,
 328, 346, 349, 502
 Лютенка 279
 Ляховичі 285, 379

Львів 20, 34, 66, 77, 97, 123, 133, 165, 212,
 218, 221, 258–260, 262, 264, 268, 324,
 327, 328, 331, 337, 367, 377, 487, 488,
 495, 503, 504

М

Магерів 269
 Мала Азія 103
 Марієнбург 139, 298, 371
 Масловий Став 184, 236
 Мацевичі 148
 Мглин 408, 458
 Медведівка 341
 Медина 100
 Мена 210, 458
 Меретц 200
 Микитин Ріг, о. 194
 Миргород 279, 282, 288, 346, 367, 418, 458
 Мишурин Ріг, переправа 76
 Мінськ 83, 172, 257, 378
 Міус, р. 263
 Могилів 148, 334, 336, 470
 Могильов 255
 Можайськ 52
 Мозир 96, 210, 213
 Монастирський, о. 42
 Москва 27, 38, 52, 53, 56, 59, 64, 80, 84,
 88, 96, 99–101, 107, 110, 118, 119, 122,
 127–129, 132, 141, 156, 159, 163, 164,
 171, 178, 183, 210, 215, 226, 228, 229,
 235, 242, 250, 251, 255, 263, 265, 270,
 274–276, 278, 287, 291, 293, 300, 301,
 303, 304, 315, 317, 318, 320, 326, 328,
 329, 333, 337, 338, 349, 353, 356, 360,
 361, 363, 368, 374, 375, 380, 399, 404,
 405, 407, 412, 420, 421, 426, 444, 445,
 452, 505, 508–511, 514, 516
 Мохач 97
 Мошни 180, 341, 346
 Мстиславль 220
 Мурафа, р. 58

Н

Нарва 155
 Немирів 122, 202, 324, 350, 351, 354, 372,
 428
 Ненаситецький, поріг 42
 Несвіж 378
 Низ, р. 43

Ніжин 38, 39, 256, 283, 287, 292, 295, 300,
302, 315, 317, 408, 418, 433, 443, 457,
473

Нікополь 466

Німан, р. 56, 503

Німиц 267, 275

Новгород 37, 73

Новгородок 59

Новгород-Сіверський 80, 287, 296, 300,
458

Новий Млин 457

Носаківка, о. 43

Нюрнберг 172

О

Обухів 279

Овруч 49, 55, 83, 84

Ока, р. 164

Олешки 400, 428

Оліва 284

Оляниця 334

Омельник 182

Опішня 316

Оргіїв 139, 141, 166

Оріль, р. 58

Орлик 307

Орша 80, 87, 186

Остер, м. 287, 457

Остер, р. 38, 457

Острог 53, 144, 148, 321, 322, 324, 487,
493

Острогозьк 243

Охматів 254, 256

Охтирка 243, 283

Очаків 58, 75, 76, 98, 103, 104, 109, 133,
270, 363–366, 369, 397, 399, 436–438,
459, 466, 487

Ошмяни 61

П

Павлоч 85, 237, 238, 336, 339, 342, 510

Панарівка 386

Переволочна 307, 399

Переворськ 79

Перекоп 52, 369, 400, 436, 459

Перекопський перешийок 75

Перемисьль 34, 59, 79, 220, 258, 259, 268

Переяслав 41, 46, 50, 149, 150, 163, 177,
210, 212, 213, 215, 251, 256, 264, 275,

283, 287, 289, 290, 293, 300, 315, 333,
342, 366, 418, 420, 458

Переяславль 163

Перинна, слобода 471

Петрков 56, 99, 118

Печера 41

Пилявці 199, 206, 207, 219, 232

Пирятин 279

Південний Буг, р. 127, 128, 231, 232, 244,
307, 310, 427, 442, 462, 464, 469, 471

Підгайці 302, 305, 334, 337

Підпільна, р. 430

Пінськ 96, 210

Пляшівка, р. 232

Погар 458

Погребище 202

Погребки 388

Полонне 206

Полоцьк 59, 61, 62, 83, 118, 255, 516

Полтава 275, 279, 282, 366, 367, 382, 389,
393, 396, 397, 399, 418, 437, 443, 458,
518

Помокля 294

Пониззя 84, 485

Понт, море 75

Почеп 128, 159, 408, 410, 458

Прилуки 300, 302, 408, 418, 458

Прип'ять, р. 56, 117, 214, 270

Псел, р. 43, 57, 126, 182, 458

Псков 370

Путивль 50, 52, 65, 80, 126, 157, 183, 281,
296, 316, 317, 330, 347

Пярну 155

П'ятка 140

Р

Радехів 100

Радимно 79

Рашівка 279

Рашків 162, 336, 401, 332

Ревель 155, 255

Ржищів 41, 100, 101

Рибне 368

Рига 40

Рильськ 157

Рим 45

Річиця 217

Рогатин 84, 97

Родоскевичі 383
 Романів, о. 42
 Ромен 280, 383, 393, 395, 396, 445, 458, 518
 Рославль 270, 355
 Россоловичі 206
 Рось, р. 342
 Ружин 117
 Русава, р. 214
 Рязань 49, 50

С

Самара, фортеця 362
 Самара, р. 43, 58, 310
 Самбір 79, 142, 148
 Сандомир 177
 Санкт-Петербург 27, 29, 35, 37, 385, 407,
 413, 414, 416, 417, 420, 426, 429, 430,
 436, 437, 439, 444, 445, 451, 460, 507,
 516, 519, 521
 Свіяж 376
 Севськ 359, 361, 362
 Сейм, р. 43, 389
 Серет, р. 104
 Серпійськ 255
 Сибір 26, 124, 300, 330, 359, 361, 363, 377,
 383, 391, 406
 Силистрія 52, 323
 Сині води, р. 51
 Синоп 137, 162, 492
 Синюха, р. 471
 Сквіра 331
 Сліпорід 50
 Слободище 285, 291
 Слуцьк 47, 56, 63, 68, 82, 83, 85, 96
 Сміла 281, 333, 334, 403
 Смоленськ 57, 59, 61, 62, 80, 128, 158, 227,
 239, 254, 255, 270, 353, 356, 361, 376,
 383, 407, 502, 516
 Снов, р. 43
 Снятин 63, 99, 139, 142
 Сож, р. 43, 270, 355
 Сокаль 96, 97, 216, 217, 232
 Сорока 143, 166, 352, 365
 Сорочинці 279, 367, 430, 458
 Сосниця 458
 Соснова 342
 Ставище 256, 262, 296, 298

Стайки 41, 347
 Стамбул 304, 323
 Старець, р. 183
 Старий Бихів 255
 Старий Млин 295
 Стародуб 39, 54, 55, 65, 81, 104, 128, 256,
 289, 300, 386, 407, 415, 418, 443, 458,
 516
 Стеблів 281, 299, 319
 Степанешти 166
 Стіна 334
 Стокгольм 143, 243, 499
 Стрільчий, поріг 42
 Стугна, р. 38
 Суботів 165, 189, 190, 272, 282, 298
 Субочево 388
 Судость, р. 43
 Суздаль 64
 Сула, р. 43, 57, 150, 458
 Суми 243, 283
 Сурський, поріг 41
 Сучава 148, 228, 247, 249, 251, 337, 365
 Східний світовий океан 124

Т

Тавань, о. 43, 58
 Тавань, переправа 76
 Тавань, фортеця 367
 Таволжанський, поріг 42
 Таврійська коса 75
 Теревовля 67, 69, 88, 100
 Терек, р. 377
 Тернопіль 133, 140, 215, 260, 503
 Течивода, р. 104
 Тиманівка 255
 Тисмениця 142
 Тібр, р. 71
 Томаківка, о. 42, 106, 126
 Топоров 218
 Торопець 80
 Торунь 145, 279
 Трапезунд 137, 162, 492
 Трахтемирів 41, 120, 149, 154, 175, 181,
 182, 278, 494
 Триліси 238
 Трипілля 149, 150, 347
 Троки 55, 64, 65

Трубіж, р. 38, 458
 Тульчин 203, 469
 Турів 59, 213
 Тушино 163
 Тягиня 58, 76, 114, 130, 131, 147, 352
 Тясмин 281
 Тясмин, р. 343, 344, 371

У

Угра, р. 53, 73
 Ужгород 350, 352, 353
 Умань 63, 256, 319, 324, 335, 468, 469
 Уяськ, переправа 76
 Усть Саврань 179

Ф

Фанагорія 481
 Фастів 178, 237, 366, 371–373, 505
 Флоренція 63
 Фюнфкірхен 357

Х

Харків 243, 283
 Херсон 35, 482
 Херсонес 51
 Хмільник 88, 98, 99, 100, 332, 514
 Холм 59, 61, 144, 220, 258
 Холмеч 217
 Хомутець 420
 Хорол, м. 182
 Хорол, р. 182, 458
 Хорошки 403
 Хортиця, о. 42, 85, 106, 442
 Хотин 73, 115, 162, 167, 168, 228, 330, 331,
 334, 437
 Хуст 142

Ц

Цецора 143, 165

Ч

Черкаси 50, 51, 56, 58, 76, 97, 99–101, 110,
 116, 126, 128, 149, 181, 290, 298, 332,
 334, 341, 346, 356, 392, 485, 486
 Черкаськ 110, 384, 486, 514
 Черкаське море 124
 Чернігів 38, 39, 59, 80, 237, 238, 277, 283,
 287, 300, 315, 418, 443, 458, 473, 482,
 502, 516, 523
 Чигирин 41, 101, 180, 189, 233, 241, 253,
 264, 266, 269, 272, 278, 283, 290, 294,
 296, 298, 300, 316, 319, 322, 324, 332–
 345, 347, 356, 391, 410, 501, 510, 511
 Чорне море 42, 52, 56, 73, 90, 102, 131,
 137, 157, 161–163, 169, 170, 176, 177,
 178, 182, 263, 270, 278, 326, 331, 436,
 470, 483, 491, 494
 Чортків 351
 Чортмлик, о. 126
 Чортмлик, р. 397
 Чуднів 285, 482

Ш

Шангірей 367
 Шаргород 148, 334
 Шацьк 163
 Шестовиця 407
 Шклов 255, 482

Я

Яворів 133, 356
 Ягільниця 351
 Язловець 350, 351
 Яік, р. 82, 90
 Ямпіль 43, 457, 482
 Яреськи 279
 Ярослав 82, 165, 259, 268
 Ясси 115, 121, 122, 143, 224, 226, 228, 245,
 248, 265, 355, 357, 398, 437

ЗМІСТ

<i>Володимир Кравченко. Й.-Х. Енгель: сторінки з історії просвітницької історіографії України</i>	7
ВСТУП	25
§ 1. Про важливість [вивчення] історії козацтва.....	26
§ 2. Літературні джерела та допоміжні матеріали.....	29
§ 3. Фізична географія України.....	37
ПЕРІОД I. Україна під владою литовців: від поразки руських князів на річці Ірпінь (1320) до об'єднання Литви з Польщею (1569)	
Перший підрозділ. До виникнення назви «козаки» (1320–1516).....	49
§ 1. Гедимін — верховний володар України. Його намісник — князь Міндовг Гольшанський.....	49
§ 2. Ольгерд, володар і визволитель України від ярма татар. Міндовг, його намісник (1328–1381).....	51
§ 3. Ягайло та потім Вітовт, великий князь литовський і володар України. Володимир Ольгердович, васал, удільний князь київський (1381–1394).....	54
§ 4. Вбивство київського князя Скиргайла. Вітовт, володар України — до Чорного моря; князі Іван Ольгимунтович і Андрій Іванович із роду Г. Ольшанського — його намісники (1394–1430).....	56
§ 5. Свидригайло, спочатку великий князь у Литві, згодом — лише князь у Києві, Смоленську й Полоцьку. Знесилює Україну війнами та неспроможний захистити її від спустошення татарами (1430–1435).....	61
§ 6. Сигізмунд Кейстутович, великий князь литовський і володар України, через свою жорстокість був убитий князем Чарторийським 1440 р. Характер унії за Ісидора.....	63
§ 7. Великий князь литовський Казимир у 1443 р. знову віддав Україну, як власне князівство, Олелькові Володимировичу (1440–1455).....	64
§ 8. Київський князь Симеон Олелькович — під верховною владою Казимира, польського короля й великого князя литовського (1455–1471).....	68

- § 9. Україна як литовське намісництво за владарювання Казимира від 1471-го до його смерті в 1492 р. Намісник Мартин Гаштольд. Першопочатки добровільного українського збройного формування, у подальшому названого козацтвом, у зв'язку зі зміненою системою татарських орд..... 70
- § 10. Олександр II, великий князь литовський від 1501 р., а також король Польщі, володар України в 1492–1506 рр. Його намісники — Дмитро, князь Путятич і Георгій Монтовтович. Велика державна помилка Олександра у його поведінці щодо татар у 1501 р..... 78
- § 11. Сигізмунд I, володар України. Його намісники Георгій Монтовтович і Андрій Немирович. Організація добровільних українських прикордонників черкаським старостою Остафієм Дашкевичем. Його сподвижник Предслав Лянцкоронський, хмільницький староста. Перша поява назви «козаки» під проводом останнього в 1516 р..... 83
- Другий підрозділ, або період між виникненням назви «козаки» та об'єднанням Литви й України з Польщею. Україна і козаки під литовською владою. Останні під проводом власних ватажків або гетьманів у 1516–1569 рр. 95
- § 1. Сигізмунд I, володар України. Предслав Лянцкоронський († 1531) і Остафій Дашкевич († близько 1537) — перші ватажки козаків. Вони зростають чисельно від кількасот до трьох тисяч. Їхній спосіб ведення війни проти татар..... 95
- § 2. Подальша історія України та козаків під управлінням Сигізмунда I в 1536–1548 рр. Венжик Хмельницький. Козацький отаман Дмитро, князь Вишневецький 104
- § 3. Сигізмунд II Август — володар України. Дмитро, князь Вишневецький — отаман козаків † 1563 р. Після нього — Ян Сверчовський {Joh. Swierchowski}, князь Пронський, київський воевода † 1555 р. Після нього — Ян Ходкевич до 1557 р. Потім — Костянтин, князь Острозький. Об'єднання України з Польщею 1569 р..... 106

ПЕРІОД II. Козаки і Україна під Польщею у 1569–1654 рр.

- Перший підрозділ. Козаки — янголи-охоронці поляків.
Організація козаків Стефаном Баторієм. 1569–1592 рр. 112

- § 1. Перехідне королівство і Генріх Валуа. 1572–1574 рр.
Невдалий похід Свирговського або Сверчовського до Молдови та його ув'язнення 112
- § 2. Нове перехідне королівство 1575 р. Богдан, князь Ружинський, козацький командувач і кримський бранець 116
- § 3. Стефан Баторій: 1576–1586 рр. Урегулювання козаків.
Богдан, князь Ружинський — їхній перший коронний гетьман.
Іван Підкова. Знову Сверчовський та Скалозуб. Олександр Підкова — Шах — Орішовський {Oriszewski}. Самійло Зборовський. Козацькі грабунки на морі. Загальні нотатки щодо страт Підкови, Шаха і Зборовського та щодо ставлення козаків до Польської держави 117
- § 4. Сигізмунд III Август. Козаки продовжують здійснювати напади на татар і турків на суходолі та на морі. Скалозуб, їхній ватажок, гине на морі. Політичні та релігійні причини занепокоєння і повстання козаків. З 1569 по 1592 рр. 133

Другий підрозділ. Козаки б'ють поляків з 1592 по 1654 рр.
Діяння гетьмана Богдана Хмельницького 139

- § 1. Повстання Косинського у 1592–1593 рр. через об'єднання церков і вгамування козаків. Лобода перед Білгородом та Оргісвим у 1593 р., у Молдові — 1954 р. 139
- § 2. Берестейська унія 1595 р. Повстання козаків під проводом Наливайка через неї [унію] в 1596 р. Другий церковний собор у Бересті 1596 р. 143
- § 3. Запорізькі козаки під проводом Яна Орішовського вгамовуються на декілька років. 1597–1599 рр. Полемічна війна через унію.
Страта Наливайка у 1597 р. Козаки під керівництвом гетьмана Орішовського, Самійла Кішки та Гаврила Крупневича допомагають полякам у Молдові 1600 р. та потрапляють до останніх у милість в 1601 р. 152
- § 4. Козаки допомагають полякам у Лівонії в 1601–1603 рр. під проводом Самійла Кішки і Гаврила Крупневича. Вони допомагають також Лжедмитрію у 1604 р., знову спустошують турецькі землі, руйнують Варну в 1605 р., чинять розбої на морі в 1606 р. та спричиняють прийняття нових надзвичайних законів на сеймі 1607 р. 155

- § 5. Козаки відіграють значущу роль у польсько-московських діяннях Лжедмитрія і польського королевича Владислава в 1607–1610 рр. Їхні ватажки Олевченко, Наливайко. Закони, спрямовані проти них, 1611 р..... 158
- § 6. Життя та діяльність знаменитого гетьмана Петра Сагайдачного. 1611–1621 рр. 160
- § 7. Козакам завдають поразок на суходолі та на морі, але не можуть підкорити й обмежують польськими законами. 1622–1629 рр. 169
- § 8. Повстання козаків під проводом гетьмана Тараса [Трясила] у 1630 р. Сейм 1631 р..... 170
- § 9. Владислав IV доброзичливий до козаків, але польська знать не вгамовує свою лють. Спорудження Кодака, страта Сулими та Павлюка. 1632–1637 рр..... 178
- § 10. Бунт Острянина 1638 р. В Україні козаками керують замість власних гетьманів комісари..... 181
- § 11. Погане управління козаками з боку польських комісарів у 1640–1647 рр. Чисельні нові колонії польських магнатів в Україні 185
- § 12. Сварка Богдана Хмельницького з Чаплинським за маєток Суботів. 1646 р. 189
- § 13. Напруження стосунків короля Владислава з парламентом; таємні наміри першого: підготовка до цього в Україні й у Варшаві 1647 р..... 190
- § 14. Хмельницький на островах і в Криму 1647 р. та на початку 1648 р..... 195
- § 15. Хмельницький, переможець [у бою] на Жовтих Водах {gelben Wasser} і при Корсуні у травні 1648 р..... 196
- § 16. Поведінка Хмельницького до і після того, як він довідався про смерть короля. Польський парламент змушує його продовжувати війну. Поразка поляків під Пилявцями..... 199
- § 17. Вибори нового короля Яна II Казимира 22 листопада 1648 р. Перемир'я. Безплідні переговори весною 1649 р. Облога польського табору в Збаражі..... 209
- § 18. Зборівський мир, 19 серпня 1649 р. 217
- § 19. Деякі причини нових заворушень 1650 р. 222
- § 20. Перемога поляків під Берестечком. Новий договір у Білій Церкві 28 вересня 1651 р. 231

- § 21. Підготовка до нових заворушень. Поразка Калиновського у травні 1652 р. Тимофій Хмельницький у Лупула в Молдові та зв'язки Богдана Хмельницького з турками 242
- § 22. Поразка Стефана Чарнецького. Смерть Тимофія Хмельницького в Сучаві. Підтвердження Зборівських пунктів у Жванці. 1653 р. 247

**ПЕРІОД III. Україна поділена між росіянами і поляками,
але козаки здебільшого під російським пануванням від 1654 р.
до новітніх часів**

- Перший підрозділ: від 1654 до 1733 рр. Відокремлення власне запорізьких, або січових, козаків від українських козаків та, як наслідок, зміна головнокомандування. Козаки стають небезпечними для Російської імперії через урізання їхніх привілеїв та спричинену цим хиткість, Мазепа виступає союзником Карла XII 251
- § 1. Історія і передумови підпорядкування Хмельницького московському покровительству. 1654 р. 251
- § 2. Вдалий спільний похід росіян та козаків проти поляків 1654 р. Хмельницький в облозі під Охматовим у січні 1655 р. 254
- § 3. Росіяни і козаки під Львовом та Любліном у 1655 р. Миролюбніші у монастирі росіян щодо поляків через ревності до шведів, а також примирення Бутурліна й Хмельницького з татарським ханом 257
- § 4. Хмельницький знову підкорюється Росії. Він готує все до помсти над Ракоці. 1656 р. 264
- § 5. Хмельницький покидає напризволяще Ракоці в несприятливому перебігу його задуму, зазнає погроз від турецького й римського імператорів через свою підпорядкованість Росії, помирає 15 серпня 1657 р. 268
- § 6. Ів.[ан] Виговський, опікун Юрія Хмельницького, схиляється на бік Польщі і деякий час ошуковує царя. 1657–1658 рр. 273
- § 7. Виговський прилюдно пориває з росіянами. Гадацька угода від 16 вересня 1658 р. Одна російська армія запізно з'являється в Україні 275
- § 8. Росіян побито під Конотопом (17 липня 1659 р.). Гадацькі статті затверджуються польським сеймом завдяки покровительству окремих козаків, але не знаходять схвалення в Україні. Юрій

- Хмельницький відходить від Виговського і до кінця 1659 р.
виганяє поляків з України 280
- § 9. Поляки виборюють нові перемоги над росіянами і Юрієм
Хмельницьким під Любаром {Lubartow} 17 вересня 1660 р.
Чуднівський договір. Юрій Хмельницький переходить до поляків,
і ті займають посеїбічну [Правобережну] Україну 284
- § 10. Поляки через внутрішні заворушення в Україні не можуть
нічого вдіяти в 1661, 1662 рр., аж по серпень 1663 р.; а росіяни —
через ослаблені сили. У посеїбічній [Правобережній] польській
Україні після постриження в монахи Юрія Хмельницького
гетьманом стає Павло Тетеря; у потойбічній російській
[Лівобережній Україні] — Іван Брюховецький через пиху
січових козаків, або власне запорожців. Сомка й Васюту
було вбито 288
- § 11. Поляки виборюють деякі переваги в Україні 1663 р., але вони
знову втрачають усіх їх року 1664-го і озлоблюють посеїбічну
[Правобережну] Україну жорстокими розправами Чарнецького.
Виговського страчено за спонуканням Тетері 294
- § 12. Польські війська через внутрішні заворушення в королівстві
цілковито покидають Україну. У посеїбічній [Правобережній
Україні] Петра Дорошенка обрано гетьманом під впливом
татар; у потойбічній [Лівобережній Україні] Брюховецького
піднесено до посади російського боярина. 1665 р. 299
- § 13. Потойбічна [Лівобережна] Україна вивільняється від Москви
через незвичні податки; посеїбічна [Правобережна] —
від Польщі через нестачу підтримки. Дорошенко зближується
з татарами й турками, залякує Брюховецького і знищує
польський табір під Браїловом. 1666 р. 300
- § 14. Андрусівський мир і формальний поділ України. Радзівівський
у Константинополі. Облога польської армії при Підгайцях
зривається через вторгнення Сірка у Крим. Невдоволення
потойбічної [Лівобережної] України росіянами дедалі зростає.
1667 р. Деякі повідомлення про Запорізьку Січ і про устрій
запорізьких козаків 302
- § 15. Брюховецький пориває з росіянами і стає жертвою вбивства.
Дорошенко, визнаний гетьманом обох Україн, отри мує
суперника з огляду на потойбічну [Лівобережну] Україну
в особі Многогрішного {Mnogogreschnoi}. 1668 р. 315

- § 16. Многогрішний, обраний гетьманом тогочасної [Лівобережної] України, отримує від Москви нові добрі умови підкорення. Дорошенко схиляється до турецького владарювання й розсварюється через це з татарами та Суховієм {Suchowei}, зате знову здобуває нового приятеля в особі Сірка, 1669 р. Юрія Хмельницького відвезено як бранця до Константинополя 318
- § 17. Острозька безплідна комісія. Польща протиставляє Дорошенкові контргетьмана в особі Ханенка. Дорошенко наказує відлучити від церкви Многогрішного й цілком піддається під турецьке панування. 1670 р. 320
- § 18. Дорошенко, ще не підтримуваний достатньо турками, проте вже віднедавна облутаний поляками у переговорах, мусить здати останнім Україну на поталу. 1671 р. 323
- § 19. Невдалий похід і ганебний мир поляків із турками 1672 р. У тогочасній [Лівобережній] Україні скидають Дем'яна Многогрішного і натомість обирається та затверджується Іван Самойлович {Samuilowitsch} 325
- § 20. Собеський, переможець під Хотиним {Chotschim}, і Сірко у Криму 1673 р. 330
- § 21. Цьогочасна [Правобережна] Україна також підпорядковується росіянам, але, залишена ними, стає здобиччю турків 1674 р. Наприкінці року її знову опановують поляки. Ханенко йде з посади 332
- § 22. Поляки витісняються з України, але все ж таки викидають із Поділля турків, які туди вдерлися. Сірко призначається поляками гетьманом замість Ханенка, але через перемовини поляків із його ворогами — татарами, [він] відійшов на російський бік. 1675 р. 336
- § 23. Дорошенко сходить зі сцени й передає цьогочасну [Правобережну] Україну Москві. Собеський призначає Гоголя гетьманом замість вибулого Сірка, проте залишає Україну туркам за Журавнівським миром. 1676 р. 338
- § 24. Перший невдалий для турків військовий похід проти московитів 1677 р. Юрій Хмельницький — новопризначений турками гетьман 340

- § 25. Другий турецький військовий похід проти московитів в Україні, причому обидві частини спливають кров'ю. 1678 р. Відновлення Андрусівського миру між Польщею і Росією 342
- § 26. Третій турецько-московський похід 1679 р., у якому Росія боронить лише тогочасну [Лівобережну] Україну. Радзинське {Radzyn} перемир'я 1680 р. між московитами й турками. Юрій Хмельницький гине в Казікермені {Kisikermen} близько 1679 р. Нові спроби унії в Любліні й Варшаві. 1680 і 1681 рр. 346
- § 27. Польський похід проти турків під Віднем та в Україні 1683 р. Відновлення польських козаків під командуванням Куницького {Kunitzki}. Сірко гине під Ужгородом {Unghwar} 9 січня 1684 р. 350
- § 28. Марні спроби втягти Росію в Турецьку війну. Убивство Куницького. Могила стає його наступником. Поляки не здійснюють нічого значного проти турків. 1684 р. 353
- § 29. Польща нападає на Молдову, Могила заселяє Поділля, а росіяни розширюють підвладні їм землі в Україні, 1685 р. Т. зв. «Вічний мир» з Росією 6 травня 1686 р. та поступлення цілою Україною Росії. Король Польщі в Яссах, а росіяни озброєні, щоб напасти на Крим 355
- § 30. Безплідний похід Голіцина до Криму та марна облога Собеським Кам'янця в 1687 р. Падіння Самойловича. Голіцин ставить пронирливого Івана Мазепу гетьманом України обох берегів [Дніпра] 357
- § 31. Польська і козацько-російська бездіяльність у 1688 р. — Збудовано Самару. — Даремна виправа поляків на Кам'янець, а Голіцина — на Крим. 1689 р. Бездіяльність у 1690 р. 362
- § 32. Відновлення польських козаків походом 1691 р. Новий їхній гетьман Самусь {Samuscha}. Поява ватаг за польської бездіяльності в Турецькій війні до 1694 р. Наскоки Мазепи на татар до 1694 р. 364
- § 33. Мазепа під час Турецької війни стає улюбленцем Петра I в 1695–1699 рр. Ян Собеський помирає 1696 р. Мир Польщі й Росії з турками 1699 р. 367
- § 34. Поведінка Мазепи під час Російсько-польсько-шведської війни до 1707 р. — Повстання Палія та Самуся проти поляків 1702 р., придушене з російською допомогою року 1703-го, після чого всі польські й цьогочасні [правобережні] козаки зникають з історії. Єзуїти поступово схиляють Мазепу до невірності. 370

- § 35. Мазепа прикриває свою зраду в 1708 р., але виривається з нею назвни року 1709-го. Скоропадський {Skoropedski}, наступник Мазепа. Зруйнування Січі. Битва під Полтавою {Pultawa} 382
- § 36. Пилип Орлик, гетьман після смерті Мазепа; відбудова Січі під татарською протекцією 1710 р. та убезпечення її завдяки турецько-російському мирові 1711 і 1712 рр. Росіяни залишають польську [Україну] та починають гноблення тогочасної [Лівобережної] України у 1713 і 1714 рр. 399
- § 37. Титулами, одруженням Меншикова, новозаснованою Військовою канцелярією, будівництвом [оборонних] ліній і каналів у 1714–1721 рр. козаків готують до втрати вольностей, забезпечених договірними умовами. Заснування Малоросійської колегії і смерть Скоропадського в 1722 р. 404
- § 38. Незайнята гетьманська посада з 1722-го по 1727 рр. Операції Малоросійської колегії. Ув'язнення за часів Петра I членів козацької делегації, які скаржилися проти цього. Пом'якшення, але й часткове пожорсткішання порядків за правління Катерини I, заведених Петром I в Україні..... 413
- § 39. Відновлення устрою України згідно з [попередніми] договірними умовами за Петра II. 1727–1730 рр. Новий гетьман Данило Апостол 418
- § 40. Данило Апостол вириває січових козаків із підлеглості татарам, возз'єднує їх з Україною і помирає 17 січня 1734 р. 426
- Другий підрозділ: від 1733 р. до новітніх часів. 430
- § 1. Утворення Урядової колегії в Україні замість передбаченої договором посади гетьмана та застосування козаків у Турецькій війні за правління імператриці Анни. 1733–1740 рр. 430
- § 2. Імператриця Єлизавета довго розмірковує, перш ніж вона нарешті в 1747 р. встановлює устрій України, згідно з [попереднім] договором, та наказує обрати гетьманом графа Кирила Григоровича Розумовського. 1741–1762 рр..... 438
- § 3. Катерина II цілковито перетворює Україну з привілейованої країни в керовану на російський лад, а саме: а) через скасування гетьманської посади в 1762–1764 рр..... 444
- § 4. б) через ліквідацію Січі (1765–1775). Становище України в 1770–1773 рр..... 450

§ 5. с) через заснування в Україні трьох намісництв на російський кшталт і нову систему податків. 1775–1783 рр.	471
§ 6. d) через перетворення десятих козацьких полків у десять регулярних кавалерійських полків. 1784 р. Найновіші відомості про Україну	476
Примітки Й.-Х. Енгеля.....	485
Коментар.....	525
Іменний покажчик.....	616
Географічний покажчик.....	623

Наукове видання

ЕНГЕЛЬ Йоганн-Христіан

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ

Загальна редакція: *В. В. Кравченко*
Упорядник *Т. О. Чугуй*
Редактор-коректор *О. В. Ковалевський*
Технічний редактор *М. В. Десятникова*
Комп'ютерна верстка: *О. А. Ільїна*
Дизайн обкладинки: *І. С. Варавін*

Підписано до друку 06.06.2014. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 37,2. Тираж 500 прим.

Видавництво «Факт»
Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, оф. 4-28.
Тел./факс: (057)756-43-75. E-mail: publish_fakt@mail.ru
Свідоцтво про держреєстрацію: серія ДК № 3172 від 22.04.2008 р.

Виготовлено у ТОВ «Навчальний друк»
Україна, 62300, Харківська обл., м. Дергачі
вул. Петровського, 163-А. Тел./факс: (05763)321-99.
Свідоцтво про держреєстрацію: серія ХК № 58 від 10.06.2002 р.